

ચુડેલનો વાંસો

અથવા

એક નદીની આત્મકથા

(અધ્યયન દર્શન)

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

બુકસેલર્સ, મળલીશર્લ એન્ડ કંપીશન એવન્ડર્સ

સાચી પ્રિન્ટીંગ, બનારસી સ્ટ્રીટ,

એલ્ફીન્સ્ટન રોડ, દોહ, અંબાલી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૮૦૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ યુદ્ધનો ઇતિહાસ

વિષય ઇ - ૩

ચુડેલનો વાંસો

અથવા

એક નટીની આત્મકથા

(પ્રથમ દ્રશ્ય)

એક સાધન-સ્વત્યક્ષરનાવલિની મનોવેધક નવલકથા
(સંશોધિત નૂતન સંસ્કરણ)

કર્તા

કસ્તુર નારાયણ વિસનજી

(બીજી આવૃત્તિ)

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં

નટવરલાલ ઇશ્વરીરામ દેસાઈએ છાપ્યું.

પ્રાચીન બિહારીગલ, બનારસેટ સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ નં. ૧

ઇ. સ. ૧૯૨૬ સંવત્ ૧૯૮૨

૪-૦-૦

"Truth of itself is of sufficient worth,
Nor needs it gloss of art to set it forth."

DRAYTON

"સત્યમાં એવી તો સંપૂર્ણ યોગ્યતા હિંવા શક્તિ રહેલી છે કે,
તેને યોગ્ય સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરવામાટે કૃત્રિમ કળાની ઓપણીની
આવશ્યકતા છે જ નહિ."

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રેસ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંપ્રદ
૧૨૮૦૨

(પ્રેસવામિલના સર્વ અધિકાર "ગુજરાતી" પ્રેસના માલિકાએ
સ્વાધીન રાખ્યા છે)

Printed by Natverlal Itcharam Desai and Published by
Natverlal I. Desai, Madanlal I. Desai and Babubhai I. Desai

AT

THE "GUJARATI".PRINTING PRESS

SASSOON BUILDINGS, BAZARGATE STREET,
FORT, BOMBAY No. 1.

અંત્યસમર્પણ

જે સુધારકમન્ય ભારતીય સ્ત્રીપુરુષો વર્તમાનકાળને 'જ્ઞાનયુગ' અથવા 'પ્રકાશયુગ'ના નામથી ઓળખનારાં; બાળલગ્નના પરમ વિરોધી; યુવાયુવતીલગ્નના પ્રતિપાદક; પુરુષોચિત સ્ત્રીશિક્ષણના પરમપુરસ્કારક; કેવળ વૈધવ્યનેજ વ્યભિચાર-વૃદ્ધિના આદિકારણ તથા પ્રધાન કારણ તરીકે સ્વીકારનારાં; ધનાઢયતામાં જ કુલીનતાને જોનારાં; સંપૂર્ણ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના સુદૃઢ સમર્થક; મુંબઈ તથા કલકત્તા જેવાં વિશાળ નગરોને કેવળ તેમનામાંનાં વિલાસસાધનોની વિપુલતા તથા તેમના રમણીય ભયંકર બાહ્ય સૌન્દર્યના કારણથી દેવનગર કિંવા નન્દનવન સાથે સરખાવનારાં અને ધર્મ તથા નીતિના મિથ્યા આડંબર કિંવા હંભને દર્શાવવામાટે મહાભયંકર, ધર્મધ્વંસિની, નીતિનિકુન્તની, વ્યભિચાર-વર્ધની, અત્યાચાર પ્રસારિણી તથા સમાજસન્માનસંહારિ-ણી સત્ય ઘટનાના ઉચ્ચાર તથા શ્રવણમાત્રને પણ ઘોરતમ પાતક માનનારાં છે; તે ભારતીય સ્ત્રી તથા પુરુષોને વર્ત-માનકાળમાં રમણીયતાની સાથે જ ભયંકરતા અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે ભયંકરતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાના શુભ ઉદ્દેશથી પ્રસ્તુત સર્વથા સત્ય ઘટનામયી આત્મકથા અથવા નવલકથા સાદર સમર્પિત કરવામાં આવે છે.

ઉખીયાણાની ઉકેલ

સૂચના

ભોમીયાની ભૂલથાપથી ભરમાતું નહિ
ભળતાં નામ અને ઠેકાણાથી ગુચવાડામાં પડતાં ખચવાની

ચાવી

“ગુજરાતી” પ્રેસના ધાર્મિક પુસ્તકો
“ગુજરાતી” પ્રેસની સામાજિક નવલકથાઓ
“ગુજરાતી” પ્રેસના કાવ્યગ્રન્થો
“ગુજરાતી” પ્રેસની નવલકથાઓ
“ગુજરાતી” પ્રેસનાં સંસ્કૃત પુસ્તકો
“ગુજરાતી” પ્રેસનું શુદ્ધ કાર્તિકી પંચાંગ
“ગુજરાતી” પ્રેસનું ચૈત્રી પંચાંગ
“ગુજરાતી”ની ઐતિહાસીક લેટે. અને વાર્તાઓ
“ગુજરાતી”ની સામાજિક નવલકથાઓ

વિગેરે વિગેરેનું માટું સૂચિપત્ર મંગાવો
ઉપર દર્શાવેલા સર્વ પુસ્તકોના સર્વ હકકો “ગુજરાતી” પ્રેસના
હાલના માલીકોને મળ્યા છે.

“ગુજરાતી” પ્રેસના સર્વાંગી પુસ્તકો મળવાનું એકજ ઠેકાણું:—
મેનેજર,

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ.

સાસુન બિલ્ડીંગ,

બજારગેટ સ્ટ્રીટ, ફાઈ, મુંબઈ નં. ૧.

પ્રસ્તાવના

—૨૨૨૨૨૨—

“Let me at least clearly assert this, that whether novels or poetry or history be read, they should be chosen not for their freedom from evil, but for their possession of good. The chance and scattered evil that may here and there haunt or hide itself in a powerful book, never does any harm to a noble girl.”

Ruskin's “Sessame and Lilies.”*

ઈ.સ. ૧૮૧૩ ના ફેબ્રુવારી માસની ૬ મી તારીખના ‘ગુજરાતી’ના અંકમાં પ્રથમ પ્રસ્તુત ‘ચુડેલનો વાંસો’ અથવા એક નદીની આત્મકથા’ નામક સાદા સ્વરૂપના વલ્લભિની નવલકથાનો આરંભ કરવામાં આવ્યો હતો અને ઈ.સ. ૧૮૧૪ ના એપ્રિલ માસની ૧૪ મી તારીખના અંકમાં એની પૂર્ણાકૃતિ થઈ હતી. એ ૧૪ માસ જેટલા કાલાવધિમાં પ્રસ્તુત નવલકથાએ ગુર્જર પાઠકો(વાંચકો)ને સામાન્યતઃ એટલી સીમા પર્યન્ત મનમુગ્ધવત્ કરી રાખ્યા હતા કે, “ગુજરાતી”ની નિરન્તર આતુર નયનોથી પ્રતીક્ષા કરાતી હતી અને વાંચકો સર્વથી પ્રથમ બહુધા એ નવલકથાનો વિભાગ જ વાંચતા હતા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આ નવલકથાની પ્રશંસાનાં અમને અનેક પત્રો મળ્યાં હતાં અને કેટલાક વાંચકોએ તો એની સમાપ્તિ થયા પછી એનો દ્વિતીય ભાગ લખીને એ જ નવલકથાને આગળ લંબાવવાનો અનુરોધ પણ કર્યો હતો.† એથી અહીં

* “જો અધિક નહિ, તો એટલું તો મને સ્પષ્ટતાથી નિશ્ચિત કહેવા લો કે, નવલકથા, કાવ્ય અથવા ઇતિહાસનું વાંચન કરવું હોય, તો તે વિષયના પુસ્તકની, તે અધ્યયનથી મુક્ત હોવાના કારણથી નહિ, કિંતુ તેમાં રહેલી જીવનના કારણથી જ ચુંટણી થવી જોઈએ. એક સમર્થ ગ્રંથમાં જે અદ્યતન અધ્યયન કિત્તવિશિષ્ટતાથી અહીં કે ત્યાં લપાયેલી હોય છે, તે અધ્યયન એક અભિજ્ઞતા બાળાની કરી પણ હારીને કરતી નથી.”

(રસિકવૃક્ત “સિસેમ્ ઍન્ડ લિલીન્.”)

† ‘ચુડેલનો વાંસો’ અથવા એક નદીની આત્મકથા દ્વિતીય દ્રશ્ય’ ઈ.સ. ૧૮૨૫ માં પુસ્તક આકારે છપાઈ પ્રકટ થઈ છે. મળવાનું ટેકાણું:—“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સાસુન બિહારી, બનારગેઝ સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ, નં. ૧.

સ્વાભાવિક જ એ પ્રશ્ન આવીને ઉપસ્થિત થાય છે કે, આ નવલકથા જે આટલી સીમા પર્યન્ત લોકપ્રિય થઈ શકી તેનું મૂળ કારણ શું હોયું જોઈએ ? કારણ કે, કારણ વિના કાર્યનો સંભવ કદાપિ હોતો જ નથી. અર્થાત્ પ્રસ્તુત નવલકથાની આટલી સીમા પર્યન્ત થયેલી લોકપ્રિયતાનું કારણ એ જ છે કે, પ્રસ્તુત નવલકથા અંગ્રેજીમાં જેને ‘Realistic’ (‘યથાદૃષ્ટ તથા કથિત’) પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે, તે પદ્ધતિથી જ તે લખાયેલી છે. આ પદ્ધતિથી લખાયેલી નવલકથાઓમાં કૃત્રિમતાપૂર્ણ અદ્ભુત વસ્તુસંકલના, ધર્મ તથા નીતિના અપ્રાસંગિક આડંબરો, સર્વથા અશ્લક્ષ્ય તથા અસંભવનીય દંભમયી આદર્શતા તથા અકારણુ બોધકતા આદિ અપ્રાકૃતિક વસ્તુઓનો સર્વથા અભાવ હોય છે અને કેવળ સત્ય તથા યથાર્થ ઘટનાઓનું જ તેમના યથાસ્થિત સ્વરૂપમાં મનોહર શાબ્દિક ચિત્ર આલેખાયેલું હોય છે, એટલે એ પદ્ધતિથી લખાયેલી નવલકથાઓ સ્વાભાવિક જ અધિક પ્રમાણમાં લોકાદરને પાત્ર થાય છે. જેવી રીતે પીતળ અથવા લોઢાપર ચઢાવેલા ઝોપનો ચળકાટ લાંબા સમય સુધી ટકી શકતો નથી અને સુવર્ણનો સ્વાભાવિક ચળકાટ કદાપિ ઝાંઝો પડતો જ નથી; તે જ પ્રમાણે કેવળ કાલ્પનિક કથાઓમાં ગમે તેવી અને ગમે તેટલી સુંદર કથાસૃષ્ટિ રચાયેલી હોય અને તેમનામાં કૃત્રિમ આદર્શતાને અને મનોરથોને ફૂટી ફૂટીને ભરવામાં આવી હોય, તોપણ તે કથાઓ સર્વથા અસત્યમૂલક હોવાથી વાંચકોના હૃદયમાં શાશ્વત પરિણામને લાગે જ નિપજાવી શકે છે, અને સત્યઘટનામૂલક કથા ભણેને ગમે તેવા સ્વરૂપમાં લખાયેલી હોય, છતાં પણ તેમાં વાંચકોના અંતઃકરણમાં ચિરસ્થાયી પરિણામને નિપજાવવાનું સંપૂર્ણ સામર્થ્ય રહેલું હોય છે. આ આશયથી જ પ્રસ્તુત નવલકથાના મુખપૃષ્ઠ પાછળ “સત્યમાં એવી તો સંપૂર્ણ શોગ્યતા કેવા શક્તિ રહેલી છે કે, તેને શોગ્ય સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરવામાટે કૃત્રિમ કળાની ઝોપણીની આવશ્યકતા છે જ નહિ.” એ પ્રમાણેનો મુદ્રાલેખ રાખવામાં આવ્યો છે.

અસ્તુ. આ તો થઈ જાણે અહુજનસમાજદ્વારા પ્રસ્તુત નવલકથાની પ્રશંસાની વાર્તા; પરંતુ કેટલીક વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓદ્વારા પ્રસ્તુત નવલકથાની નિન્દા પણ થયેલી છે, અને તે કેવળ એટલા જ કારણથી કે, તેમના અભિપ્રાય અથવા તેમની પોતાની માન્યતા પ્રમાણે આવી સર્વાંશે સત્યઘટનાવલંબિની નવલકથાઓના વાંચનથી કેટલેક અંશે જનસમાજ નીતિના માર્ગથી વ્યુત અથવા પતિત થાય છે અને તેટલામાટે

- આવી નવલકથાઓ અસ્તિત્વમાં આવવી જ ન જોઈએ. જો કે પ્રસ્તુત નવલકથાના એ નિન્દકોની સંખ્યા સદ્ભાગ્યવશાત્ બહુ અલ્પ છે અને તેથી તેમના એકપૃક્ષીય ક્રિવા પક્ષપાતમય અભિપ્રાયને કાંઈ પણ મહત્ત્વ આપવાની લેશ માત્ર પણ આવશ્યકતા નથી; તથાપિ સર્વસાધારણ વીચકોની જાણુમાટે નવલકથાની રચનાકલા વિશે કિંચિત્ વિવેચન કરવાનું હું અહીં યોગ્ય ધારું છું.

જે લોકો પ્રસ્તુત નવલકથા અથવા પ્રસ્તુત નવલકથા જેવી યથાર્થ પદ્ધતિથી લખાયેલી અન્ય નવલકથાઓના પ્રશંસક છે, તેઓ કલા (Art)ની દૃષ્ટિથી એ નવલકથાઓને ઉત્તમ માને છે; અને જેઓ પ્રસ્તુત નવલકથા અથવા પ્રસ્તુત નવલકથા જેવી યથાર્થ પદ્ધતિથી લખાયેલી અન્યાન્ય નવલકથાના વિરોધી ક્રિવા નિન્દકો છે, તેઓ ધર્મ તથા નીતિની દૃષ્ટિથી એ નવલકથાઓને અધમાધમ માને છે અને તેટલામાટે ધર્મ, નીતિ તથા કલાનો ફાઇ પણ પ્રકારનો પરસ્પર અંગાંગીય સંબંધ છે કે કેમ, એ વિશેનો આપણે અહીં સર્વથી પ્રથમ વિચાર કરવાનો છે.

- અત્યારે આપણા ભારતવર્ષની ગુજરાતી, મરાઠી અને બંગાળી આદિ ભાષાઓમાં નાનાવિધ નવલકથાના સાહિત્યની જે સૃષ્ટિ નિર્માણ થયેલી છે; તે બહુધા ઈંગ્લિશ તથા ફ્રેન્ચ આદિ પાશ્ચાત્યદેશની ભાષામાં રચાયેલી નવલકથાઓની પદ્ધતિ અનુસાર થયેલી હોવાથી નવલકથાની રચના વિશે પાશ્ચાત્ય પંડિતોના જે પ્રમુખ બે મત છે તે મતોને જાણવાની આપણામાટે આવશ્યકતા હોય, એ સ્વાભાવિક જ છે. પાશ્ચાત્ય લેખકોનો એક વર્ગ એવો છે કે, જે આદર્શતાવાદીના નામથી જાળખાય છે, અને જે બીજો વર્ગ છે તે સત્યવાદી અથવા યથાર્થતાવાદીના નામથી વિખ્યાત છે. અંગ્રેજી ભાષામાં એ બે વર્ગના લેખકોમાટે અનુક્રમે Idealist અને Realist એ બે શબ્દોનો પ્રયોગ કરાય છે તથા તેમના મતોને અનુક્રમે Idealism તથા Realism ના નામથી જાળખવામાં આવે છે. એમાંના આદર્શતાવાદી (Idealist) લેખકોનો એવો આમહુપૂર્વક અભિપ્રાય છે કે, ગ્રંથ શાસ્ત્રીય વિષયનો હોય, ઇતિહાસનો હોય, કાવ્યનો હોય કે નવલકથાનો હોય; પરંતુ તેમાં નીતિ તથા ધર્મનો બોધ ક્રિવા નીતિ તથા ધર્મનો આદર્શ તો અવશ્ય હોવો જ જોઈએ અને જો ફાઇ પણ ગ્રંથમાં નીતિ તથા ધર્મના એ આદર્શનો અભાવ હોય, તો તે કાવ્ય, નાટક કે નવલકથા સર્યા ત્યાજ્ય તથા

અહિંકારને જ પાત્ર છે. યથાર્થતાવાદી (Realist) લેખકોનો અભિ-
પ્રાય એથી સર્વથા વિરુદ્ધ દિશામાં વિચરનારો છે અને તેથી તેઓ
જણાવે છે કે, એક નવલકથાકાર જ્યારે પોતાની નવલકથાની રચનાનો
આરંભ કરે, તે વેળાએ તેનું એ જ એક માત્ર કર્તવ્ય છે કે, નવલકથામાં
જે પ્રકારનાં પાત્રો આવતાં હોય, તે તે પાત્રોના અત્યંત યથાર્થ જીવ-
નનું જ શાબ્દિક ચિત્ર આલેખવું અને તે પાત્રોના જીવનની યથાર્થતાને
દર્શાવતાં તે ત્રિષય પ્રતિપાદ્ય છે કે નહિ અને તેનું યોગ્યતાથી પ્રતિપા-
દન થયેલું છે કે નહિ, એનો વિચાર કરવો; નીતિ કે અનીતિ તેમ
જ ધર્મ કે પાપ સાથે નવલકથાની કળાનો કોઈ પણ પ્રકારનો અંગ-
ગીય સંબંધ છે જ નહિ. જેવી રીતે ફોટોગ્રાફમાં મનુષ્યનું યથાર્થ બાહ્ય
સ્વરૂપ ઊતરી આવે છે અને તેમાં કૃત્રિમ સુંદરતા કિંવા કૃત્રિમ વિદ્રુપતા
આવતી નથી; તે જ પ્રમાણે નવલકથામાં પણ નાનાવિધ ઉત્તમ કિંવા
અધમ પાત્રોના જીવનનું ફોટોગ્રાફ સમાન સર્વથા યથાર્થ અને પ્રાકૃતિક
શાબ્દિક ચિત્ર જ આવવું જોઈએ; તે પાત્રોના જીવનમાં નીકૃિમતા
કિંવા અનીતિમતા તેમ જ ધાર્મિકતા કિંવા પાપિષ્ટતાનો કૃત્રિમતાથી
કિંવા બળાત્કારે આરોપ થવો ન જોઈએ. સારાંશ કે, નવલકથામાં
સાર્કર્મ કિંવા સજીતિનું તેમ જ દુષ્કર્મ કિંવા દુર્નાતિનું ચિત્ર તેના યથાર્થ
નૈસર્ગિક સ્વરૂપમાં જ આલેખવું જોઈએ.

વિક્ટર હ્યુગો, ગાય ડિ મોપાસાં, ઍલ્ફ્રેડ, આલ્ફ્રેડેસે ડોરેટ
આલ્ફ્રેડેસે 18 મસે તથા જોન્ના ઇત્યાદિ પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ નવલકથાકારો
યથાર્થતાવાદી જ હતા, અને તેમણે પોતાની રચેલી નવલકથાઓમાં
ફ્રેન્સમાં તે સમયમાં ચાલતાં અનાચાર, અત્યાચાર, અધર્મ તથા
અનીતિ તેમ જ દારિદ્ર્ય આદિનાં એવાં તો યથાર્થ, પ્રાકૃતિક તથા મનો-
વેધક શાબ્દિક ચિત્રો આલેખેલાં છે કે, તેમની એ નવલકથાઓના યોગે
ફ્રેન્સના લોકોના આચારવિચારમાં અનેકવિધ ઉત્તમ પરિવર્તનો થયાં
છે અને થાય છે. રશિયન મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય પણ એ જ પ્રકારના
એક નવલકથાકાર હતા, અને તેથી જ તેમની નવલકથાઓ અધિક
ઉત્તમ પરિણામકારક સિદ્ધ થયેલી છે. ઇંગ્લેન્ડ તથા અર્નેસ્ટ શૉ આદિ
અંગ્રેજી નાટ્યલેખકો પણ યથાર્થતાવાદી જ છે અને તેથી ઇંગ્લાંડમાં
તેમનાં નાટકો જેટલા પ્રમાણમાં લોકપ્રિય થઈ શક્યાં છે, તેટલા પ્રમાણમાં
અન્ય લેખકોનાં નાટકો ભાગ્યે જ લોકાદરને પાત્ર થઈ શક્યાં હશે.
હબ્સબુ. એન વિલિસે 'ગારી શુલામડી'ના ધંધા વિશે જે અનેક પુસ્તકો

લખ્યા છે, તેમાં પણ ઉપર્યુક્ત યથાર્થતા વિના ખીન્ન કાંઈ છે જ નહિ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમના એ પુસ્તકોમાં યુરોપમાં ચાલતાં એ 'ઓરી ગુલામડીઓ'ના ભયંકર અનીતિવર્ધક વ્યવસાયનાં એવાં તો ધૂણાકારક નાના વિષ શાબ્દિક ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે કે, તેમના પરિણામ ઈંગ્લાંડમાં એ નીચ ધંધાને અટકાવવામાટેની ચારે તરફથી પ્રવૃત્તિ થવા ખાંડી છે, અને સારા સારા ધર્મગુરુઓએ પણ મહાશ્વય વિલિસના એ યથાર્થતામય ગ્રંથોની મુક્ત કંથે પ્રશંસા કરેલી છે. ઈંગ્લાંડના પુરુષ લેખકો તો ઠીક, પણ હવે તો સારી સારી સ્ત્રી લેખિકાઓ પણ યથાર્થતાવાદિની ચયેલી છે, અને તેના પરિણામે મૉડર્ન થર્ટન્ ઓબીએ 'Downward' (અઃધપાત) નામક એક નવલકથા લખી છે અને યથાર્થતાવાદની દૃષ્ટિથી તે અત્યંત ઉત્તમ છે. પ્રથમ જર્મન ભાષામાં 'Das Taeschel einer Verlorenen' નામથી પ્રકટ થયેલી, અંગ્રેજી ભાષામાં 'The Diary of A Lost One' નામથી છપાયેલી અને વિશ્વની બહુધા સર્વ ભાષામાં અનુવાદના રૂપે વિસ્તરેલી નવલકથા તો વળી સર્વત્ર એટલા બધા આદરને પાત્ર થયેલી છે કે, તે અભારે યથાર્થતાવાદની સર્વમાન્યતાના એક આદર્શ પ્રમાણરૂપ જ થઈ પડી છે. અભાર સૂધી ભારતવર્ષની કોઈ પણ ભાષામાં એ યથાર્થતાવાદના નિયમ અનુસાર બહુધા કોઈ નવલકથા લખાઈ નહોતી; પરંતુ હવે તેની નવલકથાઓ ભારતવર્ષની ભાષાઓમાં પણ લખાવાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે અને તેના પરિણામે છેલ્લાં એક વર્ષમાં અંગ્રાણી ભાષામાં પ્રકટ થતા 'નારાયણ' નામક એક પ્રતિષ્ઠિત માસિકપત્રમાં આવા પ્રકારની 'કમલેર દુઃખ' આદિ ચારેક કથાઓ પ્રકટ થઈ ચૂકી છે, અને નવલકથાલેખનની એ પદ્ધતિની ઉત્કૃષ્ટતા વિશે અંગ્રાણાના પ્રખ્યાત દેશસેવક તથા વિદ્વાન્ લેખક માન્યવર બ્રિપિનચન્દ્ર પાલે 'નારાયણ' માસિકના એક અંકમાં 'ધર્મ, નીતિ એા આર્ટ' શીર્ષક લેખ લખ્યો છે, તે અવશ્ય વાંચવા યોગ્ય છે. મહારાષ્ટ્રીય ભાષાના પરમ વિદ્વાન્ તથા સુપ્રતિષ્ઠિત લેખક શ્રીમાન્ શ્રીપાદ કૃષ્ણ કોસ્ઠાટકર બી. એ., એલ્. એલ્. બીનો પણ લલિત વાક્યમ એટલે કે, કાવ્ય, નાટક તથા નવલકથા આદિની રચના વિશે એવો જ અભિપ્રાય છે અને તેથી તેમણે વર્તમાન વર્ષ ૧૯૧૭ ના 'વિવિધજ્ઞાન-વિસ્તાર' નામક મહારાષ્ટ્રીય ભાષાના બહુ જ જૂના તથા પ્રતિષ્ઠિત માસિકપત્રમાં એપ્રિલ તથા મે માસના એ અંકોમાં 'મરાઠી વાક્યમ વ સ્વાવલંબન' શીર્ષક લેખમાં લલિત વાક્યમ વિશે પેતાનો એટલે

સૂધી અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે:—“બોધ અને કાવ્ય એ કલ્પનાઓ જ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. પરંતુ આનંદપર્યવસાધિની કથાઓના વાચનથી અને કાનો એવો અહ થાય છે કે પ્રત્યેક કાવ્યનો હેતુ બોધ જ હોવાથી તેમાં કોઈ પણ એક નીતિતત્ત્વને ગુથવું જ જોઈએ. એક વાર જ્યાં તેમનો એવો સંકુચિત અહ મળે ગયો એટલે પછી તેઓ પ્રત્યેક કાવ્યમાં એવા નીતિતત્ત્વને શોધવા મેડી જાય છે.....અંતઃકર્તાએ એક અંતુ કેવળ મનોરંજનની દૃષ્ટિથી લખેલો હોવા છતાં પણ જો તે પોતાના તે હેતુને ગુપ્ત રાખીને ખીજા જ હેતુને પ્રકટ કરે છે, તો તેથી તેના મુખ્ય હેતુને અન્યથા મળવાનો સંભવ હોય તેના કરતાં પણ અધિક સિદ્ધિ મળે છે. આ કારણથી અનેક અંતઃકર્તાની પોતાના અંતમાં વચ્ચે વચ્ચે તે અંતમાંથી લેવાનો ઉપદેશ આપવાની પરિપાકી જ પડી ગયેલી હોય છે. અંતઃકર્તાની એ પરિપાકીથી પણ નિર્દિષ્ટ બોધાગ્રહી લોકો ભૂલાવામાં પડી ગયા હોય, એવો સંભવ ધારી શકાય છે. તેમના તે આગ્રહમાં કોઈ પણ વસ્તુ કારણીભૂત થયેલી હોય, પરંતુ તેમનો તે અહ પ્રમાદ-પૂર્ણ છે, એ વાત જોટલી શીઘ્રતાથી તેમના જાણવામાં આવે, તેટલું જ તેમનામાટે તે કાર્ય શ્રેયસ્કર છે. જો કોઈ એક અંત મનોરંજનની દૃષ્ટિથી ઉત્કૃષ્ટ હોય, પણ જો તેમાં કોઈ પણ એક બોધ અંતિત કરવામાં ન આવ્યો હોય, કિંમતના તેમનો વિષય અજ્ઞાનજન્ય કિંવા અનીતિમય હોય, તોપણ તે અંતની લક્ષિત વાર્ત્તમાંની યોગ્યતા કિંચિત્માત્ર પણ ન્યૂન થતી નથી. શૈક્ષણિકરે પોતાના નાટકોમાં ફક્તવિહ્ન અજ્ઞાન ભ્રમોત્પાદક હોય તેમ જ ઔકશિયોની કથાઓ તથા કૌંચીવના નાટકો નીતિની દૃષ્ટિથી ગર્હ હોય, તોય તેથી વિદગ્ધ વાર્ત્તમયની દૃષ્ટિથી તેમનું જે મહત્ત્વ છે તે લેશ માત્ર પણ ન્યૂન થતું નથી. રાજકીય દૃષ્ટિથી સરકારે બહિષ્કૃત કરેલાં પુસ્તકો વાર્ત્તમયની દૃષ્ટિથી પણ અધમ છે, એવો સાર કાઢવો જો જોવી રીતે ન્યાય નથી, તે જ પ્રમાણે નીતિની દૃષ્ટિથી ગર્હ લાક્ષતાં પુસ્તકોના વિષયમાં પણ એવું વિધાન સર્વથા અન્યાય જ છે. એક પક્ષમાં વિદગ્ધ વાર્ત્તમય અને ખીજા પક્ષમાં શાસ્ત્ર તથા નીતિના પ્રતિ એકખીજાથી સર્વથા સ્વતંત્ર છે, અને તેટલામાટે એમાંના એકને ખીજાના પ્રતિમાં આસ્માની સુદતાની ગળવવાનો અવસર આપવો, એ કોઈ પણ દૃષ્ટિથી ઇષ્ટ નથી.....કાવ્ય (અથવા કથા)ના યોગે રસિકાનન્દ પ્રમાણે દ્રવ્ય, યશ, વ્યવહારજ્ઞાન તથા સંકટનિવારણ આદિ લાભો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તે જ પ્રમાણે કોઈ કોઈ વાર

ઉપદેશની પ્રાપ્તિ પણ કરી શકાય છે; પરંતુ એથી ઉપદેશ જ તેનું પ્રમુખ કાર્ય છે, એમ માનુ સિદ્ધ થતું નથી. જેવી રીતે એક વધૂની પસંદગી કરતી વેળાએ તેનાથી સુદૃઢ, સુરૂપ, બુદ્ધિમાન તથા નીતિમાન સંતાનની ઉત્પત્તિ થઇ શકશે કે કેમ, એ વિચાર પ્રમુખ હોઇને તેની પાકૃત્યના વિષયમાં કુશલતા તથા ઇતર ગૃહકૃત્યો વિષયક દક્ષતાનો વિચાર અપ્રધાન હોય છે, તે જ પ્રમાણે કાવ્યનો વિચાર કરતી વેળાએ રસિકાનન્દને પ્રાધાન્ય આપીને ઇતર લાભોને ગોણુ જ માનવા જોઇએ. જોડ્સ્મિથને તેની પ્રખ્યાત નવલકથાના સર્વાધિકાર વેચતાં બહુ જ ઓછી કીમત મળી હતી; જાવજૂતિને તેના જીવનકાળમાં તેના ગ્રંથોના થોડા અધિક યશઃપ્રાપ્તિ થઇ નહોતી; ‘મિઝટ્ટ’ના વાંચનથી બ્યવહારજ્ઞાનમાં વિશેષ વૃદ્ધિ થઇ શકતી નથી અને વિષ્ણુ શાસ્ત્રીના ‘આપણા દેશની અત્યાચારની અવસ્થા’ શીર્ષક નિબંધના થોડા સંકટ ટળવાને બદલે સંકટ આવવાનો જ અધિક સંભવ છે; આ સર્વ વાતોએ કદાચિત્ સત્ય હોય, તેમણે એ ગ્રંથોની વિદગ્ધ વાસ્તવમાં જે યોગ્યતા છે તે તો એથી રતિ માત્ર પણ ઓછી થતી નથી તે નથી જ. વૈદગ્ધ્ય તથા નીતિ એવી રીતે બેવડી દૃષ્ટિથી કાઢ પણ કૃતિનો વિચાર કરવાની ટેવ આપણામાં હજી ઉત્પન્ન થઇ નથી; એટલે એ ટેવને આપણામાં લાવવાનો આપણે પ્રયાન કરવો જોઇએ.....”

માન્યવર કેલ્હટકરે કાવ્ય, નાટક તથા કથા આદિના પ્રધાન હેતુ તરીકે કેવળ રસિકાનન્દને જ સ્વીકારેલો છે, એ એક પક્ષે યોગ્ય જ છે; પરંતુ મારો અભિપ્રાય એવો છે કે, સામાજિક નવલકથામાં રસિકાનન્દ તથા રસિક વિશ્લેષ એ બે પ્રધાન હેતુ હોવા જોઇએ; કારણ કે, આ સંસાર દૂદાત્મક હોવાથી આ સંસારમાં ધર્મ તથા અધર્મ; નીતિ તથા અનીતિ; પ્રેમ તથા તિરસ્કાર અને સ્વીકાર તથા અસ્વીકાર ઇત્યાદિ સર્વત્ર દૂદનો જ વિસ્તાર બેવામાં આવે છે; તો પછી આનંદ સાથે શોક કિંવા વિશ્લેષ ન હોય, એમ સંભવે જ નહિ. સામાજિક નવલકથા આ સંસારનો જ એક પ્રકારનો યથાર્થ શાબ્દિક ફોટોગ્રાફ અથવા શાબ્દિક આકાર હોવાથી તેમાં પણ એ દૂદનો સ્વાભાવિક જ આવિર્ભાવ થાય છે, અને તેમાં પણ વિશ્લેષને પ્રધાન હેતુ તરીકે સ્વીકારવાની એ કારણથી આવશ્યકતા છે કે, સામાજિક નવલકથામાં જનસમાજની જે કાંઇ પણ અધોગતિ થયેલી હોય તેનું આંકી શકાય તેટલા પ્રમાણમાં એવું તો યથાર્થ ચિત્ર આંકવું કે તેથી વાંચકના હૃદયમાં તે

અધોગતિના ચિત્રને જોઇને પ્રચંડ વિદ્વેષ થાય અને તેથી, તે વાંચકના અંતઃકરણમાં તે અધોગતિના નિવારણની પ્રબળ આકાંક્ષા ઉદ્ભવે. કેવળ આદર્શ સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રો વાંચવાથી સમાજની અધોગતિના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી, અને સમાજની અધોગતિના એ અજ્ઞાનના પરિણામે તે અધોગતિના નિવારણના પ્રયત્નો ન થવાથી સમાજ દિવસાનુદિવસ અધોગતિની મર્ત્યમાં જીડે અને જીડે. જીતરતો જાય છે. આ કારણથી પતિત સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રોને તેમ જ તેમના હસ્તે અન્ય ઉત્તમચરિત્ર સ્ત્રીપુરુષોને પોતાના જેવા જ પતિત કરવા-માટેની ચતી ચેષ્ટાઓને જાણવાની પણ એ કારણથી આવશ્યકતા છે કે, તેવાં પતિત અને અનાચારી સ્ત્રીપુરુષોના પ્રવચનજનમાં અન્ય નિર્દોષ તથા અહ સ્ત્રીપુરુષો ન ફસાય અને પતિત ન થઈ જાય. અર્થાત્ કેવળ નીતિ તથા ધર્મની દૃષ્ટિથી જ કાંઈ આદર્શતાવાદી યથાર્થતાવાદી નવલકથાકારની નવલકથાનું નિરીક્ષણ કરે, તોપણ યથાર્થતાવાદી નવલકથાકાર નીતિ તથા ધર્મનો વિરોધી તેમ જ અનીતિ તથા અધર્મનો પ્રતિપાદક નથી, એમ વિચારતે તત્કાળ તેના જેવા તથા જાણવામાં આવી શકે તેમ છે. જે ભેદ છે તે માત્ર પદ્ધતિનો છે, ઉદ્દેશનો નથી; કારણ કે, નીતિ તથા ધર્મની જાવનાને વાંચકોના હૃદયમાં બે પ્રકારે જન્ય તથા પ્રતિષ્ઠિત કરી શકાય છે. એમાંનો એક પ્રકાર એ છે કે, ધર્મિક તથા નીતિમાન સ્ત્રીપુરુષોનાં આદર્શ જીવનચરિત્રોને વાંચકો સમક્ષ રજૂ કરીને તેમની વૃત્તિને ધર્મ તથા નીતિના માર્ગમાં વાળવી, અને બીજો પ્રકાર એ છે કે, અધર્મશીલ તથા અનીતિમાન પતિત સ્ત્રીપુરુષોનાં ભયંકર જીવનચરિત્રોને વાંચકો સમક્ષ તેમના યથાર્થ સ્વરૂપમાં રજૂ કરીને અધર્મ તથા નીતિના માર્ગથી વાંચકોને પરાશ્ચુષ્ય કરવા કે જ્યાં તેઓ પોતાની મેળે જ ધર્મ તથા નીતિના માર્ગપ્રતિ આકર્ષાય. આમાંનો પ્રથમ પ્રકાર આદર્શતાવાદીનો છે, અને દ્વિતીય પ્રકાર યથાર્થતાવાદીનો છે. પરંતુ આદર્શતાવાદી કરતાં યથાર્થતાવાદીની પદ્ધતિ અધિક ઉત્તમ છે; કારણ કે, એક પુરુષ કિંવા સ્ત્રી આદર્શ સ્ત્રીપુરુષનાં ગમે તેવાં અને ગમે તેટલાં આદર્શતામય (ધર્મ તથા નીતિમય) જીવનચરિત્રો વાંચ્યા કરે, પણ જ્યાં સુધી અધર્મ તથા અનીતિમાં રહેલી ભયંકરતાનું તેને યથાર્થ જ્ઞાન નથી થતું, ત્યાં સુધી અમુક મનોવિકારોની પૂર્તિમાટેના તેના વિચારો કદાપિ શિથિલ થતા નથી અને તેથી તેને અજ્ઞાનાવસ્થામાં અધર્મ તથા અનીતિના માર્ગમાં આકર્ષાઈને અંતે પતિત તથા નષ્ટબદ્ધ

- જવાનો સંબંધ રહે છે. કદાચિત્ પછી તેના મનમાં પશ્ચાત્તાપ થાય, તોપણ તે પશ્ચાત્તાપ 'રાંઝાપછીના કહાપણ' સમાન હોવાથી સર્વથા નિરુપયોગી તથા નિષ્ફળ જ સિદ્ધ થાય છે. સારાંશ કે, આ સંસારમાં ધર્મ તથા નીતિના જ્ઞાનની માનવજાતને પોતાના કલ્યાણમાટે જોટલી આવશ્યકતા છે, તેથી પણ અધિક પ્રમાણમાં તેમને અધર્મ તથા અનીતિનાં ભયંકર પરિણામો તથા પતિત સ્ત્રીપુરુષોના છળપ્રયોગના જ્ઞાનની, તેમનાથી અલિપ્ત રહેવામાટે તથા તેમના સંસર્ગમાં ન આવવામાટે આવશ્યકતા છે, એ તત્ત્વ સર્વથા નિર્વિવાદ છે. અધર્મ તથા અનીતિના ભયંકર પરિણામને જોવા છતાં પણ એ કોઈ સ્ત્રી કિંવા પુરુષ હાથમાં દીવો લઈને કૂવામાં પડવા જનાર મનુષ્ય પ્રમાણે અધર્મ કિંવા અનીતિના માર્ગમાં ગમન કરે, તો એ દોષ તેનો પોતાનો જ છે; સ્વાર્થવાદની પદ્ધતિથી નવલકથા લખનાર લેખકનો નથી. અસ્તુ. હવે આપણે પ્રસ્તુત નવલકથાના વસ્તુ વિશે કાંઈક વિચાર કરીશું; કારણ કે, તે વિના પ્રસ્તુત નવલકથાની આ પ્રસ્તાવના પૂર્ણ થયેલી કહેવાય તેમ નથી. 'ગુજરાતી' ના ૧૯૧૭ ના અગ્રિમ માસની ૧૫ મી તારીખના અંકમાં 'ચુડેલનો વાંસો' એવા મથાળાનો એક લિડરેટ્ડ છપાયો છે અને તે પ્રસ્તુત નવલકથાના વસ્તુની ઉત્પત્તિના ઉદ્દેશને દર્શાવનારો હોવાથી તે લિડરેટ્ડ અહીં યથાસ્થિત ઉતારી લેવો, એ જ સ્વતંત્ર વિચાર દર્શાવવા કરતાં અધિક ઉત્તમ છે:—

- “ધણાકો વાતમાં કહે છે કે મુંબઈમાં વિશાળ રસ્તાઓ, બગીચાઓ અને ગગનચુંબિત બગ્ચ મકાનો છે, પણ તેની નીચે દુર્ગંધવાળા મોટી મોટી ગટરો છે કે જેમાંથી અવારનવાર ગાંઠિયા જેવા રાગોની મરડી ફાટી નીકળવાનો ભય રહે છે. જેમ મુંબઈનો આ બાહ્ય શૃંગાર સુંદર છે તેમ તેનો સમાજ પણ બહારથી સુંદર લાગે છે. ચોપાટી, બેડ રૅટ્સ, ક્રે પેરેક, પાક્કવા, હૅગિંગ્ ગાર્ડન્સ, રાણીનો બાગ, બેટરી વગેરે સ્થળોએ સાયંકાળે કેવો સુંદર સમાજ દ્રષ્ટિએ પડે છે; પરંતુ મુંબઈના મધ્યમાં તેટલો જ મોટો સડો છે, તેના હૃદયની બાજુમાં જ રક્ત, પક્ષ અને ક્રીડાથી ભરેલી એક મોટી ગાંઠ છે. આપણા સંસ્કારી સુધરેલા પુરુષો એ ગાંઠને ચીરી તેનું યથાર્થ અવલોકન કરતાં ડરે છે, નીતિભીરુ બને છે. તેઓને એ પ્રકૃતિથી એટલો ભય લાગે છે કે, તેઓને જો કોઈ તેનું જરા પણ અવલોકન કરાવે તો તેઓ તેથી ભડકે છે. તેઓની નીતિ, પવિત્રતા અને શુદ્ધિ એટલી નિર્મળ છે કે, તેઓ તેના શ્રવણથી દોહ

માફિ દૂર જાગે છે. તો પછી આવા બડકણ પુરુષો એ મૂંઝવે પકાવી ફેડી નાખી રાગને દૂર કરવાના ઉપાયો શોધી શકે તેની તો આશા જ આંધી રાખી શકાય? શોધકો, ડૉક્ટરો, પ્રયોગ કરનારા દ્વિભૂત રાખી દર્દીની પાસે જઈ નાડીપરીક્ષા કરે નહિ, રાગનું અવલોકન કરે નહિ, તો રાગના ઉપાયો કેમ શોધી શકે? પરંતુ મનુષ્ય પ્રકૃતિ એવી વિવેકશીલ છે કે, જરા રાગનું જોર જણાય, કે તે હો. હો કરી મૂકે છે અને જ્યાં શાંતિ પડી કે આ રાગ બચકારક છે અને તેને જડમૂળથી ઉખેડવાને વા તેને કંઈ નહિ તો વધતો અટકાવવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તે વાત બુદ્ધી જ્ઞાન છે. એકાંતે કહી ગયો છે કે, ઇંગ્લેંડમાં દર પાંચ સાત વર્ષે નીતિરક્ષકો જીવમાંથી જાગે છે અને થોડા દહાડા હો. હો કરીને સૂઈ જાય છે. ઇંગ્લેંડમાં અને ફ્રાન્સમાં મકાનો રાખી કામચકારને સંતોષવાનો ધંધો કરતાં અટકાવવાને પ્રયાસ થયો છે, પણ તે નિષ્ફળ જ ગયો છે; પ્રમટ ધંધો કરવાને બદલે ગુપ્ત વ્યવહાર ચાલે છે અને તેથી બહુ પ્રસંગે આખરુદારની બેમાં બીન આખરુદાર નિર્ભયતાથી રહી શકે છે અને સારાં ક્ષેત્રોમાં વ્યવહાર વધારે છે.* તેઓએ સાંસર્ગિક વિસ્ફોટનો ફેલાવો અટકાવવાને માટે પોલિસની તપાસ દાખલ કરી છે અને લાઇસન્સ આપવાનો પણ નિયમ બાંધ્યો છે, પણ તેનાથી પણ વસ્તુના ફેલાવાને અટકાવી શકાયું નથી.† ઉમરના બાધના કાયદા બંધાયા, પુરુષ જ દોષપાત્ર છે એમ માની કાયદા બંધાયા પણ તેથી પણ વસ્તુ અટકી નથી. ઉલટું હમણાં “લંડન ટાઇમ્સ” માં થયેલી ચર્ચાપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જુવાન છોકરીઓ પુરુષોને ફસાવવાને ફરતી ફરે છે!‡ અને યુરોપમાં, ઇંગ્લેંડમાં અને અમેરીકામાં આ નીચ પ્રકારનો ધંધો ગુલામીના સ્વરૂપમાં

* મુખ્યમાં કાલબાદેવીપરના ગાયવાડી જેવા લતામાં તથા વિઠ્ઠલવાડીમાં કે જ્યાં બહુધા આખરુદાર ધનાઢય હિન્દુ કુટુંબોનો જ નિવાસ છે, ત્યાં તે આખરુદાર કુટુંબોના મધ્યમાં જ ધીકતાં કુટુંબોનાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોય, એ શું થોડા બહુ ખેદનો વિષય છે? એ કુટુંબોનો પ્રસ્તુત નવલકથામાં થોડા વર્ણનાત્મક લક્ષણ કાઢાયેલા છે. † વિસ્ફોટક આદિ વ્યભિચારજન્ય રોગોનો જુરોપમાં અત્યારે કેટલા પ્રમાણમાં પ્રસાર થયેલો છે, એને બચકાર વૈજ્ઞાનિક W. N. Willis મહાસયે પેતાના “The Crime of Silence” નામક ગ્રંથમાં આપેલો છે અને તે અવશ્ય વાંચવા થોડા છે. ‡ લંડનમાં નવયૌવના બાળાઓ પુરુષોને પેતાના મોહલજમાં ફસાવવામાટે કેવી રીતે ફરતી રહે છે, એ વસ્તુ લઈને મહાસય બિપિનચંદ્ર પાંચે “લંડને નંદગાલ” નામક એક સંક્ષિપ્ત કથા લખી છે અને તે તેમના ‘સત્ય ઓ મિથ્યા’ નામક કથાસંગ્રહમાં છપાયેલી છે. બંગાળી બાળાના સંજ્ઞાતાને એ કથાસંગ્રહ વાંચવાની ખાસ બલામણુ કરવામાં આવે છે.

- ધાંકે છે, એમ ત્યાંનાં પત્રો અને આગેવાનો કહે છે.” “લંડન ટાઇમ્સ” જણાવે છે કે: ‘લંડનમાં વિક્ટોરિયા સ્ટેશનની બહાર સૈનિકાને આકર્ષવાને માટે ૧૬ થી વધુ વર્ષની યુવતીઓ છ મોક પ્રયત્નો કરે છે, તે વિશે વિગત બહાર પડતાં ત્યાં તેવી છેકરીઓને સખ્ત સજા થઈ છે!’ હમણાં મુંબઈમાં તેવો પોકાર કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તે પોકારના મૂળમાં અને અત્રેના પોકારના મૂળમાં ભેદ છે. કામાડીપુરામાં એક પઠાણે એક ઘર રાખેલું, તેમાં સ્ત્રીઓને વેચાતી યા કાંઈ રીતે લાવીને તેમની પાસે તે હલકા ધંધા કરાવતો. આવી કાંઈ સ્ત્રીએ પઠાણની સખ્તીમાંથી નાસવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પઠાણને તેની ખબર પડી અને તે તેની પાછળ જઈ પકડી લાવ્યો અને પઠાણે અને તેની બીજી સ્ત્રીએ તેના પર અવર્ણનીય જુલમ કર્યો અને ધંધા કરવા એસાડી અને નિરાધાર સ્ત્રીથી કંઈ લાભ ન થયો ત્યારે ગુસ્સે થઈ તેને વિશેષ માર માર્યો, એક સરખો ૨૪ કલાક માર માર્યો અને ખૂવા પીવાનું કંઈ પણ આપ્યું નહિ. આ રાક્ષસી કરતાં લીધે તે બાઈ આ દુનિયાનો ત્યાગ કરી ગઈ એટલે પઠાણે તેનું જીવ ઠેકાણે પાડવાની તજવીજ કરી અને તેમાં એક પોલિસ સિપાઈની ભક્ષિતિથી જીવ પકડાવ્યું અને કાર્ટમાં ફસાવ્યો. તેમાં પઠાણને ફાંસીની અને તેને મદદ કરનારીમાંની એકને ફાંસીની તથા બીજીને જન્મદેશનિકાલની શિક્ષા થઈ છે.* પરમ દિવસે મજગામની પોલીસ કાર્ટમાં અમાણ બાઈ નામની એક સ્ત્રીએ સડીના બાઈ નામની સ્ત્રીને ધંધા કરવા રાખેલી અને તેને ત્યાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરતાં તેને કેદ કરેલી તેને કેસ ચૂકવાયો છે. એ કેસો શી પરિસ્થિતિ સૂચવે છે? ઉપરના બનાવ ઉપરથી “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા” એ એક લેખ લખ્યો અને અન્ય

- * આ પઠાણ તથા તેની બે મદદગાર સ્ત્રીઓને તેમના અચકર અચકષ્ટની અચકર શિક્ષા કરમાવતી વેળાએ સેસન્સ જજન મહારાયે જણાવ્યું હતું કે: “સૈયદખાન, તું એકે જીવતો ભગતો શયતાન છે. તે છેકરીઓ ઉપર અને મુખત્તે કરીને મરનાર ઉપર જે ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો, તે અત્યંત ધિક્કારને પાત્ર છે. બીજા નંબરની આરોપી સ્ત્રી, તું પણ જરાય દયા રાખ્યા વિના કરતાથી વર્તી છે અને તેથી તું પણ ફાંસીની સજાને જ લાયક છે; અને ત્રીજા નંબરની આરોપી સ્ત્રીને જ્યૂરીની જણામણને ધ્યાનમાં લઈ હું દેશનિકાલની સજા ફરમાવું છું!” આવાં જીવતાં ભગતાં શયતાન તથા શયતાનીઓ તો મુંબઈમાં હજારોની સંખ્યામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, પણ અફસોસ કે, સમાજના નેતાઓ તેમના નારાનો ચાલ નથી કરતા.

પત્રોમાં પણ મુંબઈના આ એક જાતના ગુલામી વ્યાપારમાં પોકાર પડ્યો છે. વસ્તુતઃ પકાણુની કૂરતા અને બાઈનું મૂલ્ય લોકોનું ધ્યાન ખેંચનારાં થયાં છે, અને નહિ કે મૂળ શરીર વેચવાનો ધંધો વાત ખરી છે કે જીઓ અને પુરુષો બાર તેર વર્ષની છોકરીઓને ખરીદી લાવે છે અથવા ઉપાડી લાવે છે, તેમને આડે માર્ગે જોર જુલમથી યા યુક્તિથી ઉતારે છે અને તેપર પોતાનો ગુજારો કરે છે. કેટલેક પ્રસંગે કેટલાક હલકા લોકો પણ તેવે માર્ગે પોતાની બહેન, દીકરી, ભત્રીજી, ભાણેજી વગેરેને પૈસા ખાતર ઉતારે છે.* આમાં જે પોતાની હુશિયારીથી માહફા-પાસે વધારે પૈસા કઢાવે છે તે સુખ ભોગવે છે અને જે તેમ કરી શકતી નથી તે માલિકના જુલમનો ભોગ થાય છે. મુંબઈમાં કંઈ નહિ, તો પંદરથી વીસ હજાર આવી જીઓ હશે અને પોલિસને તેમનાં ઠેકાણાં સારી રીતે માલમ પણ છે. કેટલાક કહે છે કે, પોલિસ કેમ તેના ઉપાય કરતી નથી? આ જીઓથી વસેલા મોહોલ્લા અને મકાનોમાં લાખોની ઉથલપાથલ થાય છે અને તેમાં લડવઈ કરનારાઓ અને હુચ્ચાઓ લોકોને ખેંચી જાય છે તેમ લૂટે પણ છે. એ મોહોલ્લાઓમાં પીઠાખાનાં, કાવાખાનાં, ચાહપાણીવાળાઓ, આઈસ સોડા સિખૂવાળાઓ અને પાન-વાળાઓના પણ ધંધા ધીક છે. તેમાં કેટલાક તો દુકાનદારા માર્ગદર્શક થાય છે, જુગાર રમાડે છે, પૈસા ધીરે છે, એવા અનેક માર્ગે ચઢાવે છે. વળી આવા મોહોલ્લામાં ઘરઘણીઓને નિત્યનાં નિલ મોં માગ્યાં બાડાં સાંજ પડે કે મળે છે. આ મોહોલ્લાઓ કંઈ શહેર બહાર ઢેક-વાડા પાસે નહિ, પણ મુંબઈ શહેરની મધ્યમાં જ્યાં સવાર સાંજ હજારો મનુષ્યોની અવરજવર થાય છે, લાં છે. છાપાવાળાઓ અને અન્ય લેખકો છાપામાં ખૂબખરાડા પાડે છે કે, અમે બહુ જાણીએ છીએ અદ્દે સમજીએ છીએ અને વસ્તુસ્થિતિ બહુ બયંકર છે કે જે કહેવાય તેમ નથી, એવો ખાલી બકવાદ કરે છે; પરંતુ આ પ્રકૃતિનું યથાર્થ અવલો-કન કરી, લોકોને તે જણાવી આખ ઉઘાડી યોગ્ય માર્ગોનું સૂચન ક્યાં

* હલકા લોકો તો શું, પણ સમાજના સભ્ય તથા પ્રતિષ્ઠિત મનાતા કેટલાક શરીર જાહેશો એવા તો નીચ વૃત્તિના હોય છે કે, હાથ પગ હીલાઓ વગર બહેન દીકરી, ભત્રીજી, ભાણેજી કે બાયડીની કમાણીપર તાગડધિના કરે છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેઓ હુપા પિપ હોવાથી સમાજથી તેમને બહિષ્કાર આપી શકતો નથી અને તેથી સમાજના સંસર્ગમાં રહી તેઓ પોતાની આયડી કે બહેનોદ્વારા અન્ય જુલસ જીઓને પણ અવળા માર્ગમાં દોરી જાય અને સભ્ય સમાજમાં ગ્રહિતાને બયંકર પ્રચાર કરતા રહે છે.

છે ? જાળપીઠા, કામાડીપુરા, અરબગલી, આંદરેડ કોર્નર, તારદેવ, ફાકલેડરેડ, ફારાસરેડ, બેલાસિસરેડ, વિકુલવાડીની તેલગલી, માયવાડી, ફણુસવાડી અને કાંદાવાડી વગેરે લાગેા શહેરની મધ્યમાં છે. આડી અવળી ચાલીઓ અને ઘરો એજ હેતુમાટે ધણાં બાંધીતાં છે. સરકારે મ્યુનિસિપાલિટીને સત્તા આપી છે કે લોકોનાં જાનમાલને હાનિ કરનારા ઐમુક ઐમુક ધંધાઓ અમુક લત્તામાં કરવા દેવા નહિ; તંબાકુ, ભાંગ, ગાંજ, દારૂ આદિની દુકાનો આખકારી ખાતાંનાં લેસન વિના નીકળી શકે નહિ; ચામડાં કેળવવાનાં કારખાનાં માહીમ કે કુરલેજ નીકળી શકે; તે આ માણસનાં ચામડાં ચુંથવાનાં કારખાના કાઢવાનો નીચ અધમ ધંધો કરતાં અટકાવવાને કાર્ધ પણુ ધરધણીથી પોતાનું ઘર સરકારની રજા વિના તેવા કામમાટે લાડે આપી ન શકાય, એવો કાયદો શું સરકાર લેડી ન શકે ? જ્યાં મનુષ્યોની અવરજવર ધણી હોઈ ન શકે એટલે દૂર તેમનાં વસવાટનાં સ્થાનો રાખ્યાં હોય, તે એની મેળે જ આ જુડો શહેરમાંથી દૂર થઈ શકે.* અને દૂર જનાર આવનાર આછા હશે, તે છાકરીઓને વેચાતી લઈ કે ઉપાડી લાવી આ ધંધામાં જીતારવાને કાણુ તૈયાર થશે ? શું પંદર વીસ હજાર સ્ત્રીઓ એટલી અધ-આવસ્થાએ પહોંચી હશે કે તેઓ પોતાનાં શરીરોની હાલહવાલી બાંધી જોઈને થવા દેવાનું પસંદ કરે ? પેટને ખાતર પોતાની હાલહવાલી થવા દેવા સાથે તેઓ પણુ નીતિધર્મ પાળે છે, તેઓમાં પણુ એક Code of Honour હોય છે. શામાટે આ ધંધો તેઓ કરે છે, શાકારણથી તેઓ આ માર્ગે આવી ચઢે છે અને તેઓને કેવાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે તેનું જો શોધન કરવામાં આવે, તે એ ઇતિહાસ રસભર્યો થાય તેમ માર્ગદર્શક પણુ થાય. રાજ પુનર્લેખનો અને સમાજબંધનને તોડવાનો ઉપદેશ કરનારાઓએ આ દિશા ખરેખરી શોધવા જવી છે. પરંતુ દિલ-ગીરીભર્યું છે કે, સમાજસુધારાના આવાં વાસ્તવિક કાર્યોને તેમની કાર્ય-વાહિતામાં ઘટતું સ્થાન મળતું નથી. આ પ્રશ્નની જાડી તપાસ કરવામાં આવે, તે મોંઘવારી અને ગરીબી અને કાષ્ટક પ્રસંગે મોજ શોખ માટે પૈસાનો લોભ આ અધમાવસ્થા પ્રાપ્ત થવાનાં મુખ્ય કારણો છે એમ

* આજથી આઠેક વર્ષ પૂર્વે વડોદરાનો વેસ્થાવાડો પણુ શહેરના મધ્યભાગમાં લહરીપુરાના દરવાજાથી માંડીને લાંબા સેક સુધી વિસ્તરેલો હતો; પણુ એ વિશે બહુ પોકાર થવાથી ત્યાંના વેસ્થાવાડાને ગામ બહાર ખસેડવામાં આવ્યો છે, મુજબમાં અજાપિ તેમ નથી થયું, એ મહાબેદનો વિષય છે.

જાણી. “ચુડેલનો વાંસો” નામની એક વાર્તા થોડાંક વર્ષપર આ પત્રમાં પ્રકટ થઈ હતી, તેમાં હાલના સમાજમાં ફિલો સડો પેટા છે તે દર્શાવવાનો જ હેતુ હતો, તેમાં સહસ્રાંશે માણસ કેમ પતિત થાય છે તે દર્શાવ્યું હતું; છતાં કેટલાકો તે વાર્તાથી ભડકી ઉઠ્યા હતા. પરંતુ તેની સર્વ રીતિઓ પ્રકટ થવી જરૂરની છે કે જેથી તેનાથી ચેતીને માણસ ચાલે અને ઉપાયો યોજી શકે. ચુડેલનો વાંસો ધણો ભયંકર મનાય છે, ખરી હિમ્મતવાળા જ તે ભેઈ શકે છે અને તેનો નાશ કરી શકે છે.”

ઉપર્યુક્ત લિડરટમાંના અંતિમ ઉદ્દગારોથી આ નવલકથાનો હેતુ શો છે અને તેમાં વસ્તુ કેવા પ્રકારનું લેવામાં આવ્યું છે, એ તો સાધારણતઃ વાંચકો જાણી શક્યા હશે જ. આજથી ચાર વર્ષ પૂર્વે અસ્તુત નવલકથામાં વર્ણવાયેલી વસ્તુસ્થિતિનો હવે મુંબઈની સભ્ય પ્રબંધને અભારે સાક્ષાત્કાર થવા માંજો છે, એ પણ આ લેખકનું એક સદ્ભાગ્ય જ કહી શકાય; કારણ કે, જો આવો સાક્ષાત્કાર ન થયો હોત, તો આ લેખકના અને ‘ગુજરાતી’ પત્રના ચતુર્થ પ્રકારના* હિતશત્રુઓએ તો અસ્તુત નવલકથાને કેવળ કલ્પનાજન્ય ખીબતસ નવલકથા તરીકે ઓળખાવવાના ‘અવ્યાપારેષુ વ્યાપાર’નો જ આરંભ કરી દીધો હોત. પરમાત્મા તેમનું પણ કલ્યાણ કરે, એ વિના ખીજું શું કહેવું વાર? અસ્તુ. અસ્તુત નવલકથામાં જે જે ઘટનાઓ લેવામાં આવી છે તે અક્ષરશઃ સત્ય છે. અને તેમાં કેવળ પાત્રોનાં નામો તથા સ્થાનોનાં નામો વિના ખીજું કશું પણ પરિવર્તન ફિલો ન્યૂનાધિકત્વ કરવામાં આવ્યું નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે ઘટનાઓનો અસ્તુત નવલકથાની નાધિકા સાથે

* રાજર્ષિ હર્ષદેવિએ મનુષ્યના સ્વાર્થ તથા પરમાર્થમય સ્વભાવપરત્વે ચાર પ્રકારો કહેલા છે અને તે આ પ્રમાણે:-

“એકે સત્પુરુષાઃ પરાર્થચદત્કાઃ સ્વાર્થ પરિત્યજ્ય યે
સામાન્યાસ્તુ પરાર્થમુદયમશ્રુતઃ સ્વાર્થાવિરોધેન યે ।
તેઽપી માનુષરાક્ષસાઃ પરહિતં સ્વાર્થાય નિવ્રંતિ યે
યે નિવ્રંતિ નિરર્થકં પરહિતં તે કે ન જાનીમહે ” ॥

એટલે કે, “જેઓ સ્વાર્થને ત્યાગી પરોપકાર કરે છે, તેઓ સત્પુરુષ કહેવાય છે; જેઓ પોતાના સ્વાર્થને જાળવીને પરમાર્થ કરે છે, તેઓ સામાન્ય પુરુષ કહેવાય છે; જેઓ સ્વાર્થમાટે પારકાના હિતનો નાશ કરે છે, તેઓ મનુષ્યોમાંના રાક્ષસો કહેવાય છે અને જેઓ કોઈ પણ પ્રકારના પોતાના હિત વિના જ નિર્ર્થક ખીબતના હિતને હણે છે તેઓ કઈ જાતના મનુષ્ય છે, તે અમે જાણતા નથી; અર્થાત્ તેઓ સર્વથા નિંદ્ર તથા નીચતમ પુરુષો છે.”

જે સંબંધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે, તે પણ સહજ છે અને તેનું કારણ એ છે કે, તે નાયિકા ચંપા પોતે પણ કાલ્પનિક વ્યક્તિ નથી અને અઘાપિ વર્તમાન છે. તેણે પોતાની કાયરીમાં જે જે નોંધો કરી રાખી હતી તે નોંધોના આધારે જ આ ચંપા અથવા નટીની આત્મકથાનું નવલકથાની સૃષ્ટિ નિર્માણ થયેલી છે; પરંતુ ચંપાની આત્મકથાનો આ અઘાપિ પ્રથમ ભાગજ છે અને એનો દ્વિતીય ભાગ* પણ લખાઈને તૈયાર થવા આવ્યો છે કે જે અલ્પ સમયમાં જ ‘ગુજરાતી’ માં વિભાગશઃ પ્રગટ કરવામાં આવશે. મુંબઈ નગરીની યથાર્થ લયંકરતાએ તે દ્વિતીય ભાગમાં વાંચકોના બળુવામાં આવશે અને આશા છે કે તે ભાગ અવશ્ય માર્ગદર્શક ગઈ પડશે. પ્રસ્તુત ભાગમાં હસ્મતભન તથા શીલર એ બે પાત્રોનાં ચરિત્રો અપૂર્ણ રહેલાં છે, તેમની લયંકર પૂર્ણાકૃતિ દ્વિતીય ભાગમાં કરાશે.

પ્રસ્તુત નવલકથા બપોરે ‘ગુજરાતી’ માં કટકે કટકે પ્રગટ થતી હતી તે વેળાએ જે અશુદ્ધિઓ રહી ગઈ હતી તે સુધારવામાં આવી છે અને કેટલાંક પ્રકરણોને જૂઠાં રાખવાની આવશ્યકતા ન હોવાથી સાથે મેળવી દેવામાં આવ્યાં છે; એ વિના ખીણ કરી પણ ન્યૂનાધિકતા કરવામાં આવી નથી. વાંચકોની આ નવલકથાને પુસ્તકના આકારમાં મેળવવામાટેની ચાલૂ માગણી હોવા છતાં વિશ્વવ્યાપક માદ-વાસ્થ્યોના કારણથી કાગળોની અછતને લીધે પ્રસ્તુત નવલકથાને પુસ્તકના આકારમાં બહાર પાડતાં કેટલોક વિલંબ થયો છે અને આ નવલકથાનો આકાર બહુ વધી જવાથી કીમત કાંઈક વધારે રાખી પડી છે.

અંતે જે પરમકૃપાળુ પરમાત્માના કૃપાકટાક્ષથી પ્રસ્તુત નવલ-કથાની નિર્વિદ્ય સમાપ્તિ થયેલી છે, તે પરમાત્માનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીને તથા પ્રસ્તુત નવલકથાનાં વાંચકો (અને તથા પુરુષોને) પ્રસ્તુત પ્રસ્તાવનાના આરંભમાં આપેલા આગ્રહ વિદ્વાન શ્રેષ્ઠ મહા-શયના ઉપદેશને લક્ષમાં રાખવાની નમ્ર પ્રાર્થના કરીને આ લખાણથી પ્રસ્તાવનાની પરિસમાપ્તિ કરવાની હું આગ્રા ઈચ્છું છું.

સુદામાપુરી (ધોરબંદર)

તા. ૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૭
શનિવાર

કુર નારાયણ વિસનળ

* “ચુદેશનો વાંસો અથવા એક નહિની આત્મકથા: દ્વિતીય ભાગ” છપાઈ પ્રકટ થયો છે, મળવાનું ઠેકાણું.—“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સાસુન બિલ્ડીંગ, બાબરગેટ સ્ટ્રીટ, એલફ્રેડસ્ટન સર્કલ, કોલ, મુંબઈ નં. ૧.

“ગુજરાતી” પ્રેસ તરફથી પ્રકટ થયેલી

૨૧૬ ઠક્કર નારાયણ વિસનજીની

ઐતિહાસિક વાર્તાઓ, સામાજિક નવલકથાઓ વિગેરે વિગેરે

સ્વાસીનું યુદ્ધ અથવા બોર્ડ ક્લાઇવનું કપટતંત્ર	...	...	...	૨- ૮-૦
હળદીધાટનું યુદ્ધ	...	...	...	૦-૧૨-૦
પશ્ચિની અથવા ભરમીભૂત ચિતોડ...	...	...	...	૨- ૦-૦
કલ્સેઆમ અથવા દીક્ષીનો ડગમગતો મુકુટ	...	...	...	૨- ૦-૦
ભદ્રકાળી અથવા પાવાગઢનો પ્રલય...	...	...	...	૨- ૦-૦
જગન્નાથની મૂર્તિ અથવા ભારતનું ભવિષ્ય	...	...	...	૨- ૦-૦
હમીર હક અથવા રણથંભોરનો ઘેરા	...	...	...	
ચાણક્ય નન્દિની અથવા ચચ્ચ અને સુંદરી...	...	...	...	
અનંતભદ્રા અથવા વલ્લભીપુરનો વિનાશ	...	...	...	૨- ૦-૦
ખાદશાહ બાબર અથવા નૂરેખસલામ	...	...	...	૩- ૦-૦
ચિતોડનો પુનરુદ્ધાર અથવા ચકવર્તિ હમીર	...	...	...	૩- ૦-૦
કચ્છનો કાર્તિકેય અથવા જાડેજા વીર ખેંગાર	...	...	...	૩- ૦-૦
પ્રનારકળી અથવા અષરાધી અકબર	...	...	...	૩- ૦-૦
મહારાણી મયણદલા	...	...	...	૪- ૮-૦

આર્ય આદિત્ય બાપ્પા રાવળ	...	...	...	૧- ૦-૦
જહાંગીર (ઐતિહાસિક ચિત્ર)	...	...	...	૨- ૦-૦
રણયામેગમ	...	...	...	૨- ૦-૦

૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વનું હિંદુસ્તાન	...	...	...	૧- ૮-૦
વિલાપતિ વિલાસમાં રેજનબાઈ ખલાસ	...	...	...	૨- ૦-૦
આજકાલનો સુધારો કે રમણીય ભયંકરતા	...	...	...	૩- ૦-૦
મંદિગ્ધ સંસાર અથવા સાધુ કે શયતાન	...	...	...	૨- ૮-૦
યુડેશનો વાંસો અથવા એક નદિની આત્મકથા ભાગ ૧ લો	...	...	...	૪- ૮-૦
” ” ” ભાગ ૨ જો	...	...	...	૪- ૮-૦

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, મુંબઈ નં. ૧.

(૧)

ભારત લોકકથા

ભાગ ૩ ભો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૧ લો	...	૧- ૮-૦
ભાગ ૪ થો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૨ ભો	...	૧- ૮-૦
ભાગ ૫ મો-ભોગમ બાબર ખંડ ૧ લો	...	૧- ૮-૦
ભાગ ૬ ઠો-ભોગમ બાબર ખંડ ૨ ભો	...	૧- ૮-૦
ભાગ ૭ મો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૩ ભો	...	૧- ૮-૦
ભાગ ૮ મો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૪ થો	...	૧- ૮-૦
ભાગ ૯ મો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૫ મો	...	૧- ૮-૦
ભાગ ૧૦ મો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૬ ઠો	...	૧- ૦-૦
અમરલાલ ચરિત્ર અથવા લાલઉદેરાની કથા	...	૩- ૦-૦

વિવેકાનંદ વિચારમાળા

ભાગ ૧ લો-(૧) કર્મયોગ, (૨) ભક્તિયોગ (૩) અને પ્રકીર્ણ લેખો	...	૩- ૮-૦
ભાગ ૨ ભો-(૧) રાજયોગ પાતંજલના યોગસૂત્રો સહિત;...		
(૨) અને પ્રકીર્ણ લેખો	...	૩- ૮-૦
ભાગ ૩ ભો-સંપૂર્ણ જ્ઞાનયોગ	...	૩- ૮-૦
ભાગ ૪ થો-પત્રો અને વિવિધ લેખો	...	૩- ૮-૦
ભાગ ૫ મો-વિવિધ વિષયો ઉપરના લેખો અને લાપલો	...	૨- ૮-૦
ભાગ ૬ ઠો	...	૩- ૮-૦

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:—

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

પ્રિન્ટર્સ એન્ડ બુક-બાઇન્ડર્સ,

બુકસેલર્સ, પબ્લીશર્સ એન્ડ કમીશન એજન્ટ્સ,

સાસુન બિલ્ડિંગ, બાબરગેટ સ્ટ્રીટ,

એલફ્રીન્ડન સર્કલ, ફોર્ટ, મુંબઈ નં. ૧.

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	હું લખનારોમાં નાહક ...	૧
૨	હું નાહકમાં પ્રવેશ ...	૭
૩	હું મારો પૂર્વ જ્ઞાન્ત ...	૧૩
૪	હું રંગભૂમિનું આત્મચરિત્ર દ્રશ્ય ...	૪૬
૫	હું લલિતા ...	૫૩
૬	હું સતી સીતા ! ...	૬૦
૭	હું યોગી કે ભોગી ? ...	૬૭
૮	હું જગત્ પાર્થિવી છે ! ...	૭૪
૯	હું મહનમૂર્તિ યુસુફ ! ...	૮૧
૧૦	હું મનની પરવશતા ! ...	૮૮
૧૧	હું માતાનો શાપ ! ...	૯૫
૧૨	હું પ્રેમપત્રિકા ...	૧૦૨
૧૩	હું પ્રેમ કે વિકાર ? ...	૧૦૮
૧૪	હું સત્યવતી ...	૧૧૬
૧૫	હું નરકનો એવ સ્વર્ગમાં ...	૧૨૩
૧૬	હું રોકજીની શકતા ! ...	૧૨૬
૧૭	હું જ્વાળામુખીનો રક્ષક ...	૧૩૬
૧૮	હું ક્રોધનુપરનો દેખાવ ...	૧૪૪
૧૯	હું હૃદયમૂળનની હવેલી ...	૧૫૨
૨૦	હું શ્રેયાંગ શીલક ...	૧૫૬
૨૧	હું ઊવકા આચક ! ...	૧૬૭
૨૨	હું પેસામાટે પ્રેમનું લીલામ ! ...	૧૭૩
૨૩	હું સ્વર્ગ કે નરક ? ...	૧૮૦
૨૪	હું સુખમય સંસાર ...	૧૮૮
૨૫	હું મારી સદ્ભાવના ...	૧૯૫
૨૬	હું કંપનીમાં છડાકો ...	૨૦૭
૨૭	હું સ્થિતચત્તર ...	૨૧૦
૨૮	હું બેનિશ્ચિત નાઈટ ...	૨૧૬
૨૯	હું મોતના પંખમાં ! ...	૨૨૩
૩૦	હું નફર નાથીબાઈ ...	૨૩૦
૩૧	હું હેતુમારી મુંબઈમાં ...	૨૩૮

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૩૨	મું પાપની પરિસીમા	૨૪૫
૩૩	મું યજુર્વેદ મૂલ્ય	૨૪૩
૩૪	મું તીર્થક્ષેત્ર નાસિક	૨૬૦
૩૫	મું તીર્થસ્થાનમાં પાપસ્થાન	૨૬૭
૩૬	મું મૌઢા ધારા	૨૭૫
૩૭	મું ધારાના ચાર ભવની કથા	૨૮૧
૩૮	મું નાસિકમાં નાવરત્ન	૨૯૭
૩૯	મું કેઠલીક પ્રકીર્ણ ધરનાઓ	૩૨૪
૪૦	મું નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ	૩૩૧
૪૧	મું પ્રાણહારક વચનબાણ	૩૩૯
૪૨	મું લલિતાનું આગમન અને મરણ !	૩૪૭
૪૩	મું કિંચિત્ આત્મસ્લાધા !	૩૫૫
૪૪	મું મદ્રાસને બદલે રાયચૂર	૩૬૩
૪૫	મું બાળહત્યાની તૈયારી	૩૭૦
૪૬	મું પુત્રનો પ્રસવ	૩૭૬
૪૭	મું સમાધાન	૩૮૫
૪૮	મું સંસાર કે સ્વર્ગ !	૩૯૨

ચુડેલનો વાંસો

અથવા

ઝેક નટિની આત્મકથા

ભાગ બીજો

મળવાનું ઠેકાણું:—“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ,

સાસુન બિલ્ડીંગ, બજારગેટ સ્ટ્રીટ,

એલફીન્સ્ટન સર્કલ, ફાઈ મુંબઈ, નં. ૧.

તા. ૧૦-ભગતા નામ અને ઠેકાણાથી બરમાતા નહિ.

ચુડેલનો વાંસો

૧૨૮૦૨

અથવા

એક નટીની આત્મકથા

પ્રકરણ ૧ હું

હાખનૌમાં નાટક

“ક્યાં કાઠિયાવાડમાંનું જામનગર અને ક્યાં મધ્ય હિંદુસ્તાનમાંનું હાખનૌ નગર? મનુષ્યને તેનું બાળ્ય ક્યાંથી ઉપાડીને ક્યાં લઈ જશે, એનો કશો પણ નિયમ હોતો નથી. આજે હાખનૌમાં આવ્યાને છ છ મહિના તો થઈ ગયા, પાંચ સો રૂપિયાના દબીના ચર્ચાઈ ગયા. પૈસાની આવક નથી અને ખર્ચ તો રોજ ચલ્યો જ જાય છે; એટલે આમ ને આમ કેટલા દિવસ ચાલી શકશે; એનો જ રહી રહીને વિચાર થાય છે. આવચાર અને સાહસથી ઘરમાંથી બાળી બહાર તો નીકળી આવી, પણ હવે જ્યારે કેવા લોટાના ચણા ચાવવા પડે છે, અને પતિના છત્ર વિના મારે કેવાં કેવાં સંકટોમાંથી પસાર થવું પડે છે, એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો, પરંતુ હવે ઘર જવાય તેમ તો છે જ નહિ, અને જેઓ મને નસાડી લાવ્યા છે, તેઓ પણ મારું કંઈ બહું કરે એવી આશા નથી. એક તો પીટયા મારી કમાણી ખાય છે અને પાછો મારાપર એટલો અવિશ્વાસ કે, જ્યારે બહાર જાય છે, ત્યારે બારણાને તાળું વાસી કેદી પ્રમાણે મને બંધ કરી જાય છે! હવે આ પાપીઓના પેળમાંથી છટવાનો મારે શો ઇલાજ કરવો? અવશ્ય હવે કંઈક અતુશાઈ તો બતાવવી; નહિ તો અહીં સડી સડીને મરી જઈશ, તોપણ કોઈ ખબર પૂછવા આવે તેમ નથી. શું મેં આમ કેદી થવાને, આમ દુઃખ ભોગવવાને, અને મારો રોટલો ખાવા છતાં પાસકાની ગાળો અને લાતો ખાવાને જ ધર ઊઠ્યું છે અને આબરુ પર પાણી ફેરવ્યું છે? નહિ, કશુંપિ નહિ! બલ્કે, હવે કાં તો આ ચાંડાલોના હાથમાંથી છટકો, અને કાં તો મોત!”

આ પ્રમાણે વિચારોના વમળમાં પ્રાથમિક ખાતી અને મારા ભવિષ્ય વિશે ચિંતા કરતી, હાખનૌમાં જામીનાબાઈ નામના મહસ્તામાંની એક મહીમાં આવેલા મારા રહેવાના બાડાના મકાનમાંની બારીમાં હું બેઠી હતી. એટલામાં બહારનું તાળું ઉઘાડ્યું અને દરવાજો ઉઘાડી ત્રણ માણસોએ બોરડામાં પ્રવેશ કર્યો. એ ત્રણ માણસો મને ઘરમાં પૂરી જનારા મારા બોરડાનું કેદખાનાના જેવરો જ હતા, એકેકું અત્યારે જણાવવું બસ છે. એમનો વિશેષ વૃત્તાંત આગળ જતાં આવશે. તેઓ બળ-કર્મ બોરડાની સાધનો ખરીદવાને ગયા હતા. અત્યારે લગભગ સાડાનવ વાગ્યેના સમય થવા આવ્યો હતો, એટલે સીધું ને સાકબાછ આવતાં જ મેં શંકવાની તેયારી કરવા માંડી; ચૂલો સળગાવી આંધળું મૂક્યું અને દાળ બોરી ટીધી. ત્રણ જેઠરાંઓને એક ચાખા વીણવા બેઠા, બીજા સાક સમારવા લાગ્યા, અને ત્રીજાએ બળરમાં સાંભ-મેલા નવા સમાચારોની કથા સંભળાવવાનો આરંભ કર્યો. તેણે કહ્યું:-

“હમણાં આઠ દશ દિવસથી લખનૌમાં એક નાટકમંડળી આવી છે, અને તેનાં નાટકોની આખા લખનૌ શહેરમાં જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં વૈરીફ જ થતી સંભળાય છે. પૈસાવાળા કે સારી કમાણીવાળા નાટક જુએ, એમાં તો નવાઈ નથી, પણ કહે છે કે, રંગીલા લખનૌ નગરના મન્દીર અને કુલી-અરે કંગાલમાં કંગાલ માણસો પોતાનાં કપડાં કે વાસણ વેચીને પણ તેનાં નાટક જોવા જાય છે. ચાર, આપણું મન પણ આજે નાટક જોવાને લલચાય છે.”

“સતે, બાઈ! એ થવાનું હોય, તે થાય; પણ કાંઈ નાટક જોયા વિના રહી શકાય? આપણે પણ ચેક, વિક્ટોરિયાપાર્ક, ગોમતીના કિનારા અને દિલ્હીમાં અકર લગાવતા લગાવતા કંટાળી ગયા છીએ. ઘણીક વાર કાંઈ નટીજન કે સુત્રી-જનને ત્યાં જઈ મુજરો કરાવવાનું મન થાય છે, પણ આ ખીસામાં હાથ નાખતાં બરકત દેખાય છે, એટલે આગળ વધેલું મન તરત બિચારું પાછું હટી જાય છે.”

ખીજાએ-શાક સમારનારે-પોતાના આંતરિક ઉદ્દગારોને બહાર કાઢ્યા.

“બસ ત્યારે દોસ્ત! આપણી પણ એ જ હાલત જણી લેવી. ‘મન કહે કે માણીએ ભઈ ને કરમ કહે કે કોરીમાં પેસું’ એવો જ આપણો બધાનો પણ હિસાબ છે.” પહેલાએ-ચોખા વીણનારે-ટુંકામાં જ પોતાનો બળાપો જણાવી દીધો.

“જો આપણે નાટક જોવા જઈએ, તો કેટલા પૈસા નેહરો વાઢે?” એ વચ્ચે સવાલ કર્યો.

“ત્યારે તારે પણ નાટક જોવાનો વિચાર થઈ આવ્યો છે કે શું?” પહેલાએ આશ્ચર્ય દર્શાવતાં પૂછ્યું.

“કેમ, આપણે માણસ છીએ અને એ કાંઈ માણસ નથી? અરે લાયકા કરતાં તો ખાયડીઓને નાટક જોવાનો જખરો શોક હોય છે, સમજ્યો?” ખીજાએ તેના આશ્ચર્યને હવામાં ઉડાવી દીધું.

“આપણે ચારે જણ નાટક જોવા જઈએ, તો લગભગ દશ રૂપીઆ તો નેહરો.” ત્રીજાએ અડસટ્ટો ખતાવ્યો.

“દશ રૂપીઆ કેવી રીતે?” પહેલાએ શંકા ખતાવી.

“જોઈશ્વરી દિકિટનો બે રૂપીઆ ભાવ છે, એટલે ચાર દિકિટના આઠ રૂપીઆ તો એ જ થયા. એક રૂપીઆ ગારીબાડાનો અને એક રૂપીઆ સોડા, લેમેનેડ, ચાહે, બિસ્કીટ વગેરે વગેરે...” ત્રીજાએ હિસાબ ખતાવીને પહેલાના મનનું સમાધાન કર્યું.

“પણ મારી ધારણા છે, કે જો આપણે ખીજા વ્યવસ્થા કરીએ, તો ફક્ત પાંચ રૂપીઆમાં જ પીડા પતી જાય એમ છે. આપણે ત્રણ સેકન્ડ ક્લાસની ખાર ખાર આનાની દિકેટ લઈએ, અને આ રોડાણીસાહેબને જનાના ક્લાસમાં બિસારી દઈએ. બાકી ગારીબાડું અને લમારાં સોડા લેમેનેડ.” ખીજાએ કરકસર અને ફાયદાનો રસ્તો ખતાવ્યો.

“પણ આપણથી કાંઈ ખીજા વર્ગમાં બેસાય?” ત્રીજાએ જરાક આંખ ફેરવીને અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“એટલા નવાજબંદા ખરાને, તે કાંઈ ખીજા વર્ગમાં નાટક જોવાને બેસાય? કેમ, બાઈ! ખીજા વર્ગમાં બેસવાથી પોણચનમાં કાંઈ વધિા આવી જાય તેમ છે? ત્યારે

શું આજે બધા ઓરેંસ્ટ્રામાં બેસનારા જ નાટક જોવા આવનારા છે અને બાકીના બધા વગેરે ખાલી જ પૂછ્યા રહેવાના છે?" બીજાએ રોકડું ચૂકવી આપ્યું.

"આલો ત્યારે બધાનો એવો વિચાર હોય, તો એમ કરીશું. પણ પાંચ રૂપીઆની વ્યવસ્થા તો ત્રે રૂ?" ત્રીજાએ પોતાના હથિયાર છોડી દીધાં.

"પરમ દિવસે જે લર્વાગિયાં પચીસ રૂપીએ વેચ્યાંતાં, તેમાંના હજી દસ રૂપીઆ બાકી છે. એટલે આજે નાટક પણ જોવારો અને આવતી કાલનો ખર્ચ પણ થઈ રહેશે. વળી પરમ દિવસે જે કોઈ ખુલ નહિ મળી નય, તો જરૂર કોઈ બીજી ચીજને આગ લગાડવી પડશે." પહેલાએ જણાવ્યું.

"હીક, ત્યારે નાટકમાં જવાનું તો જાણે નહીં થઈ ગયું. ત્યારે સાંજે સીધું વગેરે વહેલા જ લઈ આવજો અને રાંધવાનું પણ વહેલું જ આટાપી લેજો; જમીશું તો રાતે બે વાગે નાટક જોઈ આવ્યા પછી જ." બીજાએ સલાહ આપી.

અહીં મારે જણાવવું જોઈએ કે, લખનૌમાં આવ્યા પછી અમારા ઘરમાં સવારમાં લાવેલું સવારે રંધાય અને રાતે લાવેલું રાતે રંધાય ને ખવાય; એટલે કે, 'આટા તોલ કે ઠીકરી જલતી હય,' એવા જ અમારા હિસાબ ચાલતો હતો. ઘરનાં સ્વ-રચીલાંના હિસાબ પૂછા તો તેને ચાર ચટાઈ, ચાર મોદડી, ચાર એસ્ટીકાં, બે ત્રણ હાંસલાં, બે થાળી, બે લોટા, એક ત્રાંખાંના હાંડો, બે માટીના ઘડા, એક ડોલ અને કચરો વાળવાની એક સાવરણી એટલામાં જ સમાવેશ થઈ જતો હતો. જો કોઈ વધારે હોય, તો તે કપડાં વગેરે રાખવાની ચાર દૂકો હતી અને ઘરમાં આગળ પાછળ બાન્ડી કે બ્લિસ્કીની એક બે બાટલી સિલક રલાં કરતી હતી. મારી સાથે બધા એવા ઘરાકો ભેગા થયા હતા કે, "ખાધા વગર ચાલે બહે, પીધા વગર ચાલે નહિ!" અરુ.

મારા જેલરોનું નાટકમાં જવાનું સાકું નહીં થવાથી અને તેમાં પણ મને લઈ જવાનો કરાવ થવાથી મારા મનમાં એક પ્રકારનો અવર્ણનીય દર્પ થવા લાગ્યો. છેલ્લા બે માસથી મારા જેલરોએ મને કયાંય બહાર નીકળવા દીધી નહોતી; અને તેવું કારણ એ હતું કે, કદાચિત્ મારો કોઈ ખરીદદાર મળી નય, તો હું પોખારા મણી જઈ અને તેમના પંલમાંથી છટકી જઈ, તો મારા થોડે તેમણે પૈસાની જે મોટી રકમ મેળવવાની અને માલામાલ થવાની મોટી આશા બાંધી હતી, તે તેમની બધી બાવી આશાપર પાણી ફરી વળે, અને 'ચારને પોટલે ધૂળની ધૂળ' જેવા જ ધડક થઈ નય. પણ અંતે મારા પરમેશ્વરે તેમને કેવા ભૂલાવામાં નાખી દીધા, અને 'ચારને પોટલે ધૂળની ધૂળ જ' કેવી રીતે રહી, એ વિશેના વિશેષ વિવેચનની અગત્યને આવશ્યકતા નથી.

રસોઈ તૈયાર થઈ; બે થાળીઓ અને બે પત્રાવળી પીરસાઈ; બાન્ડીબક્ષની બાટલીને દૂકમાંથી બહાર કાઢવામાં આવતી, અને તેને ત્રણ વ્હાસમાં પધરાવી, સોડા બાઈ સાથે પરજાવી, ત્રણે જેલરો તેને ઝટપટ ગળગળાવી ગયા. હું જો કે મદિરાના વ્યસનથી મુક્ત તો નહોતી જ, પણ મને દિવસે પીવાની ટેવ નહોતી; રાતે એક કે બે પેગ લેતી હતી. મદિરાદેવીની કૃપાથી તેમણે ભોજનને એવા સારો ઈન્સાફ આપ્યો કે, રસ્તામાં નાખેલી પત્રાવળીમાં કુવરો આવીને પોતાની જામ ફેરવે, એટલું પણ તેમાં કોઈ બાકી રહ્યું નહિ. મેં પણ મને જે ભાવ્યું તે ખાઈ લીધું. મારા ત્રણ જેલરોએ જમીને તરત નિદ્રાદેવીનું સેવન કરવા માંડ્યું અને હું રાત પડવાની કાગને

ડાળે વાટ ભેતી મનમાં અનેક પ્રકારના વિચાર કરવા લાગી. અનંત વિચારવનમાં અટવાયા પછી હું એક પ્રકારના તિશ્ચયપર આવી.

લગભગ ચાર વાગે ત્રણે કુંભકર્ણુ નિદ્રામાંથી જાગ્યે થયાં, અને મને ચાહે તૈયાર કરવાનો હુકમ કર્યાવ્યા. ચાહ પીધા પછી તેઓ બનરમાં પધાર્યા અને મેં ચૂલો સળગાવ્યા. સીધું સામાન આવતાં મેં ખીચડી, શાક, અને રોટલા એ ત્રણે પદાર્થ તૈયાર કરી રાખ્યા, અને પૂછ્યું કે-“નાટકમાં જવામદે કયારે નીકળવાનું છે?”

“અહીંથી સાડા સાતે નીકળશું એટલે આડે ત્યાં પહોંચીશું. તને તો જનાના કલાસમાં બેસવાનું છે એટલે વાંધો નહિ; પણ અમને જો મોડું થશે, તો બીજા વર્ગમાં બેસવાની તો હીક, પણ ઉભા રહેવાની જગ્યા પણ મળી શકવાની નથી. સાત થવા આવ્યા છે, માટે હવે ચાલવાની તૈયારી કર. જલદી કપડાં બદલી લે, મેહરબાની કૂંચને ‘સોડી શણગાર કરે ત્યાં બનરે હરી જાય!’ એવો ઘાટ ન લાવતી-વખત ન લગાડતી!” જેણે પ્રથમ નાટકમાં જવાની સૂચના આપી હતી, તે ત્રીજો જેલર બોલ્યો.

હું તો એટલી જ વાટ ભેતી’તી એટલે મેં તરત જાણ્યું કે-“મને કપડાં બદલતાં કાંઈ વાર થવાની નથી. પણ ગાડી લઈ આવો, એટલામાં હું તૈયાર થઈ રહું છું. નહિ તો મોડું થશે ગાડી લાવવામાં, અને પાછો વાંક નિકળશે મારો!”

“ખરી વાત છે; ચાલો ત્યારે આપણે ગાડી લઈ આવીએ.” જેલરે નં શ્રીએ પોતાના બે સાથીઓને કહ્યું.

“તને બહુ ઉતાવળ છે, માટે તું જ ગાડી લાવ; અમે પાન ખાતા નીચે સડકપર ઉભા છીએ.” બીજા બે બોલ્યા.

ત્રણે જણ ઘરમાંથી તો સાથે ઉતર્યા, પણ એક ગાડી લેવા ગયા અને બે પાન-વાળાની દુકાને પાન ખાતા અને ગપાટા હાંકતા નીચે રસ્તાપર ઉભા રહ્યા. કોઈ પછી રીતે ચોરી વારને માટે તેમને દૂર કરવાનો મારો જે ઉદ્દેશ હતો. તે સિદ્ધ થયો, તેમને દૂર કરવાનું કારણ એ હતું કે, મારી પાસે હજી હનર પંદરસોનો ફાળોનો ખાકો હતો, અને તે બધા સાથે લઈ લેવાનો મારો વિચાર હતો. મારા જીવ અને શરીરના માહક અને મારા માલપર જીવનાર મારા એ ત્રણ જેલરોએ હજી મારી પાસેથી મારો બધો માલ છીનવી લીધો નહોતો. તેમને જેમ જેમ અગત્ય પડતી હતી, તેમ તેમ અલ્લેક ઘરેણું હું આપ્યાં કરતી હતી, એટલે ‘આપણને જે જોઈએ છે તે મળ્યા કરે છે, તો પછી બળાત્કાર કરવાની અને એના મનમાં આપણા વિશે અવિશ્વાસ ઉપભવવાની શી જરૂર છે?’ એમ ધારીને એ વિધે તેઓ બહુધા બેપરવા રહ્યા હતા; તેમ જ હુમેરાં મને તાળાકૂંચીમાં રાખતા હોવાથી મારી નાસી જવાની ધારતી તો તેમના મનમાં હતી જ નહિ. પણ જ્યારથી તેમણે મને તાળાકૂંચીમાં રાખવા માંડી, ત્યારથી અંદરખાનેથી હું તેમની બની દુરમન બની હતી, અને દિવસ રાત તેમના છટકામાંથી છૂટવાને વિચાર કર્યો કરતી હતી. એ વિશેની તેમના મનમાં શકા તો થી, પણ કલ્પના માત્ર પણ નહોતી. બહારથી મેં કદાપિ એ વિશે અસતોષ પણ દર્શાવ્યો નહોતો, કિંવા તેમના મનમાં સંશય આવે, એવું કોઈ વર્તન પણ કર્યું નહોતું.

શિયાળો હોવાથી અને લાખનોમાં સરદૂતકતુમાં ગળબની ટાઢ પડતી હોવાથી મેં ધાધરો, ગુલાબી રંગની ગરમ સાડી, અને લીલા રંગનું આખી બાંધવાળું ગરમ પોલકું આદિ વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં અને કાન બાંધવાનો ગરમ રુમાલ પણ સાથે લઈ

લીધો. કાનમાં નકલી માણેકનાં લવોંચિયાં, નાકમાં માણેકનું ફૂલ અને હાથમાં ગિની-ગોલ્ડની મશીનપોલીશ ચાર બંગડીઓ, એક વીંદી અને કડું એટલાં ધરેણાં પહેરી લીધાં. બીજાં વધારાનાં ધરેણાં પહેળા મોઢાના એક મોઢા લોઢામાં બરીને તે સ્વામીમાં બાંધી સાડીના પાલવ તળે સંતાડી સાથે લઈ લીધો. અને હું નાટકમાં જવાને અથવા તો બાગ્ય જ્યાં લઈ જાય ત્યાં જવાને, તૈયાર થઈને ઉભી. કપડાંની આખી ટૂંક બરેલી હતી, પણ શરીરપર જે પહેર્યો હતો તેથી વધારે બીજું એક પણ વસ્ત્ર લઈ શકાયું નહિ. વસ્ત્ર લેવાથી બધો તાગડો ટૂટી જવાનો સંભવ હતો, અને તેથી મેં પણ વસ્ત્રોના લોબને ત્યાગી દીધો. વસ્ત્રો બધાં મળીને પાંચસો છસો રૂપીઆની કીમતનાં હતાં. ગૈર.

ગાડી આવતાં આવતાં પોણું કલાક વીતી ગયો. આખું શહેર નાટક જોવા ઉલટયું હતું, એટલે ગાડીઓનો પણ દુકાળ પડ્યો હતો. અંતે મારા ત્રીજા જોડે નીચેથી આવજ આપ્યો; “ચંપા! ચાલ, ગાડી તૈયાર છે; તારી વાટ જોઈને ઉભી છે.”

“આ આવી;” મેં જવાબ આપ્યો.

ખારણે તાળું વાસીને હું નીચે ઉતરી અને સડકપર આવીને ગાડીમાં બેઠી. એ સિગરમ ગાડી-બંધ ગાડી-હોવાથી ગાડીમાં પણ કેટલીક ઠકામરકરીને પ્રકાર ચાલ્યો. મારુ બધું ધ્યાન દાગીનાથી બરેલા લોઢામાં જ પડેલાયું હતું, અને તે તેમની નજરે ન પડે તો સારું, એ જ મારા મનની ચિંતા હતી. ઈશ્વરે તે ચિંતા ટાળી. ગાડી નાટકશાળાના દરવાજા પાસે આવીને ઉભી રહી. પ્રથમ એક જણ જઈને નાટકની ટિકિટો ખરીદી આવ્યો, અને ત્યાર પછી ગાડીવાળાને બાકું આપી અમે ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી, નાટકશાળાના દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો. ત્રણે જોડેથી બીજા વર્ગમાં ગયા, અને હું ઉપરના જતાના કલાસ-સ્ત્રીઓના વર્ગ-માં જઈને બેઠી. એ બહુમારોથી જૂદી પડ્યા પછી હવે મારા જીવને ટાઢક વળી.

લખનૌમાં હિંદુ તેમ જ મુસલમાનોમાં પર્દાનશીની-ઓઝલ પડદા-નો રિવાજ જોરાવર હોવાથી ગૈરના ખાસ બે કલાસ રાખવામાં આવ્યા હતા; એક ખાસ પર્દાન-શીન બાલુઓમાટે અને એક ઓઝલ પડદાની પરવા ન રાખનારી ગૈરીઓમાટે. હું કોઈ નવ્વાબની બેગમ નહોતી કે મોટા ખાન્દાન અમીર હિન્દુની અધાગિના નહોતી; તેમ જ વળી હું લખનૌ કે દિલ્લીની વસનારી ન હોતી, એટલે મને વળી એ પર્દાન-શીનીની પીડા શામાટે જોઈએ? હું તો નાટકમાં એક જૂદા જ ઉદ્દેશથી આવી હતી, એટલે મેં પડદા વગરનાં ગૈરના કલાસમાં બેસવાનું જ વધારે પસંદ કર્યું અને ત્યાં જ બેઠી.

મારા કલાસમાં આબહખિયાલ માત્ર પાંચ સાત ગૈર જ હતાં. તેમાં પણ મુસલમાન તો ફક્ત એક તવાયફ જ હતી; ત્રણેક હિંદુસ્તાની હિંદુ સ્ત્રીઓ હતી; અને બે ગુજરાતી હિંદુ ગૈર હતાં, એમ તેમની પોતપોતામાં ચાલતી વાતચીત અને ગુજરાતી બોલાથી મારા જાણવામાં આવ્યું.

લખનૌના ખટક નવ્વાબ નસીરુદ્દીન હયદર અને છેલ્લા વિલાસી અને આ મૃત્યુલોકના રાજા ઇન્દ્ર નવ્વાબ વાગ્દઅલીશાહે લખનૌને અને લખનૌના લોકોને જે એક સમયમાં ઐયાશી-વિલાસપ્રિયતા-ના ઉચ્ચતમ શિખરે ચઢાવી દીધાં હતાં, તે વિલાસપ્રિયતાનો કેટલેક અંશ લખનૌની આવી પડતીના વખતમાં પણ ધણેક

અંશે બાકી રહી ગયેલા સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. શિયાળો હોવા છતાં પણ પ્રેક્ષકો-માંના ઘણાકોએ ધારેલાં ઢાકાની બારીક મલમલનાં પેરણાં અને અચકોની અને આરિયન્સ-પ્રેક્ષકાલય-માં બહેકી રહેલા કીમતી અત્તર અને કુલેલના સુગંધથી હાનુનૌનિવાસીઓની નાભુક તળીયત તથા જૈયાશીનો ફેટલેક ખિયાલ આવી શકતો હતો. એ મુંબઈમાં પણ ચાર પાંચ નાટકો જોયાં છે. ત્યાં માયામાં શરદી કરનારી વીજળીના પંખાની ઝાપટિયાની ઝાપટ જેવી હવા હતી અને અહીં મગજને તર કરનારી અત્તર કુલેલની ધુરધુમા ધુસ્પ હતી, એટલે મુંબઈના અને અહીંના લોકોમાં ભેદ છે. મને હાનુનો ને અનુભવ છે, તેના આધારે હું કહી શકું છું કે, જૈયાશીમાં હાનુનો એક કુલી સાથે મુંબઈનો કોઈ મોટરમાં ફરતો રોડીઓ પણ બરાબરી કરી શકશે કે નહિ, એની શંકા જ છે.

નાટક મંડળી અને જે નાટક બજવી ખતાવવાની હતી, તે “અસરિ હિર્સ” નામનું હતું નાટક હતું. એ નાટકની ખરી માલેકી જો કે આરીબિનલ આલ્ફ્રેડ નાટક મંડળીની છે, છતાં હિન્દુસ્તાનની બીજી પણ કેટલીક નાટક મંડળીઓ એ નાટક બજવતી હોવાથી બાબકાલ એ નાટક જનરલ પ્રોપર્ટી-સાર્વજનિક સંપત્તિ-જેવું થઈ પડ્યું છે. આ નાટક મંડળીમાં પણ કેટલાક એક્ટર્સ અને બે ત્રણ એક્ટ્રેસો ઘણી જ સારી અને નામાંકિત હોવાથી, એલ જ્ઞેનો હોવા છતાં અને નાટક મંડળી બીજી હોવા છતાં પણ પ્રેક્ષકગૃહ ચિકાર હતું. નાટકશાળામાં તિલ નાખવા જેટલી પણ જગ્યા ખાલી રહી ન હતી. ત્રાડાનવ વાગે નાટકનો આરંભ થયો અને પ્રેક્ષકોના મનોરંજનનો પણ તે સાથે આરંભ થવાથી વખત પાણીના રેલાની પેઠે વીતતો ગયો. નૌરાખા, હસીના, અને મહે-જબીનની ભૂમિકા કરનારી ત્રણે સ્ત્રીઓએ પોતાનું સારું ચાતુર્ય ખતાવ્યું, અને તેમનાં ગાયનોપર ‘વન્સ મોર’નો વર્ષાદ પણ સારો વર્ષ્યો. માત્ર આલ્ફ્રેડ કંપનીના અંગેજ અને હિમાલત એગની જ કેટલીક ખામી દેખાતી હતી.

ઉપર જે ગુજરાતજો વિષે મેં લખ્યું છે, તેમની સાથે કેટલીક વાતચીત થતાં મારા જાણવામાં આવ્યું કે, એ નાટક મંડળીનો માલેક કોઈ ગુજરાતી વાણીઓ હતો; એટલે કંપની જ્યારે ગુજરાતમાં હોય ત્યારે ગુજરાતી નાટકો બજવતી હતી, હિન્દુ-સ્તાનમાં હતું નાટકો બજવતી હતી, અને મુંબઈ તથા કરાંચી જેવાં સ્થળોમાં હતું અને ગુજરાતી બંને ભાષાનાં નાટકો ચાલી શકતાં હતાં, એ જાને ગુજરાતજોમાંની એક પિસ્તાળીસેક વર્ષની પ્રૌઢા સ્ત્રી હતી અને બીજી અઢાર વર્ષની તરુણી હતી. નાટકમાં વરોદરાની એક મોચણુ એક્ટ્રેસ હતી અને એ પ્રૌઢા તેની માતા તથા તરુણી તેની જ્ઞાની બહેન હતી.

અગિયાર વાગે પહેલા અંકની સમાપ્તિ થઈ, અને લોકો પોતાને મનગમતું ખાવા-પીવાને કે લઘુશંકા આદિ કરવાને બહાર નીકળ્યા. લઘુરાકાની સ્ત્રીઓમાં નાટકશા-ળાના પાછલા ભાગમાં કોઈ પુરુષ ન આવી શકે, તેવી રીતે ખાસ જાહેરી જ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, અને ત્યાં જવામાં મેરાંના કલાસની બહારના પાછળના કો-રામાં જ દાદર મુકેલો હતો તે મોચણુદ્વારા એ વાત મારા જાણવામાં આવી અને લઘુશંકાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તે દાદરપરથી ઉતરીને હું નાટકશાળાના પાછલા ભાગના કમ્પાર્ટમાં જઈ પહોંચી. જે બે ત્રણ સ્ત્રીઓ આવી હતી, તે પણ પાછી ચાલી ગઈ; પણ હું તો ત્યાં એક ખૂણામાં વિચાર કરતી હલી જ રહી. મારા

મનમાં વારંવાર એ જ શંકા થયા કરતી હતી કે;—“અહીંથી સહીસલામત છઠ્ઠી શકારો કે? ધારો કે, અહીંથી છઠ્ઠી પણ શકાય, તોય પછી ક્યાં જવું? ઘેર તો જવાય તેમ નથી અને અહીં બદમાશો સાથે વધારે દિવસ રહેવાય તેમ નથી! ત્યારે હવે કરું શું?” હુઃખ એક એવી વસ્તુ છે કે, મનુષ્યને બુદ્ધિમાન બનાવે છે અને આવશ્યકતા • એક એવી વસ્તુ છે કે, જે મનુષ્યને અલૌકિક યુક્તિઓનો માર્ગ દર્શાવે છે. અચાનક મારા મસ્તિષ્કમાં એક કલ્પનાનો સંચાર થયો, અને તે એ કે, “શું હું નાટકની એક્ટ્રેસ ન થઈ શકું? પણ નાટકના માલિક સાથે મારી મુલાકાત કાણ કરાવે?” મંબુની કૃપાથી મારી એ ચિંતાનો પણ અંત આવી ગયો અને તે નીચે પ્રમાણે:—

પ્રકરણ ૨ બું નાટકમાં પ્રવેશ

હું એ સ્થળે વિચારમાં નિમગ્ન થઈને જલ્મી હતી, ત્યાંથી રંગભૂમિ તરફ જવાનું હોવાથી ત્યાંનાં માણસો—નાટકના એક્ટરો—એ કૃપાકાંડમાં ક્યાં કરતા હતા. પાંચેક મિનિટમાં જેણે સ્ત્રીનો પોશાક ધારણ કરેલો હતો, એવી એક વ્યક્તિ ત્યાં પાસે જ આવી, ખીડી સળગાવી અને પ્રમાદાના ગોટ કાઢતી આમતેમ આંટાફેરા કરવા લાગી. આપણાં હિન્દુસ્તાનનાં નાટકોમાં પુરુષો જ મોટા ભાગે સ્ત્રીની ભૂમિકા ભજવતા હોવાથી અને નાટકમાં સ્ત્રીઓ અપવાદરૂપ હોવાથી સ્ત્રીનો પોશાક હોવા છતાં પણ એ સ્ત્રી હરો કે પુરુષ, એવી મારા મનમાં શંકા થવા લાગી; કારણ કે, તે વ્યક્તિનું વય સોળ કે સત્તર વર્ષથી વધારે ન હોવાથી તેના મુખમંડળમાં પુરુષત્વનાં ક્રાંતિ વિશિષ્ટ ચિહ્નો દેખાતાં ન હોતાં; તેમ જ નાટકમાં નિરંતર સ્ત્રીની ભૂમિકા ભજવનારા પુરુષપાત્રોની આલવાની લઠણ અને ચેહાઓ પણ એવી બદલાઈ જાય છે કે, જ્યારે તેઓ સ્ત્રીના પોશાકમાં હોય, ત્યારે તેઓ, કેવળ કંઠની કડકતા વિના અન્ય કોઈ ચિહ્નથી, પુરુષ તરીકે બાંધે જ ઓળખી શકાય છે, અને તેમાં પણ વળી એ વ્યક્તિ ખીડી પીતી હોવાથી એ તેને વિશેષ ભાગે પુરુષ જ ધારી લીધી. હું તેની પાસે ગઈ અને સાહસ કરીને પૂછ્યું કે; “બાઈ! આ નાટક મંડળીના માલિકની મુલાકાતનો લાભ અલ્યારે મને મળી શકશે ખરો કે?”

“બાઈ! હું બાઈ નહિ, પણ તમારા જેવી જ એક બાઈ છું, તમે સ્ત્રી છો તેવી જ હું પણ સ્ત્રી છું અને આ નાટક મંડળીમાંની એક એક્ટ્રેસ છું! હા, પણ અમારા માલિક સાથે તમારે શું કામ છે? તેમની સાથે તમારી આગળની કંઈ ઓળખાણ છે? તેઓ તમને કેઈ સ્થળે મળેલા છે?” તેણે સ્ત્રી તરીકે પોતાનો પરિચય કરાવીને ઉપ-શાયાપરી એકદમ બેચાર સવાલો પૂછી નાખ્યાં.

“બહેન! તમે ખીડી પીતાં હોવાથી મેં ભૂલથી તમને બાઈકા ધારી લીધા, એ મોટું ક્ષમા કરશો. તમારા માલિક સાથે મારી આગળની કશીયે ઓળખાણ નથી; તેઓ કોઈ સ્થળે મને મળેલા પણ નથી. તેમ જ તેમની સાથે મારે જે કામ છે, તે બહુ જ ખાનગી હોવાથી હું ખીલ કાઢને તે જાણાવી શકું એમ પણ નથી જો તેમની સાથે તરત મારી મુલાકાત કરાવી આપશો તો, બહેન! તમારો મોટો ઉપકાર થશે. જો મારી ધારણા પાર પડશે, તો પછી વળી કોઈ વાર તમને હું મારો બધો સન્નિવેશ વૃત્તાંત કહી સંભળાવીશ.” એ બહુ જ નમ્રતા અને વિનયથી મારા મનોબાવને વ્યક્ત કર્યો.

“અમારા માલિક આ સ્ટેન્ની પાછળના સ્તંભમાં જ પોતાના બેગ્રસ મિત્રો સાથે વાતચીત કરતા બેઠા છે. હું તમારી ઇચ્છા તેમને જાણાવું છું, અને જો તેઓ કહેશે તો તમને બોલાવું છું. બે મિનિટ અહીં જ ઉભાં રહો.” એમ કહીને તે નદી-એક્ટ્રેસ-કુંઘાયલી બીડીને ફેંકીને ત્યાંથી અદર ચીંટી અંધ અને હું તેની વાટ જોતી ત્યાં જ ઉભી રહી.

બે કે ત્રણ મિનિટમાં જ તે પાછી આવી અને કહેવા લાગી કે, “બહેન ! આલો, અમારા માલિક તમને બોલાવે છે.” હું તેની સાથે ચાલી. મને તે એક સ્તંભમાં લઇ ગઇ. સ્તંભની વચ્ચે એક ગોળ ટેબલ, તેની આસપાસ ત્રણ હાથ વજરની કુરસીઓ અને બે કોચ, એટલું જ ફર્નીચર જોવામાં આવતું હતું. ટેબલ પર હરીકેન લેમ્પ બળતો હોવાથી સ્તંભમાં સાધારણ પ્રકાશ પ્રસરેલો હતો. કોચ પર પ્રોઇ વચનો એક પુરુષ કાન પર ગરમ રેમાલ બાંધી તથા ગરમ ઓવરકોટ પહેરીને બેઠેલો હતો, એટલે તેના બીજાં વસ્ત્રો મારા જોવામાં આવી શક્યાં નહિ. “આ જ અમારા માલિક છે. એમની મુલાકાત કરો અને જે વાતચીત કરવી હોય તે કરી દે; મારો સીન આવતો હોવાથી હું હવે રજા લઇશ.” એમ કહીને તે એક્ટ્રેસ તો ચાલતી થઇ ગઇ. તેના જવા પછી નાટક મંડળીના માલિકે વિનયથી મને કહ્યું; “બાઇ ! કુરસી પર બેસી જાઓ અને જે કંઈ કહેવાનું હોય તે ખુશીથી કહો.”

મેં કુરસી પર બેસીને જરાક નીચું મોઢું રાખી જણાવ્યું કે; “મેં સાંભળ્યું છે કે આપ ગુજરાતના નિવાસી છો, અને હું કાઠિયાવાડની એક બ્રાહ્મણ ભતિની અબળા છું. દુર્બોધના થોડો હું આલસા દૂરના દેશમાં આવી પડી છું. હું વિધવા અને માતાપિતા કે સાસુસસરાના આધાર વિનાની હોવાથી અમારા ગામના ત્રણ બદમાશ માણસો મને ભોળવીને અહીં લઇ આવ્યા છે. અહીં તેમનો મારી પાસેથી નીચ ધંધો કરાવી પૈસા મેળવવાનો અથવા તો મને ક્યાંક વેચી મારવાનો વિચાર છે, અને મારી તેવી ઇચ્છા નથી. તેઓ મને કેટલી પ્રમાણે તાળાકુટીમાં બંધ કરી રાખે છે, અને રોજ મારા પર નવાનવા જીલમ ગુજારે છે. હ મહિનાથી હું એ પીડાઓ સહન કર્યો કરું છું; પણ અહીં હું કોઈનેયે ભોળખતી ન હોવાથી અને અહીંની ભાષાથી અજાણી હોવાથી મારાથી કોઈની આગળ મારાં દુઃખોની ફરિયાદ કરી શકતી નથી. આજે મારા પર દયા કરીને મારા બગવાને એ બદમાસોને જીલ્લાવ્યા છે, અને તેઓ મને નાટક જોવામટે લઇ આવ્યા છે. તેઓ બીજા વર્ગમાં બેઠા છે, અને મેં જનાના ક્ષાન્તિમાંથી અહીં ઉતરી આવી આપને મળવાનું સાહસ કર્યું છે. હવે પાછો મારા ગામમાં અને મારી નાતભતમાં હું બાગી નીકળેલી હોવાથી મારો ધડો થાય તેમ નથી, અને મારાથી હવે વધારે વખત આ દુઃખો સહવાય તેમ પણ નથી. મટે મને કોઈ ઉપાયે એ ચાંડાલોની યંત્રાલમાંથી બચાવો, ગાયને કસાઇવડેથી છાડાવો. મારી ઘોડીક મત્તા હું સાથે લાવી છું અને મારાં કપડાંની પેટી હજી ઘેર જ પડી છે; પણ ધરના તાળાની કુચી મારી પાસે છે. જો આપ આશ્રય આપવા તૈયાર હો, તો મારો નાટકમાં નોકરી કરવાનો વિચાર છે; કારણ કે, મને ગાતાં ઠીક આવડે છે.”

મારો આ વૃત્તાંત સાંભળીને નાટકનો માલિક જરાક વિચારમાં પડી ગયો, અરે થોડી વાર પછી, “તમે દર મિનિટ અહીં જ બેસો-અહીંના પોલિસ અધિકારી મારા એક મિત્ર નાટક જોવા આવ્યા છે, તેમની સલાહ લઈ હું તમને મારો વિચાર દર્શાવું છું.” એમ કહીને તે બહાર ચાલ્યો ગયો.

તેના ગળા પછી તરત જ એક માણસ ચાહ અને પાન લઈને આવ્યો, અને કહ્યું કે:—“શેઠ સાહેબે જમારા માટે ચાહ અને પાન મોકલ્યાં છે” થોડેક વખત ચાહ પીવામાં અને પાન ખાવામાં ગયો. લગભગ વીસ મિનિટ પછી નાટકના માલેક પોતાના પોલિસના અધિકારી મિત્રને સાથે લઈને સ્થળમાં આવ્યો. પોલિસ અધિકારીએ મને કેટલાક સવાલ પૂછ્યા અને તે સવાલોના મેં મારાથી બનતાં સૂધી સતોષકારક જવાબો આપ્યા. મારા જવાબો સાંભળી લીધા પછી તે પોલિસ અધિકારીએ કહ્યું કે:—“ત્યારે ચાલો, મારી સાથે આવો, મને તમારું ઘર બતાવો, અને કપડાંની પેટી પણ ઉપાડી લાવો. અને તમારા તે બદમાશ દોસ્તોનાં નામ લખાવો, એટલે પછી અમારે જે કરવાનું હતું તે ઉપાય કરી લઈશું. મિસ્ટર અમાદ-ચંદ્ર ! આ બાઈને બેઠકક તમે તમારી નાટક મંડળીમાં રાખી લ્યો; એથી જો કોઈ પણ બાતનું જોખમ થાય, તો તેના જવાબદાર હું છું.”

“તો પછી મને તેમ કરવામાં કરો! પણ વંધો નથી.” અમાદચંદ્રે કહ્યું.

એ પોલિસ અધિકારીનું નામ અસજકુમાર અટ્ટોપાધ્યાય હતું અને તે કેલક-તાનો એક બંગાળી બ્રાહ્મણ હતો, એમ પછીથી મારા જણવામાં આવ્યું. પોલિસ અધિકારી અને હું એક બાડાની ગાડીમાં બેઠાં અને અમીતાબાદેવનાં અમારા ઘર પાસે આવી પહોંચ્યાં. અસજકુમારે એક પોલીસ સિપાહીને બોલાવી મારી પેટીને ગાડીમાં પહોંચાડાવી દીધી, અને તેને કેટલીક ખાનગી સૂચનાઓ આપી મને પાછી નાટકશાળામાં પહોંચાડી દીધી. મારે અહીં જણાવવું જોઈએ કે, ગાડીમાં કોઈ પ્રકારની વાત બાબુ અસજકુમારે મારી સાથે કરી ન હોતી.

અમારી ગાડી જ્યારે નાટકશાળાના દરવાજા પાસે આવી લાગી, ત્યારે રાત્રે લગભગ પોણા બે વાગવા આવ્યા હતા, નાટકના ત્રીજા અંકનો છેલ્લો પ્રવેશ ચાલતો હતો અને નાટક પૂરું થવાની તૈયારી હતી. મારા મનમાં મારા બદ-માશ મિત્રો વિશે અનેક પ્રકારના વિચારો આવવા લાગ્યા. “બિચારા મારી વાટ જોઈ જોઈને દરવાજા પર જમા રહેશે; બહુ વાર થવા છતાં મને આવતી ન જોઈને કાંઈક તપાસ પણ કરશે અને છેવટે નિરાશ થઈને ઘેર જશે; ત્યાં પેટી ગુમ થયેલી જશે, એટલે વધારે નિરાશા અને શંકાના ચક્રોળે ચકરશે, અને ત્યાર પછી સવા-રમાં તેમની કોણ જાણે શી દુર્દશા થશે !” ઇત્યાદિ, પરંતુ પરમાર્થ કરતાં સ્વાર્થ સર્વને વધારે બ્હાલો હોય છે. તેમના લાભના વિચાર કરતાં પોતાને દુઃખમાંથી છોડવાની મારી આકાંક્ષા વિશેષ પ્રબળ હતી; અને તેથી તેમના વિશેના એ વિચારો અદ્ય સમયમાં જ મારા મનમાંથી જેવા આવ્યા હતા, તેવા નીકળી ગયા. આપત્તિના સમયમાં ઉપયોગી થઈ પડે, એટલામાટે ધનનું રક્ષણ કરવું, ધનના ભોગે પણ સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું. અને ધન તથા સ્ત્રી હાથેના ભોગ આપવો પડે, તો તે આપીને પણ આત્માનું-પોતાના પિંડનું-રક્ષણ કરવું, એવી સામાન્ય નીતિ છે. મેં મારાથી બની શક્યું, તેટલા પ્રમાણમાં આપત્તિમાટે મારા ધનનું રક્ષણ કર્યું હતું, અને હું સ્ત્રી હોવાથી મારા હરામખોર બદમાશ ભોક્તાઓના ભોગે મારા પોતાના પિંડના રક્ષણને મેં યથાનીતિ પ્રયત્ન કરેલો હોવાથી મારી કૃતિ સામાન્ય નીતિથી વિરુદ્ધ તો ન હોતી જ.

જે સ્થળમાં નાટક મંડળીના માલેક અમાદચંદ્રે મારી પહેલી મુલાકાત લીધી હતી, તે જ સ્થળ તેણે મારા નિવાસમાટે મને કાઢી આપ્યો અને ત્યાં એક ખાટલો

બિછાનું તથા પાણીનો ભોટવો વગેરે ચીજો મારી સગવડમાટે મૂકાવી દીધી. નાટક પૂરું થઈ જવા પછી થોડી વારે એક માણસ પૂરી, કચોરી અને દૂધ મારી મટિ લાવ્યાં. હું આવેલા અન્નનો સહાર કરતી બેઠી હતી, એટલામાં અમાદયંદ્રે આવીને સ્વપ્નમાં રોકિયું કર્યું, અને પૂછ્યું કે;—“બીજી કોઈ વસ્તુની અગત્ય છે?”

મેં ના પાડવાથી “જો કંઈ જોઈએ, તો બહાર ભેંચો છે, તેને કહેજો તો. ગોઠવણ કરી આપશે. મેં એને હુકમ આપી દીધો છે. મારે હજી જમવાનું હોવાથી હું જઈ છું. સવારમાં પાછો મળીશ.” એ પ્રમાણે કહીને તે પોતાના જ્ઞાનકર્ણ યંગલામાં ચાલ્યો ગયો. નાટક મંડળી ન્યાં જાય ત્યાં તે પોતાના કુટુંબને પણ સાથે જ રાખતો હોવાથી તેની સ્ત્રી અને પુત્ર સાથે જ તે એ યંગલામાં વસતો હતો.

કહે છે કે, માણસની ઘણા દિવસની પડેલી ટવ તે તેનો એક બીજો સ્વભાવ જ થઈ જાય છે, એ વાત કંઈ ખોટી તો નથી જ. ન્યાં હું મારા બહમાશ દોસ્તો સાથે વસતી હતી, તે એક નરકખાનું હતું, અને તેની સાથે સરખાવતાં અને અપાયલો આ જ્ઞાનોચારરો સ્વર્ગસદન સમાન હતા; છતાં તે નરકાલયમાં અને જેવી ગાઠ નિદ્રા આવતી હતી, તેવી નિદ્રાનો આસ્વાદ અને આ સ્વર્ગસદનમાં પ્રથમ રાત્રિએ મળી રાક્યો નહિ. મારી આ બેચેનીને જોઈને મને એક કવિની નીચલી લીટીએ અચાનક યાદ આવી ગઈ;—

“નિશા કોઈની હાથ રોતાં કપાતી;
નિશા કોઈની અંખ સૂતાં કપાતી;
મજૂ! આ નિશા મારી કેવી નિશા છે,
ન સૂતાં કપાતી ન રોતાં કપાતી !”

અંતે પડખાં બદલતાં બદલતાં દેઠ માર સાડાચાર વાગે આંખો ઘેરાણી અને હું નિદ્રાદેવીને આધીન થઈ ગઈ. નિદ્રા અર્ધ મૃત્યુ હોવાથી ત્યાર પછીના ચાર કલાકનો કાળ કેમ અને ક્યાં વીતી ગયો, તે મારા જાણવામાં ન આવ્યું હું ન્યારે જાગત થઈ, તે વેળાએ ટબલપર પડેલા ‘બી’ ટાઇમ પીસમાં જોતાં જણાયું કે, પોણા નવમાં માત્ર પાંચ મિનિટ જ બાકી હતી.

શૌચ, દંતધાવન અને સ્નાન આદિ કર્યા પછી મેં અમાદયંદ્રે મોકલેલાં ચાહ બિસ્કીટ અને માખણને પેટમાં પધરાવ્યાં. મન ચંચળ હોવાથી જો તેને કોઈ કાર્યમાં મગ્ન કરવામાં ન આવે, તો તે સારા કે નફારા અનેક પ્રકારના વિચારો કર્યા કરે છે, અને એ વિચારોનું કોઈ વાર તો મહા વિલક્ષણ પરિણામ પણ આવી જાય છે. મારું મન પણ જાગત થવા પછી એવા અનેક વિચારોના વખજમાં ગોથાં ખાવા લાગ્યું. એ વિચારો કંટાળાભરેલા લાગવાથી મનને અન્ય વિષયમાં રમમાણ કરવામાટે મેં ભેંચાને કહ્યું કે;—“શીઠને જઈને કહે કે, જો કોઈ સારું ગુજરાતી પુસ્તક હોય, તો વાંચવામાટે આપો.” ભેંચો ગયો અને થોડીવારમાં જ એક પુસ્તક લઈને પાછો આવ્યો. એ પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ લેખક પૉલ્ડિક્કોના ‘વેમ્પાયર’ નામક ફ્રેન્ચ પુસ્તકનું અંગ્રેજ ભાષાન્તરપરથી કરેલું ગુજરાતી ભાષાન્તર હતું. એ પુસ્તકમાં વાર્તારૂપે વર્ણવેલી ઘટના એટલી તો આકર્ષક હતી કે, બપોર સુધીમાં મેં અડધું પુસ્તક તો વાંચી નાંખ્યું. ત્યાર પછી ભોજનનો સમય થયો. ભોજન પછી તરત જ મેં મારાં વાંચનને આગળ લંબાવ્યું, અને સાંજે બરાબર ચાર વાગે ગ્રંથવાચનની સમાપ્તિકરી નાખી, નાટકમાં આવતાં

જ મારા ભાગ્યયોગે મને પ્રથમ પુસ્તક પણ એવા પ્રકારનું વાંચવા મળ્યું કે, જેના યોગે મારું લાવી ઇવન એક બિન માર્ગમાં જ વિચરવા લાગ્યું. એ અંચમાં એક સ્વપાળી ઝેરીના મોહજનમાં એક ગૃહસ્થ સપડાય છે, તે તેની એ જળમાંથી નીકળવાનો જેમ વધારે પ્રયત્ન કરે છે, તેમ તેમ વધારે અને વધારે ઝુંચવાતો જાય અને છેવટે નાસીપાસ થઈ આત્મહત્યા કરીને મરી જાય છે, એનું બહુ જ હૃદયદ્રાવક શાબ્દિક ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. એમાં વેરયાના ચાતુર્ય અને કળાકૌશલ્ય, હૃવભાવ અને મોહિનીમંત્ર તથા સમયાનુસાર નાના પ્રકારના અભિનયો કરવાની પ્રવીણતાનું જે દર્શન કરાવ્યું છે, તે ખરેખર અદ્વિતીય છે. એમાંથી ઉત્તમ સાર ખેંચવો કે અધમ સારને સ્વીકારવો, એનો આધાર તેના સ્વીકારનાર અધિકારીના મનોબલપર રહેલો હોય છે; ઉત્તમતા અને અધમતાનું યથાર્થ ચિત્ર આલેખવામાં લેખકનો કરો. પણ દોષ કે અપરાધ હોતો નથી. આવા પ્રકારની યથાર્થસ્થિતિદર્શક નવલકથા લખનારને જેઓ દોષ આપતા હોય, તેઓ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે મહા મૂર્ખ કિંવા અસ્થિક જ હોવા જોઈએ.

સાંજે ૭ વાગે પોલીસ અધિકારી બાબૂ અસત્રકુમારને લઈને અમાદયંદ્ર મારા સ્થાનમાં આવ્યા, અને અસત્રકુમારે મારા બદમાશ દોસ્તોની થયેલી દુર્દેશાનો વૃત્તાંત નીચે પ્રમાણે કહી સંભળાવ્યો:

“રાત્રિ નાટક પૂરું થયું, તે વેળાયે હું નાટકરાજાના મોટા દરવાજાની બહાર ઉભો રહ્યો. બધા પ્રેક્ષકો ચાલ્યા ગયા છતાં ત્રણ માણસ આમ તેમ નજર દોડાવતા અને પોતપોતામાં કાંઈક ગુસ્સાપુસ કરતા ઉભેલા મારા જોવામાં આવ્યા. તેઓ તમારા બદમાશ દોસ્તો જ હોવા જોઈએ અને તમારી વાટ જોતા ઉભેલા હોવા જોઈએ, એ વિશે મારી ખાત્રી થઈ ગઈ. લગભગ અરધો પોણો કલાક ત્યાં વીતાવ્યા પછી ‘કદાચિત્ આપણને ન જોવાથી અર્ધા એકઘી જ ગાડી કરીને ઘેર ગઈ હશે’ એવો ઠરાવ કરીને તેઓ ત્યાંથી ચાલતા થયા. ત્યારપછી રાત્રે તેમનું શું થયું, એ વિશે હું કંઈ જાણતો નથી; પણ આપણે પેટી લાવ્યા, તે વેળાયે ત્યાંના પહેરાવાળા સિપાઈને મેં સૂચના આપી હતી તે પ્રમાણે તે સિપાઈ એ ત્રણેને સવારવા દશ વાગે મારી એન્ફિસમાં લઈ આવ્યો, અને ત્રણેને શકબરેલા અને ધંધા વખરના માણસો તરીકે મારી આજળ રજૂ કરી દીધા. મારા સવાલના જવાબમાં તેમણે જે જણાવ્યું તે એ હતું કે તેઓ કાઠિયાવાડમાં આવેલા રાજકોટ નામના દેશી રાજના નિવાસી છે, જતના રાજપૂત છે, અને મોટા જગીરદાર છે. તેઓ ખાસ હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ નીકળ્યા છે, અને લખનૌના નવાબોના ઇતિહાસને જાણવામાટે તથા અહીંની પુરાણી ઇમારતોને જોવામાટે જ મહિનાથી અહીં ઊવણી નાખીને પડ્યા છે. તમારા કહેવા પ્રમાણે તેમનાં નામ અનુક્રમે જાલિમસિંહ, જૂપસિંહ અને ગોપાલસિંહ છે. ‘તમારી સાથે કોઈ ઝેરી પણ છે ખરી કે?’ એ સવાલ મેં પૂછ્યો ત્યારે તેમણે એના જવાબમાં સાફ ના પાડીને જણાવ્યું કે, નહિ, અમારી જાતિમાં એવું જાડદાનો વિવાજ હોવાથી આવી મુસાફરીમાં અમારાથી ઝેરોને સાથે લાવી શકાય જ નહિ; તેમ જ અમારી સાથે બીજી કોઈ ઝેરી પણ નથી. એક રસોઈ કરનારી બાઈ હતી, પણ તે ગઈ કાલથી ક્યાંક ચાલી ગઈ છે; મેં રાજકોટની પોલિસપર તાર કરી તેમના વિષેની વધારે ખબર મેળવવામાટે તેમને પોલિસ ચોક્કીમાં રાખ્યા છે, અને અત્યારે તેઓ હવાલત

તમાં જ છે. તેમનો તમને શોધવાનો કે તમને હેરાન કરવાનો ઈરાદો દેખાતો નથી, એટલામાટે તમારી ધમ્મણ હોય, તો આટલેથી જ પૂતાવીને તેમને લખનો-માંથી વિદાય કરી દઈએ અને જો તમારી મરણ હોય તો કેસને આગળ લંબાવીએ.”

“હવે આ કેસને આગળ લંબાવવાનો મારો વિચાર નથી. એમનાં કર્મો એ ભોગવશે. મારો એમના હાથમાથી છૂટકો થયો, એટલે હું તો નાણું ગંગા નાહી! પીઠયા જાગીરદાર બાગીરદાર તો કાંઈએ નથી! એક જુઠાંરી છે, બીજો ખીસકાતર છે અને ત્રીજો ચોરીનો માલ રાખનાર છે. પણ એની સાથે આપણને કાંઈ પણ લાગતું વળગતું નથી. બિચારાએને દયા કરીને પાછા કાઢીવાડેલો કરી લો, એટલે થયું.” મેં અત્યંત અનુકંપા અને દયા દર્શાવીને કહ્યું.

બાપૂ અસત્તકુમાર એક ઘણો જ બલો અને લોળો પોલિસ અમલદાર હોવાથી કોઈને પણ સ્તવાવવામાં રાજ ન હોતો, અને તેથી મારી માગણીને તરત સ્વીકારી તેમને વળતે દિવસે લખનોમાંથી વિદાય કરી દેવાની કબૂલાત આપી કોર્ટ અને પાનને સ્વીકાર કરી ચાલ્યો ગયો. તેના ગયા પછી અમાદયંદ્રે હામોનિયમ અને તબક્કા મંચાવી તથા હામોનિયમમાસ્ટર તથા તબક્કાની બેલોલી અને એક માચન ગાવાની ફરમાસ કરી. મેં મુંબઈની પારસી નાટક મંડળીના ‘મીઠા જહોર’ નામક નાટકમાંનું ‘મેરી ફલતી ફલતી જોખનથી રાહી રખડુંગી કચરો સંભાલકે?’ એ માચન મારાથી બતાવી શકાય, તેટલી આસાકીથી ગાઈ સંભળાવ્યું, અને મારું કંઠમાધુર્ય અમાદયંદ્રને બહુ જ પસંદ આવ્યું. હામોનિયમ માસ્ટર અને તબક્કાની વિદાય કરીને તેણે મને જણાવ્યું કે:-

“હાલ તરત તમને રહેવાની જગ્યા, ખાનપાન અને કપડાંલત્તાના ખર્ચમાટે સુધિયા વીસનો માસિક પગાર આપીશું. પહેલાં તો તમને કેળવવામાં જ ચાર છ મહિના વીની જશે જ્યારે તમે પાઠ બજવી બતાવશો અને અમારા કામમાં આવશો, તે વેળાએ તમને તમારી લાયકાત પ્રમાણે સારો પગાર કરી આપવામાં આવશે પણ તો જેવી તમારી ધમ્મણ.”

મેં તેના વચનનો તરત સ્વીકાર કરી લીધો અને મારો નાટકમાં પ્રવેશ થયો.

હવે મારા વાચકોને મારે અહીં એક બાબત જણાવવાની છે, અને તે એ કે, મેં મારા બદમાશ દોસ્તો, મને છ છ મહિના સુધી તાળા કુચીમાં બંધ કરી રાખનારા અને મારા અત્રથી પળાતા નફાકાર ચારો તરફ જે દયાભાવ દર્શાવ્યો હતો, તે જો કે અસ્વાભાવિક હતો, છતાં મારા પોતાના ગુસ્સે રહસ્યને જાળવી રાખવામાટે તેમ કરવાની ધણી જ અગત્ય હતી. જો મામલો આગળ વધે, બધાની તપાસ ચાલે અને મારો બધો ભેદ પ્રકાશમાં આવી જાય, તો તેના ચોને-પરિણામે મને પોતાને કંઈક ફળ આપવાનો વખત આવી લાગે, એવો સંભવ હોવાથી મારા પોતાના બચાવ ખાતર મેં લાચારીએ જ તેમનો બચાવ કર્યો હતો. કારણ કે, મેં નાટક મંડળીના માલેક રા. અમાદયંદ્રને મારો જે વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો હતો, તેમાંનો, હું કાઠિયાવાડની રહેનારી છું, એટલા બાબને બાદ કરીએ, તો બાકીનો બીજો બધો ભાગ વદન અસત્ય જ હતો, અને એ અસત્ય વાત કરવામાં પણ મારો એક ખાસ ઉદ્દેશ સમાયલો હતો. એટલા માટે જ મેં કાઠિયાવાડ સાથે જામનગર નામનો ઉચ્ચાર કર્યો નહોતો, એ તો વાંચકોના ધ્યાનમાં હોણું જોઈએ.

મારા બદમાશ દોસ્તોથી હું ડરતી હતી અને મારાથી તેઓ ડરતા હતા, એટલે અત્યારે તો હું તેમનથી દૂરી અને તેઓ મારાથી દૂરથા. હું કયા ગુમ થઈ ગઈ હતી અને મને કયાં આશ્રય મળ્યો હતો, એની તેમને કાંઈ પણ ખબર ન હોવાથી અને વધારામાં વળી પોલિસની ધાસ્તી હોવાથી તેઓ મારો શોધ ચલાવશે, એની મને હવે જરા પણ ધારતી રહી નહોતી. પોતાના વચન પ્રમાણે પોલિસ અમલદાર બાબુ અસત્રકુમારે તે બદમાશોને લખનૌમાંથી પાછા લખનૌમાં ન આવવાની તાકીદ આપીને રવાના કરી દીધા અને તેથી મને બહાર ફરવા નીકળવાનો પણ ભય ન રહ્યો.

મારા નાટકના જીવનમાં આગળ વધવા પહેલાં, પ્રમાદચંદ્રને જે ઉદ્દેશથી મેં મારો ખરો વૃત્તાંત જણાવ્યો ન હોતો, તે મારો સત્ય વૃત્તાંત હું અહીં મારા સુજ્ઞ વાચકોને જણાવી દેવાનું વિશેષ ઉચિત ધારું છું; કારણ કે, નાટક મંડળીના માલિક કરતાં મારા વાચકોનો મને વધારે વિશ્વાસ છે. તેમ જ એ મારા પૂર્વ જીવનક્રમને જાણી લેવાથી મારા પશ્ચાદ્દ જીવનક્રમ સાથે તેની તુલના કરી, પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે તેમાંના તારતમ્યને ખેંચી કાઢવાના કાર્યમાં પણ વાચકોને સુગમતા થઈ પડશે. અસ્તુ; અધિક પ્રસ્તાવના ન કરતાં મારો આ સંસારમાં અવતાર થયો, તે દિવસથી લઈને મારો નાટકમાં જે દિવસે પ્રવેશ થયો, ત્યાં સુધીના હું મારો અક્ષરેઅક્ષર સત્ય અને ઇત્યંબૂત વૃત્તાંત કહી સંભળાવું છું, અને તે આ પ્રમાણે છે:-

પ્રકરણ ૩ બું

મારો પૂર્વ વૃત્તાન્ત

મારો જન્મ જામનગરની ખવાસ જાતિમાં થયો હતો, એટલે હું જાતિની ખવાસણ છું. કચ્છ અને હાલાર (જામનગર રાજ્ય) માંની ખવાસ અથવા ગોલા જાતિનો ઇતિહાસ પણ જાણવાયોગ્ય હોવાથી અહીં હું મારી જાતિનો કેટલોક સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપીશ, તો તે અસ્થાનીય કિંવા અનુચિત તો નહિ જ થાય. આજકાલ જેમ કેટલીક શુદ્ધ અને અતિશુદ્ધ જાતિના લોકો પોતાને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય જાતિમાંથી હતરી આવેલા તરીકે સિદ્ધ કરી બતાવવાનો વ્યર્થ આડંબર કરે છે, તે પ્રમાણે મને પોતાને એક કુલીન અબળા તરીકે સિદ્ધ કરવાનો મારો ખેટો મનોભાવ નથી; હું તો જે સત્ય છે તે જ જણાવવાની; કારણ કે, મારા આ આત્મકથનમાં મારાથી બની શકે ત્યાં સુધી એક અક્ષર પણ અસત્ય ન લખવો, એવી મેં મારા મનમાં પ્રથમથી જ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે.

કેટલાકેનો એવો અભિપ્રાય છે કે, ખવાસ જાતિ મૂળ રાજપૂત જાતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. કદાચિત્ તેમ હશે, પણ અત્યારે તો તે એક વર્ણસંસ્કર જાતિ છે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી. કચ્છ અને હાલારના રાજાઓના જનનાનખાનામાંના સંરક્ષકો બહુધા નર્પુસકો-ખાલસરાઓ-હોય છે, અને અંતઃપુરના સિંહ-દ્વારપર અરબ સિપાહીઓની ચોકી રાખવામાં આવે છે. જનનાનખાનામાંના કેટલાક ચોરડાઓ જનનાનખાનાની દાસીઓ અને તેમનાં સંતાનોના નિવાસમઠિ અપાયલા હોય છે, અને તેઓ તેમાં આનંદથી પોતાના દિવસો વીતાડે છે.

અંતઃપુરની એ દાસીએ 'ગાલીઓ' અથવા 'વડારણી'ના નામથી સાધારણ રીતે ઓળખાય છે, એ ગાલીઓના લગ્નનો પ્રકાર અનિશ્ચિત કિંવા સામયિક હોય છે. એ ગાલીઓ જનનાનખાનામાં જ જન્મે છે અને જનનાનખાનામાં જ બિછરીને મોટી થાય છે, અને તેથી તેમને રાજની કે રાણીની ઇચ્છા પ્રમાણે ખવાસો અથવા પુરુષ જાતિના દાસો સાથે પરણીવી દેવામાં આવે છે.

એ લગ્નના સંબંધમાં ન્યાતન્દતનો કરોય ભેદ માનવામાં આવતો નથી, તેમ જ એ લગ્નબંધન દૃઢ-ન તોડી શકાય તેવું-પણ હોતુ નથી. એ પ્રસંગે જે વિચાર કરાય છે, તે માત્ર એટલો જ કે, ખવાસણ જનનાનખાનાની દાસી હોવી જોઈએ અને ખવાસ રાજનો હુન્દરીયો હોવો જોઈએ, આ અતુલ્યતા હોય, તો તેઓ ગમે તે જાતિનાં હોવા છતાં ખાચડી અને બાયડાના સંબંધમાં લાયક ગણાય છે.

પરંતુ આમ પરણી જવા છતાં પણ ગાલી અથવા ખવાસણ અને તેની પ્રજા પર સર્વ પ્રકારનો અધિકાર તો રાજનો જ રહે છે; ધણીનો વિરોધ કરે પણ અધિકાર હોતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે, ધારો કે, એક ખવાસ પરણેલો છે અને તેને રાજએ પોતાની નોકરીપરથી બરતરફ કરી દીધો છે, તો તેને પોતાની જો તથા પોતાનાં પુત્ર પુત્રીને સ્વાધી લઈ જવાનો કરો પણ અધિકાર નથી. તે એકલો-જેલ ન જતા, અલ્લા મિયાસે નાના જેવી હાલતમાં-ગમે સ્થાં જવાને સુખિતયાર છે. સાર પછી જો રાજની ઇચ્છા હોય, તો તે એ ખવાસણને ખીજ કોઈ પણ ખવાસને જે પરણીવી દેવાની અથવા ચોગ્ય રાખેલાં કહીએ તો નાતર કરાવી આપવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા ધરાવે છે, તેમ જ પોતાની રાજકુમારીના લગ્નપ્રસંગે વસ્ત્ર અને અલંકારો પ્રમાણે કોઈ પણ કુંવારી અથવા પરણેલી ખવાસણને દાયજાની એક વસ્તુ તરીકે પણ આપી શકે છે. દાયજામાં એવી રીતે ખવાસ-મર્દ ગુલામ-પણ અપાય છે.

એવી રીતે દાયજામાં અપાયેલી ખવાસણ જો પરણેલી હોય અને તેના ધણીની તેની સાથે રાજકુમારીનાં સાસરિયાનાં ગામમાં જવાની ઇચ્છા ન હોય, તો સ્થાં જઈને તે ખીજે ધણી કરી લે છે અથવા તો સ્વચ્છ છવન વીતાડીને પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે; છતાં તેની એ પ્રજાનો ખવાસજાતિમાં આદરપૂર્વક સંકાર થાય છે. આ રીતે ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજાને આખર જવાના ડરથી મારી નાખવાની કે પોતે આત્મહત્યા કરવાની ખવાસણને કરી પણ અમલ્ય હોતી નથી. આટલો ખવાસણને ખીજ જાતિઓ કરતાં ઘણું જ મોટો લાભ છે. ખવાસો બહુધા જનનાનખાનામાં જન્મે રાજના અત્રથી જ પોષાય છે, અને મરણપર્યંત રાજની નોકરીમાં જ જોડાયેલા રહે છે. તેઓ રાત દિવસ રાજની તહેનાતમાં રહેતા હોવાથી જો કેટલીક વાર રાજ ભોળો અને નિર્બળ પ્રકૃતિનો હોય, તો તેઓ રાજના બહુ જ મિત્ર-પાત્ર થઈ પડે છે, અને તેમનો દોરદમામએટલો બધો વધી જાય છે, કે રાજને નામ માત્રનો સનાધીશ રાખી, પોતે સપત્તિ અને વિલાસવૈભવ સાથે રાજની સત્તાનાં પણ ધણી રણી થઈ પડે છે. એક ખવાસ એના પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણરૂપ છે.

એક ખવાસ મુઘમ ધ્રાંગધાના રાજનો ખવાસ અથવા ગોલો હતો; અને ઈ. સ. ૧૭૬૦ માં નવાનગર-ભાનનગર-ના ભાગ લાખા સાથે જ્યારે ધ્રાંગધાની રાજકુમારીને લગ્નસંબંધ કરવામાં આવ્યો, તે વેળાએ તે રાજકુમારી સાથે નવાનગરમાં આવ્યો હતો. અલ્પ સમયમાં જ ભાગ લાખા પર તેણે એવો તો પ્રભાવ

પાડી દીધો અને તેને એટલો બધો પોતાના કાળમાં લઈ લીધો કે, પોતે નવાનગર રાજ્યનો પ્રધાન થઈ ગયો, અને ત્યાર પછી ઘણાં વર્ષ પર્ચિત ભત્રીજાનગર રાજ્યનો સર્વસત્તાધીશ કિંવા સ્વતંત્ર સત્તાધીશ રાજ તે જ હતો, એમ કહેવામાં લેશ માત્ર પણ અતિશયોક્તિનો સંભવ નથી. શાંતિ પ્રસારવાની કે શુદ્ધ જગાડવાની તેમ જ સંધિપત્રપર હસ્તાક્ષર કરવાની સર્વ સત્તા તેના જ હાથમાં હતી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેણે પોતાના નિર્બળ રાજ્યને પોતાના પ્રભાવથી ફાઇ અન્ય નતિના એ બાળકને હત્તક લેવાની પણ ફરજ પાડી હતી. રજવાડામાં આવા ગોટાળાં મોટા પ્રમાણમાં ચાલ્યા કરે છે. ન્યારે તેના પ્રભાવનો દીપક જુઝાઈ જવાની અણીપર આવી લાગ્યો, તે વેળાએ સમયસૂચકતાનો ઉપયોગ કરી, તેણે જામને જોડીયા, ખાલંબા અને આમરણ એ ત્રણ પ્રગણાં પોતાના નામપર ચઢાવી આપવાને સમજાવ્યો; અને તે પ્રગણાં તેણે મેળવ્યાં પણ ખરાં. પછી ઈ. સ. ૧૮૧૫ માં જોડીયા અને ખાલંબાનાં એકવીસ ગામો જામને પાછાં સોંપાયાં, અને આમરણનો ભોગવટો તેના વંશજો અત્યાર સુધી કર્યો કરતા હતા. સમજાય છે કે, હમણાં આમરણનો કબજો પણ હાલના જામને લઈ લીધો છે. જામ વિભાજના સમયમાં રાજ્યની ઘણી ખરી સત્તા જે કરસનભાઈ અને રાવવભાઈના હાથમાં હતી, તે કરસનભાઈ અને રાવવભાઈ પણ એ ખવાસ નતિના જ પુરોષો હતા. ગુલામ વંશના પુરોષો એક વાર દિલ્લીના ચક્રવર્તી ખાદશાહ થયા હતા, તો ખવાસો આટલી સત્તા મેળવે, એમાં વિશેષ આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ પણ નથી. પરંતુ અફસોસ માત્ર એટલો જ છે કે, ખવાસોના હાથમાં અનેક વાર આવી સત્તા આવવા છતાં તેઓ ધનસંચય, સ્થિતિચાર, અને અત્યાચાર ઉપરાંત જનસમાજના કલ્યાણનું જાણવા જેવું કંઈ પણ કાર્ય કરી શક્યા નથી, અને તેમનો એ સ્વભાવ તેમની વર્ણસંકરતાને અધિક દૃઢતાથી સિદ્ધ કરી બતાવે છે. બાવળના બીજમાંથી આમરણની ઉત્પત્તિ થવી અશક્ય છે.

જેવી રીતે ખવાસોનો રાજદરબારમાં આવો પ્રભાવ હોય છે, તે જ પ્રમાણે રાણીવાસમાં ખવાસણોનો દોરદમામ પણ કાંઈ એવો હોતો નથી. એક રાજની બે, ચાર કે વધારે રાણીઓ હોય, તો તે સર્વની ખવાસણો જુદી જુદી હોય છે; અને તેઓ પોતપોતાની બાઈઓ-રાણીઓ-ની મહત્તાને વધારવામાટે દિવસ અને રાત અનેક છળપ્રયોગોની બાજ રચ્યા કરે છે. કોઈ પણ રાણીના પેટ જે પ્રથમ પુત્ર થાય, તે જ રાજ્યનો વારસ થતો હોવાથી પ્રત્યેક રાણી પ્રથમ પુત્રની માતા થવાને અર્થેત આતુર હોય છે, અને અમુક સમયમાં જો પોતાને ગર્ભ ન રહે અને તેવામાં બીજી રાણીને ગર્ભ રહ્યાની વાર્તા સંભળાય, તો ખવાસણોની મદદથી કેટલીક રાણીઓ ગર્ભાવસ્થાનું કલ્પિત નાટક ભજવવાને પણ તૈયાર થઈ જાય છે. અંતે એનું પરિણામ એ થાય છે, કે જે દિવસે રાણીનો મસૂતે દિવસ હોય, તે દિવસે ગ્રામ રીતે બહારથી ચાલક ખવાસણુ કોઈ પણ નીમ કે હવ્ય નતિના તરતના જન્મેલા કાઠના બાળકને હરપૂર પૈસા આપી લઈ આવે છે, અથવા રાણી ગર્ભવતી હોય અને તેણે કદાચિત પુત્રીને જન્મ આપ્યો હોય તો તેને બદલી આવે છે, અને છેવટે રાજબીજ ન હોવા છતાં તે જ રાજ્યનો સ્વામી થાય છે. જો કોઈ રાણી કામાતુર હોય, તો તેને તેની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવાનું સાધન ખવાસણો જ જીવનું જોખમ લેતીને પણ મેળવી

આપે છે; અને એ સેવાઓના બદલામાં રાણીએ તરફથી મળતી ભેટસોગાદોથી તેઓ માલામાલ થઈ જાય છે, અને તે માલ પાછો તેઓ પોતાના મનમાન્યા વહાલાઓને ખવડાવી ખુશ થાય છે. એ ઉપરાંત ખવાસણો ગાવાની ક્ષામાં પણ હુશિયાર હોય છે; અને કોઈ વાર જ્યારે રાજનો સ્વર્ગવાસ થાય છે ત્યારે રાજ્યાં તે તેઓ એવા તો હૃદયદ્રાવક સ્વરથી લલકારીને ગાય છે કે, તેમનાં તે રાજ્યાં સાંભળવામંદ દૂરદૂરના લોકો રાજ્યની રાજધાનીમાં આવી એકલા થાય છે. ધણીક વાર કેટલીક સ્ત્રીઓ અને આલ્લાખ ખવાસણોના રાણીપદે ચઢવાના અને રાજની રાણી કરતાં પણ વધારે માનીતી રખાયન થવાનાં દાખલા પણ બનેલા છે. ‘સંસારમાં સ્ત્રીની પદવી’ વિષે કેટલાક પુસ્તકો લખાયાં છે, પણ ‘જનનાખાનામાં ખવાસણની પદવી’ વિશે કોઈ લેખકને કેમ કાંઈ પણ લખવાને વિચાર આવતો નથી, એનું મને વારંવાર આશ્ચર્ય થયા કરે છે.

આવી નામાંકિત જાનનગરની ખવાસ જાતિમાં જન્મ ધારણ કરવાનું બાળ્ય આ તમારી સેવિકાને માત્ર થયું હતું. જામ વિભાજના સમયમાં તેમની બે માનીતી રખાયતો જાનબાઈ અને ધનબાઈની બે ખાસ માનીતી ખવાસણો હતી, અને તેમનાં નામ અનુક્રમે કેસરબાઈ તથા વાલીબાઈ હતાં. એ બંને ખવાસણો સ્વતંત્ર વિચારની અને પૈસેટકે સુખી હોવાથી બિલકુલ પરણી નહોતી પરણી નહોતી એનો અર્થ એટલોજ સજમવાનો છે કે, કોઈ પણ એક પુરુષ સાથે વિધિપૂર્વક પરણીને તેની તાબેદારીને સ્વીકારી નહોતી; પાશ્ચાત્યો જે Free marriage નાં વલખાં મારે છે, તે ફ્રી મરેજને લઢાવે ખવાસોમાં ધણી સારી રીતે મળી શકે છે. એટલે એનો લાભ તેમણે સારી રીતે લીધો હતો; તેમ જ લગ્નનાં પરિણામ, જે માત્ર પદ છે. તેને તો તેઓ એક વાર નહિ, પણ અનેક વાર મેળવી ચૂકી હતી. ચાર ચાર વાર તેઓ ગર્ભવતી અને પ્રસૂતા થઈ ગઈ હતી, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેમનું એક પણ સતાન જીવતું નહોતું. પાંચમી વાર પ્રથમ કેસરબાઈ સગર્ભા થઈ અને ત્યારપછી ત્રણ મહિને વાલીબાઈને પણ ગર્ભ રહ્યો. એ બંનેનો મૈત્રીસબંધ ધણોજ સારો હોવાથી બંનેએ પોતપોતામાં એવો કરાર કર્યો કે, “જે મને છાકરો થાય અને તને છાકરી થાય, તેમ જ જે મને છાકરી અને તને છાકરો થાય, તો તે બંનેને, જે તેઓ જીવતાં રહે તો, પરણાવવા અને આપણે વેવાણને નવો સંબંધ કરવો. જે બંનેને છાકરીઓ કે છાકરાજ થઈ પડે, તો સાદું ખાતલ સમજવું!” ઈશ્વરે કાંઈ એવો અમત્કાર ખતાવ્યો, કે કેસરબાઈએ નવ માસ પૂરા થતાં એક બાલિકાને જન્મ આપ્યો અને વાલીબાઈ ત્યાર પછી ત્રણ મહિને એક બાળકની માતા થવાના બાગ્યને માત્ર કરી શકી. એ બાલિકા તે હું અને બાળક તે મારો ભવિષ્યનો ધણી. મારો ભવિષ્યતિ આ સસારમાં મારાથી ત્રણ માસ મોડો આવ્યો હતો, પણ જ્યાં ત્રણ કે તેર વર્ષનો ભેદ પણ ભેદ નથી મનાતો, ત્યાં ત્રણ મહિનાની શી બિસાત ? આ કાંઈ મોટી ભયકર ઘટના નથી. અમે જન્મતઃ વર અને વધુ તરીકે જન્મેલાં બંને બાળકો અમારી માતાઓની સારવાર તળે રાણીવાસમાં જ ઉછરીને પાંચ વર્ષની વયનાં થયાં એ સમયે પરમ ક્રોધ અને વર્તમાન કાળના પરદુઃખભંજન વિક્રમ રાજના અવતાર સ્વરૂપ જામ વિભાજનો સ્વર્ગવાસ થવાથી રાજ્યમાં કેટલીક ખટપટો જગતાં મારી માતા કેસરબાઈ તથા સાસુ વાલીબાઈને

રાણીવાસને લાગ કરવો પડ્યો, અને તેથી અમે એક જૂદા ઘરમાં આવીને વસવા લાગ્યાં. એ સમયમાં બીજા પણુ ઘણુંક ખવાસો અને ખવાસણે રાત્રિય વિનાનાં થઈ પડ્યાં; એટલે જેમની પાસે પૈસાટકાનું કાંઈ સાધન હતું, તેઓ તે પોતાની જાનભૂમિમાં જ રહ્યાં, અને જેઓ એવા સાધન વિનાનાં હતાં, તેમના માંનાં ઘણાખરાં રળી ખાવામટે મુંબઈ અને કુરાંચી જેવાં શહેરોમાં ચાલ્યાં ગયાં.

મારી માતા તથા સાસુ પાસે ચડધા અડધા લાખની મિલકત હોવાથી અને આ મમાં તેમણે પ્રથમથી જ પોતાનાં સારાં ઘરો પણુ બંધાવી રાખેલાં હોવાથી અમને કોઈ પણુ પ્રકારની ચિતામાં પડવાની કે દેશને લાગી જવાની અવશ્યકતા નહોતી. માત્ર અમને જે કાંઈપણુ હાનિ થઈ હોય, તે તે એટલી જ કે, મહિને જે બસે અહીંસેની ચાલુ આવક હતી તે આવતી બંધ થઈ, અને એકઠી કરેલી પુંજમાંથી હાલ તરત ખર્ચ ચલાવવાને વખત આવી લાગ્યો. બીજાં પાંચ વર્ષ વીસ્યાં અને અમે બન્ને બાળકો દશ દશ વર્ષનાં થયાં. રાણીવાસને લાગવાથી જે આવકની ખોટ પડી હતી, તે મારી માતા અને સાસુએ બીજા એક ખાનગી અને તે સાથે થીકતા ધંધાના યોગે પૂરી કરી લીધી હતી. મારી માતા અને સાસુની હામર જે કે એ વેળાએ લગભગ બેતાળીસ બેતાળીસ વર્ષની થવા આવી હતી, છતાં તેમનાં શરીરબંધનો દૃઢ, શરીર રાણીવાસનાં પૌષ્ટિક ખાનપાનથી પોષાયલાં અને સૌન્દર્યે સારાં હોવાથી અદ્યાપિ તેમના કેટલાક મિત્રો તેમને આદારપૂર્વક યોગ્ય સહાર કરતા હતા; અને તેઓ કોઈ વાર એમને પોતાના અડપર બોલાવતા તે કોઈ વાર અમારા ઘરમાં આવીને પણુ પોતાનો અડો જમાવતા હતા. એથી વારંવાર અમારા ઘરમાં મદિરાપાન, માંસભણાણુ, અને મુંગારચેષ્ટાનો પ્રકાર ચાલતો હતો અને તે બધા દેખાવો કોઈ કોઈ વાર અમારા જોવામાં પણુ આવ્યા કરતા હતા. એનું પરિણામ અમારી રમતગમતમાં સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થતુ હતુ. ન્યારે અમે ઘર માંડવાની અથવા વરવહની રમત રમતાં હતાં, ત્યારે તેમાં વરવહની ચેષ્ટાઓ કરવામાં આવતી હતી. એ ચેષ્ટા, અમે અસ્પર્શક હોવાથી, બધે નિર્દોષ ક્રિયા ક્રી વિનાની હોય, તે પણુ એટલું તો ખરું જ કે, અમારામાં પણુ વિકારનું સૂક્ષ્મ અને અદૃશ્ય બીજ તે રોપાઈ ચૂક્યું હતું અને સમય આવતાં તેને માત્ર અંકુરિત થવાનો જ અવકાશ હતો. આ બીજા અમારી ચાલક માતાઓના જાણવામાં પણુ આવી ગઈ.

મારી માતાની પ્રશસામાં મારે એટલું તો જાણવાનું જ નેહએ, કે જે કે તે એક પૂરેપૂરી વેંટલી અને જમાનાની ખાધેલી ખેરી હતી, છતાં પોતાના એવા પ્રકારના જીવનમાં કાંઈક કડવો અનુભવ મળેલો હોવાથી કહો, ક્રિયા બીજા કોઈ કારણથી કહો, તેની પોતાની એકની એક અંધાલાકડી સમાન દીકરીને એવા પાપી પંથે ચઢાવવાની અને તેના જીવનની મૂળધાણી કરવાની લેશમાત્ર પણુ ભાવના નહોતી તેના મનની એ શુભ વાસના એક દિવસ અચાનક મારા જાણવામાં આવી ગઈ. એક દિવસ અમારા ઘરના અંદરના ઓરડામાં મારી માતા અને જાલીબાઈ કાંઈ વાતચીત કરતી કરતી બેઠી હતી અને હું બહારના ઓરડામાં એકલી જ રમતી હતી. બીજું કોઈ બાળક સાથે રમનાર ન હોવાથી સ્વાભાવિક જ મારું ધ્યાન તેમની વાતચીતમાં પડેવાયુ અને મારી માતાનું નિમ્નલિખિત ભાષણ મારા સાંભળવામાં આવ્યું. વાતમાં ને વાતમાં મારી માતાએ કહ્યું;—

“વાલી બહેન, મારી આંખ અને તારો દેવલો હવે દશ દશ વર્ષનાં થયાં છે, અને બાળકો ‘જેવું જેવે તેવું શીખે,’ એ નિયમ હોવાથી મારો એવો અભિમાય છે કે, એઓ કાંઈ પણ આડુઅવળું વેતરવાની હદ સૂધી આવી લાગે, તે પહેલાં એમને પરણાવીને સંસારવ્યવહારના ગાડામાં જોડી દઈએ અને આપણે નિશ્ચિત થઈએ તો વધારે સારું. આપણે તો જન્મ્યો તો ધૂળ થયો, પણ આપણાં બન્થાંનો અવતાર ધૂળ કરવો એ વાન, બહેન મને તો ખમતી નથી. તારો શો વિચાર છે?”

“મારો તો એવો વિચાર છે કે, છાકરો અને છાકરી સોળથી સર્નાર વર્ષની ઉમ્મરનાં ન થાય, ત્યાં સુધી તેમને પરણાવવાં નહિ. કારણ કે, બાળલક્ષ કરવાથી કેટલીક વાર ઘણાં જ માઠાં પરિણામ આવે છે, એમ કેટલીક સમજા અને ભણેલીભણેલી બાધઓના મોઢે મેં ધણીક વાર સાંભળેલું છે. વળી આપણી ન્યાતમાં અમુક વખતે જ છાકરીને પરણાવી દેવી જોઈએ, એવો કાંઈ ભત્રીનો કાયદો ન હોવાથી આપણે એટલી બધી ઉતાવળ કરવાની શી અગત્ય છે? જસ્તર પડતાં કયાં તરત પરણાવી દેતાં આપણને નથી આવડતું?” વાલીબાઈએ પોતાનો અભિમાય દર્શાવ્યો.

“વાલી, હું વળી આવા વિચારની કયારથી ચર્ચા? આજ લાગેલી જોઈને હવે બોદવા નીકળીએ, તેના કરતાં પાણી આવ્યા પહેલાં જ પાણ બાંધી રાખી હોય તો શું ખોટું? મારો તો એમને બહેલાં જ પરણાવી દેવાનો વિચાર થયાં કરે છે.” મારી માતાએ કહ્યું.

“ગાડી, જ્યાં સુધી લગ્ન ન થાય, ત્યાં સુધી બાળકોને વધારે સ્વચ્છદતાથી વર્તવાનો સંકાય થાય છે અને એક વાર લગ્ન થયાં કે પછી તેમને ગમે તેવી છટથી વર્તવાની એક ભત્રીની સદર પરવાનગી મળી જાય છે. દીકરી તો ઉકરડેડા એટલે પરણી કે વધતાં વાર ન લાગે, અને મારો દેવલો એક તો મૂળમાં જ તારી દીકરી કરતાં ત્રણ મહિના નહોતો છે અને વળી સંસારના ગાડામાં જોડાય તો બહેલો જ ઢિલુછ બની જાય. મઠે આપણે તો અત્યારે આ ઠીંગલા ઠીંગલીનાં લગ્ન કરવાનો જરા પણ વિચાર નથી” વાલીબાઈએ દલીલ કરી.

“આલો ત્યારે મારય રહ્યું ને તારેય રહ્યું. —આજથી બે વર્ષ પછી આપણે એમનાં લગ્ન કરી આપીશું અને તે વેળાયે તારે આજની જેટ કશો પણ વાંધો ઉઠાવવો નહિ, એવું વચન આપ.” મારી માતાએ કહ્યું.

વાલીબાઈએ હવે વધારે વાંધો ન લેતાં બે વર્ષ પછી તેમ કરવાનું વચન આપ્યું દેવલો સાથે મારા લગ્નનો પાકો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો. બાલ્યાવસ્થાથી જ માતાએ પોતાનાં સંતાનોને સમાડતી, જો પુત્ર હોય તો તેને એમ કહે છે કે, ‘મેઠા, તારા માટે સારી સ્ત્રી રૂપાળી વજૂ શોધીશું અને તને બહેલો બહેલો પરણાવીશું, અને પુત્રીને એમ કહે છે કે, ‘તને બહેલી બહેલી પરણાવીશું અને તારા માટે કામજુગરો વર શોધી લાવીશું’ એથી બાલ્યાવસ્થાથી જ બાળક અને બાલિકાઓનાં મનમાં પરણવાની તથા માદીપૈયર થવાની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે, પણ એકબીજાનાં અર્ધાંમ થવામાં અને સંસારસકટના વાહક તરીકે એક બીજા સાથે જોડવામાં કેટલી બધી જવાબદારી અને જોખમદારી સમાયેલી છે, એનો બાળ્યે જ તેમના મનમાં વિચાર આવી શકે છે—નથી જ આવતો.

એક પછી એક કરીને દિવસો વીતવા લાગ્યા અને જોતજોતામાં એક વર્ષ તેા વીતી ગયું. અને મારા લગ્નને હવે માત્ર એક વર્ષનો જ અવકાશ રહ્યો. મારી માતાની લગ્ન પૂર્વે મારા કૌમાર્યનો કોઈ પણ રીતે ભંગ ન થાય, એવી પ્રબળ ઈચ્છા હતી અને તેથી જ લગ્નમંદિરે તે ઉતાવળ કરતી હતી. પરંતુ મનુષ્યનું ધાર્તું કાંઈ હમેશાં પાર પડતું નથી. ધણીક વાર એવું બને છે કે, એક નૌકા આખા સમુદ્રને નિર્વિક્ષિ ઓળંગી આવે છે અને કિનારા પાસે આવી પહોંચતાં અકસ્માત્ જાગેલા તોફાન કે યંદાળિયામાં સપડાઈને ડૂબી જાય છે. એટલા માટે જ હૃદમાં એક કહેવત છે કે, “વાહરે કિસ્મતકી ખૂબી, પાપીકી નાવ કિનારેપર આકર ડૂબી !” મારી માતાના બાળ્યમાં પોતાની આરાની સફળતા જોવાનો પ્રસંગ લખાયેલા નહોતો અને તેથી મારી કૌમાર્યરૂપ નૌકા એક કામાતુર પુરુષરૂપ તોફાનના અકરમાં સપડાતાં ટેક કિનારે પહોંચવાની આશીપર હતી, તે જોળાયે તેના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા. પરણીને હું મારા પતિની પત્ની તો થઈ, પણ એક વિશિષ્ટ કન્યાના પવિત્ર સ્વરૂપમાં હું તેની શય્યાભાગિની ન થઈ. નૌકા કર્ણુ-ધારના હાથમાં આવી તો ખરી, પણ સમુદ્રમાં ડૂબ્યા પછી અને તે પણ ભગ્ન અવસ્થામાં ! બાળ્યને ભોજન મળ્યું, પણ કોકનું ચાખેલું એકું; નમ્રને વસ્ત્ર મળ્યું, પણ કિરેલું ભૂતું ! બાવી એટલું બધું પ્રબળ છે કે, તેને ઠાળવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી, એમ કહેવામાં આવે છે ખરું; પરંતુ અમુક પ્રકારની ઘટના માટેનું ચોખ્ખું ક્ષેત્ર જ્યાં આગળથી જ તૈયાર હોય છે, ત્યાં જ તે પ્રકારની ઘટના થઈ શકે છે, એટલે ભાવિના ઉત્પાદક મનુષ્યનાં પોતાનાં જ કર્મો છે, એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે. મારા કૌમારભંગની ઘટના તે મારી માતાનાં કર્મોનું જ બચકર પરિણામ હતું. જેવી ભૂમિ હોય, તેવા જ પાક નિષ્પન્ન થાય છે; વ્યભિચારિણી અને બ્રધ-ચરિતા માતાની પુત્રી બાળ્યે જ પવિત્રચરિત્રા અને સતી થાય છે. આ મારા જીવનને સંદર્ભે માટે કલેક્ટિ કરનારો અને મારી જીવનરેખાને બયાનક માર્ગમાં ફેરી જનારો નકારો બનાવ કેવી રીતે બનવા પામ્યો, એનો સંપૂર્ણ વૃત્તાંત મારે અહીં આપવો જ જોઈએ; કારણ કે, જો એ બનાવ ન બન્યો હોત, તો પછીથી મારે જે અનેક સંકટોમાંથી પસાર થવું પડ્યું અને દુનિયાની જે લીલી સૂકી જોવી પડી, તે જોવાનો પ્રસંગ કદાપિ આવત જ નહિ. અર્થાત્ મારા ત્યાર પછીના સંઘળા જીવનક્રમના મૂળ પાયારૂપ એ બનાવ હતો અને તે નીચે વર્ણવેલા સંયોગો વચ્ચે બનવા પામ્યો હતો:-

મારા લગ્નમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે માત્ર એક વર્ષનો અવકાશ રહ્યો હતો, તેવામાં કચ્છજીલ્લામાં વસ્તી અમારી ભતિની મારી માતાની એક બેનપણીની પંદર વર્ષની જવાન છેકરી કોલેરા થવાથી અત્યાનંદ મરી ગઈ, તેથી મારી માતા તથા બાલીબાઈને ખરખરામાટે ત્યાં ગઈ વિના ચાલે તેમ હતું જ નહિ; તે બેન-પણી સાથે એમનો તેવા પ્રકારનો જ ગાઢ સ્નેહ હતો. એ મરણ થવા પછી માંચમે દિવસે પત્રદ્વારા અમને ખબર મળી, અને તેને બીજે જ દિવસે મારી માતા તથા સાસુએ જીજ તરફ જવામાટે તૈયારી કરી દીધી. બન્ને સખીઓએ એક-લાં જ જવાનો અને મને તથા મારા ભાવિ પતિને ઘરમાં જ મૂકી જવાનો વિચાર કર્યો હતો. અહીં એટલું અવરથ જાણી લેવું જોઈએ કે, મારી માતા અને સાસુ એટલે કે અમે બધાં કાંઈ એક જ ઘરમાં નહોતાં રહેતાં. જો કે ઘરો એક જ

ફળિયામાં અને પાસે પાસે હતાં, પરંતુ જૂદાં હતાં. જીવનનો મારી સાથે જે ત્રણ બદમાશ હોસ્તો હતા, તેમાંનો જીલિમસિંહ મારી મૃત્યુનો અને બૂપતસિંહ મારી સાસુનો માનીતો હતો. વયમાં તે બંને મારી માતા અને સાસુ કરતાં દશ દશ વર્ષ ન્હાના હતા. તે બંને મારા બાવી પતિ દેવલાને અને મને બેટા બેટા કહીને જ બોલાવતા હતા, અને અમે પણ તેમને પોતાના ઘરના માણસો પ્રમાણે જ માનતાં હતાં. મારી માતાએ પોતાની ગેરહાજરીમાં મારી અને ઘરની સંભાળ રાખવાનું તેમ જ અમારે ત્યાં જ આવીને રહેવાનું કામ જીલિમસિંહને સોંપ્યું, અને મારી સાસુએ તેવી જ જવાબદારી પોતાના માનીતા બૂપતસિંહના માથાપર નાખી દીધી. એ વ્યવસ્થા કરીને બંને બહેનપણીઓ અપવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વેવાણે કુચ્છબુજ તરફ જવાને સ્ટીમ લોચમાં બેસીને રવાના થઇ ગઇ. તેઓ લગભગ પંદર દિવસ પછી જામનગરમાં પાછી ફરવાની હતી. દરિયા કિનારે જીલિમસિંહ તથા બૂપતસિંહ બંને તેમને વળાવવાને ગયા હતા. તેઓ ત્યાંથી સીધા અમારે ઘેર જ આવ્યા; બૂપતસિંહે મારી સાસુના ઘરમાં અડો જમાવ્યો અને જીલિમસિંહે પોતાની છાવણી અમારા ઘરમાં નાખી.

અમારા ઘરમાં વિદાયની અને ગામઠી દારૂની એ ચાર બાટલીઓ જે કે આગળ પાછળ સ્ટોકમાં રહ્યા જ કરતી હતી, છતાં જીલિમસિંહ બહારપરથી આવતી વેળાએ બ્રાન્ડીની એક બાટલી પોતા સાથે પણ લેતો આવ્યો હતો. અને તેણે આવતાંની સાથે જ અંગરખા તળેથી કાઢીને તેને ગાલીચાપર મૂકી દીધી. અંગરખું અને ડ્રેસ વગેરે ઉતારી તકિયોને અટલીને બેઠા પછી તેણે મને આજ્ઞા કરી કે:—“બેટા ચંપા, એક બાલી ગ્લાસ અને એક ઠંડા પાણીનો પ્યાલો લાવ જોઈએ.” મેં પાણીનો પ્યાલો અને બાલી ગ્લાસ લાવીને મૂક્યાં, એટલે તરત તેણે બીજો હુકમ કર્યો, “હ—તારી માથે ટીમણુમટિ પૂરી, બજ્યાં ને સંખેરાશ કપાં હતાં. તેમાંનો કેટલોક ભાગ તે આપણા મટિ મૂકી ગઇ છે, મટિ તે પણ એક થાળીમાં કાઢીને લાવ, અંધારું થઇ ગયું છે એટલે બત્તી પણ સળગાવ, અને બારણાને આગળો પણ અટકાવ.”

મેં તેના ફર્માન મુજબ બધું કામ કરી નાખ્યું અને હું જરાક દૂર તમારો જોતી એક તરફ ઊપચુપ બેસી ગઇ. મારી માતાથી હું આજે પહેલીજ વાર વિખૂટી પડી હતી અને તેથી મારું મન પણ જરાક ડામાડોળ હતું. જે કે મારું મન મારી માતા વિષેના વિચારમાં પરોવાયતું હતું, છતાં મારી ચંચળ આંખો જીલિમસિંહની ચેષ્ટાઓને બરાબર જોયા કરતી હતી, અને ટલીકેન પ્રમાણે મનને આધા-તપૂર્વક તેની શરમખાણનું જ્ઞાન કરાવ્યા કરતી હતી. શરૂઆતમાં જ અડધા ગ્લાસ બ્રાન્ડીમાં અડધો ગ્લાસ પાણી મેળવીને તે શરબત પ્રમાણે ગળગટાની ગયો અને ત્યાર પછી એકાદ બીડી ફૂકી તેણે ખાવાની ચીજો પણ પેટમાં પચ-રાવી. બીજવાર તેણે દારૂ ગ્લાસમાં પધરાવ્યો, એટલે અડધી બાટલી જેટલ મહિરાખાઇ તેની હોજરીમાં જઇને વિરાળ્યાં. એ પછી મહિરાએ પોતાનો કાંઇક રંગ બતાવવા માંડ્યો. જીલિમસિંહની સ્વચ્છ આંખોમાં લાલાશ, શરીરમાં પ્રસ્વેદ અને ખોલવામાં ત્રણ પાયાનો ભાસ આદિ નિલકાણ ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં. દારૂના ઘનમાં તેણે મને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું:—“બેટા ચંપા! દૂર કેમ બેઠી છે? અડી આવીને મારી પાસે બેસ જોઈએ.”

એક અગિયાર કે બાર વર્ષની બાળાને પોતાના પિતાસમાન પુરુષ પાસે બેસવામાં શો વાંધો હોઈ? હું પાસે જઈને બેઠી, એટલે તેણે કહ્યું:—“બેઠા ! આજે તારી મા અહીં નથી, એટલે મને તારાપર કેં અજબ વ્હાલ આવે છે ! પણ તારું મોઢું અત્યારે આમ ઉદાસ કેમ દેખાય છે ? હે, જરાક દેવીની પ્રસાદી લે, એટલે બધી અલાભલા ટળી જશે, અને જીવ ખુશખુશાલ થશે. આ મહિ-
શીમાં શોકને બલાવવાની અને અમગીન માણસને ખુશ બનાવવાની તો કાંઈ અજબ ખૂબી રહેલી છે” એમ કહીને તેણે ગ્લાસમાં થોડોક બ્રાન્ડી નાખ્યો.

મેં નંજીવ્યું કે:—“ના, બાઈ ! મને તો આ દારૂ જરાય ગમતો નથી. મને તો એમાંનો તીવ્ર વાસ નાકમાં આવે છે કે ઉલટી જેવું થઈ જાય છે, તો પછી એ ગળામાં તો ક્યાંથી જ ઉતરે ? વળી એ મહિરા પીવાથી માણસ ગાંડું તર બની જાય છે. જેવું ને તે દિવસે મારી માતા અને તમે દારૂ પીને કેટું ધીંગાણું કરતાં તાં ! મને તો એવું ના ગમે, બાઈ !”

“ગાંડી રે ગાંડી ! એ તો શરૂઆતમાં એમ જ લાગે; પણ એકવાર એનો સ્વાદ આપીશ અને એની તાસીરનો તજજીવો કરીશ, એટલે પછી એમે ના કહીશું, તો પણ હું આ મહિરાને છોડવાની નથી. મારા ઉસ્તાદે જ્યારે પ્રથમ મને પ્યાસો પીવડાવ્યો, ત્યારે મેં પણ આવી જ દલીલો કરી હતી. પણ આજે હવે જણાય છે, કે જો કાંઈ સત્ય અમૃત હોય, તો તે આ મધ છે અને તેથી એ મધના બનાવનારને તથા મને એ પીતાં શીખવનારને હજારો ધન્યવાદ છે. બહુ નહિ તો થોડું પીએ તો શરૂઆત હમેશાં થોડાથી જ થાય છે, સમજ ?” ભલિમસિંહે મધની મહત્તા દર્શાવી.

કાંઈપણ જમાનાનો ખાધેલો માણસ એક કામળ બાળકને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તીવવા માગે, તો તેમા તેતલણ ફાટી શકે છે તેની આવી વાતોથી મારા મનમાં પણ એવો વિચાર આવ્યો કે, “આવા મોટી ઉમરના માણસો અને મારી માતા તથા સાસુ વગેરે બધાં જ દારૂ પીએ છે, તે એમાં કાંઈ એવો ગુણ હોયો વિના તો નહિ જ પીતાં હોય !” વળી મેં શણીવાસમાં ગાલીઓ તથા નાજરોને પણ અનેક વાર મહિરાપાન કરતા જોયાં હતાં ખરું પછા તો મહિરાપાનના વાતાવરણમાં જ હું ઉછરીને મોટી થઈ હતી, એટલે મારા મનમાં એવો વિચાર આવવો સ્વાભાવિક હતો. તેની એ અને એવી જ બીજી દલીલોથી મુગ્ધ થઈને મેં મહિરાપાનની સંમતિ આપી; મારા સંસારમાંના આગમન પછી મેં આજે પ્રથમવાર મહિરાપાન કર્યું.

ઉપરાસાપરી ભલિમસિંહે મને બેથી અઢી પેગ ભેટલો દારૂ પાઈ લીધો. શરૂઆતમાં કાંઈ પણ માણસ એક પેગ દારૂ પણ મુકેલીથી પચાતી શકે છે, પણ મારું શરીર મજબૂત હોવાથી તેમજ મારો હમેશનો ખોરાક ઘણો જ સારો અને પૌષ્ટિક હોવાથી મને ઉલટી બુલટી તો થઈ નહિ, પણ નરો જરૂર ચઢવા દુાગ્યો. મારી આંખોમાં આખું ઘર ભમતું દેખાવા લાગ્યું અને ભજયાં પૂરી ખાધાં, પણ તે ક્યારે અને કેવી રીતે ખાધાં, એવું મને બરાબર બાન ન હતું. અંતે એવું પરિણામ એ આવ્યું કે, હું ગાઠ નિદ્રાને આધીન થઈ ગઈ. સવારમાં સાત વાગતાં મારી આંખ ઉઘડી. તે વેળાએ હું રોજ સવારમાં જાગતી તેના કરતાં મારી શરીરમાં મધની અસરથી કાંઈક જડતાનો અધિક અંશ જણાયો.

અને આંખોમાં કાંઈક બળતરા થતી પણ જણાઈ. નવીનતા એટલી બેવામાં આવી કે, હું જેમ બિછાતું કર્યા વિના ગાલીચાપર જ સૂઈ ગઈ હતી, તે જ પ્રમાણે જાલિમસિંહે પણ ગિરતર પાથરવાની તકલીફ લીધી ન હોતી અને તે પણ ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો હતો. મેં ભીંતે મોઢું ઘોળું અને આંખોપર પાણી છાટ્યું; ત્યારે માથું કાંઈક હલકું થયું; અને ત્યાર પછી મેં જાલિમસિંહને જગાડ્યો. આમ મને મદિરાપાનની દીક્ષા મળી ચૂકી.

બીજા દિવસની રાતે પણ આગલી રાત પ્રમાણેનો જ પ્રકાર આરંભાયો. એ દિવસે ખાવા વગેરેની વ્યવસ્થા આગલી રાત કરતાં વધારે સારી રાખવામાં આવી હતી. પુલાવ, કોરમો અને ફરમાસુ રોટી વગેરે મેં જાલિમસિંહના કહેવાથી ઘરમાં જ તૈયાર કરી રાખ્યાં હતાં; કારણ કે, મારી માતા પાકશાસ્ત્રમાં બહુ જ પ્રવીણ હતી, અને પોતાની તે કળા મને તેણે પણ શીખવી હતી. આગલે દિવસે બ્રાન્ડી હજમ થઈ ગયેલી હોવાથી અને તેનો નિરો કાંઈક મજેદાર લાગવાથી આજે મેં અઢીને બદલે ચાર પેગ ચઢાવવાની હિમત કરી, અને ખાલ પદાર્થોને પણ ઘણો જ સારો ઇન્સાફ આપ્યો. ગઈ રાતે મદ્યપાન કર્યું પછી બિછાનાં કરવાનું બાન રહ્યું નહોતું; તેથી આજે બિછાનાં મજપાનના વિધિની પૂર્વે જ કરી રાખવામાં આવ્યાં હતાં, એટલે ગાલીચાપર સવાર સુધી પડી રહેવાને પ્રસંગ આજે આવે તેમ નહોતું. જાલિમસિંહ આજે બહારથી પણ પીને આવ્યો હતો, છતાં ઘરમાં આવ્યા પછી પણ તેણે લગભગ અડધી બાટલી જેટલા બ્રાન્ડીને પોતાના હાંભુમટિના બૂખ્યા-અકરાતિયા-હૃદયમાં પથરાવી દીધો, અને ત્યાર પછી ખાંધને તે કુંઝકર્ણ પ્રમાણે ઘોરવા મંડી ગયો.

મને પણ મદિરા અને કેસર, બદામ તથા ખસખસવાળા પૌષ્ટિક ખાલ પદાર્થોનો પૂરો નિરો ચઢેલો હોવાથી હું પણ મારા બિછાનામાં જઈ પડી, અને આનંદથી નિદ્રાદેવીની અક્ષેપ ઉપાસના કરવા લાગી. રાત જેટલી વીતી હતી, એવું મને બાન નહોતું; પરંતુ નિદ્રામાં ને નિદ્રામાં મને સ્વપ્ન સમાન એવો ભાસ થવા લાગ્યો કે, હું ગાઢ નિદ્રામાં પડેલી છું, એક પુરુષ મારી શય્યા પાસે આવીને ઉભો છે અને મારા મુખનું અવલોકન કરવા સાથે કોઈ એક વિચારમાં તક્લીન થયેલો છે. ધાર્મિક વાર સુધી તે વિચારમાં ને વિચારમાં જ મુગ્ધ થઈને ઉભો રહ્યો. એક વાર તેણે મારી તરફ પોતાનો હાથ લંબાવ્યો, પણ પાછો કાંઈક વિચાર આવવાથી આંધો ખસી ગયો. તેના મુખમાંથી ધીમા સ્વરે આવા ઉદ્ગારો નીકળતા સંભળાયો;—“કેવું આ મનોહર, કામળ અને સુગંધપૂર્ણ પુષ્પ છે.” આવી ધારણાથી તે પાછો મારી તરફ વળ્યો.

પાપી જે વેળાયે કોઈ ઘોર પાપકર્મ કરવાને તૈયાર થાય છે, તે વેળાયે ધર્મ આવીને તેને ગ્રસ્ત ચેતવણી તો અવશ્ય આપે છે, અને તેને તે પાપકર્મથી પરાવૃત્ત કરવાનો ચોતાથી બનતો ચત્ત કરે છે; પરંતુ જેની પ્રત્યેક સિરામાં પાપ-વિષનો પ્રસાર થઈ ગયો છે, એવા પાપાત્માઓ ધર્મની તે ચેતવણીને નાણી રાક્ષા નથી, ધર્મનો અનાદર કરે છે અને અંતે પાપાચરણ કરી શાશ્વત નરકના અધિકારી બની જાય છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે, તેનો તેના બે વાર અન્યકો જવા પછી મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ ગયો.

દુષ્ટ જીલિમસિંહે મારી સાથે ચલાવેલી વર્તણૂકથી મારા મનમાં કોપ તો ધણો જ ઉપજ્યો, પણ કોણે જાણે શા કારણથી હું તેનાથી એટલી બધી દબાઈ ગઈ કે, મારાથી ઠપકાનો કે તિરસ્કારદર્શક એક સપ્ત પણ ઉચ્ચારી શકાયો નહિ, અને ખરેખર તે વેળાયે આવા પ્રસંગે કેવા સપ્તોમાં પોતાનો ધિક્કાર દર્શાવવો, એનું પણ મને ચચાર્થ જ્ઞાન નહોતું જ. બહુબહુ તો હું ગાળો બાંડત, પણ તે પણ મારાથી બાંડી ન શકાઈ. દફયના શોકને સપ્તોદ્વારા બહાર કાઢી ન શકવાથી હું મારી આંખોમાંથી આંસુ વર્ષાવીને તે શોકને બહાર કાઢવા લાગી. “પણ મારી માને હું શો જવાબ આપીશ?” એવો મને વિચાર થયો.

ધણકાનો એવો અભિપ્રાય છે કે, સ્ત્રીની બુદ્ધિ મલય કરનારી અથવા તો સ્ત્રીની બુદ્ધિ પાનીએ હોય છે, પરંતુ હું એક સ્ત્રી તરીકે હિમતથી કહું છું કે, કેટલીક વાર સ્ત્રીની બુદ્ધિ જે કામ કરી જાય છે, તે પુરુષની બુદ્ધિ બાગ્યે જ કરી શકે છે. જે તમો પરીક્ષકબુદ્ધિથી અને સુદૃઢદૃષ્ટિથી અવલોકન કરિયા પરીક્ષા કરશો, તો તમને તત્કાળ સૂર્યના પ્રકાશસમાન સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે, કે એક દશથી બાર વર્ષના બાળક કક્ષાં દશ કે બાર વર્ષની બાળામાં બુદ્ધિનો, અને અપજાતાનો અધિક અંશ રહેલો હોય છે. પુરુષ બહુ ગણીને વર્ષો પર્યંત અભ્યાસ કરીને પંડિત થાય છે, અને સ્ત્રી સ્વાભાવિકજ પંડિતા હોય છે, એમ જે કેટલાક બુદ્ધિ-માનોએ કહેવું છે તે અસત્ય તો નથી. જ વળી કેટલીકવાર કેટલાક અસત્ય આધાર-તોને એક અબળા જેટલા ધૈર્ય અને મીનથી સહન કરી જાય છે, તેટલું ધૈર્ય અને મીન પુરુષથી બાગ્યે જ ધારણ કરી શકાય છે; અને અબળા પોતાનો પ્રસંગ આવતાં પોતાના શત્રુ પાસેથી જે બદલો લઈ શકે છે, તેવો બદલો પુરુષથી કદાપિ લઈ શકતો નથી, એવો મારો પોતાનો તો દૃઢ અભિપ્રાય છે. તત્કાળ જીવને તાણું વાસી દેવાનું જ મેં મારા મનમાં વિશેષ ઉચિત અને લાભકારક ધારી લીધું. અહીં વાચકો કદાચિત્ પ્રશ્ન કરશે કે, ત્યારે આ બાબતની મારી માતાને ખબર પડી કે નહિ ?

આવતાંની સાથે જ તરત તો મારી બદલાયેલી અવસ્થા વિષે મારી માતાના મનમાં કરા પણ સંશયનો સંચાર ન થયો. તેણે મને આનંદમાં અને આગળ કરતાં પણ વધારે પ્રકુક્ષિત જોઈને મારી આવી સારી સંભાળ રાખવામટે જીલિમસિંહનો એક કરતાં વધારે વાર અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માન્યો. અને જીલિમે પણ વિવેક બતાવવામાં કશી પણ ખામી ન રાખી. બદમાશ લોકોને પવિત્રતાનો ખેટા ડાળ અને વિવેકનો આડંબર બતાવવાની કળા શરીફો કરતાં પણ વધારે સારી અવગત હોય છે અને જીલિમસિંહ તો વળી એ કળામાં ખીજ બદમાશોનો. પણ ઉસ્તાદ હતો, એટલે પણ શી કચાસ રહે વાઠ ? હું પણ બહારથી શુદ્ધ-તાનો ડાળ બતાવ્યા કરતો હતો; છતાં અંતરમાં જે વ્યસનનો ચટકો લાગી ગયો હતો, તે દિવસ અને રાત મને સતાવવા લાગ્યો. ન્યારે મારી માતા અને જીલિમસિંહ દારૂનો દોર ચલાવતાં હતાં, તે વેળાયે મારા મનમાં પણ મદિરા-પાનની પ્રબળ લાલસા થઈ આવતી હતી, પણ માતાની શર્મ અને લીલિ તે લાલસાને દબાવતી હતી. ન્યારે મને બહા ઓરડામાં સુવાડવામાં આવતી, તે વેળાયે તો મારું મોત જ થઈ જતું હતું. નીતિવેત્તાઓ જે એમ કહી ગયા છે કે, સ્ત્રીની રાધ્યા બિજા કરવી, તે રાજાવિના સ્ત્રીનો વધ કર્યો સમાન છે, એ

કાંઈ અસત્ય તો નથી જ એ શસ્ત્ર વિનાના માનસિક વધની વેદનાનો મારી માતાના આવ્યા પછી મને એકવાર નહિ, કિંતુ વારંવાર નિત્ય પ્રત્યક્ષ અનુભવ થવા લાગ્યો. કહેવાનો સારાંશ એટલો જ કે, માતાની ગેરહાજરી અને એકાંત વાસમાં લાગેલા ચટકાથી મારા આંતરિક જીવનનો રંગ સર્વ પ્રકારે બદલાઈ ગયો.

કોઈ વાર મારી માતાની ગેરહાજરીમાં આનંદનો પ્રસંગ મળી શકતો હતો, પરંતુ તે વખતે પણ ડર તો રહેતો જ હતો, અને મદિરાપાન તો માતાની ગેરહાજરીમાં પણ કરી શકાતું નહોતું; કારણ કે, જો મોઢામાંથી નીકળતા વાસને લીધે એ બાબત માતાના જાણવામાં આવી જાય, તો બધો ઘરો ફૂટી જવાનો સંભવ હતો. આવી રીતે લગભગ બે મહિના જેટલો સમય વીતી ગયો, અને મારા ધૈર્યનો અંત આવ્યો. એક દિવસ મારી માતા પાણી ભરવાને બધુંતી અને હું શંકતી ઘરમાં બેઠી તો તેવામાં જાલિમસિંહ આવ્યો અને એકાંતનો લાભ લઈને મેં કહ્યું કે;—“આમ ને આમ હવે દિવસ જવા દેવા છે કે કેમ?” મારા આશયને તે સમજી ગયો, અને તેથી તેણે કહ્યું કે;—“ચિંતા નહિ, એક બે દિવસમાં ગોઠવણ કરીશું.” પાછા ચાર દિવસ વીલ્યા. મારી મતા તે દિવસે કોઈ જન્મદના કામમટે કોઈને ત્યાં જવાની હતી અને આખો દિવસ ત્યાં જ રહેવાની હતી, એ પ્રસંગ સાધીને જાલિમસિંહે કહ્યું કે;—“આજે તો મારો રોજ માતા તરફ ફરવા જવાનો વિચાર છે; જો તું અને ચંપા આવો, તો સારી ગરમત થશે.” મારી માતા બોલી ઉઠી કે, “મારાથી તો આજે અવાય તેમ નથી. જો ચંપાની મરજી હોય તો બલે આવે,” ‘ભાવવું’ ને વૈભવે ખતાવ્યું, જેવા જ ઘાટ થયો. મારી માતા ગઈ, અને અમે પણ ઘરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યાં. મારી માતાની ગેરહાજરી છતાં અમે ઘરમાં ન રહ્યાં, તેવું કારણ એ હતું, કે ઘરમાં જો મદિરાપાન આદિની કાંઈ નિશાની રહી જાય અને તે મારી માતાના જીવમાં અજીવી જાય, તો તે અતુર ચપળા બીજી બધી બાબતને કલ્પનાથી જાણી જાય, એવા અમારા મનમાં બંધ હતો. સારું અમે રોજ માતાની હાથમાં જામનગરના દરિયા કિનારે ગયાં? નહિ; અમે ગામમાં ને ગામમાં જ રહી ગયાં; પણ એક ગુપ્ત સ્થાનમાં.

એક લંબીતું ઘર હતું કે જ્યાં આશકમારફો આવી નીરાંતે પૌતાની આરાને સફળ કરી શકતાં હતાં અને તે લંબીતું ગુજરાન લગભગ એ ધંધાપર જ ચાલતું હતું. લંધાની જાત તે મુસલમાન કોમમાંની એક માગણ જાત છે. લંધા જાતના પુરુષો શરણાઈ વગાડવાનો ધંધો કરે છે, માગી ખાય છે, અને જીઓ-લંધીઓ, કેટલીક ન્યાતોમાં કાંઈના મરણપ્રસંગે રડવા ફટવા આવેલાં ઘેરાંને, પાટીદારોની ન્યાતમાંની બાટડી પ્રમાણે, ફટણાં બોલી ફટાવે છે. લંધીઓનો કંઠ બહુધા સરસ અને સુરીલો હોય છે, ને તેથી તેમનાં ફટણાં સાંભળવાને પણ લોકોનાં ટાળે-ટાળાં એકઠાં થાય છે. પણ આ લંધી પૌતાનો એ ધંધો કરતી ન હોતી; તે તો બીજો જ ધંધો આદરી બેઠી હતી; અને એમાં તેને વગર મૂડીની કમાણી સારી હોવાથી તે થોડી ઘણી પૈસાદાર પણ થઈ હતી. સવારમાં લગભગ નવ સાડન નવ વાગે જ જાલિમસિંહ મને એ લંધીના ઘરમાં લાવ્યો, અને લંધીએ અમને અમારામદિ ખાસ રાખેલા ઘોરડો બતાવ્યો. ઘોરડામાં એક ચટાઈ પાયરેલી હતી, એક ગાદલા સાથેનો ખાટલો તૈયાર હતો, મોરીપર પાણીની એક ડોલ અને એક માટલી તથા બે ત્રણ લોટા અને ખ્યાલા પણ હતા. અમારા ત્યાં

જવા પછી એક ચાકરડી ધાન્ડીની બાટલી અને કાંઈક ખાવાનું લઈ આવી. રાત પડતાં સુધી ઘેર જવાનું હોવાથી ખાવાપીવામાં અમે કચારા ન રાખી, અને ત્યાં પછી ધારેલા હેતુને સિદ્ધ કરવાનો અવસર આવી લાગ્યો.

મેં કહ્યું કે, “જીવિમ, તું નિલ અમારા ઘરમાં આવી મારી માતા સાથે જ વિનાશ ચલાવે છે અને મને પ્રેમથી બોલાવતો પણ નથી, એ જોઈને મારું મન બળી જાય છે. આવી રીતે આપણે નિલ આપણા દિવસ ગુજારી ન શકીએ” જરૂર આનો કોઈ ઉપાય શોધી કાઢવો જોઈએ.”

“જોને સંપા, મારું મન પણ હવે તારામાં જ પરોવાયેલું રહે છે, પણ હજી તું વયમાં આવેલી ન હોવાથી જો આપણે કાંઈ પ્રયત્ન સાદસ કરીએ, તે તને તો કાંઈ ન થાય, પણ મારું નજીબાદ નીકળી જાય-આ બિચારો જાલિમ ક્યાંક સાત વર્ષ ધકેલાઈ જાય! એટલામટિ અસારે તો જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવ છો-વખત આવશે, ત્યારે અધા ઉપાયો થઈ રહેશે. બની શકશે ત્યાં સુધી આવ પ્રસંગો આપણને વધારે પ્રમાણમાં મળી શકે, એવી તજવીજ હું કરતો રહીશ અરે, તારા વિના તો મારી એક થળ પણ યુગ જેવી વીતે છે યુગ જેવી” જાલિમસિંહે મારા હૃદયનું સાંત્વન કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“હું વયમાં ક્યારે આવીશ?” મેં આતુરતાથી પૂછ્યું.

“કુચ્છા પ્રમાણે જ્યારે સત્તર કે અઠાર વર્ષની થઈશ ત્યારે;” જવાબ મળ્યો.

“ત્યારે તો હજી ચાર પાંચ વર્ષનો ગણો કાઢવાનો છે; એટલે એટલો વખત કેમ વીતશે?” મેં ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“તું આ વર્ષમાં પરણીશ, એટલે અસાર કરતાં તને કાંઈક વધારે સ્વતંત્રતા મળશે, અસારે જે બય છે તે પણ ઘટી જશે, અને તેથી એટલો વખત જોત-જોતામાં વીટી જશે” જાલિમસિંહે આશ્વાસન આપ્યું.

એ પળથી જ હું પરણનામટિ આતુર બની ગઈ. પોતાના મનગમતા વ્યસનમાં સમય પાણીના પ્રવાહ પ્રમાણે ચાલ્યો જાય છે, એટલે અમારો વખત કેવા વેગથી ચાલ્યો જતો હતો, એનું અમે બન્નેને જરા પણ બાન નહોતું એને સાંઝે ચાર સાડાચાર વાગવા આવ્યા. અમે ધરવાળી લંધીને પાંચ વાગે અમને ચેતવવાની સૂચના આપી રાખેલી હોવાથી બરાબર પાંચના ટકોરા થતાં જ તેણે ઢરવાળપર આવીને જણાવ્યું કે:-“ભાઈ, પાંચ વાગ્યા!” અમે આનંદસંભાવણમાં નિમગ્ન હોવાથી આ પાંચ વાગ્યાની સૂચના અમને ચમચાળની પંચદત્તમાં મળી જવામટિની સૂચના જેવી જ લાગી, પણ ઉપાય નહોતો. કાળની ગતિને અટકાવવાની મોટા મોટા મહારથીઓમાં પણ શક્તિ નથી, તો અમે તો કિસ બહુતીમાં? અતે જાલિમસિંહ બહાદુરે જણાવ્યું કે:-“સંપા, હવે થોડીવાર પછી આપણે ઘેર જવામટિ તૈયાર થઈ જોઈએ; ઘેર જતાં જતાં સાવ વાગી જશે.”

“શાંત માતાએ જોઈને હું શું કર્યું, એમ તારી માતા પૂછે તો મારે શો જવાબ આપવો?” મેં અગમચેતી વાપરીને પૂછ્યું. “આપણા બન્નેની વાત એકબીજાથી બઢી પડતી ન જોઈએ.”

“ધન્ય છે તારી બુદ્ધિને. આ વાત મારા તો ક્યાનમાં જ ન રહી. સ્ત્રીઓ જ્ઞાની હમ્મરની હોવા છતાં પુરુષો કરતાં વધારે ચાલક હોય છે, એનો આજે તે બરાબર

અનુભવ કરાવ્યો. જો તારી મા એ વિશે કંઈ પણ પૂછે તો તેનો તારે આ પ્રમાણે જવાબ આપવો.” એમ કહીને તેણે મને બધો પાક બરાબર બાણાવી દીધો, કે જેના હૃદયેજની આવશ્યકતા નથી.

તે પછી ફરી આવો પ્રસંગ મળશે કે નહિ, એ સંકાપી જો કે અમને આખા દિવસની સ્વતંત્રતા મળી હતી પણ તેથી તૃપ્તિ ન થઈ, અને અમારો ખીજો પણ કેટલોક સમય વીતી ગયો. ઘડિયાળમાં છતાં ટકોરા પણ થઈ ગયા. સવારમાં અગિયાર વાગે પીધેલા મધનો મદ ઉતરી જવા આવ્યો હતો, એટલે ઘેર જવામાં જો કે વધારે વાંધો નહોતો જ, છતાં હજી મારી આંખોમાં કેટલીક લાલાસની નિશાનીઓ હોવાથી અનુભવી જાણિમે જરાક અંધારું થવા પછી મને ઘેર જવાની સૂચના કરી, ને તેની તે સૂચના ઝટપટ મારે ગળે ઊતરી ગઈ. ધીમે ધીમે સાત વાગ્યા, અંધકાર થયો—દિવસનો અસ્ત અને નિશાનો ઉદય થયો! દીવાઓ પ્રકટી ગયા અને તે સાથે અમે અમારા એ શુભ સદનને ત્યાજવાની તૈયારી કરી. વજ્રો આદિ વ્યવસ્થિત કરીને અમે અમારા ઓરડાનો દરવાજો ઉઘાડ્યો. અમે જે ઓરડામાં દિવસ વીતાવ્યો હતો, તેને અડુએપડમે ખીજ પણ જો ઓરડા હતા અને આગળ ત્રણે ઓરડાની એક સંગમ ચાલ હતી. એ ચાલનો દરવાજો બહારના દીવાનખાનામાં પડતો હતો અને તે દીવાનખાનામાંના દાદરપરથી નીચે ઓરડામાં ઉતરી બહાર રસ્તાપર નીકળી શકાઈ હતું. એ ઘરની માલિક લંધીનું નામ રહમતખાઈ હતું અને તે બહુધા ઊપરના દીવાનખાનામાં જ આસન માંડીને બેસી રહેતી હતી.

અમે ઓરડામાંથી નીકળી ચાલમાં થઈને દીવાનખાનામાં આવ્યાં. ત્યાં ઘરની માલિક બેઠેલી હતી. તેણે જાણિમસિંહને પૂછ્યું કે;—“કેમ બાઈ, વળી આ ક્યાંથી શોધી લાવ્યા? પણ બાઈ, તમારા જેવા હસ્તાઈ તો મારા જેવામાં પણ ધણા જો યોડા આવ્યા છે.”

“એ તો બધો, તમારા જેવાં હસ્તાઈએ જે પટ્ટી પઢાવી રાખી છે, તેનો જ પ્રતાપ છે! આને તમે ઓળખતાં નથી? અરે, પણ નહિ, આની ઓળખાણ મારાથી આપી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, એની મા તમારી જાની હોસ્ત હોવાથી વાત પૂટી જાય, તો ક્યાંક મારો અને આનો બન્નેનો ફળેતો થઈ જાય! તમારે એ સાથે શું કામ? હોય, આ તમારા ઘરમાડાના દામ!” એમ કહીને જાણિમસિંહે એક સ્પિયો લંધી રહમતખાઈના હાથમાં મૂકી દીધો.

“કીક છે, જો એ મારી જાની હોસ્તની દીકરી હશે, તો આજે નહિ, તો ચાર દિવસ પછી ચોતાની મેળે જ ઓળખાડ આવશે.” એમ કહીને રહમતે સ્પિયોને ખીસામાં સેરવી દીધો, અને પાછું કહ્યું કે;—“આ ચાકરડીને કંઈ બક્ષીસ તો આપો.”

જાણિમસિંહે ચાકરડીને પણ ચાર આના આપ્યા. એટલામાં રહમતે પાન લાવવાને ચાકરડીને હુકમ ફર્યવવાથી અમે દીવાનખાનામાં બેઠાં. ચાકરડી પાન લાવવા ગઈ અને જાણિમસિંહ રહમત સાથે આમતેમના ગપારા હાંકવામાં નેકલ્યો. તે વેળાએ મારા મનમાં વળી ખીજ જ વિચારો આવવા લાગ્યા. જાણિમસિંહે રહમતખાઈને મારી માતાની જાની હોસ્ત તરીકે ઓળખાવી હતી તેથી આ એક કાંઈ દિવસે પણ મારી માતાના જાણુવામાં આવી જશે, તો ખૂંદ

થશે, એવા બચતો મારા હૃદયમાં સંચાર થયો. હું મારા હૃદયને પૂછવા લાગી-
 “શું ત્યારે મારી મૃતતા પણ અહીં આવતી હશે? તેને બીજો કોઈ અહીં બોલા-
 વતો હશે કે તે ચેતે કોઈ બીજાને બોલાવતી હશે? કિંવા તે આ પીટયા
 જીવિમસિંહની સાથે તો અહીં નહિ આવતી હોય? જો તેમ ન હોય, તો આ
 જીવિમસિંહ તો આ બેઠને કવી રીતે બહારી શકે વાઠ? બસ-હવે બીજા વાર
 આ ધરમાં ન આવવું, નહિ તો બધી વાત જણાઈ જશે અને મારી મિટ્ટી
 પહોંચે થશે. આજે જો અહીંથી કોઈના બહારવામાં ન આવે તેવી રીતે સહી-
 સલામત ઘેર પહોંચી જાઉં, તો જાણે જગ જગી ને ગંગા નહાઈ!” હું આવી
 રીતે વિચાર કરતી હતી ત્યારે ઈશ્વર આજે ને આજે જ મારા દુઃખર્મને પ્રકાશમાં
 લાવવાની બધી તૈયારી કરીને બેઠો હતો; છતાં એની કોઈને કલ્પના માત્ર પણ
 નહોતી. ચાકરડીને ધરમાં કાઢેા ચૂનો થઈ રહેલો હોવાથી તે લેવાને બીજા વાર
 પાનવાળાની દુકાને જવું પડ્યું, અને તેથી અમારા જવામાં અણધાર્યો કાંઈક
 વધારે વિલંબ થયો. એતે તે આવી અને તેણે પાનની બે બીડી બતાવી અમને
 આપી-અમે બાનને મુખમાં પધરાવી હડાવાની તૈયારીમાં હતાં, એટલામાં જો
 ચોરડામાં અમે હતાં તેની કાબી બાબૂના, હીવાનખાનની પાસેના ચોરડાનાં
 બારણાં ઉઘડ્યાં અને તેમાંથી એક સ્ત્રી તથા એક પુરુષ અમારી પેઠે જ બહાર
 નીકળ્યાં તેમની વચ્ચે નીચે પ્રમાણેની ટુંકી વાતચીત થઈ અને હું વચલા ફર-
 વાળ પાસે જ ચઢાઈપર બેઠેલી હોવાથી તે બરાબર મારા સાંભળવામાં આવી;-

“કેસર, જો તો ખરી બહારની બેઠકમાં કોઈ બહારનાં માણસ તો નથી
 ને?” પુરુષે કહ્યું.

“હોય તોય શું થયું? અહીં આવનારાં બધાંય આપણા જેવાં જ હોવાનાં,
 એટલે તેમનાથી ડરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. જો એમ ધડીધડીમાં ડરી જઈએ,
 તો તે પછી કાંઈ પણ ન બને. એ તો થોડી ધણી બેપરવાઈ રાખવી જ જોઈએ.
 બોલો-તમે તમારે બતરી જાઓ, એટલે પછી હું મારે ચાલી જઈશ. પાછા
 ક્યારે મળશો?” સ્ત્રીએ કહ્યું.

“જો ત્રણ દિવસ પછી હું તને સંદેશો મોકલીશ. હો આ પૈસા ધરવાળાને
 આપજો;” એમ કહીને તે પુરુષ સ્ત્રીના હાથમાં પૈસા આપ્યા, અને તેના
 અવાજ આવવાથી એક અપિયા કરતાં તે વધારે રકમ હોવી જોઈએ, તેવું અનુ-
 માન કરી શકાયું.

તત્કાલ તે પુરુષ માથાપર પછેડી બોલી મોઢું છૂપાવી સ્મશાનયાના અવ-
 તારમાં બહાર નીકળ્યા અને ઝટપટ દાદરાપરથી નીચે જતરી ગયા. તે હિંદુ તો
 હતો જ, એમ તેના ધાતિયા અને જ્ઞાનરખાથી જણાયું, પણ તેણે મોઢું સંતા-
 ઉકું હોવાથી તેની સૂરત જોવામાં ન આવી. તેની અને તેની માથાકની જે વસ્ત-
 ચીત ચાલી હતી, તેમાં તેણે કેસર નામનો ઉચ્ચાર કરવાથી અને તે સ્ત્રીના
 અવાજ કાંઈક મારા પરિચયને જણાવાથી હું મારા મનમાં કાંઈક અજાણતા
 લાગી. “એ મારી મા તો નહિ હોય?” એવા મારા મનમાં સંશય ઉત્પન્ન
 થયો. એ જીવિમસિંહને કહ્યું કે-“ધણું મોઢું થયું છે, માટે હવે ચાલો વાતો
 કરવી હોય તો બીજા વાર એકલા આવજો.”

“ના, બહેન, આમને એકલા ન મોકલતાં, તમે પણ સાથે આવજો.” રહમત-બાઈએ મને બલામણુ કરી અને મારી સાથે કઠ્ઠા મથરીનો જીવો સંબંધ બાંધ્યો.

હજી બોલવામાં હું એટલી બધી ફટી થઈ નહોતી કે એક ઉતરેલી અને વંટેલી કુટુંબીની આવી મથરીનો દાંતતોડ જવાબ આપી શકું; એટલામટિ હું કાંઈ પણ બોલી નહિ: જરાક હસીને જ મેં એ પ્રસંગને ટાળી નાખ્યો અને જવા-મટિ હારીને બોલી થઈ ગઈ. દારૂમાં એક એવી અસર હોય છે કે, કેટલાકને દારૂ-આસ કરીને વિલાયતી દારૂ-પીધા પછી પાણીની ઘણી જ તરસ લાગે છે અને ધરી ધરી તાળું અને ગળું સૂકાયા કરે છે. એ જ વખતે મને પણ અચા-નક તરસ લાગી અને પાણી પીવામાટે મેં મારા ઓરડામાં જવાને વિચાર કર્યો. પણ એ પાણીની તરસે તો મારો ઘાણુ કાઢી નાખ્યો. જે બાબતને હું છપા-વવા માંગતી હતી, તે એવી ખરાબ રીતે ખુલ્લી થઈ ગઈ કે બજવાન બચાવે! મારા મનમાં જે સંશય ઉત્પન્ન થયો હતો તે ખરો પડ્યો. અંદરની આલમાં જવામટિ મેં જેવા દરવાજામાં પગ મૂક્યો અને ત્યાં જે દેખાવ મારા જવામાં આવ્યો, તેથી મારી તરસ જ્યાંની ત્યાં જ છપાઈ ગઈ, અને હું અત્યંતની એક પૂતળી પ્રમાણે દિગ્બૂદ થઈને ત્યાં જ સ્તંભી થઈ!

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે, શું કોઈ ભૂત, ખનીસ, પક્ષી, ડાકણ કે ચુડેલનાં દર્શન થયાં કે જેથી તમારી આવી અવસ્થા થઈ ગઈ? તો એના જવાબમાં હું જણાવીશ કે, તે અન્ય કોઈ નહિ, પણ જીવની ડાકણ મારી માતા જ હતી, અને તેને જોઈને જ હું આવી દિગ્બૂદ બની ગઈ હતી! અમારો બે ચાર પગ જેટલો સમય તો એક બીજાને આશ્ચર્યથી તાકીને જોવામાં વીતી ગયો. ત્યાર પછી મારી માતાએ ગંભીર સ્વરથી મને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:—“ચંપા! તું અહીં ક્યાંથી? અહીં શામાટે આવી, અને અહીં તને લાવનાર કોણ છે?”

જે વેળાએ એક માણસનો શુભ ભેદ પ્રકાશમાં આવી બીજા છે, એટલે પછી તે નકટ અને બેશરમ બની જીવપર બેલવાને તૈયાર થાય છે, એ નિયમ મારા સંબંધમાં પણ સત્ત જ સિદ્ધ થયો. જેનાથી હું ડરતી હતી, તે જ વાત સાંભળીને ઉભી રહી, એટલે હું તરછટ બેપરવા બની ગઈ અને બોલી કે:—“મા! હું અહીં ક્યાંથી, એ સવાલ નકામો છે; તું કેમ આવી છે?”

આ અમારા સવાલ જવાબ જાલિમસિદ્ધે સાંભળેલા હોવા જ જોઈએ; કારણ કે, હું અને મારી માતા બંને જ્યારે બહારના દીવાનખાનામાં આવી, ત્યારે તે ત્યાંથી ક્યારેનાય પલાયન કરી ગયો હતો. મારી માતાએ રહમતને પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે:—“એ તો તારો અવાજ બોળખતાં જ દુમ દેખાવીને નહાસી ગયો, તે હવે આવશે. કેસર! આ તારી દીકરી કે! દીકરી છે તો નામ રાખે તેવી જ!”

મારી માતાના વનમનમાં રહમતની આ ટકોરથી આગ લાગી ગઈ; છતાં યોતાની તે આગને મનમાં જ દેખાવીને તેણે મને કહ્યું કે:—“ચાલ, ચંપા, આગળ થા!”

“કેસર, ઘેર જઈને હાકરીને કાંઈ મારફટ ન કરીશ. સમજ? તું ડાહી છે, એટલે વધારે શિખામણુ આપવી પડે તેમ નથી. હવે એને વહેલી પરણાવી દે. હું કોઈને આ વાત જણાવવાની નથી.” રહમતે બળતાપર ડહામનો હિસાબ કરી બતાવ્યો.

મારી માતા વધારે કંઈ પણ સવાલ જવાબમાં ઊતર્યા વિના મને સાથે લઇને ઘરતરફ જવાને ચાલતી થઈ. મારા મનમાં ખોટી ધાસ્તી હતી કે, ઘેર જવા પછી મારી માતા કોણ જાણે મારાપર શોયે જીલ્મ વીતાડશે; પણ મારી એ ધારણા સદેતર ખોટી પડી; કારણ કે, જીલ્મ વીતાડવાની કે મારફ્ટ કરવાની વાત તો દૂર રહી, પણ મારી માતાએ એ વિશે પોતાના મોઢામાંથી એક શબ્દ પણ કાઢ્યો નહિ કે મારું કોઈ રીતે અપમાન પણ ક્યું નહિ. એકવાર તેના બચથી હું જેવી આશ્ચર્યચકિત થઈ હતી, તેવી જ હવે તેની આ સહનશીલતાથી આશ્ચર્યચકિત થવા લાગી. એ બચકર તોફાન પહેલાંની શાંતિ સમાન શાંતિ તો નહિ હોય, એવી મારા મનમાં વારંવાર શંકા થવા લાગી. એ દિવસ પછી જે એક વિશેષ ઘટના થઈ તે માત્ર એટલી જ કે, જાલિમસિંહ તે દિવસથી અમારે ત્યાં આવતો ખિલકુલ બંધ થઈ ગયો.

મારી માતા જાણે કંઈ બન્યું જ ન હોય, તે પ્રમાણે મારી સાથે આગળની પેઠે જ હેત અને મમતાથી વર્ત્યા કરતી હતી; છતાં તેના મનમાં એક પ્રકારના ગ્રામ કોપનો અંશિ તો દિવસ અને રાત પ્રજ્વળ્યાં જ કરતો હતો, એમ કેટલીકવાર તેના મનોગત ઉદ્ગાર અથવા બબડાટથી મારા જાણવામાં આવી ગયું. તેનો કોપ મારાપર નહિ, પણ જાલિમપર હતો. માત્ર મારી માતાએ એકવાર મને સારી વર્તણૂક રાખવાની સાધારણ સૂચના આપી દીધી હતી, અને મેં તેવી રીતે વર્તવાનું મારી માતાને વચન પણ આપ્યું હતું, તેથી તે એ વાતે નિશ્ચિન્ત હતી. જોતજોતામાં છ માસ વીતી ગયા અને એટલો સમય જાલિમસિંહ ક્યાંય મારા જોવામાં ન આવ્યો. એક દિવસ મારી માતા હાથ ચોળખા ન હોવાથી હું બજારમાં શાકભાજી લેવાને ગઈ. ત્યાં અચાનક એક મોદીની દુકાને મને તે જોડેલો દેખાયો. તેની સાથે વાત કરવાની મારી આતુરતાને લીધે મારી માતાને આપેલા વચનને પણ હું ભૂલી ગઈ. તેણે મને જોયેલી ન હોવાથી મેં જ દુકાન પાસે જઈને ધીમા સ્વરથી તેને પૂછ્યું કે, “કેમ જાલિમસિંહ, આટલો સમય ક્યાં હતા?” બજારમાં સો આવે ને સો જાય, એટલે મારી સાથે લાંબા વાત કરવાનું બ્યાજબી ન લાગવાથી તેણે મને દુકાનની પાછલી બાજુએ આવવાનું કહ્યું. લાંબા માત્ર દાણાની ગૂણે જ હતી, બીજું કોઈ માણસ ન હોતું. એક ગૂણીપર તે બેઠો અને બીજી ગૂણીપર હું બેઠી. બેઠા પછી તેણે મારા સવાલના જવાબમાં જણાવ્યું કે;—“એપા, તારી માતાના બચથી તારે ઘેર આવવાનું મારાથી બની શકે તેમ નથી. જ્યાં સુધી તારી માતા જીવતી છે, ત્યાં સુધી એ આરામને તારે છોડી જ દેવી.”

“મારી માતાથી તમે આટલા બધા ડરો છો, એ જોઈને મને તો લણી જ અભયબી થાય છે. તે તો બિચારી, કોઈ દિવસ કંઈ પણ ખાલતી નથી; તો પછી તેનો તમે આટલો બધા શામટિ રાખો છો?” મેં ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“એપા, તું હજી નાહાન છોકરી છે, લોખી છે એટલે આ મૌનના ભેદને ન સમજી શકે, એમાં કંઈ નવાઈ નથી. હવે હું તારે ઘેર આવું, તો મારી ખાત્રી છે કે તારી મા મને આવતો અટકાવે તેમ પણ નથી અને મને કંઈ સારુ માફું સંજાવે તેમ પણ નથી. પણ એથી તારે એમ સમજવાનું નથી કે, તે પોતાના મનમાંનાં ડંખને ભૂલી ગઈ છે અને હવે તેના મનમાં કંઈ કંચેરા છે જ નહિ. એ તો મોઢેથી મીઠું મીઠું ખાલી, જે દિવસે લાગ આવે તે દિવસે ટાઢા પાણીએ ખસ કાઢી નાખવાનો હુન્નર બતાવીને,

આંખના એક પલકારા જેટલા વખતમાં મારું કાટકું કાઢી નાંખે, એમાં તારે જરા પણ સંશય ધારવો નહિ. વળી તારી માતા તો પોતાનો આખો જન્મદિવસ રાજમ-પંચના ભયંકર વાતાવરણમાં વીતાડી ચૂકી છે, એટલે તેના મને તો એક કુતરાને મારી નાખવો અને એક માણસનો જીવ લેવો, એ બન્ને બરાબર છે. જનતાન-ખાનામાં વસેલી ખવાસણા એવાં એવાં કાતિલ ઝેરાનું જ્ઞાન ધરાવે છે કે, જેના થોડે માણસ પણ માત્રમાં મરી જાય છે અને અમુક સમય જતાં તે ઝેરનાં ક્રાંતિ બિંદો પણ તે મરી ગયેલા માણસના શરીરમાં અવશિષ્ટ રહેતા નથી. એ તો હું એની પુત્રી છું, નહિ તો તને મારી નાખતાં પણ તારી માં વાર ન કરે, સમજ ? આજ સૂધીમાં તારી ચુડેલ માથે મારા જેવા ત્રણ ચાર મદોંના એવી જ નિર્દયતાથી ભોગ લીધા છે અને તેમાંનાં એકનો ભોગ લેવાના કાર્યમાં તો હું પણ તેની સાથે સમેત હતો; એટલામાટે મારા મનમાં બધા યાચ એ સ્વાભાવિક છે. પોતાનો જીવ બધાને વ્હાલો હોય છે; નહીં જોઈને તે બળતી આગમાં કોણ ધસે અને દીવો લઈને છતી આંખે ઉડા કુવામાં બૂસ્કો કોણ મારે ?” જાલિમસિંહે બધાના ચથાર્ય કારણને વ્યક્ત કરી બતાવ્યું.

હું અત્યાર સૂધી 'મારી માતાને ઉતરેલી માનતી હતી, પરંતુ તે આવી ઠપ્પીલી અને ખૂની પણ હશે, એની તો મને સ્વપ્નમાંય કલ્પના નહોતી. તેના આ ચુલને જાણીને તો વળી મારા હૃદયમાં એક નવીન ભયનો ઉદય થયો અને મારી માતાથી હું આગળ કરતાં પણ વધારે ડરવા લાગી. લગભગ અડધો કલાક મેં બેડાં બેડાં વાત કરવામાં વીતાવ્યો; પણ શાકમાજી લેવા નીકળેલી હોવાથી હું કરતાં વધારે વિલંબ લાગતાં મારી માતાના મનમાં રાંકા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ હોવાથી મેં તરત ઘેર જવાનું વ્યાજબી ધાર્યું. આ બનાવને પણ બે ત્રણ માસ વીતી ગયા અને તેટલા સમયમાં જાલિમ સાથે રસ્તામાં આવતાં જતાં બિચારવાર આંખમેળો યથો હતો, પણ તે દિવસની પેઠે વાતચીત કરવાનો અવસર મળી શક્યો ન હોતો.

વૈલકશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે એક કન્યાનું પ્રથમવાર રજસ્વલા થતું, તે તેની કન્યાસ્થિતિમાંથી સ્ત્રીની સ્થિતિમાંનાં પ્રવેશનું પ્રથમ ચિહ્ન કિંવા વયમાં આવવાનું સૂચક લક્ષણ મનાય છે. સાધારણતઃ પ્રથમ રજોદર્શન કન્યાને ધેર વર્ષની અવસ્થામાં માસ થાય છે; છતાં એ કાંઈ અબાધ્ય નિયમ તો નથી જ. જેમ વાતાવરણ અધિક ઉષ્ણ હોય, તેમ સ્ત્રીની કન્યાઓ વહેલી રજસ્વલા થાય છે, તેમ જ એનો આધાર કેટલેક અંશે અમુક જાતિની પ્રકૃતિની ઉષ્ણતા કે શીતલતા પર પણ રહેલો હોય છે. અમુક વિશિષ્ટ જાતિમાંની મુખ્યતઃ ચઢી જાતિની કન્યાઓ સ્ત્રીઓ ગમે તેવા વાતાવરણમાં વસતી હોય, છતાં તેમના પ્રકૃતિક ગુણના પ્રભાવથી અન્ય જાતિની કન્યાઓ કરતાં બહુ જ વહેલી રજસ્વલા થાય છે અને નારીધર્મમાં આવી જાય છે. વળી જે કન્યાઓને ઉષ્ણ અને પુષ્ટિકારક ખાનપાન મળી શકતાં હોય, તેઓ સાધારણ યોગાકષી ચોષાયેલી દીન કન્યાઓ સાથે સરખાવતાં બહુ જ સત્વર રજોદર્શન મેળવે છે. રજોદર્શનના આગમન સાથે જ સ્ત્રીના શરીરની વૃદ્ધિ થવા માંડે છે અને સ્ત્રી તથા પુરુષના શરીરની જે દૃશ્ય ભિન્નતાઓ છે, તે બહુધા આ પ્રસંગે જ સ્પષ્ટ અસ્તિત્વમાં આવીને દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

મારું વય અલ્પાદિ લગભગ તેર વર્ષનું થઈ ગયું હતું; એટલે મારું શરીર મળવાનું, પુષ્ટ અને પુષ્ટિકારક ખોરાકથી પોષાયતું હોવાથી જો તેરમે વર્ષે જ મને શ્રીધર્મની પ્રાપ્તિ થાય, તો તેમાં અસ્વાભાવિક જેવું કંઈ પણ નહોતું. એથી મારા કન્યાકાળનો હવે પ્રકટતાથી અંત આવી ગયો; અને એ કારણને આગળ ફરી મારી માતાએ મારી સાસુને લગ્નનો દૃઢતાથી આગ્રહ કર્યો, કારણ કે, રજ-જ્ઞાણ થવા પછી પુત્રીને કુમારિકાવસ્થામાં પોતાના ગૃહમાં રાખવી, તે અયોગ્ય મનાય છે, અને એ વત્તમાં નિઃસંશય એક બહુ જ ઉત્તમ રહસ્ય સમાયતું છે, પણ તે કોના માટે? કુલીનકાન્તાએ માટે, નહિ કે મારા જેવીએ માટે!!

એ વેળાયે મારી સાસુ પણ માની ગઈ અને બન્ને પક્ષ તરફથી ધામધૂમ પ્રાપ્તિ લગ્નની તૈયારીઓ થવા માંડી. ખવાસ નીતિએ બહુધા રાજપૂતોની લગ્ન-પદ્ધતિને સ્વીકારેલી છે, એટલે તે પદ્ધતિ પ્રમાણે મારી સાસુ બાલીબાઈના વિલા સાથે મારો લગ્નસંબંધ થઈ ગયો! એ લગ્નપ્રસંગે મારી માતા અને મારી સાસુએ પૈસા ઉઠાવવામાં, જ્ઞાન જમાવવામાં અને અમારા નતબાઈ તથા અમારી નતબાઈએને વિલાયતી પાર્ટીઓ-મેજબાનીઓ-આપવામાં કરી પણ મહુ રાખેલી! હોવાથી, આખા જામનગરમાં ન્યાં જુઓ અને ન્યાં સાંભળો ત્યાં તેમની ઘડવાહ અને પ્રસંસા જ સંભળાતી હતી. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હું શ્રીધર્મમાં માવી ગયેલી હોવાથી પરજયા પછી તરત જ મને સાસરે વળાવવામાં આવી અને કંઈ પણ પ્રકારના પ્રત્યવાય વિના હું મને નવા મળેલા પત્નીપદને દક્ષતાથી વલાવવા લાગી. મારી ગૃહકાર્યકુશળતા અને બીજી રીતભાતને જોઈને મારી સાસુ પણ એવી દ્રઢ થઈ ગઈ કે, મારા જેવી કન્યાને જન્મ આપવામાટે મારી માતાની નિવારવાર સ્તુતિ કરવા લાગી.

હું નવોઢા હોવાથી અને મારી સાસુ મારી માતાની બાલમૈત્રિણી હોવાથી પ્રાસરિયામાં મને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ નહોતું; અને તેનું બીજું કારણ એ પણ હતું કે, જેમ મારી માતા પૈસેટકે સુખી હતી, તે જ પ્રમાણે મારી સાસુ પણ માલદાર હતી. પિયરિયાં અને સાસરિયાંએ કરેલાં મારાં ઘરેણાં અને વસ્ત્રોનો મારી પાસે એટલો મોટો જથ્થો હતો કે, તેની વધારે ધજા રાખવાનો અવકાશ જ રહ્યો નહોતો. હું ઘણીકવાર સવારમાં દર વાગે જમી સાસરેથી મારી માતાને ત્યાં જતી અને બાઈનો દિવસ ત્યાં વીતાડી સાંજે ત્યાંથી જમીબાઈ રાતે પાછી સાસરે આવતી હતી. પરજયા પછી મારી માતાએ મારાપરની પોતાની ખરેખર બાઈ કરી નાખી હતી. હિંદુઓમાં એક એવી માન્યતા થઈ ગઈ છે કે, ઠીકરીને પરણ્યાની એટલે પછી તે વિશેના બધા ભયથી માખાપ મુક્ત થયાં, અને એ માન્યતાની કેટલેક અંશે મારી માતા પણ એક ઉપાસક હતી. આવી રીતે માનપાન, વસ્ત્રાલંકાર, ધનવૈભવ અને સર્વથી દુર્લભ સ્વતંત્રતા આદિ સર્વ પદાર્થોની વિપુલતા હોવા છતાં જો કોઈ મને એમ પૂછે કે, તારો સંસાર અંદરથી પણ આવો જ અળકતો અને સુખકારક હતો ખરો કે? તો માંજે એ જ ઉત્તર મેં મળવાનું કે, કદાપિ નહિ. એનું કારણ શું? કારણ એ જ કે, મારા સમવયસ્ક-પણ માસ ન્હાના-પતિને પ્રેમ રો! પદાર્થ છે અને પરજયા પછી પોતાની સ્ત્રી સાથે વામીએ કેવા પ્રકારનું વર્તન રાખતું જોઈએ, એની લેરા માત્ર પણ કદપના નહોતી. મારો પતિ એક આવડિયો છેલ્લો હતો. હજી મારી સાસુ તેને પોતાના હાથે દીલ

ચોળીને નવડાવતી અને માથામાં તેલ તથા આંખમાં કાજુળ નાખતી હતી. સા સારાં બપોરના કપડાં પહેરી ફળિયાના ખીન નહાના ઊંકરઓ સાથે ગિલ્લ દેડાની રમત કરતી અને રોજ એક બે કળિયા વેરી લાવવા-ઘણીકવાર પોતે મારખાઇ રાત્રી સૂરત લઈ ઘર આવતું, એ જ તેના રોજનો ધંધો હતો. બહુવા નામનું તો તેના દફતરમાં મીંડું જ હતું, અને તેથી શરીરે પુષ્ટ હોવા છ બુદ્ધિમાં તે ખિલકુલ ફૂલ-ખીજે રાખી જ-હતો. એક સ્વચ્છ અને વળી માલક માતાનો એકનો એક પુત્ર શરીરે પુષ્ટ હોય, એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી; કારણ કે,

“રાનીકો ચાર મંજર મિઠાઈ કે,
ઘરેઢી ભેંસ ચરે મન ફૂત;
ખાનિયા ખામ રૂ ગોવન સાંદ,
ખજરકી ધૂસ રૂ ફરર મૂતા;
રાંડકો પૂત સોદાઈ કે ઘોડો,
છેલકી કુટિની રાજકો ફૂત;
યે કબ હું નહિ દૂખરે હોત,
રસોઈકો વિમ કસાઈકા ફૂતા !”

એટલે કે, રાણીનો ચાર, કંદોઈનો ખિલાડો, જેને મન માન્યો વ્યારો મળતો હોય એવી ભેંસ, વાણિયાની વામા એટલે કે રોકાણી, માયનો સાંદ, ખજરમાં ધૂસ, ફરર વૈરીનું કાંતેલું સતર, વસ્થાનો ઊંકરો, સોદાખરીનો ઘોડો, ફળિયા પુરખની કુટિની, રાજનો ફૂત, રસોઈ કરનારો બાલણ અને કસાઈનો ફૂતરો એ લામાંનું કોઈ પણ શરીરે કદાચિ દુર્બળ હોતું જ નથી; કારણ કે, એ સર્વને ખાયાન થયેજી મળે છે અને મહેનતના નામનું મીંડું હોય છે અથવા કાંઈ પારકું હોય તો તે નામ માત્રનો જ હોય છે.

હું એક પત્ની તરીકેના વ્યવહારમાં સર્વ પ્રકારે દક્ષ અને અનુભવી હતી મારા દૈન્યમાં સંસારમુખવિલાસની લાલસા પ્રબળ હતી, અને મારો પતિ પોતાના બાળચેલામાં જ માત્ર પ્રવીણ હતો. મારા લગ્નને લગભગ એક વર્ષનો અવાધ થ-છતાં તેટલા સમયમાં એકવાર પણ તેણે મને પ્રેમદ્રષ્ટિથી જોઈ હોય કે એકવ-પણ પ્રેમદર્શક સંબોધનથી બોલાવી હોય, એનું મને સ્મરણ નથી. કાંઈવા એકાંતમાં તેને બોલાવવાનો કિત્તો સ્પર્શ કરવાનો, હું મારી લગ્નને ત્યાગી, ચલ કરતી હતી, તો પણ તે દૂર ખસી જતો હતો અને જાણે તેના શરીરને કો ભૂતના હસ્તનો સ્પર્શ થતો હોયને તેથી ભયદર્શક ચેષ્ટાઓ કરવા મંડી જતો હતો ! હું શર્માઈ મનમાં જ બળી જળીને બેસી રહેતી અને સોબાગ્યવતી હો-છતાં વિધવાનો અવતાર ભોગવતી હતી. પરંપરા પછીના સંસારમુખની માઃ સર્વ આશાઓ ધૂળમાં મળી ગઈ અને તેના સ્થાને બચાનક નિરાશા જ માઃ સન્મુખ ભયંકર મુખ વિકાસીને ઉભી રહી. એ નિરાશા જ એટલે મારી ભયાન અધોગતિનું કારણ થઈ પડી. મારા મુખમાંથી ઘણીકવાર એકાંત પ્રસંગે આ-હુગારો નીકળી જતા હતા:-

“લેખ કહતે હયે કે અહલેજુર નહીં તો કુછ નહીં,
જર હુવા પયદા તો સમજો ઘર નહીં તો કુછ નહીં;

સુઝકો સળ હાસિલ હય લેકિન હય કમી એક ખાતરી;
જર હી હય ઔર ઘર હી હય દિલખર નહીં તો કુછ નહીં!

ધીમે ધીમે હું મારા મનમાં બહુ જ અકળાવા અને સુંઝાવા લાગી. મારાં સાસરિયાંના ઘરથી પિયૈરિયામાં જતાં માર્ગમાં ઘણીકવાર મને જીલિમસિંહ મળી જતો હતો, પણ હું તેની સાથે પરણ્યા પછી વધારે વાતચીત કરતી નહોતી; અને જો મને પતિના ચથાર્થે સુખની માસિ થઈ હોત, તો કદાચિત્ મારું એક-વાર બ્રહ્મ થયેલું જીવન સુધરી જવાને પણ સંભવ હતો. પરંતુ અફસોસ કે તેમ ન થયું. અને હું પાછી બ્રષ્ટતાના હેઠા ખાડામાં ગબડી ગઈ. ધર્મનું એક પત્રચિયું ચૂકેલી હોવાથી પુનઃ તેનાપર ચઢવામટિનું મારું મનોબળ નષ્ટ થતું હતું અને તેના પરિણામે મારું શરીર પણ કુશ થતું જતું હતું. એક દિવસ પાછી હું બનરમાં શાક લેવા ગઈ. ત્યાં આગળ જણાવેલી દુકાને જ જીલિમ બેઠો હતો. મોઢી અંદર અનાજ જોખતો હતો; એટલે દુકાન પાસેથી નીકળતાં તેણે મને ઉભી રાખી મંગળાચરણમાં ધીમેથી એ જ પ્રશ્ન કર્યો:—“અંબા, તારું શરીર આટલું બધું નબળાઈ અને નિસ્તેજ કેમ થઈ ગયું છે? કાંઈ રોગ બોગ તો નથી?”

“હા છે—બંધકર રોગ છે અને તેનું નામ પ્રેમ છે!” મેં નિઃશ્વાસ નાખીને ઉત્તર આપ્યું.

“એટલે?” તેણે પાછો સવાલ કર્યો.

“મારી કથા લાગી હોવાથી અહીં માર્ગમાં જ વણુલી સકાય તેવી નથી; મટિ અંદર બેસીએ તો વધારે સારું.” મેં જણાવ્યું.

અમે બન્ને આગળની પેઠે જ દુકાનના અંદરના ભાગમાં જઈને બેઠાં. ત્યાં તેણે પાછો પ્રશ્ન કર્યો કે:—“તને એટલું બધું તે શું દુઃખ છે વાર?”

“અમૂલ્ય હીરો અપરીક્ષક—અરસિક—પુરુષના અધિકારમાં છે. મારો અવતાર અકારો થયો છે.—જીવનરસ પ્રેમરસ વિના ખારો થયો છે.” મેં બળતા હૃદયથી જવાબ આપ્યો, અને પછી મારા આંતરિક દુઃખની સર્વ કથા તેને કહી સંભળાવી.

મારી કર્મકથાને સાંભળી લીધા પછી તે બોલ્યો કે:—“સારે હવે તારો રોગ વિચાર છે?”

“જો મને કોઈ પણ વિચાર સૂઝતો હોત, તો તમારી પાસે હું આ દુઃખડાં રડવાને આવત જ શા મટિ? હું મારો વિચાર જણાવવાને નહિ, પણ તમારી સલાહ લેવાને જ આવી છું કે હવે મારે શું કરવું?” મેં જરાક મિનન બોધને કહ્યું.

“એ દુઃખમાંથી છૂટવાનો એક ઉપાય છે, પણ તે કેટલેક અંશે વધારે પડતો હોવાથી મને લાગે છે કે, તારાથી થોડું સકાય તેવો નથી.” જીલિમે કહ્યું.

“પ્રથમ ઉપાય બતાવો તો ખરડ પછી તે થોડું સકારો કે નહિ, એનો વિચાર પાછળથી કરી લઈશું.” મેં આતુરતા દર્શાવી.

“તારા સુખમટે હું મારાથી બની શકે તેટલું આત્મબલિદાન આપવાને તૈયાર છું; પણ આ દુઃખમાંથી છૂટવામટે ત આ જીમનગરનો સદાને મટિ ત્યાગ કરવો પડશે. તારાથી એ બની શકશે?” તેણે ઉપાયનો પ્રથમ અંશ વ્યક્ત કર્યો.

હું જરાક વિચારમાં પડી ગઈ. થોડી વાર પછી મેં પૂછ્યું કે:—“જો આપણે જીમનગરને છોડી નહાસી નઈએ, તો જ સુખ મળી શકે?”

નિર્ભય અને નિરંકુશ સુખ તો પરમાત્મમાં જ મળી શકે.” ઉત્તર મળ્યું. તેણે વળી વધારામાં વિતકાથી જણાવ્યું કે;—“કુલિમણી શ્રીકૃષ્ણ સાથે નહાસી મધ હતી! એના અનિરુદ્ધ સાથે પલાયન કરી ગઈ હતી! સંયુક્તા પૃથ્વી-રાજ અહુઆણ સાથે છ પાંચ અગિયાર ગણી ગઈ હતી! અને સ્વપનગરની રાજકુમારી રાણા રાજસિંહ સાથે વંલે માપી ગઈ હતી! એટલે કે, એ બધી કોમલાંગીઓ પોતાના જન્મસ્થાનને છોડી પોતાના માનીતા સાથે ખીજે સ્થળે નહાસી ગઈ હતી! ખરી વાત આમ છે, પણ તો જોવા તારો વિચાર. આપણે કાંઈ તને કોઈ જાતનો આગ્રહ કરતા નથી. આપણે તો જે ખરી વાત હતી તે જણાવી દીધી; હવે એ પ્રમાણે વર્તવું કે ન વર્તવું, એ તારા હાથમાં છે.”

પોતાની જન્મભૂમિને અને જન્મદાત્રી માતાને એકદમ ત્યાગી જવામટિની હા પાડી દેવા જેટલી મારી હિમત આલી રાકી નહિ, અને એટલામાં કાંઈ કામ માટે મોઢી અંદર આવ્યા તેથી મેં કહ્યું કે;—“હીક છે, અત્યારે તો વાર થઈ છે એટલે હું જાઉં છું. પાછી મળીશ તે વેળાએ આ બાબતનો બરાબર વિચાર કરીને જવાબ આપીશ. જો એ વિના ખીજે કાંઈ ઉપાય હોય, તો તેનો તમે પણ વિચાર કરી રાખજો.”

આજે મને હમેશા કરતાં વધારે વાર થઈ હતી, પણ મારી સાસુ સવારની કચાંક બહાર ગયેલી હોવાથી ઘરમાં મને પૂછનાર કોઈ નહોતું, એટલે કાંઈ પૂછ-આછ થઈ નહિ અને હું મારા ધરકામમાં વળગી ગઈ.

મેં જાલિમસિંહને બે ત્રણ દિવસમાં મળવાનો વાયદો કર્યો હતો, પણ વચ્ચે ઘરની કેટલીક એવી અડચણો આવી પડી કે, બરાબર પંદર વીસ દિવસ થઈ જવા છતાં પણ મારાથી મળી શકાયું નહિ. એ અવધિમાં અમારા જામનગરમાં એક નાટક મંડળી આવી લાગી અને તેણે જામનગરમાં પાછી બાંધેલી નાટકશાળાને અભાવ હોવાથી એક કામચલાઉ કાર્યો માંડવા બાંધીને તેમાં પોતાના નાટકો બજાવવાની શરૂઆત કરી. એક દિવસ મારી સાસુ, મારી માતા, મારો અરસિક પતિ અને હું આરે જણ નાટક જોવાને ગયાં.

નાટક જો કે ગુજરાતી હતું, પણ શેક્સ્પીયરના ‘મર્યન્ટ એફ વેનિસ’ નામના અંગ્રેજી નાટકના આધારે ગુજરાતીમાં લખાયું હતું. એ નાટકમાં ચંદુદી રાયલોક્ની જવાન છાકરી બાપના ઘરમાંથી નીકળી એક ખ્રીસ્તી યુવક સાથે પલાયન કરી જાય છે. તેના બાપનો તેને આ ક્રિસ્તિયન જવાન સાથે પરણાવવાનો વિચાર નહોતો, તેથી છાકરીએ પોતાની ઇચ્છાનુસાર માર્ગ લઈ લીધો હતો. એ પછી મારા મનમાં એવું ભૂત ભરાઈ ગયું કે, કોઈ પણ તરફ જીને પોતાના પ્રેમને ખાતર પોતાના માતા કે પિતાના ગૃહમાંથી ગમે ત્યારે પલાયન કરી જવાનો અધિકાર છે, પૂર્વે કેટલીક કામિનીઓ જ્યારે એ માર્ગમાં પ્રવાસ કરી ચૂકી છે ત્યારે તેમને અનુસરવામાં શી હાનિ છે?

એ નાટક જોઈ આવ્યા પછી બે ત્રણ દિવસ મેં જાલિમસિંહની તપાસ કરી, પણ તે મળ્યા જ નહિ. કફડ બાઈઓનું શું ઠેકાણું? એવું આઠેક દિવસ પછી તેનો મેળાપ થયો અને તે વેળાએ મેં તેને જણાવ્યું કે, “જો મને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે છૂટી મળી શકતી હોય, તો હું ગમે ત્યાં પલાયન કરી જવાને તૈયાર છું. એ વિશે હવે મારો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો છે. મારાથી હવે આમ અહીં દિવસો કાઢી શકાતા નથી. દેશ ચોરી ને પરદેશ બિહ્મા!”

“શાખારા રે ચંપા, શાખારા! મોડી મોડી પણ આ નિશ્ચયપર આવી ખરી. ચાલ. હવે મને પણ તારી સેવા કરવાનો અવસર મળશે!” જલિમ ખુશ થતો બોલ્યો.

“જલિમસિંહ, તમે ધન વગર મારી સેવા કેવી રીતે કરશો, એ હું સમજી શકતી નથી. કસાઈના ઘરમાં બકરાંની જેટલી સલામતી, તેટલી જ જુગારી અને દસ્તિડિયાના ખીસામાં પૈસાની સલામતી હોય છે. એ તો વાસી વચે ત્યારે ફતક ખાયને; એ બધી રૂંકાસ રહેવા દો અને જેટલું બની શકે તેટલું જ કહી બતાવો.” મેં બરાબર વખત જાણીને ટકાર કરી લીધી.

મારાં આ વાક્યો સાંભળી તે કાંઈક ઝંખવાણો પડી ગયા, છતાં હિંમત અશ્વત્થ નિર્લજ્જતા બતાવીને કહેવા લાગ્યા:—“એ તો બોવાનુંયે નહિ ને કમાવાનુંયે નહિ, એવો મામલો હોવાથી આવા બેપરવા થઈને હરાયા ટોર પેઠે ફરીએ છીએ; પણ પરદેશમાં પોતાની મેળે જ શુદ્ધિ આવી જશે અને તે આ બધાં ફેનફિટરને એકદમ ભૂલાવી નાખશે! અમારો તો જેવો વખત તેવો સમય!”

જલિમસિંહના વાક્યપ્રત્યુર્માં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા રહે અને તેના બોલવાનું નીતિના પગથિયાને ચૂકી ગયેલી મારા જેવી મેનાના હૃદયમાં તેના ધારવા પ્રમાણેનું પરિણામ તત્કાળ ન થાય, તો તો પછી તે કાળજીખાનો ઉસ્તાદ કાચો જ કહેવાય. અને તેનાં એ વચનો અક્ષરે અક્ષર સત્ય બાસ્ત્યાં, અને તેના બોલવામાં મારો શ્રેષ્ઠો બાણો વિશ્વાસ પણ બંધાયો. “ત્યારે આપણે અહીંથી ઉપડવું ક્યારે અને અહીંથી ઉપડીને જવું ક્યાં?” મેં સવાલ કર્યો.

એના જવાબમાં તેણે જણાવ્યું કે:—“ન્યાંત્રી તારી માતા અને સાસુ વને અહીં મૂકીને થોડાક દિવસનેમટિ ક્યાંક બીજે ગામ જાય નહિ, ત્યાંસુધી આપણને પલાયન કરવાનો લાભ મળવો મુશ્કેલ છે. જો તેઓ અહીં હોય અને આપણે નાસી જઈએ તો આજે રેલવે અને તારવો ધણી જ સારી સગવડ હોવાથી તેમ જ અન્ને પાસે પૈસાની કમળીઓ પણ બરોડી હોવાથી તેઓ જોજો-જોતામાં પોલિસને ખબર આપીને આપણને પકડાવી મોકલે, અને તેમ થાય તો પછી આપણી ઘાબીના ફતરા જેવી હાલત થઈ શકે. માટે પહેલાં તો તેમની ગેરહાજરીનો લાભ મળવો જોઈએ.”

“પણ ધારો કે તેમની ગેરહાજરીનો લાભ આપણને મળ્યો, તો તે વેળાએ શું કરવું?” મેં પાછો સવાલ રજૂ કર્યો.

“તો એ જ કરવું કે, પોતાથી અને તેટલાં નફરે સોનાનાં અને મોતીનાં ધરણીં તેમ જ કાંઈક રોકડ નાણાંની રકમ સાથે લઈ લેવી અને ધરને સદાને માટે સમરામ કરી દેવા બ્રમનગરને છોડી પ્રથમ આપણે મુંબઈ સર કરીશું. મુંબઈ દેશ લાખ માણસની વસતિવાળો એક અલગેલી નગરી છે. અને ત્યાં એવાં એવાં ટંકાણાં પડ્યાં છે કે, બારને બાર ચોવીસ વર્ષ સુધી પણ ચોખવા છતાં કોઈને પતો મળ્યો ન શકે! એકમાત્ર ત્યાં સહી સલામત પહોંચી ગયાં, એટલે પછી આપણને ત્યાં બાર માદશાહી એળેલી સમજી લેવી.” જલિમસિંહ બોલ્યો.

“તમે ત્યાં બધા ફેનફિટરને ભૂલી સારી રીતે કમાણી કરવાનાં છો તો પછી અહીંથી ધરણીં નાકાં અને પૈસા ટંકા સાથે લઈ જવાની શી અગત્ય છે?” મેં પૂછ્યું.

“અરે લોળી રે લોળી ! આટલુંય નથી સમજતી? તું એતો બહુ જ છે કે, અત્યારે તો આપણે બિલકુલ કડકબાલસ છીએ; અત્યારે કોઈ બાંધી મારે તો પણ આપણી પાસેથી એક પૂટી બદામ પણ મળી શકે તેમ નથી. એ તો જ્યારે કમાઈશું ત્યારની વાત ત્યારે છે. પ્રથમતો અહીંથી નીકળીશું એટલે મંગળાચરણમાં વાટ ખર્ચીના પૈસા નેહશે, અને તે પણ આપણે ચોરીછપીથી જવાનું હોવાથી કાંઈક વધારે પ્રમાણમાં વપરાશે. મુળધમાં ઘર રાખીશું તો ઘરનું બહિં બરડું પડશે, આવા પીવાની ચીજો લેવી પડશે અને એવાં જ બીજા ખર્ચની પણ અગત્ય પડશે. ઘરેણાં ગાંઠાં લેવાનાં છે તે તો તારા શરીરના ઝુંગારમટિ જ, એમાં અમારે શા લેવાદેવા? જો ચાર પીતળિયાં હશે ને પહેરીશ તો રાણી જેવી વ હેખાઈશ, અને તે નહિ હોય તો લીખારણુ જેવી લાગીશ! વળી ચાર ઘરેણાં હશે તો કોઈવાર માંદા સાજામાં કામ લાગશે. એ તો જેના હાથમાં તેના મોઢાંમાં! અહીંથી નીકળી ગયા પછી અહીંના માલ કાંઈ આપણને કામ લાગવાનો નથી.” જીલ્મસિંહે મારા સંશયનું ટચાકડી બળવતામાં સમાધાન કરી નાખ્યું.

‘ત્યારે એ બધી વ્યવસ્થા હું કરીશ, અને વખત આવે ખબર આપીશ, એટલે તમે પણ પોતાની જે તૈયારી કરવાની હોય તે કરી લેજો!’ મેં કહ્યું.

‘આપણે તે વળી શી તૈયારી કરવાની હતી’ તારો હુકમ તે જ આપણી તૈયારી! બાવો હરથો અને બગલમાં હાથ! વળી આવા કામમાં તો ઢીલ કરાય જ નહિ. તું માત્ર તારી બરાબર તૈયારી કરી લેજે; આપણે તૈયારી ફક્ત ટાંગાની જ કરવાની છે, તે કરી લઈશું” જીલ્મસિંહે જવાબ આપ્યો.

આવી રીતે નાસવામાદના છૂપા કોલકરાર કરી અમે તે વેળાએ તો એક બીજાથી છૂટાં પડ્યાં; હું મારે ઘર ગઈ, અને જીલ્મસિંહ ગામમાં ગમે ત્યાં મરી ખાવાને આલ્યો ગયો. આજે મારી સાસુ ઘરમાં હતી, એટલે તેણે પૂછ્યું કે, “આટલી બધીવાર કેમ થઈ?” મેં જણાવ્યું કે, “સ્તામાં મારી મા મળી હતી, તે જરા વાતો કરતાં વિલંબ થઈ ગયો.” સારું થયું કે, મારી માને મારી સાસુએ એ વિશે કાંઈ પૂછ્યું નહિ અને તેથી મારે જુહાણું પ્રકાશમાં ન આવ્યું!

*

*

*

*

જ્યારે મનુષ્યનું સારું કે નહારું થવાનું હોય છે, ત્યારે તેવાં અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સાધનો પણ તેને તરત આવી મળે છે. જીલ્મસિંહ સાથેની મારી છેલ્લી મુલાકાતને વીસપચીસ દિવસનો કાળ વીટી જવા પછી મારી માતા અને સાસુ લગભગ એક મહિનાને માટે બહાર જવાની છે, એવી વાત મારા જણવામાં આવી. તેઓ આ વેળાએ ચૌરબંદર જવાનાં હતાં અને તે પણ વળી કોઈ ગુપ્ત રાજકારણમટે; એટલે કદાચિત્ ત્યાં તેમને મહિના કરતાં પણ વધારે વખત લાગી જાય, એવો પણ સંભવ હતો. બેચાર દિવસમાં તે બન્ને પ્રયાણુ કરી ગયાં. મારી સાસુએ જતી વેળાએ મને ઉપદેશ આપ્યો કે;—“જો ચંપા, આ દેવલો તો આલોદોલો છે. એટલે ઘર સંભાળવાનો બધો ભાર તારાપર છે. અમે બનતાં સુધી તો પંદર દિવસમાં આવીશું, પણ તે વધારે દિવસ લાગે તો ગમરાઈશ નહિ અને કાગળપત્ર લખતી રહેજે. તેમ જ અવારનવાર તારી માના ઘરની પણ

સંભાળ રાખજે.” મારી માતાએ પણ એવા જ પ્રકારની બકામણ કરી, અને તે બન્નેને મેં જણાવ્યું કે;—“ધરની તમરે કાંઈ પણ ચિન્તા રાખવી નહિ; હું બધું સંભાળી લઇશ છું.” મને ધન્યવાદ આપી, તેમણે આનંદથી પ્રયાણ કર્યું.

મારી મા અને સાસુ બે ચાર દિવસમાં પેદરબંદર જવાની છે, એમ મેં જીલિમસિંહને જણાવી દીધેલું હોવાથી તેમના જવા થઈ બીજે દિવસે જ તે મારે ઘર આવ્યા. તે આવ્યા તે વેળાએ સમય સાંજના પાંચ સાડા પાંચ વાગ્યાને હતો. એ વખતે મારો ઘણી દેવલો ગામના તેના જેવા જ નમાલા છોકરાઓ સાથે રમવાને ગામખહારના કોઈ બગીચા કે વાડીમાં ચાલ્યા જતો હતો અને તે રાતે આઠ નવ વાગે આવતો હતો, એની તેને ખબર હતી. હું ચોખા વીણતી બેઠી હતી, એવામાં આવતાંની સાથે જ તેણે હેઠારો કર્યો;—“ચંપા! છે તો ખુશ્મીને?”

“તમ દીકરો વિશેષ,” મેં કાયદાસરનો વિવેક દર્શાવ્યો.

મારા આગ્રહ કે મારી આજ્ઞા વિના જ જીલિમસિંહે દ્વારમાં પગ મૂકતાં જ કહ્યું;—“હવે બલાઓ ટળી ગઈ છે, તો જપાડવાની તૈયારી ક્યારે કરવાની છે? જે ચાલકું હોય તો ઠીક, નહિ તો મને નકામો રખડાવી ન મારતી!”

“કેણે જાણે ક્યાંથી ગર્જતા આવ્યા” તો તે ક્યાં વર્ષો પછા? જરા વિવેકથી તો વાત કરો, આગળ પાછળનો કાંઈ વિચાર તો કરી જુઓ. મારી મા અને સાસુ તો અહીં નથી અને પંદર વીસ દિવસ સુધી પાછી આવવાની પણ નથી; પણ મારો ઘણી તો અહીં સુઓ છે, એટલે એનો શો ઉકાળ કરવો? આપણે આજે અહીંથી ગમ્મંતી કરીએ અને કાલે એ તારથી પોતાની મા અને સાસુને ખબર આપે, તો આપણી શી વલે થાય? આનો પણ કાંઈ ઉપાય થવો જોઈએ, તો જ આપણે સહીસલામત મુખમ પહોંચી શકીએ.” મેં મારો વાંધો રજૂ કર્યો.

“ઠીક છે, એનો પણ રસ્તો કરી નાખીશું. માત્ર તું તારી તૈયારીમાં રહેજે એટલે થયું. બે દિવસમાં તો ગમે તે ઉપાયે પણ આપણે અહીંથી જપાડવાનાં જ.” જીલિમસિંહે આશ્વાસન આપ્યું.

બીજે દિવસે બપોરે જમતી વેળાએ મારા ઘણી દેવલાએ મને જણાવ્યું કે;—“એ; સાંભળ્યું કે, હું આજે સાંજે બૂપસિંહ સાથે જોડીએ જવાનો છું; કારણ કે, ત્યાં કેટલીક રમતગમતો થવાની છે; મને આવતાં ચાર પાંચ દિવસ થશે, મઠિ ધરની બરાબર સંભાળ રાખજે, નહિ તો આવીને માથું તોડી નાખીશ, સમજી?”

“બહે પધારો—અહીંની કાંઈ પણ ફિકર રાખવી નહિ!” મેં કહ્યું.

અચાનક એ યોગ કેમ આવ્યો, એ બેઠે પ્રથમ તો મારી કપ્પનામાં ન આવ્યો, પણ પાછળથી જણાયું કે, એ પાંચ જીલિમની જ એક નવી બાજ હતી.

સાંજે મારો ઘણી જોડીઆ તરફ જવાને સિધાવ્યો અને જીલિમસિંહે અમી કહ્યું કે;—“આવતી કાલે રાતે જ આપણે અહીંથી જપડી જવાનું છે. મને બૂપસિંહ મળ્યો હતો. તેણે જણાવ્યું છે કે દેવલો ચાર પાંચ દિવસ પછી આવવાનો છે, એટલે તે પહેલા તો આપણે મુખમમાં જઈને ભૂનાં પણ થઈ જઈશું.”

અચાર સુધી તો નહાસી જવાનો મારો દૃઢ વિચાર હતો, પણ ન્યારે જવાનો સમય પાસે આવી લાગ્યો—માત્ર ચોવીસ કલાકનો જ અવકાશ રહ્યો,

ત્યારે મારી માતાના અને મારી જન્મભૂમિના પ્રેમે મારા હૃદયનું કંઈક આકર્ષણ ક્યું અને મારું મન ઠંચું પડ્યું થવા લાગ્યું. પણ બાળીને ટાળવા કોણ સમર્થ છે? સ્વતંત્રતાને ઇચ્છનાર મનને હું વાળી ન શકી.

જીવિમસિંહની ભંભેરણીને વશ થઈ મનમાં ધરને ન છોડવાના ગમે તેવા વિચારો આવવા છતાં હું નહાસી જવાને તૈયાર થઈ ગઈ. બીજે દિવસે સવારમાં મારી માના ધરની તીજેરી મેં ખાલી કરી નાખી. તેમાં ધરેણીનો અને તેમાં પણ જીમનગરની પેદાશનાં સાચાં મોતીનાં ધરેણીનો ભાગ વધારે હતો; સોનાં ચાંદીનાં ધરેણીં આછાં હતાં અને રોડક રકમ ત્રણસે રૂપિયાની જ હતી. મારી સાસુની તીજેરીમાંથી પણ ચારસે રૂપિયા રોડકા અને બાકીના દાગીના જ હતા. શરીરપર પહેરી શકાય તેટલો દાગીનો પહેરીને બાકીનો બધો દાગીનો મેં એક પેટીમાં સારાં કપડાં સાથે ભરી લીધો અને રોડકમાં સાતસે રૂપિયામાંથી સાડાચારસેની ગીની હતી તે પાસે રાખી, અહીંસે રોડકા રૂપિયા બાર આંછો કરવા અને મુસાફરી તથા બીજા અર્થમાટે જીવિમસિંહને સોંપી દીધા. બસ તૈયારી થઈ ચૂકી રાતે બંને ઘરને તાળાં વાસી મારી સાસુના ધરમાંના પાછલા દરવાજેથી હું પેટી લઈને નીકળી ગઈ અને ગામ બહાર સંક્રિતિક સ્થળે જીવિમે ટાંગો તૈયાર રાખ્યા હતા, તેમાં જઈને બેઠી. જીવિમ પોતાના રોજના પોશાકને તલાકનામું આપી ચોખ્ખો નંગલો બનીને આવ્યો હતો અને તેથી ન્તેનો કેઆવ એટલો બધો બદલાઈ ગયો હતો કે, એકવાર તો હું પણ તેને જોઈને બલવામાં પડી ગઈ.

ટાંગો જ્યારે ચાલવા લાગ્યા, ત્યારે મેં પૂછ્યું—“પ્રથમ આપણે ક્યાં જવાનું છે અને આપણે પહેલો મુકામ ક્યાં થશે?”

“અહીંથી આપણે કોળને રસ્તે થઈ રાજકોટ જઈશું અને બે દિવસનો પહેલો મુકામ પણ ત્યાં જ કરીશું રાજકોટમાં આપણી બધી સગવડ થાય તેમ હોવાથી વાંધો આવે તેમ નથી.” જીવિમે જવાબ આપ્યો.

“અને પછી ત્યાંથી?” મેં પૂછ્યું.

“સીધા ચેરાવળ જઈ, ચેરાવળથી આગબોટમાં બસી મુંબઈ જઈશું” ઉત્તર મળ્યું.

એ પછી બીજા આમ તેમની વાતો ચાલી. અમે રાતે ચેરાથી જમ્યા વગર નીકળેલાં હોવાથી અને જીવિમે ખાવાપીવાનો સારો જથ્થો બજારમાંથી ખરીદીને સાથે લીધેલો હોવાથી કોળને પાદર ટાંગો ચોભાવી અમે ઉદરપૂર્ણ કરી લીધી, અને પછી ત્યાંથી અમારી ટાંગાસફર આગળ લંબાવી. ટાંગો જેમ જેમ પથ કાપતો જતો હતો, તેમ તેમ હું મને પોતાને ‘મર્ચન્ટ ઓફ વેનિસ’માંના શાયલોકની પુત્રી જેસેકા ધારવા લાગી! આખી રાતની ટાંગાની મુસાફરી પછી અમે રાજકોટના સીમાડામાં આવ્યાં અને ત્યાં ગામમાં જવાને બદલે જીવિમના ઓળખીતા એક ખેડૂતની વાડીમાં જ અમારો ઉતારો કર્યો. જીવિમે ટાંગાવાળાને પણ પાછા જીમનગર જવું છે, એવી આશા આપી કાંઈક વધારે પૈસાની લાલચ આપી રોજી રાખ્યો, અને તે એટલામાટે કે, કદાચિત્ જીમનગરમાં અમારા ભાગવાની બખર પડે અને તપાસ ચાલતાં ક્યાંક ટાંગાવાળો અમુક બે માણસને—એક તરુણ સ્ત્રી અને એક અવેડ બાચડાને—તે રાજકોટ લઈ ગયો હતો. એમ બસી

ન હે! રાજકોટમાં કાંઈ જાણવા જવે! બનાવ ન બન્યો અને તે દિવસ, રાત તથા બીજા દિવસ ત્યાં વીતી ગઈ બીજા દિવસે સાંચની ટ્રેનમાં ચેરાવળ જવાનું અરે નક્કી કર્યું. છેવટની ધડીએ ઠંગાવાળાને બાડાના ડબલ પૈસા આપી વિદાય કરી દીધા, અને અમે સ્ટેશન પર જવાને વિદાય થયાં. મને જૈરાંનાં હુખામાં બેસાડ જીવિમ જાહેા ભાચડાના ડબ્બામાં બેઠા અને મને બાણાવી દીધું કે:—“જે જીમ નગરની કોઈ જોળખીતી જૈરી મળી જાય અને કાંઈ પૂછમાછ કરે, તો એટલે જ જવાબ આપવો કે, ‘મારી મા અને સાસુ ચેરાવળ ગયાં છે, તેમણે મને બોલાવવાથી હું પછુ ત્યાં જઈ છું’ એથી વધારે કાંઈ કહેવું નહિ અને ટ્રેનમાં હું તારી સાથે છું, એ પણ કોઈને જાણાવવું નહિ.”

પછુ ટ્રેનમાં તેવું જોળખીતું કોઈ મળ્યું નહિ અને બીજા દિવસે સવારમાં અમે સુખરૂપ ચેરાવળનિવાસી થઈ ગયાં. ચેરાવળમાં અમે એક બ્રાહ્મણીય વીશીમાં ઉતારો કર્યો, અને અગિયાર વાગતાં સુધીમાં ખાદ્ય પીને નવરાં થઈ બેઠાં; ઠારણ કે, ચાર સાડુચાર વાગે આગબોઠ ઉપડવાની હોવાથી જે વાગ્યા પહેલાં તો અમરે કાંઈ પહોંચી જવાનું હતું. કાંડાપર સ્ટીમરની ઓફીસમાંથી જીવિમે સેકન્ડ ક્લાસની બે ટિકિટો ખરીદી લીધી અને સેકન્ડ ક્લાસ પેસેન્જર રોમટિના ખાસ મછવામાં બેસી અમે સ્ટીમર પર જવાને રવાનાં થયાં. એ વખતે લગભગ ત્રણ વાગ્યાને અમલ થયો હતો, અને સ્ટીમર કિનારાથી લગભગ અડી ત્રણ માઈલના અંતરે લેગર કરીને પેસેન્જરોને ઉતારવા તથા લેવામટિ ઉભી હતી બરાબર ચાર વાગે અમે સ્ટીમર પર પહોંચી ગયાં. એ રોપર્ડ કંપનીની મહાનદી નામની વિશાળ બાખનૌક હતી. તે સમયમાં રોપર્ડ કંપનીની બીજી બધી સ્ટીમરો કરતાં એ સ્ટીમર વિશાળતામાં તેમ જ આક્રમમાં ઘણી જ સારી ગણાતી હતી. મછવાના બે ખારવા અમારો સામાન લઈને આગળ ચાલ્યા અને સ્ટીમરની ઉતારેલી સીડી પર તેમની પાછળ અમે પણ ચઢ્યાં. એ સ્ટીમરમાં સેકન્ડ ક્લાસ એટલે કેમિન નહિ, પણ ઉપર ત્રીજા મજલા પરની સ્ટીમરના પાછલા બાજમાંની ખુલ્લી કોરાબંધ જગ્યા હતી; ત્યાં બે બાજુએ બે લાઈફબોટો લટકતી હતી અને ચડે ક્લાસ કરતાં વિશેષતા એટલી હતી કે, જે ત્રણ બાંકડાએ રાખેલા હતા. એ ત્રીજા મજલાની સીડી પર ચઢી ઉપરના છેક છેક પગથિયા પર પહોંચતાં એક બેન્ચ પર બે પસિંહ અને તેની જોડે જ અમારા જીમનગરના જોડાપાલ સિંહ નામના એક બીજા ખવાસને જોઈને અન્યથાથી હું ફંગ થઈ ત્યાં જ સ્તબ્ધ થઈ, મારા મોઢા પરનું નૂરે લડી ગયું, અને આગળ વધવાની મારી હિંમત ચાલી ન શકી! સારા બાજ્યે સેકન્ડ ક્લાસમાં બીજું કોઈ હતું નહિ. ખારવાએ અમારાં સામાન ખૂણી પાછા કર્યાં, એટલે સીડી સાંકડી હોવાથી તેમને ઉતરવાની જગ્યા કરી આપવામટિ લાગારીએ મારે ઉપર ચઢવું પડ્યું. એટલામાં જીવિમસિંહ નીચે સ્ટીમરના બખર્ચાને રાતે ખાણું લાવવાને ઓર્ડર આપવામ દેખાડ્યો હતો, તે પણ આવી લાગ્યો, અને તેણે મનુરીના પૈસા આપ ખારવાએને વિદાય કરી દીધા. નવરાસ મળતાં મને બોલાવવાને જાહેલે તેણે બે પસિંહ અને જોડાપાલસિંહને જ ઉદ્દેશી પૂછ્યું કે:—“એટલી-તમે આવી પહોંચ્યા કે પેલા નંદુચાર ક્યાં છે? તેને તમે ક્યાં જાણો અને સ્ટીમરમાં તમે ક્યાંથી બેઠા?”

“અમે જોડીએથી ઘોડાપર પાછા ફર્યા, રસ્તામાં દેવલાના ઘોડાએ મસ્તી કરી, દેવલો પચ્ચો અને તેનું માથું એક પથ્થર સાથે અજ્ઞાયાથી મેટા જખમ થઈ ગયો, એટલે તેને અમે જામનગરની હોસ્પિટલમાં પહોંચાડી દીધો અને અમે જામનગરથી જ સ્ટીમરમાં બેઠા. દેવલો હોસ્પિટલમાં છે અને કદાચિત્ ધા વક્ર્યો તો રામશરણ પાશુ થઈ નય!” ભૂપસિંહે જવાબ આપ્યો.

“ઓલરાઈટ-જે થયું છે તે સારું જ થયું છે.” જાલિમસિંહે વિદ્વા સાથે બાપ માર્યાતું વૈર હોવા છતાં જાણે પોતે અંધેશનો કેવલ ખાં હોયની, તેમ કોળ ખતાવ્યો.”

થોડી વાર પછી ભૂપસિંહ અને ગોપાલસિંહ કાંઈ કાર્યવશાત્ નીચે ગયા એટલે મેં મારા હસ્તાદને પૂછ્યું કે;—“કેમ ઉસ્તાદ ! આ બધી તમારી જ કરામત કે? પોતાના હાથે જ પોતાનો ફળેતો?”

“મેસ મેસ; તારે હવે કાંઈ લફલફ કરવાની જરૂર નથી. જેમ હું હું તેમ કર્યા કર, અને હું કરું તે જોયા કર; આમાં શો લેફ છે અને શો લાભ છે, તે મુંબઈ ગયા પછી તને નીરાંતે સંભળાવીશ.”

હું ચૂપ થઈ ગઈ. રાત પડી એટલે બખરથી ખાણું લાવ્યો અને દારૂ તો રાજકોટથી અમે સાથે જ લીધો હતો. ફરીએ કાપતાં કાપતાં આગળે આગળેટ સહીસલામત મુંબઈ પહોંચી અને બીજે દિવસે યુરાયુરાસ અમે મિન્ગ્રોસ રોકના એલ માર્કાના ગોડાઉન પાસેના કિનારાપર ઉતર્યા.

જાલિમસિંહે અને ભૂપસિંહે આગળ એક બે વાર મુંબઈમાં આવી સારી રીતે બટકેલા હોવાથી મુંબઈના તેઓ જાણીતા હતા. આગળેટમાંથી ઉતરી કસ્ટ-મની તપાસમાંથી છૂટી અમે વિક્ટોરીયા બાડે કરી, મુંબઈની સર્વ કોમમટિની એક ધર્મશાળામાં અમારી છાવણી નાખી. મુસાફરખાનાના રખવાલને અધક આના ચાંપવાથી તેણે અમને એક નૂહો ઓરડો કાઢી આપ્યો અને ત્યાં ત્રણ દિવસ કરતાં વધારે રહેવાને ઓર્ડર ન હોવા છતાં ગુપ્ત દક્ષિણના પ્રતાપથી ખાસા મળના સાડા સાત દિવસ અમે ત્યાં કાઢી નાખ્યા. આઠમે દિવસે કામાડીપુરાની આઠમી ગલીમાંની એક અઢારે આલમની વસતિવાળી જનરલ આલમમાં જાલિમસિંહ એક ઓરડી અને દીવાનખાતું બાડે રાખી આવ્યો, અને અમે સર્વ ઓનરેબલ મેમ્બરો ત્યાં રહેવામટિ પધાર્યા. એ નવા ઘરમાં પગ મૂકતાં જ જાલિમસિંહે રૂપિયા પચાસ મારી પારેથી ધરનેા સામાન વગેરે લાવવામટિ માગ્યા, એટલે મેં જામનગરમાં તેને આપેલા અઢીસે રૂપિયાની ચાહગિરી આપીને પૂછ્યું કે;—“આપણે જામનગરથી મુંબઈ આવ્યાં, એટલામાં અઢીસે રૂપિયા ખર્ચાઈ ગયા કે શું? જે ચર્યાતમાં જ આપણે આમ કાંકરા પેડે રૂપિયા ઉઠાવીશું, તો પરદેશમાં ગણુ આગળ કેમ ચાલી શકશે વાર?” એના જવાબમાં જાલિમસિંહ જાલ્યો કે;—અઢીસેનો હિસાબ પૂછે છે, તે કાંઈ તારા રૂપિયા હું ખાઈ ગયો નથી. તારો મારામાં વિશ્વાસ હોય અને સાડીસતર વાર ગરજ હોય, તો મને રૂપિયા આપ, ને નહિ તો બજારમાંથી તું જ જઈને બધી ચીજો લાવ ને ઘરમાં વસાવ. એક તો તારામટિ ગામ છેજી, બદનામ થયા ને માછી અમને જ જોર ખનાવે છે! અમારામાં જ અવિશ્વાસ રાખે છે! રામ છે ધણી જ મોટી શર્મે છે!” હું તો તેનાં આઠાક્યો સંબળીને આબી જ

બની ગઈ, અને એટલી ઓધી દબાઈ ગઈ કે, મારાથી એના જવાબમાં એક પણ શબ્દ ઉત્તરારી શકાયો નહિ. મેં તરત ત્રણ ગીની કાઢીને તેના હાથમાં આપી દીધી. ત્રણસેનું પાણી તો થઈ ચૂક્યું !

ખેર સૂધીમાં ઘરમાં ભેંસતો જરૂર નેટલો સામાન આવી ગયો અને અમે ઘર માંડીને બેઠાં. સંડિ દાર લાવવામઠિ જાલિમસિદ્ધે પાછી પૈસાની ઉધ-શણી કરી અને ચાર છ દિવસ ચલાવવાનું કહી પાછી મેં એક ગીની તેના મોઢામાં ઝાંશી ! કામાદીપુરાની ગલીઓમાંની વસતિ એટલે આખી મુંબઈ નગરીનો કચેરાપુંજે જ સમજી લેવો. વેશ્યા, ચેર, બુગારી, ખૂની, ખીસાકાતરૂ, ચંપીવાળા, કગ, હુચ્ચા, પહેલવાન અને હીજડા એ બધાનું એકત્ર મદદશીન બેનું હોય તો કામાદીપુરાની ગલીઓમાં સફર કરવી. આવા લતામાં અમે અમારું નિવાસસ્થાન શોધ્યું હતું, એટલે ત્યાં ગમે તેવી ધમાચકડી કરો અને ગમે તેમ વર્તો, તેમ કરતાં કોઈ અટકાવે તેમ તો સંભવે જ નહિ. જે બહુ જ આખરુદાર નરનારીઓને જીવનનો બીજો કોઈ પણ લત્તો ન સંધરે, તેને કામાદીપુરા સંધરે. વેશ્યાઓનું નિવાસસ્થાન, વ્યભિચારિણીઓનું સંકેતસ્થાન, ચેરોનો નિર્ભય અડો, ખૂનીઓની સદાની છાવણી અને પોલીસની આંખોનું શલ્ય જો કોઈ પણ સ્થાન હોય તો તે કામાદીપુરા જ છે. બે ચાર દિવસના વસવાટથી અને આસપાસની પરિસ્થિતિને જોવાથી અમારા નિવાસસ્થાનના વાતાવરણનું જ્ઞાન મને થઈ ચૂક્યું. અસ્તુ; મારા ત્રણે સાથીઓ બન્ને વખત ખાઈપી સૂઈ રહેતા કે ગામમાં રૂઝળી આવતા પણ તેમનો એ એક નિયમ હતો કે, વારાફરતી કોઈ પણ એક જણ તો મારી પાસે હાજરનો હાજર રહેવો જ ભેઈએ. ધંધો કરવો તો દૂર રહો, પણ ધંધાની તેઓ વાર્તા સુઝાં પણ કાઢતા નહોતા.

• મુંબઈ જેવાં શહેરોમાં તો ભોળી નાદાન જવાન ઐરીને પોતાની જાનમાં ફસાવનારા સેંકડો શિકારીઓ રખેલા કરે છે, એટલે તેવા કોઈ શિકારીનો દાવ ચાલી જતાં આ શિકાર તેના હાથમાંથી છટકી ન જાય, એટલા કારણથી મારી સંભાળ રાખવામઠિ જ જામનગરથી ભૂપસિદ્ધ અને ગોપાલસિદ્ધને સાથે લાવવાની જાલિમસિદ્ધે વ્યવસ્થા કરી હતી. પણ હાલ તરત તો એનું પરિણામ એ આવ્યું કે, મુંબઈ જેવા શહેરમાં બીજા બે માણસોનો નાહકનો ખર્ચ વધ્યો અને એકને બદલે ત્રણ જણની રખેવાળીમાં હું આવી પડી. હવે તો મારી પોતાની જ ભૂલથી મારા માથે આવી પડેલી આફતને ભોગવી લીધા વિના મારો છૂટકો જ નહોતો. અનુપયા દેશમાં મારાથી કયલ્ય જઈ શકાય કે કાંઈ કરી શકાય તેમ નહોતું. ખાન અને મદિરા-પાનમાં રોજ સાત આઠ કે કોઈવાર દશબારરૂપિયાની પણ હોળી થઈ જતી હતી અને આ બધી ધામધૂમ મારા માલપર જ હતી. જે પાસે હોય તે ખર્ચાનું ભય અને આવકના નામે મીંદુ હોય, તો કુચેરનો ભંડાર પણ ખૂદી જાય, તો મારી મિલકત તો હતી જ કેટલી ? બાવી દુર્દશાનો વિચાર આવતાં મને મહા પશ્ચાત્તાપ જવા લાગ્યો, પણ હવે તો ‘સાથે ગળી છાંદરી, ખાય તો મરે ને મરે તો આંધળો ચલ્ય’ જેવી જ મારી અવસ્થા થઈ પડી હતી. છતાં એક બેવાર હિમત કરીને મેં તેમને કાંઈ ધંધામાં પડવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ તેનો એવો જ જવાબ મળ્યો;—“હાલ તો ચાલી શકે એમ છે—વર્ષ બે વર્ષ તો ધાસ્તી જેવું નથી; અમારે તારા બેઠાં ધંધો કરવાની અને મહેનત કરી કરીને મરવાની થી અગત્ય

છે? ને ધંધો જ કરવો હોત, તો જન્મારનો દાગ લઈ જામનગર છાડી અહીં તારી સાથે બટકવાની ગ્રખ શામટિ મારત? ને ધંધો કરીશું તો પણ જેમાં એકના દશ ગણા થાય છે તેવા જુગારનો અથવા તો થોડી મહેતનમાં વધારે નફો કરાવી દેનારા સદ્ગામીઓ! ચાલ આજે એક પચાસ રૂપિયા આપ, જઈને દાવ લગાવું અને તારા નસીબને અજમાવું. એના જેવા બીજા એક પણ ધંધો નથી, સમજ કે?”

મેં જુગારમાં રૂપિયા આપવામાં આનાકાની કરી, એટલે મને જોગ્યાર તમાચા મારીને તે પચાસને બદલે સો રૂપિયા લઈ ગયા અને આખી રાત ગ્રમ થઈ ગયા. બીજે દિવસે સવારમાં આવ્યો, પણ ખીસા તરછટ ખાલી લઈને અને મારાપર ગાળોનો વર્ષાદ વર્ષાવતો. બદમાશોની જાળમાં સપડાયા પછી બાળો-ચોની કેવી દુર્દશા થાય છે, તેનો આ એક ઘણો જ સરસ અને ધરો લેવા લાયક દાખલો હતો. એમાં પણ વળી ખૂબી તો એ હતી કે, બૂપસિંહ અને ગોપાસિંહ જો કે પોતે આવી નાગાર્થ કરતા નહોતો, પણ જ્યારે જાલિમસિંહ સાથે મારી કાંઈ બેલાચાલી થતી, ત્યારે તેઓ તેના પક્ષમાં જ બેસતા હતા, ને તેની ગરજાજરીમાં તેની નિંદા પણ કરતા હતા. આવી રીતે દિવસો વીતતા ગયા અને લગભગ બે ત્રણ મહિનામાં તો આડા અવળા ખર્ચ અને જાલિમસિંહના જુગારે મારી પાસેની રોકડ રકમ ઉપરાંત પંદર સો રૂપિયાનાં ધૂરેણીની પણ ધૂળધાણી કરી નાખી. મારો ગભરાટ હવે હદથી વધારે વધવા લાગ્યો, પણ એ ગભરાટને ટાળવાનો અને સુખમાં વખત માળવાનો મારી પાસે કોઈ પણ ઉપાય ન હોવાથી હું માથું ફરીને બેસી રહેવા લાગી!

એક દિવસ જાલિમસિંહ રાતે આવે વાગે ગભરાયલો મુંઝાયલો બેઠ આવ્યો અને દરવાજા બંધ કરી ધીમા સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે;—“જામનગરથી આપણને શોધવામાં અહીં જોગ્યાર માણસો આવી લાગ્યા છે અને મને લાગે છે કે, થોલીસને પણ આ બાબતની ખબર આપવામાં આવી હશે, માટે હવે વધારે દિવસ મુંઝમુંઝમાં આપણું રહેવું સલામતીભર્યું નથી. એક બે દિવસમાં આપણે અહીંથી આપણી છાવણી ઉઠાવીને મયદાન ખાલી કરી નાખવું જોઈએ; નહિ તો ક્યાંક વિનાકારણ લેવા ના દેવા થઈ જશે અને માથાપર કોઈ નવી બલાએ નાગ-હાની આવી પડશે, બોલો તમારો સહુનો શો વિચાર છે?”

“જે તારો વિચાર તે જ અમારો વિચાર, અમે તો બીજો તારા કુકમના તાબેદાર!” બૂપસિંહ બોલ્યો.

“આપણે પણ એ જ જવાબ અને એ જ વિચાર!” ગોપાલે કહ્યું.

“હીક છે, તમારો આવો અભિપ્રાય છે, તો વધુ મટે કરાવ પસાર! અંપાનો અભિપ્રાય જાણવાની કાંઈ વધારે અગત્ય જ નથી. પરમ દિવસે આપણે અહીંથી રવાના થઈ જઈશું. ખબરદાર ત્યાં સુધી કોઈએ પશુ દિવસે બહાર રખડવા જવું નાંહ.” જાલિમસિંહે મને માણસોની ગણતરીમાંથી સાવ બાદ કરી નાંખીને કહ્યું.

બે દિવસમાં જાલિમે મુસાફરીનો કેટલો કામતી વિલાયતી સામાન-લેધર બેગ, એઠવાનાં રસ્સ, ફેશનેબલ ગોદડી અને એસ્ટીકો, બૂટ, સૂટ, એવર કેટ અને એવી જ બીજી વસ્તુઓ-ખરીદીને સફરની બધી તૈયારી કરી લીધી. મારા મટે તેણે સ્થેશયલ ઓફિસથી એક પર્દાનશીન મુસલમાન બીબીનો ફેસ બના-

વરાબો. ત્રીજો દિવસે રાતે નીકળતી વખતે હું પદ્મનશીન મુસલમાન, બીબી, જાલિમસિંહ અલીગઢ કલિજમાંથી ભણીને બહાર પડેલા આલીખાનદાન જેન્ટલમેન અને બૂપસિંહ તથા ગોપાલસિંહ એ જે અમારા મુસલમાન નોકરો એવા વેરામાં અને ધરમાંથી બહાર નીકળ્યાં અને બિારીબંદરના સ્ટેશનપર આવી જાલિમે મીયા બીબીમદે ફર્દ કલાસની ટિકિટો અને જે નોકરોમદે થર્ડ કલાસની ટિકિટો લીધી; પણ તેઓ થર્ડ કલાસની ટિકિટ હોવા છતાં ફર્દ કલાસ જેસેનરોના નોકર હોવાથી ફર્દ કલાસના સર્વન્ટસ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં જ બેસવાના હતા અને તે કમ્પાર્ટમેન્ટ અમારા કમ્પાર્ટમેન્ટની બાજુમાં હતો તેમ જ વળી વચ્ચેથી દરવાજો પણ હતો. અમે ક્યાં જવાનાં હતાં, એની જાલિમસિંહ વિના બીબી કોઈને કશી પણ ખબર નહોતી. મેલ્ટ્રેને મુંબઈના વિક્ટોરિયા ટર્મીનસનું પ્લેટફોર્મ છાંચા પછી જ તેણે મને જણાવ્યું કે:—“આપણે અહીંથી જાખનો જવાનું છે.” ફગીલા જાખનો નગર વિષે કેટલીક અદ્ભુત આખ્યાયિકાઓ મારા સાંભળવામાં આવી હતી, તેથી મારા મનમાં પણ એ નગરને જોવાનો લાભ મળશે, એ વિચારથી કંઈક આનંદ થવા લાગ્યો. અમારા ફર્દ કલાસ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં માત્ર એક યુરોપિયન ગૃહસ્થ અને એક લેડી હતાં અને બીજું અમારું બેડું હતું તેઓ અમારી બાબા સમજતાં નહોતાં અને અમે તેમની ગોટપીટને ટુમડીમાંના કાંકરા કરતાં વધારે અર્થ સમજી શકતાં નહોતાં, એટલે એક રીતે બંને પક્ષને લાભ જ હતો. બાબા પીવાની ચીજો અમે સાથે પણ સારા પ્રમાણમાં લીધેલી હોવાથી તેમ જ ટ્રેનમાં કાષ્ઠનિગારની નવીન વ્યવસ્થા હોવાથી ખાનપાનમાં કે બીજી કોઈ બાબતમાં અમને પ્રવાસમાં જરા પણ તકલીફ વેકવી પડી નહિ; કાંકરાની જેમ રૂપિયા વેરાવા હતા ત્યાં પછી તકલીફનું નામ પણ જ્ઞાનું કોઈ શકે વારુ? તકલીફ તો જ્યાં કલદારની તાણુતાણુ હોય ત્યાં જ આવીને પોતાનો પયારો પાથરી બેસે છે; જ્યાં સમર્થ લક્ષ્મીબાઈ અને ધનજીભાઈ આસન માંડી બેઠાં હોય છે, ત્યાં પીડાબાઈ અને દુઃખજીભાઈનો પદસંચાર થઈ શકતો નથી અને એ જ વિધની વિચિત્રતા છે.

અમારા ચારેના મીલાં બીબી અને નોકરોનો વેરા સારી રીતે બજવાઈ ગયો. મુસાફરીમાં કંઈ જાણુવા જેવો બનાવ બન્યો નહિ અને જે દિવસના પ્રવાસ પછી ત્રીજો દિવસે અમે જાખનોમાં પહોંચી ગયાં પ્રથમ તો અમે ફિલકુશામાંના એક પારસીના વિલાયતી હોટેલમાં જતારો કર્યો, અને જે દિવસ પછી જાલિમસિંહ રાહદરના અમીનાબાદ નામના લત્તામાં એક જગ્યા બાઉ રાખી આવ્યો, એટલે પછી અમે ત્યાં જઈને પડ્યાં. ત્યાં પાછાં અમે અમારી ભત્રીજા આવી ગયાં, એટલે કે બનાવટી મુસલમાન મટી પાછાં ખરાં હિન્દુ બની ગયાં. આ અમારું ઘર કેવા પ્રકારનું હતું, એનું વર્ણન મેં પ્રથમ પ્રકરણમાં આપેલું છે. માત્ર તે લત્તો કેવા પ્રકારના હતા, તે વિષે ચાર શબ્દો લખવાની મારી ઇચ્છાને હું રોકી શકતી નથી. હું જે સમયમાં જાખનોમાં હતી, તે સમયમાં અમીનાબાદ જો કે મુંબઈના કામાટીપુરા જેટલો અને જેવો નકારો લત્તો તો નહોતો જ, છતાં તે સદેવર આબરુદાર લત્તો હતો, એમ પણ કહી શકાય નહિ. અમીનાબાદમાં મુંબઈના ગિરગામ જેવી ભિન્નિત વસતિ હતી. જે ઘર ગૃહસ્થોનાં હોય તો એક ચાર વેરાનું પણ હોવાનું જ. ફિલ્ડી અને જાખનોમાં વળી બહુધા એવા રીવાજ

છે કે, ગમે તેવા આબરુદાર લતામાં પણ ને માળપર વેશ્યા કે ગાનારી નાચિકા-કળાવતી-નું રહેકાણું હોય તો તેમાં અડચણ નહિ. એટલે નીચેની દુકાનોમાં વેશ્યાઓ ભાથે જ વસે છે. અમીનાબાદમાં પણ એવો જ પ્રકાર હતો. આસપાસ ગૃહસ્થાનાં ઘર, નીચે સારા સારા વ્યાપારીઓની દુકાનો કે ન્યાં દિવસે હજારો રૂપીઆનો વ્યાપાર ચાલે, અને ઉપર મેકાપર ગણિકાઓનાં ગાન ચતાં હોય, તેની કોઈને પણ ઊંટછાટ નહોતી. એથી વિશેષ ચૌક લખનૌમાં મોટામાં મોટા વ્યાપારી બહાર મનાય છે અને દિવસે ન્યાં લાખોનો રોજગાર થાય છે, ત્યાંની મોટી મોટી પેઢીઓના ઉપરના ભાગમાં રાતના આઠ વાગ્યા કે કળાવતીઓના સુકોમળ કંકરવ, સારંગીના તારના બ્વનિ અને મૃદંગના શબ્દો ન્યાં જાઓ ત્યાં સંભળાય છે. ગિરજામના ગૃહસ્થો પ્રમાણે ચૌકના ગૃહસ્થોએ વેશ્યાઓ વિરુદ્ધ કોઈવાદ બળવો જગાવ્યો નથી અને પોતાનો અણગમો બતાવ્યો નથી. ત્યાંના લોકો અહીંના લોકો કરતાં વિશેષ વિવાસપ્રિય અને રંગીલા છેલછબીલા છે-એટલા માટે જ તેમના વિશે કહેવામાં આવ્યું છે, કે “અયસા ન્યારા હિંદુસ્તાન ધરધર ટોલક ધરધર તાન !” ચૌકમાં રાંડોના બંધાવેલા ઈમામવાડા છે અને ત્યાં મોહરમના દિવસોમાં તેમ જ અન્ય સમયે મોટામોટા આલી-ખાનદાન અને શરીફ લોકો પણ ખુશીથી બેઘડક ચાલ્યા જાય છે અને તેથી કોઈના પોશ્વશનમાં કશો પણ વાંધો આવતો નથી. એ તો જેવો ન્યાંની રિવાજ. જલિમસિદને આવા લતા વિના બીજા બહુ જ સારા આબરુદાર લતામાં જગ્યા લેવી પાસવે જ નહિ; કારણ કે, ત્યાં ધોંગામસ્તી કરવામાં વખતે વાંધો આવી પડે અસ્તુ.

એક દિવસ બજાની બહારમાં જલિમસિદ પોતે જ પોતાના મોટાથી એકી પગ્યો કે:-“એંપા ! આપણો ખબતો ધીમે ધીમે ખાલી થતો જાય છે; અને તેથી ને તેને પાછો બરવાની કોશિય આપણે નહિ કરીએ, તો આ પરદેશમાં આપણે રજા મરવાનાં, એ હું સારી રીતે જાણું છું; પણ એનો ઉપાય, ખબતના બરવાનો એક અજબ રસ્તો મેં શોધી કાઢ્યો છે; કેડ મુબઇથી એ ખાબતનો વિચાર કરીને જ હું અહીં લખનૌમાં આવ્યો છું.”

“લખનૌમાં શું રૂપિયા અને ગીનીનો વર્ષાદ વર્ષે છે કે, જેથી આપણો ખબતો બરાઈ જશે ? આ વાત કેવી રીતે મનાય ?” મેં વચ્ચે શંકા બતાવી.

“મેં એમ સાંભળ્યું છે કે, લખનૌમાં એવા અનેક રંગીલા, છેલછબીલા એયારા માલતુજાર અને નવાબો વસે છે કે, જેઓ કોઈપણ રૂપાણી, લટકાણી અને મનોહર હાવભાવવાળી નવચૌવના નારીને જોતાંની સાથે જ તેનાપર લટૂ બનીને તેના ખબતમાં રૂપિયા અને ગીનીનો વર્ષાદ વર્ષોવવા મંડી જાય છે ! જે તારાપર કોઈ આંખનો અધો અને ગાંઠનો પૂરો રધસ કે નવાબ બળી જશે, તો રોજની બે કલાકની નોકરીના બદલામાં મહિને હજારોની રકમ પગાર તરીકે મળી જશે અને આપણી પૈસા વિશેની બધી ચિંતાઓ પણ માત્રમાં ટળી જશે !” જલિમસિદે નફ્ટાઇની હાંક કરી.

“અહીં તમે મને મારું બહારમાં લીલામ કરવાને લાવ્યા છો, ઠીક છે !” હું જરા હેડાઇને બોલી.

“અરે ગાંડી, આજ કાલ જેઓ મોટી મૂડી નાખીને વ્યાપાર કરે છે, તેમનાં ઘડાક દેતાં કે દીવાળાં ફુટાય છે અને વગર સુડીએ ક્ષેમ તથા કુશળ બનને પાસેથી દલાલી ખાઈને સંતોષ માનનારા દલાલોની તો મોટી ધમારતો ચાલુ છે. દલાલી જેવા તો આજકાલ ખીન્ને કોઈ ધધો છે જ નહિ;—‘વર મરો કે કન્યા મરો પણ ગારતું તરબાણું ભરો’ એવા જો કોઈનો પણ હિસાબ હોય તો તે આખરબદાર દલાલનો જ છે; ખાછીના બધા ધધા જોખમ અને ખોટના છે !” જ્ઞાતિમે હવે નફ્ટાઈની હદને પણ છોડી દીધી.

મેં ટાણાસૂત્રી ચાલુક તેને માર્યો, પણ એથી ઉછળી પડે એવા એ જાલિમડો તેજ ઘોડો નહોતો, બદ્દે અડિચલ ખમ્મર હતો, એમ કહો તો ચાલે. મારા ફટકાથી અમકવાને બદલે સામે ટાંઠે પેટ તે હસવા જ મંડી ગયો. હવે મને મારા નાદાન પતિનું રમરણ થવા લાગ્યું અને તેની દયા આવવા લાગી. તે તો બિચારો માત્ર અણુસમન્ન અજ્ઞાન હતો, પણ જેના માટે મેં તેના લાગ કર્યો, તે આ જ્ઞાતિમડો તો એક સ્ત્રીની કમાણી ખાનારો બિલકુલ બાયલો જ નીકળ્યો.

આ વાત આટલેથી જ અટકી ગઈ, પણ એનું પરિણામ એટલું જસ્સર થયું કે, તેના અંતરનો આશય મારા જાણવામાં આવી ગયો અને તેથી એ દિવસથી હું તેને મારા ખરા અંતઃકરણપૂર્વક અંદરખાનેથી ધિક્કારવા લાગી. કોઈ અક્કલને અધૂરો અને ગાંઠનો પૂરો મારો શાહક તેને ધારણા પ્રમાણે મળી શક્યો નહિ અને મારા પૈસાની પાયમાલી તો ચાલુ જ રહી. મારો નિશ્ચય થઈ ગયો કે, જો બધા પૈસા બલાસ થશે અને કોઈ સિકાર હાથમાં નહિ આવે, તો એ ત્રણે બદમાશો મને જસ્સર પરદેશમાં રજાવાનીને ઉડનદ્ર થઈ જશે અને પછી અનપયા દેશમાં કાંતો મારે છેલ્લી પાયરીએ જીવું પડશે ને કાંતો લીખ માગીને પેટ ભરકું પકડશે. પણ લીખ પણ કોઈ આપશે કે કેમ, એની શંકા જ હતી. એટલા માટે હું એમના બંધનમાંથી છટકવાનો અને પોતાના બાળ્યની પોતે જ બવસ્થા કરી લેવાનો માર્ગ નિત્ય શોધ્યા કરતી હતી; પણ મને આ આત્મકથનના આરંભમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એક બંદિવાનની અવસ્થામાં રાખેલી હોવાથી તેવો કોઈ પણ માર્ગ કે ઉપાય મળી શકતો નહોતો.

પરંતુ પરમેશ્વર મારી માન્યતા પ્રમાણે પાપાત્માઓપર પણ દયા કરનારો હોવાથી તે ઘટઘટવ્યાપક પરમાત્માએ અંતે આ મહાપાપિની પ્રમદાની પ્રાર્થના સાંભળી, અને છ મહિના જીવનોમાં આવ્યાને થઈ ગયા પછી, મારી મુક્તિમાટે મારા બંદિવાસનાં દ્વારો ઉઘાડી નાખ્યાં. તે દિવસે નાટકમાં જવાનો યોગ કેવી રીતે આવ્યો, મને પરમેશ્વરે જૂઠવામાટેની કેવી બુદ્ધિ સૂઝાડી અને તેના યોગે તે બદમાશોના હાથમાંથી જૂઠકા મેળવવા સાચે મારો નાટકમાં કેવી રીતે પ્રવેશ થયો, એ સર્વ અતઃપૂર્વ વાંચકોના જાણવામાં આવી ગયેલું હોવાથી તે વિરોધ નવીન ઉલ્લેખની આવશ્યકતા નથી. આ ઘટનાથી “ભગવત રહે કયા કરે અવળી મતિયાં દે ?” એ કહેવત જેમ પ્રચલિત છે, તેમ જ એ કહેવત પણ પ્રચલિત થવી જોઈએ, “ભગવત રીઝે કયા કરે, સવળી મતિયાં દે !” એકવાર ઇશ્વર મારાથી રૂઝ્યો હતો અને તેથી ઘરબારને છોડી દુષ્ટ જ્ઞાતિમ સાચે નાસવાની મને અવળી બુદ્ધિ આપી હતી; આજે મને લાગ્યું કે,—ઇશ્વર મારાપર રીઝ્યો છે અને તેથી જ તેણે આવી રીતે બદમાશોની જાળમાંથી જૂઠવાની મને સવળી બુદ્ધિ

આપી હતી; અરતુ. જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું, એટલે તેના શોક વ્યર્થ છે. હવે મારો નાટકમાં પ્રવેશ થવા પછી આ વિશ્વનાટકમંડળની એક એકટ્રેસ-નદી-તરીકેના મારા એક નવીન પાદસ્વરૂપ જીવનનો આરંભ થયો અને તે મારા નાટ્ય જીવનમાં મને સારા અને નહારા શા શા-કેવા કેવા-અનુભવો મળ્યા, તે મારા અનુભવોને હવે હું શબ્દચિત્રદ્વારા મારા વાંચકો સમક્ષ રજૂ કરવા ઇચ્છું છું.

—૩૩૩૩૩૩૩૩—

પ્રકરણ ૪ થું

રંગભૂમિનું આંતરિક દશ્ય

ધણી ખરી નાટકમંડળીઓ મુંબઈ છાડી ન્યારે મધ્ય હિંદુસ્તાનમાંનાં શહેરો અથવા ગામોમાં આવે છે, ત્યારે તેઓ મુંબઈ પ્રમાણે કેવળ શનિવાર, રવિવાર (દિવસો) અને બુધવારે જ નાટકો બજવી ખતાવવાને બદલે એક રવિવારની રાત્રિ વિના બહુધા દરરોજ રાતે પોતાનાં નાટકો બજવી ખતાવે છે. તેથી મુંબઈ કરતાં એ સ્થળોમાં જો નાટકોની સંખ્યા વિશેષ હોય, તોજ તેમનાથી વધારે ફાવી શકાય છે. જે નાટકમંડળીમાં મારો પ્રવેશ થયો હતો, તે નાટકમંડળી પોતાનાં ખાસ લખાવેલાં નાટકો ઉપરાંત બીજા નાટકમંડળીઓનાં નાટકો પણ બજવતી હોવાથી તેનું ગ્રાહુ સારી રીતે ગળાડું જડું હતું. બીજા નાટકમંડળીનાં નાટકો નજ બજવવાં, એવી પ્રતિજ્ઞાવાળી જો કોઈ પણ ઉર્દુ નાટકમંડળી હોય તો જો કેવળ વિકટોરિયા નાટકમંડળી જ છે, પછી તેનાં નાટકો ગમે તેવાં હોય તે એક બીજા બાબત છે. જે વિના બીજા સારી સારી નાટકમંડળીઓ પણ ન્યારે મુંબઈમાંથી બહાર નીકળે છે ત્યારે બીજા નાટકમંડળીઓનાં સારાં નાટકો બેધડક બજવી ખતાવે છે. અરે હવે તો મુંબઈમાં પણ એવો પ્રકાર બહુધા જ આવેતો જોવામાં આવે છે. જે દિવસે એક વિલક્ષણ સંયોગથી મારો નાટકમાં પ્રવેશ થયો, તે દિવસે ‘અસરિ હિસ્સે’ નામક નાટક હતું, એ તો મેં આગળ જણાવેલું જ છે; એ પછીનો બીજો રૂવિવારનો દિવસ ખાલી ગયો અને સોમવારે રાતે પાછું ‘અલીબાબા આલીસ ચોર’નું નાટક બજવાયું. મને નાટકમાં આવ્યાને હજી બે દિવસ થયા હતા અને અઢાલિ બધાં સ્ત્રીપુરુષ એકાદીઓ તેમ જ માલિક, મેનેજર અને મુન્શી (કચિ) વગેરે મારી જોડે આનમચી-દાથી જ વર્તતાં અને સભ્યતાથી જ વાતચીત કરતાં હતાં. રાતે નાટક હોવાથી ભોજનકાર્યની સાત વાગતાંમાં જ સમાપ્તિ કરવામાં આવી, અને ત્યાર પછી હું મારા ચોરડામાં જઈ બેઠી બરાબર આઠ વાગે ધંટાનાઈ થયો અને બધાં એકટર્સ તથા એકટ્રેસિસ આવીને પોતાની ડયૂટીપર હાજર થઈ ગયાં.

આઠ ને પાંચ મિનિટ થતાં માલિક મી૦ પ્રમોદચંદ્ર મારા ચોરડામાં આવ્યા અને સભ્યતાથી કહ્યું:—“મીસ ચંપા ! તમારે હવે નાટકનો ધંધો કરવાનો છે, એટલે જો ધંધાથી તમરે હવે વાકિફગાર થવું જોઈએ. જો હરકત ન હોય તો મારી જોડે આવો, એટલે અસરિ રોજ પર ચાલતાં કેટલાંક કમિો હું તમને ખતાવી દઉં.”

“હાજ-હું ચાલવાને તૈયાર છું” મેં જવાબ આપ્યો અને તરત જોડીને તેની સાથે રોજ પર જવાને ચાલતી થઈ ગઈ.

અસરિ રૂઢીમાં મેં કોઈવાર જવનિકાની પાછળનો રંગભૂમિનો બાજ જોયેલો

ન હોવાથી નાટકની સુંદરતા વિશે મારી જે કેટલીક અસહ્ય કલ્પનાઓ અથવા ભ્રમણાઓ હતી, તેમને આજે રંગભૂમિના આંતરિક દર્શ્યને જોવાથી નિરાસ થઈ ગયો. પ્રથમ અમે પેન્ટરૂમમાં ગયાં. આ રૂમના બે વિભાગો કરેલા હતા, એક વિભાગ સ્ટીપેન્ડાડીઓમાટે અને બીજો વિભાગ પુરુષ એલાડીઓમાટે. પેન્ટરૂમ ઓટ્ટે મોઢાં રંગવનો ચોરડો. નાટકમાં જેવા પ્રકારની ભૂમિકા હોય, તેને અનુસરીને કાળાનાં ઘોળાં અને ઘોળાનાં કાળાં મોઢાં આ પેન્ટરૂમમાં જ કરાય છે; એક માત્ર એટલો જ કે, ઘઉંવણી રંગને અથવા તો સાધારણ શ્યામતાને નાટકમાંથી દેશનિકાલની શિક્ષા મળી ચૂકી છે. રાજના બધા દરબારી અને ચોપદાર સુઢાં પશ્ચ ગોરા રંગના જ હોવા જોઈએ અને સ્ટી પછી તે રાણી હોય, દાસી હોય, કાલણ હોય કે બીલડી હોય, તોપણ ગોરી ગોમટી અને ગુલાબી ગાલ-વાળી હોવી જ જોઈએ, એવો હિંદુસ્તાનની વર્તમાન રંગભૂમિનો એક નિયમ જ બંધાય ગયો છે. નાટકનાં એકઠરો અને એક્ટેસિસ ઘોળા પેન્ટસાથે ગાલપર લાલીનો એવો તો રંગ ચઢાવે છે, કે તેમને જોતાં ‘નાટકવાળાઓનાં મોઢાંપર ગુલાબનાં ફૂલ કોને છે કે શું?’ એવા પ્રશ્નો હૃદયમાં હજીબ થાય છે; તેમ જ લાલીનો વધારે ઉપયોગ કરવાથી કેટલીક વાર તો કેટલાક એક્ટર્સનાં મોઢાં શતા મોઢાંનાં વાંદરા જેવાં જ દેખાય છે. પેન્ટરૂમમાં પેન્ટ કરતી વખતે નાટકવાળાઓનો અવતાર જોવા જેવો અને ફેટામાફ પાડી લેવા લાયક હોય છે. નાટકમાં હિંદુ, પારસી, મુસલમાન વગેરે બધી ભતનાં પત્નો હોવાથી પડદો ઉઘાડ્યા પછી જેઓ હાજરમત્તા પોરાકમાં રંગભૂમિપર રજૂ થાય છે અને રાજ મહારાજ કે તલવારબહાદુરની ભૂમિકાથી રંગભૂમિને ધુળવી મૂકે છે, તેમને પેન્ટરૂમમાંનો અવતાર જુદો જ પ્રકારનો હોય છે. કોઈએ ગંજકાકની બાં ઉચી ચઢાવેલી છે, કોઈએ લંગોટ કર્યા છે, તો કોઈએ ધોતિયાં ઉઘાં ચઢાવ્યાં છે. જો કોઈના વાળ મોટા હોય તો વાળને પેન્ટ ન લાગે, એટલામાટે માથાપર રૂમ્માલબાંધીને ચુંદડિયા બ્રાહ્મણનો વેશ કર્યો છે, કોઈએ ધજરના પાયલા ઉપર લીધા છે, મોઢાપર સફેદાના લેપડા લગાવ્યા છે અને હાથની હવાથી તેમને સૂકવવાના પ્રયત્નો ચાલે છે. એકઠરો પોતપોતામાં મોંબાવતા શબ્દોનો વ્યવહાર અને મશ્કરી ઠકા કરી રહ્યા છે; પોતાના અદ્ભુત સૌંદર્ય (?)નું સામેનાં વિશાળ રૂપોમાં વારંવાર અવલોકન કરાય છે, પાન ચવાય છે અને બીડીઓ ફૂંકાય છે, ધલ્લાદિ દર્શનું ચર્ચાર ચિત્ર આલેખવાને કોઈ કુશળ ચિત્રકારની જ આવશ્યકતા છે. મારી ધારણા છે કે, નાટકના પ્રારંભ પૂર્વના એ પેન્ટરૂમમાંના દેખાવનું ઉત્તમ ચિત્ર આલેખી ચિત્રોના કોઈ સારા પ્રદર્શનમાં મૂક્યું હોય, તો ચિત્રકારને અવશ્ય રોનાનો નહિ તો ચાંદીનો ચાંદ પશ્ચ મળે તો ખરો જ! આવાં ઉત્તમ નૈસર્ગિક અને કૃત્રિમતારહિત દર્શ્યોને લીંગી ચિત્રકાર કોઈ એક કાલ્પનિક સુંદરીના કલ્પનામય મનોહર લાવણ્યને ચીતરવાનો આડંબર કરી પોતાના મગજનો અકા-જણ ભૂસો શામટ કરતા હશે, એ હું સમજી શકતી નથી. જો હું ચિત્રકારિણી હોત તો અવશ્ય અહીં એનું એક ચિત્ર આપત; પશ્ચ લાચાર છું કે, એ કળા મને નથી આવડતી.

એ પછી અમે ફેસરૂમમાં ગયાં. ફેસરૂમના પશ્ચ સ્ટી અને પુરુષોમાટે જુદા જુદા બે વિભાગો હતા. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જેવી રીતે નાટકનું સૌંદર્ય

બનાવટી તે જ પ્રમાણે પોશાકોને પણ કમપોશાક જ ધારી લેવા. ધારો કે, એક રાત્રીનો જરીનો પોશાક છે, ને તે પાટલન, ચંગરખું તથા વેસ્ટ એવી રીતે ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલો છે; તે કોટમાંથી વેસ્ટનો નેટલો ભાગ બહાર દેખાતો હશે, તેટલા ભાગમાં જ જરીકામ હોવાનું, કોટ ગોઠણ સૂધી આવતો હોય તો પાટલનમાં ગોઠણથી નીચેના ભાગમાં જ જરી હોવાની, બાકી માદરપાટનું કપડું અદે અદ્દા અદ્દા ખચર સફલા! અને જરી પણ વળી બિલકુલ ભૂટી-રાતે જ ચળકનારી, એટલે કે, નાટકના પોશાકો નાટકવાળાને જ કામના; બીજે વેચવા નહોતો, તો ત્રણ બદામ ન હપળે! નાટકનાં ઘરેણાંની પણ એ જ અવસ્થા ભણી લેવી. હીરા, મોતી અને રતનને બદલે કંકર, પરચર અને કપીરનો ભંડાર બરપૂર! નાટકમાંના દેખાવો સીન, સીનેરી અને પડદા વગેરેની તો પ્રસિદ્ધિ જ છે કે, નાટકમાંના પર્વત, નંગલ, બાગ, મહેલ વગેરે માત્ર બહારના દેખાવની દેવદારનાં પાટિયાં અને કપડાંની જ બનાવટ છે; અને તેમાં પેન્ટર સાહેબની પીછીની જ કરામત હોય છે! રંગભૂમિનો ઉપરનો ભાગ પણ પોલો હોય છે, તેમ જ નીચેની જમીન પણ (કે જેને અંગ્રેજમાં ટ્રેપ-Trap કહેવામાં આવે છે) પેશ્શી જ હોય છે. કહેવાનો સારાંશ એટલો જ કે, નાટકની રંગભૂમિ બહારથી અત્યંત સુંદર દેખાવા છતાં અદર જ્યાં જુઓ ત્યાં પોલવાળી જ ભેવામાં આવે છે અને તેથી ધણીક વાર નાટક સાથે આ સૃષ્ટિની જે સરખામણી કરવામાં આવે છે, તે સર્વથા અધાર્થ હોય એમ જ નજાય છે. મારે પણ હવે એ પોલપોલના ઉદ્ધાનમાં જ વિહાર કરવાનો હતો, એટલામટિ એ પોલને નજીવાની પણ અગત્ય તો હતી જ, અને તે મેં ભણી લીધી. સ્ટેજપર સારી રીતે ફરવ્યા પછી માલિક મને તેના પોતાના રૂમમાં લઈ ગયો અને ત્યાં આઠે વગેરે પાયા પછી મને નાટક ભેવા બેસવામટિ એક નોકર-સાથે એડ્રિયન્સમાં મોકલી દીધી. હું રિનૉર્ડ ક્લી-સમાં જઈને બેઠી અને નાટક ભેવા લાગી.

મારી બાબૂની સીટપર એક મુસલમાન સુંદરી વિરાજેલી હતી. એ સુંદરીના નખથી શિખાપર્યંત શરીરસૌંદર્યનું વર્ણન કરવા કરતાં એટલું કહેવું જ સંપૂર્ણ છે કે, વિધાતાએ તેને નવરાશના સમયમાં બહુ જ ધ્યાનપૂર્વક ધડેલી હોવી જોઈએ. વળી તેના એ સ્વાભાવિક સૌંદર્યને તેનાં ઉત્તમ વસ્ત્રો તથા આભૂષણોએ અત્યંત વધારી મૂક્યું હતું-સુવર્ણમાં સુગંધનું મિશ્રણ થયેલું પ્રત્યક્ષ દેખાતું હતું. પ્રથમ તો મને એવો ભ્રમ થઈ ગયો કે, એ કાંઈ મોટા નવાબની બેગમ હશે; પણ પછીથી વિચાર આવ્યો કે, બેગમે તો પર્દાનશીન હોય છે અને આ તો માથાપરથી કુપટાના પાલવને પણ ખસેડીને બેઠી છે, એટલે રખેને બેગમને બદલે વેશ્યા ન હોય! છેવટે મારી એ બીજી કલ્પના જ સત્ય નીવડી. નાટકના એ ત્રણ પ્રવેશો થઈ જવા પછી તેણે જ મને પોતાના કોફિલા સમાન મધુર સ્વરથી પૂછ્યું:—“બહન, યહાં કહાં જરા ઠંડા પાની મિલ સકતા હય? અજબ તિશનગી લગ રહી હયે-સોઠાલેમન વગયરા મિલ સકતે હયે, મગર પાનીકા કામ નહીં દે સકતે.”

“જ-હાં-પાની મિલ સકેગા-મેરે સાથ આઇયે.” મેં કહ્યું. હું તેને મારી જોડે મારા રૂમમાં લઈ આવી અને એક મુસલમાન એક્ટરના ફેશમાંથી હું પાણી મંગાવીને આપ્યું. માણી પીવા પછી તેણે કહ્યું:—“મયં આપકી નેહાઇત એહસાનમંદ હું, તકલીફ મેઆફ કીનિયેગા, બહન!”

“ધરમે તકલીફ કોનસી હુઈ! હાં, મગર આપ કોન હવે?” એ વિવેક દર્શાવ્યા પછી પૂછ્યું.

“ખાદિમા દેહલીકી એક મશહૂર તવાયફ હવે,” જવાબ મળ્યો.

“ઔર ધરમે મુબારિક?” એ પૂછ્યું.

• “લૌડી કો લોગ હરમતનન કહતે હવે. હાં, મગર આપની પહચાન?”

“મેં ઇસ નાટક કંપનીકી એક હોનહાર એક્ટ્રેસ હું, અલી દો તોન રોજ હુવે આઈ હું, મેરા નામ ચંપા હય.”

“બહોત ખૂબ! અચ્છા તો ચંપા બહન, આપકી કંપની અમર દેહલી આય, તો ઇસ નાચીજ કનીજકે ગરીબખાનેકો જીરુર યાદ ફરમાઇયેગા. ઇસ ખાતિરદારીકા ઈબજ અદા કરકે લૌડી નેહાયત મમનૂત હોગી.”

“અગર દેહલીમે નસીબ લે નયગા, તો જીરુર આપસે મિલુંગી.” એ કહ્યું.

એ પછી એ પાન વગેરે મંગાવ્યાં અને તેને સ્વીકારી તે પાછી નાટક જોવાને ચાલી ગઈ. હું ખીજવાર એડીયન્સમાં ગઈ નહિ. એ હરમતનનના સૌંદર્યને જોવા પછી કેટલાક વિલક્ષણ વિચારો મનમાં આવતાં હું મારા સ્વપ્નમાં જ કોચપર બેસી રહી મારા મનમાં જે વિચારો આવ્યા, તે આ પ્રકારના હતા:—

“બહુધા ગણિકા જાતિમાં આવા અલૌકિક લાવણ્યનું પ્રમાણુ વિશેષ જોવામાં આવે છે તેનું કારણ શું હોતું જોઇએ? એટલું જ નહિ, પણ જોલવાની છટા અને બુદ્ધિચાતુર્યનો અશ પણ ગણિકાઓમાં ગૃહસ્થા સ્ત્રીઓ કરતાં અધિક પ્રમાણમાં રહેલો હોય છે, એપણુ ખરેખર એક અનુભવી જ છે પણ ઈશ્વરનો અપક્ષપાત ન્યાય અહીં પણ દેખાઈ આવે છે. વસ્થાઓ રૂપજીવા કહેવાય છે, એટલે જો એમને ઈશ્વરે સૌંદર્ય અને મનોમોહક બાબજીયાતુર્ય આદિ સાધનો ન આપ્યાં હોય, તો પુરુષો એમના પ્રતિ કેવી રીતે આકર્ષાય અને એમનો ઉદરનિર્વાહ કેવી રીતે ચાલી શકે? ઈશ્વરે પ્રત્યેકને જેમ નિર્વાહનાં જુદાં જુદાં સાધનો આપ્યાં છે, તે જ પ્રમાણે એમને સૌંદર્ય અને બાબજીયાતુર્ય આદિ સાધનો આપી મૂક્યાં છે કે, જેથી એમના નિર્વાહમાં પણ કોઈ પ્રકારનો મત્સવાય આવી ન શકે. અહા, ઈશ્વરની કેવી દીર્ઘદ્રષ્ટિ અને કેટલી બધી દયા! આવું સ્વર્ગીય સૌંદર્ય જો કોઈ સતી નારીને મળ્યું હોય, તો તેના પતિના બાગ્યની સીમા જ કહેવાય! હું સ્ત્રી હોવા છતાં એના સ્વપ્નથી આટલી મુગ્ધ બની ગઈ, તો પુરુષોની તો એને જોતાં કોણ જાણે કેવીયે દુર્દશા થતી હશે.

“છે આખ જો જાહ બરી ને ચાલ પણ જાહ બરી;

છે આકૃતિ ને જોલવાની ઢાળ પણ જાહ બરી;

દે દેખતાં એ સર્પ જેવા વાળ પણ જાહ બરી;

જ્યાં જ્યાં જુઓ ત્યાં કાંમિનીની કાય છે જાહ બરી!”

—એ કળુકિની સલ્લતા આ સુંદરીના શરીરમાં સંપૂર્ણ અનુભવાય છે. અસ્તુ. બાગ્ય મેળવશે, તો પાછાં મળીશું!”

હું આવા પ્રકારના વિચારોમાં લીન હતી, એટલામાં નાટક કંપનીનો માસિક પ્રમાદયંદ્ર આવ્યો અને કુરસીપર બેસી કહેવા લાગ્યો:—“કેમ એડીયન્સ માંથી જી આપ્યાં? એલ પસંદ ન પડ્યો કે શું? જુદો જોલ છે, એટલે અમે પણ એવા ખેલોપર વધારે ધ્યાન આપતા નથી.”

“ના ના, ખેલ તો હીક છે, પણ મારી તબીયત જરા હીક નથી.” મેં કહ્યું.

“ચિન્તા નહિ. પણ હું તમને એ કહેવા આગ્યો છું, કે આવતી કાલથી બરાબર કાચદા પ્રમાણે તમારે રીહર્સલમાં બેસવું; થોડા દિવસમાં આપણે ‘રામલીલા’ નામનું નવું નાટક કરવાનાં છીએ અને તેમાં સતી સીતાનો પાર્ટ તમારી પાસે લજવાવાનો મારો તથા મારી કંપનીના ડાયરેક્ટરનો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે. એટલામાટે કાચદાસરના રીહર્સલ ઉપરાંત ડાયરેક્ટર તેમ જ મુન્શી તમને ખાનગી તાલીમ પણ આપશે. જો તમારો આ પાર્ટ વખણાશે, તો કંપનીને પણ ફાયદો થશે અને નાટકની લાઇનમાં તમારો આગ્રસ પણ આગળ જતાં વધશે.”

“શરૂઆતમાં જ આવો સારો પાર્ટ આપી મને પ્રકાશમાં લાવવાની આપની ઉદારતામયે હું આપની અંતઃકરણપૂર્વક આભારી છું. મારાથી બનશે, તેટલો એ પાર્ટને કુરબાનીથી બજવી બતાવવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ.” મેં વિવેકથી ઉત્તર આપ્યું.

“હીક છે-ત્યારે આવતી કાલે રીહર્સલમાં તમને તમારા પાર્ટનાં કાગળિયાં મળી જશે-જરા ઉતાવળથી ગોળી નાખજો, એટલે એકટિંગ વગેરે આપવાનું બની શકે અને ખેલ જલદી બહાર પાડી શકાય.” માથેકે કુરસીપરથી ઉઠતાં બેલામણુ કરી.

“એ વિષે તમારે જરા પણ ચિન્તા ન રાખવી.” મેં આશ્વાસન આપ્યું.

બીજે દિવસે સવારમાં નવ વાગે હું રીહર્સલમાં આવી. રીહર્સલમાં બેસવાની એવી વ્યવસ્થા હોય છે કે, માલિક, ડાયરેક્ટર અને પ્રોપ્રાયટર; તેમ જ મુન્શી કે કવિ હોય તો તે સર્વ સ્ટેજપર એક ટેબલની આસપાસ સ્ટેજની એક બાજુએ બેસે છે અને એડિયન્સમાં આગળના ભાગમાં જ એક તરફ પુરુષ તટો અને બીજી તરફ સ્ત્રીખેડાડીઓ બેસે છે. જેમનો પ્રવેશ આવે, તે સર્વ એડિયન્સમાંથી સ્ટેજપર ચઢવાની નાનકડી સીડીપરથી સ્ટેજપર જાય છે અને કામ પૂરું થતાં પાછાં આવીને પોતાની જગ્યા સંભાળી લે છે. નાટકના છોકલા અને છોકેલા એક-ટરો રીહર્સલમાં પણ સખણુ બેસી શકતા નથી અને ધીમે સાહે કે પછી ઇરા-રામાં તરેહવાર ચેલાઓ કર્યા કરે છે. તેમ જ ફેટલાકો બહાર કર્પાઈડમાં જઈને ઢીઢી ઠાઠા કરીને કે બીજીઓ કુંડીને પણ પોતાનો નકામો વખત ગાળતા હોય છે, માત્ર એકટ્રેસિસ મીન ધારીને બેસી રહે છે. આને ‘રામલીલા’નું રીહર્સલ આદ્યું અને મને મારા પાર્ટનાં કાગળિયાં મળી ગયાં. મને પાર્ટ ચાહ ન હોવાથી એ દિવસે તો એક છાકરાએ જ રીહર્સલમાં સીતાનો પાર્ટ કરી બતાવ્યો કે જે બીજા સહેરામાં એ પાર્ટ બજવી આવ્યો હતો. ચાર દિવસ પછી મને પાર્ટ કાંઈક મેલે થતાં મને પણ સ્ટેજપર બેલાવવામાં આવી અને મારો પાર્ટ ચલાવવામાં આવ્યો. એક બિલકુલ નવા પંખીડા તરીકે મારું કામ તેમને સંતોષકારક જણાયું અને તેથી માલિક, તથા ડાયરેક્ટરે મને શાખારી પણ આપી. બેડરમથી નામનો નાટકનો એક મુન્શી બાપા કેમ સુધારવી તથા પાઠમાંના કથા રાજેપર બાર આપવો એ બતાવતો હતો અને લલ્લુ શ્યામળ નામનો, ત્રાજાળો હારમોનિયમ માસ્ટર મને ગાયનો બપોર પછી બેસડાવતો હતો. એ નાટક કંપનીમાં મારા ઉપરાંત બીજા ચાર સ્ત્રીખેડાડીઓ હતી અને તેમાંની જેણે પ્રથમ કંપનીના માલિક સાથે મારી સુધાકત કરાવી હતી, તે મિસ અમેલીને મને એક-ટીંગ-બોનિય બતાવવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. બીજા ત્રણ એકટ્રેસોનાં

નામ અનુક્રમે મોતીબન, યમુના અને દ્વામિની હતાં. આ બધી સ્ત્રીઓનાં નામની આગળ મિસ (કુમારિકા) શબ્દ લખવામાં આવતો હતો, પણ અમેલીના બે ધણી થયા હતા, મોતીબન આઠવર્ષની પુત્રીની માતા હતી, યમુનાનો છેકરો દોઢ વર્ષનો હતો, અને દ્વામિની ગર્ભવતી હતી. એ ચારેના ધણી પણ નાટક-મૂર્તિ નોકર હતા. અમેલીનો ધણી એક સારો કૌમિક એક્ટર હતો, મોતીબનનો ધણી દરવાજાપર પહેરાવાળાની જગ્યા સંભાળતો તો યમુના ઢોડો પાસે પતિ પીલો લેડીપાટ કરતો હતો, અને દ્વામિનીનો આશક એક વંદલો નવાબ હતો. બીજી ખૂબી એ કે, એ અમેલી વગેરે નામે તે એ સ્ત્રીઓનાં ખરાં નામે નહિ, પણ નાટક કંપનીવાળાએ આપેલાં બનાવટી નામે જ હતાં. ગુજરાત કાઉન્સિલની કેટલીક હિન્દુ ભતિઓમાં જેમ કન્યા પરણીને સાસરિયામાં આવ્યા પછી તેનું પિયરનું નામ બદલી સાસરિયાનું એક નહું નામ રાખવામાં આવે છે, તેવા જ પ્રકાર કેટલેક અંશે નાટક કંપનીઓમાં પણ આવતો હોય છે. અમેલી મૂળ બ્રાહ્મણ ભતિની અબળા હતી અને તેનું ખરું નામ લલિતા હતું; મોતીબન મૂળ જડોજરાની મોચી હતી અને તેનું ખરું નામ જમના હતું; યમુનાની ભતિ દક્ષિણી મહારાની હતી અને તેનું મૂળ નામ ધરી હતું; તેમ જ દ્વામિની અસલની નરી નામની કચ્છની મુસલમાન કુંભારણ હતી. એ સર્વમાં સંજીવ-કળામાં માત્ર યમુના જ કાંઈક સારી હતી અને નાટકની નદી તરીકે બધી રીતે ઉતરતી હોવા છતાં સરીરના ડોળડાળ અને સૌન્દર્યમાં દ્વામિનીનો પહેલો નંબર હતો. મોતીબન વાને ગોરી, પણ ફૂલેલી અને લગભગ આળીસને પહોંચેલી આંધડ બાયડી હતી અને અમેલી હોબાવ અને ગાવામાં સાધારણ હોવા છતાં એક સારી તરણુ ડ્રામેટિકરેટ હતી—ગલ બોલતું એ તો એના જ હિસ્સો હતો, તેમ જ અભિનયમાં પણ એ કુશળ હતી, અને એટલામટિ જ બીજા એક્ટ્રેસો તથા સ્ત્રીભૂમિકા ભજવનારા ન્હાની ભગમરના છેકરાઓને એકિંચ શીખવવાનું કામ માલિકે એ અમેલીને જ સોંપેલું હતું. અમેલી જેમ પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત હતી, તેવી જ તે સાંત સ્વભાવની, વિવેકી અને સ્વચ્છતાની પણ પ્રતિમા હતી. બીજા એક્ટ્રેસો જેવી છાંછળા અને અભિમાની કે તોફાની નહોતી. તે પોતે નાટકની એક વખણાયેલી એક્ટ્રેસ હોવા છતાં નાટકના ધંધા વિશે તેના વિદ્વસજ્ઞ વિચારો હતા. એક દિવસ બપોરે તે ખાનગી આરડામાં મને અભિનય જતા-વતી હતી, તેવામાં મેં તેને પૂછ્યું કે:-

“લલિતા બહેન !” કારણ કે, ન્યાયથી તેનું ખરું નામ મારા બહુવામાં આવ્યું હતું ત્યારથી ખાનગીમાં હું તેને તે ખરા નામથી જ બોલાવતી હતી, “આ નાટકના ધંધામાં હું ફાવીશ ખરી કે નહિ? ખરેખરે અભિપ્રાય આપજો, મોહુ રાખવાની વાત કરો નહિ.”

એના જવાબમાં તે બોલી કે:-“અંપા બહેન ! કાળા માથાનું માનવી હદ-યની દૃઢતાથી ધારે તે કાર્યમાં વિજય મેળવી શકે છે. એટલે તમારા ફાવવા ન ફાવવાનો કાંઈ સવાલ જ નથી. આપણી કંપનીમાં યમુના સર્વથી સારી આનરી છે, છતાં તેના અળામાં કાંઈક નૈસર્ગિક કર્કશતા છે અને તમારો અવાજ વાંસળી જેવો સ્વચ્છ તથા મધુર છે, તેમ જ તમે સારાં સુરીલાં હોવા સાથે તમારા ચારીરિક

હાવભાવો પણ હિતમ છે, એટલે નાટકના ધંધામાં તમે ફાવવાનાં તો ખરાં જ, છતાં પણ મારે કહેવું જ લેધએ કે.....

“કુમ્મ અટકી ગયાં-મારા સમ, જો ન કહો તો!” મેં આગ્રહ કર્યો.

“અટકી તો એટલામટિ ‘ગર્હ’ કે, હવે કહેવામાં સાર નથી. છતાં તમે સોમન આપો છો તો સાંભળો, નાટકના ધંધા વિષે મારા સારા વિચાર નથી અને તેથી હું એમ જ કહેવા જતી’ તી કે, નાટકના ધંધામાં ફાવવાનાં સર્વ અનુકૂળ સાધનો તમારી પાસે હોવા છતાં જો તમે આ ધંધામાં ન પડ્યાં હોત, તો વધારે સારું થાત. મૂળમાં તો નાટકનો વ્યવસાય નકારો નથી, પણ અલ્પારે તે એવા હલકટ લોકોના હાથમાં જઈ પડ્યો છે કે, જેમને પોતાની જ આબરુની દરકાર નથી, તો પછી તેઓ બીજાની લાજ આબરુની દરકાર રાખે, એ બને જ કેવી રીતે? નાટકનાં જે પાત્રો પોતાની હિતમ ભૂમિકાઓ બજાવતી વેળાએ ધર્મ, નીતિ અને ન્યાયનાં મોટાં મોટાં બાષણો આપે છે અને પ્રેક્ષકો તરફથી ધન્યવાદદર્શક તાળીઓ મળતાં અભિમાનથી મસ્તક ઝુકાવી પોતાની ભૂમિકાની કૃતકૃત્યતા થયેલી માને છે, તે જ પાત્રોનાં આંતરિક જીવન એવાં તો અધમ અને બ્રહ્મ હોય છે કે તેમનું વર્ણન કરવું, તે પણ એક મહાપાપ છે. એથી જ નાટક સ્વર્ગીય વ્યવસાય હોવા છતાં અલ્પારે નરકાગાર સમાન થઈ પડ્યું છે, તે દિવસે જો મને એવી ખબર પડી હત કે, તમે નાટકના વ્યવસાયને પોતાનું જીવન સમર્પવા ઇચ્છો છો, તો તો કંપનીના માલિક સાથે હું તમારી મુલાકાત કરાવત જ નહિ અથવા તો તમને આ ધંધામાં ન પડવાની ચોખ્ખી સલાહ આપી દેત. કાળજીની કોટડીમાં રહેવાથી જેમ જરૂર શરીરને હાજ લાગે છે, તે જ પ્રમાણે નાટકમાં આવેલી અબજા જેમ તેવી શુદ્ધચરિત્રા હોય, છતાં તેનામાં અવશ્ય કેટલાક દુર્ગુણોનો સંગ્રહોપથી સંચાર થઈ જતાં તેનું જીવન ખગડા નથ છે, એવી મારી મારા પોતાના અનુભવથી માન્યતા બંધાયેલી છે. હજી પણ મારો તો તમને એ જ ઉપદેશ છે કે, આ નરકસ્થાનમાંથી નીકળી કોઈ સારા શુદ્ધસ્થના શુદ્ધિથી-પદને ધારણ કરી પોતાના જીવનને અમૃતના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખો તો વધારે સારું! પછી તો જેવા તમારો નિર્ધાર. ઉપદેશ આપવો, એ ઉપદેશકનું કર્તવ્ય છે, અને તેને માન્ય કે અમાન્ય કરવો, એનો આધાર પોતાની ઇચ્છાપર રહેલો છે.” હલિતાએ અતિશય લાગણીથી એ ઉદ્દગારો કાઢ્યા.

“બહેન! તમે પોતાના અનુભવથી જે કહો છો, તે કાંઈ ખોટું તો નહિ જ હોય અને મારા માટે આવી લાગણી ધરાવવામાટે હું તમારો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો જ છે. પણ મારે ઘણી જ લાચારીથી અને ન છૂટકે જ આ નાટકનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે. તમારી લાગણીને જોઈ જે વાત મેં આપણા માલિકથી પણ છપાવી છે, તે હું તમને કહી સંભળાવું છું, એટલે એથી તમે મારી પરિસ્થિતિને જાણી શકશો અને મારાપર તમને હું ધારું છું, કે દયા પણ આવશે.

એમ કહીને મારો જે પૂર્વ વૃત્તાંત હું વાંચકોને જણાવી ચૂકી છું, તે સઘળો વૃત્તાંત મેં અક્ષરેઅક્ષર એમેલી એટલે કે હલિતાને કહી સંભળાવ્યો. મારો વૃત્તાંત સાંભળી તેની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. હું મારો વૃત્તાંત કહેતી હતી, તે વેળાએ તેનો સિગારેટ ફુંકવાનો વ્યવસાય અખંડ ચાલતો હતો. બીડીની તેને

ધણી જ સખત દેવ પણ ગઈ હતી. મારો વૃત્તાંત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી લીધા પછી તેણે કહ્યું કે;

“બહેન ! તમને તો, તમે ઘેરથી જ સ્વછંદતા શીખ્યાં છે, એમ પણ કેટલેક અંશે કહી શકાય; પરંતુ હું એક કુદીન કુટુંબની બ્રાહ્મણકન્યા અને કુદીન પતિની પત્ની હોવા છતાં કેવા અદ્ભુત સંયોગથી મારા જીવનનો અધઃપાત થયો છે, તે ઇતિહાસ ખાસ બાલ્યુવા જેવા હોવાથી સંક્ષેપમાં જ હું તમને કહી સંભળાઉં છું.”

એટલું કહીને તેણે પોતાની કર્મકથાનો આરંભ કર્યો.

—૭૭૭૭૭૭૭૭—

પ્રકરણ ૫ મું

લલિતા

“મને આ બ્રહ્મતાના ખાડામાં નાખનારી દુરમન મારા કુટુંબની મુકલસી અથવા ગરીબી છે. હું ગુજરાતના એક કુદીન બ્રાહ્મણની કન્યા હતી અને મારો લગ્નસંબંધ પણ એક કુદીન વિમ સાથે જ કરી આપવામાં આવ્યો હતો. મારો પતિ કુદીન તો હતો, પણ હું બાર વર્ષની અને તે ત્રીસ બત્રીસ વર્ષનો બીજ-વર હતો, એટલું જ નહિ, પણ તેના ઘરમાં વીસે વરના હરિદ્રતા વસતી હતી. વળી મારા પતિનો વિદ્યાદેવી સાથે પણ બારમો ચંદ્રમા હતો, એટલે સાધારણ દક્ષિણાદાન ઉપરાંત બીજી રીતે વધારે આવકનો કોઈ આધાર ન હોવાથી મહા મુશ્કેલીથી દેશમાં ગુજરાન કરી શકાતું હતું. જેમ તેમ સાત આઠ વર્ષ વીત્યાં, મારી જન્મર વીસ વર્ષની થઈ, એટલે મારો ધણી ચાળીસીની હદમાં આવી લાગ્યો. એ વેળાએ તેને સગાહિણીનો રોગ લાગ્યો પડવાથી દક્ષિણાદાન આત્મતાં પણ અછૂટી ગયાં અને ખાવાના પણ સાંસા પડવા લાગ્યા, ત્યાં પછી હવા-દારૂ મટિ પૈસા તો ક્યાંથી જ હોય ? મેં આવી પરિસ્થિતિને જોઈને મારા પતિને એક દિવસ કહ્યું:—“હવે જો તમારો વિચાર હોય તો આપણે મુંબઈ ચાલીએ; અહીં કોઈ જાતની આવક નથી, અને મારા પિતાની એવી શક્તિ નથી કે, તે બારે માસ આપણને મદદ આપી શકે અને આપણો નિર્વાહ ચલાવી શકે. મુંબઈમાં કોઈ શેઠિયાને ત્યાં હું રાધવામટિ નોકર રહીશ તોપણ એટલો પગાર મળશે કે તમારો ગુજારો થઈ જશે. મને તો ખાવાનું તે રોકને ત્યાંથી જ મળવાનું. વળી શેઠાણીઓ કપડાં લતાં પણ આપશે, એટલે સુખમાં તો રહીશું—અહીં રહેવાથી તો ભૂખે મરી જવાનો જ વખત આવી લાગશે.”

મારી આ વાત મારા ધણીને ગળે ઉતરી અને તેણે મુંબઈ જવાની હા પાડી. પણ મુંબઈ પહોંચવા જેટલા અને મુંબઈમાં પણ આઠ પંદર દિવસ નિર્વાહ કરી શકાય તેટલા પૈસા તો પાસે નહોંએ ને ? તેટલી મૂડી પણ ઘરમાં નહોતી; એટલે મારી સોનાનાં પતરાંની મદદથી જ ચૂકીએ હતી, તેમના પરનું સોનું જીતારીને મેં પડતર ભાવે વેંચી નાખ્યું અને તેના ઉપજેલા પૈસાથી મારા ધણીને લઈને હું અલખેલી મુંબઈ નગરીમાં આવી પહોંચી અને ત્યાં મારા એક નવીન જીવનનો આરંભ થયો.

“આરેક દિવસ ધર્મશાળામાં રહી, ગાંઠના રોટલાપર ગુજરાન ચલાવ્યા પછી એક વૈજ્ઞાનિક ગૃહસ્થને ત્યાં મને ખાતું પીતું અને મહિને છ રૂપીઆ પગારની

નોકરી મળી ગઈ. તે વખતમાં મુંબઈમાં ઘરભાડાની આજના જેટલી મોંઘાવટ ન હોવાથી અનંતરુચિની વાડી-બૂલેશ્વર લતામાંના એક માળામાં જોડાયેલીએ નળ અને ફવાની બાજુમાં ચાર રૂપીયા ભાડાની એક કોઠડી મેં ભાડે રાખી લીધી. મારા ધણીને મેં ત્યાં રાખ્યો. હું સવારમાં પાંચ વાગે મારી નોકરીપર જતી, તે રાંધી શેઠ શેઠાણીને જમાડી બપોરે એક દોઢ વાગે ઘેર આવતી અને પાછી ત્રણ સાડા ત્રણે જતી તે રાતે નવ દશ વાગે મારો છૂટકો થતો હતો. હું મારા માંદા ધણીમાટે રાતે રાંધી રાખતી અને તેપર તે બીજી રાત સૂંધી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતો હતો. કોઈવાર જો શેઠને ત્યાં મિજાજ વગેરે થતું તો શેઠાણીની દબથી કાંઈક તેવું ખાવાનું મારા ધણી સાથે લાવતી હતી. પણ આતું પરિણામ વિપરીત થયું; મારો પતિ સંગ્રહિણીના રોગથી પીડાતો હતો, છતાં પાનખાન અને ઔષધ આદિની યોગ્ય વ્યવસ્થા ન થઈ શકવાથી ધીમે ધીમે તેના રોગે બર્બર રવરૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું. છ રૂપીયા પગારમાંથી ચાર રૂપીયા તો ભાડું ભય, એટલે બાકીના બે રૂપીયાથી આખો મહિનો આવી સ્થિતિમાં કેમ કાઢી શકાય. જો આરોગ્ય હોય તો જમણવારમાં જવાય; ક્યાંકથી દક્ષિણ પણ મળી ભય અને ગાતું બળ્યાં કરે; પણ આ તો માંદગી આવીને પેડી અને તે પણ એવી કે જે મહિના પછી તો મારો ધણી ખાટલાવશ રહેવા લાગ્યો. અને તેથી તેને એવી અવસ્થામાં મૂકી નોકરીપર જવું પણ મને બર્બર દેખાવા લાગ્યું. આ વાત મેં મારાં શેઠશેઠાણીને જણાવી, અને કાંઈક મદદ તથા એક મહિનાની રજા માગી; પણ બન્ને એવાં તો પાછાં હતાં કે, મારા ચહેલા પગાર ઉપરાંત તેમણે માત્ર બે રૂપીયા અને એક વસત્ર મને આપ્યું અને કપાતે પગારે એક મહિનાની રજા આપી.

“ચિન્તાની સીમા થઈ ગઈ. દેશમાં મેં વેચેલી ચૂરીની ચીપોના આવેલી રૂપીઆમાંના દશબાર રૂપીયા બાકી હતા, તે પણ ખલાસ થઈ ગયા અને બૂબે મરવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો. મારી આવકનો રસ્તો બંધ થઈ ગયો હતો અને તે સાથે ઘરમાં મારો ખર્ચ થોડો ઘણો વધ્યો હતો. મારો એ વખત એવા પ્રકારનો હતો, કે ઈશ્વર મારા શત્રુને પણ એવા દિવસો ન દેખાડે, એવી અત્યારે પણ હું ઈશ્વરને અતન્ય ભાવથી પ્રાર્થના કરું છું. ધણી ખાટલાવશ, કોઈ સમાસંબંધીની એથિયું નામ નહિ, પારકો પરદેશ, હું એક અનુભવ વગરની તરુણ અબળા અને ઘરમાં હાલ્લાં હડિયું કાઢે એવી દશા; એટલે એ સમયમાં મારા મનમાં કેવો અને કેટલો ગભરાટ થતો હતો, એની તમારે જ કલ્પના કરી લેવી. એક દિવસે છેલ્લા બે આનાના પૈસા હતા તે પણ ખર્ચાઈ ગયા. રાત પડી અને સવારમાં શેર ખીચડી લાવવામાટે પણ કાંઈ ન રહ્યું. હવે મારું પૈથ ચાલ્યું ગયું; છાતી ભરાઈ આવી અને હું હૂસ્કાં ભરીભરીને રડવા લાગી. પરમેશ્વરને મારું સારૂ મરણ લાવવામાટે પ્રાર્થના કરવા લાગી !

“અત્યારે આપણી નાટકમંડળીના જે મુખ્ય કૌમિક એક્ટર હોલજીને હું મારા ધણી તરીકે ઓળખાતું છું, તે જાન ક્ષત્રિય જાતિનો છે, અને એ તે વેળાએ અમારી બાજુની કોઠડીમાં રહેતો હતો. જે વેળાએ મારા વિલાપનો બ્યાપાર ચાલ્યો, તે વેળાએ એ ઘરમાં રાંધવાના કામમાં રોકાયેલો હતો. મારા રડવાના અવાજને સાંભળી તે તરત મારા ઉંબરામાં આવી રડવાનું કારણ

હજવા લાગ્યા. એ અમારો પાડોશી હોવાથી આગળ પણ એની સાથે અમારો સાધારણ વાતચીતનો પ્રસંગ તો હતો જ; એટલે મેં એને મારાં દુઃખડાંની બધી વાત પહેલેથી માંડીને કહી સંભળાવી. મારી કથા સાંભળીને તે ઝટ પોતાની ઓરડીમાં ગયો અને રોડકા વીસ રૂપીઆની થોડકી લાવી મારા હાથમાં મૂકીને કહ્યું:—‘હવે અત્યારે તો કામ ચલાવો; અને જે વધારે અગત્ય પડશે, તોપણ બંદોબસ્ત કરી આપીશ.’ તેની આ ઉદારતાને જોઈ હું તો તેને દેવ જ માનવા લાગી. બીજે દિવસે ઘરવાળાને બે માસનું ચઢેલું બાડું ચૂકવી આપ્યું અને બીજી પણ જોઈતી ચીજો ખરીદી લીધી. બીજે દિવસે સાંજે લાલજીએ મને સલાહ આપી:—‘બાઈ! તમે આવી ગરીબ હાલતમાં છતાં આવા માંદા ધણીને ઘરમાં રાખી અમથાં દુઃખી રાખાડે થાઓ છો? અહીંના પૈસાદારોએ ગરીબ બીમારો-મઠે હોસ્પિટલોની જોઈએ તેવી સારી સગવડો રાખી છે. તમારા ધણીને હોસ્પિટલમાં મૂકી આવો, એટલે ત્યાં એમની સારવાર પણ સારી થશે અને એમને ખાવા પીવાનું પણ તેઓ જ પૂરું પાડશે. તમે રોજ એકવાર તમારા ધણી પાસે જઈ આવજો એટલે થયું.’ તેના આ ઉપદેશ મારા ધ્યાનમાં પણ ઉતર્યો, અને મેં કહ્યું:—‘બાઈ! એ બધી ખરી વાત, પણ હું અપળા ભત હું અને મુંબઈથી જરા પણ જાણીતી નથી; તો જે બની શકે તો આટલી વ્યવસ્થા તમે જ કરી આપો, તો તમારો જ પાડા’ વરત તેણે એ કામ પોતાના માથા પર ઉપાડી લીધું, અને વળતે દિવસે તેની સાથે જઈ હું મારા ધણીને ગ્રેડકન-દાસ તેજપાલ હોસ્પિટલમાં રાખી આવી. મારા હૃદયમાંની ચિન્તાને એથી ધણેક ભાર એછો થઈ ગયો. બે મહિનાથી જે ઉંઘ સાથે મારું વૈર બંધાયું હતું, તે ઉંઘ-નિદ્રાદેવીએ-આજે મારાપર પૂર્ણ કૃપા કરી.

‘જે દિવસ વીત્યા; જે દિવસમાં હું મારા ધણી પાસે ચાર વાર જઈ આવી હતી; અને જોયું તો હોસ્પિટલમાં મારા ધણીની સારી સંભાળ લેવાતી હતી. લાલજીએ હોસ્પિટલના એસિસ્ટન્ટ ડૉક્ટર તથા નર્સ સાથે તે માટે કાંઈક બંદોબસ્ત કર્યો હતો. જે દિવસ વીત્યા પછી મેં લાલજીને કહ્યું:—‘બાઈ! હવે તો મારો પાછો નોકરીપર જવાનો વિચાર થાય છે. નોકરી કરવાથી પેઢિયું ત્યાંથી નીકળશે અને જે પગાર મળશે તે તમારા કર્નમાં ભરી દેવાશે, એટલે બાડું પણ હાલ તરત ઉતારી નાખવું સારું છે. એ સારા થઈને આવશે, એટલે પાછી ક્યાંક ઓરડી રાખી લઈશું.’ મારા આ વિચારને જાણી લાલજી કેટલીકવાર સૂઝી વિચારમાં પડી ગયો, અને ત્યાર પછી તેણે કહ્યું:—‘જીએને, હું વાંઠો છું અને તેથી મારે પોતાના હાથે જ ચૂલો ફુકવો પડે છે. વીસીનું ખાવાનું મારી તળીયતને અનુકૂળ આવવું નથી. મારું કોઈ ખાનાર પીનાર છે નહિ અને પગાર પોણેસોનો મળે છે; એટલે બીજાને ત્યાં નોકરી કરવા જાઓ તેના કરતાં મને જ રાંધીને જમાડો તો જી એટું છે? ઘરનો ખર્ચો ખર્ચ અને બાડું વગેરે હું જ આપીશ અને જે વીસ રૂપીઆ મેં આપ્યા છે, તેને કર્ન માનવાની કાંઈ પણ અમત્ય નથી’ આવા દુઃખના સમયમાં કોઈ પણ નિરાધારને સહાયતા આપવી, એ મનુષ્ય માનવો ધર્મ છે. પછી તો જ્યો તમારો વિચાર.”

“આ તેની માગણીમાં કાંઈ પણ નેસ્વ્યાજબી જેવું ન હોવાથી મેં તરત તેની માગણી સ્વીકારી લીધી અને બીજા દિવસથી જ તે મારે ત્યાં જમવા લાગ્યા.

અમે આ રીતે પરિચયમાં આવ્યાં, એટલે અમારી આરટીએ પડખાપડખ હોવાથી ધણીક વાર વચ્ચેનો દરવાજો અમે આવવા જવાની સગવડને ખાતર ઉઘાડી નાખતાં હતાં. એ વેળાએ દુઃખાવડે મારું હૃદય દગ્ધ થયેલું હોવાથી મારો ઉત્સાહ પણ મરી ગયો હતો; એટલે અઘાપિ મારા હૃદયમાં કોઈ પણ પ્રકારની કુવાસનનો ઉદ્ભવ થયો નહોતો. લાલજનો અને મારો આટલો પરિચય હોવા છતાં અઘાપિ તેના હસ્તનો મારા શરીરને કિંવા મારા હસ્તનો તેના શરીરને ભૂલેચૂકે પુણુ સ્પર્શ થયો નહોતો. એક દિવસ તેના અભાગ્યહથી હું તેની સાથે નાટક જોવાને ગઈ અને અમે વિક્ટોરિયામાં બેઠાં. તે દિવસે જ અમારા પરસ્પર સહજ સ્પર્શનો યોગ આવી ગયો, પણ તે સ્પર્શ શાંત-હંડો હતો.

“મને ઓર્થોસ્ટ્રામાં બેસાડી, લાલજ પોતે નાટક ખલાસ થયે મળવાનું કહી આવ્યો ગયો અને જ્યારે મેં તેને રંગભૂમિપર રાજના પાઠમાં આવેલો જોયો ત્યારે જ મારા જણવામાં આવ્યું કે તે નાટકમાં એક નટ તરીકે નોકરી કરતો હતો. પ્રથમથી જ તે દેખાવડો તો હતો જ, અને તેમાં વળી નાટકના સફેદા અને ઝીક-ડીકના ચળકતા પોશાકે તેને સંપૂર્ણ સુંદર અને આકર્ષક બનાવી દીધો હતો. હું તેના પાઠને જોઈને પૂર્ણ પ્રસન્ન થઈ ગઈ. નાટક પૂરું થતાં પાછાં અમે ગાડીમાં બેઠાં અને રાત્રે ત્રણ વાગે ઘેર આવ્યાં નાટકમાં બે ત્રણ એકટ્ટોસો હતી, તેમની વાત નીકળતાં મેં તો એવો જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે:—“બજ્યું, પીટયાં બેરાંને ત્રે હજારો ભાયડા આગળ નાચવાનું ને લટકા મટકા કરવાનું કેમ કાવતું હશે? આ તે બાયડીઓ કે બાયડાઓ! મારા જેવી તો ગભરાઈને મરી જ નય!” લાલજએ મારા આ શબ્દ વિરુદ્ધ કોઈ પણ શબ્દ ન ઉચ્ચાર્યો.

આવી રીતે બે ચાર વાર નાટકમાં જવાનું થયું અને ચાર પાંચ વાર મહાલક્ષ્મી અને પાલવાની સહેલ કરવા પણ મને તે લઈ ગયો; ત્યાં ચાહે કૌંસી પીવાનો પ્રસંગ આવ્યો અને અત્યાર સુધી અમે જે એક બીજા સાથે મર્યાદાપૂર્વક બોલતાં અને વર્તતાં હતાં, તેમાં કેટલેક ભાગે વિનોદનો પ્રવેશ થતાં મર્યાદાનો ભાગ ઓછો થવા લાગ્યો. અમારો આ સંગંધ એવો તો ગુપ્ત રહી શક્યો કે, માળામાંના કોઈ પણ મનુષ્યના મનમાં મારા વિષે કશી પણ શંકા આવેલી નહોતી. રાત્રે ફરવા જવું હોય તોપણ પાટોસણોને તો હું એમ જ જણાવતી કે, ‘એમની તબીયત જરા વધારે બગડી છે, એટલે રાત્રે હોસ્પિટલમાં તેમની પાસે જ સૂવા જવું પડશે’ અને સવારમાં કોઈ પૂછવું, તો એમ જ જણાવતી કે, ‘સવારમાં બેઠી ઉઠીને ચાર વાગે હું આવતી રહું છું.’ પણ જે એમ કહેવામાં આવે છે કે, ‘પાપ છૂંકું રહેવું નથી. તે તો માથાપર ચઢીને જોલે છે.’ તે કથનની સત્યતાને અનુભવવાનો પ્રસંગ અદ્ય સમયમાં જ આવીને ઉપસ્થિત થયો; અને તે પ્રસંગના પ્રતાપે જ મારો અધ.પાત થઈ ગયો.

“બનાવ એવો બન્યો કે, મારા ધણીની માંદગી ભયંકર થતી ગઈ અને બીજી તરફ હું ગર્ભવતી થઈ. જો એવી જ રીતે ચાર માસ વીતી નય તો પછી પાપના પ્રકાશને અટકાવવાનો કોઈ ઉપાય થોજી શકાય તેવી આશા નહોતી. પણ એટલામાં હોસ્પિટલમાં જ મારા ધણીનો અંતકાળ થઈ ગયો અને હું રંડાણી. મારા ધણીની ઉત્તરક્રિયાના ખર્ચનો લાલજએ બંદોબસ્ત કરી આપ્યો. તેરમું વગેરે થઈ ગયા પછી લાલજને મેં કહ્યું:—“તમે જણો છો કે અત્યારે મારી શ્રી

અવસ્થા છે? પાપના ઘડાનો પૂટવાનો સમય આવી ચૂક્યો છે, એટલે હવે આપણા બચાવનો કોઈ માર્ગ આપણે શોધવો જ નોંધ્યો. ગર્ભપાત કરીને બાળહત્યા કરવાની મારી ઇન્છા નથી; એટલામાટે એવો કોઈ ઉપાય શોધી કાઢો કે ‘સર્પ પશુ મરે અને લાઠી પણ ન પૂટે.’ એના જવાબમાં લાલજીએ જણાવ્યું:—‘પંદરેક દિવસમાં અમારી કંપની કરાચી જવાની છે, તો તું પણ ચાલ મારી સાથે. હું જીવું છું ત્યાંસુધી તને પાળીશ અને આપણે પતિપત્ની તરીકે જ રહીશું.’ મને એટલું જ નોંધવું.

“કંપનીને ઉપડવાને બે દિવસ બાકી રહ્યા, તે વેળાએ મેં મારા પિતાને એક કાગળ લખીને તેમાં જણાવ્યું:—‘મારા પતિનો સ્વર્ગવાસ થયો છે, તેમની ઉત્તરક્રિયા અહીં યથાશક્તિ કરી છે અને મારું મન સંસારમાંથી હટી ગયેલું હોવાથી હું સંસારને ત્યાગી હિમાલય તરફ જઈ છું, મારે મને શોધવાનો પ્રયત્ન ન કરશો. અને મારા પતિના સ્નાન સાથે મારા નામનું પણ સ્નાન કરી નાખજો.’ ત્રીજે દિવસે તો સ્ટીમરમાં હું લાલજી સાથે કરાચી જવામાટે મુંબઈથી ઉપડી ગઈ કરાચી નાટકવાળુઓ મારે ‘કમાણીનું એક સારું ક્ષેત્ર હોવાથી જો પોતાનાં નાટકો વખણાય તો ત્યાં એક વર્ષ બાળવાનો કંપનીના માલિકનો વિચાર હતો. બાળ્ય યોગે કંપનીનાં નાટકો એક પછી એક વખણાવા લાગ્યાં અને તેથી ત્યાંનો એક વર્ષનો મુકામ નક્કી થઈ ગયો અને કરાચીમાં એક જૂઠું ઘર લઈને નાનકવાડામાં રહ્યાં હતાં અને ત્યાં જ મેં પુત્રને જન્મ આપ્યો. પણ દુર્ભાગ્યવશાત્ તે બાળક બે માસનો થઈને મરી ગયો કે જે આજે જો જીવતો હોત તો બરાબર આઠ નવ વર્ષનો હોત. ત્યાર પછી મને કાંઈ સંતાન થયું જ નથી. એક રીતે મારો પુત્ર ન જીવ્યો, એને હું ઈશ્વરની કૃપા જ માનું છું.

• “મારા પુત્રના મરી જવા પછી કરાચીમાં લાલજી કેટલાક મવાલી દોસ્તોની એવી જુરી સોબતમાં પડી ગયો કે, તેનો આખો પગાર દારૂ અને ભૂગારમાં જ ઉડી જવા લાગ્યો અને ઘરમાં ખાવા પીવાના સાંસા પડવા લાગ્યા. તેના સ્વભાવમાં પણ એટલો બધો ફેરફાર થઈ ગયો કે, જે લાલજી એકવાર મને જોયે સાથે પણ બોલાવતો ન હોતો, તે જ લાલજી હું કોઈ ઉપદેશની વાત કરું તો તરત એલ-ફેલ બંધી મંડી જતો અને કોઈ કોઈ વાર તો હાથચાલાકીપર પણ આવી જતો હતો. એક બે વાર તો આ કંટાળાથી હું આપઘાત કરવાના વિચારપર આવી ગઈ, પણ પાછું મનને વાળ્યું મને બાળ્ય સાથે લડવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક બે વાર લાલજીને છોડીને ચાલ્યા જવાની ઇન્છા થઈ, પણ પુનઃ હૃદયે ઉપદેશ આપ્યો કે, ઘર ઘર માદીના ચૂલા છે. ‘ઔરતને ખસમ ક્રિયા, તો કે બહોત જુરા ક્રિયા-કરકે છાડ દિયા, તો ઉસ્સેલી જુરા ક્રિયા!’ એકને છોડી, બીજા પાસે અને બીજાને છોડી ત્રીજા પાસે જઈ, એ તો ચાખખી વેસ્થાવત્તિ જ કહેવાય. પ્રમાદથી થયેલું એક પાપ પણ મારા હૃદયને ડંખ્યા કરવું હતું, એટલે બીજું પાપ બોરવાની હિંમત કેમ ચાલી શકે?

મેં નાટકમંડળીના માલિકની મુલાકાત લીધી અને તેને બધો વ્રતાંત કહી સંભળાવી ગમે તેટલા થોડા પગારે પણ મને નાટકમાં નોકરી રાખવાની માંગણી કરી. તેને દયા આવવાથી હું નાટકનો કંઠો પણ બજાવતી ન હોવા છતાં મને ત્રીસ રૂપીઆના પગારે નોકરી રાખી લીધી અને અજમાયશ તરીકે એક બે નાના

પાર્ટ પણ આપ્યા. એ કંપનીનાં ઘણાં ખર્ચાં નાટકો મેં જોયાં હોવાથી અને ધરમાં પણ હંમેશા નાટકની વાતો ચર્ચા હોવાથી એ પાર્ટોમાં મારો સાધારણ વિષય થયો. એવામાં ચીફ કેરેક્ટર કરનારી એક એક્ટ્રેસ નીકળી જતાં તેના પાર્ટોનો ચાન્સ મને આપવામાં આવ્યો અને તેની જગ્યા સોળ આના નહિ તો બાર આના જેટલા પ્રમાણમાં મેં સંભાળી લીધી. તે એક્ટ્રેસને દોઢસોનો પગાર હતો, એટલે મને એસીનો પગાર કરી આપવામાં આવ્યો, અને હું તેથી સંતુષ્ટ હતી. લાલજી ઘરમાં આવતો, ખાતો અને રહેતો, પણ તે પૈસા આપતો ન હોતો; અને જ્યારથી મારો પગાર આવવા માંજ્યો ત્યારથી મેં પણ કોઈ વાર પૈસાની માંગણી કરી નહોતી. એકવાર નાટકમાં નાચનારી ભૈરીએને જોઈને મને જે અભયબળી થતી હતી, તે જ પ્રસંગ મારા માથાપર આવી પડવાથી હવે મને મારા વિષે પણ અભયબળી થવા લાગી. ‘પીપળ પાન ખરતાં હસતી કુંપળિયાં, અમ વીતી તુજ વીતશે, ધીરી બાપળિયાં!’ એ જગતપ્રસિદ્ધ કહેવતની સત્યતાનો મને પોતાને અક્ષરે અક્ષર અનુભવ મળી ચૂક્યો.

“સાંભળી, બહેન મારી કર્મકથા? તે દિવસથી નાટકમાં નાચું છું, કમાઈ ખાઈ છું. અને બાયડી લાલજી શેઠની કહેવાઈ છે. ‘આવો ભરો મેહમાન, થે ધર હય તુમારા; બિચડી લાઓ ગાંઠડી એર ખર્તન હમારા; કોઈ આફે પૂછે કોન હય? મહમાન હમારા!’ એવો જ મારો હિસાબ છે આ કુખમાં પણ એટલું હું સુખ માનું છું કે, આ નાટકમાં ફાવી જવાથી અને ગુજરાન જોયું મળી રહેવાથી આ પાપી પેટ માટે કોઈ ત્રીજા પુરુષનું મોઢું મારે અસાર સૂઝીમાં જોડું પડ્યું નથી અને તેવો પ્રસંગ આવતાં પહેલાં મોત આવી જાય તો વધારે સારું, એવી જ મારી ઇચ્છા છે. જે એક પાપ થઈ ગયું છે તે હજી પણ મને એટલું બધું સાલ્યાં કરે છે કે, તેની વેફનાને હું કે મારો ઈશ્વર જ નહોતો; પણ એનું કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત જ નથી, એટલે લાચાર !

“નાટકવાળાના જળમાં અને નાટકના ધંધામાં પડવાથી મને જે બીજી એક મોટામાં મોટી હાનિ થઈ છે, તે ધર્મની છે. લાલજી મહિરાપાની અને માંસભક્ષક છે અને તેને સ્પર્શસ્પર્શની કાંઈ પરવા જ નથી. જો કે મેં અઘાપિ મહિરા કે માંસને હસ્તસ્પર્શ પણ કર્યો નથી, છતાં તેની સાથે મારો એવો સંબંધ છે, કે મારા શરીરને હું સર્વથા પવિત્ર માનું તો તે મારી ભૂલ જ કહી શકાય. નાટકના ધંધાથી બીજી જે ગેરલાભ થયો તે એ કે, રોજના ભનગરા કરવાના હોવાથી ચાહે કોંપ્પી અને બીડી પીવાનું વ્યસન મને પણ ચોંટ્યું, અને તેનું પરિણામ એ થયું કે, સુખધમાં મારા છુરા વખતમાં મારું શરીર જેટલું દુષ્પુષ્ટ અને બળવાન હતું, તે દુષ્પુષ્ટતા અને બળ આજે મારા શરીરમાં નથી. તે સમયની તેજસ્વિતા પણ આલી ગઈ છે અને તેના સ્થાનમાં નિસ્તેજસ્વિતા અને શ્યામતાની છટા છવાઈ ગઈ છે. નાટકમાં મને બીજા પણ કેટલાક કડવું અનુભવો મળ્યા છે, પણ મારું હૈયું ઠેકાણું હોવાથી હું કોઈની લાલચમાં લપટાણી નથી અને વિરોધ અનીતિના ખાડામાં ઇતરી પડી નથી, પરંતુ બધી અબળાઓ એવા દૃઢ વિચારની હોતી નથી, અને એટલામાટે જ આ ધંધામાં ન પડવાનો, હું કોઈ પણ નાટકમાં, નવી આવનારી નારીને બેધડક ઉપદેશ

આપું છું. એક કવિએ નાટકવાળાની સ્ત્રીની સ્થિતિને દર્શાવનારી એક ગજલ લખી છે, તે આ પ્રમાણે:-

ગજલ

- બધેથી અવતાર અખળાનો પતિ જો નાટકી પામી;
- હલી છે ગાય જાણી થી બચકર ખાટકી સ્હામી-બળ્યો.
- કરે જે વાત મોટી તે બધી ખોટી કસોટીથી;
- મળે છે દાળ ને રોટી, સહ સંસાર સુખ વામી-બળ્યો.
- પતિ ધારે લેંગાટી, સ્ત્રી લહે વસ્ત્રો કહો ક્યાંથી?;
- થડે સમણાં ધરણાંનાં, હૃદયમાં વેદના જામી-બળ્યો.
- બળ્યાં એ સર્વ સુખ પણ, જો મળે કે સ્વાદ પ્રીતિનો;
- નથી એ પ્રેમ પણ મળતો, ચતાં પરદારરત સ્વામી-બળ્યો.
- કહે છે પ્રેમ જીવન સુંદરીનું એક, બચમાંહી;
- જતાં તે જીવતાં મૃતુની અવસ્થા હાથા હું પામી-બળ્યો.

“આ તો થઈ નાટકવાળાની સ્ત્રીની અવસ્થા, પણ જે સ્ત્રી પોતે જ નાટક-વાળી હોય, તેની દુર્દશામાં શી ક્યારા રહે વારુ? કદાચિત્ સોનદર્ય, મધુર સ્વર અને ઉત્તમ હાવભાવ હોય તો એક સ્ત્રી નાટકમાં નામના અને પૈસા મેળવી શકે છે, પણ તે સાથે તે અનીતિના એટલાબધા ભંડા ખાડામાં ઉતરી જાય છે કે અંતે તેનું પરિણામ બહુ જ દુઃખકારક આવે છે. મારી પણ અંતે શી દુર્દશા થવાની છે, તે પ્રશ્ન જાણે! પરંતુ ‘સાચે ગળી છઠ્ઠરી, ખાચ તો મરે ને મૂકે તો આંધળો થાય’ એવી મારી હાલત હોવાથી મારાથી આ ધંધાને છોડી રાકાય તેમ નથી અને પિયરિયાંમાં હવે મારાથી જવાય તેમ નથી. બહેન આંખા! તમારી સ્થિતિ મારા કરતાં બહુ પ્રકારની છે; જો તમે પાછાં ઘેર જાઓ, તો હું નથી ધારતી કે, તમારી માતા તમારો અસ્વીકાર કરે; તેમ જ સાસુરિયાંમાં પાછાં સમાતાં પણ મારા ધારવા પ્રમાણે તમને વાંધા આવે તેમ નથી. હજી પણ ત્યાં આંધ્યાં જાઓ, તો વધારે સારું; ધણી નાદાન છે તો જે વર્ષ પછી સાનવાળો થઈ જશે અને બધી બીના ટંકાઈ જશે-ગમે તેવી પણ ધણીની હાથા અખળાને જેટલી લાજકારક છે, તેવો સાર આ સ્વહંદ અને અયોગ્ય સ્વતંત્ર જીવનમાં નથી. પછી તો જેવો તમારો વિચાર!”

લલિતાના આત્મકથન અને ઉપદેશનું મારા હૃદયમાં તાત્કાલિક એવું તો પરિણામ થઈ ગયું કે, મારી વૃત્તિ અજબિજાન થવા લાગી. ‘હું પાછી ઘેર જઈશ? મારી સાસુ અને મારી માતા કાંઈ પણ જાતનો કપકો આપ્યા વગર મારો સ્વીકાર કરશે કે? હા, જો હું માફ માગીશ અને રડી પડીશ, તો અવશ્ય તે ખન્ને મને સ્વીકારશે અને મારો જન્મારો સુધરશે, પણ અહીંથી આ નાટકનો માલિક મને જવા દેશે કે? શું હું કાઠની વેચાણ છું? મારી ઇચ્છા હોય, તો અભારે જ અહીંથી નીકળી જવાને હું સુખિયાર છું-મને કોણ અટકાવનાર છે? પણ જ્ઞાન-નગરમાં પણ ‘આ ભાગી બેઠી ‘એપા’ એમ કહીને લોકો મારી તરફ આંગળીઓ ચીંધવાના અને મારી નિંદા પણ કરવાના જ. નિંદાથી લાજ છે અને નિંદાથી હૃદય છે. નિંદાના બચથી લોકો આડે માર્ગે જતા અટકે છે અને નિંદા આડે

માર્ગે ઉતરેલા લોકોને પાછા સારાં ટાળામાં લેગાં થતાં ચઢકાવે છે. પણ નિંદા તો રાજની પણ થાય છે, એટલે એવી નિંદાથી ડરતું નકામું છે. એ તો લોકો ચાર દિવસ બાંધી બરાડીને ચોતાની મેળે જ છાનાં થઈ જશે! ત્યારે હવે સવાલ ફક્ત એટલો જ બાકી રહ્યો કે, નાટકના વ્યવસાયમાં આગળ વધતું કે જન્મ-ભૂમિની દિશામાં પાછાં હટતું? નાટકમાં રહીને બગડેલા જીવનને વધારે બગાડતું કે જગ્યા ત્યાંથી સવાર માની ઘેર જઈ બગડેલા જીવનને સુધારતું? મને મારા અંતઃકરણ પાસેથી તલ્કાળ એ સુચવાડો ભરેલા સવાલનો જવાબ મળી શક્યો નહિ, હું ધ્યાનમગ્ન થઈ ગઈ અને મારા ચોરડામાં જઈ એ વિષે વિચાર કરતી જ કાચપર માથે હાથ દબને પડી રહી.

પ્રકરણ ૬ હું

હું સતી સીતા !

છેવટે મારો એવો નિશ્ચય થયો કે, હાલ તરસ તો નાટકના સ્વીકારેલા નવીન વ્યસાયનો સ્વયં અનુભવ લેવો અને તેમાં જો નિરાશા કે નાસીપાસી મળે તો જ ગૃહના માર્ગમાં વિચરતું-જગતનો અનુભવ મેળવવાનો જે પ્રસંગ ગમે તે પ્રકારે પ્રાપ્ત થયો છે, તેને તેનો કાંઈ પણ લાભ લીધા વિના ફરથ તો જવા ન જ દેવો. આ મારા વિચારો મેં લલિતાને જણાવ્યા અને તેથી તેણે ‘માણસ વાળું વળતું નથી, પણ હારું વળે છે’ આ સિદ્ધાન્તને હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું. તે દિવસ પછી મને કોઈ વાર પણ ઉપદેશનો એક પણ શબ્દ કહ્યો નહિ, અને મને પ્રેમપૂર્વક અભિનય આદિ શીખવવા લાગી. થોડા જ દિવસમાં એટલે કે લગભગ પંદર દિવસના અવધિમાં માલિકે રીહસેસમાં મારું કામ ગેઈ મને જેન-પર રત્ન થવાને લાયક ધારી લીધી અને જણાવ્યું: “હવે આપણે એકાદ અકવા-ડિયામાં આપણી નવો ખેલ મૂકીશું અને પાસ પણ થરો જ!”

પછી પ્રયોગની તારીખ નક્કી કરવામાં આવી અને હાખનોના ઉર્ડુ અખ-બારોમાં તેના ઇસ્તેહાર (જહેર ખખર) પણ છપાઈ ગયા. એ જહેર ખખરમાં જો એક ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી બીજા હતી તે એ કે, કઈ કઈ એક્ટ્રેસ ‘રામ-લીલા’ નામક નાટકમાં કઈ કઈ ભૂમિકા ભજવી ખતાવવાની છે, તેનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો:-

સીતા-નઈ એક્ટ્રેસ મિસ મેનકા	સુલોચના-મિસ દામિની
મંદોદરી-મિસ ચમેલી	કૈકેયી-મિસ મોતીબન
મંથરા-મિસ યમુના	

હું આગળ જણાવી ચૂકી છું તેમ એક્ટ્રેસોની હારમાં આવતાં અને રંગ-ભૂમિપર ભૂમિકા ભજવવાનો સમય આવી લાગતાં જ બીજા એક્ટ્રેસો પ્રમાણે મારું પણ નહું નામ નિર્માણ થઈ ચૂક્યું. હું મિસિસ કેવલાને બદલે મિસ મેનકા બની ગઈ! કુમારિકા પત્ની થઈ શકે છે, પણ પત્નીને કુમારિકા ખતાવવાની અદ્ભુત શક્તિ નાટકવાળાઓમાં રહેલી છે, એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મને આજે

પહેલીવાર જ મળ્યો ! એક માત્ર એટલો જ હતો કે, વિશ્વામિત્ર જેવા કોઈ રોગીધરને પોતાની કામળજમાં સપડાવી સ્વર્ગની અસરના ચૈતન્ય પ્રમાણે કોઈ સ્કન્ધતાની માતા થવાનું બાંધ્યું અને પ્રાપ્ત થયું નહોતું.

અંતે એક પછી એક દિવસો વીતતા ગયા અને ‘રામલીલા’ નાટકના પ્રયોગનો દિવસ આવી ઉભો રહ્યો. પ્રજાતમાં નિદ્રામાંથી જાગતાં યતાં શય્યામાં જ અચાનક મારા હૃદયને એ વિચારે આઘાત કર્યો કે, “આજે રંગભૂમિપર મારું પ્રથમ પ્રદર્શન થવાનું છે, તો તે મારા પ્રયત્નમાં અને વિનય મળશે ખરો કે ? હું ગભરાઈ તો નહિ જઈ, શર્મમાં તો નહિ અટવાઈ ? લગ્ન અને કંપાવશે કે સભાતેજ મૂળી બનાવશે, તો મારા આજસૂધીના પરિશ્રમની અને માલિકની મહેનતનું ધૂળધાણી થશે-બધાની આસાપર પાણી ફરી જશે ! હે પ્રભો, તું જ આજે મારો સહાયક થાશે અને મને મારા પાઠમાં વિનય આપશે !” રીહર્સલમાં જતાં આજે માલિકે પશુ એ જ બલામણુ કરી કે, “જુઓ અંપા ! આજના બેસને બધો આધાર તમારાપર જ છે, મટિ હિંમત રાખજો; કેટલીક વાર નવા એક્ટર્સ અને નવી એક્ટ્રેસો ગભરાઈ જાય છે અને તેથી તેમને પોતાને તેમ જ નાટક કંપનીના માલિકોને બહુ જ તુકસાન થાય છે. સ્ટેજપર જ્યારે પહેલપહેલાં નીકળો ત્યારે તમારે એમ જ ધારણું કે, જાણે ઓડિયન્સમાં કોઈ છે જ નહિ અથવા તો જેઓ છે તેઓ જાણે કંઈ જોતાં જ નથી. આમ ધારવાથી તમે બેધક્ક બાલી અને ગાઈ શકો અને તમારો પાઠ અવરથ પાસ થઈ જશે. જે અડચણ છે, તે માત્ર આજની રાતની જ છે, આજની રાત પસાર થઈ ગઈ, અને એકનાર તમે વખણાયાં, એટલે પછી તો સ્ટેજ તમને રમવાના એક સ્થાન જેવું જ જણાશે; મટિ મનને દૃઢ રાખી ગભરાટને હૃદયમાં પેસવા ન દેશો.”

• રીહર્સલની સમાપ્તિ થવા પછી મારી મૅનિજીંગ લેડિસએ મારી પીઠ યાબડી કહ્યું કે, “બહેન ! જરા પશુ ગભરાશો નહિ, એ તો બધું સારી રીતે પાર પડી જશે અને મને સોજો સોજો આના નિશ્ચય છે કે, તમારો આજનો પાઠ વખણાશે, અને તમને તથા મને બન્નેને થશ મળશે. ઓડિયન્સ તરફ વધારે નજર રાખવાને બદલે સારા એક્ટર કે એક્ટ્રેસમાં અને પોતાના અભિનય ક્રિયા અંગવિક્ષેપમાં-વિશેષ ધ્યાન પડેવશો, તો ગભરાટ જેવું તમને કંઈ પશુ લાગવાનું નથી.”

રાતે સાડા આઠ વાગે નાટકસાળાનાં દ્વાર બિલાડવામાં આવતાં જ ખીબ, ત્રીબ અને ચોથા વર્ણના પ્રેક્ષકો કોઈ રાત્ર પર વહેતા સૈનિકો પ્રમાણે પ્રેક્ષકાની જગ્યા પર તુટી પડ્યા અને કેટલાકો તો જગ્યા મટિ મારામારી પણ કરવા મંડી ગયા. ઓર્ગેસ્ટ્રા અને પહેલા વર્ણની બેઠકો રીઝર્ડ હોવાથી ત્યાંના પ્રેક્ષકો પોતપોતાની સમવડ પ્રમાણે આવતા જતા હતા અને શાંતિથી પોતાની નીમેલી જગ્યા પર બેસી જતા હતા. સાડાનવ વાગતાં સુધીમાં તો નાટકસાળા પ્રેક્ષકોથી જગરાઈ જતી દેખાવા લાગી. સાડાનવે ટ્રોપ ઉચકાયો અને સીતા-સ્વયંવર-શબ્દમાં સીતા સાથેનાં લગ્નની ઘટના-થી નાટકનો આરંભ થયો. પ્રથમ પ્રવેશમાં તો મારું કંઈ નધિક કાર્ય હતું નહિ પણ પ્રથમ અંકના ત્રીબ પ્રવેશમાં વિલાસભવનમાં રામ સાથેનો પ્રેમસંવાદ થવા પછી અને તેને અનુસરતાં એ વધુ ગાયનો ગાવા પછી મારો પાઠ જરૂર ઉચકાયો. મારાં બે ગાયનો વન્સ-

મોર થયાં અને તેથી મારા અત્યાર સુધી થયેલતા પગે રંગભૂમિ પર સ્થિર થયા. મારા હૃદયમાં નવીન બળ અને શરીરમાં નવીન સ્થિતિવાદનો સંચાર થયો. એ પ્રવેશ કરી અંદર આવતાં વીંગમાં ઉભેલા માલીકે અને સાબારી આપી, અમેલી તો દોડીને અને બાગી જ પડી અને બીજા એકદિશએ મજા ધન્યવાદનું દાન કરવામાં પૂરી ઉદારતા બતાવી. એ જરિ તરફની વાહવાહ સાંભળી એક વાર સ્ત્રીની ભૂમિકા બજવનારા એક નટ-પાત્ર-ના પશ્ચાત્તાપ વિશેની વાંચેલી એક કવિતાનું મને અમાનક સ્મરણ થઈ આવ્યું:-

“આનંદે મેં પ્રથમ બળ્યો. વેરા ન્યારે નટીનો,
સારી ઝોઢી જરિસહિત ને સ્વર્ણપદ્મે કટીનો;
કેટ મોટી ખચખચિત ને ભૂખણે સર્વ ખેડાં,
આશ્ચર્ય ન્યારે નૂપુરકમકે થાય આનંદ ગોડા.
આરીસામાં નિરખિ મુખને રૂઝિયું રૂઝ ગોરે,
મુલેશીની શિર પર ધરી ટોપિને બાંધી દોરે;
માલે લાલી ગમતી ટિકડી છૂ બનાવીજ કાઢી,
ધાલી નાકે નય વળિ વરા કાનમાં કાંપ વાળી.
મોહા લોકો વર અભિનયે ડોલાવી મેં ધરાને,
નૂલે શીખ્યો ભરિત પગમાં બાંધિયા ધૂધરાને;
ચાર ચાર લટક મટકે મારી આંખો દશારે,
નારી જેવી વસન ભરીને કીધી છાતી વધારે.
મારું સ્વાભાવિક અતિ હૃદય કંઠ માધુર્ય સારું,
આવીને હું વિકટ નખરે પ્રેક્ષકોને મહારું;
મેટા યાતાં મતિદિન મૂછો કાઢવાનો પ્રસંગ,
વર્ણુ એવા મુદ્દય, મમ આ દેહલાએક દંગ ?
યાતાં જે જે લહરી ચડતી પ્રેક્ષકોમાંહિ ધોર;
હવે તાળી કરથી પિટવે મર્જતી “વન્સમોર”

આ પાત્રના પુરુષઅતિદર્શક શબ્દોને સ્થળે સ્ત્રીઅતિદર્શક પ્રયોગો થાજીએ, તો બહુ એ કવિતા કોઈએ મારી એ દિવસની સ્થિતિ દર્શાવવા માટેજ લખી હોયની, એવોજ મને બાસ થવા લાગ્યો. મેં મારા હૃદયને પ્રમ પૂછ્યો કે-“તે પુરુષ પાત્રને તો સ્ત્રી તરીકેની કેમળતા દર્શાવવા માટે મૂછો મુંડાવવી પડતી અને દુર્લભ સીલસૂણો ધારણ કરવા પડતાં હતાં, છતાં ન્યારે તેને પ્રેક્ષકો હર્ષનાદથી વધાવી લેતાં તો મારા જેવી ખરેખરી સ્ત્રી પાત્રનો તેઓ સત્કાર કરે એમાં શી નવાઈ?” હું સ્વર્ગ અને મારા વચ્ચે માત્ર પ્રજા આંચળનો ફાસલોજ એવા લાગી. જેમ જેમ નાટક આગળ ચાલતું ગયું તેમ તેમ મારી ભૂમિકાની પ્રેક્ષકવર્ગમાં સારી પ્રસંસા થવા લાગી. અને તેના સમાચારો વારંવાર બહુસ્થળે ફરી આવતાં નાટકનાં સ્ત્રીની ખાતાંના કે બીજાં માણસોદ્ધાર અમને સ્ટેજપર સજતા રહ્યા. એવી રીતે વખત જતાં બીજા અંકનો છૂટો પ્રવેશ એટલે કે લોકોમાં અરોહવાટિકાનો સીન આવી લાગ્યો. એ પ્રવેશમાં પ્રેમભિક્ષા માગવા આવેલા રાવણ પ્રતિ સીતાનાં તિરસ્કારકર્તૃક બાણજો પર એટલી તો તાળીએ

પછી કે ન પૂછે વાત ! રાવણ અને ત્રિજયાના જવા પછી મેં સીતા તરીકે આત્મહત્યાના વિચારથી આ બાણજનો આરંભ કર્યો.

“અસ, ન પ્રાણુ જાયગા, ન પ્રાણુપતિ આયગા ! ન રેહાઈ મિલેગી ઓર ન આખરુ બચેગી. હે ઈશ્વર ! કે રેણુસાગર ! આપધાત મહાપાપ હય, પરંતુ ઈસ અપવિત્ર તનમે ઇસ પાપી પ્રાણુકા આસ અબ અત્યંત સંતાપ હય ! ત્રિજયા ચિતા નહીં બનાતી હય, કેવળ દિવાસોસે જ બલાતી હય. બેહતર હય કે અપનેહી બાલોકી ફાંસી લગાવું, ઔર સરસે ચે બલા ટાવું !”

તે વેળાએ પ્રેક્ષકો શાંત અને શોકાતુર બની ગયા, એટલી સારી મારા બાણજની અસર થઈ ગઈ. અહીં સીતા આત્મહત્યાનો ચત્ન કરે છે, પણ એટલામાં હનુમાનજી મગ્ન થઈ સીતાને રામની મુદ્રિકા સાથે આશ્વાસન આપી એ અનર્થને ટાળે છે અને પ્રવેશ પૂરો થાય છે. આ પ્રવેશ બનવી આવ્યા પછી રંગભૂમિ પરના મારાથી સો યોજન દૂર વસતા સારા કૃત્રિમ સીતા તરીકેના દર્શાવેલા સતીત્વ અને આત્મહત્યાના પ્રયત્નનું સ્મરણ થતાં મને હસવું આવી ગયું ! આ તો એવાજ ઘાટ થયો કે:-

“જે જાનિણી બાળકમાં તણે લાજ કામ કમાય છે,

નાટકનિલયમાં આવોને સીતા બની તે ગાય છે;

* નિજ લાજકાજ હબર જન સામે કઠારી ખાય છે,

એ વિશ્વનું વૈચિત્ર્ય છે, વેશ્યા સતી પણ થાય છે !” (અમૃત)

હુંકામાં એટલું કહેવું બસ છે કે, મારા નાટ્યજીવનનું મંગલાચરણ સારું થયું. નાટક વખણાયું અને મારો પાઠ પણ સારી રીતે વખણાયો. એનું એક બીજું કારણ એ પણ હતું કે, સીતાનો પાઠ તે એક સતી સ્ત્રીના પાઠ હોવાથી એ પાઠમાં વધારે લોકમટકની આવશ્યકતા નહોતી અને હિંદુ પૌરાણિક નાટક હોવાથી બાપા પણ હિંદી હતી, એટલે ગાડું ગબડી ગયું. હું અછાપિ નાટ્યકલામાં અધિક પ્રવીણ ન હોવાથી અને હું બાપાનું પણ મેં સારું જ્ઞાન ન મેળવેલું હોવાથી જો ‘અક્ષિરેદિર્સ’માંના નૌરાખાના કે ‘શહીદનાજ’માંના સહ્યાના પાઠને બજવવાની નોબત આવી હોત, તો પ્રથમ પ્રયત્નમાં મને આટલો વિજય મળી શક્યો હોત કે કેમ, એ શંકા જ છે. સર્વથી વિરોધારી મને વિજયિની કરનારું મારું કંઠમાધુર્ય હતું, એ પણ મારે અહીં ખાસ કરીને જણાવવું જ જોઈએ. સારું થયું કે એ પાઠ મળવાથી જેમ મારી પ્રતિષ્ઠા જળવાઈ, તેમ જ એ પાઠ પ્રથમ આપવાથી માલિકની આખરુ પણ સત્કાર્ય મઈ. એ દિવસથી યોગાવધા અને ટચાક એકતરો પણ મારી હાંસી કરતા અટક્યા અને આપણો આવ વધવા સાથે પોણશન પણ વધવા માંડ્યું ! એ દિવસ પછી માલિકની મારા પરની કૃપાદષ્ટિ પણ વધવા લાગી. એ તો દુનિયાનો કાયદોજ છે કે, ‘આમ વહાલું નહિ પણ સહુને કામ જ વહાલું લાગે છે !’

સીતાનો પાઠ બજવતાં મને જે એક બીજા વિશિષ્ટ વિષયનો અનુભવ થયો તે એ કે, આ જગતમાં દુરાચારીઓ કરતાં સદાચારી મનુષ્યોની સંખ્યા ઘણી જ ઓછી હોવા છતાં નાટકમાં જ્યારે જ્યારે પણ ધર્મની પ્રશંસાનાં અને ખાસ પ્રતિ દિશ્કાર દર્શાવનારાં તેમ જ સત્યના મહત્વને બતાવનારાં અને

અસત્યને વખોડનારાં વાક્યો બોલાતાં હતાં ત્યારે ત્યારે પ્રેક્ષકોની તાળીઓની ગર્જનાથી નાટકશાળા ગાજી ઉઠતી હતી; અને રાવણ જ્યાં પાત્રપર ધિક્કાર વર્ષા-વવાનો બાવ પણ પ્રેક્ષકો ખતાવતા હતા. પણ એનું મારા હૃદયમાં કંઈક ખીજું જ પરિણામ થયું. મને તો એનો બાવાર્થ એવો જ જણાયો કે, જગતના લોકો ધર્મ કિંવા સત્ય કરતાં ધર્મ અને સત્યના આડંબરને જ વધારે ચાહનારા છે. પોતે ગમે તેવી અનીતિનું ગુપ્ત આચરણ કરશે, પણ જો તેની અનીતિનું, અનીતિને ઠાળવાના ઉદ્દેશથી, કોઈ સ્પષ્ટ રાખડોમાં દર્શન કરાવશે, તો તેને તેઓ અસત્ય, અશ્લીલ અને બીભત્સ કહી, નીતિનો મિથ્યા આડંબર ખતાવી, જાણે પોતે મહા નીતિશાસ્ત્રી અને ધર્માત્મા હોય, તેવા ડોળ દેખાડતાં જરા પણ શર્માશે નહિ. સર્વ એકાકાર કરવાનો બીજાઓને ઢોલ વગાડીને ઉપદેશ આપવા છતાં અને પોતે મહાન સુધારકોમાં ખપવા છતાં વખત આવતાં નીતિમંડળના નિયમેને આધીન થઈ દેહશુદ્ધિ ને પ્રાયશ્ચિત્ત કરી પોતે મુંઝે મોઢે માથું મૂક બોડાવશે; પણ નીતિ-મંધનને પાળનારા બીજાઓની તે જ મહાશયો નિર્લજ્જતાથી મશરી હડાવશે અને ‘મિયાં ગિર ગયે પણ ટંગડી લેયો’ના શુભારથી ડોળ સૌ ખતાવશે ને ખતાવશે જ ! જીવો સતી સ્મૃતિ, અનસૂયા અને સારવિત્રીની સહસ્ર મુખે પ્રશંસા કરશે, પણ પોતે ગમે તેવા અનાચારમાં સંચરશે. આ બધી મને તો અધપરંપરા જ દેખાય છે. પોતે અનીતિમય હોવા છતાં નીતિનો દંભ દર્શાવે, ધર્મહીન હોવા છતાં ધર્મનો બાજુ રંગ ખતાવે અને અસત્યવાદી હોવા છતાં સત્યના વાદને મુખમાં લાવે, એ મારા વિચાર પ્રમાણે તો બંધકર અનીતિ, બંધકર અધર્મ અને બંધકર અસત્ય છે. પાપી જો પોતાના પાપને નિષ્કપટતાથી સ્વીકારે, તો તે જ અદ્વિતીય જ સત્યવાદી છે, એમ કહેવામાં કોઈ પણ ખકારનો પ્રત્યવાય નથી. જ્યાં સૂઝી અનીતિનાં આબિરૂપ સત્ય ચિત્રો આલેખીને તેનાં બંધકર પરિણામોનું જનસમાજને જ્ઞાન આપવામાં આવશે નહિ અને આડંબરશીલ જનસમાજ જ્યાં સૂઝી એવાં સત્ય ચિત્રોને અશ્લીલ નામ આપતો અટકશે નહિ, ત્યાંસૂઝી અની-તિનું આ સસારમાંથી જડમૂળથી તો કદાપિ ઉચ્છેદન થવાનું નથી તે નથી જ.

શનિવારે ‘રામલીલા’ નાટકનો પ્રથમ પ્રયોગ થઈ જવા પછી સોમવારે નાટક કંપનીનો માસિક હાથમાં કાગળિયાનું એક બંડલ લઈને મારી પાસે આવ્યો અને કુરસીપર બેઠા પછી કહેવા લાગ્યો કે:—“મિત્ર ચંપા ! મને તમારા કામથી ખૂબતો સંતોષ મળેલો હોવાથી હું આજથી તમારા પગારમાં ફરજીયાતો વધારી કરી આપું છું અને આ બીજી સીતા કરતાં પણ નાટ્યકળાની દૃષ્ટિથી વધારે સારો ‘અમૃત’ નાટકમાંનો આઈનેસનો પાઠ આપું છું કે જે તમે પૂરી ચાલાકીથી ભજવી ખતાવશો, એવી મને દૃઢ આશા છે. આ પાઠથી વળી તમને વધારે સારો આનંદ મળશે.”

“આ મેઢેરબાનીમાટ હું આપતો કેપકાર માનું છું; મારાથી બનશે તેટલો સંતોષ આપીશ.” મેં કાગળિયાનું બંડલ લઈને વિનયથી ઉત્તર આપ્યું.

અમારા માસિકની ચાર પાંચ ગાડીઓ હતી, એટલે તે જ દિવસે સાંજે અમને પ્રમાદચંદ્ર મને અને મારી સખી અથવા ગુરુ લલિતાને ગાડીમાં બેસાડીને ફરવા લઈ ગયા. સાંજે પાંચ વાગે નીકળેલાં અમે દિલકુશા, સ્ટેશન, વિક્ટોરિયા પાર્ક આદિ સ્થાનોની હવા આઈને લગભગ સાડા આઠ વાગે પાછાં આવ્યાં. તે દિવસે

મારો અને લલિતાનો બન્નેનો કાંઈ પાઠ ન હોવાથી લલિતાને આમહ કરીને મેં મારા સ્વપ્નમાં જ બેસાડી અને અમે બન્નેએ સાથે જ બેસીને ભોજન લીધું. ભોજન પછી પાન બનાવતાં લલિતાએ કહ્યું કે:—

“બહેન ચંપા! આને સાંઝે દિલકુશાના ખંડિયેર પાસે જ્યારે આપણે ગાડી ઉભી રખાવી હતી, તે વેળાએ સ્ક્રામિના બાંકડાપર બેઠેલા લક્ષ્મણનો તારી કેવી તારીફ કરતા હતા, તે તે કાંઈ સાંભળી કે?”

“સીતાના પાઠ વિષે તેઓ કાંઈ વાતચીત કરતા’તા ખરા, પણ તે વેળાએ આપણા માલિક સાથે હું પણ વાતચીતમાં રોકાયેલી હોવાથી તે હું બરાબર સાંભળી શકી નહોતી.” મેં જવાબ આપ્યો.

“તેમાંના એકે મંગળાચરણમાં જ એવો ઉદ્ગાર કાઢ્યો કે, ‘સાક્ષી ઇસ નઈ રંડી એનકાને તો સીતા કે કામરે કમાલ કર દિખાયા; ગાના તો વો સુરીલા ઓર જમાવટકે સાથ ગાતી હય કે, કલકતેકી ઓહરનન ઓર દેહલી-વાલી હશમતભનકોલી શર્માતી હય! કમખત નાહકવાલાથી અઘ્ઘા પરીન્દા પકડ લાયો હય’ આમાં સાક્ષી અને રંડી એ બે શબ્દો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાના છે.” લલિતાએ તે તારીફનો પુનરુચ્ચાર કરી સંભળાવ્યો.

“આ તે મુઠ્ઠા પ્રસાસા કે નિંદા? મને સાળી અને રંડી કહેવાનો એ પીટચા બામઠાએને’ રો અધિકાર હતો?” હું જરાક છેડાઈ ગઈ.

“ગાંડી રે ગાંડી! અરે નાદાન! આ તો જેમ સરકાર તરફથી લાયકીવાળા મુહુરતોને સર, રાવ બહાદુર, આઈ. સી. એસ. વિગેરે ખિતાબો આપવામાં આવે છે, તેવા જ તમારાખીનો તરફથી લાયકીવાળાં એક્ટરસ અને એક્ટ્રેસોને મળતા માનપાનના ખિતાબો છે ખિતાબો, સમજ? જેમ અતિશય હર્ષ થવાથી આખમાંથી આંસુ નીકળી આવે છે, તે જ પ્રમાણે એ લોકોના મુખમાંથી જેના પાઠને જોઈ ઘણી જ ખુશી હાસિલ થઈ હોય, તેની તારીફમાં આવા કેતુમ સમાન કોમળ શબ્દો ખરી પડે છે. જે એક્ટર કે એક્ટ્રેસ સ્ટેજપર સારું કામ કરી જાય છે, તેના કપાળમાં તમારાખીનોની આવી ગાળો ખાવાનું અવશ્ય લખાય છે. ન વખણાયેલી એક્ટ્રેસ ‘ખિચારી’ કહેવાય છે અને વખણાયેલી નદી પ્રેક્ષકોની ‘સાળી’ થાય છે. કોઈ કોઈ વાર તો તારીફ તરીકે બોલાતી એ ગાળોનું થર્મામીટર એટલી ઉંચી ડિગ્રીએ ચઢી જાય છે કે, તે શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરતાં મારી જીભ અચકાય છે. તારે આવા શબ્દોથી જરા પણ મથરાવું નહિ; કારણ કે, આ શબ્દો તો તારા બાવી વિજયની નિશાની છે; તારે એ બરાબર સમજી રાખવું કે, એક એક્ટ્રેસ તરીકેની તારી સફળ જિંદગાની છે.” લલિતાએ પોતાની નિલની ગંભીરતાને લાગીને આજે પહેલી વાર જ અને પોતાના વિનોદી સ્વભાવનો પરિચય કરાવીને કહ્યું.

• “હું, ખરેખર આથી નાહકવાળાઓ પોતાની આખરમાં વધારો થયેલો માનતા હશે?” મેં આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“ઈંગ્લેન્ડની પેઠે હિન્દુસ્તાનમાં નાહકવાળાઓને સરકાર ખિતાબો આપતી નથી, એટલે માનતા હશે એમ નહિ, પણ માને છે, અને તેમણે તેમ માનવું જ જોઈએ; કારણ કે, બીજો ઉપાય નથી.” લલિતા બોલી.

“એ તો એક વિચિત્રતા જ કહી શકાય!” મેં ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“નાટકમાં ન્યાં વિચિત્રતાનો હંડાર જ બરેલો છે, ત્યાં પછી આવી એક જ વિચિત્રતાનો વિચાર કરવો વ્યર્થ છે. જેમ જેમ દિવસો વીતતા જશે, તેમ તેમ તને પોતાની મેળે જ એ વિચિત્રતાઓનો અનુભવ મળતો જશે, એટલે અત્યારે મારે તે કહી બતાવવાની એટલી બધી અગત્ય નથી.” લલિતાએ ટુકામાં જ ચતાવી દીધું.

હું માત્ર ‘રામલીલા’માં જ સીતાનો પાઠ બજવતી હતી અને ‘અમૃત’ માંનો આધનેસનો પાઠ તૈયાર કરતી હતી. લગભગ એક માસ વીતી ગયો, અને તેટલા અવધિમાં કોઈ ખાસ નજીવા જેમ બનાવ ન બન્યો. એક મહિના પછી ‘અમૃત’ નાટક પ્રેક્ષકો સમક્ષ રંજભૂમિપર લગ્નવી બતાવવામાં આવ્યું. અને આધનેસની ભૂમિકામાં મને મારા સદ્ભાગ્ય યોગે મારી ધારણા કરતાં એટલો તો વિશેષ વિજય મળ્યો કે, એ દિવસથી લગ્નનોના વિલાસિનોનાં ધ્યાન મારામાં ધરાવાયું. એ દિવસે માલિક, એક્ટ્રેસો અને એક્ટ્રેસ તરફથી શાબાશીનો અને તમાશાખીનો તરફથી તારીફનો જે વર્ષાદ મારાપર વર્ષાવવામાં આવ્યો, તેને સહન કરવાની મારામાં શક્તિ નહોતી; તે શાબાશીઓના જર્વાળ આપતાં અને ઉપકાર માનતાં માનતાં મારી નિન્હા અને મુખ બંને થાકી ગયાં. માત્ર લલિતાએ એ દિવસે મને ધન્યવાદ આપવાને બદલે પ્રથમ એક સમાપ્ત થવા પછી મારા સ્વપ્નમાં આવી ઉપદેશના જે શબ્દો સંભળાવ્યા:—

“મારી જાણી એંધા; આજે તારા વિજયથી મને જેટલો હર્ષ થાય છે, તેટલો જ શોક પણ થાય છે. આજનો દિવસ તે તારી બાવી બાગ્યરેખાનો દિવસ છે. જે હું તારા પોતાના મનને વશ રાખીશ અને લાલચમાં નહિ લપટાય તો તારો કાંઈક બચાવ થશે; પણ જે મનને ચંચળ બતાવી અવિચારથી કોઈ પણ આડા માર્ગમાં ઉતરી, લાલ લોકોની લંપટતામાં લપટાઈ, તો પછી સમસ્ત સંસારનાં સંકટો ભવિષ્યમાં તારા માટે જ સુભયલાં છે, એમ તારે નિશ્ચયપૂર્વક માની લેવું. હું આજે તને ધન્યવાદ આપવાને બદલે એક શુભેચ્છક મૈત્રિણી તરીકે, આજનો આ વિજય તને મદદમાં ન છકાવો, લંપટ ન બનાવો અને અનીતિના હંડા ખાડામાં ન ગળડાવો, એની ચેતવણી આપવા જ આવી છું. કે નાટકમાં રહીને જે કાંઈ જોયું છે અને જાણ્યું છે, તે અનુભવના આધારે જ હું તને આ ઉપદેશ આપું છું; માટે જે કાર્ય કરે, તેનો ફલ વાર વિચાર કરજે, કોઈ પણ માર્ગમાં વિચારીને જ આગળ પગલું બાજજે.”

“તમારા જેવી કર્ણધારિણી સંભાળનારી, યોગ્ય દિશામાં દોરનારી છે, તો આ નૌકા એટલી દિશામાં જવાની નથી, કોઈ ખડક સાથે ઓથિતી અથડાવાની નથી.” મેં હસીને ઉત્તર આપ્યું.

“ઈશ્વર તને સદૃશ્ય આપે.” એટલું કહીને લલિતા તેના બિટ્ટીસનો પાઠ હોવાથી ખીળ એકમાંના પોતાના પ્રવેશમાં ચાલી ગઈ.

ખીજે દિવસે સંધ્યાકાળ પૂર્વે જ લલિતાના ઉપદેશનો પ્રત્યક્ષ અમલાર દેખાયો. પોષ્ટદારા મને એક નામ વગરની પ્રેમપત્રિકા મળી. એ પત્રિકા વાંચી હું આશ્ચર્યના સમુદ્રમાં ગાયાં ખાવા લાગી. એ પ્રેમપત્રિકા લખનાર પુરુષનાં પ્રેમદ્વારો નીચે પ્રમાણે હતા:—

પ્રકરણ ૭ મું
ચોગી કે ભોગી ?

“કુમારી એનકા !

“શનિવારની રાત્રે મેં તમારો આમનેસનો પાર્ટ જોયો, અને એ પાર્ટમાંના તમારા હાવબાવો તથા અભિનય તેમજ જોલવાની છટા આદિ જોઈને હું એવા તેજ મોહમુગ્ધ થઈ ગયો છું કે, તમારા વદનચંદ્રનાં દર્શનમાટે મારાં નેત્રો ત્રકોર પ્રમાણે તરસી રહ્યાં છે. જો તમારા જેવી એનકા મને પોતાનો વિશ્વામિત્ર બનાવે, તો મારા કામ્યની સીમા જ થઈ જાય ! જો મને તમારી સ્નેહ-સુધાનું પાન કરાવી નવીન જીવન અર્પશે, તો તમને ધન, ધાન્ય અને ઐશ્વર્ય આદિ કોઈ પણ વસ્તુની ન્યૂનતા રહેશે નહિ. એ સર્વ વસ્તુઓ મારા બંડારમાં બરપૂર ભરેલી છે, માત્ર તમારા જેવી મનોહારિણી અને પ્રેમરસદાષિની મુગ્ધાક્ષી નવચોવના સુંદરીની જ ખોટ છે અને તે ખોટ મારી માર્ચનાને માન્ય કરી કાઢી નાખશે, એવી આશા હું લાવું છું. આવતી કાલે સાંજે પાંચ વાગે દિલકુશાના ખંડિયેરમાં હું તમારી વાટ જોઈશ. જો તમે આવવાની કૃપા નહિ કરો, તો મારી કેવી દુર્દશા થશે, એની અત્યારે મારાથી કલ્પના માત્ર પણ કરી શકાતી નથી. વિશેષ સ્નેહભાવે.”

“હી. તમારો પ્રેમી હંસ.”

આ પ્રેમપત્રિકા શુદ્ધ હિન્દી ભાષામાં લખાયેલી હતી, પણ વારંવાર હિન્દી કે ઉર્દૂના પ્રયોગોથી કંટાળો ન આપતાં તેને આ ગુજરાતી અનુવાદ જ આપ્યો છે. આ પત્ર વાંચીને હું તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો ! નાટ્યજીવનના પ્રારંભમાં જ મૂળે આણું મૂલ્ય અંકાયણું જોઈ, જેમ એક રીતે મારા મનમાં આનંદ ઉછળવા લાગ્યો, તે જ પ્રમાણે લલિતાના ઉપદેશસ્વરૂપ વાક્યોનું સ્મરણ થતાં હૃદય એવી પ્રેમપત્રિકાઓને ન સ્વીકારવાના વિચારથી કાંઈક ખેંચસહિત પાણું પણ ઢંઢવા લાગ્યું. આ પત્રિકા લલિતાને બતાવીને એ વિશે તેની સલાહ લેવી કે એકલા જ દિલકુશાના ખંડિયેર તરફ જઈ એ પત્રિકાના લખનારની સુલાકાત લેવી, એ જ વિચારોનું મારા હૃદયક્ષેત્રમાં તુચ્છ શુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું. અતે હું એવા નિઃશ્વ-પર આવી કે, ઝમે તેમ થાય, પણ જે કાર્ય કરવું તે લલિતાની સલાહ અને મધ્યસ્થતાથી જ કરવું, એકલીના સ્વતંત્ર વિચારથી કાંઈ પણ કરવું નહિ; આ જો કોઈ બદમાશોનો મને પોતાના કૃન્દામાં ફસાવવાનો અને અયોગ્ય રીતે મારાપર બળાકાર કરવાનો કૃત્તિ હોય તો ? હું અહીંની અજાણી છું, એટલે આવા સાહસ-કર્મમાં તો મારે પ્રવૃત્ત ન જ થવું !

આવા પ્રકારના નિઃશ્વપર આવી નાટકશાળાથી દશ મિનિટના રસ્તાપર આવેલા લલિતાના નિવાસાલય પ્રતિ મેં પ્રયાણ કર્યું. એ વેળાએ સાંજ થવા આવી હતી અને લલિતા ચાહે કરવામાટે પ્રાથમિક સજ્જાવવાની તૈયારી કરતી હતી. મને જોતાં જ તે જીંદીને જણી થઈ અને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. મેં કહ્યું, “સ્વપ સજ્જાગી અને ચાહે બનાવો, એટલે પછી મારા આવવાનું કારણ તીરાંતે કહી સંભળાવું છું. પણ ચાહે એક કપ વધારે મૂકજો, મેહમાનને બૂલી જશે નહિ.” “ના, બા ! આવાં ચોગી ખાનારાં મેહમાનો તો અમને બારી પડી

જય. હાજીમાં સારી ચાહેના એક કપના ચાર પૈસુ આપવા પડે છે, મારે એક આનો હોય તો ચાહે પીવાની આશા રાખજો.” એવી રીતે વિનોદાત્મક હિતર આપીને તે પોતાના કામમાં લાગી ગઈ. દસ પંદર મિનિટમાં ચાહે તૈયાર થઈ-ચાહેનાં બે કપ વાંસની ટિપોયપર મૂકી તે પછી મારી સામેની દુરસીપર એસી ગઈ અને ઘરમાં તેના ઘણી ન હોવાથી-તે કોઈ જુગારખાના કે ચંદ્રખાનાની સુલાકાતે ગયેલો હોવાથી-ચાહે પીતાં પીતાં અમે અમારી વાતચીતનો આરંભ કરી દીધો.

“હવે અત્યારે અહીં આવવાનું કારણ જણાવીશ?” લલિતાએ કહ્યું.

“હ્યો ત્યારે પ્રથમ આ ગ્રેમપત્રિકા વાંચો.” એમ કહી તે પત્રિકા મેં લલિતાના હાથમાં આપી દીધી.

તેણે ચાહેના કપને ખલાસ કરવા સાથે તે પત્રિકાના વાંચનની પણ સમાપ્તિ કરી નાખી અને પૂછ્યું કે:-“બસ, આ પત્રિકા મને બતાવવા મારે જ અહીં સૂધી આવવાનો પરિશ્રમ વેઠવો પડ્યો કે?”

“જ નહિ, આ પત્રિકામાંની માર્થનાને માન્ય રાખવી કે એને કચરાની ટાપલીને સ્વાધીન કરી દેવી, એ સંબંધી સલાહ લેવામરે.” મેં જણાવ્યું.

“શનિવારે રાત્રે મેં કહેલાં વચનો તને યાદ છે ખરાં કે? આ તો મંગળા-ચરણ છે, આવી તો હજી પાંચસો પત્રિકાઓ આવશે, એટલે કેટલાકેની માર્થ-નાને માન્ય રાખીશ અને કેટલાકેનો તિરસ્કાર કરીશ? આવા કાગળોને કચરાની ટાપલીને સ્વાધીન કરવા કરતાં પણ બાળી નાખવા, એ વધારે સારું છે.” લલિતાએ કહ્યું.

“પણ મારી એવી ઇચ્છા યાચ છે કે, જે તમે મારી સાથે આવો, તો આ પત્ર લખનાર કોણ છે તે આપણે જાણીએ અને સંસારનો એક નવો અનુભવ મેળવીએ.” મેં કહ્યું.

“અંચળતાને ત્યાગવાની તારા હૃદયમાં લેશમાન પણ શક્તિ હોય એમ જણાઈ નથી. અત્યારથી જ તારા મનની આવી સ્થિતિ છે તો આગળ જતાં કોણ જાણે શું થશે, એનો જ મને બચ થયા કરે છે.” લલિતાએ જરાક મોઢું બગાડીને કહ્યું.

“ત્યારે મારી ઇચ્છાને તમે માન્ય નથી જ રાખવાનાં?” મેં ગળગળા સ્વરથી એ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું.

“દિલકુશાનો માર્ગ બધાંમરે રાત દિવસ ખુલ્લો છે, અત્યારે જ નહિ; ગાડી જોઈએ તો હું બોલાવી આપું.” લલિતાએ બેપરવાઈ બતાવી.

“નહિ, તમે મારી સાથે ચાલો-એકલી તો હું ક્યાં જવાની જ નથી.” મેં પાછો આગ્રહ કર્યો.

“વાહ! વાહ! આ ઘઘો તો ઘણો જ સરસ! પોતે તો રૂખવા જાય છે, પણ સાથે મને પણ રૂખાવવા ચહાય છે?” લલિતાએ કટાક્ષ કર્યો.

“જે ખાસ રૂખવાનો જ મારો મનોભાવ હોત, તો આ વાત હું તમને જણાવત જ નહિ.....”

તે મને બોલતી અટકાવી વચ્ચે બોલી કે:-“ઠીક છે, તો છેલ્લે સૂધી જે

મારી સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનું વચન આપતી હોય, તે હું આવતી કાલે તારી સાથે આવીશ અને સંસ્કૃતની વિલક્ષણતાનું તને પૃથક્કરણ સહિત દર્શન કરાવીશ.”

“હું તેવી રીતે વર્તવાને કબૂલ છું.” મેં વચન આપી કહ્યું.

ખીલે દિવસે અમારો દિલકુશમાં જવાનો નિશ્ચય થયો.

• જો કે માગવાથી ફરવા જવામદે માલિકની ગાડી અમને મળી શકે તેમ હતું, પણ આજે અમારે ખીલ રમત રમવાની હોવાથી હું પાછી જીવિતાને ઘેર મઠી. ત્યાં તેણે બાડાની લેડો ગાડી ખેલાવી તૈયાર રાખી હતી, તેમ જ તે પોતે પણ ઉત્તમ વસ્ત્રોથી શરીરને શુંગારી મારી વાટ જોતી બારીમાં ઉભી હતી. મને આવતી જોઈ હાથવતી ગાડીમાં ખેસવાનો ઈશારો કરી, તે પોતે પણ પાંચ મિનિટમાં આવી લાગી અને અમે દિલકુશ તરફ જવાને ઉપડી ગયાં.

અમારી ગાડી દિલકુશના ખંડિયેરના કોંગ્રાઉન્ડમાં આવીને ઉભી રહી, તે વળાંકે બરાબર સવા પાંચ વાગ્યા હતા, એટલે પત્રિકામાંના ટાઇમ કરતાં અમે પંદર મિનિટ મોડાં હતાં. પણ પંદર મિનિટનો ફેર તે મંઈ આપણા હિંદુસ્તાની કાયદા પ્રમાણે ફેર ન કહેવત્તી, એટલે અમને નાસીપાસ થવાનો કે પેલા મારા-પર ફિદા થયેલા પુરુષના ન મળવાનો તે બધું નહોતો જ. અમારી તો એવી ધારણા હતી કે, એ પત્રિકા લખનાર કોઈ મોટા રહસ હશે, અને તે કીમતી યોશાકમાં તમા બપકાબંધ જોડીની ગાડીમાં કે મોટરમાં બેસી આવ્યો હશે. પણ ત્યાં જ્યારે કોઈ પણ ગાડી કે કોઈ પણ એવો પુરુષ અમારા જોવામાં ન આવ્યો, ત્યારે અમારા મનમાં કાંઈક નિરાશાનો ઉદ્ભવ થવા લાગ્યો. ખંડિયેરના મધ્ય ભાગમાં માત્ર એક કાપાયવજીધારી સંન્યાસી આમતેમ હસતો ફરતો અમારા જોવામાં આવ્યો. થોડીવાર પછી તે મહાત્મા અમારી ગાડી તરફ આવતો દેખાયો. ગાડીમાં બે ત્રણ વાર દૃષ્ટિપાત કર્યો પછી તે નજીકમાં આવ્યો અને પૂછ્યું—“મિસ જોનકા આપનું જ નામ ને ? મારી પત્રિકા મઠી કાલે આપને મળેલી હોવી જ જોઈએ.”

“એ પત્રિકા પાઠવનાર, હંસ સંજ્ઞાધારી મહાશય આપ પોતે જ કે ?” જીવિતાએ સામે સવાલ કર્યો.

“જી હા, હંસ સંજ્ઞાધારી આ પરમહંસે જ એ પત્રિકા પાઠવી છે.” વિનય સહિત તેણે ઉત્તર આપ્યું, “નીચે જતરી આવો, આપણે ખંડિયેરમાં ફરતાં ફરતાં જરા વાર્તાલાપનો આનંદ મેળવીએ.”

“ચિન્તા નહિ, ચાલો.” જીવિતાએ એ ઉત્તર આપીને અને નીચે જતર-વાનો હસ્તસંકેત કરી દીધો.

એ સંન્યાસી કદમાં હોયો, સાધારણતઃ શરીરે પુષ્ટ, રંગે ગોરો અને લગ-બગ ૪૫ થી ૫૦ વર્ષની અવસ્થાનો હોવા છતાં બળવાન અને હેખાવડો હતો, તેનું મુંડાવેલું માથું ઉઘાડું અને ચક્રચક્રું હતું, આંખોપર ચરામાં ચઢાવેલાં હતી, મોમાં પાનનો રૂચો બરેલો હતો, હાથમાં એક ફેશનેબલ લાકડી હતી, ગળાથી ત્રીચ પગ સુધી લંબાયેલા ગેજીઆ રંગનો ચોલો પહેરેલો હતો અને વિશેષતા એટલી કે જે વસ્તુઓ બીજા સંન્યાસીઓના પગમાં જોવામાં નથી આવતી, તે સ્ટ્રાઈપ્સ અને દશ આર સ્પીઆની કીમતનાં ચળકતાં વિલાસતી બૂટ એના

પ્રથમમાં જોવામાં આવતાં હતાં. એના જમણા હાથની આંગળીમાં વળી હીરાનડિત એક વીંદી પણ ઝમઝમારા મારી રહી હતી ! એણે ખીસામાથી કાંઈક કાઢવામટિ હપરના ભગવા ઝુબાને ઉઘેા કરતાં અંદર વળી ખીજે જ ચોરાક દેખાયો. અંદરના ભાગમાં ગંજકાક, સુદર અંગેજ ફેરાનનું અધિયાન, તેમાં સોનાનાં મશીનપોલિશ અમકતાં બઠન, ધડિયાલમાંની સુવર્ણશુંખલા ઇત્યાદિ રાજવંશીય કાઠ જોવામાં આવ્યો ! એ સંન્યાસીના અંદરના અને બહારના ચોરાકમાં જેટલો ભેદ હતો, તેટલો જ તેના અંદરના અને બહારના વર્તનમાં પણ અંતરાય હતો, એ તો તેની પત્રિકાજ સિદ્ધ કરતી હોવાથી તેના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી.

અમે દિલકુશા ખંડિયરના મધ્ય ભાગમાં ગોઠવેલા બાંકડાપર બેઠાં. પરમ-હંસજ સામા બેઝપર વિરાજ ગયા અને અમે બંને ત્રૈતિણીએ સામેના ખીલ બેઝપર બેસી ગઈ. ઘેઠા પછી લલિતાએ સ્વામીશ્રીને પ્રશ્ન કર્યોઃ—“ત્યારે આપનું નામ મહારાય ?”

“આ શરીરને લોકો શશ્વતાનંદના નામથી ઓળખે છે,” ઉત્તર મળ્યું.

“ઓહો, ત્યારે તો મને લાગે છે કે, જે શશ્વતાનંદ સ્વામી વૈષ્ણવ ધર્મના એક પૂરા વિરોધી, મૂર્તિપૂજના શત્રુ અને શુદ્ધ વૈદિક ધર્મપ્રચારક મંડળના મહાન્ ઉપદેશક તરીકે પ્રખ્યાત છે, જેમનું નામ વર્તમાનપત્રોમાં વારંવાર વાંચવામાં આવે છે અને જેમનાં કેટલાંક વૈદિક ધર્મવિષયક વ્યાખ્યાનો પુસ્તકના સ્વપર્માં પ્રકટ પણ થઈ ચૂક્યાં છે, તે શશ્વતાનંદ સ્વામી આપ પોતે જ હશે. અમારાં મહદ્ભાગ્ય કે, આપના જેવા ધર્મોદ્ધારક અને જગત્તારક મહાત્મા પુરુષનાં દર્શનનો અમને આજ અમાનક લાભ મળી ગયો, એટલું જ નહિ, પણ સંભાષણનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત થયો.” લલિતાએ બહારથી વિનયદર્શક શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યો, પણ તેમાં માનિકતાથી જોતાં શાસમાં લપેટેલાં ખાસડાં જ સમાયલાં હતાં.

શશ્વતાનંદ વિદ્વાન્ હોવાથી તે તેનો એ આશય સમજી તો ગયો, કારણ કે, તેનું મોઢું કાંઈક પડી ગયું; છતાં ‘અર્થાત્ કઈ અક્ષત હોતી નથી’ એ ન્યાયથી જાણે પોતે કાંઈ પણ સમજ્યો ન હોયની ! તેવો ડોળ બતાવીને કહ્યું; “જી હા ! તે શશ્વતાનંદ હું પોતે જ, મને પણ તમારાં દર્શન અને સંભાષણનો લાભ મળ્યો, એથી ઘણું જ આનંદ થયો છે; અને આવો લાભ આપણુ સર્વને હમેશાને મટિ મળતો રહે, એવી મારી પ્રબળ ઇચ્છા છે. તમારો જે વિચાર હોય તે ખરો. પણ આ કોનકા કેમ કાંઈ બોલતાં નથી ?”

“એ તો નહું પંખીડું પાંજરામાં આવતાં જ થોડુંક બોલે છે ? ધીમે ધીમે જીભ બોલે છે. વખતના જવા સાથે બધો તાલ જમી જશે, આપ એના સ્વભાવ જાણી જશો અને એ આપના રંગને પામી જશે.” લલિતાએ લટકતાં મેળમાં રાખનારો લાયક જવાબ સંભળાવ્યો.

“હીક છે-પણ અહીં બેસવા કરતાં અહીંથી પાસે જ દિલકુશા નેટિવ ક્ષાત્ર-જીની બજારમાં આપણી ખાનગી જગ્યા છે, ત્યાં આલીએ તો તમારી કાંઈ

ખાતિર બરહાસત તો કરી શકાય. જો હરકત ન હોય તો પધારો.” સંન્યાસી મહાશયે ધીરે રહીને માગણી કરી.

સૂર્યનો અસ્ત થઈ ચૂક્યો હતો અને ધીમે ધીમે રશ્મિના આગમનની સૂચના આપતો અંધકાર ચોતાની સત્તા જમાવતો હતો. અંધારના ખેલમાં મારો પાડ તો હતો જ નહિ અને ‘અતરાબકાવલી’નો ખેલ હોવાથી હાલિતાનો અપહારનો પાઠ બીજા અંકના આરંભમાં આવતો હતો, એટલે તેણે શરમહંસજી(?) ની એ માગણી આનંદાની વગર તરત સ્વીકારી લીધી અને ત્રણ ગાડીમાં બેસી તેમના ઘરમાં પહોંચી ગયાં.

તેના ઘરમાંના ઠાઠમાઠને જોઈને હું તો આલી જ બની ગઈ. એ ઘરને આગળનો બાગ બંદરમાં પડતો હતો, નીચે એક માંધીની દુકાન હતી, અને મેડાપર જવાનો દાદરો પાછળ ગલીમાં આવેલો હતો. મેડાપર ત્રણ એરડા હતા, આગળના એરડામાં બેઠક હતી, ત્યાં જાજમ, કુરસી, ટેબલ, હિન્દુસ્તાઈ ગ્રેપ્સ, કોચ, ચીનીનાં રમકડાં અને એવી જ બીજી વસ્તુઓ એવી તો સુસજ્જિત રીતે ગોઠવેલી હતી કે, જાણે નાટકમાંનો એક ફર્નિશર બંગલાનો દેખાવ ! બીજા એરડો રસોડા તરીકે વપરાતો હતો અને ત્રીજા એરડો તે સ્વામીનું શયનમંદિર હતું. શયનમંદિરની રચના જામનગરમાં મેં જોએલાં રાજાનાં શયનમંદિરને પણ એક બાજુએ મૂકી દે તેવી હતી. સ્થિતિમાન સાડા છ ફીટ લાંબા અને ચાર ફીટ પહોળા ઉત્તમ કારીગરીના પલંગપર ઉંચા રુપી રેશમી પડવાળા પાંચ મણની શય્યા નાખવામાં આવી હતી અને તેને બારીક રેશમની સફેદ ચાદરવડે આચ્છાદેલી હતી. લગભગ સો સો રુપીઆની કીમતનાં તો એ એટલાનાં રસ થડી કરેલાં પગાં હતાં, ચાદર અને મચ્છરદાનીમાંથી ઉત્તમ કીમતી અત્તરનો સુવાસ ચારે તરફ પ્રસરી રહ્યો હતો અને શયનમંદિરમાં ફ્રેશિંગ ટેબલ, લુઈસ ગ્લાસ, સોગંધિત પદાર્થો, જળ અને જળપાત્ર આદિ જોઈને બીજી વસ્તુઓ પણ પૂરતા પ્રમાણમાં હાવી રાખવામાં આવી હતી. સંસારત્યાગી સંન્યાસીએ અમને પોતાના શયનમંદિરમાં લઈ જઈને બેસાડી અને પોતે પણ ત્યાં જ બેઠી ગયાં. આરસપથ્થરના ગોળ ટેબલની આસપાસની ચાર કુરસીઓમાંની ત્રણ કુરસીઓપર અમે ટેબલપર હાથ રાખીને બેઠાં. બેસતાંની સાથે જ એક નેહર કોફીના ત્રણ કપ્સ અને ત્રણ નહીં રહેબીઓમાં ત્રણ આમંદકેસ હાવી ટેબલપર મૂકી ગયા. તેણે કોફી વગેરેની વ્યવસ્થા પ્રથમથી જ કરી રાખેલી હોવી જોઈએ. પ્રથમ અમે કોફી તથા કેકને ન્યાય આપ્યો અને પછી તાંબૂલ-બક્ષણનો વિધિ થયો. એ પછી મહાત્માએ વાર્તાલાપનો આરંભ કરતાં કહ્યું કે—

“મારો સ્થાયી નિવાસ તો શુદ્ધ વૈદિકધર્મપ્રવારક મંડળના શહેરમાંના મકાનમાં જ છે; આ શહેરથી દૂરનું મકાન તો માત્ર તમારા જવાં મેહરબાન મેહમાનોની મેહમાનદારી કસ્વામાટે જ મેં બંદૂં રાખ્યું છે. શહેરમાં તમારાં જ્યાં અતિથિઓનું આદરાતિથ્ય કરી શકાય તેવી વ્યવસ્થા નથી.”

“આ વ્યવસ્થા આપે ઘણી જ સારી કરી રાખી છે. યુક્ત અતિથિઓનો યુક્ત સત્કાર આપા યુક્ત નિવાસાલયમાં જ થવો જોઈએ.” હાલતા બોલી.

“તમે તો અનુભવી છો, એટલે તમને વધારે સમજાવીને કે સ્પષ્ટ કરીને કહેવાની કંઈ જરૂર નથી.” સાધુબાઈ પેતાની અંતમાં આળોડયા.

આણકય લાલતા તેનો આંતરિક હેતુ સમજી ગઈ, તેને તે બહારની બેઠકમાં લઈ ગઈ અને કહેવા લાગી કે; “આજને આજ બધું કામ થઈ ગયું તેમ નથી; કારણ કે, નાટકમાં પણ એ નવીસવી જ આવેલી છે અને દુનિયાની આલખાણએથી બિલકુલ અલગી છે. આજે એને કાંઈ ભેટ સોજાદ આપો અને મીઠી મીઠી વાતોથી લલચાવો એટલે બીજવાર આવીશું ત્યારે કામ બની જશે. વળી આજે નાટકમાં મારો પાઠ બળ્યો છે એટલે મારાથી પણ વધારે વાર એકી થવાય તેમ નથી અને મારા વિના એ એકલી રહી શકે તેમ નથી.”

“ઠીક છે, ત્યારે તો આજે તમારા કહેવા પ્રમાણે જ કરું છું, પણ બીજવાર વળી ભેઈ લઈશું. તમને તમારી મેહનતનો બદલો પણ હું બરાબર આપીશ.” શ્વશુરતાનંદે લલિતાની ઇચ્છાનો સ્વીકાર કર્યો.

તે બંને પાછાં શયનમંદિરમાં આવ્યાં અને પોતાના બડિયાલમાં સોનાનો લગ્નલગ્ન દોહસોથી ખસે સ્ત્રીઓની કામતનો છેડો કાઢી મારા હાથમાં આપતાં શ્વશુરતાનંદે જાણ્યો; “મિસ જોનકા! હ્યા આ વિશ્વામિત્રના તપની બોરીક કમાણીને ભેટ તરીકે સ્વીકારો.”

“બાણે જ ઉપકાર થયો.” એ પ્રથમવાર મારી જિભડાને પરિશ્રમ આપ્યો.

“પાછાં ક્યારે પધારશો?” સ્વામીએ પૂછ્યું.

“આપ શનિવારની રાત્રે પાછા નાટક ભેવા પધારજો એટલે. અમે ક્યારે આવી શકીશું એ હું આપને ચિઠ્ઠીમાં લખી જણાવીશ.” લલિતાએ કહ્યું.

“શનિવારે હું આવીશ અને પહેલાં અંક સૂંધી જ બેસીશ; તેટલા વખતમાં મને ચિઠ્ઠી મળવી જોઈએ.” સ્વામી જાણ્યો.

“જોનકાનો પાઠ પહેલાં અંકમાં પૂરો થતો હોવાથી બીજા અંકમાં આપ બેસવાના નથી, એ તો હું પણ જાણું છું; પણ જિન્ટા નહિ, પહેલાં અંકમાં મારો પાઠ નથી એટલે જવાબ વહેલો જ આપને મળી જશે.” લલિતાએ ચમકાવ્યું.

“ત્યારે તમે પણ આ એક મારી નાનકડી ભેટ લેતાં જાઓ.” એમ કહીને શ્વશુરતાનંદે સ્વામીએ લલિતાના હાથમાં બે ગીનીઓ સેરવી દીધી.

“જી નહિ, મને અત્યારે આ ભેટ આપવાની જરૂર નથી; એ તો પણ બધું થઈ રહેશે. આટલો બધો પરિશ્રમ શામદિ ઉઠાવો છો? હું તો આપની આજ્ઞાકિત દાસી જ છું. અનેક શ્રદ્ધાળુ સુંદરીઓને હંભરો સ્ત્રીઓનો માલ આપવા છતાં પણ આપના જેવા મહાત્માઓની ચરણસેવાનો લાભ મળી શકતો નથી; તે લાભ અમને વિનાશ્રમે મળ્યો છે, તો પણ આ ભેટ સોજાદની શા આવશ્યકતા છે? એ તો આ જોનકા હજી નાદાન છે એટલે આપની યોગ્યતા જાણી શકતી નથી. આપે તો એમ જ જણાવું કે અમારાં તનમન ધન તે આપનાં જ છે.” આવા વિવેક દર્શાવવા છતાં લલિતાએ ગીનીઓ હાથમાંથી નીચે તો ન જ મૂકી અને બરાબર કૌમિક પાર્ટ બજાવી બતાવ્યો.

“જિન્ટા નહિ, એ તો આપણું સર્વને પરસ્પર લાભ છે. સાધુજનેન્દ્રિ સેવા કરેશો, તો તમારી કાયાનું કલ્યાણ થઈ જશે. આ તત્ત્વ જોનકાને પણ સમજાવી શકજો.” સ્વામીએ બલામણુ કરી.

“નિશ્ચિન્ત રહો, મને વધારે બલામણુ કરવી પડે તેમ નથી; એમ કહતાં

ચાર ચોમાસાં મેં વધારે ગાળ્યાં છે.” લલિતાએ આશ્વાસનદાયક ઉત્તર આપ્યું, અને હઠીને કહ્યું; “વારુ, ત્યારે અમને હવે જવાની રજા છે ? બહુ મોડું થઈ ગયું છે.”

“બહે વધારો, દયા આ બે રૂપીયા ગાડી બાડાના, સઘસને આપજો.” એમ કહીને તેણે બીજા બે રૂપીયા વળી લલિતાના હાથમાં મૂક્યા.

• એ પછી અમે બન્ને હઠી નીચે ઉતરી ગાડીમાં બેસી ગઈ અને ગાડીવાળાને ગાડી સુધી નાટકયાળા તરફ લઈ જવાની સૂચના આપી દીધી. ગાડી ચાલવા લાગી એટલે લલિતાએ મને કહ્યું; “તને કહ્યા પ્રમાણેનો પાઠ આજે તો મળ્યો જ સારો બજવી બતાવ્યો. ઉવટ સુધી તું વધારે ન બોલી અને બોલવાનું બધું કામ મેં જ બજવ્યું એથી તારો પ્રભાવ સારો જળવાયો.”

“પણ બહેન ! દિલકુશા તો જાણે એક જાહેર જગ્યા હતી અને ગાડીવાળો પણ પાસે હતો એટલે બધા જેવું વધારે નહોતું; પરંતુ તેના ધરમાં જવાનું તમે તત્કાળ સ્વીકારી લીધું, એ તમારી હિંમત કે તમારું સાહસ ! જો કેઈ પીડિયો લડ્યો હોય અને પોતાના ધરમાં લઈ જઈ આપણાપર બળાકાર પણ કરે અને બે પીડિયાં હોય તો પણ ચાર તમારો અમકાવીને ઉતારી દે, તો આપણે શું કરીએ વારુ ?” મેં જુદાં જુદાં કાઢ્યા.

“આમ બોલવામાં તારા અનુભવની ન્યૂનતા દેખાઈ આવે છે. એ તો તરછટ બદમાશ અને શરીર બદમાશ—જેટલેમન લોકર-તરત બોળખાઈ આવે છે. એ મહાત્માને હું સારી રીતે જાણ્યું છું. તેમ જ એનું ઘર બન્નેરમાં હતું એટલે વધારે ખાસ્તી રાખવાનું કારણ નહોતું. શરીર બદમાશો હજાર ભ્રમણા દાવપેચ ચલાવી પોતાના મતલબને સાધે છે, પણ આખર જવાના કચેરી બળાકાર કે બુકો અનાચાર કરવાની હિંમત તેમનામાં હેઠી નથી, એ હું સારી રીતે જાણી હોવાથી તેની સાથે તેના ધરમાં જતાં મારા મનમાં કંઈ પણ જાતનો ખટકો થયો નહોતો અને થવાનો સંભવ પણ નહોતો.” લલિતાએ મારી શંકાનું સમાધાન કર્યું.

“આ તમારી ધારણા ખરી છે. બગલાબગતોનો એવો જ સ્વભાવ હોય છે.” મેં મારી ભલનો સ્વીકાર કર્યો.

“હવે તારો શો વિચાર છે ? બીજવાર એની પાસે આવવાની અને એને વધારે સારી રીતે નીચોવવાની તારી ઇચ્છા છે કે ?” લલિતાએ કાવડું મોઢું રાખીને તાનાનું તીર ચલાવ્યું.

“બધું, આમ તે શું બોલતાં હશે ! મારી તો બલને પણ હવે અહીં બીજવાર આવવાની ઇચ્છા નથી.” હું બોલી.

“કારણ ?” તેણે પૂછ્યું.

“પચાસ વર્ષના બુદ્ધાને તે કંઈ નવચોવના પોતાનો પ્રિયતમ બનાવવાની હઠી ?” મેં ઉત્તર આપ્યું.

“તારો કહાવિત આવો વિચાર હશે, પણ આજે તો કેવળ ઘનમઠે બાર વર્ષની કન્યાઓના પોતાનો વર્ષનાં મ.દા સાથે પરણવાના અને પરણીને મહિના બે મહિનામાં જ રેડાવાના દાખલા પણ બનતા દેખાય છે. હજી એક વાર તો તને હું અહીં લાવના જ ન” લલિતાએ સમયના પ્રભાવને પ્રદર્શિત કરી બતાવ્યો.

“એ તો ઠીક, પણ બહેન ! એ સંન્યાસીનો અંદરનો ચોરાક, અંદરનું વર્તન અને એના ગુપ્ત આવાસનો કાઠ માઠ જોઈને ભારા મનમાં તો ક્યારનો એ જ સવાલ થયા કરે છે કે, આ તે યોગી કે ભોળી ?” મેં એક નવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો.

“આ વિષયનો જવાબ હું આવતી કાલે આપીશ; જે વાચ્યા પછી મારે ત્યાં આવવું. આ જો સારી નાટકશાળાની લાઇટ દેખાય છે એટલે હવે વંધારે વાતચીત કરી શકાય તેમ નથી.” લલિતાનું ઉત્તર મળ્યું.

મારી નાટકશાળાના દરવાજા પાસે આવી ઉભી રહી. લલિતાએ જોને બદલે મારીવાળાને બાડાના, વજત વધારે થઈ ગયેલો હોવાથી, ત્રણ રૂપીઆ આપ્યા અને ત્યાર પછી અમે અંદર ચાલી ગઈ. નાટકનો આરંભ થઈ ગયો હતો, અને પ્રથમ અંક વિરોધ લાંબો ન હોવાથી લલિતા સીધી પેન્ટરૂમમાં ગઈ અને હું મારા રૂમમાં જવાને ચાલતી થઈ.

પ્રકરણ ૮ મું .

જન્મત પાખંડી છે !

હું વાચક પ્રમાણે બરાબર જે વાગે લલિતાના ઘર ગઈ. લલિતા મારી પાટ જોઈને જ બેઠી હતી. શરૂઆતમાં નાટકની કેટલીક આમ તો મનની વાતો થયા પછી મેં સ્મરણ કરાવ્યું કે, “બહેન ! હવે પેલી યોગી કે ભોળીની વ્યાખ્યા મને સંભળાવશો ?” “ઠીક સ્મરણ કરાવ્યું, મારા મજબૂમાંથી તો એ વિષય નીકળી જ ગયો હતો. સંભળાવીશ અને તે પણ ઘણી જ પુરણી સંભળાવીશ.” એમ કહી, તેણે પોતાના બાપણનો નીચે પ્રમાણે આરંભ કર્યો.

“જેરે આપણે આશ્ચર્યકારક કહી શકીએ એવું આ જન્મતમાં કાંઈ છે જ નહિ; તને એ યોગીને ભોળીના અવતારમાં જોઈને જે આટલું બધું આશ્ચર્ય થાય છે, તે જ મને કાંઈક આશ્ચર્યકારક જણાય છે. એક મહાત્માએ આર્યાવર્તમાંના પૈરાલ્લિક વૈષ્ણવ સંપ્રદાય, શાકત પંથ અને તેવા જ ખીલ કટલાએક ધર્મોમાં પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે ધર્મના નામે અધર્મનાં મિશ્રણ અને પ્રતિમાપૂજના નામથી ચાલતા અનાચારોને જોઈ, ધર્મગુરુઓના અધર્મચારોને જગદ્ધિવંસક માની, પોતાને શુદ્ધ જણાતા શુદ્ધ વૈદિક ધર્મના પ્રચારનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો અને પોતાના તે પ્રયત્નમાં કેટલોક વિજય પણ મેળવ્યો. એ ઇર્ષ્યમતસંસ્થાપક નવીન પ્રતિપાદનને માનનારાઓનો નિરંતર અન્ય ધર્મોપર પૂર્ણ કટાક્ષ હોય છે અને અન્ય ધર્મોમાંનાં વ્યંગોને પ્રકટ કરવાનો તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય છે. એ વૈદિક-ધર્મવિરુદ્ધ મંડળમાં ઉપદેશકો તરીકે સંન્યાસીઓની સંખ્યા વિરોધ છે; અને સંન્યાસીઓ સર્વસંગપરિત્યાગી હોવાથી જ્યાં સંન્યાસીઓ ધર્મોપદેશકો હોય, ત્યાં અનાચાર થવાનો લેશ માત્ર પણ સંભવ નથી, એવી તેમની માન્યતા પણ દેખાય છે. મુખ્યતઃ વૈષ્ણવ ધર્મગુરુઓપર તેમનો આક્ષેપ છે. વાદને ખાતર આપણે એમ પણ ધારી લઈએ કે એ આક્ષેપો સત્ય હશે; પરંતુ એથી એમ તો મારી લેવાનું નથી જ કે, સર્વ વૈષ્ણવ ધર્મગુરુઓ એવા જ હશે અને અપ-વ્યવસ્થા પણ તેમનામાં કોઈ પૂજ્ય વ્યક્તિ નહિ જ હોય. તેમ જ એ નવીન

વૈદિક ધર્મવિસ્તારક મંડળમાંના સર્વ સંન્યાસી ધર્મોપદેશકો બીજામિતામહન્ય અવતાર હશે અને અપ્રધાદરૂપ પણ તેમનામાંના કોઈ મુંડકા વંદિત નહિ હોય, એમ ધારી લેવું પણ સર્વથા બલભરેલું છે. એ તો જ્યાં ગમ હોય ત્યાં ટેડવાડો હોવા જ નોંધવો. જો કોઈ મનુષ્ય દુર્ગુણી હોય અને તેને દુર્ગુણી કહેવો, એ અપ્રિય સત્ય હોવા છતાં સત્ય જ છે, નિંદા તો નથી જ, એવી મારી માન્યતા છે; પરંતુ એ સત્ય વફવાનો અધિકાર પણ તેને જ છે કે, જેના પોતાનામાં તેવા દુર્ગુણો અંશ માત્ર પણ ન હોય. પોતે કાચના ધરમાં રહી બીજાના ધરપર પત્થર ઉછાળવા, એ તો એક પ્રકારની અક્ષત્ય મૂર્ખચેષ્ટા જ કહી શકાય. આજકાલ એ વૈદિક ધર્મના ડંકા વગડાવનારાઓની એવી જ નૌબત (હાલત) થયેલી દેખાય છે, અને તેથી બહુ જ ખેદ થાય છે. બીજા ધર્મગુરુઓને એમ કહીને ગાલિમ્હાન કરવું કે, 'તેઓ પોતાને મળતી ભક્તજનોની સંપત્તિનો એક ધર્મગુરુને રાખીવનારા અથોગ્ય ભોગવિશ્વાસ અને વ્યભિચાર આદિમાં; લાડી, વાડી ને ગાડીની મોજશોખમાં ધૂમાડો કરી નાખે છે, પોતે પણ દૂભે છે અને પોતાનાં અનુયાયિ જનોને પણ બૂંઝાવે છે; તો એ ઠીક છે. જ્યાં રાજ પ્રમાણે જ ધર્મની એક માઠી સ્થપાય છે અને સત્તા તથા સંપત્તિનો એકત્ર વાસ થાય છે, ત્યાં બહુધા આવું અનિષ્ટ પરિણામ જ આવે છે. પરંતુ આદોષકોએ કે પોતાપર પણ સ્કામો એવા જ અક્ષિપ ન આવી પડે, એની ઘણી જ સંભાળ રાખવાની છે. એ વૈદિક ધર્મના ઉપદેશક મહાત્મા પરમહંસ પરિનાલકાચાર્ય શ્રીશ્રીશ્રીવાનંદજી અનેકવાર પોતાનાં આપણો અને લેખોમાં બીજાઓપર આવા આદોષો કરી ચૂક્યા છે, કરે છે અને કરશે-એના જીવનનો એ જ વ્યવસાય છે; પરંતુ જે દુર્વર્તનમણે એ બીજાને નિંદે છે, તે જ દુર્વર્તનના માર્ગમાં પોતે સડસડાટ ચાલ્યા નય છે, એનું એ બિચારા પામર જીવને બાન હોય એમ દેખાવું નથી! એનું જેમ વૈદિક ધર્મના અનુયાયી જનોમાં પૂર્ણ માન છે, તેમ જ કેટલાક રાજ મહારાજાઓની સભામાં પણ એની સારી પ્રતિષ્ઠા છે, એટલે એ જ્યાં નય છે ત્યાં એને પ્રતિષ્ઠા સાથે લક્ષ્મીની પણ સારી પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તે લક્ષ્મીનો તે જોવું તેમ આવશ્યક અનાચારોમાં વ્યય થાય છે. એવાઓને જેમ આપણે નીચોળા તેમ હંમેશ નીચોવવા એ એક રીતે જગતપર ઉપકાર કરવા બરાબર છે. સંસારત્યાગી સંન્યાસી ધર્મોપદેશક રાજવંશીય વિલાસ ભોજવે છે, વેશ્યાનો સંગ કરી નરકનો અધિકારી થાય છે, છતાં બીજા પંથવાળાઓને મૂર્ખ, ભોળા, પેમલા અને અંધ-મહાણુ કહી વગોવનારાં, વૈદિક ધર્મનાં સુધરેલાં પૂછડાંઓ પોતે તેમનાથી પણ બદલત બની એવા પાખંડીને પોતાનો નેતા માની તન મન અને ધનથી એની પૂજા કરતા નય છે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, જગતના લોકોને પારકાનો ગુણ અને પોતાનો દોષ દેખાતો જ નથી. પોતે માની લીધું તે બધું જ સારું અને બીજાએ સ્વીકાર્યું તે બધું જ ખોટું. આ, જગતની અપૂર્ણતાનું એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. સંન્યાસના નિયમો નર્યા વિના અને તે નિયમો પોતાથી પાળી શકશે કે નહિ, એનો વિચાર કર્યો વિના જેઓ માત્ર 'સર મુંડનમેં તીન ગુન, સરકી નવે ખાન; ખાવનકો લડુ મિલે; લોગ કહે મહારાજ!' એવી જ ભાવનાથી માયું મુંડાવે છે, તેવા અર્ધદંષ્ટો પાસેથી આવા પાપાચાર વિના બીજા શા ફળની આશા

રાખી શકાય વાર? એ તો ઊલામાંથી કાઢો કે ચૂલામાંથી કાઢો, બન્ને ખરાખરા : કાંઈએ સત્ય જ કહ્યું છે કે,—

“ભારતણી ભૂમીમાં સૌ મણુ બાજરિ વાવી;
ખાર ખણુ ખઈ ગયા, પાછિ પાશેરુ ન આવી;
વિવેક સમજ્યો નહી, પાત્ર ક્રપાત્ર ન જોયું;
ખાણું તેને પચ્યું, ખવરાવ્યું તેણે ખોયું;
બધી ભૂમિ સરખી નથી, કંઈ છાયા કંઈ તાપની;
કહે નરભો ક્રપાત્ર ચાય તો, દસોદ આવે પાપની!”

“આ તમારી વ્યાખ્યા સાંભળી સર્વ ધર્મમાંથી મારી શ્રદ્ધા ઉડી જાય છે; ત્યારે કોઈ પણ ધર્મ પાળવો ખરા કે ધર્મ વિનાના જ રહેવું?” મેં શંકા દર્શાવી.

“ધર્મ ખોટો નથી, પણ સમયના વહન સાથે ધર્મના અવસ્થાપકોનો મોટો ભાગ અધર્મચારી થતો જાય છે અને એટલામટિ તેને પાલે પડેલો ખિચારો ધર્મ પણ કાલો વગોવાય છે. આ બધી અવ્યવસ્થાને જોઈ મારી તો એવી જ દૃઢ ભાવના થઈ ગઈ છે કે, પોતાને કોઈ પણ એક વિશિષ્ટ પંથ કે ધર્મના અનુયાયી તરીકે ઓળખાવવા કરતાં સદાચાર અને સત્યનું પાલન કરી ઘટઘટ-વ્યાપક એક જ પરમાત્માની એકનિષ્ઠાથી ઉપાસના કરવી એના જેવો ખીજો કોઈ ધર્મ જ નથી.” હાલિતાએ ઉત્તર આપ્યું.

“ખરેખર જ્યારે જૂના પંથોમાંનો સડો કાઢી નાખવામટિ નીકળેલા નવા પંથોમાં પણ તે પંથોના કેટલાક નેતા અને ધર્મસ્તંભોની આવી અવગે અસ્તરે મુંડાવી પૂલ કરવાની વિલક્ષણ ચેષ્ટાઓ જોવામાં આવે છે, ત્યારે તો તમારા આ થન પ્રમાણે વર્તવામાં જ લાભ દેખાય છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં આવેલા આવેલા સડો પેસી ગયેલો જોવામાં આવે છે, એટલે હવે જગતને આપણે કેવું ધારવું?” મેં ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“એ જ કે, જગત્ પાખંડી છે ! લાંબી બુદ્ધિવાળા ટુંકી બુદ્ધિવાળાઓને હથેળીમાં આંદ બતાવી ધૂતી ખાય છે—દુનિયાની ગાડી એમ જ ગબડતી જાય છે ! નાટકમાં સતી સીતાનો વેશ ભજવે છે, પણ પોતે સતી નથી; તેમ જ એ પુરુષો ધર્મગુરુ અને ધર્મોપદેશકોનો બાહ્ય વેશ ભજવી બતાવે છે, પોતાને યોગી નામથી ઓળખાવે છે, છતાં અંતરમાં એઓ યોગી નથી; કિન્તુ મોટામાં મોટા લોભી છે, લાલચૂ છે, અને લોભી છે ! એમનાથી તો સૌ યોગજન દૂર રહેવું જ કલ્યાણકારક છે.” હાલિતાએ કહ્યું.

હાલિતાની ‘જગત્ પાખંડી છે,’ જગત્ ચૂડેલના વાંસા જેવું છે, એ જગત્ વિષયક ટુંકી વ્યાખ્યા મને ધણી જ ગમી, અને ખરેખર અચાર સૂક્ષ્મના મારા અનુભવથી હું કહી શકું છું કે, જગત્ના પાખંડનો મને ડગલે ને પગલે સાક્ષાત્કાર થતો ગયો કે જે હવે પછીના મારા જીવનવૃત્તમાં વાચકોને પણ દેખાતો જશે. અમારો આ પ્રમાણે સંવાદ ચાલતો હતો એવામાં વળી એક વિચિત્ર બનાવ બન્યો. હાલિતાનો પતિ લાલજી અચાનક આવી લાગ્યો; તેણે એટલો બધો દારૂ પીધેલો હતો કે, તેની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ હતી અને સ્થિરતાથી ઉભા રહેવાનું કે લયડિયાં ખાધા વિના ચાલવાનું પણ તેનામાં સામર્થ્ય નહોતું. તેણે

આવતાંની સાથેજ લલિતાને કહ્યું કે:—“મારી મિત્ર અમેલી ! અત્યારે મને રૂપિયા પચીસની સખત જરૂરત છે, માટે જરા પેટીની કળમાં આવી ફેરવો અને મારી હથેળીમાં પચીસ પતીકાં સેરવો.”

“એટલે ? હજી પગાર મળ્યાને તો પૂરસ પાંચ દિવસ પણ થયા નથી, એટલામાં સો રૂપિયાની ક્યાં હોળી સળગાવી ? હું તો તમારા પગારમાંથી એક રાત્રી પાઈ પણ હેખતી નથી અને ઘરનો બધો ખર્ચ મારા પગારમાંથી જ ચલાવું છું છતાં તમારું પૂરું નથી થતું તો રોકડા રૂપિયા હું ક્યાંથી લાવું ?” લલિતાએ સત્યતાથી કહ્યું.

“એ નખરાં મૂકી દે અને રૂપિયા લાવ. મને પગાર મળ્યો હતો ને તને નહોતો મળ્યો ? મારો પગાર જુગાર અને છાંટા પાણીમાં ઢરી ગયો, તારો પગાર ક્યાં ઢરી ગયો ? ધરખર્ચમાં કાંઈ પાંચ દિવસમાં સો સવાસો રૂપિયા ઢરી ન જાય, સમજ મારી મહારાણી ! એ તો હું પણ નાટકવાળો છું તો ! ચાલ, ઝટ કરે, મુરા ચાર પાંચ મવાલી દોસ્તો નીચે મારી વાટ જોતા ઉભા છે, વાર થાય છે !” આખરુદાર ઘણીજ બોલ્યા.

“કહ્યું તો ખરું કે, મારી પાસે નથી—ન હોય તે ક્યાંથી લાવી આણુ ? તમારો પચાસ ધાસલેટ અને જુગારમાં ઢરી ગયો અને મારો પગાર ગયા મહિનાનાં દાણાવાળા, દૂધવાળા અને બાડાવાળા વગેરેનાં બિલ્સ ચૂકવવામાં આલ્યા ગયા—ચોડા પૈસા છે તે ધરખર્ચમાટે આવતી સોળમી તારીખ સુધી ચલાવવાના છે, એટલે મારાથી આખી શકારો નહિ. તમારા મવાલી દોસ્તો પાસેથી લઈના લઈ ઉડાવો, પગારને દિવસે આખી દેજો.” લલિતાએ કહ્યું.

• “પોતાના ઘણીનું આડું અપમાન કરે છે ?” લાલજ બોલ્યા.

“હું અપમાન નથી કરતી, પણ સીધો જવાબ આપું છું.”

“હું પૈસા વગરના એ લખા જવાબને બચકર અપમાન માતું છું.”

“તમે ગમે તેમ માનો તેની સાથે મારે કાંઈ પણ લેવા દેવા નથી !”

“તારે સીધી રીતે નહિ જ આવે ? આ તારી બેનપણીના હેખતાં આજે રૂબી મેથીપાક ખાવાની તારી મરજી થઈ હોય એમ જણાય છે. તારું શરીર તો લોઢાનું છે, પણ તને લાત અને તમાચા મારતાં મારા કેમજ હાથપગોને કેટલી બધી ધબ અને તકલીફ થાય છે, એનો તને કાંઈ વિચાર છે—કાંઈક તો કયા લાવ !” લાલજએ નમ્રતાની સીમા જ કરી !

“બસ હવે બહુ થયું; લાલજ ! હવે તારો લવારો બંધ કરી અત્યારે અહીંથી આલ્યો જ અને મને વધારે ન સતાવ. તારાં દુઃખો સહન કરી કરીને હવે મને તારું મોઢું જોવાનો પણ કંટાળો આવી ગયો છે. મારા અવતારને બગાડનાર ગોલા ! તારે મારું પાલન કરવું જોઈએ, તે તો રહ્યું, પણ સ્હામો નિર્લજ્જ થઈને મારી પાસેથી પૈસાની ન્યારે ને ત્યારે માગણી કરતાં શરૂાંતો નથી ? બાચડીની કમાણી ખાતાં લખતો નથી ? મેં તારું ઘણું સહ્યું છે, માટે હવે જો જરા પણ ત્રીન પાંચ કરી છે, તો તેનાં તારે ઘણાંજ કડવાં ફળ આપવાં પડશે; પછી મને દોષ ન આપતો.” લલિતાએ હવે કાંઈક આંખ ફેરવીને એ વાક્યો બોલ્યા.

“કડવાં ફળ અને તે તું અખડનારી ? મારી પાળેલી બિલાડી અને મારી

રહામે જ મિચાઈ કરનારી? આ ગીદડ બપોળીઓ કેમ, ખીખને જઈને બતાવ; ખસ વધારે વાત નહિ, રૂપિયા લાવ.” લાલજીભાઈએ ખલકુલ શરમ છોડીને જ વાત કરવા માંડી.

“લાલજી! તું હજી સ્ત્રીના સ્વભાવને ઝાળખતો નથી, સ્ત્રીનો સ્નેહ જ્યારે ધિક્કારના સ્વરૂપમાં બદલાય છે, ત્યારે નરકનો વિક્ષોભ પણ તેની આગળ ટુંકા થઈ જાય છે. આટલા દિવસ તું બલો કે છુડો હોવા છતાં હું તારામાં નમુક એક કારણથી પ્રેમ ધરાવતી હતી, પણ તારી નાલાયકી દિવસે દિવસે વધતી જવાથી હવે મારો તે પ્રેમ ધિક્કારના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો છે, માટે હવે મને છોડવાથી વધારે સાર નીકળી શકે તેમ નથી. બે વખત ગુપચુપ આવીને ખાઈ જઈ હોય, તો ખાઈ જાઉં, પણ જો આવા ફોજોત કરવાની જ તારી મરજી હોય; તો હું તને બહારે સાફ કહી દઉં છું કે, તારે મારા જીવરામાં પણ ન મૂકવો. મારા પગારના પૈસા તને જીગાર અને દારૂમઢિ આપી હું મારા નિર્વાહમંદિ બજારમાં ખેસવા જઈ કે શું? નાટકવાળી-નાટકમાં નાચનારી તો બનાવી અને એટલેથી ન ધરાયો તે હવે મારું બજારમાં લીલામ કરાવવાનાં ઉપાય આદરવા માંડ્યા છે? નીચ! મને તારું મોઢું જોવાથી પણ પાપ લાગે છે!” લલિતાએ અંતઃકરણની ખરી લાગણીથી જ તે નક્ટને એ શબ્દો કહેવાના આવેશમાં સંભળાવ્યા.

“ચાલ, તારા રૂપિયા ન આપે તો રહ્યા, પણ મુંબઈમાં તારા ઘણીની માંદગી અને ઉત્તર ક્રિયા વખતે મેં જે રૂપિયા આપ્યા હતા, તેમાંથી પચીસ રૂપિયા આપ; આપણે એટલેથી જ હિસાબ ચૂકતો કરીને ચાલ્યા જવાને તૈયાર છીએ; ખસ એ સાથે આપણા આજની છૂટા છેડા! હું પણ હવે તારા ઉબ-શમાં પણ મૂકવાને અને તારું કાળું મોઢું જોવાને રાજી નથી!” લાલજીએ નીચતાની સીમા કરી.

“નિમકહરામ કૃતરા! પોતાના નીચ હેતુને પાર પાડવામાટે, મને આજના આ અધમ અવતારમાં લાવવામાટે ઉદારતાનો આડંબર બતાવી આપેલા રૂપિયાની આજે લાંબા વખત પછી ઉધરાણી કરતાં તારી જીભ કપાઈ કેમ નથી જતી? ખૂટયો વાણીઓ જૂનાં ખાતાં તપાસે છે! ખસ અત્તર ધરી ચાલતો થા, એક પળમાત્ર પણ અહીં ઉભો રહ્યો છે, તો હમણાં જ પોલીસને સ્વધીન કરીશ. મને પોતાની મા કે બહેન બનાવીને રૂપિયા આપ્યાંતા, તે પીટચો આજે ઉધરાણી કરવા નીકળ્યો છે!” લલિતાના ક્રોધનો અવધિ થયો.

આ શબ્દો સાંભળી લાલજી પણ છડાયો અને મોઢામાંથી એલફેલ બોલી લલિતાના શરીરપર મારવાને ધસ્યો, પણ મેં વચ્ચે પડી તેને અટકાવ્યો અને જણાવ્યું કે:—“લાલજીભાઈ! આટલેથી જ પતાવો, નહિ તો આ લાંબી મૂંછોની આખરુ આજે રહેવાની નથી. અને અળખાઓ છીએ, પણ તમને તો બરાબર પહોંચી રાહીશું, સમજ્યા?”

“રોડ! તારામાં પણ નાટકના દાળખાતની વાયડાઈ આવવા માંડી કે? ટાંટિયા જેવડી છોકરીમાં આટલી કરામત! આવડુંક નહાવું મોઢું અને આટલી મોટી વાત! વચ્ચેથી હટી જ, નહિ તો ફોકટમાં આની હિમાયત કરતાં ખાઈ ખેસીશ ક્યાંક જ્યાર તમારો ને લાત!!” લાલજીએ મને શીવમન સંભળાવ્યાં.

મને પણ જીવિતસિદ્ધ તરફથી આવા પ્રકારનો જ કેટલોક અનુભવ મળી ચૂક્યો હોવાથી અને હું તેના છટકામાંથી માંડ માંડ છૂટી હોવાથી અત્યારે બિચારી લલિતાના હૃદયમાં કેટલી બધી અસહ્ય વેદના થતી હશે, એની કાંઈક કલ્પના કરવાની શક્તિ મારામાં હતી. તેમ જ હું અને લલિતા એક પક્ષમાં અને પ્રતિપક્ષી એકલો તેમ જ દારૂમાં લોટપોટ હોવાથી તેને પહોંચી વળવું એ કાંઈ મોટી વાત નહોતી. મને ઉદ્દેશને તેણે ઉચ્ચારેલા એ અપમાનસૂચક શબ્દોથી મારી રંગેરંગમાં ગુસ્સો વ્યાપી ગયો અને તેથી આગળ ઘાછળના પરિણામનો કાંઈ પણ વિશેષ વિચાર કર્યા વિના મેં “તારા કપાળમાં, પીટ્યા, લાત જ લખાયેલી છે, અને તે પણ વળી એક બાયડીની લાત !” એમ કહેતાંની સાથે તેની છાતીમાં એક લાત મારીને તેને બોંયપર પછાડી નાખ્યો, અને કહ્યું કે, “જુઓ બાયલા ! હું કાંઈ તારી લખાયેલી નથી કે તારી આવી ગાળો સાંખી મુંબી મંતર બનીને બેસી રહું ! હજી પણ સીધો સીધો ચાલતો થા, નાહ તો તારો જીવ લઈને જ છોડીશ. હું મને હજી જોળખતો નથી. વધારે ધામધૂમ કરી છે તે બધી ટે ટે સોંસરી નીકળી જશે અને લખનોમાં જ તારી ચિતા ખડકારો : પીટ્યો નમાલો, જુઓ તો ખરાં ઘેરને ડરાવવા આવ્યો છે તે !”

હું લલિતાના પડખામાં જ ઉભેલી હતી એટલે તે કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર પડ્યો હતો ત્યાંથી ઉઠ્યો અને તરત એક કુસ્તી ઉપાડી અમારા પર ફેંકી. અમે તો બંને જણી દૂર ખસી ગઈ, પણ છતમાં ટંગેલો શેરપ કુસ્તી લાગવાથી નીચે પડ્યો અને ચિમની તથા શેડોંગ ઝલોળના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. રૂપિયા પાંચ છત્રું નુકસાન થઈ જવાથી વાત રસાકસીપર આવી ગઈ. મેં લલિતાને કહ્યું કે;—“હવે વધારે શર્મે રાખવી કામની નથી, હવે તો ફેસલો જ કરી નાખવો જોઈએ; પછી તો જેવો તમારો વિચાર. ઘણીને સૂઝે ઢાંકણીમાં ને પાડોશીને આરીસામાં પણ ન સૂઝે. પોતાનું રળી ખાતું અને આવા બાયડીપર સૂરા નખા માટીનાં ખાસડાં શામટિ ખાવાં? એવી આખરુ ને ધજજત ગઈ ચૂલામાં !”

લલિતા પણ મારા આ તાનાનાં તીર વાગવાથી જોશમાં આવી ગઈ અને એક પહેલવાન પ્રમાણે લાલજતાં શરીરપર ધસી જઈ તેનું ગળું પકડી તેને જમીનપર પછાડી તેની છાતીપર ચઢી બેઠી, અને બોલી કે;—“બાલ હવે શો વિચાર છે? આજે હું ખૂનપર આવી છું તે તારું ખૂન કરીને જ છોડીશ. હું કાંસીએ ચઢીશ તો કાંઈ મારાં છોકરાં રજળી મરવાનાં નથી. હજી પણ માફ માગી ફરીથી મને ન છેડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી ચાલ્યો જાય તો તારો ઉગરો છે.”

અતો જવાબ આપવાને બદલે તેણે બળ કરીને છાતીપર બેઠેલી નિર્બળ લલિતાને ઉપલાવી નાખી અને તેને મારવા જતો હતો, એટલામાં મેં તેના મોઢાંપર એવી તો એક લાત લગાવી દીધી કે તેનાં નાક અને મોઢામાંથી ભક ભક કરતું લોહી મૂઢવા માંજું અને ત્યાંની જમીન લોહીલુહાણ થઈ ગઈ. મામલો ભયંકર થવા લાગ્યો અને એ જ વેળાએ નિઃસરણીપર કોઈના ચઢવાનો અવાજ અમને સંભળાયો. અમે ચોકચાં, કોલાહલ સાંભળીને આસપાસનાં પાડોશી કે રસ્તામાં ઉભેલા લાલજતા લોકો દોસ્તો તો નહિ આવતા હોય, એવી મારા મનમાં ચંકા થવા લાગી. લાલજ તો બેભાન જેવો થઈ ગયો હતો, એટલે હું દરવાજા તરફ ગઈ; તો ત્યાં અમારી

નાટક કંપનીના માલિકને મેં ઉપર આવતો જોયો. અમુદચંદ્રને જોઈ મારે ભય ટળ્યો અને જીવમાં જીવ આવ્યો. અમાદચંદ્ર અંદર આવી ધરમાંની એ વિલક્ષણ દશાને જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો અને થોડી વાર સુધી તો કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ.

થોડીવાર પછી અમાદચંદ્રે પૂછવાથી લલિતાએ પોતાના દુઃખનો સર્વ વૃત્તાંત તેને કહી સંભળાવ્યો, તે સાંભળીને તેણે કહ્યું કે:-“લલિતા! આજે વીસ વર્ષથી હું નાટકનો ધંધો કરું છું. જેમ મારી કંપનીમાં ઘણી એક્ટ્રેસો આવી ગઈ છે તેમ જ બીજી કંપનીની એક્ટ્રેસોના પણ હું સારો અનુભવ ધરાવું છું; પણ અત્યાર સુધીમાં તારા જેવી સફળુણી અને એકમાર્ગી નાટકવાળી મારા જોવામાં આવી નથી એણે એવું જ કાંઈક અનિવાર્ય કારણ આપ્યું હશે, ત્યારે જ તારા હાથે આજે આટલું સાહસ થવા પામ્યું હશે, એ વિષે મારી પૂરી ખાત્રી છે. ચિંતા નહિ, આજે હું બધો નિકાલ લાવી નાખું છું. પ્રથમ એના મોઢાપર પાણી છાંટીને જરા લોહીને બંધ કરે અને આ લોહીથી ખરડાયેલી જગ્યા સાફ કરી નાખો.”

લલિતાએ લાલજીના મોઢાપર પાણી છાંટ્યું અને મેં જગ્યા ઘોઈ સાફ કરી નાખી. લાલજી શુદ્ધિમાં આવ્યો તે વેળાએ તેનો નશો બધો ઉતરી ગયો હતો અને તેથી માલિકને જોતાં જ તેણે પોતાનું મોઢું નીચું કરી દીધું. અમાદચંદ્રે તેને હેદશીને કહ્યું:-“લાલજી! તું મારી કંપનીનો એક સારો વખણાતો કૉમિક એક્ટર અને શહેરમાં આવી હાલતે રખાયા કરે તેમ જ ધરમા આવા ધર્મીગણાં કર્યા કરે, એથી મારી કંપનીની આબરુને કેવો બહો લાગે છે એની તને કહવાના છે ખરી કે? થીએટરમાં બધાંના દેખતા તને કાંઈ કહેવાને બદલે તારે ઘર ખાનગીમાં જ તને ટપકો આપવામાટે હું અહીં આવ્યો, તો અહીં વળી આ તોફાન જોવામાં આવ્યું. જો તારે આવી રીતે જ વર્તવું હોય, તો તું ગમે તેવો કામદાર હોવા છતાં મારા કામને નથી અને અત્યારે જ હું તને ચુરાથી રૂબ આપવાને તૈયાર છું. એવું સોનું શા કામનું કે જે કાનને તોડી નાખે? કાંતો આજે દારૂ ન પીવાની અને જીગર ન રમવાની પ્રતિજ્ઞા કર અને કતિા મારી કંપની છોડી ચાલ્યો જ. કંપનીમાથી નીકળ્યા પછી જો આ બધી લલિતાની જરા પણ છેડ કરી છે, તો હું તને વગર ભાડાના સરકારી મકાનમાં જ મોકલી આપીશ. મેં બહુ આંખમીચામણાં કર્યા; પણ તને રાજે ન આવી તે ન જ આવી! કોઈ છેકરું હોય તો મારીને પણ સમજાવીએ, પણ આટલા મોઢા ઉઠને શું કહેવું?”

લાલજી એકદમ રડી પડ્યો અને અમાદચંદ્રને હાથ જોડી કહેવા લાગ્યો કે:- “મારા મુરખાની શેઠ! આજ સુધીના મારા અપરાધોની ક્ષમા આપો. લલિતાની પણ હું ક્ષમા માગું છું અને આજથી દારૂ તથા જીગરને પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક વ્યાપું છું. લલિતાને સમજાવો કે તે મારી સાથે ફરજીયાત ન કરે; નહિ તો મારું જીવન સાવ બગડી જશે; એના ચક્રાવૃત્તિ હજી પણ હું કેંકણે આવીશ, નહિ તો હારાયા દોર જેવો જ બની જઈશ.”

“હું તમારા અપરાધની ક્ષમા આપું છું અને આજના મારા અયોગ્ય સાહસમાટે હું પોતે પણ ક્ષમા માગું છું. પણ હવે આવા ટેકબવાડા ન થાય તો તેમાં આપણુ બન્નેની આબરુ છે.” બધી લલિતાએ તરત ક્ષમા આપી દીધી.

ખરેખર જો લલિતાને સ્થળે હું હોત તો એટલી સસ્તી કીમતે માફી આપત નહિ. દુર્ભાગ્યની પ્રબળતાથી લલિતાનું જીવન અધોગતિને પ્રાપ્ત થયું હતું ખરું, પણ અદ્વાપિ એક કુલીન ધ્રુવતનયા તરીકે તેની ઉદાત્તાનો સર્વથા લોપ થયો નહોતો, એનો એ દિવસે મને પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર થયો. તેની આ ક્ષમાશીલતામાટે હું તેની મારા હૃદયમાં ગ્રુમ પ્રશંસા જ કરવા લાગી. કુલીનતા અને અકુલીનતામાં જે ભેદ છે તે એટલો જ કે કુલીનતા અધમ અવસ્થામાં પણ કમ્પ્યમ રહે છે અને અકુલીનની નીચતા ઉત્તમ અવસ્થામાં આવવા છતાં પણ જતી નથી. હિન્દુસ્તાનમાં ભતિસેદને જે આટલું બહું મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, તેનું આ પણ એક કારણ હોવું જોઈએ.

સંગ્રામનો અંત સમાધાનમાં આવ્યા પછી લલિતાએ કૌંશી બનાવી અને તે કૌંશીને સત્કાર કરી પ્રમાદચંદ્ર તથા હું નાટકશાળામાં આવ્યાં અને ત્યાં આવ્યા પછી હું મારા મનને પૂછવા લાગી કે;—“બેડો ઘોડો થશે કે? દારૂગ્રીએ અને જુગારી લાલજી આજની પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરશે કે લલિતાના ‘જગત્ પાખંડી છે’ એ તત્ત્વને સિદ્ધ કરી બતાવશે?” એ પ્રશ્ન ઉત્તર તાત્કાલિક મળે તેવું ન હોવાથી એને ભણવાનું કાર્ય મારે બવિધ્યપર જ મુલતવી રાખવું પડ્યું.

પ્રકરણ ૯ મું

મદનમૂર્તિ યુસુફ !

એક દિવસ સવારમાં નવ વાગે નાટકશાળામાં રીહર્સલની સરુઆત થઇ ગયા પછી બહારના પહેરાવાળાએ અમારી કંપનીના માલિકને આવીને ખબર આપી કે;—“જનાબ ! બહાર કોઇ એક નવા રાખસ નાટકમાં મુલાજિમત કરનેકી ખાહિ-શુસે આયા હય ઔર આનેકી ઇજાજત ચાહતા હય.” એના જવાબમાં માલિકે એમ જણાવ્યું કે;—“હસે અલી બહાર બિઠાઇયે ઔર જબ ફસ મિનિટકી રજ્ત હો જય ઉસ વકત ચહાં હે આઇયે.”

પહેરેગીર હુકમને માન આપીને આજ્ઞા ગયો. બહુધા નાટકમંડળીઓમાં રીહર્સલ વખતે જો કોઇ નવો એક્ટર કે એક્ટ્રેસ નોકરી રહેવાના ઇરાદાથી આવે છે, તો તેને રીહર્સલનો અડધો ટાઇમ થવા પછી એક્ટરોને પાણી પીવા કે અન્ય કાર્યમાટે મળતી ફરજ મિનિટની રજના વખતમાં જ બિલાવવામાં આવે છે અને તેના સંગીત તથા નાટ્ય જ્ઞાનની પરીક્ષા લેવાય છે. કારણ કે, એ વેળાએ એષ્ટા-પ્રાર પાત્રોનો ધણોખરો બાગ ચાહે સોડા પીવા કે બીરીએ ફૂંકવામાટે બહાર નીકળી ગયેલા હોય છે એટલે નવા માણસને શર્માઈ જવાનો કે ગંભીરમાં પડવાનો ઓછો ડર રહે છે.

સાડાદશ વાગ્યા અને ફરજ મિનિટની રજ આપવામાં આવી, માત્ર માલિક, ડાયરેક્ટર અને સાજિદાઓ બાકી રહ્યા. જ્યારે પણ કોઈ નહું પંખીડું નાટકની જાળમાં ફસાવામાટે આવતું ત્યારે તેની કળાને જોવાને મને બહુ જ આતુરતા રહેતી હોવાથી હું એ વખતે બહાર નીકળી નહિ, તેમ જ લલિતાને પણ મેં બગાડારે બેસાડી રાખી. પહેરેગીર પોતાને મળેલી આજ્ઞા પ્રમાણે તે નવા માણસને લઇને ઢાંજર થયા, અને માલિક સાથે તેની ઓળખાણ કરાવી પાછા પોતાની ‘ડ્યુટી’ પર આજ્ઞા ગયો.

એ નવો આવેલો ઍક્ટર એક નવચુવક હતો, તેનું વય ત્રીસ વર્ષની અંદરનું જ હોતું જોઈએ એવી કદપના થતી હતી; અને તેમાં સુરવાળ, અચકન, અને દુપટ્ટને જોતાં એટલે કે તેના પોશાકને નિહાળતાં-તે જાતિનો મુસલમાન હોવા જોઈએ, એવી મારી ધારણા થઈ ગઈ, અને મારી તે ધારણા છેવટે સત્ય નીવડી; ફેર એટલો જ પગ્ગો કે તેને અચકનથી મેં હિન્દુસ્તાની ધાર્યો હતો, તેને બદલે તે ખંભાતનો મુસલમાન નીકળ્યો અને મુસલમાન હોવા છતાં હિન્દુઓના ધર્મને માનનારો જણાયા.

ખંભાતના વતનીઓ બહુધા ખુબસૂરત હોય છે અને તેમનાં શરીરબંધનો ધણાં જ દૃઢ અને મજબૂત હોય છે, એ સર્વને વિદિત છે જ; પરંતુ આ તરફનું સૌન્દર્ય એવું અને એટલું બહુ તો અલૌકિક હતું કે, તેના એ સૌન્દર્યને, સૌન્દર્યને બદલે લાવણ્યના નામથી ઓળખવામાં આવે તો તેમાં અતિશયોક્તિનો શેષમાત્ર પણ સંભવ નથી. તે વાને ગોરો હતો, પણ તેની ગોરાશ પીળાશવાળી નહિ, પણ જેને આપણે ‘સલણા’ના નામથી પીછાનીએ છીએ, તેવી તેની ગોરાશ હતી. તેનાં વિશાળ નેત્રો રામબાણનો બાસ કરાવતાં હતાં. મનોહરાકૃતિ; મુખમંડળ અને ઉપરના એજાપર સહજ દેખાતો મૂછનો રંવાટીવાળો દોરો અને તેની ચાલવાની લઢણ આદિ જોઈ જો કોઈ પણ લલના તેના લાવણ્યમાં લુબ્ધ થઈ જાય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નહોતું. હું તો તેને એવા એક ધ્યાનથી જોઈ રહી કે મારી પાસે ચાલાક અને ચતુરા જલિલા ખેંઠેલી હતી, એવું પણ મને બાન ન રહ્યું. જેની રીતે રૂપાળી સ્ત્રી પુરુષની દૃષ્ટિને આકર્ષે છે તે જ પ્રમાણે રૂપાળો પુરુષ સ્ત્રીની દૃષ્ટિને-કિંમહુના દૃષ્ટને પણ આકર્ષે છે, એવા નિઃસર્ગનો અબાશિત નિયમ જ છે, અને હું તે નિયમના અપવાદરૂપ નહોતી.

અમારા માલિકે તેને એક કુરસીપર બેસવાનું કહીને પૂછ્યું કે;—“આપ પહોંલે કિસી નાટક કંપનીમેં કામ કર ચુકે હયે, યા ચે પહોંલી કોશિય હય?”

“હા-હુન્નર! ખાદિમ અમુતસરકી એક નાટક કંપનીમેં હો બરસ તક મુલાન્નિમ થા; કિસી સબખસે અચાનક મુલાન્નિમત છોડનેકા મોકા આ ગયા.”

“તો જુરુર વહાં આપ લેડીપાર્ટ કરતે હોગે.” માલિકે કહ્યું.

“હા હુન્નર.” જવાબ મળ્યો.

“વહાં કોન્સે કોન્સે નાટક હુવા કરતે થે?” સવાલ પૂછાયો.

“બસ યહી બુનેનાહક, બજમેકાની, બુલબુલેયાં, અસીરે હિર્સ, ખાબે હસ્તી, હરિશ્ચંદ્ર વગયરા વગયરા.” તેણે ઉત્તર વાળ્યું.

“અચ્છા તો મેહરબાની કરકે આપ અપને કિસીલી પાર્ટકા એક ઉરદા ગાના ગાઇએ. ઔર કુછ ડ્રામા કે સાથ એક્ટિંગ લી કર દિખલાઇએ. હમીદ હય કે આપકા સેટલ યહાં હો જાયગા.” માલિકે ફરમાઇશ કરી.

“જયસા ફર્માન.” એમ કહી તેણે હામોનિયમ માસ્ટરને કહ્યું કે, “જનાબ, ‘શહીદનાબ’કા ‘બાકે બલમાંસે નેહા લગાયે’ વાલા ગાના બજાઇએ.”

એ નાટક અમારી કંપનીમાં પણ બજવાનું હોવાથી અને વળી એ ગાયન જાનારી ‘રજયા’નો પાઠ મને જ મળેલો હોવાથી એ ગાયન સાંભળવા અને તેનું એક્ટિંગ જોવાને હું બધાં કરતાં વધારે આતુર બની ગઈ.

તેણે ગાવાની શરૂઆત કરી દીધી—તે ગાયન આ પ્રમાણે:—

“બાકે બલમાંસે નેહા લગાયે,
નયના વીર જાયે, સયના નહીં આયે,
મોરી ગુર્જયાં સૈયાં બિન હાયે,
બિરહા સતાયે, કશ ના સોહાયે,
પિયા નહીં આયે, છયા ઘબરાયે. બાકે૦
ઇસ તરહ બિકરિયે દિલકુચયે કાતિલમેં હય;
ગોયા એક દૂટા હુવા સાગિર કિસી મહફિલમેં હય;
આફતોમેં ફંસ ગયા અય હુઝ આસક કયા હુવા;
દિલ બલામેં હય બલા ગેસમેં ગેસ દિલમેં હય;
હાહાહાહા—બાકે૦”

આ ગાયન શુંગારનું હોવાથી અને એમાં અબિનયનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોવાથી તેણે શુંગારસોત્પાદક એવા તો ઉત્તમોત્તમ હાવબાવ સાથે એ ગાયન પોતાના વાંસળી જેવા મધુર અને સુરીલા કંઠથી ગાઇ સંભળાવ્યું કે એકસમયાવચ્છે બધાનાં સુખમાંથી ‘વાહવાહ’ના પોકારો નીકળી ગયા અને તે ‘આદાબ અર્જ’ કરીને પાછો કુરસી પર બેસી ગયો. ત્યારપછી તેણે બાપણનો પણ કેટલોક ભાગ બોલી બતાવ્યો. જો કે તેના બોલવામાં પેનખી ઉઠેના લહજો આવી જતો હતો, છતાં તેની ઉર્દુ બાષા ઘણી જ શુદ્ધ અને બોલવાની છટા પણ મનમોહક તથા આકર્ષક હતી. નાટક કંપનીને માટે તો એ એક બહુ જ ઉપયોગી મનુષ્ય હતો, અને એવી ઘર છઠાં આવેલી ગંગાને પાછી ચાલી જવા દે એટલો બધો અમારો માલિક નાદાન કિંવા બેવકૂફ નહોતો. પત્નાસ રૂપિયા પગાર અને દસ રૂપિયા બથ્થાના મળી સહ રૂપિયે તેનું કંપનીમાં રહેવાનું નક્કી થઈ ગયું.

અહીં મારે એક વાર્તાનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ અને તે એ કે, એ તરફથી તો જાણે નાટકના વ્યવસાયમાં જોડતાં સૌન્દર્ય, સંગીતજ્ઞાન, મધુર કંઠ, અબિનય-કળા તેમ જ ભાષાજ્ઞાન આદિ સાધનોથી મંડિત હોતો; પરંતુ નાટકમાં કંઈ બધા એક્ટરો એવા જ ઉત્તમ શુભવાળા આવતા નથી. આપણા દેશમાં હોકોનો નાટકના વ્યવસાય વિષે સારો અભિપ્રાય ન હોવાથી (સારો અભિપ્રાય ન હોવાનાં કેટલાંક કારણો છે કે જે આગળ જતાં જણાવવામાં આવશે) સારા સુશિક્ષિત મનુષ્યો નાટકના ધંધામાં જોડાતા નથી, અને જે અલલટપુઓ જોડાય છે, તેઓ એમ જ ધારે છે કે, નાટકનો ધંધો ખીળ બધા ધંધા કરતાં સહેલો છે અને નાટકમાં પાઠ કરવો એ તો જીલાબ લીધા પછી નરમ ખીચડી ખાવા બરાબર છે; એ પણ આપણી નાટ્યકળાની અવનતિનાં કારણોમાંનું એક કારણ છે. એથી નાટક બંજવી બતાવવામાં ઘણી જ અડચણો આવી પડે છે. કેટલાક એક્ટરોને તો સ્ટેજ પર આવવાની અને ઉભા રહેવાની પણ ખબર હોતી નથી, છતાં તેઓ પોતાને જોનેજર કે ડાયરેક્ટરનો હોદ્દો અલાવવાને લાયક ધારી લે છે, અને અધૂરામાં પૂરું જો અચાનક તેવા કોઈ એક્ટરનો ગમે તે કારણથી એકાદ પાઠ વખણાયો કે પછી જોઈ લ્યો બાઇસાહેબ (કે જો એક્ટરેસ હોય તો બાઇસાહેબ)નો મિનજ ! જમીનથી ત્રણ વેત અક્કર આલીને માલિકને તરત પગાર વધારવાની, બસે પાંચસે રૂપિયાની રકમ નામે લખીને આપવાની અને નહિ તો આદ્યા જવાની ધમકી

તેણે આપેલી જ ધારી લેવી । આ દોષ માત્ર હિન્દુસ્તાનમાં જ છે એમ નથી, કિન્તુ સુધરેલા યુરોપમાં પણ લગભગ એવી જ અવસ્થા છે. વિદ્યાચતુર્તી બાણીતી ઍક્ટ્રેસ મિસ ફિલિસ ડેર પોતાના 'From School to Stage' નામક ગ્રંથમાં એર સ્થળે લખે છે કે:-

"But many people seem to regard theatres as a last refuge when all attempts to succeed in other walks of life have proved failures, which probably accounts for the altogether over crowded state of the stage at the present time."

આપણે ત્યાંના ધણીખરા ઍક્ટરો તો નિરક્ષરબટ્ટાચાર્ય જ હોય છે અને પોતાના ધંધામાં આગળ વધવા માટે અથવા તો પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કરવા માટે પણ તેઓ વાંચનલેખન કદાપિ કરતા નથી. કેટલાક ઍક્ટરો તો કેટલીકવાર પોતાનો પાઠ પણ ઝડપથી વાંચી શક્તા નથી, એ કાંઈ આપણી નાટ્યકળાને નીચું જોવાડાવનારું જેવું તેણું કારણ નથી. મિસ ફિલિસ ડેર એ વિષે પોતાના અનુભવને વ્યક્ત કરતી એ જ ગ્રંથમાં લખે છે કે:-

"The work was hard, but it is a great mistake to imagine that success on the stage can possibly be attained without hard work and although I found it rather irksome sometimes after rehearsals having to wrestle with history, geography, and mathematics, yet now I am glad that I wasn't allowed to shirk for a single minute, because a good education on the stage is absolutely imperative"

એનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે,-“(મારું) કાર્ય જો કે કઠિન હતું, પરંતુ કઠિન પરિશ્રમ વિના શક્યતાથી રંગભૂમિપર વિજય મેળવવાની કલ્પના કરવી, એ એક મોટામાં મોટી ભૂલ છે. કેટલીક વાર જ્યારે રીહર્સલો પછી તરત જ મારે ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને અંકગણિત, ખીજગણિત તથા ભૂમિતિ સાથે યુદ્ધ કરવું પડતું હતું ત્યારે એ વિષય મને કંટાળાવરેલો લાગતો હતો; છતાં આજે મને એક મિનિટને માટે પણ કાર્યત્યાગિની થવા દેવામાં ન આવી એ માટે મારા હૃદયમાં બહુ જ આનંદ થાય છે કારણ કે, રંગભૂમિપર સારા શિક્ષણની અત્યંત આવશ્યકતા છે.”

હિન્દુસ્તાનમાંના ઍક્ટરોના જ્યારે આવા વિચારો થશે, તે વેળાએ અવશ્ય નાટકની કળામાં ઘણી જ સારી સુધારાણી થએલી જોવામાં આવશે. અસ્તુ.

ખરાબર સવાળાર વાગતાં રીહર્સલની સમાપ્તિ થઈ અને લલિતાને ઘેર જવામાટે વિદાય કરી, હું મારા ઓરડામાં આવી બેઠી. મારું મન નવા આવેલા તરુણ ઍક્ટરના સૌન્દર્યના વિચારમાં જ અદ્યપિ નિમગ્ન હતું, તેવામાં બાણે મનોમન સાક્ષી હોયની તેવી રીતે તે એક બીજા ઍક્ટર સાથે આવીને મારા ઓરડાના દરવાજા બહાર વાત કરતો હશે તરહો. લગભગ પાંચેક મિનિટ વીતી જતાં મેં વિવેક દર્શાવીને કહ્યું કે,-“ખડે ખડે પચર થક નજરે; નાહક તકલીફ ક્યો ઉઠા રહે હૃયે ? કમરેમેં આઘરે ઓર બચક કર શૌકસે શુકતગૂ કાનિયે.”

“મેહરબાની.” તેણે ઉપકાર માન્યો.

ઐટલામાં તેની સાથેનો ઍક્ટર “આપ ચહાં બેઠિયે, મયં આપકે ખાને વગચ-રાકા બંદોબસ્ત કરકે આતાં હું.” એમ કહીને આવ્યો ગયો અને તે તરફ મારા ચોરડામાં આવીને બેઠો. ઐટલામાં માલિકે લાંથી પસાર થતાં તેને મારા ચોરડામાં ઈઝી ચેરમાં પડેલો જોયો, ચરતુ તે મારા ચોરડામાં આવ્યા વગર અને કાંઈ પણ પૂછ્યા વગર પોતાના માર્ગે આવ્યો ગયો. એ પછી મેં તેની સાથે સમાપણ કરવા માંજ્યું; અમુકે સંભાળણ બધું હેતું બાબામાં જ થયું હતું; કારણ કે, તે ગુજરાતી બાબતેના એક અક્ષર પણ જાણતો નહોતો; પરંતુ વાચકોની સગવડને ખાતર હું તે અહીં ગુજરાતી બાબામાં જ આવેખીરા.

“આપનું નામ, જનાબ ?” મેં પૂછ્યું.

“યૂસુફ” ઉત્તર મળ્યું.

“અને જાત ?”

“મુસલમાન.”

“મુસલમાન તો ખરા, પણ અમારા હિન્દુઓની પેઠે મુસલમાનોમાં જી વળી કેટલીક પેઠા જાતિઓ થયેલી છે અને મારા પૂછવાનો આશય એ છે કે આપનો જન્મ તેવી કઈ પેઠા જાતિમાં થયેલો છે ?”

“આપનો સવાલ હવે મારા સમજવામાં આવ્યો. પંજાબમાં અમારી જાતિ રખાળીના નામથી ઓળખાય છે. અરબી બાબામાં રખાળ એક વાલ્યંત્રનું નામ છે, એ તંત્રવાલ સારંગી જેવું હોય છે અને એને વગાડનાર રખાળી કહેવાય છે. અમારી જાતિના લોકોના નિર્વાહનું સાધન એ રખાળ હોતાથી જ કદાચિત્ અમારી જાતિને રખાળી નામ મળ્યું હશે. અમે મુસલમાન હોવા છતાં અમારામાં જે મુસલમાનો કરતાં એક ભિન્નતા છે તે એ કે, અમે ગુરૂ નાનકના ધંધેને પણ માનીએ છીએ. ગુરૂ નાનકના ટિકાણાં-મંદિરો-માં જઈએ છીએ. અંધ સાહેબ સમક્ષ બેસીને રખાળ વગારી બજન બાદએ છીએ. ટિકાણાંમાં જઈ રખાળ વગારી બજન ગાવાં એ જ અમારો ધંધો છે. એથી ટિકાણાંમાંથી જેમ અમને લાભ મળે છે તેમ જ ગુરૂ નાનકના ધર્મને માનનારા હિન્દુઓ પણ અમારો પૈસાટકાથી સારો સહાર કરે છે. અર્થાત્ મુસલમાનો કરતાં હિન્દુ જાતિ સાથે અમારો વધારે ગાઢ સબંધ છે અને તેથી અમારી જાતિમાં કેટલાક હિન્દુ રીતિ રિવાજોનો પણ પ્રવેશ થઈ ગયો છે. ગાવા બજવાનો અમારો ખાપદાદાનો ધંધો છે અને તેમાં સારી કમાણી છે, છતાં મને નાટકનો શોક હોવાથી હું નાટકમાં નોકરી કરું છું.” તેણે પોતાની જાતિને ગુરૂ ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો.

અમારી કંપનીમાં એક ખીલે પંજાબી હિન્દુ ઍક્ટર હતો તેની પાસેથી ગુરૂ નાનકના ધર્મની અને એ રખાળી મુસલમાન જાતિ વિશેની કેટલીક વાતો મેં સાંભળી હતી અને તેથી હું જાણતી હતી કે, રખાળી મુસલમાન હોવા છતાં પેણા હિન્દુ જેવા હોય છે. ઐટલામાટે એ જાતિ વિષે વધારે પૂછવાનું મેં વ્યાજખી ન ધાર્યું. હું ખીજું કાંઈ પૂછવા જતીંતી ઐટલામાં ખાનાના બંદોબસ્તમાટે ગયેલો ઍક્ટર પાછો આવ્યો અને તેણે તેને-યૂસુફને-કહ્યું કે;—“અભારે તો બજરમાં એક માણસને ખાનું લાવવા મોકલ્યો છે તે હમણાં લઈ આવશે; સાંજે ખીલે કાયમનો બંદોબસ્ત કરી લઈશું.”

“બીજે કેકાણે ખેસવાની સારી સગવડ નહિ હોય માટે ખાનું અહીં જ લાવજો, અહીં જ યૂસુફખાન જમી લેશે.” મેં તેને સૂચના આપી.

“પણ તમે હિન્દુ અને અમે મુસલમાન, તમને કંઈ વાંધા નહિ આવે કે?” તેણે કટાક્ષ કર્યો.

“મારા ઘરમાં ખેસીને યૂસુફખાન ખાશે એથી મને શી હરકત થવાની હતી વારુ? એમનું ખાનું કંઈ મારા મોઢામાં તો નથી જ આવી પડવાનું.” મેં ‘પણ તેવા જ જવાબ આપીને તેને શુપ કરી દીધો.

“ખરેખર આજઠી તો આવી જ હોવી જોઈએ. ‘દુધરા ચું બદર કદમ્ ચકી દીદમ્ દુઆલમરા!’ પણ બધા હિન્દુઓના આવા વિચારો હોતા નથી.” યૂસુફે પોતાની શીરીન જખાનથી જણાવ્યું.

“પણ નાટકમાંના કેટલાક હિન્દુઓ અને હિન્દવાણીઓ એવી છીછીરૂપની પાખંદીને ધિક્કારે છે અને ખુશીથી મુસલમાનનાં ખનાવેલાં ચાહે કોંઈ તથા પાંઉ બિસ્કીટને પેટમાં પધરાવે છે, એ તો આપના જણવામાં હોતું જ જોઈએ.” મેં પણ વિનોદમાં આગળ વધીને કહ્યું.

જમી રહ્યા પછી યૂસુફ બહાર જવાને તૈયાર થયા અને વિવેક દર્શાવતો બોલ્યા કે:—“ખાનો! ત્યારે હવે હું રજા લઉંશુ; કારણ કે, મુસાફરખાનામાં હું મારા ટુંક અને બિસ્તર રાખી આવ્યો છું તે લાવતા છે તેમ જ બજારમાંથી સાબુ અને દુધ પાઉડર લેતે બીજા પણ કેટલીક ચીજો ખરીદવાની છે. આપને મારા માટે અત્યારે જે તકલીફ ઉઠાવવી પડી છે, તેમટે હું આપની મેઆફી ચાહું છું.”

“ઓહો! ઘણી જ ભારી તકલીફ ઉઠાવવી પડી! નાટકવાળાઓ બોલવામાં ચાલક કહેવાય છે, તે કંઈ ખોટું તો નથી જ. માણસને ઘેર માણસ ક્યાંથી? એ તો મારાં મોઢાં નસીબ કે આપની આટલી ખાતરહારી પણ આ લોંબી કરી રાકી. વારુ, આપ બજારમાં જવાના છો તો ક્યાં આ એક સ્વપિયો લેતા જાઓ, અને મારા માટે પણ સારા દુધ પાઉડરની એક ખાટલી લેતા આવજો. હું પણ તકલીફ આપવામાટે માફી માગું કે?” એમ કહીને મેં તેના હાથમાં સ્વપિયો ભૂક્યો. તેના હસ્તનો સ્પર્શ થતાં મારા શરીરમાં એક પ્રકારના વિલક્ષણ કંપનો આવિર્ભાવ થઈ ગયો.

મંદ હાસ્ય સાથે સ્વપિયો લઈ તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

તેના જતા પછી રસોડામાંથી મેં મારી થાળી મંગાવી, ઘણીકવાર રસોડામાં જઈને પંગતમાં જમવા ખેસવાના કંઠાળાને લીધે હું મારા ઓરડામાં જ થાળી મંગાવતી હતી, અને તેથી જો બજારમાંથી ખાવાની બીજા કોઈ સારી વસ્તુ મંગાવી હોય તો તેનો સ્વાદ પણ લઈ શકાતો હતો. પંગતમાં ખેસીને શેઠાઈ ખતાવવાનું મને ચોખ્ખ લાગતું નહતું. પરંતુ આજે જમવામાં મારું બરાબર ધ્યાન નહોતું. જ્યારે મન કોઈ એક વિશિષ્ટ વિષયમાં લીન થઈ જાય છે, તે વેળાએ બીજા કોઈ પણ વસ્તુ ઝેચીકર થતી નથી. અર્થાત્ ઝેચિ ન હોવાથી બેમાર કોળિયા ભરી મેં હાથ ઘોઈ નાખ્યા અને પટેલને થાળી લઈ જવાનું કહી કાચપર લંબાવી દીધું. હું મારા મનને કેટલાક સવાલો પૂછવા લાગી:—

“એક પુરુષને પરમેશ્વરે આટલું અને આણું આદિતીય સાન્દર્ભ શા માટે આપ્યું હશે વારુ? પુરુષ છતાં પણ એનામાં આટલી બધી મનોમોહકતા અને આકર્ષકતા

છે, તો જો એ સ્ત્રી હોત, તો તો અનેક આશકોના માણુ હરનારી બીજી કહીથો-
પેટા જ થઈ પડત ! એને પુરુષ બનાવવામાં પરમેશ્વરની ભૂલ તો નહિ થઈ ગઈ
હોય ? એરે આ રૂપસુંદર તરુણને જોઈ પુરુષની પણ એની બાવના થઈ જાય કે,
‘આને પરમેશ્વરે સ્ત્રી બનાવી હોત તો કેવું સારું થાત !’ તો પછી અબળાનું
મન ચળી જાય તેમાં શી નવાઈ ! ઈશ્વર પણ એક મહા વિલક્ષણ વ્યક્તિ છે
કે નૈ હૃદયને લોભાવનારી આવી વસ્તુઓને દૃષ્ટિ સમક્ષ લાગે છે અને તે છતાં
જો કોઈ તેવી વસ્તુમાં લોભથી લપટાય છે તો તેમણે તેને પાપી ગણીને
શિક્ષા કરે છે !”

અહીં મારા મુજબ વાચકો કદાચિત્ મને સવાલ કરશે કે, ‘ભારે શું તમો
તેનાપર પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ આશક થયાં હતાં કે ?’ જો હું સત્યને જ માન આપ-
નારી હોઈ, તો એ સવાલના જવાબમાં મારે જણાવવું જોઈએ કે, પ્રથમ દૃષ્ટિએ
આકર્ષિત થવાનાં આવાં ઉદાહરણો જગત્માં અનેક બન્યા કરે છે. મહાસતી
દ્રૌપદી જેવી પ્રાતઃસ્મરણીયા પ્રમદાનું મન પણ એકવાર કર્ણની વીરતાને
નિહાળી મોહવશ થઈ ગયું હતું, અને યુજનાતી બાપાનો પેટો મહાકવિ પ્રેમાનંદ
કે જેનાં કાવ્યો પુરુષો સ્ત્રી આગળ વાંચી સંભળાવે છે તેણે સુભદ્રાદરુણમાં કહ્યું
છે કે એક વેળા એ દ્રૌપદી યોગીના વેશમાં આવેલા અર્જુનપર મોહી પડી
હતી અને પાંચ પાંડવને છોડી નાસી જવાને તૈયાર થઈ હતી, તો પછી મારા
જેવી એક ખવાસણુ અને અધૂરામાં પૂરું નાટકમાં નૃત્ય કરનારી નરીના અવ-
તારમાં ફેરવાયલી અંચળ હૃદયની અપળાનું ચિત્ત આવી લાવણ્ય પ્રતિમાને જોઈ
ધરીભર અભાયમાન થાય, તો તેમાં વિશેષ આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું હોઈ શકે
વાર ? જળના પ્રવાહનો એ સ્વભાવ જ છે કે જ્યાં નીચાણુ હોય ત્યાં તે ઢળી
જાય છે, તેમ જ તારુણ્યનો એ ધર્મ જ છે કે જ્યાં તે રૂપને નિહાળે છે ત્યાં
મોહવશ થાય છે. નિઃસર્ગનો એ એક અબાધિત નિયમ છે, અને સુહિતા બધા
જીવો મનુષ્ય પશુ કે પક્ષી એ નિયમના ગુલામ છે. સરસ્વતમાં એક પ્રવાહ છે કે:-

“સુભાષિતેન ગીતેન યુવતીનાં ચ લીલયા ।

મનો ન મુદ્ધાતિ વસ્ય સ યોગી હ્રાપવા વશુઃ” ॥

એટલે કે:-“સુભાષિત, સંગીત અને યુવતીની લીલાથી જેનું મન મુગ્ધ
નથી થતું, તે કોઈ યોગી અથવા પશુ જ હોવા જોઈએ” અર્થાત્ સંસારી પુરુષનું
મન તો એ વસ્તુઓથી મુગ્ધ થતું જ જોઈએ. એ જ નિયમ જો સ્ત્રીઓના
સંબંધમાં પણ લાગુ પાડવામાં આવે, તો એમ કહી શકાય કે, સુભાષિત, સંગીત
અને સુંદર પુરુષ-સુંદર અને તરુણ-સ્ત્રી લીલાથી જો લલનાનું મન મુગ્ધ નથી
થતું, તે સ્ત્રી અવશ્ય કોઈ યોગિની કિંવા પશુ જાતિની માદા જ હોવી જોઈએ.

જે મહાત્મા શાશ્વતાનંદ મને મનમાન્યા પૈસા આપવાને અને મારા યૌવન-
વર્તનને માળી થવાનો અત્યંત આતુર હતો, તેના પ્રતિ મારું લેશમાત્ર પણ
આકર્ષણ થયું નહિ, અને જેના કુળ, શીલ તથા ગુણ તેમ જ આર્થિક પરિસ્થિતિ
વિશે હું સર્વ મંત્રે અજ્ઞાન હતી, તેવા એક સુંદર નાટ્યવાળા તરુણ પુરુષમાં
મારું મન પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ પડેલાયું એ નિઃસર્ગની મળળતા, નિઃસર્ગનો પ્રભાવ

નહિ તો ખીજું શું વારુ? મારી તે સમયની અવસ્થાનો વિચાર કરતાં અત્યારે મને રાજાનાં કાર્યકરના નિમ્નલિખિત ઉદ્ગારોનું સ્મરણ થઈ આવે છે;—

“યાં ચિન્તયામિ સતતં મયિ સા વિરક્તા

સામ્યન્યમિચ્છતિ જનં સ જનોઽન્યસત્તાઃ ।

અસ્મત્કૃને ચ પરિતુલ્યતિ કાચિદન્યા

ધિક્ તાં ચ ત ચ મદનં ચ ઇમાં ચ માં ચ” ॥

એટલે કે, “હું જે જીવનું નિરંતર ચિન્તન કરું છું, તેનો મારામાં પ્રેમ નથી; તે એક ખીજ પુરુષને ઇચ્છે છે અને તે પુરુષ વળી એક ખીજ પ્રમદામાં પ્રેમાસક્ત છે; તે જીવો વળી મારામાં મોહ છે; એટલા માટે તે મારી જીને, તેના આકર્ષક પુરુષને, તે પુરુષની પ્રેમપાત્રને, મને પોતાને અને એ સર્વના મૂળ કારણસ્વરૂપ કામદેવને એ સર્વને બિહાર છે!”

પરંતુ મારો આ પ્રેમોદ્દેશ ફળીભૂત થયો ખરો કે ?

પ્રકરણ ૧૦ મું

મનની પરવશતા !

મને યુસુફના સુખદર્શનથી પણ એક પ્રકારનો અવર્ણનીય આનંદ થતો હતો. હું જેમ અને તેમ તેને વિશેષ પ્રમાણમાં મારા સમાગમમાં લાવવાની ઇચ્છા કરવા લાગી જે સ્થળે એક મનુષ્યનો કાંઈ પણ કારણથી કાંઈક સત્કાર થાય છે, તે સ્થળે જવાની તે મનુષ્યની સ્વાભાવિક ઇચ્છા થાય છે, એ એક નિયમ જ છે. યુસુફના પ્રથમ દિવસે જ મેં કરેલા સત્કારનું તેના મનમાં એટલું પરિણામ તો અવશ્ય થયું કે તે રીહર્સલમાં આવતી વેળાએ રીહર્સલમાંથી ફેટ્યા પછી જમવા જતી વખતે અને રાત્રે નાટક વેળાએ સ્ટેજ પર આવતાં મને સલામ કરવાનું કદાપિ ભૂલતો નહોતો; હું પણ તેના એ વિવેકનો ઢળેલી આંખો સાથે યોગ્ય હાવભાવથી જવાબ આપતો હતો અને તેનો ઉપકાર માનતો હતો યુસુફના સૌન્દર્યમાં મારે મન થરોવાયા પછી લલિતાને ઘેર જવા આવવાને મારો વ્યવહાર કાંઈક એવો થવા લાગ્યો. પ્રથમ બહુધા હું રોજ ત્યાં જતો હતો, તે પછી એકાંતરે જવા લાગી, પછી અઠવાડિયામાં બે વાર અને છેવટે અઠવાડિયામાં એક વાર જવાપર વાત આવી ગઈ. લલિતા કેટલીક વાર મારા ન આવવાનું કારણ પૂછતો હતો પણ એક કે ખીજું બહાનું બતાવી ‘હોઠ સાબ તો જવાબ જાણ’ વાળી કહેવતને અનુસરી તેના સવાલોને ટાળી દેવાની ચેષ્ટા કરતો હતો; અને લલિતા વધારે કાંઈ ન બોલે એટલે તે મારાં ઉત્તરોથી સંતુષ્ટ થએલી હોવી નોંધ્યે, એમ જ હું મારા મનમાં માની બેસતો હતો. પણ મારી એ ધારણા ફટલી બધી ભૂલ ભરેલી હતી એ યાજ્ઞથી બરાબર મારા બાણવા અને અનુભવવામાં આવી ગયું; કારણ કે, લલિતા પ્રથમથી જ મારી સર્વ ચેષ્ટાઓને જાણી ગઈ હતી. અને અમુક એક વિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી જ તેણે મૌનવ્રતનો સ્વીકાર કરી દીધો હતો.

એક દિવસે રીહર્સલ આવર-પૂર-થતાં લલિતાએ મને કહ્યું કે;—‘અંપા, આજે બપોર પછી બે ત્રણ વાગે જરાક મારે ત્યાં આવજો; મારું એક ખાસ કામ

છે અને તે વિષે તારી જોડે કેટલીક વાતચીત કરવાની છે.” મેં ‘વારુ છ’ કહ્યું, અને તે ચાલી ગઈ. જમ્યા પછી એક કલાક કે દોઢ કલાક જેટલો સમય વામ-કુક્ષીમાં વીતાડી, હું નાટકશાળામાંથી કાઢમાઢ કરીને બાડાની ગાડીમાં બેસી લલિતાને ત્યાં જવામાટે નીકળી.

લલિતા સિગરેટ ટુંકવી અને મારી વાઢ જોતી નેતરની ધઝીચેરમાં પડી હતી. મને આવેલી જોતાં તે બેઠી થઈ ગઈ, અને હું કુરસીપર બેઠા પછી તેણે પ્રથમ જે પ્રશ્ન રજૂ કર્યો તે એ કે;—“કુમ ચંપા, આજકાલ આઠ આઠ દશ દશ દિવસનો ગાળો પડી જવા છતાં તને અહીં આવવાનો વખત મળતો જ નથી કે શું? આજળ તો મારા ગરીબખાનાની મુલાકાત લીધા વિના તારો એક દિવસ પણ બાળ્યે જ વીતતો હતો અને હમણું આટલો બધો ફેરફાર કેમ થઈ ગયો વારુ?”

એના જવાબમાં મેં જણાવ્યું કે;—“એ તો તમે જાણો જ છો કે, આજ કાલ ઉન્હાળો ચાલતો હોવાથી અપેરે એટલી તો સખ્ત ગરમી પડે છે કે ધરમાં બેઠાં પણ બળી જવાય છે, તો બહાર નીકળતાં શી દુર્દશા ન થાય? કદાચિત્ સાંછ પછી આવી શકાય, પણ રાતે તો તમે નાટકશાળામાં આવો છો, એટલે ત્યાં જ મુલાકાત થઈ જાય છે. એ વિના ન આવવાનું બીજું કંઈ પણ ખાસ કારણ નથી.”

“ચંપા, હવે તું નાટકવાળી થઈ ખરી. પણ એટલી કચારા રહી ગઈ કે, દાર્દથી પેટ છુપાવી શકાતું નથી, એ તરવને જાણી ન શકી. ગાંડી, તું એમ જ માને છે કે, તારી ચેષ્ટાઓથી હું બિલકુલ બેખબર અને અજાણ છું? જો તું એમ ધારતી હોય તો તે તારી ભૂલ છે. ચૂસુફ પ્રથમ દિવસે આવ્યા તે વેળાએ જ તેને જોતા તારા મનની કેવી અવસ્થા થઈ હતી, તે મારા ધ્યાન બહાર નથી, અને ત્યાર પછીના તારા વર્તનને પણ હું સારી રીતે જાણું છું. લખનૌની ઉન્હાળાની ગરમીએ નહિ, પણ હૃદયમાં ઉદ્ભવેલા મદનરૂપ શ્રીમન્નરુના અસહ્ય તાપે જ તને અહીં આવતી અટકાવી છે, તારી બુદ્ધિમાં વિકારવશતા તથા ભ્રમણા જગાવી છે; મારા હૃદયમાં પ્રથમથી જ તારા વિષે જે લીંતે અને શકા હતી તે સત્ય સિદ્ધ થવાની વેળા નિકટમાં આવી છે.” અતુર લલિતાએ મારી ચેષ્ટાઓનો બધો સરવાળો આંકી બતાવ્યો.

તેના મુખમાંથી નીકળતો એકે એક શબ્દ મને છાતીમાં ખાણુ સમાન ખુચતો હતો અને તે આટલી સીમા પર્યંત મારા ભેદને જાણી ચૂકી છે, એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતાં હું કંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વિના આશ્ચર્ય અને નિઃસ્તબ્ધતાથી તેના મુખમંડળને જોઈ રહી. ઇચ્છા છતાં મારા મુખમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ.

મને મૂળીમંતર થઈ ગયેલી જોઈને લલિતા પાછી કહેવા લાગી કે;—“ચંપા, હું તારી માતા કે શેઠાણી નથી, એટલે મારાથી આમ હરવાનું કે દબાઈ જવાનું તને કંઈ પણ કારણ નથી. આ વાત તને જણાવવાનું કારણ એટલું જ કે, જેમ ઓકરાં કેટલીક વાર પોતે કરેલાં મસ્તીનેફાન વિષે માતાપિતાના સવાલના જવાબમાં જૂઠી વાતો જ જણાવે છે અને એમ ધારે છે કે, ‘માતાપિતા તો બિચારા કંઈ જાણતા જ નથી’ એટલે કે, બાળકોની એવી ધારણા હોય છે કે,

માતાપિતા તો કોઈ વાર જાણે બાળક હતાં જ નહિ અને તેમણે એવાં મસ્તી-તોફાન કર્યાં જ નહિ હોય! પણ તેમની એ ધારણા જોઈ હોય છે, તે જ પ્રમાણે જો તું એમ ધારતી હોય કે તારી આ વિકૃત ચેષ્ટાઓને કોઈ નથી જ જાણતું, તો તે તારી ધારણા જોઈ છે એટલું તને બતાવી આપવામાટે જ આજે મારે આ વાત કાઢવી પડી છે. કામાતુર સ્ત્રીપુરુષો જગતને અંધ માને છે, પણ ખરી રીતે તો તેઓ જોતે જ આંધળાં હોય છે. અને તેથી પોતાની આસપાસ ખૂબ ગાઢમાં કેવળ અંધકારને જ જોયા કરે છે.”

“ત્યારે તમે એમ ધારો છો કે ચૂસુફ સાથે મારો તમારા ધારવા પ્રમાણેનો સંબંધ થઈ ચૂક્યો છે?” એ સવાલ કર્યો.

“ના, હજી વાત તેટલી હદ સુધી આવેલી નથી: છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ કંપી શકાય છે કે જો આતું જ રીહર્સલ ચાત્રું રહેશે તો નાટક અવશ્ય બળવારો જ; જેનું મંગલાચરણ થયું છે, તે કાર્ય અવશ્ય ચાશે જ.” લલિતાએ કુકામાં પોતાનું સત્ત્વ અતુમાન જણાવી દીધું.

“તમારા કથનનો અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે, મારા હૃદયની એ બાવના તો છે જ. પણ હું એમ પૂછવા માતું છું કે શું સ્ત્રીને એવા એક પુરુષની આવશ્યકતા નથી? તમારા કહેવા પ્રમાણે જ અનેક સ્થળે ભટકવા કરતાં એવા કોઈ પોતાને મનોગમતા એક જ પુરુષને પસંદ કરી પોતાનો પ્રેમ અર્પ્યો હોય તો તેમાં શી હાનિ છે વાત? મારો ચૂસુફ સાથે ક્ષણિક ક્ષિતિ સામયિક પ્રેમ-સંબંધ કરવાનો મનોભાવ નથી. હજી તો એ વિષે અમારી કોઈ વાર વાત સુઝાં પણ થઈ નથી. પરંતુ જો તે મારા સંબંધને સદાને માટે સ્વીકારશે, તો જ હું તેની પ્રેમભાગિની થઈશ, એવો મારો નિર્ધાર છે. જો ચૂસુફ તેવી રીતે વર્તવાની હા પાડે, તો તે શું એક લાયક મર્દ નથી? મારી પસંદગી જોઈ તો નથી જ; કારણ કે, મારી ધારણા પ્રમાણે તો એ એક હીરો છે.” એ મારા હૃદયરહસ્યને સ્વીકારીને કહ્યું.

“હીરાની પરીક્ષા તો કરી નથી, અત્યારે તો કેવળ અજાણથી જ તે તેને હીરા માની લીધો છે. પણ જો જો ધાતુઓ અજાણી હોય છે, તે સર્વ સુવર્ણ નથી. પીળું તેટલું સોનું નથી, એ નિયમને તું બૂલી ગઈ છે. કદાચિત્ તે હીરા હોય, તો પણ ટૂંકે તો; મોતી હોય, તો તે બનાવટી પાણી અઢાતેલું છે, અને સોનું હોય તો તે પિચગોઠક છે એટલે કે પરિણામે જેની કાંઈ કીમત જ નહિ. એના સમાગ્રમાં અત્યારે કદાચિત્ ચાર દિવસ તને આનંદ દેખાશે, પણ સંસારના અમુક પ્રકારના પ્રસંગો આવતા કાચ પોતાને કાચ જ સિદ્ધ કરી બતાવશે, અને તારો અવતાર બગડી જશે. ચિતવણી આપવી એ એક તારી શુભેચ્છક મૈત્રિણી તારીકે મારો પરમ ધર્મ છે, અને એ ચિતવણી પ્રમાણે ચાલવું કે ન ચાલવું, એ તારી ઇચ્છાને આધીન છે. આજના સ્વતંત્રતાના ચાલતા જમાનામાં કોઈને વધારે ઉપદેશ આપવો પણ બર્બકર છે.” લલિતાએ જગતના ખરેખરા રંગને બતાવીને કહ્યું.

જો કે, લલિતાનો પ્રથમથી જ મારાપર પ્રભાવ પડી ગયેલો હોવાથી હું તેના આ ઉદ્ગારોના ઉત્તરમાં કાંઈ બોલી શકી નહિ, છતાં સત્યને અનુસરીને મારે જણાવવું જોઈએ કે, આ વેળાએ, ચૂસુફમાં મારું મન અત્યંત લીન થયેલું

હોવાથી, તેના ઉપદેશનું મારા હૃદયમાં જાણવા જેવું કાંઈપણ પરિણામ થયું નહિ એ પછી ઉલિનાએ પણ એ વિષયને છોડીને બીજા વિષયોની ચર્ચા ચલાવવા માંડી. છેવટે નિયમ પ્રમાણે ચાહે લીધા પછી હું જવાને તૈયાર થઈ. જતી વેળાએ પુનઃ તેણે એટલી સૂચના આપી દીધી કે;—“આપણા માલિકને પણ તમારું વર્તન વિશે કાંઈક શંકા ઉપજી છે, માટે જે કાંઈ પણ પગલું ભરે તે એવી રીતે ભરજે કે જેથી એકદમ રહસ્ય પ્રકારમાં ન આવી જાય અને બંધાયેલી પ્રતિષ્ઠાની હાનિ ન થાય! વળી કોઈકેઈ વાર અહીં પણ આવ્યા કરજે કે જેથી કેટલાક સમય સુધી તારું મન એ વિષયમાંથી નીકળીને બીજા વિષયમાં પડેલાય, અને સારાસારને વિચારવાનો અવકાશ મળી શકે.”

હું જ્યારે નાટકશાળામાં આવી ત્યારે યુસુફ નાટકશાળાના મોટા રસ્તાપર પડતા દરવાજામાં જ માલિકની કુરસીની બાજુમાં બીજી કુરસીપર બેસીને તેની સાથે કાંઈ વાતચીત કરતો હતો. સાંજે અમારા માલિકને એવી રીતે દરવાજામાં કુરસી નાખીને બેસવાનો રીવાજ જ હતો. બીજા પણ એક બે ઝંકરે સ્હામી બાજુએ બેઠેલા હતા. હું બધાને ‘સાહેબજી’ કરીને ચંદર ચાલી ગઈ.

એ દિવસની રાત્રે ‘શાહીદેનાજી’નો બેઠ હતો અને તેમાં અમારી કંપનીમાં આજે પહેલીજવાર યુસુફ ‘રજવા’નો પાઠ કરવાનો હતો. દીવાળતી થતાં તે મારા ઓરડા પાસે આ યો અને દરવાજામાં હોમી રહી પૂછવા લાગ્યો કે;—“બાબો, ચંદર આવવાની રજા છે કે?”

“ધણી જ ખુશીથી.” મેં મંદ હાસ્ય સાથે જવા આપી. “તમને મારા ઓરડામાં આવવાની પરવાનગી ન હોય, એમ બને ખરું?”

“કેમ આજે બપોર પછી ક્યાં ગયાં તાં? હું બેચાર વાર આવ્યો અને તાજું જોઈને પાછો આવ્યો ત્રથો.” કુરસીપર બેસવા પછી યુસુફે પૂછ્યું.

“તમને વેઠવી પડેલી તકલીફમાંટે હું માફ માગું છું હું મિસ અમેલીને વેર તેમને મળવામાંટે ગઈ હતી. પણ આજે તમે કાંઈ આપણા માલિક સાથે વાતોમાં ખુબ મરાગૂસ થઈ ગયા હતા—શી વાતો ચાલતીંતી?” મેં પૂછ્યું.

“મિસ અંબા, આજે એક અજબ વાતનો પ્રયત્ન આવતો હતો, કે જે તમારી આગળ કહેતાં પણ મારી જીભ ઉપડતી નથી, પણ તમારા ભલા અને તમારી આબરુને ખાતર મારે એ વાત તમને જણાવવી જ જોઈએ.”

“ખુશીથી જણાવો.” તે શી વાત—હોવી જોઈએ એનો કેટલોક ભાસ થઈ જવા છતાં તેના મોટેથી જ એ વાત બોલાવવાના ઉદ્દેશથી મેં કહ્યું.

“વાત તો એમ છે કે, તમે મારા તરફ જે પ્રેમ દર્શાવો છો અને મને પોતાના ઓરડામાં બોલાવી મારી સાથે હસીને વાતચીત કરો છો, તેથી નાટક માંનાં કેટલાક માણસોના મનમાં એવી શક પેદા થયો છે કે, આપણા કોઈ બીજા પ્રકારનો સંબંધ હોવો જોઈએ, અને એ વાત ઠેક માલિકના કાન સુધી પણ પહોંચી ગઈ છે. આપણા માલિક એ વિશે જ અને કાંઈક પૂછતા હતા, પણ મેં સાફ જણાવી દીધું કે, ‘કેવળ વાતચીતના પ્રસંગ વિના અમારો બીજા કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી અને તમને કોઈએ ભૂલી બહેરાણી જ કરેલી છે. છતાં તમારા મનમાં શક આવતો હોય તો હું મિસ અંબા સાથેના મારા વાતચીતના બચહારને પણ ત્યાગી દઉં! એક જ સ્થાનમાં રહેતાં અને એક જ

માલિકની નોકરીમાંનાં સ્ત્રીપુરુષોની એક બીજા સાથે પાક મહાબળત નથી બંધાતી કે શું? આપણા ભલા માલિકે માત્ર એટલું જ કહ્યું કે, ‘હું કાંઈ તમારાપર કોઈ જાતનો આરોપ મૂકતો નથી, છતાં એટલી ભલામણ માલિક તરીકે મારે આપવી જ જોઈએ કે, મારી નાટકશાળા તે વેશ્યાવિહારસ્થાન છે, એમ કહેવાનો લોકોને- ખાસ કરીને મારા દુશ્મનોને-પ્રસંગ ન મળે એનો વિચાર કરજો અને ચેતીને આલજો, એમાં જ મજા છે.’ આ વાતચીત.” એટલું કહીને તેણે વધારામાં જણાવ્યું કે, “આહા, દુનિયા કેવી ગીબતખોર અને બીજાનાં ન હોય તેવા છિદ્રોને જોનારી છે! જેનું બીજ પક્ષ ન વવાયું હોય તેનું આ નકારી દુનિયા ઝાડ કરી બતાવે છે, બેચુનાહોને નાહક સતાવે છે!”

માલિકના કાને આ વાત ગઈ અને તેણે વળી યૂસુફ આગળ એ વિશેની ચર્ચા કરી એને એક રીતે હું મારી આશાની પૂર્ણતા થવાનું શુભ ચિહ્ન જ માનવા લાગી. અત્યાર લગી સ્ત્રીમાં રહેલી આસ્વાણી લગ્નના પ્રભાવથી હું મારા મનને ભાવ યૂસુફને જણાવી રાકી નહોતી, તે મારા મનોભાવને વ્યક્ત કરવાનો આજે આ સંકરણ યોગ્ય પ્રસંગ મળી ગયો. યૂસુફની વાત સાંભળી કાંઈક કોપને ભાવ દર્શાવીને હું બોલી કે:-“એ તો હજી કાંઈ પક્ષ નથી, અને કાંઈ હોય, તેણે પીટચા બીજા કોઈને મારી ઠાલી પચાત કરવાનો શો અધિકાર છે? મને મારો પ્રેમ ગમે તેને આપવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. પીટચાએને કાંઈ કામ ધંધો છે? રાઈને પર્વત બનાવી વાતને માલિક સૂધી પહોંચાડી દીધી! નાટકમાં નોકરી કરવાને બધી સતીઓ જ આવે છે તો! અને પોતે વળી બધા સદ્ગુણના ભંડાર અને એક પત્નીવ્રતમાં રામચદ્રજીના અવતાર એટલે બીજાની અણખોઈ ન કરે, તો કેમ આલે વારુ? આ નકટા નાટકવાળાઓ પોતાના ખીસામાં નુયાં સૂધી પૈસા હોય ત્યાં સૂધી બાર અને બાબરી બેસવાએને જંપવા હેતા નથી, બીજાની ગીબત કરતાં રામોતા નથી: આના કરતાં વધારે તે બીજી શી નકરોઈ હોઈ રાકે? યૂસુફખાન, તમારે ન્યારે ધજા હોય ત્યારે બે ધડક મારા ઔરડામાં આવડું અને વાતચીત કરવી; એ નિદાખોર દુતરાંના બસવાથી તમારાપરને! મારો સ્વાભાવિક પ્રેમ કાંઈ એણે થવાનો નથી. જો આપણા માલિક વધારે ત્રીનપાંચ કરશે, તો બહાર મિસ અમેલી અને મિસ મોલીની પ્રમાણે જોઈ જવ્યા ભાડે રાખીને રહીશું અને અહીં આવી નોકરીનો ટાઇમ ભરી ચાલતાં અંધશું. ત્યાં તો કોઈ તમને આવતા નહિ અટકાવે ને? આપણી ગેરહાજરીમાં તો આ નીતિની શાળાસ્પષ્ટ (?) નાટકશાળા વેશ્યાવિહારસ્થાનના નામથી નહિ બોળ-ખાય ને? બે દિલ રાજી તો શું કરવાનો છે પીટચો કાજ?”

“તમે આટલાં બધાં હિંમતવાળાં હસો, એની તો સ્વપ્રમાં પણ મારી ધારણા નહોતી. તમારી આવી દૃઢતાને જોઈ મારામાં પણ હિંમત આવી ગઈ છે. હું તમને તમારા સ્વતંત્ર વિચારોમટિ અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપું છું. તમારા જેવી સ્ત્રીની ધજાને આધીન થવામાં કોઈ પક્ષ જાતનો ભય નથી. આટલા દિવસ હું મનમાં ને મનમાં મુઝાયા કરતો હતો, પણ હવે મારો તે મુંઝારો જતો રહ્યો છે. હવે જો કોઈ કાંઈ કહેશે તો હું જોઈ લઈશ.” યૂસુફે બહુ જ સાર્મિકતાથી પોતાનો પ્રેમ દર્શાવ્યો.

યુસુફ મારા મનોભાવને જાણી ગયો છે અને મારી ઇચ્છાને આધીન થવા- માટે તત્પર છે, એ જાણીને મારા હર્ષનો અવધિ થયો. એ વેળાએ મને જાણે કોઈ છુપો ખજાનો મળી ગયો હોયની, તેવા જ ભાસ થવા લાગ્યો. એ પછી આમ તેમની કેટલીક વાતજીત કર્યા પછી યુસુફ જમવામાટે આવ્યો ગયો.

તેના ગયા પછી મારા મુખમાંથી અચાનક ધીમા ઉદ્ભવ નીકળી ગયા કે:-
“જલિમ યુસુફ, તેં મને આ કેવા જાદૂથી ભરણી નાખી છે કે જેથી હું પોતે પોતાની પણ ભૂલી ગઈ છું!-અફસોસ-

“હજાર હયફ કે દિલ મેરા મેરે ખસમે નહીં;

સિવાયે ઉસ્કે કિસી ઔરકે હવસમે નહીં!

નહીં દિલ માનતા કમખત કયા આરા હમારા હયફ;

જિસે યે ખ્યાર કરતા હય વહી ખ્યારા હમારા હય!”

ભગવદ્ગીતામાં અર્જુને મન વિશે જે એમ કહ્યું છે કે, ‘હે કૃષ્ણ, મન ચચળ, બહુ વેગવાળું, સખળું અને દૃઢ છે, એટલે તેના નિગ્રહને હું વાયુ પ્રમાણે દુષ્કર જ માનું છું.’ એની સત્યતાને મને પરિપૂર્ણ અનુભવ, કિમહુના સાક્ષાત્કાર થવા લાગ્યો. કાલે શ્રીકૃષ્ણના કથનાનુસાર એ ચંચળ મન અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી વરામાં આવી શકતું હોય, પણ તે અભ્યાસનો અવકાશ અને વૈરાગ્યની વેળા મળે ત્યારે કે હમણાં? જ્યાં દિવસ અને રાત કવિઓના સર્વ રસના વિલક્ષણ ભાવેવાળા લેખથી પરિશુભ પાઠો ગોળાતા હોય, નાટકમાં વ્હાલાવ્હાલી અથવા ખ્યારાખ્યારીના પ્રવેશો ભજવાતા હોય અને વિલાસિતાને ઉદ્દીપ્ત કરનારા હાવભાવો ખતાવાતા હોય, તેવા નાટકના રસમય વાતાવરણમાં બિચારા અરણ્ય-વાસી વૈરાગ્યનો પ્રવેશ ક્યાંથી અને કેમ કરીને થઈ શકે વાર? વિષમાં જે સુધાના ગુણોની રાક્યતા હોય તો જ આજકાલના નાટકના વાતાવરણમાં વૈરાગ્યનો નિવાસ સંભવી શકે!

રાત્રે નાટકની શરૂઆત થઈ અને પ્રથમ અંકના ચોથા પ્રવેશમાં યુસુફે રજયાના વેશમાં પોતાના દર્શનનો પ્રેક્ષકોને પ્રથમ વાર લાભ આપ્યો. જે ગાયન અમારી કપનીમાં દાખલ થતી વખતે તેણે ગાયું હતું તે જ ગાયનથી એ પાઠની શરૂઆત થતી હતી. અલૌકિક સૌન્દર્ય, તેમાં સ્ત્રીનો વેશ, ઉત્તમ કંઠ, અને અદ્ભુત હાવભાવથી તેનું એ ગાયન ચાર વખત વન્સમોર થયું અને ત્યાર પછીનાં પણ તેનાં બધાં ગાયનો ત્રણત્રણ ચારચાર વાર ઉપરા સાપરી વન્સમોર મેળવતાં ગયાં. તેણે પોતાના પાઠનો પ્રેક્ષકોપર એટલો તો સારો પ્રભાવ પાડી દીધો કે, બીજી બધી એક્ટ્રેસોના પાઠો આજે ઢંકાઈ ગયા. મને પોતાને જે ગાયનમાં ત્રણ વન્સમોર મળતી હતી તેમાં એ દિવસે એક જ વન્સમોર મળી. બીજે દિવસે યુસુફની રાહરમાં એટલી બધી વાહવાહ ખાલાવા લાગી કે, હસ્તપત્રકો-હૅડબૅન્ડ-ગા કેવળ એક્ટ્રેસોનાં નામો આપવાનો નિયમ હોવા છતાં એ દિવસ પછીનાં હસ્તપત્રકોમાં અમુક પાઠ માસ્તર યુસુફ ભજવી ખતાવશે એમ ખાસ છપાવીને જાહેર કરવાની માલિકને ફર્ફ પડી; કારણ કે, તેથી લોકોનું વિશેષ આકર્ષણ થવાનો સંભવ હતો અને તેમાં માલિકનો લાભ જ સમાયલો હતો. કામ વિશેની લાયકાતમાં એ બાચડાએ અમો બાચડીઓને દૂર બેસાડી દીધી અને આમે બધી ટમટમ જોતી જ રહી

ગઈ. ગંભીર લલિતાના મુખમાંથી પણ તેના નાટ્યકળાકૌશલ્યને જોઈને એવા ઉદ્ગાર નીકળી ગયા કે: “નાટકની લાઈનમાં, અને તેમાં પણ સ્ત્રીપાઠ ભજવવામાં તો એ ખરેખરે હીરો જ છે!” માલિકે પણ તેને શાબાશી આપવામાં કરી ખામી ન રાખી. ઘણાખરા એક્ટરોએ પણ તેનાં મુઝાકંઠે વખાણ કર્યાં. અને એક્ટ્રેસોનો તો તેની આલાકીમંદિ વિરુદ્ધ અભિપ્રાય હતો જ નહિ. પણ જે એવાર વિદ્ય-સંતોષી અને કોઈની જીવિતને ન જોઈ શકનાર મૂલક સ્વભાવના એક્ટરો હતા તેઓ તો એમ બોલવાને પણ ન ચૂક્યા કે:—“આ બધા લોકો ગાંડા થઈ ગયા છે કે શું? આય બાયલા જેલું એક્ટિંગ કરેશ ને આને આતલો બધો સારા વખાની મરેશ? અરે બાવા અમુને આને નાતક કરતાં તીસતીસ વરસ થવા આયાં તેમાં આવા તો ક્ય કઈ આયા અને ચાલી ગયા! આય પોરિયાએ એતલી તે સું નવાઈ કીધી! પાત તો કરતો તો અમારો બાલો!” ઇત્યાદિ.

જાણે પોતે ત્રીશ વર્ષથી નાટકમાં વેતરે કર્યું અને એવા ઘણાંકોને આવતા જતા જોયા એથી જ તેમની પોતાની મોટાઈનો આકા આવી ગયા, અને એટલા મંદિ એવા લાયક નવા કામદારોને વખાણવાને બદલે તે ખોડાં ઠોરાનાં જ લોકોએ વખાણ કરવાં જોઈએ; એવા જ લગભગ તેમના બોલવાનો ભાવાર્થ હતો. અદે-ખાઓની જ્યાં જુઓ ત્યાં વિપુલતા જ હોય છે, એટલે એ વિશે વધારે બોલવું વ્યર્થ છે બિનાકારણ અદેખાઈની આગમાં બળતા એ પામર જીવોની તો દયા જ ખાવી જોઈએ! કારણ કે, નાટકના વ્યવસાયમાં સરકારી નોકરી મમાણે વધારે વર્ષોની નહિ, પણ ખરા કામની જ વધારે કીમત અકાય છે અને કામદારને જ માન અપાય છે, એની તે બિચારાઓને કંપના માત્ર પણ નહોતી.

ઉપર જણાવ્યા મમાણે યૂસુફને તેની મુશ્મ ભૂમિકાના વિજયમંદ સર્વ જતો તરફથી મોંઢામોંઢ શાબાશીઓ મળી અને તેણે યશ મેળવ્યો. યૂસુફે ઘટના શબ્દોમાં તે સર્વનો ઉપકાર માનવામાં અને પોતાની આકસારી બતાવવામાં કરી પણ કચાર નાખી નહિ. માત્ર જે કોઈ ધન્યવાદાત્મક વચનેને ઉચ્ચારવાની કૃપ-ણતા બતાવનાર હોય તો તે કેવળ હું જ હતી હૃદયમાં તેની અત્યંત વખાણ-નારી અને આહનારી હોવા છતાં પણ એ વેળાએ સર્વના દેખતાં તેને ધન્યવાદ આપવાની હિમત હું બતાવી શકી નહિ. અને તેનું કારણ એ હતું કે અમારી પરસ્પર પ્રેમદંડિનો મર્મ કેટલાકોના જાણવામાં આવી ગયેલો હોવાથી, જે હું એવું કાંઈ સાહસ કરીશ તો દીખળી નાટકગણાઓને ઠકા મરકરી અને નિંદાને નવીન વિષય મળી જશે એવી મારા મનમાં લીતિ હતી. માત્ર એકવાર મેં બાવદર્શક કટાક્ષ અને સ્મિતથી જ મારા હૃદયને ધન્યવાદાત્મક ભાવ તેને દર્શાવી દીધો અને તેણે પણ તેથી તેવો જ સાંકેતિક સંતોષ દર્શાવ્યો. પ્રેમી જનોને પોતાના પરસ્પર ભાવોને દર્શાવતી વેળાએ કેટલીકવાર નેત્રપલ્લવી અને સાંકેતિક મૂક લાપા નેટલી ઉપયોગી થઈ પડે છે, તેટલી ઉપયોગી શબ્દમયી વાણી થઈ શકતી નથી. મારું આ પ્રતિપાદન કદાચિત કેટલાક શુદ્ધ અને અરસિક જનોને વિલક્ષણ જણાશે, પણ અનુભવી પ્રેમીજનો એના રહસ્યને સારી રીતે જાણતા હોવાથી મને તેવા અરસિકોની દરકાર નથી. નાટકની સમાપ્તિ થયા પછી સર્વ પોતપોતાને સ્થળે ચાલ્યાં ગયાં. મને તો મુંઝ રહ્યા કટકચપ્યા સમાન જણાવા લાગી અને આખી રાત જાગરણમાં જ નીકળી ગઈ! યૂસુફની શી દશા હતી તે તો મણુ જાણે.

આ હૃદયવેદનાને લાંબા સમય સુધી ભોગવવા કરતાં અને વિરહના અગ્નિમાં બળવા કરતાં પોતાના બળતા હૃદયને સત્વર શાંત કરી શકાય તેવા કોઈ ઉપાય શોધી કાઢવો નોંધ્યો, એવા મેં મારા મનમાં અખંડ ભગરણમાં રાત ગાળ્યા પછી પ્રભાતમાં શય્યામાંથી ઉઠતી વેળાએ નિશ્ચય કરી લીધો. પણ એ નિશ્ચયને પરિપૂર્ણ કેવી રીતે કરવો એ એક મહાભયંકર પ્રશ્ન આવીને મારા સમક્ષ ઉભો રહ્યો. એટલામાં પહેલાવાળાએ મને આવીને બળર આપી કે—“બહાર જાવસે કોઈ છુટ્ટી ઔરત આઈ હય ઔર વો આપસે મિલના ચાહતી હય.” હું વિચારમાં પડી ગઈ કે, મને પ્રભાતના મહરમાં મળવા આવનારી છુટ્ટી બાયડી તે વળી કોણુ હશે ? કોઈ દલ્દલાલા શયતાનની ખાલા તો નહિ હોય ને ? ખચર જે હશે તે જણાઈ રહેશે. આમ વિચારી મેં તેને બોલાવવાની પહેરેગીરને સૂચના અ.પી. તે છુટ્ટી સ્ત્રી મારા ઔરડામાં આવતાં જ હું આશ્ચર્ય અને કેટલેક અંશે બચના ભાવથી કંપવા લાગી. તે બીજી કોઈ નહિ, પણ મારી માતા મારી જન્મદાત્રી માતા પોતે જ હતી. પણ મારી માતા હજીનોમાં ક્યાંથી ? તેને મારો પત્તો કોણુ આપ્યો ?

પ્રકરણ ૧૧ મું

માતાનો શાપ !

મારી માતાના આવવાથી મારા મનમાં એ ચાર પ્રકારના ભય એકસમયાવ્યજ્ઞે ઉત્પન્ન થયા. એક તો એ એ મારી માતા છે એમ માલિકના ભણવામાં આવશે તો તેના પહેરવેશથી હું બ્રાહ્મણ નીતિની સ્ત્રી નહિ, પણ કોઈ રાજપૂતાણી કે ખવાસણુ હું એમ તરત તે પામી જશે; કારણ કે, અત્યાર સુધી કેવળ લલિતા વિના મારો એ ભેદ કોઈના ભણવામાં આવી શક્યો નહેતો. બીજું એ મારી માતા પોતાના હંકપર આવશે, તો અવશ્ય મને પાછી જામનગર લઈ જશે, અને એ તેમ ઘરે તો મદનમૂર્તિ ચસુક સાથેનો અલભ્ય પ્રેમપ્રસંગ હાથમાંથી નીકળી જશે અને જામનગરમાં એના સ્મરણથી જન્મારો ઝૂરીઝૂરીને જ ગાળવો પડશે. વળી ત્યાં આડોશીપાડોશી તથા બોળખીતાંપાળખીતાં તેમ જ સાસુ અને ખણીનાં મેણાંટાણાં સાંભળવાં પડશે તે તો વધારામાં જ. ત્યારે હવે આ બંધાના હાથમાંથી છટકાવો શો ઈલાજ કરવો ? મારું મસ્તક આવા પ્રકારના વિચારચક્રપર ચઢી ભયંકરતાથી ભ્રમણુ કરવા લાગ્યું. મને આવી રીતે મૂંઝી મંતર અને વિચાર-મગ્ન થએલી નેઘને છેવટે મારી માતાએ જ પોતાની જિહ્વાને પરિશ્રમ આપીને કહ્યું કે—“કેમ અંપા, વિચારમાં કેમ પડી ગઈ ? પોતાની જન્મદાત્રી માતાએ સંકાર કરી શકે અને તેના દર્શનથી પ્રકુલિત થાય એટલી ઉદારતા પણ તારા હૃદયમાં નથી કે શું ? શું તારું લોહી એટલી બધી હદ સુધી ધોળુ થઈ ગયું છે ? હૃદય લાગણીવશરતું બની ગયું છે ?”

“મા, અત્યારે અહીં જ વાતો કરવાની નથી. હું જરા પ્રવાસના શ્રમથી સુકા થા એટલે પછી આપણે એક બીજી જગ્યામાં ગયેશું અને ત્યાં તારે જે કંઈ બોલવું હોય તે પેટ બરીને બોલજો—અમે તેટલા ઉભરા કાઢીએ. હું તે સાંભળવાને તૈયાર છું. ચોક્કસ જાણને જાણને બંધ રાખીશ, તો મારાપર તારો મોટો ઉપકાર થશે.” મેં નમ્રતાથી કહ્યું.

જે કે મારી માતાના મનમાં કોઈ તો હજુલવ્યો, છતાં તે જમાનાની ખાવેલી અને ચતુર અબળા હોવાથી તેણે પોતાના કોઈને મનમાં જ શમાવી દીધો અને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાની જામને પણ તાળું વાસી દીધું. એથી એ મારી માતા છે, એની કોઈને જાણ થઈ નહિ. માત્ર મારા જ્ઞાની કોઈ છુટ્ટી મેહમાન તરીકે આવી છે, એટલી જ વાત સર્વના જાણવામાં આવી.

ધણી ખરી નાટક મંડળીઓમાં જે કોઈ એક્ટર કે એક્ટ્રેસને ત્યાં મેહમાન આવે, અને તે એક્ટ્રેસ કે એક્ટર મંડળીના રસોડે જમનાર હોય તો તે મેહમાનને ત્રણ કિંવા પાંચ દિવસ સુધી મંડળીને રસોડે જમાડી શકાય છે, અને ત્યાર પછી જે તે મેહમાનની ત્યાં વધારે દિવસ રહેવાની ઇચ્છા હોય તો તેના માટે ખાન-પાનની જાહેરી ગોઠવણ કરવી પડે છે.

એ કાયદો પ્રમાણે પાંચ દિવસ સુધી-કિપહુના મારા માલિકની મારાપર પૂર્ણ કૃપા હોવાથી મહિનો દિવસ સુધી પણ હું મારી માતાને કંપનીમાં રાખવાને શક્તિમતી હતી; પરંતુ જામનગરમાંના મારો બધો ભેદ કદાચિત્ત ખુલી જશે તો હું માલિકની આંખમાં હલકી પડી જઈશ, એવા બંધથી મેં મારી માતાને કંપનીમાં રાખવાને બદલે લલિતાના ઘરમાં જ રાખવાનું વધારે વ્યાજબી ધાણું; કારણ કે લલિતા મારા બધા ભેદને જાણતી હતી, એ તો મેં પૂર્વે જણાવેલું જ છે.

માત્ર એકજવાર કંપનીના રસોડામાંથી બાણ મંગાવી મારા સ્વપ્નમાં જ જમાડીને હું મારી માતાને લલિતાને ત્યાં લઈ ગઈ. લલિતાને મેં ખરેખરી વાત જણાવી દીધી અને તેથી તેણે મારી માતાનો મારા કરતાં પણ આંધક ગ્રેમ અને સન્માનપૂર્વક સહાર કર્યો. ગ્યારે મેં મારી માતાને લલિતાનો પરિચય કરાવ્યો એટલે મારી માતાએ નિર્દોષ બુદ્ધિથી કાંઈક આશ્ચર્ય બતાવીને પ્રશ્ન કર્યો કે, “લલિતાખાઈ આજ કે?” મેં સમયસૂચકતા વાપરીને તરત રહામો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, “મા, તુ આ લલિતા બહેનને જાણ્યો છે કે છ?” એના ઉત્તરમાં મારી માતા બોલી, “ના, દીઠાં તો એમને આજે જ પહેલી વાર; પણ એમનો કાગળ આવેલો હોવાથી એમને નામે તો હું જાણજુ હતું. અંપા, તુ તો એવી કઠણ હૈયાની નીકળી કે પોતાની માતાને જુલો જ ગણ. અને કોઈ-વાર એક કાગળ લખવાની પણ તે ઉદારતા ન બતાવી; પણ આ બિચારી દયાળુ બાઈએ તારા અહીં હોવાના સમાચાર મને કાગળ લખીને જણાવ્યા કે જેથી આજે લાંબા વખત પછી આ દુ.ખી માતાને પોતાની પુત્રીના મુખદર્શનનો પ્રસંગ મળી શક્યો. એમણે આ બધી બાઈનો હું જેટલો ઉપકાર અને આભાર માનું તેટલો જોઈએ જ છે.” બસ બહુ રહસ્ય મારા જાણવામાં આવી ગયું. મેં એક વિશિષ્ટ બાવ-દર્શક દૃષ્ટિથી લલિતા સ્હામું જોયું, અને મારા બાવને જાણી તે મંદહાસ્ય કરવા લાગી.

મેં લલિતાપર અતિશય વિશ્વાસ રાખી તેને મારો બધો સત્ય વૃત્તાંત જણાવી દીધો હતો, તે વિશ્વાસનો અંશો દુરુપયોગ કરી તેણે મારી માતાને ઉપનૈમાં બોલાવવા સુધીનું સાહસ કરેલું જોઈને, જે કે લલિતાપર મારા મનમાં કોઈ તો અનિવાર્ય ઉપજ્યો, પરંતુ એ ઇંટાફિસાદનો સમય ન હોવાથી મારા કોઈને મેં મનમાં જ શમાવી દીધો, અને મારી માતાને પૂછ્યું કે, “મા, અહીં આવવામાં મારુ મોહુ જોવાની ઇચ્છા ઉપરાંત બીજો તારો શો હેતુ છે વાર?”

“એ જ કે, તને પાછી જામનગર લઈ જવી અને જે દેવલાનુ ઘર બાગીને હું અહીં આવી છે તે બિચારાનું ઘર પાછું મંડાવવું.” મારી માતાએ જવાબ આપ્યો.

“પણ મારી સાસુ મને ઘરમાં રાખશે અને કોઈ વાર ભૂલે ચૂકે પણ મને મારા આ નહાસી આવીના બાબત મેણી ટાણી નહિ મારે એની શી ખાત્રી ? એવાં મેણી સાંભળવામાટે અને ગુલામગીરી કરવામાટે જામનગર આવવું તેના કરતાં અહીં સ્વતંત્રતાથી પોતાની મેહેનતનું રળેલું ખાતું તે શું ખોટું છે ? મને તે મારું હૃદય ત્યાં આવવાની ના પાડે છે.” મેં મારી સ્પષ્ટ અનિચ્છા દર્શાવી.

“એ વિશે તારે જરા પણ ચિંતા રાખવી નહિ; કારણ કે, એ વિશેની મેં બધી જોઠવણ કરી રાખી છે. મેણી મારવાની વાત તો દૂર રહી, પણ ‘તું ક્યાં ગઈ’તી અને શામાટે ગઈ’તી ?’ એટલેા સવાલ પણ કોઈ તને પૂછનાર નથી. કારણ કે, પોરબંદરથી પાછા ફર્યા પછી જ્યારે તારા નહાસી જવાની વાત મારા જણવામાં આવી એટલે હું તો તારી સાસુને જ ગળે પડી કે, ‘તારા દીકરામાં માલ નહિ એટલે બાયડી નહાસે જ તો. તારા દીકરાના પાપે હું મારી સોના જેવી દીકરીને ખોઈ ખેડી !’ તારી સાસુ પોતાના કુંવરજના ગુણોને નથી જાણતી એમ તો તારે ન જ ધારવું, એટલે તે બિચારી તો કાંઈ પણ જોલવાની નથી જ, અને દેવલાખે તો રામ છે જ ક્યાં કે કાંઈ જોલ્લી શકે ? મારે તું કોઈ પણ જાતની શંકા ન રાખતાં જામનગર આવ. જો, દીકરી ! મારાં હવે ઢળતાં પાણી છે એટલે ક્યારે આંખ મીચાશે એના ભરોસે નથી, તો જે પાંચ પૈસાની મૂડી છે તે પારકાના હાથમાં ન જાય અને છેલ્લી ધડીએ તારા હાથનું પાણી મળે, એટલે જ મારી આશા છે તારા હાથે જે કાંઈ પણ ભૂલ થઈ હોય તેમટિ હું તને જરા પણ ઠપકો આપવા સાગતી નથી; કારણ કે, મૂળ ભૂમિ અને બીજ બન્ને વિકૃત હોય ત્યાં પછી કંઈ પણ તેલું જ થાય, એ મારે તારા કરતાં હું મને પોતાને તેમ જ આપણી જાતના રીતરિવાજોને જ વધારે દોષભાગી માતું છું.” મારી માતાએ ખુલા કિંવદી અને માતાના ખરા પ્યારથી કહ્યું.

મારી માતાનાં આવાં વિનયબરેલાં, નમ્રતાયુક્ત અને મૃદુ મધુર વચનો સાંભળીને તે કાણે તો મારું હૃદય પણ ભરાઈ આવ્યું અને તે કહેવા લાગ્યું કે, “આપા, જો તારો હૃદયો ઘેર હોય તો અસરોને તારી જન્મભૂમિમાં તારા પોતાના શૃદ્ધમતિ આલતી થા ! જો સુખના આ પ્રાપ્ત થએલા પ્રસંગનો અનાદર કરીશ, તો ભવિષ્યમાં તારી શી અને કેવી દુર્દશા થશે, એ અત્યારે કહી શકાય તેમ નથી !” અર્થાત્ એક તરફથી હૃદયે પુનઃ ઘેર જવાની અતુલમતિ આપી; પણ બીજી તરફ યુસુફમાં પરોવાયેલું તે જ હૃદય પ્રેમભાગની લાલસાને લાગી શક્યું નહિ. ખરેખર એ વેળાએ યુસુફના પ્રેમે તો મારા પ્રાણહારક મંત્રની જ અગત્ય સારી, પણ આશ્ચર્ય તો એ છે કે તે સમયે શત્રુરૂપ ક્ષણિક મદનમેહ મને પ્રભુ કરતાં પણ વિશેષ શક્તિમાન અને પરમપ્રિય દેખાતો હતો, એટલે હું તેના બંધનમાંથી મુક્ત થવા અશક્ત હતી. હું તે વખતના મારા મનોવિકારને ‘પ્રેમ’નું નામ આપું છું, પરંતુ કેટલાક વિદ્વાન અને તત્ત્વવેત્તાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ યૌવનકાળનો પ્રમાદ કિવા ઉન્માદ પણ હોઈ શકે. એ ઉન્માદરૂપ વિકૃત પ્રેમે જ મારા જીવનની ધૂળધાણી કરી નાખી. અસ્તુ. મેં મારી માતાને કહ્યું કે;—“મા, જો એમ જ હોય, તો એ બે દિવસ પછી આપણે એ બાબતનો વિચાર કરીશું અને અહીંથી છાવણી કપાડવાના ઠરાવપર આવીશું. હાલ તો

ન્યારે અચાનક આઠલા લાંબા પ્રવાસે આવી છે, તો બે ચાર દિવસ રહે, વિશ્રાંતિ લે, અને અહીંની કેટલીક ભૂતી અને જોરા લાયક ઇમારતોને જોઈ મનને રમાડ.”

“કીક છે, જો તું આવવાને તૈયાર હોય તો બેચાર દિવસને બદલે બેચાર અઠવાડિયાં પણ અહીં વીતાડવાને હું તૈયાર છું. કારણ કે, હું અહીં વિશ્રાંતિ લેવાને કે ભૂતી અને જોરા લાયક ઇમારતોને જોઈ મનને રમાડવામાટે આવી નથી, કિંતુ તને પાછી ઘેર લઈ જવામાટેજ આઠલા લાંબા પ્રવાસે આવી છું. જો તારા મનમાં કંઈ બીજો વિચાર હોય, તો અલારે જ જણાવી દેજે, કે જોથી હું વૈળી નવેસરથી હોરાન ન થાઉ.” મારી માતાએ કહ્યું.

“શાંત થા, મા, હું બનતાં સૂઈ તો આવીશ.” મેં આશ્વાસન આપ્યું.

પ્રથમ દિવસના વાર્તાલાપનો આટલેથી જ અંત આવ્યો. સાર પછી આમતે-મના કેટલાક બીજા મપાટા ચાલ્યા અને સાંજ પડવાથી લલિતાએ ચૂલો સળગાવ્યો. અમો ત્રણે સાથે જ જગ્યા અને જગ્યા પછી નાટકશાળામાં જવા નીકળ્યાં. મારી માતાને મેં નાટક જોવામાટે એડિયન્સમાં બેસાડી, અને સાર પછી તે દિવસના બેલમાં ચારો પાર્ટ ન હોવાથી મારા સ્વપ્નમાં આવીને પુનઃ જામનગર જવું કે ન જવું એ વિષયના વિચારમાં મનને નિમગ્ન કરી દીધું. વિચારમાં ને વિચારમાં કેટલો સમય વીતી ગયો તેનું પણ મને જ્ઞાન રહ્યું નહિ, અને જ્યારે યૂસુફે આવી મારી વિચારનિદ્રામાંથી મને જાગ્રત કરી ત્યારે જ મારા જણવામાં આવ્યું કે, નીંટકનો પ્રથમ અંક સમાપ્ત થયો હતો. યૂસુફના આવી બેસવાથી હું મારી માતાને આહ પાણી પીવામાટે બોલાવવાનું પણ ભૂલી ગઈ, અને યૂસુફ સાથે વાતે વળગી ગઈ. યૂસુફે કહ્યું કે:—“હું લગભગ પાંચ મિનિટથી અહીં આવીને ઉભો છું, પણ તમારું ધ્યાન કોણે ભણે ક્યાં છે કે તમે કોઈને જોઈ શકતાં જ નથી. મેં ખાસ તમને બોલાવ્યાં ત્યારે જ જવાબ મળ્યો. એટલાં બધાં તે શા વિચારના વમળમાં અટવાયાં છો વારુ ?”

“યૂસુફ, જરા બેસો. અલારે હું તમારા વિશેના વિચારમાં જ નિમગ્ન હતી. આજે મારા દેશમાંથી અચાનક મારી માતા અહીં આવી લાગી છે, અને તેના મને પાછી દેશમાં ઘેર લઈ જવાનો વિચાર છે. એક તરફ તમારો પ્રેમ સતાવે છે, અને બીજી તરફ માતાનો સ્નેહ નિરુપાય બનાવે છે. હવે મારે કયા માર્ગનો અધીકાર કરવો ?” મેં કહ્યું.

“જાંબા, જો તમારે જવું હોય, તો ભલે જાઓ. પણ જવા પહેલાં ચા તો આ તમારા સાચા આશકની મર્દનપર કુરી ચલાવો અથવા તો એને બીજા કોઈ રીતે સદાચી સાંત નિદ્રામાં સુવડાવો. એટલું તો જરૂર ચાહ રાખજો કે, તમારા વિચારમાં આશક જીવવાનો નથી. જો તમે નહિ મારો, તો ગૂરીગૂરીને એ મરી જશે. મજનું ફરહાદ અને સંજા પ્રમાણે આશકોની તવ્ફીખમાં પોતાની અમર નામના કરી જશે. એકવાર અહીં પહોં પહોં પછી ફરીથી મને જીવતો જોવાની જરા પણ આશા રાખશો નહિ. જ્યારે એમ કરવો તો સહજ છે, પરંતુ તેનો છવટ સૂચી નિભાવ કરવો કઠિન છે. બધી આપકો કંઈ લયલી, શીરીન અને હીર જેની વફાદાર હોતી નથી !” યૂસુફે મારા હૃદયમાંની પ્રેમજ્વાળાને ઉદ્દીપિત કરવાનો ચત્રન આદર્યો.

મારી માતાનાં પ્રેમપૂર્ણ વચ્ચેનાં મારા અંતઃકરણમાં જે થોડું ઘણું પરિ-
વર્તન થતું હતું તેને યૂસુફના આ નાટકી બાપણે હવામાં ઉડાડી દીધું અને હું

મારા આરાકને આશ્વાસન આપતી કહેવા લાગી કે;—“યુસુફ, જો કે અલ્લાહ લગી હું જવું કે ન જવું એના વિચારમાં આટલાય કરતી હતી, પણ તમારો મારાપર આટલો બધો પ્રેમ છે અને મારા વિયોગથી તમારી આટલી બધી દુર્દશા થવાનો સંભવ છે, તો હવે હું તમને છેલ્લીને ક્યાંય જવાની નથી. તમારે મારા આ વચન વિશે પોતાના મનમાં જરા પણ શંકા રાખવી નહિ. મારો એ જ નિશ્ચય માની લેજો કે;—

“માદર પિદરકો છાડું મયં,
હર એકસે રિશ્તા તોડું મયં;
હર એકસે મુંહકો મોડું મયં,
પર તુઝસે રિશ્તા જોડું મયં!”

“શાબાશ, મારી સાચી જિંદગીન ! મહબ્બત તો આવી જ હોવી જોઈએ. બસ, તું મારી છે, તો આ દુનિયા પણ મારી છે. જો તું એક પળ માત્રને માટે પણ દૂર જનારી છે તો આ જિંદગી અકારી છે...”

યુસુફ આગળ બોલવા જતો હતો એટલામાં અચાનક લલિતાના અચ્ચી લાગવાથી તેનું બોલવું આટલેથી જ અટકી ગયું. આવતાંની સાથે જ પોતાના વિનોદી સ્વભાવને અનુસરીને લલિતાએ હુટકારો કર્યો કે;—“કેમ ચંપા બહેન, કાંઈ ખાનગી જેવું તો નથી ને? તેવું હોય તો જણાવી દેજો. આપણી કબાળમાં હકી થવાની ઇચ્છા નથી.”

યુસુફ તો બિચારો તરત હીને માથે, અને ત્યાર પછી મેં લલિતાને કહ્યું કે;—“બહેન, મેં તમને મારો બધો ભેદ જણાવ્યો. તેનો ઉપયોગ તો બહુ જ સારો કરી બતાવ્યો. મારી માતાને મારી બધર તમે આપી હશે, એમ જો બીજું કોઈ કહેત તો હું કદાપિ માનત નહિ. હવે એટલી કૃપા કરજો કે હાલ તરૂત યુસુફ સાથેના મારા સ્નેહ સંબંધની વાત મારી માતાને કહેશો નહિ, અને તે અલ્લાહે મને લીધા વગર એકલી જ પાછી જાય એવી શુક્તિ થોડા દેજો. કમલ કે અલ્લાહે તો ગમે તેમ થઈ જાય તોય હું ભાનનગર તો નથી જ જવાની. જો તમે કોઈ શુક્તિ નહિ થાજો, તો મારે મારી માને સાફ જવાળ સંબંધાવી દેવા પડશે.”

“ચંપા, મેં જે કાંઈ પણ કહ્યું છે, તે કેવળ તારા બાવિ ક્યામલની જાવનાથી જ કહ્યું છે. મારો તો હજી પણ એ જ અભિપ્રાય છે કે, વેર જવામાં જ તારા જીવનનું શ્રેય છે. છતાં જો મારો અમૃતરૂપ ઉપદેશ તને વિષરૂપ ભાસતો હોય તો એકવાર હું તારી માતાને ગમે તેમ સમજાવી એકલી જ પાછી મોકલીશ, અને ભવિષ્યમાં પુનઃ તારા હિતનો આવા પ્રયત્ન નહિ કરું. હું તો તારી શુભેચ્છક છું અને શુભેચ્છક રહીશ; પણ એટલું તો જરૂર ચાહ રાખજે કે, આ સ્વચ્છંદ વૃત્તિ તારા જીવનની પાયમાલી કરી નાખશે, અને તે દિવસે મારા ઉપદેશનો અનાદર કરવામાટે તારા હૃદયમાં ભયંકર પશ્ચાત્તાપ થશે. દુનિયામાં બહુધા એમ જ બને છે. હવાના લોહાપર ચડેલા અવિચારી માણસો વાળ્યાં વળતાં નથી, પણ હાર્યાં વળે છે, પણ રાંઝ્યા પછીનું કહાપણ હમેશાં નકામું થઈ પડે છે.” લલિતાએ ખરી લાગણીથી કહ્યું.

“લલિતા બહેન, હું અવશ્ય તમારા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તીશ અને ભવનનગર જઈશ, પણ તે કેટલાક વખત પછી; હાલ તરત તો આ બધામાંથી મને છેડવો. તમારો આ ઉપકાર હું કદાપિ ભૂલવાની નથી.” મેં નમ્રતાથી પ્રાર્થના કરી.

ચતુર લલિતા જાણી ગઈ કે, આ તલમાં તેલ નથી અને તેથી તેણે વધારે ઉપદેશ આપવાનું માંડી વાળ્યું. તેણે આમ તેમની બીજી કેટલીક વાતચીત કરી આહોને એક ટંબલર ચઢાવી બે ત્રણ સિગરેટનો ધૂમાડો ફરી ચાલતી પકડી. નાટક પુરે ચવા પછી હું અને મારી માતા પણ તેની સાથે જ ગયા અને તેને ઘેર જ સૂતાં. બીજે દિવસે સવારમાં આહે નાશતા વખતે મારી માતાએ મારા ઠામનગર જવા વિષેની વાત કાઢતાં લલિતાએ ગણીરતાના આગળરને ધારણુ કરી મધુરતાથી કહ્યું કે;—“જુઓને માણ, મારો તો એવો જ અભિપ્રાય હતો કે, તમારી દીકરી પાછી ઘર આવે, બન્ને ઠાંકપીછાડો થઈ જાય, અને બન્નેને એકબીજાના સમાગમને સહાને મટે લાભ મળે; અને એટલામટે જ મેં ખાનગી રીતે કાગળ લખીને તમને અહીં બોલાવ્યાં હતાં. રાતે તમે નાટક જોવા બેઠાં હતાં તે વેળાએ ચંપા અને હું અમારા શેઠ પાસે ગયાં, અને ચંપાને રૂબ આપવામટે તેમને સમન્વ-વવામાં મેં કાંઈ પણ ખામી રાખી નહિ. ચંપા તો બિચારી રૂડી પડી, પરંતુ માલિક એકનો બે ન થયા. છેવટે તેણે એટલું આશ્વાસન આપ્યું કે, ‘ચંપાનું ત્રણ વર્ષનું કાયદાસરનું એગ્રીમેન્ટ હોવા છતાં જો ચંપાની નોકરી કરવાની ઈચ્છા ન જ હોય, તો બે કે ત્રણ માસ પછી એના બધા પાર્ટ બીજા એક્ટ્રેસને તૈયાર કરાવી લીધા પછી એને હું મારી નોકરીમાંથી મુક્ત કરીશ, પણ તે એવી શરતે કે એગ્રી-મેન્ટની સુદત પૂરી થતાં સુધી એણે બીજા કોઈ નાટક મંડળીમાં એક્ટ્રેસ તરીકે નોકરી કરવી નહિ, અને જો નોકરી કરવી જ હોય તો આ નાટક મંડળીમાં જ કરવી’ આ તેનું વચન મેં માન્ય રાખ્યું છે; કારણ કે, એમાં આપણાથી જરા પણ વાંધો લઈ શકાય તેમ નથી. જો અત્યારે જ ચંપા નોકરી છોડીને ચાલી જાય અને શેઠ કોર્ટમાં ફરિયાદી મોડે તો રૂપિયા બે હજાર રેમેજિસના આપવા પડે, અને કોર્ટનો બીજો ખર્ચ યાચ ને રખડપટ્ટી કરવી પડે તે તો વધારામાં જ. એટલા મટે હાલ તરત તો તમે બધે દેશમાં પધારો, અને બે ત્રણ માસ પછી ચંપા પણ આવી લાગશે. તમારા અહીં આવવાથી એટલો લાભ તો અવશ્ય થયો જ કે, તમને પોતાની દીકરી જીવતી છે કે મરી ગઈ છે, એની પણ ખબર નહોતી, તેને બહોલે હવે કાગળપત્ર મળતાં રહેશે, અને છેવટે ચંપા ઠામનગરમાં પણ આવશે.”

“લલિતા બહેન, તમારા વચનમાં મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે, એટલે તમે જ જ્યારે આમ કહો છો તો હું વધારે બોલી શકતી નથી. નહિ તો હું વળી એવી છું કે, એ નાટક મંડળીના શેઠને ઘોળે દિવસે અને ભરે બળે ફેંકેતો કરો નાણું. પણ ચિંતા નહિ, આટલા દિવસ વીત્યા છે તો ત્રણ મહિના બીજા પણ લેગા. હું આવતી કાલે જ જઈશ, કારણ કે, મારા ઘરને સંભાળનાર કોઈ નથી.” એ પ્રમાણે લલિતાને સરળ ઉત્તર તથા અનુમોહન આપી મારી માતા મને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે;—“જો ચંપા, મારા જવા પછી દર ચાર દિવસે મને કાગળ લખતી રહેજે અને શેઠ તને પોતાની નોકરીમાંથી મુક્ત કરે કે તરત ઘર આવવામટે રેલમાં બેસી જજો. જો આઠ દિવસ અગાઉથી ખબર આપીશ, તો હું કોઈ માણસને ખાસ તને સેડવામટે મોકલી આપીશ. હું તારા અને આ લલિતા બાઈના વચનમાં વિશ્વાસ રાખી જઈ છું; પણ તું જો આ વિશ્વાસનો ભંગ કરીશ અને પોતાની માતાની ઈચ્છાથી વિરુદ્ધ વર્તી માતા સાથે દગાબાજી કરી દેશમાં આવવાની

વાતને હવામાં ઉડાવી દઈશ, તો નાણુને કે, ભવિષ્યમાં તારા માટે મહાભયંકર સંકટો સુભયલાં છે. રસ્તે રસ્તે રજળીશ, ભયંકર રોગનું બલિદાન થઈશ, તારી કમાણીપર બીજાઓ તાગડધિત્રા કરશે, અને તને પોતાને પેટ ભરીને ખવાય તેટલો જર બાજરાનો ફેટલો પણ નહિ મળે. એ ખરી વાત છે કે, સતી શાપ આપતી નથી અને શંખણીના શાપ લાગતા નથી; અર્થાત્ હું અસતી હોવાથી મારો શાપ લાગવાનો નથી, એવી તારી ભાવના હોય તો તેને દૂર કરી નાખજે; કાશ્ણ કે, હું ભલી કે ખુંડી પણ તારી માતા છું, અને માતાનો શાપ અવરથ લાગી જાય છે એ નિશ્ચયપૂર્વક નાણી લેજે. સુખ અને દુઃખના બે માર્ગો તારા સમક્ષ ખુલા છે, તેમાંના તારું બુદ્ધિબળ કિંવા સદ્બોધ્ય કે દુર્બોધ્ય તને સૂચવે તે માર્ગનો સ્વીકાર કરજે. ગમે તો સુખના શિખરપર ચઢજે અને ગમે તો દુઃખની ગર્તીમાં જઈ પડજે.”

“માતા, તું આટલી બધી ગભરાય છે શામદિ ? હું તારી રજ વગર તારી ગરહાન્દરીમાં નહાસી ગઈ હતી એટલે તું મને પાછી ઘરમાં રાખીશ કે નહિ, એ બયથી જ હું ‘આવવાની’ હિમત કરતી નહોતી. પણ જ્યારે તું મને માનપૂર્વક લઈ જવાને અને મારી સારૂ પણ મને રાખવાને તૈયાર છે, તો હવે હું શામદિ ન આવું ? આ પીટયુ એમીમેન્ટ ન કર્યું હોત તો કાંઈ નહોતું. ત્રણ મહિના પછી હું જન્મર આવીશ અને ત્યાં સુધી તારા કહેવા પ્રમાણે ચાર ચાર દિવસે કાગળ મોકલતી રહીશ” એ બિલકુલ સોળે સોળ આના અસત્યનો આશ્રય લઈને આ વાક્યો ઉચ્ચાર્યા.

તે દિવસે રીહર્સલમાં ન જવાની મેં તથા લલિતાએ આગલી રાતે જ રજ લીધેલી હોવાથી બંનેએ જમ્યા પછી અમે ત્રણે માડી કરીને ફરવા નીકળ્યાં મહી માતાને મેં લખનીનાં સર્વ પ્રેક્ષણીય સ્થળો બતાવ્યાં અને એવી તો મીઠી મીઠી વાતોથી તેને રીઝવી નાખી કે, તેના મનમાં મારા વચનની સત્યતા વિશે લેશ માત્ર પણ શંકા રહી નહિ. પરંતુ પોતાની જન્મદાત્રી માતાને આવી રીતે ઠગવામદિ અંદરખાનેથી મારું અંતઃકરણ મને વારંવાર ડંખ્યા કરતું હતું, અને એક કવિની એ ઉક્તિનું વારંવાર રમરણ થઈ આવતું હતું કે:-

“નહિ માત વ્હાલી દીકરીને, પ્રીત વ્હાલી થઈ ગઈ;
અફસોસ કે દુનિયા બધી બિલકુલ મવાલી થઈ ગઈ.”

લલિતા અને હું મારી માતાને ટ્રેનમાં બેસાડવાને સ્ટેશનપર ગયાં. ઠંક જાન-નગર સ્ટ્રીની સેકન્ડ ક્લાસની ટિકિટ મેં મારા પોતાના પૈસા આપીને લીધી, અને ચાર પાંચ રૂપિયાનો લીલો મેગ અને બીજા ખાવાની ચીજો પણ સ્ટેશનપરથી ખરીદીને મારી માતાને આપી. ટ્રેન ચાલી, મારી માતાને સારી જમ્યા કરાવી આપીને મેં સેકન્ડ ક્લાસમાં બેસાડી. મારી માતાએ લલિતાને મારી સંભાળ રાખવા વિશેની ભલામણ આપી, અને વળી પણ બનતી ઉતાવળે મોકલી આપવાનું જણાવ્યું. પોતાનાં પુત્ર પુત્રી ગમે તેટલાં મોટી ઉમ્મરનાં અને હુશિયાર થયાં હોય છતાં માતૃપિતા તો તેમને બાળક અને પોતાની સંભાળને લાયકનાં જ ધારે છે, એ જ માતૃપિતાના વાત્સલ્યની એક અલોક્યિતા છે. ઘણાંક માતૃપિતાઓને પોતાના ત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષના અને ચાર પુત્રના પિતાની પદવીને

૧૦૨ સુરેશનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

પામેલા યુગને પણ 'જગત' કહીને જોવાવતાં આપણે જોઈએ છીએ, એનું પણ ખાસ એ જ કારણ છે. ખીજ સર્વ પ્રેમ મળી શકશે, પણ માતૃપિતાના પ્રેમ એવો નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ તો આ વિશ્વમાં ક્યાંય મળવાનો નથી તે નથી જ. અંતે દેવ ઉપરવાનો વખત થયો. એ વેળાએ મારા મનમાં પણ માતા વિશેનો પ્રેમ ઉભારાઈ આવ્યો. અને વિચારનો સમય અત્યંત નિકટ આવી લાગવાથી પાછો મેળાપ થશે કે નહિ એવી શંકાથી મારી આંખોમાંથી એકદમ આંસુનો ઝાંધારો પ્રવાહ વહી નીકળ્યો. મારી માતા પણ રડવા લાગી. મા દીકરી એક બીજાને તમે વળગી બેઠ્યાં, અને છેલ્લા ઘંટાનાદે અને માતાની મોઢી ગોદમાંથી દૂર થવાની ફરજ પાડી!

પ્રકરણ ૧૨ મું

પ્રેમપત્રિકા

મારી માતાના સ્વદેરાજમન પછી જેમાર દિવસમાં કોઈની કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવો એક અદ્ભુત બનાવ બન્યો. યુસુફ સાથેનો મારો પ્રેમ-સંબંધ પ્રકટ થઈ ગયો. હોવાથી ઘણીકવાર યુસુફના નામપત્ર આવતાં પત્રો નાટકનાં માણસો ખાસ એકા કરવાના હેતુથી મારા હાથમાં જ લાવીને મૂકતાં હતાં; પરંતુ હું જાણે કાંઈ જાણતી જ નથી એવો ખાલ જાવ જતાવીને અને અંતરમાં 'જળ ઓડણી લોઈ, તો ક્યા કરેના કોઈ' એ કહેવતને સ્મરીને તેનાં પત્રો લઈ લેતી હતી અને પ્રથમ વાંચી લીધા પછી યુસુફને આપતી હતી. આજકાલના સુધરેલા જમાનાની એટીકેટ પ્રમાણે કોઈનો કાગળ વાંચવો તે એક અપરાધ મનાય છે અને તે એટલે સુધી કે પત્નીનું પત્ર વાંચવાનો પતિને કે પતિનું પત્ર વાંચવાનો પત્નીને પણ અધિકાર નથી; છતાં હું એ નિયમનો મિલ્લ ભંગ કરતી હતી, અને યુસુફ પણ સુધરેલા વિચારોનો ન હોવાથી એ વિશે પોતાનો કાંઈ પણ વાંધો રજૂ કરતો નહોતો.

મારા મનમાં પ્રથમથી જ સંશય હતો કે, યુસુફ યુસુફેસાની અને મદન-મૂર્તિ હોવાથી અવશ્ય લખનૌની કેટલીક સ્ત્રીઓ તેનાપર મોહારો અને કંદાચિત્ કોઈની પ્રેમપત્રિકા પણ તેનાપર આવશે, એ શંકાથી જ હું તેનાં પત્રો વાંચતી હતી, અને એકવાર અચાનક મારી તે શંકા સત્ય સિદ્ધ થઈ ચૂકી. હું રીહર્સલમાં બેઠી હતી, એટલામાં ટપાલવાળો આવ્યો, અને તેની પાસેથી એક એકદરે પત્રો લઈ સર્વને સર્વનાં નામ પ્રમાણે વહેંચી આપ્યાં. પણ યુસુફનું પત્ર ખાસ મારા હાથમાં આપ્યું. ઉપરનું એડ્રેસ અંગ્રેજીમાં હતું અને 'લિલ્લ' લખેલું હોવાથી તે પત્ર લખનૌમાંથી જ આવેલું હોયું જોઈએ, એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું. રીહર્સલ સમાપ્ત થયા પછી નોરાંતે વાંચીશું એમ ધારીને મેં તે પત્રને મારા પોલકાના ખીસામાં પધરાવી દીધું. પણ રીહર્સલ ખલાસ થયા પછી તે ખીસામાંના પત્રની વાત મારા મનમાંથી નીકળી ગઈ, અને સાંજ સુધી તેના વાચનની સ્મૃતિ જ ન થઈ.

દિવસ ચોટો જ બાકી રહ્યો હતો. આકાશમાં મેઘોએ પશ્ચિમ દિશામાં એક અદ્ભુત-હર સોનેરી રંગનો ગાલીચો બિલાવ્યો હોય, તેવો જાસ થતો હતો. મેઘો ધીમે ધીમે પોતાનો રંગ બદલીને અસ્તંગત થતા સૂર્યને જાણે કાળી આદર ઓઢાડીને

હુવાળી દેવાનો મયલ કરતા હોયની એવા પણ કવચિત્ જમ થઈ જતો હતો. નાના પ્રકારનાં મનુષ્યા મોતાના દિવસવ્યવસાયથી પરવારીને રાત્રિની વિશ્રાંતિને ભોગવવાના ઉદ્દેશથી ઘર તરફ વળેલા ભેવામાં આવતા હતા. એવા સમયમાં નાટકશાળાના ઉપરના મળના કોરામાં ઇત્રીયેરમાં હું એક પુસ્તક વાંચતી પડી હતી; કારણ કે, લલિતા મોતાને ઘેર ગએલી હતી અને ચતુર્થ ક્યાંક બહાર ફરવા ગઈ ગઈ હતો, એટલે પુસ્તકના વાચન વિના સમયને વીતાડવાના અન્ય સાધનનો મારી પાસે અભાવ હતો. અચાનક મને તે પત્રનું સ્મરણ થઈ આવતાં પુસ્તકને એક બાજુએ મૂકીને તે પત્ર વાંચવાનો મેં વિચાર કર્યો. અંધકારના સામાન્યવિસ્તારનો આરંભ થઈ ચૂકેલા હોવાથી મેં એક વોલસેટ મંગાવી, અને તેમાંની મીઠાળતીના પ્રકારથી પરબીડિયું બોલી પત્ર વાંચવા માંડ્યું. મેં ઉર્દુ કે હિંદી કાગળ વાંચવાની આશા રાખી હતી, તેને બદલે સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ ભાષામાં લખાયેલા ગુજરાતી કાગળને ભેટાં મારા આશ્ચર્યની સીમા થઈ ગઈ, અને તથા દશગણી વધારે આદરતાથી હું તે કાગળ વાંચવા લાગી. તે નીચે પ્રમાણે:-

“મારા હૃદયેશ્વર યુતુર્કમાન,

“આ અલગેલી લખનો નગરીમાં આવ્યા પછી જે દિવસે પ્રથમ જ તમારા મનોહર સુખમંડળના દર્શનનો અલસ્ય લાભ મારાં નેત્રોને મળ્યો, તે દિવસથી જ મારો મનોભક્ત તમને જણાવી દેવાની મારા મનમાં પ્રબળ ઇચ્છા થયા કરતી હતી. તે મારી ઇચ્છા પૂરી થવાનો પ્રસંગ આજે આવી પહોંચ્યો છે, તે માટે આપણુ બન્નેએ પરમેશ્વરનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. મારા હૃદયના જે ભાવો મેં આ પત્રમાં પ્રકટ કરેલા છે, તેમનું ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરવાની હું તમને નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરું છું. હું સર્વ પ્રકારે સુખી છું, સુખવતી છું, તરુણી છું, બેનાદયની પુત્રી છું અને મારા પિતાની, તેમને અન્ય કોઈ સત્તાન ન હોવાથી, જીવ કે માણુ સમાન છું. મારા પિતાએ મને ગુજરાતી તેમ જ અંગ્રેજી ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ આપેલું છે, અને મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં હું પસાર થઈ ચૂકી છું. હવે પછી વિદ્યાયત જઈ બેચિસ્ટરની પરીક્ષામાં પાસ થવાનો અને જમતમાં કોઈ પણ હિન્દુસ્તાની અબળાએ ન મેળવી હોય તેવી અલૌકિક નામના મેળવવાનો મારો મનોભાવ છે. સારાંશ કે, પ્રત્યેક રીતે દૈવ મને અનુકૂળ છે; પણ, પ્રિયકર ! શું કહું ? આ જમતમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને અત્યંત પ્રભાવશાળી નિબંધવાવાનુરૂપ જે પ્રેમસુખ હોયું જોઈએ, તે જ માત્ર મારા ભાગ્યમાં નથી ! મારું લગ્ન થયેલું હોવા છતાં પણ હું અવિવાહિતા કિંબદ્ધના એક વિધવા જેવી અવસ્થામાં જ છું. મારી જોડીનો, મારી ચોખ્ખતાનો, મારા જેવો સ્વપણો અને મારા વિચારોને અનુકૂળ થનારો મારો પતિ નથી ! જ્યાં આવી પરિસ્થિતિ હોય, ત્યાં મારા સોભાવ્યવતી કે વિધવા હોવામાં શો ભેદ હોઈ શકે વાર ? એવા પ્રકારનાં થયેલાં મારાં લગ્ને રદબાતલ કરીને હું તમને મારા પ્રેમશાળી બનાવવાને તલથી રહી છું. પ્રિયતમ, પ્રેમમીમાંસા વળી એક જૂદું જ સાત્ત છે ! તમે તરુણ છો, સુંદર છો, સુશિક્ષિત છો, અને થોડામાં કહીએ તો મનોમોહક અને આકર્ષક સર્વ શુભના બંડાર છો એટલે પ્રેમશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા સુખની મને તમારા થોડે પ્રાપ્તિ થઈ ચકરો, એમાં તો લેશ માત્ર પણ સંસય નથી. અત્યારે હું અસહ

માનસિક વેદનામાં જ મારો કાળ વીતાઈ હતું. અલારે મારી જે દયાળનક દસા ચએલી છે, તેનું ચતુર કવિઓથી પણ વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી. પ્રેમ-ખરા પ્રેમ-ફૂલવને મેળવવા માટે હું ગાંડી બની ગઈ હતું, અને તેથી અભ્યાસમાં પણ મારું મન લાગતું નથી. આ કારણથી જ-મનને બહેલાવવા માટે જ-હું મારા પિતાની આજ્ઞા લઈ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવાસ કરવા પ્રવાસિની તરીકે આવી હતું. જ્યારથી તમને જાણ છે ત્યારથી ઉઠતાં બેસતાં, ખાતાં પીતાં, ફરતાં ઊંડતાં, સૂતાં જાગતાં અને રાત દિવસ કેવળ તમારી મોહક મૂર્તિજ મારાં નેત્રો સ્તબ્ધ તર્યા કરે છે. એક ફાલુ માત્ર પણ હું તમારા મદનતુલ્ય યુગ્મને વિસારી શકતી નથી. જો આ માનસિક વેદનામાંથી મારો ઉદ્ધાર નહિ કરો, તો અવશ્ય માનજે કે આ પ્રેમપિપાસુ પ્રમદા આ નશ્વર જગતમાં હવે થોડા દિવસની જ મેહમાન છે. મને જે આધુનિક વિદ્યાદાન અપાયલું છે, તેણે મારા વિચારોને સ્વતંત્રતાની દિશામાં વાળેલા છે, અને અબળા તે અબળા નહિ, પણ સબળા હોવાનું તત્ત્વ મારા હૃદયમાં ઠસાવેલું છે. છતાં અલારે મને જણાય છે કે, પ્રેમના વિષયમાં સ્ત્રી અબળા જ છે. વધારે શું લખું? હું મારાં તનમનધન, આદિ સર્વ તમારાં ચરણોમાં સમર્પી ચૂકી છું. આ તમારી મિત્ર દાસીને સર્વદા સદા પ્રેમદષ્ટિથી નિહાળતા રહો, એ જ અલ્પચર્ચના-

‘કબકો થોડી જમી મિલ જાય ફૂલે યારમે; •

માંગતે અથ આસમાં, તુઝસે નહીં જગીર હમ !’

સ્ત્રીનાં નેત્રોમાં પુરુષ કરતાં ચારગણી વધારે લગ્નનો નિવાસ હોવાથી હૃદયમાં પ્રેમનો ગમે તેવો પ્રબળ પાવક પ્રબળતો હોય, છતાં યુગથી તે પોતાના મનો-બાવને સંપૂર્ણ રીતે બાળે જ વ્યક્ત કરી શકે છે. કદાચિત્ ચાર આંખો ચતાં મારાથી વધારે ન બોલી શકાય, એટલા માટે આ પ્રેમપત્રિકાદ્વારા મારો ઉદ્દેશ મેંતમને જણાવ્યો છે, અને આજ્ઞાલમાં હું તમને એકાંતમાં મળીશ. ત્યાં સુધી આ પ્રેમ-પત્રિકાને પ્રેમના એક પ્રથમ ચિન્હ તરીકે જીવ પ્રમાણે જતનથી સંભાળી રાખજો. આશા છે કે, આ પ્રેમાતુર દાસીને તમે નિરાશ તો નહિ જ કરો.

તમારી પ્રેમાકાંક્ષિણી

સત્યવતી.”

આ પ્રેમપત્રિકા વાંચતાં મારા પ્રેમીના પ્રેમમાંભાગ પડાવવા અથવા બીજા શબ્દો-માં કહું તો મારા પ્રેમીને મારી પાસેથી બીનવી લેવા નીકળેલી એ નવીન પ્રેમાકાંક્ષિ-ણીપર કૈંધ આવવાને બદલે મને તેની સ્થિતિપર દયા આવી ગઈ, અને મારા હૃદયમાં બીજા જ પ્રેમનો ઉદ્ભવવા લાગ્યા. “શું આધુનિક સ્ત્રીશિક્ષણનું આર્થ જ પરિણામ યાય છે કે? અહા, એ ઉચ્છ્રંખલ યુવતીનું આ ફેવું અપૂર્વ સાહસ! એના નીચ મનોવિકારોની આ કેટલી બધી પ્રબળતા! જે ધટનાની કલ્પના થવી પણ અશક્ય હોય, તેને એકા-એક પ્રત્યક્ષ બનેલી જોઈને કોને આશ્ચર્ય ન યાય વાર? એના પતિ જીવતા છે અને તે સુશિક્ષિત પણ હશે જ, તોપણ આ સુધરેલી બાઈના તેના વિશે આવા વિચારો કેમ? આવા બનાવોને જોતાં પતિ પાછળ ચિતામાં બળીને સતી થનારી સ્ત્રીઓની કથાઓ પુસ્તકોમાં આપણે વાંચીએ છીએ, તે સર્વ બરી હશે કે કેમ, એ વિશે શંકા ઉત્પન્ન યાય છે, કદાચિત્ તે કયાંએ ખરી હોય, તોપણ તે કાળ હવે વહી ગએલો લાગે

છે. અચારે તો સ્ત્રીતા, તારા, મન્દોદરી, દમયંતી, સાવિત્રી અને અનસૂયા માત્ર પુસ્તકોનાં પાનામાં જ છે, બારતવર્ષમાં નથી. પણ જ્યાં નીતિ વિનાનું શુષ્ક અને અચોગ્ય શિક્ષણ બાળાઓને અપાતું હોય, ત્યાં આવું પરિણામ થવું જ જોઈએ. એ બિચારીનો એમાં શો વાંક ? આંગ્લ કવિઓની શૃંગારરસવાદ્ધક કવિતાઓ, લવ સૉન્સ-પ્રેમગીત-અને સંસ્કૃત કાવ્યો તથા નાટકોમાંના શૃંગારદર્શક શ્લોકો આદિનું આજકાલ કોલેજોમાં પુરુષ તેમ જ સ્ત્રીઓને પરિણામના વિચાર વિના એક સરખું અને સાથે જ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, અને છેવટે તેનું આવું વિઘાતક પરિણામ થાય છે. પરમ દિવસે પણ હું ન જૂલતી હોઉં, તો એ બાઈ સાહેબના ટેબલ પર બુકેશિયો, બેટ રાસ્કલ મસ્ટેવ, શૃંગાર તિલક અને પંચાનુષંગપંચબાણુ આદિ બિલકુલ બીભત્સ પુસ્તકો પડેલાં હતાં; પણ આજકાલનાં સુધરેલાં માતાપિતા પોતાની વયમાં આવેલી છતાં સ્કૂલ અને કોલેજમાં જાણતી કુમારિકા કે નામ માત્રની વિવાહિતા પુત્રીઓને આવાં પુસ્તકો છૂટથી વાંચવા દે છે, એ પણ એક આશ્ચર્યકારક ઘટના જ કહી શકાય, કદાચિત્ આજકાલની તરુણીઓ આવાં પુસ્તકો ચોરીથી પણ વાંચતી હોય, તો તે પણ શક્ય છે. વાંચવામટે આવાં પુસ્તકો તરુણ બાળાઓના હાથમાં આવી શકે, એ પણ આધુનિક ઉચ્ચ કેળવણીનો જ પ્રભાવ અને પ્રતાપ કહી શકાય ! પરંતુ એ પોતે એક હિન્દુ-ઉચ્ચ કુળની હિન્દુ-બાળા હોવા છતાં અને યુસુફ એક મુસલમાન છે એમ એના નજીવામાં હોવા છતાં એના મનમાં આ પ્રેમચાચના કરતાં નતિબ્રજતા અને ધર્મબ્રજતાનો વિચાર કેમ ન આવ્યો વારુ ? તેમ થવું પણ શક્ય છે; કારણ કે,

‘તાવન્મહત્વં પાંડિત્યં વિવેકિત્વં કુલિનતા ।

યાવજ્જલતિ નાગેષુ હંત પંચેષુ પાવકઃ’ ॥

અર્થાત્ જ્યાં સૂક્ષ્મ ક્ષી કિંવા પુરુષના અંગમાં અનંગનો અગ્નિ પ્રગ્વલિત નથી થતો, ત્યાં સૂક્ષ્મ જ તેનામાં મહત્તા, પાંડિત્ય, વિવેક અને કુલીનતા આદિ ગુણોનો વાસ હોઈ શકે છે; કામની જ્વાળા ઉદ્બલવતાં જ એ સર્વ સદ્ગુણોનો તલગળ લોપ થઈ જાય છે. એ મહાશક્તિ અનંગરાજે જ એને દીવાની બનાવી છે, એની સાન-બાન જાણી છે !”

અહીં કદાચિત્ મારા વાંચનાર, એવો પ્રશ્ન રજૂ કરશે કે, ‘બાઈસાહેબ, તમે મોટાં પવિત્રતાનાં પૂતળાં ખરાં ને, તે તમારા મનમાં તો આવા વિચારો આવવા જ જોઈએ !’ ખરેખર આ કટાક્ષને હું પોતે સર્વ પ્રકારે પાત્ર છું, અને હું પોતે અનીતિના માર્ગમાં ચઢેલી હોવાથી બીજી કોઈ અબળા વિશે આવા વિચારોને હૃદયમાં સ્થાન આપવો મને કરો પણ અધિકાર નથી. છતાં ‘પરોપદેશે પાંડિત્ય’ એ લોકોક્તિ અને જીલિતાના સહવાસના પરિણામે મારા હૃદયમાં આવા પ્રકારના ઉત્તમ વિચારો ધરીબર આવ્યા હોય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. થોડીવાર પછી મારા હૃદય સમક્ષ વળી એક બીજો જ પ્રશ્ન આતીને ઉભો રહ્યો.

“આ પ્રેમપત્રિકા મારે યુસુફને આપવી કે નહિ ? જો આપીશ, તો તે ગુન્જાતી ન જાણતો હોવાથી અવશ્ય બીજા કોઈ પાસે વંચાવશે, અને તેથી બિચારી સત્યવતીનો વિનાશકારણ બવારો થશે. જો મારી પાસે વંચાવશે, તો તે જાણે ઠીક જ છે. પણ આ પ્રેમપત્રિકામાંના વિષયને જાણ્યા પછી તેમ જ સત્ય-વતીની સુલકાત લીધા પછી જો યુસુફ મન ચંચળ થતાં તે એ યુવતીના

પ્રેમબંધનમાં બંધારો, તો મારી તો બધી આશાઓ ધૂળમાં જ મળી જશે. ત્યારે હવે શું કરું? અમે તેમ થાય, તો પણ એકવાજ આ વાર્તા ચૂસુફને જણાવીને સત્યવતી સાથે તેની સલાકાતનો યોગ પણ લાવી આપવો અને એક સ્ત્રી સાહસની કેટલી સીમા પર્યંત આવી પહોંચે, છે એ નજરે નિહાળીને જમતોનો એક નવીન અનુભવ મેળવવો તો ખરો જ.” આવા પ્રકારના નિશ્ચયપર આવી ચૂસુફને એ પ્રેમપત્રિકામાંના વિષયથી સજ્ઞાન કરવાનો એ નિર્ધાર કરી રાખ્યો.

અહીં સત્યવતીને પણ વાંચકોને કેટલોક પરિચય કરાવવો જોઈએ. ‘સત્યવતી ગુજરાતના રાજનગર અમદાવાદના નિવાસી હિંદુ જાતિના એક કુલીન પિતાની કન્યા હતી. પરંતુ તેનો પિતા સુધરેલા વિચારોનો અને સુસંપન્ન હોવાથી તેણે પોતાની એ એકની એક અને લાડકવાઈ પુત્રીને ગુજરાતી તેમ જ અંગ્રેજી શિક્ષણ આપ્યું હતું અને પોતાનો વિચાર ન છતાં પોતાની પત્નીના દબાણથી એક સારા સુશિક્ષિત અને ધાર્મિક વૃત્તિના પોતાની જાતિના તરુણ સાથે તેનો લગ્ન-સંબંધ પણ કરી આપ્યો હતો. સત્યવતીને પતિ અરવિન્દ જે કે સાધારણતઃ સુશિક્ષિત અને સુશીલ હતો, પરંતુ તે દેખાવડો અને વિનોદી સ્વભાવનો ન હોવાથી સત્યવતીને-દમ્બપ્રભતા, અયોગ્ય લાડ, પ્યાર અને શિશુલ ધર્મબંધનના વાતાવરણમાં ઉછરેલી સત્યવતીને-તે, જેટલા પ્રમાણમાં ગમવો જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં ગમતો નહોતો. પતિપત્ની એક બીજાના ગાઢ સમાગમમાં આવે અને તેમનો પરસ્પર પ્રેમ સંબંધ દૃઢ થાય એવી આશાથી સત્યવતીના પિતાએ તે બન્નેને હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવાસ કરી દિલ્હી, આગ્રા આદિ નગરોમાંનાં પુરાતન પ્રસિદ્ધ સ્થાનો જોવા અને પ્રવાસનો અનુભવ મેળવવા માટે મોકલ્યાં હતાં. એટલે કે, લખનૌમાં સત્યવતીનો સ્વામી પણ સાથે જ હતો; અને તે ઉપરાંત એક ગાદરહી અને એક ચાકર પણ હતાં. અમારા શેઠ અમાદચંદ્ર સત્યવતીના પિતાનાં મિત્ર થતા હોવાથી અને અમાદચંદ્રની કંપની લખનૌમાં છે એ તેમના બહુવામાં હોવાથી પોતાના જમાઈને તેમણે અમારા શેઠપર એક કાચળ લખી આપ્યો હતો, અને તેથી એ પતિપત્ની અમારા શેઠના અતિથિ તરીકે જ લખનૌમાં રહ્યાં હતાં. તેમના રહેવામંદિતો બધો જૂઠો બંદોબસ્ત કરી આપવામાં આવ્યો હતો, અને તેમણે રાંધવા ખાવાની પણ જાદી વ્યવસ્થા કરી લીધી હતી. તેઓ હંમેશ નાટક જોવા આવતાં હતાં, અને તેથી જ સત્યવતીના હૃદયમાં ચૂસુફના પ્રેમની હોળી સળગી ઉઠી હતી. નીતિવેત્તાઓએ ખરું જ કહ્યું છે કે:—

‘सुखं पुंरुषं दृष्ट्वा आतंरं यदि वा सुतम् ।

× × ક્લિવતિ નારીણામપાત્રમિવામસા’ ॥

‘બાપા હોય કે પુત્ર હોય, પણ જો તે રૂપાળો હોય તો તેને જોઈને પણ સ્ત્રીનું મન ચળિત થઈ જાય છે’ તો પછી પારકો પુરુષ તરુણ, સચક્ત અને રૂપાળો હોય તો તેને જોતાં ચપળાનું ચિત્ત તલ્લાળ દ્રવી જાય, એમાં તો આશ્ચર્ય જેવું કંઈ હોઈ શકે જ નહિ. મારી પોતાની પણ ચૂસુફને એકવાર જોતાંની સાથે જ એ અવસ્થા થઈ હતી, તો મારા જેવી જ ચંચળ વૃત્તિવાળી અન્ય તરુણીની એ દસા સામઠિ ન થાય વાર? હૃદય તો બધાનું સરખું જ હોય છે; પરંતુ જેઓ પોતાના ચંચળ હૃદયને સ્થિર કરી એક પતિમાં જ તનમનધનથી અનુસ્થા રહે

છે, તે આર્ય અળખાઓ ખરેખર કાઠિયાઃ ધન્યવાદને પાત્ર છે, એમાં તો લેશ માત્ર પણ સંશય નથી જ.*

અચાનક યૂસુફ આવી લાગ્યો અને તેને જોતાં જ મારા મનમાં તેના પ્રેમની પરીક્ષા કરવાનો તૈકાલિક વિચાર સ્ફુરી આવ્યો. તેને સામેની કુરસીપર બેસવાનું કહી, આસપાસ બીજું કંઈ ન હોવાથી મેં પૂછ્યું કે:-

“યૂસુફ, જો અત્યારે તમને મારા કરતાં વધારે રૂપાળો, વધારે શીખેલો બહુલો અને વધારે માલતુળ્યુર કંઈ નાજનીન મળી જાય; તે પોતાના ધન અને જોખનને તમારાપર નિસાર કરવાને તૈયાર થાય, તો મારા પ્રેમમાં પરિવશથી તમારી ચિત્તવૃત્તિ તે અળખાના પ્રેમ તરફ ઢળી જાય ખરી કે નહિ? મોહુ રાખવાની વાત ન કરશો, જેવી ભાવના હોય તેવી સાફસાફ કહી નાખજો. કેમ, મારા આ અટપટા સવાલને સાંભળી આમ લેવાઈને વિચારમાં કેમ પડી ગયા?”

“અત્યારે તમે આવો સવાલ પૂછો છો, તો પછી મને પણ એ સવાલ પૂછવાનો હક છે કે, જો તમને મારા કરતાં વધારે રૂપાળો, વધારે બહુલો મળેલો અને વધારે માલતુળ્યુર પુરુષ મળી જાય અને તે તમારાપર ધનતન કુરબાન કરવાને તૈયાર થાય તો તમારો મારામાંનો પ્યાર તેની તરફ ફેલી જાય ખરો કે નહિ? તમે પણ જે ખરેખરે હોય તે જણાવી દેજો” યૂસુફે રહામો તેવો જ સવાલ રત્ન કર્યો.

“આ શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તો તેમ થવું અશક્ય છે.” મેં સાદસ કરીને તત્કાળ ખરો કે ખેટો જવાબ આપી દીધો. ખરો કે ખેટો કહેવાનું કારણ એ કે, મારો પોતાનો મારા વચનમાં વિશ્વાસ નહોતો.

“તો મારું પણ એમ જ માની લેવું.” યૂસુફે ટુંકમાં જ પતાવી દીધું. હવે વધારે બાલવા જેવું ન રહેવાથી મેં તરત પ્રેમપત્રિકા કાઢીને તેને કહ્યું કે:-“હવે ત્યારે, બાલવા પ્રમાણેનું જ વર્તન રાખજો. મારા પ્રેમની પરીક્ષાનો પ્રસંગ હજી આવ્યો નથી; થણુ તમે સાહેબના પ્રેમની પરીક્ષાનો પ્રસંગ વાળતો ગાજતો આવી લાગ્યો છે.”

“એ શું છે?” યૂસુફે પૂછ્યું.

“તમારાપર આશક થયેલી એક માલદાર હસ્તીનાએ મોકલેલી પ્રેમપત્રિકા” મેં જવાબ આપ્યો.

પ્રેમપત્રિકાને તેણે હાથમાં લઈને જોઈ અને ગુજરાતી અક્ષર જોઈને કહ્યું કે:-“આ તો તમારી ભાષામાં લખાયેલો કામળ છે અને હું મારું હું કે તમે વાંચી પણ લીધો છે, એટલે એનો સાર તમે જ સમજાવો કે એ લખનાર કોણ છે અને તેની શી ઇચ્છા છે?”

મેં તેને પ્રેમપત્રિકાનો સાર કહી સંજાવ્યો. તે સાંભળતી વેળાએ તેના મુખમંડળમાં જે ચિન્હો વ્યક્ત થતાં હતાં તેથી તેના હૃદયની ચંચળતાની કાંઈક કંપના કરી શકાતી હતી; કારણ કે, મુખાકૃતિ મનની અનુક્રમણિકા હોવાથી, અનુક્રમણિકા જોતાં જોમ પુસ્તકમાના વિષયનું કેટલેક અંશે દર્શન થઈ શકે છે તેજ પ્રમાણે મનુષ્યની મુખાકૃતિમાં થતાં પરિવર્તનોથી તેના હૃદયમાંની ભાવનાનો કેટલેક અંશે આપણા હૃદયમાં પ્રકાશ પડી શકે છે. સાર સંજાવ્યો પછી મેં પૂછ્યું કે:-“કેમ ત્યારે હવે શો વિચાર છે?”

“વિચારએ જ કે, આ પ્રેમપત્રિકાને ફાડી કે બાળી નાખો, અને આવી નિર્લગ્ન નારીને મળવા ભેટવાની વાતને ટાળી નાખો.” યુસુફે પોતાનો વિચાર જણાવ્યો.

“નહિ, યુસુફ, આઠલા બધા કઠોર ન થાઓ. બિચારી આશાની બરેલીને, એકવાર બીજું કંઈ નહિ, તો સુલાકાતનો લાભ તો તમારે આપવો જ નેહએ. તેની શી ઇચ્છા અને શી ચાચના છે તે તો તમારે જાણવી જ નેહએ; કાગળ કરતાં મોઢા મોઢની વાતચીતથી વધારે ખુલાસો થશે અને આપણને એક નવો અનુભવ મળશે. તમારા ખાતર નહિ, તો મારા ખાતર પણ તમારે તેની સુલાકાત તો લેવી જ પડશે.” મેં તેના વિચારથી વિરક્ત આગ્રહ કર્યો.

હાથારીએ યુસુફે મારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાની હા પાડી, અને ત્યાર પછી જમવાનો વખત થઈ ગયેલો હોવાથી અમે થોડા વખતને માટે એક બીજાંથી દૂર પડ્યાં; કારણ કે, રાતે પાછો નાટકની વેળાએ તો અમારા મેળાપ થવાનો જ હતો.

રાતે નાટક સમયે લલિતાને એ પ્રેમપત્રિકાનો સર્વ વૃત્તાન્ત મેં સંબળાવ્યો; એટલું જ નહિ, પણ તે પ્રેમપત્રિકા તેને વાંચી પણ સંબળાવી. એ સાંભળી આશ્ચર્યનું કંઈ પણ ચિન્ન બતાવવાને બદલે હસીને તે બોલી કે; “આ તો આજ-કાલના નવા જમાનામાં રોજ ભેવામાં આવતી એક સાધારણ બાબત છે, એટલે એ વિશે વિચાર કરીને મગજને વિના કારણ તકલીફ આપવાની કંઈ પણ અગત્ય નથી. સુધરેલી બાચડીઓનો એવો પ્રકાર આવ્યો છે કે, ન પૂછા વાત. કણબી-એને માટે તો એમ કહેવાનું હતું કે, ‘કણબીનો કૂબો, એક સુબો ને બીજો ઊલો’ પણ આ તો એવો રંગ બદલાયો કે, ‘સુધરેલી-બણેલીનો કૂબો, દશ જીવતા ને અબિચારમો ઊલો!’”

“ખરેખર વખત તો એવો જ આવ્યો છે. પણ આ દેખાવ-યુસુફ તથા સ્ત્રીવતીની સુલાકાતનો દેખાવ-પણ ભેવા ભેવો તો થવાનો જ. આ સુલાકાતની એવી ગાઢવણ કરવી નેહએ કે, એમના વચ્ચે ચાલતી બધી વાતચીત આપણા સાંભળવામાં આવી શકે, અને આપણે ત્યાં હાજર બીએ એ સ્ત્રીવતીના જાણવામાં ન આવી શકે, એ માટેની વ્યવસ્થા હું કરીશ; પણ લલિતા બહેન, તમારે ત્યાં હાજરી તો આપવી જ પડશે.” મેં કહ્યું.

“ડીક છે, નેહથું.” લલિતા બોલી.

એવામાં બીજે દિવસે બનાવ એવો બન્યો કે, અમારા શેઠ અમાદયદ્રે મને બપોર પછી કોઇ કારણવશાત્ પોતાના એકાંતવાસમાં બોલાવી. શેઠની આજ્ઞા પ્રમાણે હું તેની પાસે જવાને તૈયાર થઈ.

પ્રકરણ ૧૩ મું

પ્રેમ કે વિકાર ?

મારા શેઠ અમાદયદ્રે પોતાના ખાનગી ઓરડામાંના એક કોચપર લાંબા પડેલા હતા. દિવસો ઉઠાળાના હોવાથી ચારે તરફની બારીઓના ખસના પડદા બધિરા હતા અને તે પડદાપર બહારના બાજમાંથી એક માણસ થોડી થોડીવારે પાણી છાંટતો હોવાથી ઓરડામાં પવનની શીતલ લહરી આવ્યાં કરતી હતી. શેઠે એ વેળાએ કેવળ બારીક મલમલનું એક ધોતિયું તથા શરબતી મલ-

મલના હિન્દુસ્તાની ફેશનના પહેરણ વિના બીજા સર્વ વસ્ત્રોને દેશવટા આપી દીધા હતા. નાટકના લાંબા વાળવાળા જે છોકરા તેમના પગ ફાળતા અને જે છોકરા ખસના બીના પંખાવડે વાયુ ઢોળતા આસપાસની કુરસીઓપર બેઠા હતા. એ મધ્યાહ્ન વેળાએ અમારા શેઠના ખાનગી ઓરડામાં થોડો ધણો નવાખી કાંઠ મત્વેજી જોવામાં આવતો હતો.

હું શેઠના એ ખાનગી ઓરડાના દરવાજા પાસે આવી લાગી, તે વેળાએ દરવાજાપર જાપાની ચકનો પડદો નાખેલો હતો એટલે મેં એકદમ અંદર ન જતાં બહારથી જ પૂછ્યું:—“કેમ અંદર આવવાની રજા છે કે?” “કોણ છે?” શેઠને બહાર એક છોકરાએ જ જવાબ આપવાને બહારે સામી સવાલ પૂછ્યો, “એ તો હું ચંપા. શેઠ છે કે?” “પધારો પધારો—” કહેતા શેઠ કેચપર ઢીંગે બેઠા થયા, અને તે ક્ષણે જ મેં અંદર પ્રવેશ કર્યો. “બેસો, સામીની આરામ કુરસીમાં સુખેથી બેસો.” એ પ્રમાણે મને માનપૂર્વક બેસવાનું કહી, અમારા શેઠે જે છોકરાને હુકમ કર્યો:—“અલ્યા રતિયા અને બેલા! જાઓ મિસ ચંપામટિ એક લેક્ચર બરફ અને મારા માટે સોડા બરફ લાવો, અને શિવા તથા બેઠતા! તમે પાસેના રૂમમાં તમારી બાલૂ પાસે બેસો; હું જોલાહું ત્યારે આવજો.”

ચારે છોકરાઓ આજ્ઞા પ્રમાણે તત્કાળ ઢીંગે ચાલતા થઈ ગયા, અને ઓરડામાં હું અને મારા માનવંતા શેઠ એવી રીતે માત્ર બે જણ જ બાકી રહ્યાં. શેઠના કાચ અને મારી ઇલેક્ટ્રિક વચ્ચે ત્રણ ચાર ફીટનો જ અંતરાલ હતો, તોપણ મને કુરસી જરાક પાસે લેવાનું સૂચવી શેઠે કહ્યું:—“મિસ ચંપા, તમે જાણો છ કે આજે આ વેળાએ ખાસ મેં તમને મારા ખાનગી ઓરડામાં શાં કારણથી જોલાવ્યાં છે?”

• “આપનો મનોભાવ જણાવ્યા વિના તે મારા જણવામાં કેમ કરીને આવી શકે? શેઠે જોલાવી એટલે પગાર ખાનાર ચાકરડીએ શેઠના વચનને માત્ર આપી આવવું જ જોઈએ, એ નિયમનું પાલન કરવા માટે જ હું આવી છું.” મેં સમથાનુકૂળ જવાબ આપ્યો.

“તમારા જેવી અનુભવી અને ચાલાક-પુરુષોને પોતાની આંખોની નેઠાપર નવાવનારી-અબળા મારા જેવા પુરુષના એક સાધારણ મનોભાવને ન સમજી શકે, એમ બને જ નહિ. છતાં જો વમારો બધી વાત મારા સુખથી જ જોલાવવાનો વિચાર હોય, તો તેમ કરવામાં પણ મને કાંઈ વાંધા જેવું નથી.” શેઠજી બોલ્યા.

“અત્યાર સુધી તો આપના મનોભાવની કલ્પના મારા મસ્તિષ્કમાં આવી શકી નહોતી, પણ હવે કાંઈક કલ્પના આવતી જાય છે; આપના રાખેલી માનિકતા કેટલેક અંશે આપના ગુપ્ત આશયને જોલીને બતાવતી જાય છે.” મેં મરમીમાં જ કહ્યું.

“પ્રેમી પ્રમદા પ્રેમી પુરુષના ઈશ્વારને તરત સમજી જાય છે. અર્થાત્ મારા પ્રતિ તમારો પ્રેમ કાંઈ આકર્ષાય છે. તમારું પ્રેમી હૃદય મારા તરફ ખેંચાય છે?” શેઠજીએ આજળ વધવા માંડ્યું.

“એક સાચા માલિક તરફ તેના અજ્ઞથી પિપાતી એક દાસીનો નેટલો અને જેવા પ્રેમ હોવો જોઈએ, તેટલો અને તેવા પ્રેમ મારો આપનામાં છે અને તે સદાને માટે કાયમ રહેવાનો.” મેં તરત ગંભીરતાથી ઉત્તર આપ્યું.

૧૧૦ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

“પણ હું તમારા તરફથી એના કરતાં કાંઈક બિન્ન પ્રકારના અને વિશેષ પ્રેમની આશા રાખું છું.” તે જાણ્યા.

“એટલે? આપના જોલવાનો આવર્થ મારા સમજવામાં ન આવ્યો.” હું બીલકુલ લોળી બટાક બની ગઈ.

“એક વાર મારી જાવનાને સમજી જવા છતાં પાછાં નખરાં કરો છોકરે? એટલે જો જ છે.....”

તે આજળ જોલવા જતો હતો એટલામાં મોડલેલા બે છોકરાઓ લેમન, સોહા અને બરફ લઇને આવી પહોંચ્યા. અમે શીતલતાનાં કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કરી શીતલ થયાં. છોકરાઓને ખાલી બાટલી અને પૈસા આપી વિદાય કરી પણ ચેકલએ પોતાના અપૂરા રહેલા વાક્યને આજળ લંબાવતાં કહ્યું:— “એટલે જો જ છે, પ્રેમની જે જાવનાને અત્યારે તમે ચૂસુકમાં દટ કરી છ, તે જાવનાનો જોખી આ હાસને બનાવે; જે વસ્તુ તેના હાથે છટાવે છે, તે મારા હાથે હટાવે.”

“શેઠ સાહેબ! માફ કરજો, હું તો આજે આજે મને પોતાના ખાનગી ઘોડામાં મધ્યાહ્ન કાળે જોલાવી ત્યારથી જ જાણી ગઈ હતી કે ‘હાજમાં કાંઈક પ્રભુ છે,’ પણ તમે મારા શેઠ છો, અને શેઠ એક રીતે નોકરોના પિતા ગણાય છે; આપ પિતા થઈને પોતાની પુત્રીપર કુદૃષ્ટિ રાખો છો, એમાં આપને પાપનો વિચાર નથી આવતો?” એ પંડિતા બનીને ઉપદેશ આપવા માંડ્યો.

મારો આ ઉપદેશ સાંભળી ગેલોરતા ધારવાને બદલે વિકટ હાસ્ય કરીને અમારા માનવંતા શેકલએ હાજાર કાઢવા કે:—“એપા! આ પંડિતજી તમારામાં ત્યારનુંક આવીને બરાણું? નાટકમાં આવ્યા પહેલાંનું જ હતું કે નાટકમાં ફાળ માત્ર ખાધા પણ આવ્યું? જો તમારા આ ઉપદેશને સત્વ તરીકે સ્વીકારીએ તો એક જ માલિકની નોકરી કરતાં અને એક જ માલિકના અગ્રથી પોષતાં ક્રીપુએ એક રીતે બાઈ બહેન જ કહી શકાય; એટલે કે, તમે ચૂસુકનાં બહેન અને ચૂસુક તમારો બાઈ થાય. ત્યારે હવે કહો કે બાઈ બહેન વચ્ચે આવે! પ્રેમસંબંધ વાળળી અને સરાજ માની શકાય ખરો કે? એ તો બધી લોકોની માની લીધેલી કાલી વાતો જ છે; એ પિતાપુત્રી અને જાતાબતિની તો જે સ્વાભાવિક હોય છે તે જ થાય છે અને બીજાં બધાં વા ખાતાં રહી જાય છે. શું તમે જો નથી સાંભળ્યું.”

“હવે જુઓ નહિ દૂદી ખાટ, તરસ જુઓ નહિ ધોળીધાટ;

જુઓ જુઓ નહિ ટાટો ખાત, પ્રેમ જુઓ નહિ ભવ કમલ!”

શેકલના આ પ્રતિવાદને સાંભળી હું તો બરફ જેવી કંઠિગાર જ બની ગઈ, અને ચોક્કસ સ્પર્શી તો અનો શો જવાબ આપવો એની પણ મને કશીયે સૂઝ ન થઈ; પરંતુ કેઈ પણ રીતે માલિકની ઇચ્છાને તાણે થવાનો મારો વિચાર ન હોવાથી મેં બીજી રીતે વાદમાં આજળ વધવાનો અને તેને મ્હાત કરવાનો નિશ્ચય કરીને કહ્યું:—“શેકલ! ત્યારે એટલું પૂછવાની મને આજ્ઞા છે કે, શું આપનો મારામાં ખરેખરો પ્રેમ છે કિંવા પશુઓમાં જેવી રીતે અમુક ઋતુમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેવો એક પ્રકારનો ક્ષણિક વિકાર છે?”

“જેના રામને પ્રેમ સીતામાં, કૃષ્ણને પ્રેમ રાધામાં, નળને પ્રેમ હન-
યંતીમાં, મનનૂને પ્રેમ જયલીમાં, ફરહાદને પ્રેમ રીઝીમાં અને રેઘ્મિયેના પ્રે-
મ જીવિચટમાં હતો તેવો જ મારો પ્રેમ તમારામાં છે, એમ તમારે આવીપૂર્વ
આવી લેવું. આના કરતાં મારા પ્રેમની વધારે શી સાબિતી હોઈ શકે તારું ?
શેઠજીએ ‘માર તોપ કોણ પૂછે’ ના હિસાબથી જેમ આપ્યું તેમ બધી દીકરી

હવે મારો પણ બોલવાનો તથા શેઠજીના મોઢામાં રૂચે મારવાનો વારે
આવી લાગ્યો. શેઠજીનાં કેટલાંક વિલક્ષણ ચરિત્રોની વાતો જીવિચટ તેમજ બીજા
એક્ટ્રેસોના મુખથી મારા સાંભળવામાં આવી હતી તેમજ તેમના કેટલાક આચારો
મેં કોઈ કોઈનાર મારી આંખે પણ જોયા હતા. એટલે મેં શ્રદ્ધા સ્વરે પરંતુ તીવ્ર
કટાક્ષથી ધીમે રહીને કહ્યું કે:—“મારા મુરબ્બી શેઠ! પોતાના પ્રેમનાં અર્થમાં બહુ
જોઈ બિચારી આંધળી આમળ આપે ટુંકયાં હોત, તો તે જરૂર આપના
વજ્રાળમાં ફસાઈ જત. પણ હું તો આપના સદ્ગુણોને સારી રીતે જાણનાર
હું એટલે આપનો આ પ્રયત્ન વ્યર્થ થઈ પડવાનો. એક તો આપ પરણેલા છે
આપની પત્ની અહીં જ છે, અને બીજા બાળકો બાપા કહીને બોલવાનારા. પણ તૈયાર
છે. વળી આ નાટક મંડળીમાં કોઈ તમારાથી બચ્યું નથી—બચ્યાં હોઈએ તો તે
જીવિચટ અને હું જ છીએ. એ ઉપરાંત વળી આપના વિષે જે અફવાઓ સંભળવા
છે તે તો જાહી જ. આપની રૂતિ આવી રીતે સર્વોચ્ચ વિકારમયી હોવા છતાં
આપ પોતાને રામ, રેઘ્મિયો, મનનૂ અને ફરહાદ જેવા પ્રેમીઓમાં ગણાવો છો,
એ જોઈને મને આશ્ચર્ય થાય છે, એટલું જ નહિ, પણ માનવી સૂર્યોદયના આ
અજુબ પ્રકારને જોઈને હસી પડાય છે. ક્યાં રામચંદ્ર અને રેઘ્મિયો જેવા મહા
પુરુષોનો પ્રેમ! ક્યાં મરણ પર્વત એકપત્નીવ્રત ધારી રામનો પ્રેમ અને ક્યાં
તમજો વિકારસ્વપ્ન પ્રેમ! ક્યાં કૃષ્ણનો શુદ્ધ સ્નેહ અને ક્યાં ધરધરના દુઢા અંધો
આનારા ભટકતા વાધરી કે બીખારીનો વિકાર? ધર્મોત્તમા સાથે ચાંડાલની ટુલના,
સિંહ સાથે શિયાળની સરખામણી, પારસમણ સાથે કાચની બરાબરી? આ આ-
પનો પ્રેમ નથી પણ સોળેસોળ આના વિકાર છે; આપણા તો આવા વિકારને
દૂરથી જ નવ માઈલના નમસ્કાર છો! હજી વધારે કાંઈ કહેવાની હજી છે!”

“ને તમારી એવી જ માન્યતા હોય, તો જેમ હું સતો નથી, તેમ જ તમે
પણ કોઈ મહાસતી તો નથી જ. હું હું બિચારી તો તમે પણ છો એક નારી
બાળરી. આ દૃષ્ટિથી જોતાં પણ આપણા સંબંધમાં કરો. વાંધો આવે તેમ નથી.
હું રામ નથી તો તમે ક્યાં સતી સીતાના અવતાર છો? હું નાટકનો માલિક
હું ને તમે નાટકમાં નાચનાર છો! મારી સાથે પ્રેમનો સંબંધ રાખવાથી ઠપ-
નીમાં તમારું પોણચન વધશે, અને અહુરે જેઓ તમને સહોળ કરવાના પણ
અખાડા કરી જાય છે તે જ બધા બુદ્ધીને સલામ કરશે. એ ઉપરાંત હું તમારો
ચમાર પણ વધારીશ, અને ફરવામટિ ગાડી પોડાની પણ સવચ્છ કરી આપીશ!”
સાંધી રીતે ન ફાવવાથી પ્રમાદચંદ્રે હવે મને લાલચમાં લપટાવવાનો ચત્ર બાદ્યો.

“હારે હું આપનો એવો ઉપદેશ છે કે, હું ચૂસક સાથેનો મારો પ્રેમ તારા
સાથું અને તે ઉપરાંત તમારા પ્રેમનો સ્વાદ પણ ચાખું—એક આનમાં બે તલ-
વાર સાથે જ મરું!” મેં એક ધણે જ આડો સવાલ રજૂ કર્યો.

“નહિ, જો એમ કરો, તો તો બિલકુલ ન ફરે; માલિકની માનીતી એકદ્રેસ જો બીજા એક સાધારણ એકઠરના પ્રેમને સ્વીકારે તો” માલિકના પોણશનમાં મેટા વાંધા આવે!” શેઠજી બોલ્યા.

“અને મારી સાથે પ્રેમની બાજી રમનાર શેઠ જો બીજા કોઈ સુંદરીના સ્નેહરસને આજે, તો મારા પોણશનમાં વાંધા ન આવે? આવા વિષયમાં પુરુષ કરતાં સ્ત્રી વધારે દ્વેષબુદ્ધિ ધરાવે છે. પુરુષ તો હજી શાંતિ ધરી જાય છે, પણ પ્રેમમાં છેતરાયલી અબળા તો પેટની બળા ગામને સળગાવે છે. ‘મરે આ વીત-પથથી રૂળી જશો, તમારા પ્રેમને એમને એમ જ પાછો ગળી જશો!’” મેં કહ્યું.

“નર તો ભ્રમર છે, કાળાં વસ્ત્રને દાગ લાગતો જ નથી!” માલિકે પાછી ફિલાસોફી ચલાવી.

“શ્રી મલિકા છે, હજીમાં આવે તો મિથાજપર જઈ બેસી જાય છે, અને મનમાં આવે તો વિજાને પણ પોતાનું આસન બનાવે છે. સ્ત્રીને કાબૂમાં રાખવાનો ચત્ત કરે તો હવાને કાબૂમાં રાખવાના ચત્ત સમાન છે. ‘શ્રી રહે તો આપથી ને જાય તો સગા બાપથી!’ એ કહેવતનું આજે જગતમાં સર્વત્ર સન્માન છે.” મેં પણ રાંડરોહકું પરખાવી દીધું.

“પોતાના શેઠની આજ્ઞાને શિરસાવલ કરવાને બદલે તમે શેઠને આવા મોકાટ જવાબ સંભળાવશો, એવી મને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નહોતી. હમારી આવી જખાંદરાજી જોધને મને અજ્ઞયળી થાય છે.” બડોળ ખૂટી જવાથી હવે શેઠજી મારી તારીપર આવી પહોંચ્યા.

“અને પોતાને ત્યાંની એક નોકર નિરાધાર અબળાપર શેઠ ઘડને આપ આવી છુટી નજર રાખશે અને તેની પાસેથી આવી નફરત મગલ્લી કરશે, એવી મને પણ આજ સુધી શંકા નહોતી; છતાં આપને આવી રીતે એક છેલ્લા ખાટલાપર બેસી ગએલા જોધને મને પણ ધણી જ અજ્ઞયળી થયા કરે છે!” મેં પણ જવાનો તેવો જ જવાબ સંભળાવ્યો.

“અરે રાંડ બૂંડજી! તારા પેલા લીખારડા યૂસુફ જેટલી પણ મારી કીમત તે ન આંકી? આટઆટલી પ્રાર્થનાઓ કરે છું તો પણ વાંછીની વાંછી? તારા યૂસુફડાનો તો છે મારી પાસેથી મળતા પગારપર આધાર અને હું છું આખી નાટક મંડળીનો—અરે એક નાના જેવા રાગ્યનો—માલિક અને સરદાર! હજી પણ વિચાર કર; મારા પ્રેમથી સંસારનાં સર્વ સુખ મળશે, અને એ લીખારડાની સોબતથી તારો અવતાર બગડી જશે.” શેઠજીએ શુસ્સાની ઝાંખી કરાવી.

“શેઠ સાહેબ? પોતાના માનની પોતાના હાથે જ પાયમાલી ન કરો, અને હું તાંથી વાત કરવાનું માંડી વાળો. હું કાંઈ તમારી રૂબાયલી નથી કે તમારા ગમે તેવા અપમાનને મોઢે ફૂંચે મારીને સાંખી જઈ. તમને હાથચાલાઈ કરવાની ટેવ છે, એ પણ હું જાણું છું; પણ મારી આગળ જો તેવો કાંઈ તોર બતાવશો, તો જરૂર જાણીને કે એક તમાર્યાને બદલે જાણપર બે તમાર્યા અને એક લાતને બદલે છ લાત ખાશે. પછી દોષ ન દેતા કે, અંપાએ મારું માન ન જળવ્યું. યૂસુફ સારો છે કે નકારો, રૂપાળો છે કે કાળો અને માલદાર છે કે લીખારડા એનો મારે વિચાર કરવો છે, તમારે એની સાથે કાંઈ પણ લેવા દેવા નથી. ‘રાતને જમી તે રાણી અને છાણું વીણતી આણી!’ મારા મનનો કોઈ મુખત્યાર છે? મારું મન

એનામાં પડેલાં છે તે હું એની માથક ને એ મારો પ્રિયતમ છે ! તમારો અધિકાર માત્ર એટલો જ કે નાટકની નોકરી લેવી અને બરાબર સોજામી તારીખે પગાર ચૂકવી આપવો.” આપણે વક્તાની પેઠે છટાથી બાપણું કર્યું.

“ત્યારે યૂસુફ સાથેનો સંબંધ નહિ જ હોય ?”

• “એ સ્નેહબંધન કદાચિત્ મુઆ પછી દૂરે તો દૂરે !”

• “તો પછી ગમે તેવા કામદાર હોવા છતાં હું મારી કંપનીમાંથી યૂસુફને રજા આપીશ; જો અમુતરસ પી નહિ શકાય, તો ઢોળી નાખીશ.

“તમે એને રજા આપશો, તો હું પણ રાજીનામું આપીશ. બન્ને અહીંથી સાથે જ બહાર પગલાં ધરીશું; બીજા કોઈ નાટકચંડળીમાં બમણા પગારે અને હજાર ગણા વધારે માનપાન સાથે નોકરી કરીશું.”

“તમારું મારે ત્યાં ઍમીમેન્ટ છે એટલે તમારાથી રાજીનામું આપી શકાય તેમ નથી.”

“અને યૂસુફનું પણ ઍમીમેન્ટ હોવાથી કારણ વિના તેને પણ તમારાથી રજા આપી શકાય તેમ નથી.”

યૂસુફની ચાલ સારી નથી, એમ બતાવી શકારો.”

“તો મારા વિરુદ્ધ કેસ કરશો ત્યારે માલિકની વર્તણૂક સારી નથી, એ વાત ધીનીના છકુ”બાગમાં સાબિત કરી શકારો.”

“કોર્ટમાં મારી જખાની જ સાચી મનાશે.”

“રાજ્ય ન્યાયી અંમેલેનું છે એટલે એક અબજાની એફીડેવિટપર તમારી જખાની કરતાં બહુ જ વધારે વજન અપારો.”

“ઠીક છે ત્યારે હવે જોધ લેવારો.”

• “કિસ્મતપર આધાર, જે થવાનું હશે તે થારો.”

“ઠીક ત્યારે બહે પધારો.”

“તમે પણ પેલા સ્પષ્ટાળા ઉકારાને બોલાવી ડીલ ફળાવીને ચાલ ઉતારો.”

આ વચનો ઉચ્ચારવા સાથે જ હું ઝડપથી ત્યાંથી ઉઠીને બહાર નીકળી ગઈ. બહાર આવ્યા પછી જલ્દી ફેરખાનામાંથી ફટી હોર્ડને એવો જ મને ભાસ થવા લાગ્યો. મરમા મરમીમાં માલિકને મેં બારે પડતા રાખ્દો અને વાકયો સંબળાવ્યાં હતાં, તેનો હવે મારા મનમાં વિચાર થવા લાગ્યો. જે થવાનું હતું તે તો થઈ ગયું, બન્યું ન બન્યું થાય તેમ તો નહોતું જ; એટલે હવે મને નાટકચાળાના કંપાઈડમાં રહેવાનું બચકર ફેખાવા લાગ્યું.

* * * * *

હું મારા એરકા તરફ જતી હતી એવામાં વચ્ચે અમાદચંદની સી પોતાના એરકાના ઉબરાપર બેઠી હતી તેણે મને બોલાવી અને પોતા પાસે બેસાડીને કહ્યું કે,—“બંપા બહેન ! થોડની મુલાકાત લઈ આવ્યાં ? પરિણામ શું આવ્યું ?”

“એ તો કાંઈ નાટકના પાત્ર વિષેની વાતચીત કરવી તો તે કરી લીધી.” મેં અરી વાતને પ્રખાવવાના હેતુથી કહ્યું.

“બંપા બહેન ! કાંઈપીઝોડો કરવાની ક્ષીપણુ અમલ નથી. મારા ધણીનાં લક્ષણો હું સારી રીતે જાણું છું એટલે તમે એમણામાં અર્થ સ્પષ્ટની હું બહાર ઉબરા

પાસે જ હલી હતી અને તમારી બધી વાતો મેં સાંભળી છે. તમારા જેવી ઘાણું ને ચટ સમકાવનારી અને બંગાળી ત્રણ ત્રણ મહુના રાખે સંભળાવનારી કોઈ બાયડી અત્યાર સૂધી એમને મળી નહોતી. આર બહુ વધ્યાં તો તે આવે તમે ઠીક હલકો કરી નાખ્યો. આ ધણીને પનરે પડવાયો બહેન ! મારો તો આખો બવ બગડી ગયો છે. હૈયામાં સળગતી હોળી કેને બતાવીએ અને અંદરનાં કુખ-ડાંની વાતો કેને સંભળાવીએ ? આ બે છોકરાં થઈ ગયાં; બાકી હવે તો બપોળે ને આર આર મહીના વીતી નય છે, તોય ધણીનું મોઢું બાગ્યે જ દેખાય છે. પીટયો નાટકવાળાની બાયડીને તો કાંઈ અવતાર છે ! નામનાં શેઠાણી, પણ અંદરથી જીવતર બધું ધૂળધાણી ! એ નિર્દમ્ય થઈને આવી રીતે પોતાના દિવસો વીતાડતા નય છે અને મારો જન્મમારો એળે નય છે ! આતમે એનાં વિરોધી છો એટલે વળી છાની આર વાનો કહી હૈયાનો આર બોલો કરી શકાય છે; નહિ તો કોઈ વેવલ્લી આમળ વાત કરીએ, તો તે શેઠની વ્હાણી થવાને બધી વાત કહી દે, અને પરિણામ એ થાય કે આ બળાપાના વ્યાજ તરીકે વળી ખાસડાંનો માર ખમવાનો વખત આવી લાગે. માર ખાઈખાઈને બહેન ! મારા તો હાડકાં પણ ખોખરાં થઈ ગયાં છે. હવે મોત આવે અને આરા ધણીના જીવમમાંથી છોડાવે, તો જાણે ગંગા વ્હાઈ ! જીવતરનો મને હવે એટલો બધો કંટાળો આવી ગયો છે કે છોકરાં પણ વ્હાલાં નથી લાગતાં. ખરેખર જે બાયડીને ધણીનું સુખ નથી હોતું, તે બાયડીને સસાર હર થઈ નય છે. બાયડી બીજાં બધાં દુખને બધી રાકે છે, પણ પોતાના દેખતાં બાયડો બીજા સ્ત્રીઓ સાથે પ્રેમસ્થિત કરે અને પોતાને મન મારીને બેસી રહેતું પડે, એ માત્ર એક એવી બીના છે કે જે સ્ત્રીથી સહી શકતી નથી; અને એ બીના તો અહીં ત્રીસે દહાડાની થઈ પડી છે. એ કારણથી જ જીવોને હજી તો પૂરાં જીવીસ વર્ષ પણ મને નથી થયાં તેટલામાં તો મારું શરીર બળીને ખાક થઈ ગયું છે, તેજ બધું આર્થ્ય ગયું છે, અને જવાનીનું નૂર પણ હરી જવાથી અત્યારે મારો દેખાવ ડાકણ જેવો જ લાગતો હશે, એવી મારી ખારણા છે. ખાતાંપીતાં દૈવની વેદનાના થોળે શરીર આમ ખવાતું નય છે, એથી જણાય છે કે, મારા મરણનો સમય પાસે આવતો નય છે.” જે વેળાએ મારી શેઠાણી પોતાના આ હમસાએને બહાર કાઢતી હતી, તે વેળાએ હૈયું બરાઈ આવવાથી તે બિચારીની આંખોમાંથી આંસુનો પ્રવાહ આર્થ્યો જતો હતો. મારું દૈવ તેની આવી અવસ્થાને જોઈને બહુ જ દ્રવી ગયું અને શેઠપર જે મારો વિરસ્કાર હતો તે હભર ગણેા વધી ગયો. એટલામાં અચાનક એક સાંભળેલી વાર્તાનું સ્મરણ થઈ આવતાં મેં કહ્યું કે:-

“મોઢી શેઠાણી ! જે તમને ખોટું ન લાગે, તો એક વાત પૂછવાનો મારો વિચાર છે.”

“પુરોથી પૂછા. જ્યાં અવતાર જ બગડી ગયો ત્યાં પછી ખોટું લાગવા જેવું રહ્યું છે જ શું ને ?” શેઠાણીએ નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું.

“મેં સાંભળ્યું છે કે, પહેલાં આપણી દંપતીમાં હાર્મોનિયમ વગાડનાર ત્રાજાળનો એક સ્વાળો જવાન છોડેા હતો અને તેની સાથે તમારો કાંઈ પ્રેમસંબંધ હતો, એ વાત ખરી છે કે ખોટી ?” મેં પૂછ્યું.

“અક્ષરે અક્ષર ખરી વાત છે. એકલા એની સાથે જ મહે, પણ * * *

તમારાથી હું મારા પાપને કુપાવવા ઇચ્છતી નથી. જેનો ધણી વ્યભિચારી હોય છે, અને તેમાં પણ સ્ત્રીના દેખતાં જ ને ધણી વ્યભિચાર કરતાં જરાએ અચકાતો નથી, તેની સ્ત્રી આવે રસ્તે ઉતરી જાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. કારણ કે, ધણી પોતે જ તેને પોતાની પ્રત્યક્ષ કૃતિથી બતાવી આપે છે કે, કુકર્મ અહીં થાય છે! તેમ જ બીજી રીતે તેને હલકી નીતિના નાટકવાળાઓની વચ્ચે પડેલું વસ્ત્ર રહેવાનું અધમ પરિણામ પણ કહી શકાય ધણી તરફનો ક્રોધ સંતોષ તો હોય જ નહિ, અને તેવામાં સારા દેખાવડા અને વાચાળ નાટકવાળાઓ સાથે છટથી વાતચીત કરવાનો અને હઠા મરફરીનો ચોવીસે ક્લાક પ્રસંગ મળી શકતો હોય, ત્યાં પછી એક સાધારણ મનની સ્ત્રી પોતાના મનોવિકારને કેવી રીતે અને કેટલાક દિવસ સુધી કાબૂમાં રાખી શકે વાત? ત્યાં ગંધક અને અગ્નિનો સંયોગ થયો ત્યાં પછી જગાળા ઉત્પન્ન થતી જ નોંધએ, એવો કદરતો કાયદો જ છે. હું એ નિયમના અપવાદરૂપ નહોતી અને અત્યારે પણ નથી જ.” શેઠાણીએ મનની બળતરામાં ને બળતરામાં બધી ખરી વાત બોલી કાઢી.

“આપની ખી કર્મકથા સાંભળીને તો એમ જ દેખાય છે કે, આપના કરતાં તો અમારા જેવીઓનાં જીવન જ વધારે સુખમય અને સંતોષકારક છે. કારણ કે, અમને આપના જેટલો આખર જવાનો ભય નથી” હું એજ પ્રાર્થના કરું છું કે, ને થવાનું હવે તે તો થયું, પણ ઈશ્વર આપનું હવે પછીનું આયુષ્ય શેઠને સુખુદ્ધિ આપીને, સુખ અને સંતોષમાં વીતાડે!” મેં અનુકંપા દર્શાવી.

“ધરમાં સંતોષ નહિ, એટલે સુખમટ આમ ફાંફાં મારવાં પડે છે; પણ બહેન! ખરું પૂછો તો હું તો એ સુખને ધૂળના બાથકા જેવું જ માતું છું. જેમ પુરુષને પરસ્ત્રી પાસેથી ખરું સુખ મળી શકતું નથી તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીને પરપુરુષ પાસેથી પણ ખરું સુખ તો નથી જ મળી શકતું. માત્ર જાત્રી જ આખરુદાર સ્ત્રીઓને આ માર્ગે દોરી જાય છે; પરંતુ આવા સંકટકાળમાં પણ ને અબળાઓ મનને મારી પોતાના પવિત્ર પાતિવ્રતને બળવી રાખે છે તેમને કદાચ કદાચ ધન્યવાદ છે. તેઓ સ્ત્રીઓ નહિ, પણ ભારતવર્ષની પૂજ્ય અને પ્રાતર્વેદનીય દેવીઓ જ છે!!” ઉવટ શેઠાણીએ એક આર્ય અબળાના સુખારવિન્દને શોભાવનારા ઉદ્દેશો કાઢ્યા.

મેં જવાની રાજ માગી, પણ શેઠાણીએ ચાહે પીવાનો આગ્રહ કરી મને બેસાડી. શેઠાણીએ પોતે જ પ્રાદ્યમસપર ચાહે બનાવી અને તે પીધા પછી હું ‘ધમ્મહા ન છતાં આવા પ્રકારના સંયોગોમાં મુકાઈ, પણ ભારતવર્ષની કેટલી બધી અબળાઓ આવી રીતે નષ્ટગ્રસ્ત થતી હશે, તે તો પ્રશ્ન જ નહોતો. આવી અબળાઓની બ્રહ્મતાના ઉત્તરદાતા ખરેખર તેમની વ્યભિચારી અને માંડાલ પ્રકૃતિના પતિઓ જ છે!! અને એવા પતિઓને શોધીશોધીને કાંતો જીવથી મારી નાખવા નોંધએ અને કાંતા કાળે પાણીએ મોકલવા નોંધએ! તેમને માટે તો ૧૮૭૮ ના તરીપારના કાયદાની જ જરૂર છે.” એવા અસકથ પણ સત્ય મનસ્વી ઉદ્દેશ કાઢી મારા બોરડા તરફ જવાને આશ્વતી થઈ. એ દિવસે શેઠ સાથે મારો ઇતુતાનો સંબંધ સંધાયો અને શેઠાણી સાથે ચિત્તવત્તાનો નવીન સંબંધ બંધાયો. મેં પણ એક વિલક્ષણતા જ. હવે આપણે સત્યવતીનો પીછો પકડીએ.

પ્રકરણ ૧૪ મું .

સત્યવતી

હું શેઠ સાથે વાતચીત કરી, શેઠાણીનાં દુઃખડાંની વાતો સાંભળી, નાના પ્રકારની કંપનાના તરંગોમાં ઘસડાતી મારા ચોરડામાં પાછી આવી. તે વૃજાએ ઘૂસુકે મારા ચોરડાની બહાર પડેલા, એક નાટકમાં 'શેઠની મરણ પુચારી' તરીકે વપરાતા, કાચ ઉપર એક હર્દુ નોવેલ વાંચતો મારી માર્ગમતીક્ષામાં વખત પીતાડતો બેઠો હતો. તે વાંચવામાં લીન હોવાથી પ્રથમ તે તેણે મને નેઈ નહિ, પણ જ્યારે મેં આવી નાખી, તાણું બાલવા માંડ્યું એટલે તેના અવાજથી તેનું માથું ચોપડીમાંથી બહાર નીકળ્યું, અને મને જોતાં જ પોતાની ચોપડી બંધ કરી, તેણે હાફકોટના મોટા તોબરા જેવડા ખીસામાં પધરાવી દીધી. એક તો જીખનાના સખત ઉગ્ડાણની ગરમી, બીજું શેઠીવાર પહેલાં જ ગરમાગરમ આહે પાંચેલી, અને ત્રીજું મારું મન શેઠની વર્તણૂંથી ઉપરેલા કોપાનલથી બળવું હોવાથી મારું શરીર પરસેવાથી રેળભેજ થઈ ગયું હતું અને કપાળપરથી પરસેવાનાં બિન્દુઓ ટપકતાં હતાં. મોઢું રુમાલથી લૂછી હાથમાં પંખો લઈ હું ઇચ્છેશમાં પડી, એટલામાં ઘૂસુકે પણ અંદર આવ્યો અને ખાટલાપર આટો થઈ ગયો. તેણે પણ પોતાના હાથમાં એક પંખો ઉપાડી લીધો અને કૃત્રિમ પવનના ચોગે પોતાના મુંદર તથા કોમળ શરીરને તાપના મારથી મુક્ત કરવાના પ્રયત્નસાથે આનંદાલની નાટકિયા ભાષામાં બોલવાની શરુઆત કરીને, પૂછ્યું:—“કેમ દિલ્હારે મન, આજે આવા ખરા બપોરે ક્યાં ઉડનછ થયાં હતાં? મારી તો વાટ જોઈને આંખો પણ સૂઈ આવી. એ તો ઠીક થયું કે, આ નેત્રેલની ચોપડી સાથે હતી, નહિ તો આટલો વખત ક્યામતના વખત જેવો લાંબો થઈ પડતો!” •

“અમારા અભાવે તમારું તો નોવેલ વાંચવાથી પણ દિલ બહેલી નય છે, પણ તમારા અભાવે અમારી તો ખુરી હાલત જ થઈ નય છે. એ તો ઈશ્વરે અમે બાચીઓનું ચિત્તહું જ પીટ્યું એવું ચંચળ બનાવ્યું છે, એટલે બીજને શો દોષ આપવો? ઘૂસુકેખાન! આજે તમારામાટે તો મારામારીનો મોટો માણકથંબ રોપાયો છે, અને એ મારામારી કરીને જ હું અત્યારે આહી આવી આવું છું.” મેં કહ્યું.

“એ વળી શી મેઠાણું જગી?” ઘૂસુકે આતુરતાથી પૂછ્યું.

“તમારામાં બંધાયેલો મારો પ્રેમ ભેદ, અદેખા બનેલા આપણા નેકમિ-નજ માલિકે આજે મને પોતાના ખાનગી ચોરડામાં બોલાવી ખુદેખુદા શખ્દોમાં મારા પ્રેમની બિજા મારી.” હું બોલી.

“અને તમે શો આપ્યો જવાબ?” સવાલ પૂછાયો.

“ચોખ્ખો નેપાળાનો બુલાખ!” મેં જવાબ આપ્યો.

એ પછી શેઠ સાથે મચલી તડાતડીની બધી હમીકત મહેલાંથી આંડીને છેલ્લે સૂઈ મેં તેને કહી સંભળાવી, અને છેવટે જણાવ્યું કે, “મારા નિમર! હવે આપણું બંનેનું આ નાટકશાળામાં એની નજર નીચે વધારે વાર વસવું સલામતી બરેહું નથી. હવે તો બહાર રહેવું, બહાર ખાવું, અને વખતસર આંખીને નેહરી કયે જવી, એ જ આપણા માટે વધારે લાભકારક છે.”

“મને પણ એજ રસ્તો લેવો હવે ઠીક લાગે છે. આપણે એક બે દિવસમાંજ એનો બહોબસ્ત કરી નાંખીશું. જ્યાં આપણુ બન્નેનો રાજ્યો છે, ત્યાં બે બિચારા માલિકથી કાંઈ પણ થઈ શકવાનું નથી, ને જો કાંઈ વધારે બેવકૂફી રે, તોપણ છેવટે એનું કાંઈપણ વળવાનું નથી.” યૂસુફે કહ્યું.

“અહા પ્રેમનો પંથ પણ કેવો અઠપટો છે! ન ધારેલાં દબાર વિધેનો એ પંથમાં પગ મૂકનાંની સાથેજ સ્થામાં આવી મળે છે!” એ ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“અરે એક વાત ઠીક ચાહ આવી” યૂસુફે એક નવી વાત કહેવા માંડી, “એલી મારાપર પ્રેમપત્રિકા પાઠવનારી આપણા રોઠની મેહમાન તરુણી અલ્લારે તમારા આવ્યા પહેલાં હું ચોપડી વાંચતો બેઠો હતો તે વેળાએ લટાર મારતી બહોં આવી હતી, અને તે એટલી સૂચના આપી ગઈ છે કે, ‘સાંઝે પાંચ વાગે હું વિક્ટોરિયા પાર્કમાં એકલી ફરવાના બહાનાથી જવાની છું, ત્યાં જરૂર મને આવી મળે.’ હવે મારે શું કરું? જરૂં કે અખાડા કરી જવા?”

રોઠ સાથે થયેલી મોઢાની ઝપાઝપીમાં હું સત્યવતીની વાત બિંદુલ જૂલી ગઈ હતી; તે પાછી યૂસુફની આ વાત સાંભળી, તરત હૃદયમાં રકુરી આવી, અને એ જણાવ્યું કે;—“તમારે જરૂં તો જોઈએ જ હું પણ અલ્લારે જ લલિતાને રે જઈ છું. આ તાળાની કુંચી તમે સાથે લેતા જાઓ અને એ કુંચી લલિતાના ધરના તખ્તને પણ લાગતી હોવાથી હું કહું તેવી રીતે એનો ઉપયોગ કરજો. લલિતાના ધરપર જવાના બે રસ્તા છે, એટલે આગલા બારણાને તાળું રાસી પાછલે દાદરેથી હું ઉપર જઈશ, અને અમે બંને અંદરના ઓરડામાં કુપાઈ બેસીશું. તમે તેને આ ચાવીથી આગલું બારણું ઉધારી ઉપર લાવજો અને મહારના મોઢા ઓરડામાં લાવી તે જ કાંઈ કહે તે શાંતિથી સાંભળી લેજો. તેના બે ઉદ્ગારો અમારા સાંભળવામાં પણ આવી શકશે અને તેથી અમારી જે આકાંક્ષા છે તે વૃક્ષ થશે.”

“બહુ સારું.” હુકમના તાબેદાર બન્યા યૂસુફે કહ્યું.

હું તરત કપડાં પહેરી તૈયાર થઈ ગઈ, અને ઓરડાને તાળું વાસી, ચાવી રૂંટે આપી, લલિતાના ધર બહારી જવાને ચાલતી થઈ. યૂસુફ કપડાં બદલવાને પોતાના ઓરડા તરફ ગયો.

* * * * *

મારી ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા કરી, લલિતાને રોઠ સાથે થયેલી મારી મુલાકાત અને તેના પરિણામની વાત સંભળાવી, તે વિશે અમે વાતચીત કરતાં બેઠાં હતાં. લગભગ છ વાગવા આવ્યા હતા, તડકો એકદમ અસ્થિ ગયો હતો, અને થોડી થોડી શીતળતાના પ્રસારનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો; એ વેળાએ ત્રીજે તાળામાં ચાવી ફરવાનો અને બારણામાં ખખડાટ થવાનો અવાજ મારા કાનેમાં આવી અચકાયો. “જો કે એ અવાજ અંદર હતો, પણ મારા કાનેને એ ત્યાંજ રખેલા હોવાથી હું તે બરાબર સાંભળી શકી. લલિતા અને હું તરત ઢીંગે અંદરના ઓરડામાં ચાલ્યાં ગયાં, અને થોડીવારમાંજ અમે બારણામાંના એક છિદ્રદ્વારા યૂસુફ તથા સત્યવતીને બહારના ઓરડામાં ટંગલની આસપાસ પડેલી બે ફરસીઓપર સ્થાપસ્થામાં વિરાજેલાં જોયાં. નાન્દી થઈ ગયેલી હોવાથી હવે નાટકનો આરંભ કેવેક થાય છે તે જોવાને મારું મન અતિશય આતુર

બની ગયું. છેવટે નાટકનો પક્ષ પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો અને સ્થલવતીબાઈ મીનને બંગ કરી બાંધ્યાં કે;-

“મકાન તો તમે બહુ જ સારું, એકાંત અને સમવડવાળું રાખ્યું છે. વળી એવી ખબર હોત, તો અત્યાર પહેલાં તો આપણે ચઢી દશ વાર આવી જતો!”

“એ જને મક્કાર અસ્ત!” ચૂસુકે ફારસીમાં ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

એ ફારસી વાક્યનો એવો અર્થ થાય છે કે, ‘કેવી દુષ્ટ સ્ત્રી છે!’ તેની ફારસી ભાષામાં એ ઉદ્ગાર કાઢવામાં એવી ધારણા સમાયલી હતી કે, એક ગુજરાતી અબળા ફારસી ભાષા નહિ સમજતી હોવાથી તે ગમે તેમ બાલશે તો ખાતું જશે. પણ તેની એ ધારણામાં તે કમયો હતો; કારણ કે, (પણીથી મારા જણવામાં આવ્યા પ્રમાણે) સ્થલવતીએ રૂઢિમાં સેકડ લેંગ્વેજ તરીકે ફારસી ભાષાનો આગળ થોડો ધણો અભ્યાસ કરેલો હોવાથી આવાં સાદાં વાક્યોના અર્થને સમજવા નેટલી બુદ્ધિ તેનામાં હતી એટલે તે તરત બોલી ઉઠી કે;- “કેમ મેન, મેં તમારી સાથે શી દુષ્ટતા કરી છે કે જેથી તમારે આવો ઉદ્ગાર કાઢવો પડ્યો?”

“છ નહિ, એ તો મારા એક પાઠમાંનું વાક્ય છે તે અજ્ઞાનક યાદ આવતાં મેઢામાંથી બહાર નીકળી ગયું મેં એ ઉદ્ગાર તમારા વિશે નથી કાઢ્યો.” પોતાની ધારણાને નિષ્ફળ થયેલી જોઈને સમયસૂચકતાથી ચૂસુકે વાત ફેરવી નાખવાનો ઇલાજ સારો પ્રયત્ન કર્યો.

“એહ આઈ સી; ત્યારે તો તમને કપડો આપવામટે હું તમારી કામ માયું છું.” એમ કહી સ્થલવતીએ પોતાના પોલકાના ખીસામાંથી એક પરીકું કાઢી તેમાંથી પેપરમેટની એક ગોળી ચૂસુકના હાથમાં આપતાં જણાવ્યું કે;- “જુઓ, અઈ કાલે બનજરમાંથી હું આ વિલાયતી સ્વીટની ગોળીઓ લઈ આવી છું તે! જરા એનાપરના અકૂરો વાંચો.”

ઉકરાઓની રમવાની લખોટી જેવડી તે ખાંડની ગોળીપર લખેલું વાક્ય જો ચૂસુકે વાંચ્યું તે “કિસ્ મી કિવર” (અને સત્વર ચુંબન કરો!) એ હતું. એ વાક્ય વાંચતાં જ તે આલાક નાટકિયો સ્થલવતીના મનોભાવને જાણી ગયો. સ્વાભાવિકતાથી કિંવા હું તેની પુરાણી અને પ્રથમ પ્રેમભાગિની ત્યાં હાજર હોવાથી તે તો પરમેશ્વર જાણે, પણ ચૂસુકે પોતાની મુખાકૃતિને કાંઈક વક્ર તથા ગંભીર બનાવી અને સ્થલવતીને ઉદ્દેશી કહ્યું કે;- “ખાનુ! આ ગોળી બોળીની વાત રહેવા દો, અને તમે મારી મુલાકાતની આ વકલીક ખાસ શા કારણથી લીધી છે તે જણાવો; કારણ કે, હું અંગ્રેજી એડીકેટનો જાણકાર નથી.”

“આપને આનંદ આપવામટે અને તેના બદલામાં આપ પાસેથી મન-મતો આનંદરસ અનુભવવામટે.” સ્થલવતીએ પોતાનો ભાવ દર્શાવ્યો.

“મારા જેવા એક પરપુરુષ અને તે પણ વળી નાટકિયા પાસેથી આપને શો વિશેષ આનંદ મળી શકશે? હું તમારે મારી પાસે નાચ નઆવવો છે?” ચૂસુકે પોતાની ખાકસારી બતાવીને ચોખ્ખ પ્રશ્ન રચ્યો કર્યો.

“એ વિચારવાનું કામ મારું છે; આપને એ વિષે કાંઈ પણ સવાલ જવાબ કરવાનો કશો પણ અધિકાર નથી. હું માત્ર એટલું જ પૂછવા માયું છું કે, આપને મારી કન્ઝા માન્ય છે કે નહિ?” સ્થલવતીએ તેને એકદમ પોતાનાં કન્યામાં પ્રપંડાવવાનો યત્ન આદર્યો.

યુસુફ પ્રથમ તો તેનાં આ બચકર વચનો સંભળી કંઈક વિચારમાં પડી ગયો, પણ થોડીકવાર પછી હિંમત લાવીને તેણે જવાબ આપ્યો કે, “એક આલીખાનદાન માળાપની અને લાયક સૌહારની આબરુનો વિચાર કરતાં આપની ગમે તેવી ઇચ્છા માન્ય ન રાખવામાં ન અને વધારે બલાર્થ દેખાય છે. એમાં જેમ મારી બલાર્થ છે, તેમ જ તમારી પણ મેટામાં મોટી બલાર્થ છે!”

“હું કોઈ ધર્મગુરુ પાસે રિલીજીયન અને મોરાલિટી (ધર્મ અને નીતિ) નો ઉપદેશ સંભળવામાં નથી આવી; લેકિન જેનામાં મારું મન પડેલાયું છે તે મારા આરાક પાસે લવ-પ્યારની માગણી કરવા આવી છું. આ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો ધ્રુવ છે, ફેળવાયલા સુધારવાળાઓ સી લવ Free love માંગે છે, અને ઇચ્છાનુસાર ટેકાફાડ થાય તેટલા મટિ સિવિલ મેરેજ એક પ્રમાણે લગ્ન કરે છે અને જોન. મીંઝ આસુના બિલની હિમાયત કરે છે એની કદાચ તમને ખબર નહિ હોય. એટલે મારી ઇચ્છાથી હું જે કંઈ પણ કરું, તેમાં મારા કાંધર મધર કે હસ્તગતને આડાં આવવાનો કરો. પણ અફીકાર નથી. જે હસ્તગતને મારું આ સ્વતંત્ર વર્તન યોગ્ય ન લાગે, તો તે કોર્ટમાં જઈને હુકમોડા મેળવી લેવાની સ્વતંત્રતા મારા છે. અને હું આપની સાથે રિમેરેન્-પુનર્લગ્ન-કરવાની તેટલી જ સ્વતંત્રતા મારા હું. જાણો, હવે કંઈ વાંધો છે?” સત્યવતીની વાણીરૂપ મેલ ટ્રેન એકદમ કલાકના હોલસે આંધળી સ્પીડથી રસ્તો કાપવા લાગી.

“તમે પરદયા ત્યારે કિમિયન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો? અથવા તો તમે ઇન્ડરમેરેજ કરેલાં છે?” યુસુફે પૂછ્યું.

“નહિ, અમારાં લગ્ન હિંદુ રિવાજ પ્રમાણે જ થયેલાં છે, અને મારો ધણી મારી જ ન્યાતનો છે!” સત્યવતીએ જવાબ આપ્યો.

“વારુ; તમારી ન્યાતમાં નાતરાનો અને હુકમોડા લેવા કે આપવાનો ગુજરાતના કણી તથા ત્રાગાળાની ન્યાત જેવો રિવાજ છે, અને તે લોકોમાં માન્ય રખાયેલો છે?” યુસુફે બીજો તેવો જ સવાલ પૂછ્યો.

“ના, તેવું કંઈ પણ નથી. અમારી ન્યાતમાં નાતરું પણ નથી અને કાય-વોર્સ પણ નથી.” જવાબ મળ્યો.

“ત્યારે તો તમારાથી પોતાના છવતા ધણી પાસેથી કોઈ પણ રીતે હુકમોડા મેળવી શકાય તેમ નથી, અને બીજી આડું પગલું ચરવાનો પણ તમને હક્ક નથી. કારણ કે એથી તમે અને તમારી સાથે એવો સંબંધ રાખનાર ‘એડવોકેટરી’-વ્યભિચાર-ના અપરાધમાં આવતા લેણાથી જે કોઈ દિવસે આવો ગ્રામ વ્યવહાર પ્રકાશમાં આવે તો હાલત ધણી જ ખરાબ થાય, અને તમારી સાથે મારા જેવા સુકલિસને પણ જેલખાનામાં ડસકલાં ખખડવવાનો વખત જેવો પડે. આવા જોખમમાં જાણી ભેળને કાણ ઉતરે, પોતાની પોતાના હાથે જ પાવમાલી કાણ કરે?” યુસુફે ધણી જ સારો ફટકો લગાવ્યો.

“પ્રથમ તો આ વાતની કોઈને ખબર પડવાની જ નથી, અને ખબર પડે, તોપણ પોતાની આબરુના પોતાના હાથે જ કાંતરા કરવામાં કોર્ટમાં કોઈ પણ જવાનું નથી કે જેથી જેલમાં જવાની ખાસ્તી રહે.” સત્યવતીએ ઉચ્ચે પાટલે આવીને કહ્યું.

બાલુ! તમારા આવા આ નિહર અને નફ્ટ જવાળો સાંભળીને મને ચાલી જ અભયળી થાય છે. તમારા કુલશીલનો વિચાર કરો, તમારાં નામ અને તમારી કીર્તિનો વિચાર કરો; તમારાં માતાપિતાએ તમને હજારોની હોળી કરીને કેવું હવ્વ પ્રકારનું શિક્ષણ આપેલું છે, તેનું સ્મરણ કરો. તમે એક પરણેલાં હિન્દુ કુવતી છો! હૃદયમાં આવા દુષ્ટ વિકારોની પ્રબળતા થવા ન શો. કેળવણીને બદલો ન લગાડો. પ્રથમ જ્યારે તમે અમારા શેઠનાં મેહમાન તરીકે જાણ-નોમાં આવ્યાં, ત્યારે હું તમને બહુ જ સુશીલ અને સદ્ગુણવતી ધારતો હતો, પણ મારો તે વિચાર તમારા આજના આ આચરણને જોઈને વડન બદલાઈ ગયો છે. એવું આચરણ ન કરો કે, જેના થોડે પાછળથી પસ્તાવું પડે. પાપ છુટું રહેવું જ નથી. એટલે આવાં કૃષો પ્રકારમાં આવતાં જગત્ તમને ધિક્કારશે, ઈશ્વર ધિક્કારશે અને અતોશ્વરને તતોશ્વર જેવી તમારી ફરા થઈ જશે. તમારા જેવી સુશિક્ષિત મુંઢરીએ આવા અથોગ્ય માર્ગમાં સંચરતું થોગ્ય નથી.” યુસુફે કોઈ એક મહાત્મા પ્રમાણે પોતાના ઉપદેશામૃતનો બળવાન મવાહ વહેવડાવીને કહ્યું.

પરંતુ એ ઉપદેશામૃતનું વિકારરૂપ બચકર વિષનું પરિણામને આધીન થએલી સત્યવતીના હૃદયમાં કશું પણ પરિણામ થયેલું જોવામાં ન આવ્યું. તેણે પાછી પોતાની વાણીની અસિધારા ચલાવીને કહ્યું કે;—“મિસ્ટર યુસુફ! આવી અઘાજ્ઞાન-શુષ્ક અઘાજ્ઞાન-ની કથાઓ તો હું પણ સમજી શકું છું, સમજ્યા કે? આ સર્વ વિષયોનો મેં સારી રીતે વિચાર કરેલો છે. મારાં માતાપિતાએ એક બુદ્ધ-બળદ-સાથે મારો લગ્નસંબંધ કરી આપ્યો, એમાં મારો શો અપરાધ? મારા કર્મમાં લગ્નનું એક નામમાત્રનું જ કલંક લાગેલું છે; કારણ કે, મારો એ મારા અરસિક હસ્તપંડમાં જરા પણ પ્રેમ નથી! મારાં વડીલોએ મારી અજ્ઞાનાવસ્થામાં મારાં લગ્ન કરી દીધાં, તે અલગરે મને હવે સાફ નાકબૂલ છે. તે વેળાએ પતિ એટલે શું અને લગ્નમાં શો ઉડો બાવાઈ સમાયલો છે, એના રહસ્યને હું લેશમાત્ર પણ જાણતી ન હોતી. હું આવી શીખેલી બહેલી અને મોટા પૈસાદારની દીકરી—માર સ્ત્રીએને સલાહ આપું તેટલી થોગ્યતાવાળી—અને મારો પતિ નિર્ધન તથા અરસિક હોય, એ કેમ પાલવે? એવા પતિ સાથે મારાથી જન્મારો કેમ કાઢી શકાય? એવા રાજા જેવા ધણી સાથે વસવાથી તો આ મારી ખૂદી અને મારા જ્ઞાનીની મજા ધૂળધાણી થઈ જાય! શું, મારા આ વિચારો ખોટા છે?”

“પૈસાદાર તો ખંદા પણ નથી! મુકલિસ છું, નાથી ફતીને પેટિયું કાઢું છું. મેહરખાની કરીને આપ કોઈ પૈસાદારને પસંદ કરી લ્યો તો વધારે સારું.” યુસુફે બસા ટાળવાના હેતુથી કહ્યું.

“તમે પૈસાદાર નથી, પણ રસિક એવા છો કે લાખોમાં એક અને રૂપની મૂર્તિ તો પરમેશ્વરે ખાસ અવકાશના સમયમાં પોતાના હાથે જ ધરેલી છે, એટલે તમારા પૈસાની ખોટ મારા પૈસાથી પૂરાશે. આપણો સંસાર સુખકર થશે!” સત્યવતી બોલ્યાં.

“જે બનાવ બનવાનો હતો તે બની ગયો છે, જેની સાથે તમારો લગ્ન-સંબંધ થવાનો હતો તે થઈ ગયો છે. તમારા જેવી એક સુશિક્ષિત અને દેશને શીખામણ આપનારી અબળાએ જો પોતાનો પતિ આજો રસિક હોય, તો તેને પોતાની કળાથી સંપૂર્ણ રસિક બનાવીને સુખસતોષથી પોતાનો સંસારવ્યવહાર

અલાવવા નેહએ. મારી પૈસાની ખાટ તમારા પૈસાથી પૂરાશે તો શું ને તમારી ઇચ્છા હોય તો તમારા ધણીની તે ખાટને તમે તમારા પૈસાથી પૂરી ન શકો? પોતાના શિરચ્છન્નને ‘બળદ’ કહીને બેલાવતાં તમને તમારા મુખની શોભા વધેલી દેખાય છે ખરી કે? વળી હું એ પણ નથી માની શકતો કે તમારો પતિ એટલો બધો અસ્થિર અને પશુ સમાન હતો! કારણ કે, મને તો એક બેવારની વાતથી તથી તે બહુ જ સ્વચ્છ અને નમ્ર સ્વભાવનો ગ્રહસ્થ હોય એમ લાગે છે.”

“મારા પતિની પશુતાનો અનુભવ ન હોવાથી જ તમે આમ બોલો છો. તેની અસ્થિરતાની એક એક વાત સાંભળ્યો તો તમને પણ તિરસ્કાર આવ્યા વિના નહિ રહે.” એમ કહીને સત્યવતીએ પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે પોતાના પતિની મૂર્ખતાનો વૃત્તાંત સંભળાવવા માંડ્યો, “સાંભળો, કોઈ દિવસ ને હું પિયારો બોલીને કોઈ ઉચ્ચિરા ટકી જાવા માંડું, તો તે એમ જ કહેવાનો કે, ‘આ વળી મધા મહંદાર રામ શો ચલાવ્યો? આ રામથી માણું બમી નય છે, મટિ બંધ કરે!’ કહો કેવા કંઈકદાન જ્ઞાનસેન મારા પતિરાજ! ને કોઈ દિવસે બહુ જ પ્રેમથી દિસ-મી-કીક અથવા લવ-મી-ડીયર કે યુ-આર-માઈન કે આઇ-એમ-યોર્સની સ્વચ્છ ચીનાઈ પ્લેટમાં પાઉં, બિસ્કીટ ને કેક મોઢા આગળ સુકું, તો કહે કે, ‘આમાંથી તો હંદાર અને છડાંનો વાસ આવે છે-આના કરતાં તો અમારી પૂરી, કચેરી ને ગોળપાપડી જ સારી!’ અહાહા, કેવી પરીક્ષક સક્તિ! એક ક્ષિપ્ત હું મેરોડકો લેધરની સપાટ સીવતી બેઠી હતી, એટલામાં આવીને બોલ્યા કે-‘આ વળી મોચણનો અવતાર કચારથી ધાયો?’ એટલે પછી મેં પણ, ‘ન્યારથી તમારા નેવા મેચીનાં મૂઝમ ધયાં લ્યારથી!’ એવા જવાબ આપીને જીભનો એવો તેડ સપટ્ટો ચલાવ્યો કે ફરીથી એવું બોલવાનું બિલકુલ ભૂલી જ ગયા!”

“વાહ બહુ જ સારું કર્યું! એકને બદલે દસ બોલ ન સંભળાવે તો કેળવણી સુધરેલી ખેરીના પોણથનમાં મેટા વધો આવી નય!” ચૂસફે કટાક્ષમાં જ કહ્યું.

“પણ હવે એ નકામી વાતો જવા હો અને મારી વપુવાટિકામાં ખોસેલ નવીન યૌવનસુખનના રસભોગી જામર થવાનું મને વચન આપો.” સત્યવતીએ પુનઃ પ્રેમશિક્ષા માગી.

“સીની શરીરરૂપ વાટિકા અને તેમાં નવીન યૌવનરૂપ પ્રકુલ પુષ્પ! વાહ, અલંકારશાસ્ત્રનો પણ સારો અભ્યાસ કરેલો દેખાય છે. પણ, બાલુ! એક તો તમે હિન્દુ અને હું મુસલમાન; બીજું તમે પરણેલાં છો; ત્રીજું જ્યાં સુધી નીતિ રીતિમાં છો ત્યાં સુધી જ બાપના પૈસાનો જર્વ તમારાથી બતાવી શકાય છે; એકવાર તેમની આજ્ઞા અને તેમની ધર્મરીતિથી ને પ્રુવ્લી રીતે દૂર થશો, તો પણ બાપની દેહવર્તમાંની એક રટી બહામ પણ તમને મળશે નહિ અને આ ચાર દિવસનો ચરકો બતાવનાર વિકારને વરા થવાથી છેવટે બન્નેમાં બેસવાનો પ્રસંગ આવશે. આમ છતાં ધરિા કે હું તમારો પ્રેમ સ્વીકારું અને મારી પચાસ સોની કમણીયર આધાર રાખું, પણ મેં મારો પ્રેમ પ્રથમથી જ એક બીજા અબજાને આપી દીધેલો હોવાથી લગ્નાર હું કે, તે પારખી ચીજ હવે હું તમને આપી શકતો નથી; મટિ મારી આશા ઊઝી દેવાની રૂપા કરો.” ચૂસફે છેવટે આખખી ના બણી દીધી.

“તમે જેને પોતાનો પ્રેમ આપ્યો છે, તે તમારી આબરુદાર માથાને હું આજીવું છું. પેલી કંપા! બિચારી નાટકમાં નાચનારી? તેના કરતાં પણ મારી ક્રોધત એટલી ધારી?” સત્યવતી બોલી.

“હું પણ નાટકમાં નાચનારો અને તે પણ નાટકમાં નાચનારી, એટલે જેવાની સાથે તેવાનો મેળાપ છે; એમ એક વર્ણુમાં થતું જ યોગ્ય છે, એમાં જ સુખના રાગનો આવાપ છે !

“રસ્મે દુનિયા હય કે હસ્તરસે હય હસ્તર મિલતે;
બાજરો બાજ કબૂતરસે કબૂતર મિલતે !”

યુસુફના આ જવાબથી આશાપતી સત્યવતીના મુખમંડળમાં નિરાશાની કૃષ્ણબિંદુ છાયાથી મારા જેવામાં પ્રત્યક્ષ આવી ગઈ. તેણે થોડીવારને માટે પોતાના મુખને ખીણ દિશામાં ફેરવી નાખ્યું, અને હથેળીપર મસ્તકને ટેકવી કાંધક ઉડો વિચાર કર્યો પણ નિઃશ્વાસ નાંખી યુસુફને ઉદ્દેશી તે કહેવા લાગી કે:-

“કોઈએ ખરું જ કહ્યું છે કે,

‘પાવૈયાના ગામમાં પાતર કરી દુકાન
તેલ યુમાવ્યું ગાંકનું, જરા ન પામી માન;
જરા ન પામી માન, રાત આપી તે ભગી;
મળ્યું ન ધન કે ધાન્ય, પ્રેમની ભૂખ ન ભાગી;
લાગી લાંથી નાર, શોક કરતી તે નાન;
પાતર કરી દુકાન, ગામમાં પાવૈયાના !’

“તમારી પાસે આવીને મારે આજે નિરાશ હાલતમાં જ પાછા ફરતું પડે છે. હજી પણ બેચાર દિવસ હું અહીં રહેવાની છું, તેટલા અવધિમાં જે વિચાર ફેરે, તે બંદીને યાદ કરજો. નહિ તો છેલ્લા સલામ; તમે કોઈ ખીણ ચુંકદામ શોધી છે, તો અમે પણ ચોંધી લઈશું કોઈ ખીજે દિલારામ !”

આટલું બોલી જવાબની વાટ ન જોતાં એકદમ ઊડી દાદરાપરથી ઉતરી, તે પોતાને રસ્તે પડી ગઈ. હું “ઓ મુઠરે ઈ ઉન્ન કુળની બાકાલુ જ્ઞાતિની શીખેલી બહેલીની થતી ! મારા પ્રેમીને પ્રભાવનારી, પેટ બાળી !” આદિ સ્વસ્તિવાચક સખ્તો બહુતી અંદરના આરડામાંથી દરવાજે બોલી, બહાર નીકળી આવી અને હલિવા પણ મારી પાછળ આવી લાગી.

બહારના આરડામાં આવતાં જ મેં યુસુફને સવાલ કર્યો:-“ઓ મારા બાહુતી ફરિયા ! આજે આટલાં બધાં નીતિ અને ધર્મનાં બાપણેનો ક્યાંથી વહી નીકળ્યો પ્રવાહ ? દેખાવમાં જીવતી રોશની ક્યાંથી આવી, તમને આટલી બધી નીતિ કણે બહુતી ?”

“નાટકમાં નોકરી કરવાથી જે ફાયદો થયો હોય, તો એટલો જ કે વિદ્વાન કવિ અને મુશીબના લેખો મેઢે કરીને બેલવાથી મસંજાનસાર બેલવાની શક્તિ તો આપણામાં ધણી જ સારી આવી !”

જે પણ નાસ્તો કરીને અમે બધાં, ટાઇમ થવા આવેલો હોવાથી, નાટકસાળહ બહુ જવાને પગે સાલતાં જ નીકળ્યાં.

પણ પણ પ્રેમનિરાશ સત્યવતીનું શું થતું ?

પ્રકરણ ૧૫ મું

• નરકનો જીવ સ્વર્ગમાં

મત પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મારો અને યુસુફનો પોતાની ભૂદી જમ્યા બાદે લઈને બહાર રહેવાનો અને નાટકશાળામાંથી દૂર થવાનો વિચાર હતો, અને વલ્લભસાર યુસુફ અમારા નિવાસ મઠે અનુકૂળ થઈ પડે તેવી કોઈ જમ્યા રોધતો હતો, એટલામાં બે દિવસ પછી નાટક મંડળીમાં પાકે ચાથે એવી વાત બહાર આવી કે પંદરથી વીસ દિવસમાં કંપની લખનોથી ઉપડીને દિલ્લી જવાની છે અને ત્યાં બે થીએટર મળે તો તે બાદે રાખવા મઠે અને બે તે ન મળે તો માંડવો બાંધવાના બંદોબસ્ત મઠે રોકજી પેલે એક બે દિવસમાં દિલ્લી જવાના છે, અને ત્યાં લગભગ કોઈ નહિ તો તેમને દરાબાર દિવસ લાગી જશે. આ વાત સાંભળી નહું ધર માંડવાના અમારા વિચારને હાલ તરત અમે મુલતવી રાખ્યા; કારણ કે, 'એક તોલરી તેર વાનાં મળે' અર્થાત્ જ્યાં ભૂદું ધર માંડ્યું કે, નાની મોટી હાનર ચીજો લેઈએ અને ઉપડતી વેળાએ પાછી તે ચીજો સાથે લેવાની ખટપટ પણ તેટલી જ કરવાની. બે દર કે પંદર દિવસમાં જ કંપની બીજે ગામ જવાની હોય તો પંદર દિવસ મઠે એ મેહનત કરવી નહીં હોવાથી દિલ્લીમાં જવા પછી ભૂદું ધરમાં રહેવાના નિશ્ચયપર અમે આવ્યાં. રોશન બદલવાની વાત કોઈ ખેડી નહોતી; કંપનીનો લખનોમાં લગભગ આઠ દરા મહિનાથી મુકામ હતો, બધા એકો ઘણીવાર ભજવાઈ ચલા હતા, અને નિત્ય નવીનતાને ચાહનારા પ્રેક્ષકોમઠે આ કંપનીમાં વધારે નવીનતા જેકું બાકી ન રહેવાથી આવકમાં ધણે જ ધટાડો થઈ ગયો હતો; અને તેથી હવે જેમ અને તેમ ઉતાવળથી રોશન બદલવાની ખાસ અમલ હતી. ત્રીજે દિવસે અમારા મુરખી માનવતા (?) રોક શ્રીમુત અમલદંદ પોતા સાથે બે નીણસો લઈ દિલ્લી જવા મઠે ઉપડી ગયા. અમારા મનથી એક ભતની બધા જ ટળી; તરતનો તેની સાથે અણબનાવ થયેલો હોવાથી બે તે હાનર હોત, તો કાંઈ ને કાંઈ ઉત્પાત મચાવ્યા કરત, અને મને તમા યુસુફને સીધી રીતે નહિ તો આડકતરી રીતે પોતાથી બનતો ત્રાસ આપવામાં ક્યારા રોખત નહિ, એવી અમારી માન્યતા હતી; અને તે શ્રીમાનનાં આગલાં ચરિત્રોની કથા સાંભળેલી હોવાથી અમારી બે માન્યતા કિંવા રાંકા સેંકડે નવાઈ ટકા જેટલા પ્રમાણમાં તો, મારા ધારવા પ્રમાણે ખરી જ હતી. અસ્ત.

રોકના દિલ્લી જવા પછી કોઈ ખાસ જણવાજેગ બનાવ બન્યા હોય તો તે એ જ કે, સ્વામી શશિતાનંદ યેકવાર નાટક જોવા મઠે પધાર્યા હતા અને તેમણે મારા પર મળવા મઠે એક સંદેશો પણ મોકલ્યા, પણ મેં તેપર કાંઈ વધારે ધ્યાન આપ્યું નહિ અને ઉડાવનરો જવાબ આપી સંદેશો લાવનારી લખનોની એક બે દલ્લસા શબ્દાનની ખાસ હતી તેને, તે આવી હતી તેવી ને તેવી જ, ખાલી હાથે પાછી મોકલી દીધી. રોકની ગેરહાજરી હોવાથી અને હું ધણે ભાગે બેપરવા બની ગએલી હોવાથી મારા એરડામાં યુસુફની હાજરી આગળ કરતાં વધારે દેખાવા લાગી; એટલું જ નહિ, પણ કેટલીકવાર તો રાતે પણ તે મારા એરડામાં જ નિદ્રાને આસ્વાદ લેતો પડી રહેવા લાગ્યો. બે દિવસથી સત્તવતી સાથેના પડેલા પ્રસંગ સમયે તેની વાચાળતા મારા સાંભળવામાં આવી હતી, તે દિવસથી તો વળી હું તેનાપર બહુ જ

ફિદાફિદા થઈ ગઈ હતી; અરે કહો કે ગાંડીવર બની ગઈ હતી, અને જો તે એ ચાર કલાક નજરે ન હોય તો મને જાણે એક જાતનો અંધારો આવી જતો હતો ! જેમ જેમ યુસુફ સાથેનો મારો સંબંધ વધતો ગયો, તેમ તેમ એકઠરો અને એકઠરોમાં અમારી એકો પછી વધારે ચાલવા લાગી, પરંતુ નાટકમાંની બહુધક ઘણીખરી વ્યક્તિઓ એક કે બીજા દુર્ગુણના કન્દામાં પૂરેપૂરી ફસાયેલી હોવાથી અમને અમારા મોઢાપર કોઈની કાંઈ પણ આડું અવળું કહેવાની હિંમત ચાલી શકતી નહોતી. મારા ઓરડાની નિત્ય મુલાકાત દેનારામાં અમારી રોડાણીનો, રોડના દિલ્લી ગયા પછી, વધારો થયો. તે દિવસે ભેદનો બંધો પડેલો નીકળી ગયેલો હોવાથી ઘણીક વાર બિચારી દુદનની વેદનાથી પીડાતી રોડાણી મારી પાસે આવ્યોને કલાક કલાક ને બળે કલાક બસતી અને અંતરની વાતો કરી પોતાની છાતીપરનો ભાર હલકો કરતી હતી. મારામાં તેનો એટલો તો પ્રેમ અને વિશ્વાસ બંધાય ગયો હતો કે, મારાથી તેણે પોતાની કોઈ પણ વાત છુપી રાખી નહોતી અને મારા તરફના પોતાના પ્રેમને વ્યક્ત કરવા મટિ એકાંતરે કે અઠવાડિયામાં બે વાર તો નક્કો તે કાંઈ પણ સારું સારું રાંધીને મારામટે તથા યુસુફમટે મોકલી દેતી હતી; કારણ કે, યુસુફ સાથેના મારા પ્રેમની ગાંઠથી તે સારી રીતે જાણીતી હતી. મારી પછી તેના પ્રતિ પૂર્ણ પ્રીતિ અને અનુકંપા હતી. એવી રીતે મારા એ દિવસો તો કાંઈક આનંદ અને સંતોષથી વીતવા લાગ્યા. સ્વસ્વતી, યુસુફના પ્રેમને મેળવવાની પોતાની આસામાં નિષ્ફળ થઈને પોતાના પતિ સાથે મત પ્રકરણમાં બળીવેલા બનાવ પછી ચાર પાંચ દિવસે જાખનોથી ગચ્છતી કરી ગઈ.

લગભગ પંદરેક દિવસ વીતી જવા પછી સારું ચાર વાગે હું મારા ઓરડામાં ચાહે પીધા પછી સિગરેટ કુંકતી બેઠી હતી એવામાં યુસુફ આવ્યો અને પોતાના ખીસામાંથી તેના નાગપર આવેલું એક પરખીડિયું કાઢી મારા હાથમાં આપ્યું. પરખીડિયું ફેડેલું હતું, છતાં તેમાંના કાગળ તરત કાઢી વાંચવાને બદલે મેં પૂછ્યું—“આ કાગળ મને આપવાનું કાંઈ કારણ ? તમારાપરનો કાગળ તમે વાંચેલા તો હશે જ.”

“નહિ, પરખીડિયું ફેડેલું ખરું, પણ કાગળ તમારી ગુજરાતી લિપિમાં હોવાથી હું વાંચી શક્યો નથી. તમે જુઓ કે એ કોનો કાગળ છે ? પેલી સ્વસ્વતીના તો નથી ?” યુસુફે પૂછાસો કર્યો.

મેં કાગળ કાઢી જોયો તો તે સ્વસ્વતીનો જ હતો. યુસુફની કંપના ખરી હતી, પણ એ એટલો જ કે, યુસુફ પાસેથી જાખનોમાં પાપમય પ્રેમની બિડા માનનારી સ્વસ્વતી અને એ કાગળ લખનારી સ્વસ્વતી કાં તો ભૂલી જ હોવી જોઈએ અથવા તો તે સ્વસ્વતીના સ્વભાવમાં કોઈ આકસ્મિક કારણથી અચાનક મહાન પરિવર્તન થઈ ગયેલું હોતું જોઈએ, એવો તેના આરંભમાં કસાયેલા ‘મિય ધર્મજીયુ યુસુફ,’ એ પ્રમાણેના સંબોધનથી મને પ્રત્યક્ષ બાસ થવા લાગ્યો, અને કાગળના વાંચન પછી મારી એ ધારણા અક્ષરે અક્ષર સત્ય સિદ્ધ થઈ. તે પત્રમાંના લેખ આ પ્રમાણેનો હતો:-

જાન્યેર ૧૯૦

૧૯૦

“મિય ધર્મજીયુ યુસુફ !

“વિ. વિ. તમે મ્હારો અને મ્હારા પ્રેમનો એકવાર બચકર તિરસ્કાર કરેલો હોવાથી મારા આ પત્રથી તેમ જ એક વાર હું આપના અનુરાગની આકાંક્ષિણી

હોવા છતાં મહારા ‘મિત્ર ધર્મેબંધુ મુમુક્ષુ’ એ સંબોધનથી તમહારા હૃદયમાં કદા-
ચિત્ પ્રથમ દૃષ્ટિએ આશ્ચર્ય ઉદ્ભવવાનો સંભવ છે; પરંતુ પરિવર્તન એ આ સુછિને
ધર્મ છે અને તે પ્રમાણે આજે મહારામાં જે અહત્ પરિવર્તન થઈ ગયું છે તે
સ્વાભાવિક હોવાથી એટલું બહુ આશ્ચર્યકારક નથી. અસ્તુ; હવે મહારામાં એ
પરિવર્તન કેવી રીતે થયું અને આ પત્ર લખવામાં મહારા શેા ઉદ્દેશ સમાયલો
છે, તેનો જ હું ઉલ્લેખ કરીશ.

“હું મહારા પતિ અને દાસ કાસી સાથે લખનીથી નીકળી દિલ્લીમાં આવ્યો,
અને જે દિવસ ત્યાં રહી ત્યાંનાં કેટલાંક જૂનાં સ્વજો જોયાં. તમહારી પ્રેમપ્રાપ્તિમાં
નિશાના મળવાથી દિલ્લીનો એ પ્રવાસ મહારામટિ જોષ્યે તેવો આનંદકારક
થઈ શક્યો નહિ. હું તમહારી મહનમૂર્તિને બહી નહોતી. એથી મહારી પ્રકૃતિ
અસ્વસ્થ છે, મટિ એકદમ પાછા અમદાવાદ આણે, એવો મું મહારા પતિને
આગ્રહ કર્યો અને ત્રીજે દિવસે હમે રાજપૂતાના માલવા રેલ્વેની મેલ ટ્રેનમાં બેસી
અમદાવાદ જવા દિલ્લીથી નીકળ્યાં. હમારાં દાસદાસી ચર્કલાસમાં હતાં અને
હમે પતિપત્ની સેન્ડ કલાસમાં પ્રવાસ કરતાં હતાં. હમારા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં હમારા
ઉપરાંત બે યુરેશિયનો બેઠેલા હતા. કેટલીક વાર સંકી તેા તેઓ શાંત હૃદયથી
બેઠા હતા; પણ લગભગ બે કલાક પછી તેમણે પોતાના બેગમાંથી આંદીની બાટલી
અને કેક ઇલૅફાંટ કાઢી મહિરાખાન તથા નારતા પાણીનો વ્યાપાર ચલાવવા માંડ્યો.
બન્ને એવા તો ધાસલેટિયા હતા કે અડધા પોણા કલાકમાં તેા સેડા અને બરફ
(કે જે આલતી ટ્રેનમાં મળી શકે છે) ની મેળવણી સાથે તેઓ આખી બાટલી
દીધી ગયા અને ખાલી બાટલીને બહાર પતરાથી દીધી. એ મહિરાબાઈની પેટમાં
પથરામણી થવા પછી હેમની આંખો અને હેમના મનનો રંગ ધીમે ધીમે બદ-
લાવી લાગ્યો. આંખો લાલ થવા સાથે ચિત્ત વિકારવશ થયું અને હેમણે મહારા-
પર અઆનક સંકટની રૂઢિ વર્ષાવી. હમે પતિપત્ની કમ્પાર્ટમેન્ટના એક છેડે બારી
પાસે બે સીટપર સ્હામ સ્હામાં બેઠાં હતાં અને તે જ પ્રમાણે તે બન્ને ચિત્ત-
ચિનિયાઓ બીજા છિડાની બારી પાસે સ્હામસ્હામાં બેઠા હતા. મહિરાબાઈનો
મહ ચહતાં જ પહેલાં તેા હેમણે મારી તરફ નજર કરીને પોતપોતામાં કાંકળ બીજલસ
અને અધોગ્ય શબ્દો જગ્ગાર્યા અને હેમની બીજ વાતોથી હું એમ પણ બહુી
શકી કે, તેઓ એમ જ ધારતા હતા કે, આ હિન્દુ અને હિન્દુડો અંગ્રેજ બાપા
સમજતાં જ નથી. હેમના આવા અભિપ્રાયનું કારણ એ હર્ષ કે, મહારા પતિરાજ
પોતાના સાદા-ધાતિયું અને ખમીસ આદિથી બનેલા-પોરાકમાં જ બેઠા હતા
અને હિન્દુ અખળાઓ પોતાની બાપાનું પણ લખવા વાંચવાનું જ્ઞાન લાગ્યે જ
ધરાવે છે, તેા પછી અંગ્રેજ બહુવાનો તેા સવાલ જ ક્યાં રહ્યો? એ સ્થિતિને
તેઓ બહુતા હતા. છેવટે હેમણે મારી છેડ કપવાનો નિશ્ચય કર્યો અને હેમનો
તે નિશ્ચય બહુી હમો બન્નેના મનમાં પ્રથમ તેા ગભરાટ થયો; પરંતુ જે મહારા
પતિને હું નમાલા અને બાચલાના અવતારરૂપ ધારતી હતી હેમણે તકાળ
દિમત લાવીને હેમને અંગ્રેજમાં બાબણ કરી એવા તેા ધધકાગ્યા કે પોતાની
ધારણા ખોટી થઈતી જોઈ તે બદમાશો એકદમ સજ્જડ જ થઈ ગયા.

મહારા પતિના બાબણનો આશય આ પ્રમાણેનો હતો;—જે કે તમ્હે જેનકલ-
એન નામને લાયક નથી; છતાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને બળવવામટિ હું તમ્હેને જેનકલ-

એન તરીકે સંબોધીને કહું છું કે, તમ્હારો વિચાર તમ્હે આટલેથી જ અટકાવીને બેસી રહેએ, નહિ તો આનું પરિણામ તમ્હારામટે સારું આવવાનું નથી. તમ્હે ધારતા હશે! તેવા ઈન્ડિયનો બાયલા અને હિન્દુકારા નથી, અને તેમાં પણ ભ્યાં પોતાની માતા, ભગિની, પુત્રી કે પત્ની અથવા પોતાના દેશની કોઈ પણ નતિની કોઈ પણ સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠાને પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે તો તે સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા ભળવામાટે તો ઈન્ડિયન્સ પોતાના માણની પણ પરવા કરતા નથી, એ કદાચિત્ તમ્હારા ભણવામાં નહિ આવ્યું હોય અને તેથી જ આ સાહસ કરવાનો તમ્હે પોતાના મનમાં હવાઈ ઢિલો ખાંધો છે. એક પગલું આ તરફ આગળ વધો અને જુઓ! કે બનેનાં માથાં અહીં જ મૂળ ચાટતાં ચાય છે કે નહિ! તમ્હારા ધર્મ અને તમ્હારી સભ્યતા કરતાં હમારી ધર્મ અને હમારી સભ્યતા સ્ત્રીની પવિત્રતા તથા નિર્મળતાને વધારે માનની દૃષ્ટિથી જોનારાં છે-ખીજાં બધાં અપમાનો કદાચિત્ ઈન્ડિયન્સ સાંખી જશે, પણ પોતાના દેખતાં તેઓ પોતાની પત્ની કિંવા અન્ય આસિ અબજાની અપ્રતિષ્ઠા તો માણુ જતાં પણ થવર દેવાના નથી. કેવળ પોતાના સ્ત્રીસમુદાયની પ્રતિષ્ઠા ભળવવામાટે જ આનંદથી પોતાના કાણીની રણ્યક્ષમાં આહુતિ આપનારા મેવાડના રાજપૂતો-અલાહદીન જેવા કૂર બાદશાહને પણ ત્રણે ત્રણે બોલાવનારા ચિનોડના સૂરીરો-ઈન્ડિયન્સ હતા, એ બરાબર સાહ રાખજો! તેમ જ હમારી સ્ત્રીઓ પણ એમ સસ્તામાં પોતાની લાગળને લોપ થવા દેનારી હોય છે, એમ ધારતા હો તો તે તમ્હારી ભૂલ છે. હમારી આર્ય અબજાઓ આનંદથી આ ક્ષણભંચર દેહનો ત્યાગ કરે છે, પણ પોતાની માંધા મૂલ્યની પવિત્રતાને કદાપિ કલકિત થવા દેતી નથી. હું તો ઠીક, પણ વધારે અસભ્યતા બતાવશે, તો આ તમ્હારી પત્ની પણ તમ્હારામાંના એકની સારી રીતે બબર લઈ નાખશે! સમગ્રમાં? શું અમેજી શિક્ષણે તમ્હને આવી સભ્યતા અપરવાનો પાઠ પઢાવ્યો છે? નહિ જ. કિન્તુ તમ્હારા જેવા હવસના બંદા શુકામો જ વિના કારણ સમસ્ત નતિના ગૌર નામને બદા લગાવે છે અને હિન્દુસ્તાનમાં વિધાતક અસતોષનો વાયુ ફેલાવે છે!'

“તમ્હારા પતિનું આટલું લાંબું લેક્ચર સાંભળવાનો અણપ રહને પ્રસંગ મળેલો ન હોવાથી હેમનામાં અંગ્રેજ ભાષા ગંગાના બળવાન પ્રવાહ પ્રમાણે અને તે પણ વળી અતિશય શુદ્ધતાથી બોલવાની આવી શક્તિ રહેલી છે, એની રહને કલ્પના જ નહોતી. તે યુરોપિયનો તો ગભરાયા જ, પણ હેમના આ બાધ-લુથી હું પણ ચકિત થઈ ગઈ. તે અવિચારી યુરોપિયનોનો બધો મદ ઉતરી ગયો, અને તેઓ તમ્હારા પતિની અતિશય નમ્રતાપૂર્વક ક્ષમા માગવા લાગ્યા તેમ જ આગળ પગલાં ન બદલામટે માર્ચના કરી. આગળ વધવામાં સાર ન હોવાથી તમ્હારા પતિએ ઉદારતા બતાવીને તેમને ક્ષમા તો આપી, પણ તે સાથે એવી ચર્ત કરી કે, હેમણે ખીજા સ્ટેશને ટ્રેન ઉભી રહે એટલે ત્યાંથી ઉડીને ખીજા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ચાલ્યા જવું. શર્ત પ્રમાણે તેઓ બિચારા ખસિયાણા પડીને હમારા કમ્પાર્ટમેન્ટને ખાલી કરીને ચાલ્યા ગયા. હેમના જવા પછી મેં તમ્હારા પતિને કહ્યું કે:-

‘આજે તો કંઈ બહુ જ પાણી ચમકાવ્યું! એ તો સારું થયું કે, સસ્તામાં ખીડા પતી ગઈ, નહિ તો તમ્હે શું કરી શકત વાત?’

‘હું થું કરી શકત, એ સવાલ તારા મોઢામાંથી ?’ એ મામલો આગળ વધ્યો. હોત, તો બેમાંથી એકાદને ઉચકીને દ્રેનમાંથી બહાર જ નાખી દેત, સમજ ? હું મને કાચોપોચો ન ધારતી ! એ તો પોતામાંનું પાણી પ્રસંગ આવે ત્યારે જ બતાવતો છે; કાંઈ પાણી બતાવવામાં ક્યારે લાડાઈએ લેવાતી નથી !’

‘ત્યારે જો કોઈવાર મ્હારો કાંઈ અપરાધ જોવામાં આવે, તો મને પણ પોતાના બળનો સ્વાદ ચખાડો ખરા કે ?’ એ પૂછ્યું.

‘જેની લગ્નને રક્ષામાં મસ્તકને હાથમાં લઈ ફરતા હોઈએ, તે અર્ધ-ગનારો જો કોઈ એવો અક્ષય અપરાધ જોવામાં આવે, તો લેને તો લેના એ અપરાધની ક્ષમા ન જ આપી શકાય-તેના મઠિ તો પછી મારું કે મરતું એ જ એક ન્યાય !’ જવાબ મળ્યો.

‘એ વેળાએ મ્હારા પતિના મુખમંડળમાં તેજસ્વિતાની એવી તો પ્રભા મ્હારા જોવામાં આવી કે, અત્યાર સુધી જે તિરસ્કાર મ્હારા હૃદયમાં તેમનામઠિ વસી રહ્યો હતો તે શુદ્ધ પ્રેમનાં રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો, અને હું અત્યાર સુધી શારીરિક બ્રહ્મતાના સ્પર્શથી અલિપ્ત રહી હતી, એ માટે હું મને પોતાને ધન્યવાદ આપવા લાગી.

‘એક અંગ્રેજ ગ્રંથકાર એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે, કૃતલીક વિશિષ્ટ પ્રમાણિની પ્રમદાઓને કાળમાં રાખવામાં બળના હેખાવની, ક્રિમહુના કેટલીક વાર ફરતાના સ્પર્શની પણ આવશ્યકતા છે. સ્ત્રીઓ જે વારંવાર પુરુષોપર કટાક્ષતાના હોષનો આરોપ કરે છે, તેનું કારણ ફક્તમત જ છે. ઘણીવાર એક હઠીલી અબળાના હૃદયમાં મૃદુ ઉપચાર કરતાં યોગ્ય પ્રમાણમાં બતાવેલી કટાક્ષતા જ વિશેષ ઉત્તમ પરિણામ નિપજાવે છે. જે પુરુષોમાં સ્ત્રીઓનો અતિશય પ્રેમ હોય છે, તે સર્વ પુરુષો કાંઈ મૃદુતમ સ્વભાવના હોતા નથી. સ્ત્રી, પુરુષમાં અત્યુક્ત અંશે કટાક્ષતા હોવાની જ આશા રાખે છે. પરંતુ જે પુરુષ કટાક્ષ થઈ શકતો હોય, તેણે હૃદયમાં માયાળુતાને પણ ધારણ કરવી જ જોઈએ; * મારા હૃદયથી માયાળુ પણ બાહ્ય કટાક્ષ પતિમાં એ ગુણના નિવાસનો મને પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો અને હોલેજ જ મને પતિના પ્રેમબંધનમાં બાંધી દીધી..

‘કામદેવના અવતાર શૂસુક ! તમ્હે મ્હારા પ્રેમનો અસ્વીકાર કર્યો અને મને તિરસ્કારી કાઢી, તેથી હું આજે શુદ્ધ રહી શકી છું અને મ્હારા મનમાં શરમાવાનું કારણ રહ્યું નથી. એ માટે હું તમ્હારો જેટલો આભાર માનું તેટલો

* “On the other hand a show of force, even a touch of cruelty, is necessary in the management of certain hysterical women. It is often insincerity that causes women to accuse men of roughness. A reasonable amount of harshness frequently appeals to a refractory woman more than gentle persuasion. The men most loved by women are not often the gentlest of men. The female expects a measure of roughness in the male. But the man who can be rough must also be kind at heart,”

Walter M. Gallichan.

આછા જ છે. તમ્હારામાં મ્હારો જે વિકૃત પ્રેમ હતો તેને મેં આજથી પવિત્ર બંધુપ્રેમમાં ફેરવી નાખ્યો છે અને તેથી જ પ્રિય ધર્મબધુ યુસુફના સંબોધનથી આ પત્ર લખવાની શરૂઆત કરી છે. આશા છે કે, તમે મેં પણ મને પોતાની ધર્મભગિની માનીને એવો આશીર્વાદ આપશો કે, મ્હારા વલ્લભમાં બંધાયેલો મ્હારો આ પ્રેમ અવિચળ રહે અને હું એક આદર્શ આર્ય અબળા તરીકે ઓળખાઈ. હું એકવાર જે માનસિક પાપની અધિકારિણી થઈ ચુકી છું, તે પાપને, પશ્ચાન્નાપના નિર્મળ જળથી ધોઈ નાખવાનો હું દૈવ પ્રયત્ન કરીશ. જે પતિ પોતાની પત્નીની પ્રતિષ્ઠાના રક્ષણ માટે માણની આહુતિ આપવાને તૈયાર થાય છે, તે પોતાની પતિના, માણ કરતાં પણ વિશેષ મૂલ્યવતી, પ્રતિષ્ઠાને જે વિકારવશ વાનતાએ પોતાની છત્તાથી જ પરપુરુષના હસ્તે લૂટાને છે અને પોતાનાં લભ્ય કુળને સદાને માટે કલંકિત બનાવે છે, તેવી કુલકલંકાભિનીએને લક્ષ્યાવધિનાર સ્થિતિ છે !

તમ્હારી ધર્મમાર્ગમાં વિચરતી ધર્મભગિની
અખંડ સૌ. સત્યવતી.”

પત્ર વાંચી મેં તેનો સાર યુસુફને વિસ્તારથી સમજાવી દીધો અને તે જ વેળાએ હું મારા મનમાં કહેવા લાગી;—“બહેન સત્યવતી ! ખરી રીતે તો તારે મારો જ આભાર માનવો જોઈએ કે, મારા કારણથી જ તારું પાતિવ્રતચરન લૂટાઈ બચી ગયું—તારા ચારિત્ર્યને સદાને માટે કલંક લાગતું અટકી ગયું. જે તારું પ્રિયપત્ર મારા હાથમાં ન આવ્યું હોત અને તે દિવસે હું અંદરના ચોરડામાં હાજર ન રહી હોત, તો સત્યવતીના નવીન ચૈતન્યરૂપ અગ્નિ સમક્ષ યુસુફનું વિકારરૂપ ધૂત પીગળ્યા વિના રહેત કે કેમ, એ એક પ્રશ્ન જ છે. ચાલો, ઠીક જ થયું; મારી નહીં. તો મારી એક દેશભગિની—આર્યભગિની—ની પવિત્રતા જળવાઈ અને તેના પ્રીતિ પાણી પોતાના પાતમાં બંધાઈ, એ પણ બાણે કે અનબાણે મારા હાથે એક સદૃશ્ય જ થયું છે, અને એ માટે હું અને પોતાને જે ધન્યવાદને પાત્ર જણું તો તેમાં મારી અધ્યાત્મતા કશી પણ નથી.....”

હું આવા પ્રકારના વિચારમાં ઘેરાયેલી હોવાથી થોડા વારને માટે બાહરી બંધ થઈ ગઈ, એટલે મારી તે વિચારનિદ્રાનો ભંગ કરતો યુસુફ બોલી ઉઠ્યો;—“ચાલો બિચારી પોતાની મેળે જ સીધા રસ્તાપર આવી મઈ તે જણું જ સારું થયું—એના ધણીનાં પણ મહાભાગ્ય કે ધરમાં સંતોષ અને સુખનું સામાન્ય ફેલાયું અને અણબનાવનો અગ્નિ ઓલવાઈ ગયો.”

“યુસુફ ! આ ઉદ્ધારો તમારા દૃઢચની ઉડાણમાંના છે કે કેવળ મળામાંના ? અરુ ઉદ્ધાર છે કે માત્ર અને શાશ્વત્ત્વ માળવાનો પ્રકાર છે ?” મેં પૂછ્યું.

“આ કેવો આડો સવાલ ? આમ પૂછવાનું કાંઈ કારણ ?” યુસુફે અન્યબાળીથી મારા તરફ એકીટસે જોઈ રહીને સામે જવાલ કર્યો.

“કારણ એ જ છે, ધારો કે, મારી જોડે તમારો પ્રિયસંબંધ ન સંધાયો હોત અને તેમાં પણ સ્થાયવતી સાથેની તમારી એકાંત મુલાકાત વળતે મારી હાજરી ન હોત, તો તો તમે એ પોતાની છત્તાથી ચાલી ગયાનીને તમારા શાળમાં આવી પડેલા પક્ષાન્નને ખાધા વિના ફેંકી દેત ખરા કે ? શું તમે એટલા બધા ફરિસ્તાપરસ્થિત ધન્યાન છો ? આ બાબતને હું બજાવા માણું છું.” મેં કારણ જણાવ્યું.

યૂસુફ ઠેઠલીકવાર સૂઈ ગંભીર સુદા કરીને વિચારમાં પડી ગયો. શેઠ જવાબ આપ્યો કેમો મારી તેને સૂચિ નહિ. તે કોઈ બનાવથી જવાબની ગોઠવણી ન કરી હો એટલા માટે જે વિચાર કરવાનો સમય ન આપવાના ઉદ્દેશથી મેં પાછો વકાદો કર્યો છે. “કેમ વિચારે શાનો કરો છે ? હા કે નાનો તરત જવાબ મળવો જોઈએ !”

કોઈમાં આલાક બેસ્તર કે પીડરના કાસ એકબીજાને શન વખતે જેવી રીતે સાધારણ બુદ્ધિના સાક્ષીઓ ગભરાઈ જાય છે અને તે ગભરાટમાં એકને બદલે બીજો જ જવાબ આપી દે છે, તેવી જ અત્યારે બિચારા યૂસુફની હાલત થઈ પડી હતી. છતાં તે પોતાના હોશને સંભાળીને ધીમા સ્વરથી કહેવા લાગ્યો; “મિત્ર ચંપા ! હું તમારા મનને મનાવવા ખાતર જાહું બોલવાને નાપસંદ કરું છું. ખરી વાત તો એ છે કે, જો એ વેળાએ એ પ્રેમના વ્યવહારમાં વચ્ચે તમારી હસ્તચંદાણ ન હોત, તો અવશ્ય હું તે યુવતીના મોઢમાં લપટાઈ જાત, એમાં જરા પણ શક નથી. હાલ પકવાત્રનો બરેલો થાળ એક બૂખ્યા માણસ—અરે કહેને કે એક દુઃખિયા બુદ્ધિવત્—ના મુખ આગળ આવે, અને તે, તે પકવાત્રના આહારથી પોતાની હિંમતના અગ્નિને શાંત ન કરે, એમ બનવું સર્વથા અશક્ય છે. હું ફરિસ્તો નથી, પણ એક માથૂલી ઇન્સાન છું, અને તેથી મારું મન ચળી જાય તો તે બનવક જોમ છે, પણ આશા છે કે, તમારો અંકુશ હશે, તો મારા હાથે એવી શાન-ચક્રિયા નહિ થવા પામે અને મારો અવતાર સુધરશે. જેમ સત્યવતી પોતાની પવિત્રતાના બચાવનાર તરીકે આ પત્રમાં મારો ઉપકાર માને છે, તેવી જ રીતે મારી પવિત્રતાના બચાવનાર તરીકે હું મારા ખરા જિજ્ઞાસી તમારો એકસક્ત માનું છું. ખરી રીતે તો સત્યવતી અને મારી બન્નેની પવિત્રતાને બચાવનાર ફરિસ્તા તમે જ છો !”

“યૂસુફ ! હું તો મહાપાપિની છું ! પણ હશે, તમે પોતાના હૃદયનો સત્યમાન જાણવી દીધો, એ માટે પણ હું તમને ધન્યવાદ આપું છું; આટલું સત્ય બોલનારા પક્ષ આનંદાલ વિરલ થઈ પડ્યા છે. મારું માત્ર તમને એટલું જ કહેવું છે કે, સ્ત્રી અથવા પુરુષ કોઈને માટે પણ ધર ધરના દુકાદા ખાવામાં કરી પણ માલ નથી. માટે સંભાળીને ચાલો તો તેમાં તમારો જ લાભ છે. પણ તો જેવી તમારી મરજી—ધણીનું કોઈ ધણી નથી.” મેં ખંડિતા બનીને ઉપદેશ આપ્યો.

એ પણ અમારી ઠેઠલીક પ્રેમવાર્તા અને બાવિ સુખવિષયક વાર્તાનો આરંભ થયો કે જે અહીં આપવાની વિરોધ અમત્ય નથી.

બેક દિવસ પણ દિલ્લીમાં નાટકયાળા આજિની વ્યવસ્થા કરીને અમારા શેઠજી પાછા લખનૌમાં આવી લાગ્યા અને તેમના આવ્યા પછીના બીજા જ દિવસથી નાટક મંડળીમાંની મારી ઠેઠલીક અસહ્ય પીડાઓનું મંજલાચરણ ચલ્યું.

અકરણ ૧૬ મું

શેઠજીની શકતા !

શેઠના આવ્યાને બે ત્રણ દિવસ થયા એટલામાં સોજમી તારીખ આવી. સોજમી તારીખ એટલે ધણી ખરી નાટક કંપનીઓનો પગારનો—નાટકના હિન્દુ એક્ટરો માટે દીવાળીનો અને મુસલમાન એક્ટરો માટે ઇદનો—દિવસ ! સોમંદ ખાવામાં કેવળ

એ દિવસે જ નાટકવાળાઓનાં ખીસાંમાં કલદારનો ખનખનાટ સંભળાય છે, અને બીજે દિવસે જુઓ તો પાછી તેમની 'કલ થી ઇલ ઇલકિયાં, આજ વેલી ખિચડિયાં' એ કહેવત પ્રમાણેની જ હાલત થયેલી દેખાય છે. કારણ કે, બહુધા નાટકવાળાઓ એક કે બીજા વ્યસનના બંદા શુભામ તેમ જ ધણુક અરા ઉડાઉ હોવાથી પગારના દિવસ સુધી તેમનાપર દારૂવાળા, માહેકોફી ને સોડાલેમનવાળા, પાનવાળા, અને એવા જ બીજી થીજો વેચનારાઓનું એટલું તો હેતું થઈ ગયેલું હોય છે કે તેમનાં બિલ્લ ચૂકવવા પછી કેટલાકોનાં ખીસાંમાં બાગ્યે જ થોડા ધણુ પૈસા બચી રાકે છે, અને કેટલાકોના તો આખો પગાર દેવામાં તણાઈ જવા ઉપરાંત થોડું ધણું હેતું આપતું બાકી પણ રહી જાય છે. બેરાં છાકરાંવાળા કદાચિત્ત ખાંચપંદર રૂપિયા બચાવીને ઘર ચોક્કસતા હોય, તો તેમનાં બાલબચ્ચાંનાં મોઢાં બાળ્ય; નહિ તો કેટલીક વાર તો,

“કુચ્છ મુલકરો કાગળ આયા,
બન્ને કુચ્છે મરતે હયે;
બન્નેકો ખટ્ટેમે ડાલો,
ચહાં ભી ફાંકે પડને હયે;
બેચ ખાઈ તલવાર ઢાલ અબ,
નજર મ્યાનપર ધરતે હયે!”

એવી દશા પણ થવાની, ઘર બેરાંછાકરાં ભૂખે મરતાં હોય તેની ચિંતા નહિ, પણ પોતાના અયશઆરામ અને મોજમજામાં ખાંચો ન પડવો જોઈએ. ચાખ્યો એવો જ હિસાબ કે:-

“બેરીને બંટો નહિ ખાવા, બાઈ નવલસાંનંદ;
મરી ગયાં ઘરનાં સૌ ધારી, રોજ કરે આનંદ!”

આ એક સાધારણ નિયમ થયો, પરંતુ સર્વ નિયમોના જેમ અપવાદો હોય છે જ, તે પ્રમાણે નાટકમાં એ નિયમના અપવાદ બિલ્કુલ છે જ નહિ, એમ ધારવાનું નથી. નાટકમાં જેમ હદારતામાં અથવા હડાકપણામાં રાજ વિક્રમ કે સુલતાન હુકતમની બરાબરી કરનાર (?) ની સંખ્યા જરા વધારે પ્રમાણમાં છે, તેવી જ રીતે થોડાધણુ પ્રમાણમાં અપવાદરૂપ કંભૂસ, મજખીચૂસ, સવારમાં જેમનું બૂલથી નામ લેવાઈ જાય તો કદાચિત્ત ખાવાનું પણ ન મળે એવા બખીલ આરવાડી અથવા રોકસપીયરના ‘મર્યન્ટ બોક્ વેનિસ’માંના ક્ષાયલોકના અવતારિની પણ થોડી ઘણી સંખ્યા તો છે જ. અમારી કંપનીમાં પણ એવા બે ત્રણ શ્રૂમ હતા, અને મસંગ આવેલો હોવાથી તેમનું કિંચિત્ત વિવેચન અસ્થાને તો નહિ જ ગણાય.

અદનચન્દ્ર નામનો એક ત્રાજળો અમારે લાંબો સારો ગાનાર, મેલ અને ફીમેલ બન્ને પાર્ટ કરવામાં સાધારણ રીતે હોશિયાર, અને સખ્વાસો રૂપિયાનો પગાર મેળવનાર એક્ટર હતો. પણ તે એવો તો બખીલ હતો કે, ઈશ્વર તોખા પગમાં જોડા પહેરવાના સોગંદ, નામે થગે આખા હાજનીમાં રખડી આવે; બીડી પીવાથી પોચસનમાં વધી આવે-પીવા તો સિગારેટ જ જોઈએ, પણ તે માળી-વાળીને મેળવેલી જ; ઘર ગમે તેવો મિત્ર કે મેહમાન આપ્યો હોય તો તેને હરામ જો માહેનો એક કપ મંગાવીને પણ પાચ તો! જેટલો પગાર મળે તે બધો

બરાબર ઘેર પહોંચ્યા જોઈએ અને મનીઓર્ડર કમીશનના પૈસા બહારથી પર-
ખારા આવવા જોઈએ, એ સિદ્ધાંત ! નેપોલીયનની ડિક્ષનરીમાં જેમ ‘અસમ્ય’
શબ્દ નહોતો, તેમ આ અદનયંદ્રની ડિક્ષનરીમાં ‘લામણી,’ ‘અનુકંપા,’ ‘હમદર્દી,’ અને
‘અર્થ,’ આદિ શબ્દોના પૂરેપૂરા છપ્પનિયો દુકાળ હતો ! પોતાને એક પાઈના
મળતા લાભમટ્ટી બીજાના હાનરના લાભની હાનિ કરી નાખતી અને બીજાનું
બહુ થવું જોઈને અગ્નિ વિનાજ દેવના અગ્નિથી બળી મરવું એ એ મહાશયનું
ખાસ કાંમ અને બીજાની બલાઈ મટી એ શબ્દ માત્ર બિલવા હોય તો તેટલા
કામમાં પણ હાડકાં હરામ ! બાઈબીપાંચના આવા આચાર અને વળી ખૂબી એ
કે, વગર પૈસે અને વગર ચર્મ ચર્મ ચર્મ ચર્મ ચર્મ ચર્મ ચર્મ ચર્મ ચર્મ ચર્મ ચર્મ
કે જે મોઢાદાર અને પોતાના માનને જળવનાર હોવાથી એના મોઢામાં થૂંકે પછી
નહિ તેવી એક્ટ્રેસો અને માનવંત્રી ગાનારીઓપર મજનું તથા ફરહાદની પેઠે
આશક થવાને તૈયાર ! !

બીજા એક હતા પારસી શૂદરજી. ઉમ્મર વર્ષ પંચાવન, નાટકમાં નોકરી કર-
નાર ત્રીસ વર્ષના જુદા એક્ટર અને વ્યાજવટાવનો ધંધો ચલાવનાર, સાથે લાખો
એક સુંદર સોદાગર ! પોણેસોના મુશારા અને તેમાં વ્યાજની આવકનો તેટલો જ
વધારો. ઉડાઈ એક્ટરોને પૈસાની જગત જ્યારે ને લારે પડે એટલે એ સાહેબ
દુધાર આપવાને તૈયાર ! પણ મેહરબાનીની રાહે લેવાનું માસિક વ્યાજ સવા છ
ટકાનું, અને તે પણ વળી ચાલુ એટલે ધારે કે, તેમની પાસેથી તમે એકસો
રૂપિયા વ્યાજ લીધા છ અને એક મહિને દસ દસ રૂપિયા આપી દસ હજ-
તાથી તે રકમ પાછી આપવાનો કરાર છે. તો જ્યાં સુધી એ સો રૂપિયત્તી
રકમ પૂરી ન થાય, ત્યાં સુધી વ્યાજ તો તમારે દર મહિને પૂરા સવા છ
ટકા-એટલે કે પૂરા સો રૂપિયા-નું જ ભરવાનું. અર્થાત્ દસ મહિને એકસો
રૂપિયાની મુદ્દીપર સાડાબાસક રૂપિયાની કમાણી; આવી કમાણી છતાં અવધાર
જોયો હોય તો ધૂળધાણી ! બાર મહિને કપડાંબિતામાં તેમના બાર રૂપિયા પણ
અર્થાત્ હશે કે કેમ, એ એક જયંકર સવાલ છે ! નાટકમાંનો પાર્ટ બજવતી
વખતે જરીનાં, રેરામનાં, મખમલનાં અને કોઈ એવા કોમિકમાં આજકાલની ફેશન
મમાલિયાનાં વસ્ત્રો વારંવાર પહેરવા મળતાં હોવાથી કદાચિત્ કપડાં પહેરવાએ
તેમના શોક સ્વર્ગવાસી થઈ ગયો હોય, તો તે ઈશ્વર બહુ ! કેટલીક વાર નાટક
કંપની કદાચિત્ ખાટમાં હોય અને એ મહિનાનો પગાર ચઢી અગ્રેલો હોવાથી,
‘આઠા તોલો ઠીકરી જલતી હય’ જેવા એક્ટરો બિસ્તુલ કડકાબાહુસ બની અથા
હોય તેવા વખતમાં તે બિચારાઓની ગરજનો લાભ લઈને એ પારસી શૂદરજી
તેમની પાસેથી પચ્ચીસ ટકા-રૂપિયે ચાર આનાનું વ્યાજ એકાબ્યાના દાખલા
મણુ બની ચૂક્યા છે !

પણ બીજી રીતે જતાં નાટકના કેટલાક એક્ટરો એ જ દાવના છે. મારા સાંજ-
જવા પ્રમાણે મુંબઈમાં બિચારો એક બાહ્યાણુ એ નકડા એક્ટરોને કેવળ હોટ ટકાના
અને તે પણ કપાતા વ્યાજે સેંકડોની રકમ ધીરતો હતો, છતાં તે નમ્ર સ્વભાવનો
હોવાથી તેના લીધેલા પૈસા મણુક કેપ્તીનના શાહુકરો પાછા વાળવાના ચોખ્ખા
અપહાર કરી જતા હતા. તે અજાનક સ્વર્ગવાસી થયો, અને સુદૃઢ બરાઈ જવાથી
તેની વિધવાએ કેટલાક એક્ટરોપર કાર્ટમાં ફરિયાદ માંડી, એટલે પોણેપોણેસો

અને સોસોના પગારદારોએ લાચારી બતાવીને બળે તથા ચારચાર રૂપિયાના હકૂતા બંધાવ્યા અને એક મહારાજ તો ઇન્સોલ્વન્ટ થયું થઇ ગયા! આ પાસેથી ગૃહસ્થ તો પગારને દિવસે છાતીપર જ હોયેલો હોય છે, અને ને કોઇ પણ હકૂતો તથા વ્યાજ આપવામાં જરા પણ આનાકાની કરે છે, તેને બંધાણી સાડા ત્રણત્રણ મણની ગાજ સંબળાવે છે એટલે તરવ પૈસા કાઢી આપે છે. ખરું જ કહું છે કે,

“બાઈ સાહેબનો એક નહિ ને સાળા ફૂલે તો બે;
જો તેથી પણ આગળ ચાલે, ગમે તેટલા થો!”

અસ્તુ—કેટલોક વિષયોતર થઈ ગયા. અત્યાર સુધી કોઇ પણ દિવસે શેઠ-છે એ મારા મનમાં જેના થોડા અસંતોષ કપળે એક વર્તન કર્યું નહોતું; પરંતુ એ પગારના દિવસે શેઠજીની ઇચ્છાના મેં કરેલા તિરસ્કારપૂર્વક અસ્વીકારનું પ્રથમ પરિણામ દેખાયું. અત્યારે મારું નામ આવતાં હું પગારપત્રમાં સહી કરીને પગાર લેવા ગઇ, તે વેળાએ રિહર્સલમાંની મારી ચારપાંચ દિવસની ગેરહાજરીને પગાર કાપી લેવામાં આવ્યો, તેમ જ મારી માતાને મેં નહક જેવા બેસાડી હતી તેની ઑર્થોડોક્સની એક ટિકિટના બે રૂપિયા પણ કાપી લીધા. એ પહેલાં કોઇ પણ દિવસે મારી રીહર્સલમાંની આઠઆઠ દિવસની ગેરહાજરી છતાં પણ મારા પગારમાંથી એક પૈસા પણ કપાયો નહોતો. એ પૈસા કાપી આપવામાં મેં જરા પણ વાંધો ન બતાવ્યો, બલકે, પગાર ચૂકવનાર મેહતાજીની બાબતમાં બેઠેલા શેઠને હૃદયેશને સ્મરણ કરાવ્યું કે—“શેઠજી! હું આપની કંપનીમાં નોકર રહી ત્યાર પછીની મારી આગળની પણ ઘણી ગેરહાજરીઓ હાજરીપત્રમાં લખાયેલી છે, મદિ તે બધા ખાડાઓનો હિસાબ કરાવીને આંકડો અને આપને, એટલે તે પણ હું ચૂકવી આપીશ. જો તે પૈસા મેહરબાનીની રાહે તમે છોડી દીધા હોય, તો તેવી મેહરબાનીની અને જરૂર નથી, અને ભૂલથી ન લેવાયા હોય તો તે મૂલ સુધારવું; કારણ કે, ‘ભૂલ ચૂક લેવી દેવી’ એ વ્યવહારનો નિયમ છે.”

“આવી ભૂલબાહને સુધારવાનો આ પ્રસંગ નથી. તમારી ને ફરિયાદ હોય તે પછીથી જણાવજો, એટલે તેનો કાયદો પ્રમાણે વિચાર કરવામાં આવશે.” શેઠજીએ જરાક તુમાખીમાં જ જવાબ આપ્યો.

“આય રે તમારા કાયદાપરથી મરી જઈ આખી ને આખી” એટલે ધીમા સ્વરથી ડહામ ઇધને છલ્લકામાં ને છલ્લકામાં હું ત્યાંથી વીજળીના ચળકારાની પેઠે અદૃશ્ય થઇ ગઇ.

તે જ દિવસે સહિ સાત વાગે પેટપૂલના સમયે વળી બીજો એક નવો અમત્કાર થયો. અમારી કંપનીના રજીસ્ટ્રારમાં રસોઈ બે જતની રંધાતી હતી, અને એ બે જતની રસોઈ જમનારાનાં મંડળોને નાટકનાં વિનોદો ઑક્ટરોએ ‘શેઠખાતું’ અને ‘સદામતખાતું’ એવાં બે ભૂકાં ભૂકાં નામો આપ્યાં હતાં. શેઠ ખાતામાં જમનારાઓમદિ અન્ન ઉત્પાદકારનું, બે ત્રણ સાક, પૂરવું ધી, લગીલગી રેપ્પલી અને અચાણું ચટણી તથા રાઈતાની—તેમ જ દિવસે દહિં અને રાતે દુધની પણ વ્યવસ્થા રાખવામાં આવતી હતી, અને ‘સદામતખાતા’માં એટલે કે, ઑક્ટરો અને કંપનીના સીનેરીવાળા તથા બીજા કામદારોના જમવાના ખાતામાં તે

લોકોને, ઊકરાએને આટલી જ રોટલી આપવી અને મોટાને આટલી જ રોટલી આપવી, એમ ગણીમાંડી રોટલી અપાતી હતી; દાળ, બાત ને ઘઉં આદિ અન્ન હલકી ભતતું વપરાતું; ધીની ગણીને દરેક વખતે બખ્તે પળી આપવાનો જ હુકમ હતો, અને તેમાંથી પણ વૃણી રાંધનાર બટલ મહારાજ કરકસર કરી પોતામઠિ બચાવતા હતા; શાક એક જ અને તે પણ બનરમાં જે સસ્તામાં સસ્તું મળતું હોય તે; રાઇતું, ચટણી, અચાણું કે કચુંબર સ્વપ્નમાં જ હોય, ત્યાં પછી દહિં દૂધનું આશા તો ક્યાંથી જ હોય ? દહિં દૂધ જેને જોઇએ તે પોતાના ઘરતું લાવીને ખાયા અને જેને રસોડામાં એટલે કે આ ‘સદામત ખાતા’માં ન જમવું હોય તેને ભતાના મહિને પાંચ રૂપિયા આપવાનો કંપનીનો કાયદો હતો. પણ હિન્દુને પાંચ રૂપિયા હંકે ! યુસુબમાન કે પારસીને સાડા સાત ! કામણું કે, તેમને માંસબદ્ધાણુ અને મદિરાપાનમઠિ વધારે ખર્ચ થાવ છે, એવી માન્યતા હતી અને છે. હિન્દુઓ જેઓ માંસબદ્ધાણુ કે મદિરાપાન ન કરતા હોય તેના હિન્દુઓ-ખીજા ઉત્તમ પ્રકારનાં ભોજન પોતાની શારીરિક સંપત્તિને દહ કરવામઠે જો પૈસા હોય તો ખાઈ શકે છે, એની કંપનીના કાયદાને ખબર નહોતી; હશે.

આટલા દિવસ સુધી મારી થાળી ‘રોઠખાતા’માંથી પીરસાઈને આવતી હતી; એટલું જ નહિ, પણ રોટલીઓ ધીમાં તરબીબ હોવા ઉપરાંત બાતમાં નાખવામઠે ધીની બરેલી એક ન્હાની વાટકી પણ વધારામાં મોકલતી હતી. પણ આજે બધા મામલો ફરી ગયો. બપોરે પચાસના ખાડા કપાયા, અને રાતે ખાવાનું ‘રોઠખાતા’માંથી આવવાને બદલે ‘સદામતખાતા’માંથી આવ્યું. આ રોઠ-જના આંતરિક કોષની એક ખીજા ખુલ્લી નિશાની હતી.

રસોડામાં કુલ ત્રણ બ્રાહ્મણ રસોઈયા હતા; એક મોટા મહારાજ અને બે તેમના મહદગાર. તેમાંનો એક સત્તર અઠાર વર્ષની ઉંમરનો સિદ્ધપુરનો નિવાસી મનસુખ નામનો ઊકરો હમેશાં મારું બાણું લાવતો હતો, અને મહિને હું તેને રૂપિયા બે રૂપિયા ખર્ચવામઠે આપતી હતી; એટલે તે બિચારો વળી મારી જરા વધારે ખાતર બરદાસ્ત રાખતો હતો. આજના બ્રાહ્મણો તરે રંગ જોધને મેં પૂછ્યું કે;—“અલ્યા મનસુખા ! આજની થાળી કાંઈ નવી જેવી કેમ દેખાય છે ! દુધ નથી, ધી નથી, બે શાક નથી, અને ચટણી રાઇત વગેરે પણ નથી તેનું શું કારણ ?”

“ખાઈ ! જો રોઠને કાને વાત ન ભલ, તો એનું કારણ હું કહું. જો રોઠને કાને આ વાત જરી, તો મારી નોકરી ઉખડી જશે ને પરદેશમાં હું રખડી મરીશ.” મનસુખાએ ડરી ડરીને ધીમા સાહે એ રાખો. ઉત્તરાર્યા.

“રોઠને કાને એ વાત નહિ ભલ; ને જરો કે તને રત્ન આપશે, તો હું તને મારી પાસે રસોઈયા તરીકે નોકર રાખીશ. તારે જરા પણ ખબરાનું નહિ. જો હોય તે બેઘડક બાલી દે.” મેં હિંમત આપી.

“આજે રોઠજનો મોટા મહારાજને એવો હુકમ મળ્યો છે કે, ચંપાખાઈને ‘રોઠ ખાતા’માંની એક પણ ચીજ મોકલવી નહિ. ‘સદામતખાતા’માંથી જ થાળી મોકલવી, અને તે પણ બેચાર દિવસ. પછી તેમને જજીવી દેવું કે, તમારી થાળી તમે પેલે જ આવીને લઈ જાઓ, અથવા તો કોઈ નોકર રાખો; કંપનીનો રસો-ઈઓ થાળી આપવા નહિ આવે.” મનસુખાએ રોઠની શકતાને બહેર કરી નાખી.

“એટલું જ ને? ચિંતા નહિ. આ થાળી અત્યારે જ તું પાછી લઈ જા, અને મોટા મહારાજને કહી દેજે કે કાલથી ‘સદાવ્રતખાતા’માંથી થાળી મોકલવાની તકલીફ ન લેશો. એ સદાવ્રતનો ખીચડો તમારે ત્યાં બેગા થએલા ગુજરાતના બીજા લીખારી-ઓને જ ખવડાવ્યા કરો; હું મારા ખાવાનો ખંદોખસ્ત કબી લઉંશ. આ રાહર છે, કાંઈ નંગલ નથી, સમગ્ર્યા? પૈસા હશે તો બધું મળી શકશે” મેં જરાક આંખ ફેરવીને કહ્યું.

“બાહ! મારાપર કૃપા કરીને ન કોપારો. હું ચાકર માણસ શું કરું? મારું મન પણ બળી જાય છે, પણ શેઠને શું કહી શકાય? બીજા કોઈ હોય તો કાંઈ કહીએ પણ ખરા.” બિચારો ગરીબ અનસુએ ગળગળો થઈ ગયો.

“એમાં તારો શો વાંક? તું બિચારો ચૂકીનો ચાકર. તેં આટલી વાત પણ જાણવી હીધી, અને મારા માન જળવ્યું, એટલી તારી વફાદારીમટિ પણ તારો. હું ઉપકાર જ મારું છે. તારાપર મારો જરા પણ રોષ નથી. તું તારે થાળી લઈ જા,” મેં શાંતિથી તેને આશ્વાસન આપીને કહ્યું.

“ત્યારે તમે આજે શું ખાશો? રસોડું હમણાં જ બંધ થયો, એટલે કહ્યો તો બજારમાંથી પૂરી, કચોરી ને રખડી વગેરે લાવી આપું ને કહ્યો તો અહીં તમારા ઓરડામાં બીજું કાંઈ રાંધી આપું.” અનસુખાએ ખરી લાગણીથી કહ્યું.

“ના, અત્યારે કાંઈ નહિ હમણાં જ તું મારી ખાતરદારી કરીશ, તો મારા લીધે તારાપર પણ શેઠનો કોપ ઉતરશે. મટિ તું મારા વિશે શી શી ચર્ચા ચાલે છે તે સાંભળીને મને જાણ્યા કરશે. હું તારી મેહનતનો ખદો તને આપીશ.” મેં હીર્ષદૃષ્ટિથી ઉચિત ઉપદેશ આપ્યો.

બિચારો ગરીબ છેડરો નિરાશ થઈ થાળી લઈને ચાલ્યો ગયો. શેઠની આ શકતાની વાત સાંભળી મારી રોજગમાં કોપને અગ્નિ વ્યાપી ગયો. યુસુફ એ બેળાએ ક્યાંક બહાર ગયેલો હતો, એટલે જેની આગળ ઉભરો કાઠી રાકાચ એવું બીજું કાંઈ પણ ત્યાં નહોતું. કલિતા પણ હજી નાટકનો ટાઇમ થયેલો ન હોવાથી ઘરથી આની નહોતી. હું અતે કોપને શમાવી ન શકવાથી મારા મનમાં જ બખડવા લાગી;—“હીક છે, ઠંકણપાળ શેઠ! હીક છે! પેલા તારા ખુરામદિયા બડવા અને લાંબા વાળવાળા લટકાળા તથા સ્વપાળા છેકરા ‘શેઠખાતા’માંની રસોઈ જમવાની યોગ્યતા ધરાવનારા, અને હું તારી આંખમાં ખુચનારી? તારી નીચ છઞ્છને આધીન થનારી, છઞ્છા વિરુદ્ધ પોતાની સ્વતંત્રતાને વેચનારી અને હાજીહાથી તને બેવકૂફ બનાવનારી તારી પીઠ પાછળ તને ગાળે બાંડનારી ને ધિક્કારનારીઓને પદરપંદર દિવસની ગેરહાજરી છતાં પૂસ પગાર અપાય છે, ને આ સાચું બોલનારીને, પ્રેમ વિનાના શરીરસંબંધને ન છઞ્છનારીને પૂરો પગાર આપતાં, પીટ્યા! તારા કાળજમાં છરી બોકાય છે! તું જીને જોળ્યો છે, પણ જીના સ્વભાવને નથી જોળ્યો. જીની કોમળતાને જેમ છે, પણ જીની કડો-રતાના પ્રભાવને નથી જોળ્યો. જેને તું પોતાની એક ગુલામડી ધારે છે, તે આ અબળા નામથી જોળખાતી ચાંપા આ અપમાનનો બળવાન ખદો લેશે, ત્યારે જ જાંપીને રહેશે!!”

જે પ્રથમથી જ મારી થાળી ‘સદાવ્રતખાતા’માંથી મોકલવાનો પરિપાક રાખવામાં આવ્યો હોત, તો આજે મારા હૃદયમાં આટલી બધીર કોપજ્વાળા પ્રકટ-

વાનો સંભવ નહોતો. પરંતુ પ્રથમ અતિશય ઉષ્ણ પહેપર ચઢાવીને જ્યારે એક વ્યક્તિને કાંઈ પણ તેવું “સળળ કાચું વિના અગ્નિ ત્રીચે પછાડી નાંખવામાં આવે છે, તે વળાએ તે અપમાન કિંવા અપ્રતિષ્ઠાનો આધાત તેનાથી બાળ્યે જ સહી શકાય છે; અને તેમાં પણ એનો સ્વભાવ ઉગ્ર હોય તેનાથી તો એવો આધાત એકે પણ માન પણ સહી શકતો નથી. હું ઉગ્ર સ્વભાવની હોવાથી આ ધર્મીવના યોગે કોપના અગ્નિથી બળીને બસીબૂત જ થઈ ગઈ. એટલામાં યૂસુફ આવ્યો, એટલે પ્રથમ મારા કોપનો ભોગ તે થયો; એક સ્થળેથી ગર્જના કરતાં આવેલાં વાદળાં બીજે જ સ્થળે વર્ષા પડ્યાં! તે કાંઈ બાહે તે પહેલાં મેં જ આંખો ફેરવીને સવાલ કર્યો:-

“કેમ, મીયાં યૂસુફ! ક્યાં બઢકવા ગયાં તો?”

“વિકટોરિયા પાર્કમાં ફરવા ગયાં તો. ત્યાંથી પાછો ફરતાં આજે મારો નૌશાબાનો પાટ હોવાથી હળમત કરાવવા અને હમ્મામખાનામાં ન્હાવા રોકાયો. એટલે આવતાં જરા વાર થઈ ગઈ.” યૂસુફે સીધો જવાબ આપ્યો.

“તમારી બલૂરમાં હળમત થઈ ને અમારી હળમત અહીં થઈ ગઈ!” મેં તેના એક શબ્દને પકડીને વાતને આગળ લંબાવી.

“એટલે? કાંઈ સમજાવું નથી. તમારી હળમત કરનાર કોણ છે?”

“ભાખો એવા શહેરમાં હળમોનો કાંઈ દુકાળ છે?”

“બૈરાંની તે વળી હળમત થતી હશે!”

“બાચડાની હળમત એક રીતે થાય છે, ને બૈરાંની હળમત બીજી રીતે થાય છે!” મેં કહ્યું.

“આજે કાંઈ બહુ જ ભેદમાં બોલાય છે! જરૂર કાંઈ પણ નવાબની પુએલી દેખાય છે!” યૂસુફે હવે કાંઈકે મારા બદલાયલા રંગને જોળખ્યો.

“ફત્તેરી જ્યારે હડકાયો થાય છે, ત્યારે બિંદુલ લાન ભૂલી નય છે. અને જે હડકેટમાં આવે તેને બચકું બરવાને થાય છે.” હું બોલી.

“એવો હડકવા કેને આવ્યો છે?” યૂસુફે અન્યબીથી પૂછ્યું.

“આપણા શોકળને! તે દિવસની મારી ‘ના’નો કાંટો રહી રહીને ટેક અસરે એની છતીમાં સાથ્યો છે!” એ કહેવા સાથે આજના બનાવોનો અર્થ ક્રાંતિત મેં મારા જમખાર યૂસુફને કહી સંભળાવ્યો અને તે સાંભળીને તેના પિત્તો પણ ઉછળી આવ્યો.

તે યુરસામાં જ બેઠ્યો કે, “ત્યારે ઊડી છો, કાલે ને કાલે જ એની નોકરી આવવા શોકળી નોકરીની આપણને શી ફકાર છે? જે નાટકમંડળીમાં જઈશું ત્યાં આપણામટિ એકને બદલે દસ નોકરીઓ તૈયાર છે.”

“જ નહિ, હાલ તરત હું નોકરી” પણ જોડવાની નથી અને એ શોકળી છપ્પાને વશ પણ થવાની નથી. એની કંપનીમાં રહી મારી છપ્પા પ્રમાણે ચાલીશ, અને એ મુઆ બળેલાને રોજરોજ બાળીશ. જે દિવસે બહુ જ તજારો, તે દિવસે ફરી જવાનું તો છે જ. રજો, આવી હરકતોથી પોતાને ચિકારનારી બાચડીને વશ કરવા ચઢાય છે!” હું બોલી.

“બિચારને સીના હાથનો ભેડએ તેવો અનુભવ નથી, એટલે અમથા જ આમ ખાંડ ખાય છે.” યૂસુફે મારા મતને પ્રુદ્ધિ આપી, અને કહ્યું કે, “ડીક

ત્યારે હું બનરમાં જઇને તમારામઠે કાંઈક ખાવાનું લાવું છું. હજી થોડા કલાકનો સમય છે, તેટલી વારમાં તો હું આવી પહોંચીશ.”

મને પણ ભૂખ લાગેલી હોવાથી આનાકાની ક્યાં વગર મેં તેને જવા દીધા. તેના ગયા પછી તરત જ લલિતા આવી અને તેને પણ મેં બનેલી બધી ખીના કહી સંભળાવી. આવી બાબતો હનરવાર તેની નજર તળેથી નીકળી ગયેલી હોવાથી મારી ધારણા પ્રમાણે તેણે કરી પણ અન્યથા ન બતાવી. એટલે મેં પૂછ્યું કે:—“કેમ લલિતા બહેન! આ કયાએ તમારા હૃદયને જરા પાણુ ન ડોલાવ્યું?”

“હૃદય શાનું પથરાનું ડાલે? હું ઘણા દિવસથી જેની આરાધના રાખી બેઠી હતી, તે પરિણામ છેવટે આને આવ્યું; પણ મારી ધારણા કરતાં કાંઈક મેઝું આવ્યું, એટલું આપણા શેઠજીએ અપૂર્વ દૈર્ય બતાવ્યું.” લલિતા બોલી.

“વાહ, ત્યારે તો આપણા શેઠજીની આબરુ આ પ્રમાણે જોતાં તો આવી બાબતોમાં વધારે સારી અંધાયલી છે!” મેં કટાક્ષથી કહ્યું.

“એ તો બહેન! ન બેઠ્યામાં નવ ગુણ; બાકી જ્યુનું જોરો ત્યાં એક કે બીજી રીતે નાટક મંડળીઓની સાંકળમાં આવી જ દ્રશ્યો સંધાયલી છે!” લલિતાએ માર્મિકતાથી જ ઉત્તર આપ્યું.

“આપણે તો આવતી કાલે જ કરવાનાં છીએ ઘડાકો.” મેં કહ્યું.

“ઘડાકો કરો તો ફાવે, ને દબારો તો ને થોડી ધણી પ્રતિષ્ઠા છે તે પણ ધીમે ધીમે ગુમાવે. એ તો મોઝીના દેવને આસડાંને દાર પહેરાવાય છે, વીંછીને મારવામઠે જોડાનો જ ઉપયોગ થાય છે; સીધી આંગળીથી ધી નથી નીકળતું, આડી આંગળીથી જ કાઢી શકાય છે.” લલિતાએ, તે અમારા શેઠના સ્વભાવને સારી રીતે જાણતી હોવાથી, અર્થમાં જ ને સૂચના આપવાની હતી તે આપી દીધી.

યુસુફના આવ્યા પછી હું જમી, અને રાતે મેં મારો પાઠ પણ બરાબર બજવી બતાવ્યો.

પ્રકરણ ૧૭ મું

જવાબામુખીનો સ્ફેટ

નાટક પૂરું થયા પછી હું બિંધાનામાં તો પડી, પણ સવાર થયું અને સૂર્યોદય પણ થયો તોય મારી આંખોને ઉઘડે. સ્વાદ મળી શક્યો નહિ; કારણ કે, શેઠને ક્યારે મળું અને મારા હૃદયમાં ધૂમી રહેલા વિચારોને રાખેદારા ક્યારે બહાર પાડું, એ જ વિચાર પ્રબળતાથી મારા અસ્તિત્વમાં ધૂમી રહ્યો હતો અને તે એટલી હદ સુધી કે તેણે ચિંતાનું જ સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું હતું, એમ કહું તોપણ ચાલી શકે; અને ચિંતાતુર મનુષ્યનાં નેત્રોમાંથી નિદ્રાનો સર્વથા લોપ થઈ જાય છે, એ જગત્પ્રસિદ્ધ વાતો હોવાથી એના વિશેષ વિવેચનની કરી પણ આવશ્યકતા નથી. આખી રાતનો ઉભાગરો થવાથી સવારમાં શરીર બહુ જ મંદ અને શિથિલ દેખાયું, પરંતુ આજ્ઞાલના નવા જમાનામાં એવી મદતા તથા શિથિલતાને દૂર કરી શરીરને, બહો થોડા વખતને મઠે, પણ

ઉત્તેજિત કરનારાં આહે. અને કોંડી જેવાં સાધનો તૈયાર હોવાથી એ મંદતા તથા શિથિલતાનો મારા શરીરમાં વધારે વાર ટકાવ થઈ શક્યો નહિ. સ્ક્રૂઅ આહેનો એક કપ પેટમાં પથરાવ્યો એક સરસ ટેસ્ટકુલ સિગારેટને મોઢામાં નાખી સળગાવતાંની સાથે જ શરીરમાં કૃત્રિમ ઉષ્ણતા અને ઉત્સાહનો આવિર્ભાવ થઈ ગયો. અહીં સુસ્ત અહેરામાં લાક્ષી આવી ગઈ. જિજ્ઞાસાની ગોળીવાળી પાનપટ્ટીએ પણ સાદી મદદ કરી. પાન આવતી વખતે મારા મનમાં એક વિચાર આવ્યો કે, ‘આલો આ કાળમાં મનને મનાવવાનું આ પણ એક અત્યુત્ક્રમ સાધન છે; ભીમે દુઃશાસનના રક્તપાનથી પોતાના વેરના અગ્નિને શાંત કર્યા હતા અને આને પાનના રક્તપાનથી લોકો પોતાના હોઠને લાલ રાખી પોતાની મરી ગયેલી વીરતાનું મંદ, નિર્વ્યક સ્મરણ કરાવે છે!’ સિગારેટને ધૂમાડો થઈ ગયા પછી મેં મારા સર્વગુણસંપન્ન શેઠજી પાસે જવાની તૈયારી કરી; કારણ કે, રીહર્સલની વેઠ આને રબનો દિવસ હોવાથી એક્ટરોના માધાપરથી ટળી ગઈ હતી. હું શેઠજીના ઓરડામાં ગઈ તે વેળાએ શેઠજી ગરમાગરમ આહે પીવામાં મરાચલ હતા. એક છેકરો* કપમાંથી ગરમ આહે સોસરમાં નાખતો હતો અને શેઠજી સોસરમાંની આહેને પોતાના ગોળમટાળ પેટમાં નીરતે પથરાવતા હતા. મને ભેળને તેમણે મોઢું જરાક ખીજી બાન્દીએ ફેરવી નાંખ્યું.

મેં પણ કાંઈ મોટા માનપાન કે આદરસહારની આશા તો રાખી જ નહોતી; એટલે શેઠના બેસવાની ખાસ ખુલ્લુ કુરસીમાં બેસીને મેં મારા બાપજીનો નીચે મમાણે અપરંશ કરી દીધો:-

“મારા મેહરબાન શેઠજી! આમ મોઢું ફેરવી નાખવાની અને હાંધીને અણુપ્રમે બતાવવાની કરી પણ અગત્ય નથી. આને હું તમારી સાથે વાતચીત કે વીજી મારામારી કરીને હમેશનો ફેસલો કરી નાંખવાને જ આવી છું. એટલે મોઢું આ બાન્દીએ લાવો અને જે કાંઈ નાલાયકી કરવાનો વિચાર હોય તે અત્યારે જ ખુલ્લીખુલ્લાં કહી બતાવો. વીરપુરુષો તો સામી છાતીએ જ આપાત કરે છે; બાયલાની પેઠે પાછળથી લા નથી મારતા. સમગ્રયા? શેઠું આપણા એક ગુજરાતી નાટકમાંનું ગાયન તમને યાદ તો હશે જ કે, ‘ધિક્ક છે ધિક્ક નફ્ટ નર, ધા આગળ મૂકી પાછળ મારો’ બોલો, આ વિશે તમારો શો જવાબ છે?”

“ઘંપા! એક તો મારા ખાનખી ઓરડામાં તમે રબ વગર આવ્યાં એ જ તમારું ગેરવાજબી પગલું છે, અને તે ઉપરાંત વિનહારણુ આવાં અપમાનકારક વચનો સંભળાવો છે, એ તો તમારી નાલાયકીની હદ જ થાય છે. મેં શી નાલાયકી કરી અને બાયલાની પેઠે પાછળથી શો લા માર્યો, તે વિશે કાંઈ ખુલાસો કર્યા વિના જ એકદમ કાંઈના શિરપર આરોપ મૂકવો, એ બુદ્ધિમતી સ્ત્રીનું કાર્ય નથી.” શેઠજીએ ધીમેથી પાસું બદલી ખોટી સભ્યતાનો ડાળ બતાવ્યો.

“નાલાયકીના બંડારના મુખમાંથી એ શબ્દો નીકળે છે કે, “મેં શી નાલાયકી કરી?” અરે વાહ રે મારા વાલી! આ તો સો હંદર બાંધે બિલાડી મર્જાંદ લેવા નીકળી! એવી કંઈ નાલાયકી છે જ નહિ કે, જે તમે ન કરી હોય! જે તમારા હાથે પોતાના બેબનને લટાવે તેની ગેરહાજરીના ખાડા ન કપાય અને મારા જેવી એક એક્ટ્રેસ તમારી નીચ વાસનાને તાલે ન થાય, તો તેનો પગાર કપાય! એ જ ખરેખરી નાલાયકી! ખુશામદી ટફ્ટોને રોકખાતાનાં પકચાત મળે

અને સત્યવ્રતા તમારા સદાનતબાતાને ઢોરને ખવડાવવા લાયક ખીચડો ખાય, એ વળી નંબર ખીબની લાયકી! તમારા દલાલો એકસ્ટ્રા ક્લાસમાં બેસે. અને મારી માતા એકવાર નાટક જોવા આવી તેની ટિકિટનહ પૈસા લેવાય. એ પણ ખાસ વખાણવા જેવી જ લાયકી! બાયડી બળી બળીને મરે અને બાયડીના હક્કનું ફળ ત્રણ ટકાની એક્ટ્રેસો તથા નાટકના છેકરાને મળે એ તો વળી અલૌકિક અમૃતપૂર્વ લાયકી! દુનિયામાં મળવી મુશ્કેલ એવી લાયકી! દુકામાં કહેવાનું એટલું જ કે, તમારી લાયકીઓનું વર્ણન કરવા બેસે તો રોષનામની હંભર જાહેર થાય. પણ યાકી જાય, તો મારા જેવી એક જીભવાળી અબજાથી એ લાયકીઓનું પૂરે-પૂરું વર્ણન કેવી રીતે કરી શકાય? ગુજરાતી બાપના રાષ્ટ્રકોષ બનાવનારાને હવે મારે ખાસ ખબર આપવાની છે કે, જેવી રીતે કાફીસ્તાનમાં સાત કે બાર દુશ્મનોનાં ખૂન કરનાર પુરુષ જ પુરુષ નામ ધારણ કરવાને લાયક મનાય છે; તેવી રીતે અમારી કંપનીના રોકના સંબંધમાં લાયકાતનો ખીજો જ અર્થ થાય છે; માટે એ લાયકાતની નવી વ્યાખ્યાને કોષમાં સ્થાન આપવું અને ઉદાહરણ તરીકે અમારા મોટી લાયકીવાળા રોકનું નામ સ્થાપવું.”

“ખસ, વધારે લવારો કરવાની અગત્ય નથી. તમારી જે કાંઈ ફરિયાદ હોય તે સીધી સીધી સંબંધાત્રો અને નહિ તો ચાલતાં થઈ જાય. જે શુભ્ય ફરિયાદ હશે, તો તેનો ધન્સાફ મળશે; અને નહિ તો આવા નિર્લેખ આરોપો મૂકવા-માટે તમારે શુભ્ય શિક્ષા ભોજવની પડશે.” રોકજીએ કાપતો રત લાવીને કહ્યું.

પણ એવી ધમકાવણીથી કાંઈ આપણે ડરી જઇએ તેવાં ન હોતાં; હું પણ કાફલ માથાપર બાંધીને જ આવેલી હોવાથી મેં તત્કાળ ચોખ્ખે ચોખ્ખું પરખાવી દીધું; “શિક્ષા કરનારા બધા મરી ગયા અને તમને આશ્ચર્ય કે તાવ પણ ન આવ્યા! તમે પણ હું જે કાંઈ કહેવા આવી છું તે સીધે સીધા સાંભળી રહો અને પોતાની ભૂલને સુધારો નહિ તો મારા હાથે તમારી આકાત બગડી જશે અને આટલા દિવસની બનાવટી આખરુ ધૂળમાં મળી જશે. છેડાચલી બાયડી કંઈ કાચલી નાગણુ જેવી હોય છે, એ તરતને કઢાચે ભૂલશે નહિ.”

“આવી લાંબી લાંબી પ્રસ્તાવનાઓ કરવા કરતાં જો છેવટે તમારો વિચાર શો છે, તે જ જણાવો તો મોટી મેહરખાની.” રોકજીએ ધોતિયાના છેડાથી ચશ્માનો કાચ સાફ કરતાં ઝીણી આંખો મટકાવી કહ્યું.

“બહુ વિચાર કર્યા પછી છેવટે તમારી નોકરી છાડી દેવાનો મારો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે.” હું બોલી.

“પણ તમે ત્રણ વર્ષ સુધી કંપનીની નોકરી કરવાનું એગ્રીમેન્ટ કરી આપ્યું છે, તે ભૂલી ન જાયો. કાં તો ગુપચુપ નોકરી કરો અને કાં તો ડેમેન્સના રૂપિયા ત્રણ હંભર ભરીને ગમે ત્યાં ચાલ્યાં જાયો.” રોકજીએ કાચદાનો આશ્રય લીધો.

“મેં કંપનીમાં એક એક્ટ્રેસ તરીકે નોકરી કરવાનું-સ્ટેન્ડપર ત્રણ વર્ષ સુધી તમે જેમ નચાવો તેમ નાચવાનું એગ્રીમેન્ટ કરી આપ્યું છે ખરું, પણ કાંઈ મરી જવાનું શુભાશીષત લખી આપ્યું નથી. કાંઈ પણ ખાતામાં વધારેમાં વધારે નવ ક્લક કરતાં વિશેષ નોકરી નોકર પાસેથી લેવાતી નથી; અને જો લેવાય છે તો તેનો વધારાનો કાંતો પગાર અપાય છે ને કાંતો પછી તે નોકરી જીલમ અથવા શુભાશીરીના નામથી જ જાળાય છે. આ નાટક મંડળીમાં દિવસના ત્રણ

કલાક રીહર્સલમાં અને રેજીસ્ટ્રાર રાતે છથી સાત કલાક નાટકમાં ભય છે અને નવા નવા પાઠ સાદ કરવામાં સરેરાસ રેજીસ્ટ્રાર ત્રણથી ચાર કલાકનો સમય વીતી ભય છે; એટલે કે, રેજીસ્ટ્રાર થી તેર કલાકની સપ્ત મંજૂરી લેવાય છે, છતાં બિચારા એક્ટરોને ખોડા ઢોર માનીને ઢોરને લાયકોના ખોરાક અપાય છે અને પગારમાં કાપકૂપ થાય છે, એ કાયદા અને મંજૂર નથી.” મેં અંદરના ભેદોનો પાડો વાંચવા માંડ્યો.

જવાબદારી બધાને માટે એકસરખા છે, કાંઈ તમારા મટે નવા કાયદા કરવામાં આવ્યા નથી. ‘એ તો સદ્ગત તે વહુગત’ એવો નિયમ હોવાથી એ બાબતમાં તમારાથી કરો. પણ વાંધો હઈ શકાય તેમ નથી. એંગ્લો-મેન્ટમાં લખ્યા પ્રમાણે કંપની તમને ખોરાક અને રહેવાની જગ્યા આપવાને બંધાયેલી છે અને તે આપે છે; તો વધારે તમે શું માગો છો?” થોડું કહ્યું.

“વાહરે મારા કાયદાબાજ થોડા તમારી બુદ્ધિ તો આજીવનની બુદ્ધિને પણ મહાત્ કરનારી છે; પણ આ રૂમત તમારાં હવે પછી પેદા થનારાં છેલ્લાંને શીખવશે, એવા તો તમારા જેવાં બહુકં બાળકોને બહુજે તેવી ચલાક છે. તમે તો કહેશો કે, ઘોડાની જેમ પલાળેલા ચણા ખાઓ અને રાતે તબેલામાં આરામ લેવામાં સૂઈ નાઓ, તો શું તે પણ અમરે કબૂલ કરવું કે? કારણ કે, ચણા પણ ખોરાક છે અને તબેલા પણ ઘોડા બાંધવાની જગ્યા તો છે જ. જો કોઈમાં આવી કાયદાબાજ ચલાવે તો ફોજીના ફાળકા થશે અને આજરૂના વટાણા વેરાઈ જશે. બ્રિટિશ ઇન્સાફની અદાલત તમારા એ ગુલામીખતને કોઈ કાળે પણ કબૂલ રાખવાની નથી. અંધારામાં ને અંધારામાં બિચારા અશિક્ષિત અજ્ઞાન એક્ટરોની બુદ્ધિમંદતાનો અભારે તો તમે લાભ લેતા નાઓ છો, પણ જ્યારે કોઈ દિવસ આ તમારાં કળાં કમોના મકાસ થશે, ત્યારે પાપરૂપ જલથી પલ-ળીને બારી થકેલી ગોદડીને નીચેની કોરી કરવાનું કામ બહુ જ બારી થઈ પડશે. ‘ફૂલેલો ડાહ્યો’ એવી કહેવત છે ખરી, પણ કોઈ દિવસે ‘ડાહ્યો કામડો બે પગે બંધાય’ એ કહેવત ખરી કરવાનો પણ વારો આવી લાગે છે અને તે વેળાએ એ ફૂલેલ ડાહ્યા પર જ લોકો ખિકારનો વર્ષાઈ વર્ષાવી તેને મૂર્ખરિરામજીના નામથી બોળે છે, એ વાત તમે માને છો ખરા કે નહિ? સરકાર થાતે પણ નોકરોપર આવી સપ્તાઈ કરતી નથી. તો તે તમારી સપ્તાઈને કબૂલ રાખશે, એવી કંપના જ તમારા મસ્તિષ્કમાં કેવી રીતે આવી શકે છે, તે હું સમજી શકતી નથી.” મેં જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે જેવી રીતે હિમાલયની રાજકુમારી પ્રમિલાએ સમસ્ત પુરુષભક્તિ વિરુદ્ધ બળવા જમાવ્યો હતો, તેવી રીતે તમે મારી વિરુદ્ધ બળવા જમાવશો જ? જો એમ કરશો, તો છેલ્લે પ્રમિલાએ જેમ અર્જુનના પ્રેમમાં પડતાં પોતાનાં શસ્ત્રો છોડી દીધાં હતાં અને પુરુષભક્તિનાં વર્ચસ્વને માન્ય રાખ્યું હતું; તે જ પ્રમાણે તમારે પણ કાયદાના હુકમથી સાંત થવું પડશે અને લખી આપેલા એંગ્લો-મેન્ટની યરતો કે ગુલામીખતની કલમો માથું નમાવીને માન્ય રાખવી પડશે. આઠલામાં જ સમજી નાઓ, તો સારું છે; નહિ તો મને પણ મહેનતમાં નાંખશે અને થોડે પછી હેરાન થશે. વાર્ધી નથી વળતાં, પણ હાર્યાં તો જતર વળશે” થોડાંજ બોલવાર કમળી બતાવી.

“તમારો એ એવો જ વિચાર હોય તો અત્યારથી જ આપણા આ કંપનીને અને તમારા જેવા થોડાં અભિક્ષેપ સદાના રામ રામ છે. જે પગાર નીકળે છે, તે પણ

તમને કૃષ્ણાર્પણ કર્યો અને જીવતાં છટીએ તો જાણે ગંગા નહાયાં! ચાલો ત્યારે કહો અને મારો સામાન તપાસી લ્યો, નહિ તો વળી પેલા ગોવર્ધનપર જેમ ચોરીનો આજ્ઞ મૂક્યો હતો, તેમ મારાપર પણ મૂકો અને કહેશો કે, ‘મારું આ લઇને ભાગી ગઇ અને તે લઇને નહાતી ગઇ.’ આપણે અત્યારે અને આ પળે જ આ કેદખાનાને ખાલી કરી ચાલ્યાં જવાનો પક્કો નિશ્ચય થઇ ગયેલો છે. જો જામર-ફસ્તીથી મને અટકાવશે તો કાલ થનારો ફજેતો આજે જ થશે અને બન્નેનાં નામ ચોટામાં ચર્ચાશે.” એ પણ રોકડું જ પરખાવી દીધું.

હવે શેઠજીનો પિત્તો એકદમ તપી આવ્યો—કહો કે, તેમનામાં પોતાની શેઠાઇની છટા આવી ગઇ અને તેના જોશમાં તેઓ ખાલી ઉઠ્યા:—“જા જા, આ ઘડીએ અને આ પળે જ ચાલતી થા. તારા જેવી એક ત્રણ બદામની નાચનારીપર ચેંચીમેન્ટ બળતીને મારી આબરુ હલકી કરું એવો હું નાદાન નથી; જો કંપનીને પગાર આપવાની શક્તિ હશે તો તારા જેવી એક હજાર ને એકવીસ નાચનારીઓ આવી મળશે. પેલા તને વેચી નાખવામાટે ફાવેલા ગુલામી ધંધો કરનારાઓના પંજામાંથી તને છોડાવી અને નાઠચકળા શીખવી પાંચ પૈસા રજી ખાવા લાયક બનાવી, તેના બદલામાં તે આવી નીચતા બતાવી? શરમ છે, ઘણી જ શરમ છે! પાંચ પાઠ વખણાયા એટલે ખોપરી ફાટી ગઇ; ગાડા નીચે ચાલનાર દત્તર જેમ પોતાના આધારે જ ગાડાને ચાલતું ધારે છે તેમ આ કંપનીને પોતાના આધારે ચાલતી ધારવાને તૈયાર થઇ! તારો પગાર પણ મારે નથી રાખવો, તે પણ લેતી જ અને પેલા લોખારડા યૂસુફને ખવડાવી ખુશ થા. અલ્યા ખશવા! મેહતાજીને ખેલાવ.”

શેઠનો માનીતો હાકરો ખશવો જઇને કંપનીના મેહતાજીને ખેલાવી લાવ્યો અને તેને શેઠજીએ હુકમ કર્મવ્યો, “આ ચંપાનો મઠ કાલ સૂધીને હિસાબ કરી નાખો અને કચકાસર જે કાંઈ એનું નીકળતું હોય તે ચૂકવી આપો. એ જન્ય ત્યારે એનાં પેટીપટારાં તપાસી જોજો કે કંપનીની કોઈ ચીજ ચાલી ન જાય. આજથી કંપની એ નાલાયકને રજા આપે છે.”

“બિચારી આ નાલાયક કંપની મને તે શું રજા આપવાની હતી! એમ કહો, કે આ હિંમતબહાદુર ચંપા આજથી આ કંપનીને અઢી ફદીયાનું પાણીયું ચકડાવે છે! મેહતાજી! ચાલો અને ગ્રંથ મારો નિકાલ કરી નાખો. આ જીવતા દોજખમાંથી જેમ જલદી છૂટાય તેમ સારું છે.” એ પણ છેલ્લા પાઠસાપર આવી જઇને ચમકાવ્યું.

બિચારો મેહતાજી ત્રહ્ અને બૂલો માણસ હોવાથી શેઠની સ્પષ્ટ આજ્ઞાના અભાવને લાજ લઇ, તેણે મને કાપડૂપ વગર મારો ચઢેલો પગાર ચૂકવી આપ્યો અને ત્યારપછી મારા સામાનની તપાસણી કર્યાં વિના જ મને કંપાઉન્ડમાંથી બહાર જવાની સદર પરવાનગી આપી દીધી. મારું ખીજું તો એવું કોઈ સ્થાન હતું જ નહિ કે જ્યાં જઈ રોકાય અને છૂટથી રહી રોકાય; એટલે ‘મુસ્લિમાની દોડ મસ્જિદ સૂધી’ એ કહેવત પ્રમાણે સીધી હું મારા રાચચીલા સાથે લલિતાને ઘર જઈ પહોંચી અને તેને બનેલી બધી ખીના કહી સંભળાવી. હું જે વેળાએ નાઠકશાળામાંથી નીકળી તે વેળાએ યૂસુફ ક્યાંક ઉડનદ્ર થયેલો હતો. તે પાઠ

ળથી આવ્યા અને મારા માથા જવાની વાત સાંભળી થોડીવાર પછી મારી યસી હોડી આવ્યા. મારો જોયો વૃત્તાંત સાંભળી તેણે પણ નોકરીપર ન જવાનો પોતાનો નિશ્ચય દર્શાવ્યો. તેનો કાંઈ વધારે સામાન તો કંપનીમાં હતો જ નહિ, ‘આવા ઉઠ્યા બગલમાં હાથ કેવો હિસાબ હોવાથી તેણે તો પગારના નામપર થૂળ નાખીને મારી સાથે હાલિતાના ઘરમાં જ પોતાનો અહો જમાવ્યો. ખૂબી એ થઈ કે, એ દિવસે રાત્રે ‘શહીદે નાજ’ નું નાટક હતું અને તેમાં અમારાં બન્નેના પાઠ વખણાયલા હોવાથી હેન્ડબિસ્સમાં અમારાં નામે છપાયલાં હતાં કે, અંપા ફલાણે પાઠ કર્યો અને યૂસુફ ફલાણે પાઠ કર્યો, પણ ‘ખ્યાલો હોઠે અડાહતામાં તો અનેક વિધો નડે’ એ કહેવત અનુસાર સવાર પછી મામલો ફરવાઈ જતાં રાત્રે પાઠો બદલાયાથી પ્રેક્ષકો બહુ જ અસંતુષ્ટ થયા. હજી છેલ્લા પાંચ સાત બેસે કરવાના હોવાથી ચીકાર બોલિયન્સની આરા રાખતા લોકો રોકતા મનમાં કમાણીના રામ બોલો બાઈ રામ થવાની ધાસ્તી પેસી ગઈ.

હાલિતા અને હાલજી તેજ નિયમ પ્રમાણે પોતાની નોકરીપર ગએલાં હતાં. તેઓ રાત્રે ત્રણ બાજે આવ્યાં, ત્યાંસુધી હું અને યૂસુફ આમ તેમની વાતો, હાસ્યવિનોદ અને બવિખ્યમાં હવે શું કરવું એ વિષે સલાહ મસ્લવમાં વખત વીતાડતાં ભગતાં જ બેઠાં હતાં; કારણ કે, રાજ ભગરણ કરવાની ટવ પડી ગએલી હોવાથી જી સૂતાં હોત તો અમને ઉઘ આવત નહિ અને બિછાનાને અકારણ પરિશ્રમ વેઠવો પડત. હાલિતાને આવેલી જોતાં જ મેં સવાલ ક્યો કે:— ‘જૂમ હાલિતા બહેન! ખેલ બજવાયો? કાંઈ ખામી તો ન આવી?’

‘એ તો કોઈનાં વિના કાંઈ અટકી રહેતું જ નથી. મોટા મોટા રાજ મરી ભય છે તેમના વિના પણ આજુ ભય છે, તો તમારા બે વિના નાટક કાંઈ બંધ તો ન જ પડે; કારણ કે, તમારા પાઠો ત્રણ ત્રણ જણને તૈયાર છે. છતાં કોઈ વખણાયલા પાત્રનો પાઠ બીજે એકર બજવે, તો પ્રેક્ષકોની આંખમાં તે એટલો બધો બેસતો નથી અને તેથી કેટલેક બેસે ખામી જત્તર દેખાઈ આવે છે. આજે પણ તમે બન્નેને ન જોવાથી બોલિયન્સમાંનો અસંતોષ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતો હતો. યૂસુફનાં જે માથેનો ચાર ચાર વાર વન્સમોર મેળવતાં હતાં, તે માથેનામાં લીજળીએ એક પણ વન્સમોર લીધી નહોતી અને થમુનાએ કરેલો તારો પાઠ તો બિલકુલ માર્યો જ ગયો. કોથી માલિકના મનમાં બય પેસી ગયા છે અને તે તમારી જોડે સમાધાન કરવા મગિ છે. તમે બંને મારાં મહેમાન છો, એની તેને ખબર છે અને મારા ધારવા પ્રમાણે તે પોતે આવતી કાલે અવરથ અહીં આવવાનો જ. કારણ કે, આપણા એ રોકને ગરજ હોય ત્યારે ફતરારને કાકો કહેવાની અને આગલા ધરનો દીકરો બની જવાની પણ કળા ધણી જ સારી આવડે છે; તેમ જ ગરજ સરી ગઈ હોય, તો આંખો ફરવવાની અને શર્મને બિલકુલ દેશનિકાલ કરી દેવાની કળામાં પણ તે તેટલો જ નિપુણ છે. એટલા માટે મારો એ જ ઉપદેશ છે કે, આ તમારો વખત હોવાથી જો તે સમભવવા આવે, તો પોતાનો લાભ સાધી લેવામાં જરા પણ ચૂક્રો નહિ, નહિ તો પાછળથી કશે પણ લાભ થવાનો નથી. દિલ્લીમાં પણ એકાદ મહિનો સાંત રહેજો અને તમારા પાઠો તથા તમે પોતે વખણાઈ જાઓ, ત્યારે જ માથું ઉઘકલો,

નહિ તો અહીં પાક કરાવશે અને દિલ્લી નહું સ્ટેશન હોવાથી ત્યાં તમારા પાક કાઢી નાખશે, તો ઓડિયન્સની આંખમાં તમો આવશે જ નહિ, એટલે જ તમારી તેને બહુ જ ઓછી ગરજ રહેશે અને અત્યારે તમે તેના પર ગાલિબ છો, તેને બદલે તે તમારા પર ગાલિબ થઈ જશે. નાટક કંપનીની ખટપટો રાજખટપટ જેવી હોવાથી બહુ જ વિચારીને વર્તવામાં ન આવે તો ધણીકવાર લાભને બદલે હાનિ જ થઈ જાય છે.” લેલિતાએ પોતાનો અનુભવ દર્શાવ્યો.

લેલિતાની ધારણા અક્ષરે અક્ષર સત્ય સિદ્ધ થઈ. અમારા શેઠ સવારમાં સાડા સાત વાગ્યામાં જ લેલિતાને ઘેર આવી ચડ્યા. રેજ ડરા વાગે બિજાનામાં આંખ ઉધાડનાર બ્રહ્મણી આજે સાડા સાત વાગ્યામાં તો મારા ઉતારામાં આવી હાજર થયા હતા, એટલે તરત મેં કંપના કરી લીધી કે, રોકળ પર રાતે નિદ્રાદેવીએ બિંદુલ કૂપા કરી હોય, એમ દેખાતું નથી. લેલિતાએ, પોતે બહુે કરામાં હોય જ નહિ અને કાંઈ બાણતી જ નથી, એવી રીતે તેમનો સત્કાર કર્યો અને કોફી વગેરે બતાવી તેમના મોઢા આગળ હાજર કરી દીધી. રોકળ તો પોતાના સ્વાર્થમાં જ આગેહટા હતા, એટલે મને તથા ચૂસુકને બોલાવી તેમણે જનતાના મહાન ઉપદેશક બુદ્ધદેવ જેવો બાહ્ય આડંબર બતાવીને પોતાના આપણને આરંભ કર્યો:-

“ચૂસુક અને ચેંપા, તમો બંને હજી નાદાન છો અને આ દુનિયાની ખટપટોને બાણતાં નથી, તેથી જ તમોએ આવી નાદાની કરી છે અને મારી કંપનીમાંથી દૂર થયાં છો. છતાં ઇસ્કેઇસ્કે થામ પછુ માવતર કમાવતર ન થાય, એ નિયમને અનુસરી તમોને તમારા અપરાધની દામા આપવા અને આપણા વચ્ચે પડેલા મતભેદને ટાળી સમાધાન કરવામાટે જ હું ખાસ અત્યારે બાહી ચલાવીને અહીં આવ્યો છું. ચેંપા પાસે મેં જે કાંઈ અયોગ્ય માગણી કરી હતી, તે માત્ર તેના પ્રેમની ખરીકા લેવામાટે જ હતી, તેમાં મારો જરા પણ આંતરિક દુષ્કર્મ નહોતો અને તેની સાબિતી તરીકે આજથી હું એને મારી ધર્મેયુત્રી તરીકે બિલાવું છું. ચેંપા! ચૂસુકમાં તમારો આવો અવિચળ પ્રેમ હોવાથી હું તમને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપું છું. મારી કંપનીમાં પ્રથમ આવી તમે નાટકનો વ્યવસાય શીખ્યાં અને નામ મેળવ્યું, તેમ જ ચૂસુકે પણ કંપનીની સારી આબરુ વધારી છે, તો તમારા જેવાં ઉત્તમ માણસો મારી નોકરીમાંથી દૂર થાય, એમાં મારી આબરુ નથી અને તમે ધરધર બટકો, એમાં તમારી પણ આબરુ નથી. જુનું તે સુનું, એ કહેવત જગત્પ્રસિદ્ધ હોવાથી એક સ્થળે કરીને રહેવામાં જ વધારે મતિષ્ટા છે. આશા છે કે, તમે આજના ખેલમાં પાક કરી આજળની પેઠે જ ગાડું ગળાડાવશો. હવે હું તમને કાંઈ પણ કહેવાનો નથી. ચેંપા! હવે તમારા ખાડા પછુ કપારો નહિ અને ભોજન પણ રોકખાતામાંથી જ આવશે. આ તો મેં તમને તાલી બેસાં હતાં, પણ ધારો કે, એકવાર સાચી તકરાર થઈ હોય, તો પણ સાચે પડેલાં વાસણ પછુ એક બીજા સાથે અપડાય છે, એમ ધારીને દરજીબર કરવા સ્વભાવ રાખવો ભોધએ. રોકના એકવારના અપરાધને મહત્વ આપી તેની સેંકડો મેહરબાનીઓને બુલી જવી, એ તો મૂર્તિમતી કલ્પતા જ કહેવાય. બોલો, હવે તમારો શો વિચાર છે?”

ચૂસુકે કાંઈ પણ ઉત્તર આપવાને બદલે કાંઈક અર્થસૂચક દૃષ્ટિથી મારી સ્હાણું

જેણું. હું તેના આશયને સમજી મઠ અને રોડજીને સંબોધીને કહેવા લાગી કે:-
“મારા મુરખી રોડજી! મને પ્રથમ પોતાની નાટકમંડળીમાં રાખી આ ધંધો
શીખવાનો ચાન્સ આપવામટે હું આપનો આભાર માનું છું. પણ પોતાનો લાભ તથા
સ્વાર્થનો વિચાર બધાને હોયજી, એ વાત તો આપના જેવા અનુભવી પુરુષથી
અભણી નહિ જ હોય. જો તમારો અમે બન્નેને પાછાં પોતાની નોકરીમાં રાખવાનો
વિચાર હોય, તો અત્યારે અમને જે પગાર આપવામાં આવે છે, તેમાં પચીસ
પચીસનું પ્રમેશન આપો અને તે ઉપરાંત દર વર્ષે બન્નેને સાથે એક બેનિફિટ
નાઇઠ આપવાનું કબૂલ કરો. વળી હવેથી અમે આપની કંપનીના રસોડામાંનું
બોજન જમીશું પણ નહિ અને કંપનીના કૉમ્પાર્ટ્ડમાં રહીશું પણ નહિ; એટલે
દરકને પંદર રૂપીઆ ભત્તાના અને સાત સાત રૂપીઆ ઘરબાડાના તમારે
ભૂંડાં આપવા પડશે, આ બધી શર્તોવાળું નવું એગ્રીમેન્ટ થવું જોઈએ અને તેમાં
આમળના એગ્રીમેન્ટને રદબાતલ ગણવાનો ઉલ્લેખ હોવો જોઈએ. જો આવી
વ્યવસ્થા કરી આપવાનો આપનો વિચાર હોય, તો અમે તમારી નોકરી નિમ્ન-
હલાલી અને ફિલોસોફી પોતાની કંપની જાણીને કરીશું; નહિ તો તમને નોકર
ધણાં મળશે અને અમને રોડ ધણા મળી રહેશે. કોડનું કોઈ વગર અટકી પડવાનું નથી.

“જસા ન માગે જમકો, ચે માંગનકી ટેક;

• તેરે માંગન ખોત તો, મેરે ભૂપ અનેક!”

અમારા ચાલાક રોડ આડું અવળું સમજીને હચેરીમાં ચાંદ બતાવી આ
નવા એગ્રીમેન્ટના વિચારથી અમને ચળાવવાના પોતાથી બનતા બધા પ્રયત્નો
કરી જોયા અને મોઢેથી વચનો આપવામાં ચિકમ કરતા પણ વિશેષ ઉદારતા
બતાવી. પણ હું એક ટીપોને બીજી ન થઈ, અને યુસુફે બધો બાર મારા માથા-
પર જ નાંખી દીધો, એટલે અંતે લામારીએ રોડજીએ સાંજે ચાર વાગ્યા સુધી
માથાકૂટ કર્યો પછી મારી ઇચ્છા પ્રમાણેનાં એગ્રીમેન્ટ કર્યાં અને તેમની બે
નકલો રોડજીની સહી સાથેની અમે પણ લઈ લીધી. આખા દિવસના અપવાસી
રોડ સાંજે છ વાગે નાટકશાળામાં પધાર્યા અને લલિતા મને મારા વિનયમટે
ધન્યવાદ આપવા લાગી. રાતે અમે બન્ને પાઠ કરવાને ચીએટરમાં ગયાં, પણ
કાલની અમારી ગેરહાજરીની અફવા મામમાં ફેલાઈ ગયેલી હોવાથી એડિયન્સમાં
અડધોઅડધ થટાડો જોવામાં આવ્યો. એ દિવસે અમારા પાઠ જોઈ જનારાએ
કેલા રિપોર્ટની અસરથી વળતા દિવસના એડિયન્સની એ સ્થિતિ હતી કે,
સાડા આઠ વાગ્યા પછી નાટકશાળામાં જગ્યા ન હોવાથી ટિકિટ ઓફિસની
બારીએ તાળું વાસવું પડ્યું. ઉપરાઉપરી છેલ્લા આઠ ભેલમાં એવી જ પેદાશ
થવાથી રોડજીનાં ખીસાં તર થઈ ગયાં અને અમારાં માન એટલાં બધાં વધી
ગયાં કે, સ્વર્ગ અમને હવે માત્ર ત્રણ આંગળના અંતરપર ફેળાવા લાગ્યું!

એક અઠવાડિયા પછી કંપની જામનોને લાગી દિલ્લી જવામાટે ઉપડી.
જામનોમાં કમાણી સારી થયેલી હોવાથી રોડજીએ દિલ્લી જવામાટે સ્પેશિયલ
ટ્રેન કરી હતી. તેમાં એક ફર્સ્ટક્લાસનો ડબ્બો, બે સેકન્ડક્લાસ ડેરેન, બે થર્ડ
ક્લાસ બોગી, ચાર માલગાડીઓ, એક એકવાન અને બોન્જન એ પ્રમાણેની
વ્યવસ્થા હતી. ફર્સ્ટક્લાસનો અડધો ડબ્બો રોડજી અને તેમના કુટુંબમટે રાખ-

વામાં આવ્યા હતા, અને એક કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ચૂસુફ, હાલિતા, હાલલ તથા મારા બેસવાની સગવડ કરવામાં આવી હતી. સેકન્ડ ક્લાસોમાં બીજા એક્ટ્રેસો, કેટલાક મોટા એક્ટરો અને માનીતા છોકરા વિરાગ્યા હતા, અને થર્ડ ક્લાસોમાં બાકીના છોકરા, સીનરીવાળા તથા રસોઈયા આદિની પધરામણી થઈ હતી. માલગારીઓમાં કપનીનો સામાન તથા એક્ટ્રેસો તેમ જ એક્ટરોની ટ્રંકો અને પથારીઓ ભરેલી હતી.

પ્રકરણ ૧૮ મું

સ્ટેશનપરનો દેખાવ

પુરાતન કાળમાં નાટકમંડળીઓનું માન કે મહત્વ હતું કેવા નહિ, એ વિષેનો વિશ્વસનીય ઇતિહાસ મારા જાણવામાં ન હોવાથી તે વિશે હું કંઈ કહેતી નથી, પરંતુ આજકાલના જમાનામાં તો નાટકમંડળીઓને કેટલુંક મહત્વ અને સન્માન ખુલ્લી રીતે અપાય છે, એ તો હું જાતી દોષીને કહી શકું છું; કારણ કે, એ મારી નજરે જોયેલી થઈ ગયા છે. પણ તે મહત્વ અને માન આંતરિક ગમે તેવાં પવિત્ર કે અપવિત્ર કારણોથી અપાતુ હોય, તે એક નહીં બીના છે; પણ એથી કંઈ બહારના દેખાવ કે આડંબરમાં આમી પડેલી દેખાતી નથી. એક રીતે આજની કેટલીક સારી નાટકમંડળીઓ તેવા માનને પાત્ર પાછું છે; કારણ કે, તત્કાલના સમ્રાટ પચમ જ્યાર્જ જેવા પ્રાતઃસ્મરણીય રાજરાજેશ્વરી પધરામણી જેવા પ્રસંગે, અનેક પ્રકારનાં દુર્વ્યસનો અને અજ્ઞાનના ચેત્રે તળિયાકાટક થયેલા કેટલાક નામ માત્રના રાજા, જગીરદાર કે સરદારો, પોતાના દેશમાંથી સેકન્ડ ક્લાસ કે ઇન્ટર મીડિયટમાં અફળાતા ઝીકાતા આવે છે અને મુંબઈના સ્ટેશનપર પોતાની મહત્તા બતાવવામટે વાંદરા કે કંબાણના સ્ટેશનપરથી થોડાક માઈલની સુસાફરીમાં સ્પેશિયલ ટ્રેન છોડાવે છે; તેના કરતાં તો નાટકમંડળી હજાર દરજે સારી, કે તે કાં તો સાધારણ ટ્રેનમાં જ પોતાની સુસાફરી કરે છે અને કાં તો જ્યાં સુકામ હોય ત્યાંથી જ્યાં જવાનું હોય ત્યાં સુધીની સળંગ સ્પેશિયલ ટ્રેન રોકાવે છે. જ્યારે પણ હાજનો, ખનારસ, અમૃતસર, દક્ષિણ હયદરાબાદ, અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, મુંબઈ કે કરાંચી જેવાં મોટાં શહેરોમાંથી કોઈ પણ માન પામેલી નાટકમંડળી બીજે સ્થળે જવાને જપડે છે, તે વળાએ ગાયકવાડ સરકાર જેવા કોઈ મળપ્રિય ભૂપાલ જતો હોય અને તેની વિદાયગિરી માટે નેટલી ધામધૂમ કરવામાં આવે, તેટલી જ બલકે કેટલીકવાર તેથી પણ વધારે બારે ધામધૂમ સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મપર આપણા જોવામાં આવે છે. જો કોઈ રાજ્ય સાથે નાટકમંડળીની સરખામણી કરીએ, તો નાટક મંડળીના માલિકને રાજા અને તેના એક્ટરો તથા એક્ટ્રેસોને રાજ્યમાંના મોટા અમલદાર ધારી લેવાં. અર્થાત્ પ્રયાણસમયે જેવું રાજા તથા તેના અમલદારોનું સ્ટેશનપર ગૌરવ કરાય છે, તેવું જ નાટકમંડળીના માલિક તથા તેનાં એક્ટરો અને એક્ટ્રેસોનું પણ ગૌરવ થાય છે. પણ એ ગૌરવના વિધિમાં મુખ્યતઃ બામ લેનારા કોણ હોય છે વારુ ?

પ્રથમ નાટકમંડળીના રાજસ્વપ માલિકને માન આપનારાઓને આપણે

એાળખીશું. એમાં નાટકમંડળી સાથે પરિચય રાખવામાં એક પ્રકારનું અભિમાન માનનાર અને માનના બિશુક કેટલાક ધનવાનો, હમેશાં વગર પૈસે એકસ્ટ્રા કલાસની કુરસીઓપર આવી વિરાજનારા, પોતાનાં કુટુંબી તેમજ મિત્રોને પણ મફત નાટક બતાવનારા અને એકસ્ટ્રા કલાસને 'પ્રુદાબક્ષ' કલાસનું નહું સાર્થક નામ અપાવનારા ક્ષીકલેસ ઝેરિસ્ટર, વસીલા વગરના વકીલ, કંપનીના મોદી, કંપનીના ખીલે માલ આપનારા ખાતાવાળા વ્યાપારીઓ, ડૉક્ટરો અને કવચિત્ પોલીસવાળાની સંખ્યા પણ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. ઝેરિસ્ટર અને વકીલો નાટકમાં થતી મારામારી કે ડૉક્ટરો સાથેના કેસમાં શેક તરફથી મફત બ્રીફ લઇને કોર્ટમાં હજા રહે છે; તથા એમ ધારે છે, કે અમે લાઇટમાં આવીએ છીએ અને નાટકમંડળીના માલિક જાણે છે કે, મફત નાટક બતાવવાથી કોર્ટનું કામ મફતમાં જ કાઢી લેવાય છે. મોદી અને ખીલે માલ આપનારા નાટક જોવાની લાલચથી આંખોને ઉધરાણી કરતા નથી, અને તેથી માલિકનો સારો નહારો વખત સચવાઇ જાય છે. ડૉક્ટરો કે વૈજ્ઞે કંપનીમાં ખીમાર થતાં માણસોને પ્રુદાબક્ષ નાટક જોવાનાં બહલામાં પ્રુદાબક્ષ દવા આપે છે, એટલું જ નહિ, પણ વિલ્લિટનો ચાર્જ પણ કરતા નથી. જળી નાટકના પ્રુદાબક્ષ પ્રેક્ષકોમાં છાપાવાળાના રીપોર્ટરો પણ હોય છે અને તેઓ પણ આ પ્રસંગે ગેર-હાજર હોતા નથી. તેઓ અમે છાપામાં તમારા નાટક વિષે અભિપ્રાય છાપીશું એવા દમ ભરાતીને, અધિપતિ અને માલિકની જાણ વગર, પ્રુદાબક્ષ ટિકિટ લઇ જાય છે, અને નાટકમંડળીના માલિકો પણ દરેક પ્રકારની વાખવાખી સાધારણમાં સાધારણ છાપામાં પણ છપાવવાની લાલચથી છાપાવાળાને મઠિ નહીં બેઠક રાખી મૂકે છે. મારી તો ખાતરી છે કે, સોએ પોણીસો ટકા રિપોર્ટરો ને અધિપતિઓને નાટક શું, લખાણ શું, અભિનય શું, હાવભાવ શું, નેપથ્ય શું, રસ શું, અલંકાર શું તથા સમય અને સ્થાનની એકતા શું છે, ઇત્યાદિનું જાણ પણ બાન હોતું નથી. વળી એ રિપોર્ટરો વગેરે છાપાના જૂતો મારા જેવી ત્રણ બહામની કીમતની નદીઓપર નજર રાખનારા હોય છે તે તો નફામાં-પણ તેની વાત પછી! અધિકારનો દુરુપયોગ કરનાર ધણી છે, સદુપયોગ કરવાને મઠિ હિંમત અને મનની હંચી સક્તિ જોઇએ છે. પોલીસવાળા દોઢ વાગ્યાનો નાટક બંધ કરવાનો કાયદો હોવા છતાં અઢી વાગે નાટક બંધ થાય તોપણ નાખતી કરી જાય છે, અને તે મહેનતના બહલામાં પોતાના પરિવાર તથા મિત્રમંડળ સહિત નાટક જોઇને પ્રુથ થાય છે. એ લોકોને અને નાટકના માલિકને આવેા કાર્યક્રમ સંબંધ હોવાથી છેલ્લે દિવસે તેઓ સ્ટેશનપર આવી નાટકના માલિકને હારતુર પહેરાવી, તેના નામની કુર્સે બોલાવી, જેવી રીતે આજકાલના જેન્ટલમેનો કોઇનર હબરો ઉપકારોના બંધનમાંથી માત્ર એક 'ચેક યૂ' અથવા 'આઈ ચેક યૂ વેરી હાટિલી' રાખેના ઉચ્ચાર કરી તડાળ મુક્ત થઇ જાય છે, તેવી રીતે છ મહિના કે બાર મહિના સુધી મફત નાટક જોવાના અને આહેરોફી કે સોડાલેમન ખુડવાના નાટકના માલિકના ઉપકારના ભારથી સદાને મઠિ છૂટી જાય છે, અને નાટકમંડળીના ચિકમાદિત્ય માલિકો પણ એટલાથી જ સંતુષ્ઠ થાય છે, અભિમાનથી મૂલી જતા, પોતાને જુથી જતા દેખાય છે।

એ માનપાન આપનારાનો વળી એક બીજો વર્ગ પણ છે, કે જેનો નાટક-મંડળીના માલિક સાથે સંબંધ ન હોવા છતાં પણ ઉપર જણાવેલા છાંદો પ્રમાણે કેવળ 'એડીકેટ'ને જળવવા ખાતર જ તેના આથાપર નાટકના માલિકનો એવો સહકાર કરવાની ખાસ ફરજ આવી પડે છે. એ વર્ગ આરાધકાઓનો અથવા આરાધ્યોનો છે. જે જે શહેરમાં નાટકમંડળીનો બે, ત્રણ, છ કે બાર આસપાસે મુકામ થાય છે, ત્યાં નાટકમાંની એક્ટ્રેસો અને મધુર કંઠવાળા ફીમેલ પાર્ટ કરતા રૂપાળા નખરાળા ઉછરાઓના કંઠલાલ આશ્રયે ચામાસાના લાલ સપો પ્રમાણે પેદા થઈ જાય છે. જે અમુક શહેરમાં કંપની બેચાર વાર આવી ગઈ હોય તો કેટલાક જૂના આશ્રય હોય છે, અને વળી નવાઓના તેમાં ઉમેરો થાય છે. આવા આરાધકોનો ખરો સંબંધ તો પોતાનાં પ્રેમપાત્રો સાથે જ હોય છે, તોપણ માલિક તેમની સાથે મળેલા ભેટવાના કામમાં અડચણ ન કરે, એટલામટિ બિચારા નાટકમાં ફેજ પૈસાની હોળી કરીને આવે છે અને માલિકને વારંવાર ભેટસોમણો આપી સંતુષ્ટ રાખવાની ચેષ્ટા કર્યાં કરે છે. જો કોઈ સારો માલિક હોય, તો તે તેમની ફાજ મળવા હેતુ નથી, પણ જે એવો તેવો જ હોય છે અથવા તો જે માલિક પોતે પણ એવા ફૂલોનો કરનાર હોય છે, તે તો આ વ્યવસાયને એક પ્રદારની કમાણીનો માર્ગ જળી આંખ આડા કાન કરી જાય છે, અને ગાડું ખચકવા દે છે. જે આપણે અટકાવ કરીશું તોપણ તેઓ ચોરીફૂપીથી હળશે મળશે, તો પછી આ મક્તના લાબને શામટિ ખાઈ દેવા, એ તત્વને તે સારી રીતે જાણતા હોય છે. આવા આરાધકોને પણ પોતાની પ્રેમમૂર્તિઓને 'સી એન્ડ' કરવા સ્ટેશનપર આવતાં લાચારીએ માલિકને પણ માન આપવું પડે છે. એ જ પ્રમાણે ફેલ્ડે કંપનીવાળા સ્ટેશનમાસ્ટર, ટિકિટ કલેક્ટર અને લેગેજ ક્લર્ક આદિ પણ મોઢેથી માન આપવામાં કશી કમી રાખતા નથી; કારણ કે મક્ત નાટક જેવાનો ચઢકો તો તેમને પણ લાગેલો જ હોય છે. કંપની ઉપડતી વખતનો આ એક સાધારણ વ્યવહાર છે, અને તે ચોડા કે વધારે પ્રમાણમાં સર્વ નાટકમંડળીઓના પ્રમાણ સમયે અમલમાં મૂકાય છે. હવે હું અમારા પ્રમાણ સમયે થયેલી ધામધૂમનું વિશિષ્ટ વર્ણન કરીશ.

જે દિવસે અમારે પ્રમાણ કરવાનું હતું, તે દિવસે હાજરોના એક અમીરે આખી કંપનીને મેહમાની આપી હતી. તે અમીર જતનો સુસલમાન હોવા છતાં તેણે હિંદુઓના જમવાની, બ્રાહ્મણ રસોડયાને બિલાની, જૂદી અને મણી જ સારી વ્યવસ્થા કરાવી હતી. પારસી અને સુસલમાન એકઠેરા તથા એક્ટ્રેસોના ભોજનની વ્યવસ્થા સાથે જ રાખવામાં આવી હતી. અમારા માલિકને તેણે પાંચ-સેન્ટી કીમતનો પોશાક અને પોતાની કલણ તરફથી એક સુવર્ણનો ચાંદ આપ્યો. અને જમી એક્ટ્રેસોને એક એક સારી આપી. માત્ર સૌદામિનીને સાત આઠસો રૂપીઆનો વસ્ત્રો અને એક હળદની એક કંડીનો વિશેષ લાભ થયો; કારણ કે, તે સૌદામિનીનો આશય હતો. સૌદામિનીએ પણ ઉદારતાથી તેના હૃદયને સંતોષ આપી અત્યાર સુધીમાં ત્રણેક હળદ તેની પાસેથી એકાવ્યા હતા અને આ છેલ્લો લાભ તો 'સપ્તીમેટરી' હતો. ત્યાંથી જમી ખાઈ અમે બધાં સહિ પાંચ વાગે સ્ટેશનપર આવી લાગ્યાં, તો ત્યાં અમને આવકાર આપવાને લગભગ ત્રણસો

માણસ તૈયાર હતો. તેમણે અમને તાળીઓના ધ્વનિથી વધાવી લીધાં. અમારી સ્પેશિયલ ટ્રેન તૈયાર હતી, પણ તે સાડા છ વાગે ઉપડવાની હતી એટલે સર્વ ઍક્ટરો અને ઍક્ટ્રેસો પોતપોતાના આશકોએ સાથે અને શેડીય પોતાના વખાણુનારાઓ સાથે વાતચીત કરવામાં અને મળવા ભેટવાના કામમાં મશગુલ થઈ ગયાં. આશકોએ પોતાની માથુકોને ભેટા વગેરે આપી અને દિલ્લીમાં આવી મળવાનાં વચનો પણ આપ્યાં. અડધા કલાક પછી બધાંની ટ્રેનમાં ઉપધરામણી થઈ અને પ્રથમ શેડીયના ગળામાં ફૂલોના મોઢા મોઢા હાર અને હાથમાં મળરા એટલા બધા પ્રમાણમાં આવી પડ્યા કે, તેમના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ફૂલોનો મોઢો ફગલોજ થઈ ગયો. ઍક્ટરો અને ઍક્ટ્રેસોની પણ એવી હાલત હતી. કોઈ અભાગિયાનું ગળું જ હાર વિના ખાલી અને હાથ મળરા વિનાને રહ્યો હોય. માત્ર બિમારા સીનરીવાળા, પડદા ખેંચનાર અને લાઇટ વાળા વગેરે મલ્ટર વર્ગનો ભાવ પૂછનાર કોઈ નહોતું. છતાં તેમના મોઢે પણ આનંદનો એક વિષય તો હતો જ અને તે એ કે, તેઓ સર્વની નિન્દા કરીને પોતાના અદેખાધથી ધૂળતા હૃદયને સાંત કરતા હતા. તેઓ પણ રાત દિવસ નાટકમાં વસનારા હોવાથી દરેકના છિદ્રને થોડા કે વધારે પ્રમાણમાં જલજતા હોય તો તે સ્વાભાવિક જ છે. એટલે તેઓ ફૂલાણી આવી અને ફૂલાણી તેઓ, આ ફૂલાણીનો આશક અને આ ફૂલાણી ઉપરાંતો આશકો, ધસાદિ ટીકાઓ કરે, એ પણ માનવસ્વભાવને જોતાં સ્વાભાવિક જ હતું.

મેં પ્રથમથી જ કોઈની સાથે આશકાઈને વધારે સંબંધ ન રાખેલો હોવાથી અને મારી ગજીના 'મિલજ ફરી'માં થતી હોવાથી માત્ર મારા આશકોની સંખ્યા વધારે ન હોતી, અને જલિતા તો આશક વગરની જ હતી. વધારે નહોતા કહેવાતું કીરણ એ કે, પોતાની કમ્પામાં ન ફૂલેલો છતાં શાશ્વતાનંદ સંન્યાસી પોતાની પ્રતિષ્ઠાના વિચારને ખીંટીએ મૂકી, અમારા પ્રયાણ સમયે મારી કાંપી કરીને સ્વર્ગમાં જવાની આશાથી સ્ટેશનપર આવ્યા હતા અને પુષ્પમાળા તથા પુષ્પગુચ્છ સાથે બીજી કેટલીક ભેટ સોમાદ પણ લાવ્યા હતા. મારા કમ્પાર્ટમેન્ટ આગળ લોકોની વધારે બીડ ન હોવાથી તેમને મારી સાથે વાતચીત કરવાનો પણ સારો પ્રસંગ મળ્યો. પ્રથમ તો તેણે આવીને મારા ગળામાં પુષ્પમાળા પહેરાવી અને હાથમાં ગુચ્છ આપીને કહ્યું:—“મિસ અંપા! તમે આખા જીવનનો દીવાતું બનાવીને જીવો છો. એ લા જીવનવીઓના મનમાં લાંબા વખત સુધી સાલ્સા કરશે. હું આરા રાખું છું કે, આ નાટકમંડળી પાછી જોલી-જોલી આ રંગીલા જીવનો નગરમાં આવે અને તમારા પાર્ટ ભેવાનો જીવનવીઓને અલભ્ય પ્રસંગ પાછો સત્વર પ્રાપ્ત થાય. હું પણ થોડા વખતમાં સત્ત્વ વૈદિક ધર્મના ઉપદેશમઠિ દિલ્લી તરફ આવવાનો છું, એટલે ત્યાં તમારી મુલાકાત લઇશ. આપણે પાછાં મળીએ ત્યાં સુધીના સ્મરણમઠિ આ એક નજીવી ભેટ હું તમને આપું છું, તે કમ્પલ કરીને સેવકને આભારી કરોજ.” એમ કહીને તેમણે માણિક્યબંડિત સુવર્ણની એક પહોંચી મારા હાથમાં આપી અને તેને આશ્ચર્ય સંપન્ન તથા ઉપકાર સાથે મેં સ્વીકારી લીધી (દિલ્લીમાં જવા પછી કીમત અંકાવતાં એ પહોંચીની ખાવસેની કીમત અંકાઇ હતી). એ ઉપરાંત તેના

ધરાશે થતાં એક માણસ ફૂટે. એક કરંડીયા અને મીઠાઈ વગેરે કેટલીક ખાવાની ચીજો મને આપી ગયી. શેઠજીના કેટલાક મિત્રોએ તો સ્પેશિયલ ટ્રેનના એન્જન અને ડબ્બાઓને પણ ફૂલપાનથી શુગારી દીધા અને અંતે ટાઇમ થઈ જવાથી મિત્રો, વખાણનારા, ખુશામદિયા અને આશકીઓના ઢંપનાદ તથા ‘હુર્રે’ના પોકારો વચ્ચે અમારી સ્પેશિયલ પ્રથમ ધીમે ધીમે ચાલી અને પછીથી આલને વધારી લખનૌના સ્ટેશન પરથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. ટ્રેન ચાલી કે તરત જ લાક્ષ્મીબાઈ-લલિતાના લાલ તો જરાક તળીયત સારી ન હોવાથી અને હમેશાં ઉધવાની વધારે ટેવ હોવાથી ઉપરના ‘બર્થ’ પર લાંબા થઈ ગયા અને થોડી વારમાં જ કુંભકર્ણના અવતારના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયા. બાકી કમ્પાર્ટમેન્ટમાં હું, યૂસુફ અને લલિતા ત્રણ જણ જગતાં રહ્યાં.

“કંપનીમાં રહેવાની ચર્તા રદ બાતલ થયેલી હોવાથી આપણે દિલ્લીમાં ઉતારો ક્યાં કરીશું?” યૂસુફે વાતનું મંજળાચરણ કર્યું.

“જ્યાંસુધી બહાર જવું જોઈએ તેવાને બંદોબસ્ત ન થાય, ત્યાંસુધી ચાર છ દિવસ કંપનીમાં રહેવાનું અને કંપનીના રસોડે ખાવાનું સખી સકાય તેમ છે. એ વિશે શેઠજીથી કરી. પણ વાંધો લઈ સકાય તેમ નથી અમયાં ગભરાઓ છા શા માટે?” લલિતાએ કહ્યું.

“મારો તો એ જ વિચાર છે કે, કંપનીના કમ્પાઉન્ડમાં તો મને તેમ થાય, તો પણ ન જ રહેવું. કંપનીમાં રહેવા કરતાં તો કોઈ ધર્મશાળામાં રહેવું જ વધારે સારું છે; કારણ કે, આપણા શેઠજી વિલક્ષણ સ્વભાવના છે; નહિ તો કોઈવાર ઠેરી ભય, તો સામાન મેલીને જ નાસવું પડે. ઘણાકેને એમ કરતું પડ્યું છે, એટલે ચેતીને આલવામાં જ સાર છે.” યૂસુફે પુનઃ પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો.

“દિલ્લી આવવા તો જો. અલ્વારથી જ આટલી બધી ચિંતા શા મુદ્દે કરવા માંડી છે? મરી ગયેલાને જવું મળે છે, તો જીવતાને દિલ્લી જેવા શહેરમાં જો ચાર દિવસ રહેવા માટેની જગ્યા નહિ મળે? આપણી હરમતબ્બન ત્યાં છે, તો પછી ધર્મશાળા, સુસાફરખાનું કે નાટકકંપનીની જગ્યામાં શી અગત્ય છે? હવે પછીના જે સ્ટેશન પર આપણી સ્પેશિયલ પાણી કે કોયલા લેવાને થોભશે, ત્યાંથી હરમતબ્બનને તાર કરી દઈશું, તો બિચારી માડી લઈને સ્ટેશન પર સામી લેવા પણ આવશે; અને તેના ઘરમાં રહેવાનું આપણને સારું ફાવશે.” મેં મારા વિચાર પ્રમાણે બધી ચિંતાનું નિકાલ કાઢી નાખ્યું.

“પણ એંપા બહેન! હરમતબ્બનના તમને વધારે પરિચય નથી અને પાકું દિલ્લી શહેર છે, માટે જે કંઈ કરો તે જોઈ વિચારીને કરજો. જાલે હરમતબ્બન, બહી, ભાળી અને સારી ઘેરી હોય, છતાં નીતિ એ છે કે, કોઈ પણ વ્યક્તિમાં તેની કરોડી ક્યાં વિના કદાપિ પૂરેપૂરો વિશ્વાસ મૂકવો નહિ. ચેતીને આલવામાં જ સલામતી સમાચવી છે. દિલ્લીના ઠગ અને દિલ્લીની ઠગવિદ્યા આખી દુનિયામાં પ્રખ્યાત છે, એટલે કોઈ અજણી ઘેરી અને તે પણ વળી એક તવાચકના ઘરમાં જઈને રહેવા કરતાં બેચાર દિવસ આપણી કંપનીના ઉતારામાં કાઢવા અને થોડી ઘણી અડચણ ભોગવી લેવી, એ જ મારા વિચાર પ્રમાણે વધારે સારું અને નિર્ભયતા બરેલું છે. પછી તો જેવા તમે બહેનો વિચાર” લલિતાએ પોતાના નિત્યના નિયમ અને સ્વભાવ પ્રમાણે થોડું સૂચના આપી દીધી.

“બહેન! તમારી આ સૂચના ખાસ માનવા અને માથે ચઢાવવા હાયક છે. ઠીક છે; હવે હું એવી રીતે વર્તીશ કે એથી દુનિયાનો અનુભવ પણ મળે અને કરી હાનિ પણ ન થાય. જે કાંઈ પાંચ પૈસાનું જેખમ મારી પારે છે, તેને તમે જ સંભાળજે; હું અને ચૂસુફ માત્ર ત્રણ કપડાં અને સાધારણ પાંચ પચાસનાં ઘરેણાં સાથે હરમતબ્બાનને ત્યાં જઈશું અને એમણે કે દિલ્લીની વખણાયલી તવાચફેના ઘરની આંતરિક સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે, તેમના પર નાણાંનો વર્ષાદ ક્યાંથી થયે છે અને તે તેમના કયા અદ્વિતીય ગુણના કારણથી વર્ષાવવામાં આવે છે. એકાદ વાર તમને પણ હું ત્યાં બોલાવીશ અને કાંઈ જાણવા જેવું હશે તો જણાવીને જે સલાહ લેવાની હશે તે લઈશ. અને લાગે છે કે, આવી રીતે વર્તવાથી કાંઈ પણ ઝુકસાન થવાનો સંભવ નથી.” મેં મારી ધારણા પ્રમાણે નિર્ભયતાને માર્ગ દર્શાવ્યા.

“અને પણ એમાં કાંઈ ધાસ્તી કે શંકા રાખવા જેવું દેખાતું નથી.” ચૂસુફે મારા મતને અનુમોદન આપ્યું.

“આમ કરવાથી એક પ્રકારની નિર્ભયતા મળશે ખરી, એમાં તો શંકા નથી જ; એટલે કે અમુક અંશે ભયની ન્યૂનતા યશે; પણ એથી કાંઈ સર્વ પ્રકારની ભીતિઓનો લોપ થવાનો નથી. માત્ર ધન એ જ સર્વ ભયાનું કારણ નથી. કિંતુ સ્ત્રીનું ચૌવન અને બુદ્ધિચાર્ય કેટલીક વાર ધન કરતાં પણ અધિક ભયનું કારણ થઈ પડે છે અને કવચિત્ તે સ્ત્રીના જીવનનો પણ નાશ કરાવી નાખે છે. આ વાત કાઢવાનું કારણ એ જ કે, આજકાલ હિંદુસ્તાનમાં વળી એક નવીન આપત્તિનો આરંભ થયો છે. પ્લેગ અને દુષ્કાળ આદિથી જેવી રીતે હજારો-લાખો જીવોનો નાશ થયો છે અને થાય છે, તેવી જ રીતે આ નવીન આપત્તિ તરુણી અને લાવ-વયમયીલલનાઓના શિરપર જ ઉતરી આવેલી દેખાય છે. બહેન! તમે વર્તમાનપત્રો વાંચતાં નથી, એટલે દુનિયામાં અત્યારે શીશી કરામતો ચાલી રહી છે અને માનવ-પ્રાણી કેવા કેવા પ્રપંચોનો પ્રસાર કરે છે, એની તમને જરા પણ ખબર નથી.....”

લલિતા આગળ બોલતી હતી, એટલામાં અધીરતાથી મેં વચ્ચે જ પૂછ્યું:—
“એવી તે શી આપત્તિ છે કે જે કેવળ તરુણ અને લાવવયમયી લલનાઓના શિર-પર જ ઉતરી આવી છે? શું ધન કે ચૌવનોપભોગની લાલસા ધરાવનારા હુટારા અને કામાતુર પુરુષોના હાથે તરુણ અને સુંદર સ્ત્રીઓનાં ખૂન થાય છે કે પ્લેગના જેવા કાંઈ રોગ તેમને સ્વર્ગ કે નરકના પ્રદેશમાં સદાને માટે ખેંચી લય છે?”

“ખુબઈના ‘ગુનરાતી’ છાપાખાનામાં છપાયેલી ‘જનનાખાનાની ખીખીઓ’ નામની નવલકથા તો તમે વાંચેલી જ છે. તેમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જેમ બેસ્ક્રસ નદીમાંથી રોજ લીસથી પચીસ વર્ષના વચના તરુણ, હથપુટ અને સુંદર પુરુ-ષોની જ લાશે મળી આવતી હતી, તે પ્રમાણે છેલ્લા દોઢ વર્ષથી કેલકત્તા, અદ્રાસ, દિલ્લી, કચાંચી, અને ખુબઈ જેવા સ્થળોમાંથી ફટલીક વાર તરુણ અને સુંદર અખળાઓ અચાનક અદૃશ્ય થાય છે અને અદૃષ્ટ વચની બાળાઓ હરાઈ જાય છે; છતાં ખૂબી તો એ કે, તે અખળાઓ અને બાળાઓના લાગતાવળગતાઓ તથા પેલિસના તેમને શોધવાના જીવ સટોસટના પ્રયત્નો નિષ્ફળ થાય છે, અને તેમનો કશો પણ ખતો મળી શકતો નથી. એ યુવતીઓ અને બાળાઓને કાણ હરી જાય

છે અને ક્યાં લઈ જવામાં આવે છે, એની પણ હજી પોલિસને કશી ખાતરી મળી શકી નથી. કેટલાક લોકોની માત્ર એવી કલ્પના છે કે, એ યુવતી તથા બાળાઓને કોઈ દૂરના દેશમાં વેચાના ધંધામાં લઈ જવામાં આવે છે, અને ત્યાં તેમને એવા નપતામાં રાખે છે કે, કોઇને પણ તેમનો કશો પત્તો મળી શકતો નથી. કેટલાકો વળી એમ પણ કહે છે કે, યુરોપીયોનાં સંસ્થાનોમાં ગીર-મીઠથી હિંદમાંથી જે ફૂલીઓને લઈ જવામાં આવે છે; તેમની સાથે પરણાવવામટિ એ અબળાઓને ત્યાં લઈ જવામાં આવે છે; અને કેટલાકો કહે છે કે, મધ્ય એશિયામાં લઈ જઈને તેમને ગુલામ તરીકે વેચવામાં આવે છે, અને ચોધા કહે છે કે, જે ન્યાતોમાં કંચાની અછત હોય છે, તે ન્યાતોના વાંદાઓને તે વેચવામાં આવે છે.” હલિતાએ આપત્તિનું વિવેચન કરી સંભળાવ્યું.

“પણ ધારે કે કોઇની એવી વેચાણત્તિ કરવાની ઈચ્છા ન હોય અને તે પોલિસને ખબર આપે, તો શું તેનો છટકો ન થઈ શકે? સંસ્થાનોમાંથી સરકારને ફરિયાદ કરી ગીરમીઠમાંથી છટીને પાછી આવી ન શકે? આબકાલના સુધરેલા કાળમાં અને સુધરેલાં રાજ્યોમાં આવા અભ્યાસ થઈ શકતા હોય, એ ખરેખર ન માની શકાય તેવી વાત છે.” એ મારી શંકા દર્શાવી.

“વિલિયમ વિલ્મરફેર્સ જેવા ઉદારચિત્ત અંગ્રેજોની સહાયતા હોય તો જ પાછો અવાય; નહિ તો ગડબડ કરવા જતાં હમણાં ડચોનાં સંસ્થાન ખુતુશોમાં હબશીઓના જેવા હાલ થાય છે તેવા જ હાલ થાય! તમારી શંકા સત્ય છે-આબકાલના જમાનામાં આવી વાતોમાં એકદમ કોઈનો પણ વિશ્વાસ ન બંધાય, એ સ્વાભાવિક છે; છતાં પણ આશ્ચર્ય છે કે, આવા અભ્યાસો આબકાલ પણ ખનતા સંભળાય છે. કેટલાકો કહે છે કે જગત્ સુધર્યું છે, પણ મારું તો એવું માનવું છે કે, મનુષ્યની વૃત્તિ જેવી બે હબર વર્ષપર હની તેવી તે આજે પણ છે. આ આપત્તિને હિંદુસ્તાનમાં તો હમણાં આરંભ થયો છે, પણ યુરોપના સર્વ દેશોમાં અને અમેરિકા જેવા સુધારણાના શિખરે પહોંચેલા દેશમાં તો જંગલી લોકોની માફક આ સ્ત્રીહરણનો એક સાધારણ વ્યવસાય થઈ પડ્યો છે, અને એ વ્યવસાયથી હબરો શરીર બદમાશોનો બહોળલાલીથી નિર્વાહ ચાલ્યાં કરે છે. કહે છે કે, એ બદમાશોના હાથમાં સપડાયલી કોઈ અબળા જે તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તવાની ના પાડે છે અને પોલિસ પાસે જવાની કે બૂમબરાડા મારવાની ચેષ્ટા કરે છે, તો પોતાની સલામતીમટિ, કોઈ પણ પ્રકારની દયા બતાવ્યા વગર અતિશય નિર્દયતાથી તેને મારીને ત્યાંની ત્યાં જ ફાંટી દેવામાં આવે છે, અને તેથી અભ્યાસની વાર્તાઓ પ્રકાશમાં આવી શકતી નથી. જગત્ સુધરેલું કહેવાય છે, પણ સ્ત્રીઓના સંબંધમાં તો જગત્ જોરું હતું તેવું ને તેવું જ છે. કાળ ધણે જ બચેકર હોવાથી સંભળીને પગલું ભરવામાં જ લાભ છે. તું હજી જવાન છે અને દુનિયાનો આરંભ તે હજી હમણાં જ કર્યો છે. એ એવા એવા દાખલાઓ સાંભળ્યા છે અને વાંચ્યા છે કે યુરોપમાંના આ દેશમાં એ સ્ત્રીહરણ કરનાર બદમાશોની જ વહ દીકરી તથા બહેનાદિનાં હરણ થયાં છે. એ ખારો ખોદનાર જ ખાડામાં પડ્યા છે, છતાં આ સુડેલના વાંસારૂપ જગત્માં એ વ્યવહાર ચલકર્યો નથી અને એને કોઈ અટકાવી શકનાર પણ નથી. પેલી “એક કબો ગુનાહનો સ્વીકાર” નામક

વાતીનો નાયક અમીરઅલી પોતાની બહેનને જ મારે છે તેના જેવું જ એ છે. આ નાટકનો ધધો જ ચુડેલનો વાંસો છે એમ નથી, પણ આ જગત પણ ચુડેલનો વાંસો છે. માયા પોતે જ ચુડેલ જેવી છે ત્યાં બીજાની શી વાત ?” હાલિતાએ શંકાનું નિરસન જરૂરું.

આ વાત સાલતી હતી તે દરમિયાન અમારી સ્પેશિયલ ટ્રેન એક ફલેંગ સ્ટેશનપર સિગ્નલ ન મળવાથી ઢલી રહી. ત્યાં અમે નાસ્તા પાણીની શરૂઆત કરી, અને ત્યાર પછી એક મોટા સ્ટેશને ટ્રેન થાંભતાં હરમતબનને મેં મારા આવવા વિશે અને બે માણસના ઉતરવાની સગવડ કરી રાખવામટે તાર કરી દીધો. માર્ગમાં કોઈ પણ પ્રકારની નાણવાળેજ ઘટના ન બની અને અમે દિલ્લીમાં આવી લાગ્યાં. રોકજીને મેં જણાવી દીધું કે:—“હું અને યુસુફ મારી એક બેન-પણીને ત્યાં જઈએ છીએ. મારો સામાન ભૂંદો રખાવજો. બેનજી દિવસમાં જગ્યાનો બંદોબસ્ત કરી સામાન ઉપાડી જઈશું.”

“પણ બેચાર દિવસ ને કંપનીની જગ્યામાં રહેવું હોય, તો તેમનું મને કરો પણ વધી નથી. બહાર જઈને અમસ્તાં તકલીફમાં શામટ પડે છે ? પછી તો જેવો તમારો વિચાર. હવે તમને કાંઈ વધારે આપણાથી કહી શકાય તેમ નથી.” શેઠજીએ પૂરેપૂરો વિવેક કરી બતાવ્યો.

“આ કૃષ્ણામટ હું આપનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. મેં તાર કરીને મારી બેનપણીને બાલાવેલી હોવાથી અત્યારે તો જઈશ, પણ જરૂર પડે તો કંપનીની જગ્યામાં પણ રહીશ.” મેં પણ ગાળ દેતાં મરે તેને ઝેર ન આપવાની યુક્તિ ચલાવી.

હરમતબન પોતાની બે ઘડાની ગાડી લઈને આવી હતી અને મારી વાટ જોતી સ્ટેશનની બહાર ગાડીમાં બેઠી હતી. તેના એક નોકર પ્લટફોર્મપર આવ્યો હતો અને હરમતબનના આવવાની તેણે અમને સૂચના આપી. બધો સમય લીધેલો સામાન હાલિતાને સોંપી, પેહેરેલે કપડે અમે—હું અને યુસુફ—સ્ટેશનમાંથી બહાર નીકળ્યાં અને ગાડી પાસે આવી લાગ્યાં.

હરમતબને સલામવાલેક્રમ સાથે દિલ્લીની શીરીન અને ફસીહ ઉંડું જખાનમાં અમારો એટલો બધો સત્કાર કર્યો કે તેનું વર્ણન કરવાની મારી અસંજ્ઞ લેખિનીમાં લેશ માત્ર પણ શક્તિ નથી. એક તો તવાચક, બીજું બહેલી ગણેલી અને ત્રીજું દિલ્લીમાં વસનારી એટલે તેની ભાવા અને લિચાકતનાં વખાણ કરવાં તે મોરનાં ઇંડાને ચીતરવા જેવું જ કહી શકાય. ગાડીમાં હરમતબને મને પાછળની સીટપર પોતાને પડાવે બેસાડી અને યુસુફે અમારી સામેની સીટપર સ્થાન લીધું.

ગાડી સાલતી થઈ અને જેમ જેમ માર્ગ કાપવા લાગી તેમ તેમ મારા નેવામાં આવ્યું કે, આખું દિલ્લીનગર હરમતબનપર એટલું બધું ફિદા હતું કે, કોઈ રાજમહારાજની સવારી વખતે લોકો જેમ રાત્રે નેવામટે આતુર હોય છે, તે પ્રમાણે તેઓ હરમતબનને નેવાની આતુરતા ધરાવતા હતા. અત્યારે હરમતબને પોશાક પણ તેવો જ પારદર્શક અને રંગીલો ધાર્યો હતો અને તેણે તેના સૌંદર્ય સાથે મળીને વિલાસિ જનેતાં નેત્રોનું વિરોધ બળથી આકર્ષણ કરવા

માંજી હું. કેટલાક જોળખીતાઓ હરમતબાનને ઇશારાથી સલામ કરતા હતા અને તેનો તે આંખના એવા તો બેમાલ્ય ઇશારાથી જવાબ આપતી કે એ નેત્રપદ્ધતી બાધાના આશયને તે બે વિના ત્રીજું કેઈ પણ સમજવાને સમર્થ થઈ શકે જ નહિ.

આવી રીતે નગરના લોકોના સુખદર્શનનો લાભ લેતાં અને દિલ્લીના વિશાસપ્રિય જોનેને અમારા સુખદર્શનનો અલગ્ય લાભ આપતાં અંતે હરમતબાનની બધી હવેલી આગળ અમે આવી પહોંચ્યાં. ગાદી ઉભી રહી, પાછળ ઉભેલા પેઢાવાળાએ તરત નીચે ઉતરીને ગાદીને ફરવાલે ઉઘાડ્યો, અમે નીચે ઉતરીને હવેલીનાં પગથિયાંપર ચઢ્યાં અને રોકાણીને ઇશારો મળતાં જ કોચમેન ગાદીને તબેલા તરફ લઈ ગયો.

પ્રકરણ ૧૯ મું

હરમતબાનની હવેલી

હરમતબાનના ડ્રોઇંગ રૂમમાં દાખલ થતાં જ મારી આંખો ત્યાંના બપકાને જોઈને એવી તો અંબઈ ગઈ કે, હું ઘડી બર આ મર્યાદામાં હું કે સ્વર્ગમાંના ઇન્દ્રધ્રુવનમાં છું એની પણ મારા હૃદયમાં શંકા થવા લાગી. એ યોરડામાંની નાના પ્રકારની ફેન્સી ચીજો, ગાલીચા, છબીઓ, ફર્નિચર અને તેવી જ બીજી વસ્તુઓનું વિસ્તારથી વર્ણન આપવાની મારી ઇચ્છા નથી. જેમણે કોઈ મોટા લક્ષ્મીપુત્ર (ધનાઢંચ) કિંવા રાજમહારાજાઓના એવા બેઠકના યોરડાઓ જોયા હોય (જેવા કે, વડોદરાના મહારાજાના લક્ષ્મીવિલાસ પેલેસમાંનો ડ્રોઇંગરૂમ, કચ્છના રાઘોશ્રીની મેલાતમાંનો સોનાથી મટેલા ફર્નિચરવાળો વિશાળ યોરડો, જૂનાગઢના નવ્યાબનો મહેલ અને નિલમ સરકારનો સ્લીપિંગ હોલ ઇર્લીફિ) તેમણે અવશ્ય મનમાં એવી કલ્પના કરી હોવી કે, તે યોરડાઓ કરતાં હરમતબાનનો બેઠકનો યોરડો કોઈ પણ પ્રકારે શોભામાં ઉતરતો નહોતો. કદાચિત્ રાજમહારાજાના યોરડાઓમાંની ચીજો સોનાથી અને રત્નોથી મટેલી હશે, તો અહીં ખાટાં રત્નો બહારના ચળકાટમાં સાચાં રત્નો કરતાં પણ વધી જતાં હોનાથી બહારની શોભા અને ગોઠવણીમાં તો એ યોરડો રાજમહારાજાઓના મકાનની સજવટને પણ થોડી વારને માટે બૂલાવી હોતો હતો. અને મોરોહો કે રશિયન લેધરના મટેલા ફિમજવાળા એક કોચપર બેસવાનું કહી એક હાસીને હરમતબાને કાંઈક ઇશારત કરી દીધી અને હાસી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. થૂસુકે પણ એ જ કોચના બીજા ખૂણાપર બેઠો હતો. એ કોચની નરમાસ અને કુમાસ મેની તો અવર્ણનીય હતી કે, બેસનારની તેપરથી ઉઠવાની બાથે જ ઇચ્છા થઈ શકે. એટલું જ નહિ, પણ કદાચિત્ જાંબ પણ આવી જાય. થોડીવારમાં જ બે નોકરો એક ટિપોય લાવીને અમારા સમક્ષ રાખી ગયા અને ત્યાર પછી તરત જ એ હાસીઓ લીલા તથા સૂકા મેવાના થાળ, શીરાળની બનાવટની અંચુરી શરાબ, પોર્ટુગાલનો પોર્ટવાઇન, બેચાર ભતનાં ઉર્ચાં શરબતો અને ચારપાંચ ભતના સુરખા વગેરે ખાલ પેચ પદાર્થોને ટિપોયપર ગોઠવી ગઈ. આ બધી ચીજો સ્વપાની રહેખી અને સ્વપાના ડિકેન્ટરમાં જ લાવવામાં આવી હતી. પોતાની

આજ્ઞા પ્રમાણે વસ્તુઓ આવતાં જ હરમતબન જે કુરસીપર બેઠી હતી ત્યાંથી ઊઠીને અમારી પાસે આવી અને સામી કુરસી મૂકાવીને બેઠા પછી કમળની બનાવટના આંત્રીના જે ખ્યાલામાં શીરાણને રેડી અમને કહેવા લાગી:—“આજે મારાં અહોભાગ્ય કે તમારાં જેવાં મેહરબાન મેહમાનો—તે પણ વળી આરાક માથાકુના સંકારનો આવો અલભ્ય પ્રસંગ મારા હાથમાં આવ્યો છે. હ્યો કરો બિસ્મિલ્લાહ અને તન તથા મનના યાકને ઉતારો. પછી આપણે નીરાંતે હરીશું ફરીશું અને પેટ ભરીને વાતો કરીશું.”

“હરમતબન, આપણે વધારે પરિચય ન હોવા છતાં માત્ર એક ખ્યાલ પાણીનો તમે આટલો બધો સંબંધ જાળવશો અને અમારો આટલો બધો સંકાર કરશો, એવી મારા મનમાં લેશ માત્ર પણ આરા નહોતી. અહીં મારી ધારણાથી સર્વથા વિરુદ્ધ પ્રકાર જોઈને મારા મનમાં એમ થવા માંડ્યું છે કે, આ ઉપકારનો બદલો હું ક્યારે વાળી શકીશ? હું તમારા જેટલી પૈસાવાળી કે બીજી કંઈ કરામતવાળી નથી. આજની જમારી આ લાયકીના બારથી મારું માથું સફાને મટિ નીચું જ નમેલું જોવાનું. ખચર—જેવી ઈશ્વરની મરજ. હું ધનુકુ હું કે ઈશ્વર તમારા સંકારનો બવિધ્યમાં મને યોગ મેળવી આપે અને પૂલ નહિ તો પૂલની પાંખડી એ કહેવત પ્રમાણે હું પણ તમારી સેવા કરવાને બાગ્યવતી થાઉં.” એ એવી રીતે વિચિત્રકર્શક આઈબરયુક્ત બાવણુ કરીને શીરાણને સુખદારા ઉદરમાં પહોંચાડી દીધી: અને થૂસુકે પણ સહજ ઉપકાર માનીને તરત મારું અનુકરણ કર્યું.

“મિસ આંખા! આટલો બધો વિવેક બતાવવાનો અને તકલ્લુલ કરવાનો પરિશ્રમ લેવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. જ્યારે તમે મારો સંકાર કર્યો હતો ત્યારે તમે મારી જાહોજલાલીથી જરા પણ જાણીતાં નહોતાં, એટલે તે નિઃસ્વાર્થ સેવાનો તો આ દુનિયામાં બદલો છે જ નહિ. વળી મેહમાન કોને ત્યાં હોય છે? મેહમાનની બની શકે તેટલી ખાતરહારી કરવી એ મેજબાનની પહેલી ફરજ છે. તે દિવસની બોજબાણને યાદ રાખી મારી સેવાને સ્વીકારવાનો આજે તમે મને માન્યા વગર પ્રસંગ આપ્યો, એમટ હું તમારો જેટલો પણ ઉપકાર કે આભાર માનું, તેટલો જાણ જ છે. આ ગરીબખાનાને તમારા પધારવાથી જે શોભા મળી છે, તે અવર્ણનીય છે. આ ઝૂપડું તમારું જ હોવાથી તમે મને તેટલા વખત સુધી અહીં રહો, તો તેમટ આ ખાદિમાને કરો પણ વાંધો નથી. જે નમક રોટી મળશે તે હાજર કરીશ અને તમારી સેવામાં રાત દિવસ તત્પર રહીશ. મેહરબાની કરીને હવે વધારે વિવેક બતાવી મને શર્માવશો નહિ.” હરમતબન પૂરેપૂરો દહેલવી વિવેક બતાવીને કહ્યું.

આ તો સાધારણ નારતાનો વિધિ હતો. એ નારતાને અમે બન્નેએ પૂરતો ઇન્સાફ આપ્યો પછી અને હરમતબનના હુકા તથા મોઢામાં મોંધી કીમતની ઈજ્જિયાન સિગરેટનો ધૂમાડો કર્યો પછી તે અમેને પોતાની હવેલીમાંના બીજા બાગમાં ફરવાને અને પોતાના ધરની બધી બાદશાહી વ્યવસ્થા બતાવવાને લઈ ગઈ. તેણે કહ્યું:—“જરા આલવા કરવાથી પણ પણ મોકળો થશે, વિખ્યાંતર થવાથી ફર્યને આનંદ પણ મળશે અને તેથી હવે પછીના ખાનાને વધારે સારો ઇન્સાફ આપી શકાશે.”

બેઠકનો ઓરડો રસ્તાપરના આગળના ભાગમાં ઉપર માળપર હતો, એટલે ત્યાંથી ઉતરી પાછળના ભાગમાં જવાને અમે નીકળ્યાં. વચ્ચે એક મોટા ચોક હતો, તેમાં એક બાબૂએ રસોડાની ચાર કોટડીઓ હતી, બીજી બાબૂએ જાનસ, નહાવાની ઓરડીઓ અને નળ વગેરેની વ્યવસ્થા હતી અને સામે ત્રીજી બાબૂએ મોખરાના જેવું જ એક બીજું મેહુ મકાન બાંધેલું હતું. એ મકાનના નીચેના ભાગમાં બેઠક જેવો જ સર્વ પ્રકારના ઉત્તમ સામાનથી સુગરિલો એક વિરાળ ઓરડો હતો અને ઉપરના ભાગમાં વચ્ચે ચાલવાનો રસ્તો રાખી બંને બાબૂએ સુવાના હારબંધ ઓરડા (દરેક બાબૂએ છ છની હાર હોવાથી બંધા મળીને બાર ઓરડા) બનાવેલા હતા. દરેક ઓરડામાં એક પલંગ, એક કોચ, કુરસી, એક ટ્રેસીંગ ટેબલ, સાદા પાણી અને ગુલાબજળથી ભરેલા ફૂલ, કાચના ઉંચા ગ્લાસ અને એવી જ બીજી ચીજો અને ભીંતપર પ્રેમના બિજા બિજા પ્રકારિને દર્શાવનારાં દેશી તથા અંગ્રેજ-યુરોપીયન-ઉત્તમ ચિત્રકારોનાં ચિત્રો લેવામાં આવતાં હતાં. એમાંના ત્રણમાર ઓરડામાં ભૂદી ભૂદી જતની તરણુ અને સુંદરતામાં રતિની બરાબરી કરનારી પ્રમદાઓ આકર્ષક અર્ધનગ્ન દેખાય તેવા પોશાકમાં સમ્પન્ન થઇને બેઠેલી કે સૂતેલી અમારા જોવામાં આવી અને તેમણે પણ અમારો સારી રીતે મુખસંકાર કર્યો. એ સુવાના ઓરડાઓ ઓળંગી ગયા પછી પાછળના ભાગમાં એક ઓરડો ખાસ નાના મકારનાં વાઘચત્રોમાટે રાખવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં સિતાર, સારંગી, દિલરૂબા, તાબિસ, ફિઝલ, હામોનિયન, પિયાનો, મૃદંગ, નરધાં, ખંજરી અને એવાં જ બીજાં વાદ્યયંત્રો વિપુલ પ્રમાણમાં પડેલાં હતાં. આથી અનુમાન કરી શકાતું હતું કે, હરમતબ્બનના ધરમાં નૃત્ય ગાનના મોટામોટા જલ્સા થતા હોવા જોઈએ અને જે તરણુઓ અમારા જોવામાં આવી હતી, તેઓ ખાસ એ જ કાર્ય કરતી હોવી જોઈએ. પણ પાછળથી મારે મારા એ અનુમાનને કેટલેક અંશે ફેરવતું પશ્યું અને તેનું કારણ હું આગળ ચાલતાં જણાવીશ.

હરમતબ્બને તે વાદ્યયંત્રોવાળા ઓરડામાં તે તરણુઓને બોલાવી અને વાદ્ય-યંત્રો વગાડવાની આજ્ઞા કરી દીધી. અમે બધાં કોચપર બેસી ગયાં અને તે તરણુ-ઓએ બિજા બિજા વાદ્યોને હાથમાં લઈ સ્વરો મેળવી જ્યારે વગાડવાની શરૂઆત કરી અને તેમને બ્લિ ઓરડામાં ગુંજ અમારા શ્રવણમાં આવી અથડાયો, તે વેળાએ પુસ્તકોમાં વાંચેલી ઈન્દ્રસભાની છટાને મને પ્રત્યક્ષ ભાસ થવા લાગ્યો. એ જ વેળાએ, જો આવો કોઈ એક પ્રવેશ કોઈ નાટકમાં ગોઠવવામાં આવ્યો હોય તો બહુ જ આકર્ષક થઈ પડે, એવો વિચાર પણ મારા મનમાં જન્મ્યો. તે તરણુઓએ તુર્કિસ્તાનના જનનાખાનાની બેગમે તથા બાંદીઓ જેવા પોશાકો પહેરેલા હોવાથી જાણે તુર્કિસ્તાનના કોઈ પાસા કે અમીરના જનનાખાની લોડીઓ જ દિલ્લીમાંના હરમતબ્બનના મકાનમાં આવી હોયની, એવો પણ કેટલેક અંશે ભાસ થતો હતો. એ વાદ્યયંત્ર વગાડવાની પોતાની કુશળતાને પરિચય કરાવ્યા પછી એક દિલારામ નામની યુવતીએ તુર્કી ભાષામાં એક ગાયન ગાયું. તેનો કંઠ એટલો તો મધુર હતો અને હૃદયારી એવા તો સ્પષ્ટ હતા કે, હું તથા યુસુફ તુર્કી ભાષાનો કંઠો પણ ન જાણતાં હોવા છતાં એ ગાયન શ્રીઆરસનું હોતું જોઈએ, એવી કદ્દમના તલ્કાળ કરી શક્યાં અને મુન્ધ બની ગયાં. તે યુવતીના હાવબાવો

ગાયનના આશયને વિશેષ વ્યક્ત કરતા હતા. હવેલી ભોવામાં અને ગાયન આદિ સાંભળવામાં લગભગ બે અઢી કલાક જેટલો સમય વીતી ગયો. અને તેટલામાં જમવાનો વખત પણ થઈ ગયો. હરમતભને ત્યાં જ જમવાનું મંજૂર્યું. અમો બધાં નીચે દરતરખાનપર બેસી ગયાં અને નાના મકારની આવેલી ખાત્ર વસ્તુઓને ન્યાય આપવાનો આરંભ કરી દીધો. ભોજનની આવી ઉત્કૃષ્ટ વ્યવસ્થા કોઈ નવાબ કે સુલ્તાનના મહાલયમાં પણ હશે કે કેમ, એની શંકા જ હતી. માંસ, મત્સ્ય, લીલોતરી અને ધાન્યનાં નાનાવિધ પકવાનો અને શાક આદિમાંથી જે ખુશખૂશ આવતી હતી, તેથી જ કુધાની અર્ધ શાંતિ થઈ જતી હતી, તે પછી તેમને ખાવાથી સ્વર્ગીય શાંતિનો લાભ મળે, એમાં તો પૂછવું જ થું? જે યુવતીઓએ થોડા વખત પહેલાં અમને પોતાના વાલવાદન અને સંગીતવડે રીઝ્યાં કર્યાં હતાં, તેઓ જ હવે અમારી જમવા વખતની સરખામી શેકાઈ ગઈ હતી. એમાંની બે આળાઓ યૂરોપિયન, એક રૂર્નેશ અને એક રશિયન હતી, એ બેઠને મને કાંઈક આશ્ચર્ય થયું; પણ એનો ભ્રુદ પાછળથી મારા ભણવામાં આવતાં એ એક સાધારણ ઘટના હોવાથી મારું તે આશ્ચર્ય સર્વથા આવ્યું ગયું.

આખો દિવસ અમે હરમતભનની હવેલીમાં નાના મકારના આનંદવિનિદ, વાર્તાલાપ અને વિલાસોપભોગમાં વીતાવ્યો. દિવસ ક્યાં ચાલ્યો ગયો અને રાત ક્યારે પડી, એનું પણ મને કે યુસુફને ખાતર જાણ નહિ. રાતના જમવાના પદાર્થો તો વળી એવા તેજનાવાળા હતા કે જમ્યા પછી એક જાતનો નરો ચઢવા માંડ્યો, અને જાણે ઉચ્ચ મકારની મદિરાનું યથેચ્છ પાન કર્યું હોય તેવા ભાસ થયો. એ આજ પદાર્થોમાં બદામ, પિસ્તાં, મારોળી, જયફળ, એલથી, અંગૂર, કસ્તૂરી અને કેસર જેવી વસ્તુઓનો મુક્ત હસ્તે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. હું તો વિચારમાં જ પડી ગઈ કે, આવો રાજા જેવો ખર્ચ રાખીને બેઠી છે તે હરમતભનની કેણું જાણે કેટલીયે પેદારા હશે, અને હવે પણ તેમ જ. નૃત્યગાયનની આવક ઉપરાંત બીજી એક જાતની તેને એટલી બધી આવક હતી કે જેની કલ્પના કોઈના પક્ષ મસ્તિકમાં તત્કાળ આવી શકે જ નહિ. એ બધો ભેદ કેટલાક લાંબા વખત પછી મારા ભણવામાં આવ્યો.

રાત્રિનું પૌષ્ટિક અને માદક ભોજન લીધા પછી વધારે વાર બેઠવા કે બેસવાની અમારી ઇચ્છાનો લેપ થયો, અને નિદ્રાધીન થવાની અમને મુજબ વાંચના ચલાગી. આહાર અને વ્યવહારમાં લગ્ન ન રાખવી અને પોતાની મહિતને મને તે રીતે જાળવવી, એ મારો પ્રથમ સિદ્ધાંત હોવાથી એ તરત મારી મેજબાનને જણાવ્યું:— “હરમતભન ! આજની આપની મેહમાનદારીથી તબીયત એવી તો ખુશતર થઈ ગઈ છે કે, હવે વધારે વાર જાગરણ ન કરવાની જ મનોવૃત્તિ થાય છે. અમને હવે સૂવ-મટીની વ્યવસ્થા કરી આપો તો મોટા ઉપકાર. એક તો મુસાફરીનો થાક હતો અને આજે દિવસના એક કલાકનો પણ આરામ લીધો નથી, એટલે રાતે સૂઈ જઈએ તો સવારમાં પાછી તાજબી આવે; નહિ તો આવતી કાલે મને તો અવસ્થા તાજ આવી જવાનો.”

“તાજ આવે તમારાં દુરમનેનો. ગજરાઓ છે શામટે ? સૂવાની બધી વ્યવસ્થા એ બપોરથી કરી રાખી છે. વાલચંનેવાળા બોરડામાં બે પલંગ સહુ રાખ્યા સાથે

તૈયાર છે, ત્યાં જઈને પોલી જાએ; અને જો ઉપરના ઓરડામાં સૂવાનો વિચાર હોય તો ત્યાં પણ પલંગ અને બીજી જરૂરી ચીજો હાજર છે. એક બાંદીને આખી રાત ખાસ તમારી હાજરીમાં રહેવાની આજ્ઞા મેં આપી છે, છતાં બીજી બાંદી જોઈએ તો આપું. તે પણ દાખરો, પંખાવતી, વાયુ ઢાળશે, અને બીજું જે કામ પડશે તે કરી આપશે. અહીં રાતે જાગીને બૂમ કરશો, તો પણ તરત જવાબ મળશે. અહીં તમને કોઈ પણ બાબતની અડચણ ભોગવવી પડે તેમ નથી. જાએ; ખુદા હાફિઝ; ખુશીથી સૂઈ જાઓ. સવારમાં ઈન્શાઅલ્લા પાછાં જાણીશું.” હરમતજને આધીનતા દર્શાવી.

વાલયંત્રોવાળા ઓરડામાં જ સૂવાનું અમે વધારે પસંદ કર્યું. તે ઓરડાને પાછળનો શામ પશ્ચિમાભિમુખ હોવાથી હવા પણ સારી આવતી હતી, તેમ જ રાતે કઢાચિત્ ઉઠતું પડે તો પણ દાંદરો ઉતરવાની અને ચઢવાની અગત્ય નહોતી. મારી એ ઇચ્છાને જણતાં જ બાંદીને મોકલી, ત્યાં હરમતજને લાઇક વર્ગે કરાવી, અને થોડીવારમાં જ હું મારા દિલ્હાર યુસુફને સાથે લઈ તે રાયનમંદિરમાં જઈ પહોંચી. ત્યાંનું વર્ણન કઢાચિત્ કેટલાકેને અતિશયોક્તિ જેવું લાગશે, પણ તેમણે નિશ્ચયપૂર્વક માનવું કે, મારા કરેલા આ વર્ણનમાં અતિશયોક્તિનો એક અક્ષર માત્ર પણ નથી. પલગો સીસમના લાકડાના, સુંદર નક્ષીકામવાળા અને તેથી મોટી કીમતના હતા. તે ઉંચા હોવાથી ઉપર ચઢવા માટે મજબૂતની માદીવાળું એક સ્ટેલ નીચે રાખવામાં આવ્યું હતું. શય્યાને શરીરને સ્પર્શ થતાં જ મત્વલ્લ અનુભવ મળ્યા કે, ગાદલાં અત્યંત મૃદુ રૂનાં બેરેલાં અને મખમલના પડવાળાં હતાં, અને તેમની ઉપરની સફેદ ચાદરો ચીનાઈ રેશમની હતી. ઓસીકાં પણ તેવાં જ હતાં, અને પણ આમળ ઓઢવાના વિલાયતી રંગ તથા કાશ્મીરની શાલ દરેક સોથી દોઢસો રૂપીઆની કીમતનાં હોવા જોઈએ, એવું તત્કાલ અનુમાન કરી શકાતું હતું.

અમે બંને સૂવાનાં લઘુ વસ્ત્રો પહેરી જેવાં પોતપોતાની શય્યામાં પડ્યાં કે તરત બે બાંદીઓ આવીને મોરની પાંખોના સુંદર કરીમરીના પંખાઓવડે અમેને માથું ઢાળવા મંડી ગઈ. આવી સુંદર હવેલી, આતું સુંદર રાયનમંદિર, આવા સુંદર પલંગ, આવી સુંદર શય્યા અને સુંદર વીજનવતી સુંદર દાસીઓ આદિને જોઈને અમે બંનેએ થોડીવારને મૃતિ પોતાને રાજ તથા રાણી ધારી લીધી હોય, તો તેમાં અસ્વાભાવિકતા કે નવીનતા જેવું કંઈ પણ નહોતું. રાજ અને રાણી રાયન વેળાએ આના કરતાં પણ અધિક રો વૈભવ ભોગવતાં હશે ? કંઈ જ નહિ.

પાશ્વમાભિમુખ બારીઓમાંથી વાયુની સુખકારક શીતલ લહરી આવતી હોવાથી થોડીવાર પછી બંને બાંદીઓ અમારા પગ દાખવાના કાર્યમાં લાગી ગઈ. જે બાંદી મારા પગ દાખવા બેસી હતી, તેને ચરીર દાખવાની કળા એવી તો ઉત્તમતાથી અવગત હતી કે તેનું યથાર્થ વર્ણન થતું અસંભવ છે. પગ તો બહુલ બાયરીઓ અને ધરનાં છાકરાં પણ દાખે છે અને પીઠપર સુકીઓ પણ મારે છે, તે એટલે સુધી કે પોતાના બધા બળને તેઓ પોતાના ધારવા પ્રમાણે વ્યય કરી નાખે છે; છતાં એ કળાથી તેઓ અજ્ઞ હોવાથી તેમના એ પરિશ્રમથી સામા બહુને

જેઠાએ તેવો સંતોષ મળી શકતો નથી; કેટલીકવાર તો સાચું શરીર હવમચી જાય છે, અને યાકેલા શરીરને સુખનો સ્પર્શ થવાને બદલે પીડા ભોગવવાનો જ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. પણ આ બાંદીએ તો હા કરી. જેવી મખમલની શય્યા મુદુ હતી, તેવા જ તેના હાથ બળવાન અને પરિભ્રમહારક હોવા છતાં અત્યંત મુદુ અને સુખકારક હતા. તેના હાથોનો પવનની લહરી સાથે શરીરને સ્પર્શ થતાં જ નિદ્રાદેવી પોતાના સ્થાનમાંથી પ્રયાણ કરી, મારાં નેત્રોના નિકટમાં આવવા લાગી.

મારા બાજે આવેલી બાંદી તો રૂપરૂપના અવતાર જેવી જ હતી. એ બન્નેનાં નામ અનુક્રમે-બન્ને મુસલમાન જાતિની હોવાથી-ખચરન અને મરીયમ હતાં. મેં જ્યારે ખચરનની પ્રશંસા કરી ત્યારે તેણે પોતાની નમ્રતા-ખાકસારી-બતાવતાં કહ્યું કે:-“મારા કરતાં જેમ મરીયમ સુંદરતામાં વિશેષ છે, તેમ તે આ ચંપી કરવાની કળામાં આખા દિલ્લી શહેરમાં એક જ છે. એના હસ્તનો જ્યારે તમારા શરીરને સ્પર્શ થશે, તે વેળાએ તો અહીં જ તમોને જન્મતમાં હોવાનો ભાસ થવા માંડશે !” તેના આ ઉદ્ગારને સાંભળી મારા હૃદયમાં ફીનના સ્વાભાવિક દોષ દ્વેષની જન્મતિ થઈ. મારા શરીરમાં રોમાંચ થયો. મરીયમ ત્રી છતાં તેના હસ્તનો મારા શરીરને સ્પર્શ થતાં જન્મતમાં હોવાનો ભાસ થાય ! એથી મનમાં જ હું શંકાશીલ થઈ કહેવા લાગી કે:-“મરીયમ આવી સુંદર તથા કળાનિપુણ હોવાથી મારી નિદ્રિતાવસ્થાનો લાભ લઈ ચૂસુફ એના પ્રેમજનનમાં તો નહિ ફસાય ? ચંચળ મનના એ નાટકવાળાનો વિચાર શો ?” આવા વિચારથી કેટલીક વાર સૂધી તો હું જગતી રહી, પણ અતે પૌષ્ટિક વસ્તુઓના મદ, શીતલ પવન, અને ખચરનના હસ્તસ્પર્શ આદિ બહુમરેલાં સાધનોએ મને મરણતુલ્ય ગાઢ નિદ્રામાં નાંખી દીધી.

* * * * *

રાતે લગભગ બે વાગ્યાનો વખત હતો, એ વેળાએ અચાનક પાસું બદલતાં મારી આંખ બિઘડી ગઈ. પ્રથમ ચૂસુફની સામે મારી પીઠ હતી, હાં હવે આંખો બરાબર સામી આવી ગઈ અને એક અજબ ખેલ મારા જોવામાં આવ્યો. મારી સામે ખરી ઠરી, પણ થોડાક ફેરફાર સાથે. મારી બાંદી ખચરન મને ગાઢ નિદ્રામાં પડેલી જોઈ નીચે ગાલીઆપર નિદ્રાવશ થઈ ગઈ હતી, પણ મરીયમ હજી નિદ્રાવશ ચૂસુફના મસ્તક અને મુખમંડળપર હાથ ફેરવતી બેઠી હતી. તેની પીઠ મારી તરફ હોવાથી મને તે જોઈ શકતી નહોતી, પણ હું તેની એકાને બરાબર નિહાળી શકતી હતી. ચૂસુફના મનમાં વિકાર ઉદ્ભવવાને બદલે મરીયમના મનમાં વિકારનો પ્રથમ ઉદ્ભવ થયો, અને પોતાના તે વિકારને રોકી ન શકવાથી હૃદયને શાંત કરવામટિ-ચૂસુફના અંદરસમાન મુખના ચુંબનનો સ્નાહ તેણે ચોરીથી લઈ લીધો.

મારી માલિકાની ચીજપર બીજી ચોરડીને તરાપ મારતી જોઈને જો કે મારા હૈયામાં તો હોળી સળગી ગઈ, પરંતુ પાસકાનું ધર હોવાથી અને તેમાં પણ વળી રાત્રિનો સમય હોવાથી હોહા કરવાનું મેં બાળખી ન ધાર્યું. કાંધની જવાબાને મેં હૃદયમાં જ રામાવી દીધી. ચોરનું મન સ્થિર હોવું જ નથી, એટલે ચુંબન લીધા પછી તે ચોરડી મરીયમે મારી તરફ જોયું, અને તેની ખિસારી જેવી આંખો તરત પામી ગઈ કે, હું જગતી હતી. એટલે તે બીજી વાર તેની

ચેષ્ટા કરવાની હિમત ચલાવી શકી નહિ, અને તરત લાંથી હડીને ગમ્મંતી કરી ગઈ. તેના જવા પછી મેં નીચે ગાલીચાપર પડેલી ખચરનને જગાડીને “મને મળસકે હડીને ગરમ પાણીથી નાહવાની દૃવ છે; મારું જ અને ગરમ પાણી તૈયાર કરી નાખ” એમ કહી બહાર વિદાય કરી ચોરડાનાં બારણાં અંદરથી મનખૂત વાસી દીધાં, અને યુસુફને જગાડ્યો. અત્યાર સુધી મારા મનમાં શંકા હતી કે યુસુફે કદાચિત્ જાગતો હશે અને આ કૃતિ તેને પોતાને ગમતી હોવાથી જ થઈ હશે, પણ તેને ગાઢ નિદ્રામાં પડેલાં જોઈને મારી તે શંકાનો લોખંડો થઈ ગયો. યુસુફ મારી દૃષ્ટિમાં સર્વથા નિર્દોષ દેખાયો.

“કેમ અને શામાટે જગાડ્યો?” યુસુફે જાગીને આંખો ઓળતાં સવાલ કર્યો.

“તમારા કબજામાં સોંપેલી મારી પ્રેમરૂપ થાપણુ અજાનક ન ચોરાઈ ભય એટલામાટે.” મેં જરાક માર્મિકતામાં જ ઉત્તર આપ્યું.

“એટલે?” યુસુફે ગભરાટમાં પડીને પોણે, “આ બધી બધી તમારા મનમાં શંકાપિશાચિકાનો વાસ શા કારણથી થયો છે, તે હું સમજી શકતો નથી. અહીં તો કોઈ અત્યવતી છે નહિ, કે જેથી આવી સંકલ્પને ચિત્તમાં સ્થાન આપી શકાય!”

“અરે મારા નાહાન આશક! દુનિયામાં એવી એવી તો ઘેરોડો સત્યવતીઓ ભરેલી છે. તમે તો હૃદયમાં ગાફિલ થઈને પડ્યા હતા, તેવામાં એક અજાણ જોવા બનાવ બની ગયો છે અને તેટલામાટે જ મારે તમને જમાડવા પડ્યા છે.” એમ કહીને મેં મારી નજરે જોયેલા બનાવનું ચર્ચા વર્ણન કરી સંભળાવ્યું. એ વર્ણન સાંભળી આશ્ચર્યમાં જ તેના મુખમાંથી એવો ઉદ્ગાર નીકળી ગયો કે:—“ખરેખર આ દુનિયામાં રૂપાળા થઈને અવતરણું, એ પણ એક અજાણ ગુનાહ છે!”

“એમ જ છે, અને તેટલામાટે રૂપાળાં સ્ત્રીપુરુષ પોતાની પવિત્રતાને બળવવાની ઘણી જ ચિંતા રાખવાની છે. પારકાના ઘરમાં આવી ઘોર નિદ્રાને આધીન થઈ, એ રૂપવાનેને ઉચિત નથી.”

“તે જ પ્રમાણે દુકા વખતની ઓળખાણવાળી ગમે તેવી પણ એક બાબતી ઓરતના ઘરમાં, મોટા વિશ્વાસથી આવી રીતે આવીને બેઠકક નિવાસ કરે, એ પણ અયોગ્ય જ કહી શકાય. હું તો તમારા કીધે જ અહીં આવ્યો છું; એટલે અહીં જે કંઈ પણ લાભ કે હાનિ થાય, તેના શ્રેય કે અશ્રેયના ઉત્તરદાતા તમે જ છો; મારો એની જોડે કશો પણ સંબંધ નથી.” યુસુફે બિલકુલ ખરાં વચનો ઉચ્ચાર્યાં, અને તે વધારામાં પોણે કે, “જો એક નાચીજ બાંદીએ આવી ગુસ્તાખી કરી હોય, તો બહેતર છે કે એ વાત તેની શેઠાણીને જણાવવી અને તેની ફરિયાદી કરાવવી.”

“મારો પણ એ જ વિચાર છે.....” હું વધારે બોલવા જતી હતી એવામાં બહાર કોઈ ધીમા સ્વરે વાતચીત કરતી એ વ્યક્તિએ ઉભેલી હોય, એવો મને ખાસ થયો અને તેથી વાતને અધૂરી મૂકી મેં બારણું ઉઘાડી બહાર ડોકિયું કર્યું, પણ કોઈ મારા જોવામાં ન આવ્યું મેં બહારથી આવેલા સ્પષ્ટ સ્વર સાંભળ્યો હતો અને ત્યાં તો કોઈ નહોતું, એટલે હું વધારે અભયળીમાં પડી ગઈ, અને આમાં

અવશ્ય કાંઈ પણ ભેદ હોવો જોઈએ, એવો મારો નિશ્ચય થઈ ગયો. મેં કલ્પના કરી કે, કદાચિત્ “એક તો ભરીયમ જ અમારી કાંઈ વાત સાંભળી શકાય તો સાંભળવામાટે આવેલી હોવી જોઈએ, પણ બીજું કોણ હશે ? અચરન ?” કોણ જાણે શા કારણથી હું મારા કલ્પનાસ્વપ્ન અશ્વને વધારે દોડાવી શકી નહિ.

એ પછી મને ઉધ આવી નહિ, અને વિચારમાં જ એટલો બધો કાળ વીતી ગયો કે, અચરને આતીને ગરમ પાણી તૈયાર હોવાની વહીં આપી લાંબે જ મારા જાણવામાં આવ્યું કે, ઉષ્કાળ થઈ ગયો હતો અને અડધોડાયની તૈયારી હતી. આવશ્યક પ્રાતવિધિથી સુકત થઈ, સ્નાન આદિ કરીને જે વેળાએ હું અને યુસુફ પાછા અમારા રાયનમંદિરમાં આવ્યાં, તે વેળાએ હરમતબલ પોતાના મનોહર નિરાવેશમાં ત્યાં આવી હતી, અને ભરીયમના અજાનક અદૃશ્ય થઈ જવાનો આખી હવેલીમાં કોલાહલ મચી ગયો હતો. ગુસ્સાખાનામાંથી હું રાત્રિને જતાંત ચાહે પીવા વખતે હરમતબલને જાણવાનો વિચાર કરતી હતી એવામાં ભરીયમના ગુમ થવાના સંભળાયલા સમાચારે મને અજાનક વિશેષ આશ્ચર્યમાં નાંખી દીધી. પહેલી જ રાત્રે એક સાધારણ આકરડી પોતાની શેઠાણીના એક મહેમાનને નિદ્રાવસ સ્થિતિમાં ચાહતી યાય અને તે જ પાછી રાતમાં ને રાતમાં જ અદૃશ્ય થઈ જાય, એ સર્વ રહસ્યપૂર્ણ ઘટનાઓ હતી; છતાં તેના ગુમ થવાથી રાત્રિનો જતાંત કહેવાનું મેં યોગ્ય ન ધાર્યું. તત્કાળ ખોવાયલી ભરીયમનો કશો પણ પત્તો મળી શક્યો નહિ.

હરમતબલને ભરીયમને શોધવાની પોલીસને સૂચના મોકલી દીધી અને ત્યાર પછી આગલા દિવસ પ્રમાણે જ તે અમારી સરખરા કરવા મંડી ગઈ. ભરીયમની એ રાત્રિની પ્રેમચિહ્ના તથા અદૃશ્ય થવામાં એક મહાભયંકર ભેદ સમાજલો હતો, એ વાર્તા કેટલાક લાંબા કાળ પછી મારા જાણવામાં આવી.

પ્રકરણ ૨૦ સું

સ્વેતાંગ શીલર

અમે એવી રીતે હરમતબલની હવેલીમાં મહેમાન તરીકે ત્રણ દિવસ વીતાવ્યા. હરમતબલને અમારી ખાતરહારી કરવામાં કરી પણ ખારી આવવા દીધી નહિ. થોડે દિવસે બપોરનું ખાનું લીધા પછી પાન ખાઈ, હુકમી નળીને મોઢામાં સ્થાન આપ્યા પછી મેં ધીમેથી જણાવ્યું:—“બાલુ હરમતબલ ! તમે અમારી એક વખતની મુલાકાતમાં જ જે આવી ખાતરહારી કરી છે, એ એહસાનનો બદલો અમારા જેવાં ગરીબ માણસોથી કદાપિ વાળી શકાય તેમ નથી. કાયદો એવો છે કે, ‘એક દિવસ મહેમાન, બીજો દિવસ મર્દ’ ત્રીજો દિવસ રહે તેની અક્ષલ ગઈ,’ આને અમેને અહીં આવ્યાને ચોથો દિવસ થઈ ગયો છે તો હવે કૃપા કરીને અમને અમારા સ્થાને જવાની રજા આપશો, એવી હું આશા રાખું છું. અમે અહીં ભૂંડી જગ્યા લઈને જ રહેવાનાં છીએ, એટલે પછી વળી એક બીજાને ત્યાં આવીશું, જઈશું અને આપણો સંબંધ વધતો જ રહેશે.”

“મિત્ર કૃપા ! ‘ત્રીજો દિવસ રહે તેની અક્ષલ ગઈ’ એ કાયદો સાધારણ મહેમાનો મંદિરો હશે, પણ હું તો તમને મારાં એક બહેન કરતાં પણ વધારે

માનું હું, એટલે એ કાયદા પ્રમાણે વર્તવાની અહીં કરી પણ અગત્ય નથી. આ ઘર મારું નહિ, પણ તમારું જ છે. તમારી નાટક કંપની જેટલા દિવસ દિલ્લીમાં રહેવાની હોય તેટલા દિવસ અહીં જ રહો, તો મને કરી પણ અડચણ થવાની નથી. આ મોટી હવેલીમાં જગ્યાની કાંઈ ખેડ નથી અને રસ્તેકામાં ચાળીસ માણસની રસોઈ થાય છે, એટલે તમે જો માણસ કાંઈ વધારે થવાનાં નથી. હું તો કરી જુદાઈ રાખતી જ નથી. તમે જુદાઈ રાખતાં હો તો તમારી ઇચ્છા અટકી સગવડો તૈયાર હોવા છતાં વિના કારણ જુદું મકાન રાખવું અને નવું વસાવવાની અનેક તકલીફો વેઠવી, એ બધો ખટાપ શામાટે ? સાથે વસીશું તો એક બીજાના સ્વભાવને વધારે સારી રીતે જાણી શકીશું અને આપણે પરસ્પર પ્રેમ પણ વધારે દૃઢ થતો જશે. એ તો તમે સાંભળ્યું જ હશે કે, 'સોનું જોઈએ કરી અને માણસ જોઈએ વસ્તી;' તમારે ક્યાં વર્ષ બે વર્ષ રહેવું છે ? ચાર મહિના અહીં ગાળી નાખવા એમાં તે શું ? હું દિલ્લીમાં વસ્તી હોઈ અને તમે જુદું મકાન બાંડે રાખી રહો, એ સારું દેખાય ખરું કે ? એમ થાય તો પછી આજખાણ શા કામની ?" હરમતળને અતિશય આગ્રહ કર્યો.

"મારાં મેહરબાન ! આપની આ ઉદારતા અને સહકાર્યમાટે હું અંતઃકરજીથી આપનો આભાર માનું છું. છતાં મારી એવી ઇચ્છા છે કે, પૌતાના જુદા મકાનમાં રહી શકાય અને કોઈને વધારે તકલીફ ન અપાય તો વધારે સારું એ તો આપ જાણો જ છે કે, અહીં કોઈની સાથે મારો વધારે પરિચય નથી, એટલે જુદું ઘર માંડીશું તોપણ કેટલીકે ચીજ વસ્તુ કે માણસ વગેરેની મદદ તો અમારે આપની પાસેથી લેવી જ પડશે, અને મારી ધારણા પ્રમાણે આપને તેટલા પરિશ્રમ આપવો જ બસ છે મીઠા ઝાડનાં મૂળિયાં ઉખેડી કાઢવાં ન જોઈએ, એ જ જગતની નીતિ છે. આપણે હમેશાં એક બીજા સાથે મળતાં રહીએ, એવો જ આપનો વિચાર હોય. તો આટલામાં આપના પડોશમાં જ આપ કોઈ સારી જગ્યા બાંડે હઈ આપો, એટલે અમે ત્યાં જ રહીશું. બાકી એથી વિશેષ આપની ઉદારતા તથા બલાહતો ખેટા લાભ લેવાની અમારી ઇચ્છા નથી. કૃપા કરીને હવે અધિક આગ્રહ ન કરશો." એ એક વિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી હરમતળની હવેલીમાં રહેવાની અનિચ્છા દર્શાવી.

દુનિયાની તજજ્ઞબાકાર હરમતળન મારી મનોભાવનાને જાણી ગઇ અને તેથી વિશેષ આગ્રહ ન કરતાં મારી ઇચ્છાને અનુકૂળ થઈ કહેવા લાગી:—"ચિંતા નહિ; તમારું મન કોઈ રીતે દુઃખાય તેમ વર્તવાની મારી પણ ઇચ્છા નથી. હજી આપણે લાંબા વખતનો સહવાસ થયો નથી, તેથી તમારા મનમાં આવી બિજાતા વસે તો તે સ્વાભાવિક છે. હું અહીં પાસે જ આજે કોઈ સારી જગ્યા બાંડે રાખી સુવા બેસવાનો સામાન અને વાસણસાજ વગેરે મોકલી બધી યોગ્ય વ્યવસ્થા કરાવું છું. તમે ખુશીથી જુદાં રહેજો; રાંધવા અને બીજા કામ માટે મારી એક બાંદી તથા નોકરને પણ હું મોકલીશ. આશા છે કે, આ ગરીબ નાગીજની આટલી સેવાનો તો અવશ્ય તમે બન્ને સ્વીકાર કરશો જ."

"એ માટે અમને કરો. પણ વધિા નથી. ડીક ત્યારે આવતી કાલ સુધીમાં આ બંદોબસ્ત થઇ જાય તો વધારે સારું; પરમ દિવસથી તો નાટકની શરૂઆત થશે અને અમારે નોકરીપર ચઢવું પડશે." એ જણાવ્યું.

“આવતી કાલે સવારમાં જ તમે પોતાના મકાનમાં નિવાસ કરી શકશો. આ બાબતની હવે તમારે કશી પણ ફિકર રાખવી નહિ. એની જવાબદારી હવે મારા માથાપર આવી.” હરમતભને આશ્વાસન આપ્યું.

લલિતાને આર દિવસથી મળાયું નહોતું, એટલે યૂસુફને સાથે લઇને હું કંપનીને ઉતારે લલિતાને મળવામાટે હરમતભનની ગાડીમાં બેસીને રવાના થઈ ગઈ.

લલિતાએ પણ નાટકશાળા (માંડવા) ની પાસે જ-લગભગ પાંચસો કદમની હદમાં એક સારી જગ્યા પોતામાટે બાડે રાખી લીધી હતી, અને તે બીજે દિવસે ત્યાં રહેવામાટે જવાની હતી. તેને મળીને અને રટશન તરફથી ફરીને હું અને યૂસુફ પાછાં આવ્યાં, એટલે તરત જ હરમતભને કહ્યું-“જગ્યાનો બંદોબસ્ત થઈ ગયો છે, બાકુ મહિનાનું સાત રૂપિયા છે અને જગ્યા ધણી જ સારી છે.”

મેં ફરી એક વાર તેની મેહરબાની મઠિ ઉપકાર માન્યો અને આગળની પેઠે જ રાત ત્યાં વીતાડી. સવારમાં ચાહે નાસ્તો લીધા પછી હરમતભ અને બન્નેને લઇને અમારી નવી જગ્યામાં લઈ જવામાટે નીકળી.

એ મકાન હરમતભનની હવેલીના પાછળના ભાગમાં આવેલું હતું અને તેના પાછલા દરવાજાની બરાબર સામે જ અમારા મકાનનો આગળનો દરવાજો પડતો હતો. ત્યાં જઈ ત્યાંની વ્યવસ્થા જોતાં અમે તો દંભ જ થઈ ગયાં. મકાનમાં નીચેના ભાગમાં બે મોટા ઓરડાં અને ઉપર બે સહજ નાના ઓરડા અને એક અગાસી એમ પાંચ ભાગ હતા. પાછળના ભાગમાં સારું આંગણું અને તેમાં ન્હાવાની ઓરડી, રાંધણિયું તથા જાનરુ વગેરેની વ્યવસ્થા હતી. ઉપરના ઓરડામાં બે પલેમ, બે કોચ, એક ગોળ ટબલ, ચાર કુરસીઓ, કેટલીક તસ્વીરો, એક હંગિંગ લેમ્પ અને ટબલ લેમ્પ, ફર્શ પર તુર્કિસ્તાનની બનાવટનો કીમતી ગાલીચો તથા ચૂકાદાની વગેરે વસ્તુઓ એવી તો કળાથી ગોઠવવામાં આવી હતી કે, ત્યાં અમારો નજી કેટલાંક વર્ષોના વાસ હોય, તેવા જ રંગ જણાતો હતો. નીચેના ઓરડામાં પલેમ વિના લગભગ એવા જ બીજો ઠાઠ હતો. નીચે બે આરામ કુરસીઓ વધારે હતી. રસોડામાં રાંધવામાટેનાં બધાં વાસણો, કપ સોસર્સ અને દાણો મસાલો સુઢાં તેચાર હતાં, અને એક બાંઈ તથા એક નોકર અમારી નોકરીમાટે પણ હાજર હતાં. કંપનીના ઉતારેથી જે અમારો થોડો ધણો સામાન આવ્યો, તેને છાડવાની કે દિલ્લીમાંથી નવો સામાન ખરીદવાની અમને અગત્ય રહી નહિ. માત્ર ખાનપાનની વસ્તુઓના પૈસા અમે હરમતભનની ધણી આતાકાની છતાં આગ્રહ કરીને ચૂકવી આપ્યા અને એક માસનું બાકું પણ આપી દીધું. એ પળથી જ અમે ત્યાં નિવાસ કર્યો અને બાર વાગે લોજન પણ ત્યાં જ લીધું. અમારા રસોડામાં બનેલી વસ્તુઓ ઉપરાંત હરમતભનને ત્યાંથી પણ કેટલીક સારી સારી ખાદ્ય વસ્તુઓ આવી હતી, એટલે હરમતભનના હસ્તરખાનપર ખાધેલી સ્વાદિષ્ટ રસોઇની અમને કાંઈ વધારે ખાઈ દેખાઈ નહિ. હરમતભને શીરાજ વાઇન તથા પોટુગાલના પોર્ટ વાઇનની પણ બે ત્રણ બાઇલી એટ તરીકે મોકલી હતી, એટલે તેનો સ્વાદ પણ અમે ચાખ્યો.

દિલ્લીમાં અમારી કંપનીનાં નાટકોની શરૂઆત થઈ ગઈ અને આઠપંદર દિવસમાં તો હાજનો પ્રમાણે જ મારું તથા યૂસુફનું નામ પણ ગામગપાટાના

એક મુખ્ય વિષયરૂપ થઈ પડ્યું. માત્ર અમો બન્ને ઝંકડેસ અને ઝંકડર તરીકે જ વખણાતાં હતાં, એટલું જ નહિ, પણ ‘કાજ સાહબ દુબલે ક્યો’, તો કહે સારે શહરકા અહેશા’ એવા સ્વભાવના કેટલાક નાટકના બહુ જ રોડીન અને નાટક-માંની ખાનગી બાબતોની ખબર મેળવી તે પોતાના મિત્રોને જણાવી તેમાં અભિ-માન માનનારા લોકોએ ચૂસુફ સાથેના મારા પ્રેમની પણ ખબર મેળવી હતી, અને તેથી તે વિષે પણ દિલ્લીના બજારોમાં ચર્ચા ચાલી રહી હતી. એથી લોકોને શો લાભ હશે એ તો પરમાત્મા જાણે, પણ એ જનસ્વભાવનો અમને તો એટલો લાભ મળ્યો કે, કોઈ પણ પ્રકારના પ્રચલ વિના અમે સારી રીતે પ્રકાશમાં આવી ગયાં.

પુરાતન દિલ્લી નગરના અનેક ઇતિહાસ પ્રકટ થયેલા છે, તેમ જ ‘પુરાતન દિલ્લી’* વિષે એ જ નામનું એક સચિત્ર પુસ્તક ‘અબરાતી’ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસે પ્રકટ કરી પોતાનાં કદરદાન આહકોને તત્તબવાન સમ્રાટ અને સમ્રાજીના ભારત વર્ષમાંના આગમનના સ્મારક તરીકે બક્ષીશ આપેયું છે, એટલે દિલ્લીનું પુનર્વર્ણન કરી વાંચકોને આકારણુ કંટાળો આપવાની મારી ઇચ્છા નથી. ટુંકમાં એટલું જ જણાવું જ પૂરું થશે કે, એ ‘પુરાતન દિલ્લી’ ને મારા લેખનિયા તરીકે રાખીને દિલ્લી-માંના જે જે જોવા જેમ પુરાતન સ્થળો અને જૂની ઇમારતો છે, તે સર્વ જોઈને એ મારી આતુરતાને વૃદ્ધ કરી અને પુરાતન તથા નવીન દિલ્લીનો કેટલો તફાવત થઈ ગયો છે, તે જાણી લીધો.

હાલની પ્રમાણે જ દિલ્લીની પ્રભ પણ ફગીલી અને રોડીન હોવાથી નાટક કંપનીની કથળીમાં ક્લહારનું પૂરતા પ્રમાણમાં આગમન થતું હતું, અને તેથી અમારા શેઠનું મોહ જ્યારે જુઓ ત્યારે હતું જ હેખાઈ હોય તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું. દિલ્લીમાં આવ્યા પછીનો આસરે એક મહિના એટલે, કાજ એવી રીતે કોઈ પણ ભવના ખાસ ધ્યાન આપવાલાયક બનાવ વિના શાંતિ તથા સમાધાનમાં પસાર થઈ ગયો. એ દરમ્યાન પાંચ છ વાર હું લલિતાને ત્યાં ગઈ હતી ચાર પાંચવાર લલિતા મારે ત્યાં આવી હતી, અને લલિતાને હરમતબ્બન સાથે પણ સાધારણ પરિચય થઈ ગયો હતો એટલે તે જ્યારે મારે ઘેર આવતી ત્યારે હરમતબ્બનને પણ સુલાકાદનો લાભ આપતી હતી. હરમતબ્બન તેની ખાતિ-રદારીમાં પણ કાંઈ ખામી શખતી નહોતી. બહેરમાં તો એવી રીતે હરમતબ્બનની ઉદારતા બાદશાહની બેગમ જેવી હતી, પણ ‘માંહેલા ઝુજ મહાદેવજી જાણે,’ એ કહેવત પ્રમાણે તેનામાં એ આંતરિક સ્વાર્થપરાયણતા સમાયલી હતી, તે ઉપર અમારા જણવામાં તો આવી, પણ તે ધણી જ મોડી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે લગભગ એક માસ એટલો કાલાવધિ થઈ ગયા પછી એનો મારી બાવિ સ્થિતિ સાથે ગાઢ સંબંધ સંધાયેલો છે, તે બનાવ બન્યો. દિલ્લીમાં એ વખતે એક બીજી નાટકમંડળી પણ પોતાની જવણી નાખીને પરેલી હતી. એક દિવસે અમારો જેલ બંધ હતો અને તે નાટકમંડળીનો જેલ હતો, એટલે અમારા શેઠ પોતાની કંપનીનાં બધાં માણસોને તે નાટકમંડળીનું નાટક

* પુરાતન દિલ્લી-૩૦ સુદર મિત્રો સાથે દિલ્હીનું વર્ણન-કિમત રૂ. ૧-૦-૦૦.
મળવાનું કેમણું ‘અબરાતી’ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સાસુન બિલ્ડીંગ્સ, સર્કલ, કોલ-બ્રુબર્થ નં ૧.

ખતાવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. એકબીજાને ત્યાં નાટક મફત જોવા જઈ શકાય, એવા બહુધા નાટકમંડળીઓનો વ્યવસ્થા બંધુતરીકે પરસ્પર સંબંધ હોય છે. યુસુફ પણ અર્ધા સાથે નાટક જોવા ગયો, પણ મારી પ્રકૃતિ કંઈક અસ્વસ્થ હોવાથી વિશ્રામ લેવાના ઉદ્દેશથી મેં ઘરમાં રહેવાનું જ વધારે પસંદ કર્યું. ઘરમાં તો રહી, પણ રોજની જાગવાની ટેવ પડી ગયેલી હોવાથી ઉઘ આવી નહિ અને તેથી મેં હસ્મતબાનને ત્યાં જઈને વખત વીતાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. હસ્મતબાન પણ રાતે એક વાગ્યા પછી જ સુનારી હતી. હસ્મતબાનની હવેલીનો પાછલો દરવાજો ઉઘડાવી કોઈ પણ ભતના અટકાવ વગર હું તેના દ્રોઈગરૂમમાં પહોંચી ગયો, પણ ત્યાં એકલી હસ્મતબાનને બેઠેલે, રાતના સાડા અગિયાર વાગ્યાનો શુભાર હોવા છતાં બે માણસોને બેઠેલાં જોયાં. એક હસ્મતબાન અને બીજો એક પુરુષ. તે પુરુષ તેના ગૌર વર્ણુ તથા પોરાકથી શુદ્ધ અંગેજ કિંવા યુરોપીયન કેખાતો હતો. તેણે આખો કાળી બનાવતો સૂટ શરીરપર ધારણ કર્યો હતો, અને તેની નાઈટ-કેપ પાસેના ટેબલપર તથા વૉકિંગ સ્ટીક ટેબલની પાસે ટેબલના આધારે પડી હતી. મેં દ્રોઈગરૂમના દરવાજામાં પગ મૂક્યો, તે વેળાએ તે હસ્મતબાનની સાથે કોઈ અજાણની વાતચીતમાં રોકાયેલો હતો, પણ મને જોતાં જ તેઓ બોલતાં અટકી ગયાં અને હસ્મતબાનને અભયબીથી પૂછ્યું: “કેમ મિસ્ટર ચંપા ! અત્યારે અહીં રાતે કાંઈ ભૂલાં પડ્યાં ?”

“આજે યુસુફ નાટકમાં ગયો છે, હું એકલી જ ઘરમાં હતી અને ઉઘ ન આવી એટલે કહ્યું કે આવો જરા હસ્મતબાન બહેન પાસે બેસીશું, એટલે વખત વીતી જશે. આપનું કાંઈ ખાનગી જેવું હોય તો મારે આપના તે કાર્યમાં વિશ્રામ થવાની અગત્ય નથી; હું તેવા કોઈ અગત્યના કાર્યમાં આવેલી નથી.”

“નારે, અમારે એવું ખાનગી જેવું તે શું હોય ? આ સાહેબ એક અંગેજ વ્યાપારી કંપનીના આખા હિંદુસ્તાનના એજન્ટ છે, ઉર્દૂ બાષાના સારા જાણનાર અને કહરકાન હોવા સાથે હિંદુસ્તાની સંગીતશાસ્ત્રના ધણા જ સમજદાર તથા વખાણનાર છે. એમના હાથે કરોડોનો વહીવટ થાય છે, છતાં નિરબિમાની હોવાથી આ બાંહીને ગાયન સાંભળવાના હેતુથી ધણીકવાર પોતાની મુલાકાતનો લાભ આપે છે અને બે ગજલો સાંભળી સેંકડો રૂપીઆની નવાનિશ કરી નેય છે. આપણા લોકો અંગેજ નાટકોને વખાણે છે. ત્યારે આ સત્યમિત્ર અંગેજ ગૃહસ્થ આપણાં હિંદુસ્તાની નાટકોને જ વધારે સારાં ને પ્રશંસાપાત્ર માને છે. એમની સાથે તમારો પરિચય કરાવતાં મને ધણા જ આનંદ થાય છે.” હસ્મતબાનને શુદ્ધ ઉર્દૂ બાષામાં ચલાવ્યું.

“આવા એક ગૃહસ્થ અને તે પણ વળી એક અંગેજ નોબલમેન સાથે આમ પરિચય કરાવવામાં હું આપનો આભાર માનું છું.” મેં પણ ઉર્દૂમાં જ કહ્યું. અહીં મારે જણાવવું જોઈએ કે, યુસુફ તથા હસ્મતબાન વગેરે શુબરાતી ન જાણનાર વ્યક્તિઓ સાથે મારા સંભાષણોનો વ્યવહાર ઉર્દૂમાં જ ચાલતો હતો.

હવે હસ્મતબાનને તે ગોરાને સંબોધીને કહ્યું:—“આલીબનાબ, શીલર સાહેબ ! ગયા અઠવાડિયામાં તમે નાટક જોઈ આવ્યા અને જે એક્ટ્રેસની હાથી વધારે તારીફ કરતા હતા, તે એક્ટ્રેસ આ પોતે જ. એમનું ખરું નામ મીસ ચંપા છે, પણ એક્ટ્રેસ તરીકે મિસ મેનકાના નામથી ઓળખાય છે.”

“ઓહ-‘ખૂનેનાહક’માં મેહરમાનુ એટલે કે, ઓફિસિયનો પાર્ટ કરનાર એક્ટ્રેસ આ આ પોતે જ! હિન્દુસ્તાનની આવી એક સારી એક્ટ્રેસ સાથે મુલાકાત કરાવવામાટે હું પણ આપનો દિલોજનથી આભાર માનું છું.” એમ કહીને તેણે મારી તરફ પોતાનો હાથ લંબાવ્યો અને અંગ્રેજી એટીકેટ પ્રમાણે ઇન્ટ્રોડક્શનના પ્રથમ ચિહ્નરૂપ હસ્તધૂનન (શોકહેન્ડ) કર્યું.

એ યુરોપિયન બચ્ચો યુબસુરત, દેખાવડો, કદાવર અને એવો તો ઘાટીલા ચરીરનો હતો કે, તેને જોતાં જ કાંઈ પણ ચંચળ હૃદયની અપળાના હૃદયમાં વિકારની નિશ્ચિત થઈ જાય. તેની ઉમ્મર પણ ત્રીસબત્રીસથી વધારે દેખાતી નહોતી. તેની દૃષ્ટિમાં એક પ્રકારના એવા પ્રકાર કિંવા તેજનો નિવાસ હતો કે, જેને કદાચિત્ મેસ્મેરિઝમનો પાવર પણ કહી શકાય. ન્યારથી તેણે પોતાની દૃષ્ટિને મારા મુખમંડળમાં રિયર કરી ત્યારથી મારી દૃષ્ટિ પણ તેના મુખમંડળના અવલોકનમાં લીન થઈ ગઈ, અને હું તેને જોતી જ બેસી રહી. જો કે મારા હૃદયમાં તેના વિષે એક પ્રકારનો અમાન ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો હતો, છતાં મારી આંખોને હું બીજી તરફ ફેરવી શકતી નહોતી. જેને ‘અફેય આર્બર્ણ’ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તે એ જ હોયું જોઈએ, એવો મારો નિશ્ચય થઈ ગયો.

મારી પ્રશંસા કરતો સીલર હરમતભનને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો:—“મારા અવસાયના કારણથી હિન્દુસ્તાનમાંનાં લગભગ બધાં મોટાં શહેરોમાં રહેવાનો મને વારંવાર મસખ પડેતો હોવાથી અને નાટક જોવાનો મને વધારે શીક હોવાથી મુંબઈ, કેલકત્તા, મદ્રાસ, દિલ્લી, લખનૌ, લાહોર, અમૃતસર, કરાંચી અને સુરત, અમદાવાદ આદિ શહેરોમાં મેં અનેક નાટકમંડળીઓનાં અનેક એક્ટ્રેસિસનાં સ્ટેજપરફોર્મન્સો જોયાં છે. અમારા વિદાયત પ્રમાણે બંગાળમાં એક્ટ્રેસિસની સખ્યા વધારે છે અને મુંબઈમાં તેથી ઓછી છે. ગુજરાતની કેટલીક નાટકમંડળીઓમાં તો સ્ત્રીના પાર્ટ પુરુષો ભજવી બતાવે છે. અર્થાત્ અત્યાર સુધીમાં જેટલી એક્ટ્રેસિસ મારા જોવામાં આવી છે, તે સર્વમાં મુંબઈની મિસ ગૌહરને હું સર્વોત્કૃષ્ટ માનું છું. અને તેની પછી આ મિસ એપાને બીજો નંબરે વખાણું છું. આશા રાખું છું કે, થોડા વખતમાં એ પણ મિસ ગૌહરની બરાબરી કરવાને બાંધશાળી થશે.” એ પછી તે મારી તરફ મોઢું ફેરવીને બોલ્યો:—“મિસ એપા! તમારા નાટકમાં જે એક વળી વધારે અભિયબી ઉપજાવનારી અને વખાણવા જેવી બીના મારા જોવામાં આવી તે એ કે, અમારા યુરોપિયનો કંપના પણ ન કરી શકે, તેટલા પ્રમાણમાં તમારે ત્યાં ધણીકવાર કેટલાક ચાલાક ખેલાડીઓ મઈ હોવા છતાં સ્ત્રીના પાઠ ધણી જ દક્ષતાથી ભજવી બતાવે છે. મુંબઈની પારસી નાટકમંડળીમાં ‘જહરી સાંપ’ નાટકમાં પુર્ણિની ભૂમિકા ભજવનાર અને તમારે ત્યાં ‘શહીદ નાબ’માં રણયાનો પાર્ટ કરનાર મદો એનાં છવતાં ભગતાં ઉદાહરણો છે. એ ‘રણયા’નો પાર્ટ કરનાર કોણ છે વાત?”

“આ બાઈના ઘરવાળા!” હરમતભને જવાબ આપ્યો. અને હું ચર્મીધને નીચું જોઈ ગઈ.

“ઓહ-આઈ સી! ત્યારે તો હસ્તંડ અને વાર્ધક્ય બંને નાટ્યકળામાં ઉત્તમ છે. આણું જોઈ બાંધ્યે જ ક્યાંક જોવામાં આવે છે કે જ્યાં બંનેનો ભાવ એક જ

વ્યવસાયમાં સમાયલો હોય અને બન્ને વળી તે વ્યવસાયમાં એકા ગણતાં હોય. અમારા યુરોપમાં એવાં જોડાં કેટલેક સ્થળે મળી આવે છે. ત્યાં નાટકના ધંધામાં જોડાયેલાં હસ્તંડ અને વાર્ષિક એક કરતાં વધારે છે. મિસ ઝેપા! હું આપને અને આપના ભાગ્યશાળી હસ્તંડને મુબારકબાદી આપું છું અને આપની તરફે આહું છું.” શીલરે ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“જીઆરા વિષે આપના આવા સારા ભાવોને જાણી મને અતિશય સંતોષ થાય છે અને હું આપનો આભાર માનું છું. આપના જેવા કદરહાને હોવાથી જ અમારી કદર થાય છે અને અમને સારા પગાર મળી શકે છે.” મેં સાર્માઈને ધીમા સ્વરથી ઉપકાર માન્યો.

આવા પ્રકારની વાતચીતમાં વખત પસાર થતાં લગભગ એક વાગવા આવ્યો. હરમતબને પોતાની બાંદીને અડધા કલાક પહેલાં કોફી તૈયાર કરવાને હુકમ કર્યો. હતો, તે પ્રમાણે તે બાંદી અંગ્રેજી રીત પ્રમાણે એક થાળમાં કોફીની ક્રિટલી, દૂધ અને ખાંડથી ભરેલાં ચીનાઈ વાસણ, ખાલી કપસોસરો અને અમચા વગેરે લાવીને ટેબલ પર મૂકી ગઈ. અમે પોતાના હાથે કપ ભરી તેમાં જોઈએ તેટલી ખાંડ અને ઈચ્છા પ્રમાણે દૂધ મેળવી કોફી પીતાં બેઠાં હતાં, એટલામાં ચૂસુક અચાનક આવી લાગ્યો. તેના કહેવા પ્રમાણે નાટકમાં કંટાળો આવવાથી માત્ર જિ અંક જોઈને જ તે ચાલ્યેલાવ્યો હતો અને ઘરમાંના નોકરે મારા હરમતબનની હવેલીમાં હોવાના સમાચાર આપવાથી મારી પાસે આવ્યો હતો. હરમતબને તેને પણ કોફી લેવાને આમ્રક કરી કોફી પીવડાવ્યા પછી શીલર સાથે તેની ઓળખાણ કરાવી અને થોડીવારના પરિચયમાં જ તેઓ મિત્રો પ્રમાણે વાતચીત કરવા મંડી ગયા. ચૂસુક સાથેના સંભાષણથી સંતોષ પામી શીલરે આનંદદર્શક સુદ્રાથી કહ્યું કે:-

“મિસ્ટર ચૂસુક! તમારા નાટ્યકૌશલ્ય વિષે તો મારા હૃદયમાં માન હતું જ, પણ અત્યારે તમારા વ્યક્તિત્વ વિષે પણ મારા અંતઃકરણમાં સારું પરિણામ થયું છે અને તેથી હું આજથી તમને મારા એક મિત્ર માનું છું. તમારા હિન્દુસ્તાનમાં જો કે નાટકવાળાને ઘણી જ ઉત્તરતી પંક્તિના અને હલકા માનવામાં આવે છે, પણ સદ્ભાગ્યે અમારા પાશ્ચાત્ય દેશમાં તેવો પ્રકાર નથી. અમારા દેશમાં તો નાટકવાળાઓને સમાજ તરફથી યોગ્ય માન અપાય છે; એટલું જ નહિ પણ કેવળ તેમના નાટ્યકૌશલ્યના ગુણથી જ તેમને હોર્ડ જેવી મોટી માનદર્શક પદવીઓ પણ અપાય છે; આટલો બધો તમારા અને અમારા દેશની પ્રજાની ગુણગ્રાહકતામાં અંતરાય રહેલો છે. અર્થાત્ નાટકવાળા સાથે દોસ્તીને સંબંધ રાખવાથી અમે અમારા પોણશનને બોલું થયેલું માનતા નથી. મારી દોસ્તીથી તમને બલિષ્ઠમાં સારો લાભ થશે.”

“આ નાચીજ ગુલામમાં એટલું બધું ક્રોધ પણ નથી; આપ જે બાદિમને આટલું બધું માન આપો છો તે ફક્ત આપની લાયકી અને કદરહાની જ છે !” ચૂસુકે વિવેક દર્શાવ્યો.

એ પછી આમ તેમની થોડી ઘણી વાતો ચાલ્યા પછી ઘડિયાળમાં બેના ટોકોરા થયા. શીલર સાહેબ એક હાથમાં ટોપી અને બીજા હાથમાં લાકડી ઉપાડેને જવામાં ટોચપરથી હડીને જણા થયા અને અમે પણ જોઈ ગઈ ગયાં. તે

પોતાને રસ્તે પડ્યા અને અમે માટીબૈયર હરમતબનની રત્ન લઈને અમારા બાડાના ઘરમાં જવાને રવાના થયાં. ઘેર આવ્યા પછી કપડાં બિતારતો યૂસુફ કહેવા લાગ્યો કે:-

“આ વળી હરમતબનની હવેલીમાં આજે નવો યૂરોપીયન પડેા કોણુ ફટી નીકળ્યો? સ્થલવતી જેમ મારી આરાક ફટી નીકળી’તી તેમ આ ક્યાંક તમારો નવો આરાક ન ફટી નીકળ્યો હોય, તેની સંભાળ રાખજો. હું તો નહોતો લપસ્યો, પણ લોભરૂપ શેવાળથી લપસણી થએલી પ્રેમશિલાપરથી ક્યાંક તમારો પગ ન લપસી જાય, એની જાળવણી કરજો!”

“જે વાત લાગ્યા છે તે! આવા રૂપાળા અને ગોરાગોરા દુધ જેવા યૂરોપીયનો તે વળી મારા જેવી કાળા હિન્દુસ્તાની સ્ત્રીપર આરાક થતા હશે! હા, જે એમનામાં સ્ત્રીઓની અછત હોય, તો કદાચિત્ એમ થયું પણ સંભવે; પણ મારા સંભાળવા પ્રમાણે તો એમની કેમમાં સ્ત્રીઓની એટલી બધી વિપુલતા અને પુરુષોની એટલી બધી અછત છે કે એક એક પુરુષને આર આર સ્ત્રીઓ પશ્ચાત્તવામાં આવે, તોપણ બિચારી કેટલીક તો કુંવારી જ રહી જાય. વળી એમનામાં તો સ્ત્રી સામી પૈસા લઈને આવે છે, એટલે પછી એમને આવી બધા શામટિ મારવી પડે? બધા આવા વહેમ તે વળી શા?” મેં કહ્યું.

“યૂરોપીયનો આપણા દેશની રથામાંગ બૈરીઓપર આરાક નથી થતા, એવી જો તમારી ધારણા હોય, તો તે બ્રાહ્મી અને તદ્દન ભૂલભરેલી ધારણા છે. યૂરોપના લોકો જ્યારથી આપણા દેશમાં પ્રથમ ધર્મગુરુ તરીકે, પછી વ્યાપારી તરીકે અને છેવટે રાજ્યકર્તા તરીકે આવવા માંડ્યા ત્યારથી આજ સુધીમાં એવા બનાવો અનેક બની ચૂક્યા છે! ધણીએ યૂરોપીયનોએ, હિન્દુસ્તાનમાં પોતાના દેશની સ્ત્રીઓ ન મળી શકવાથી, અહીંની કેટલીક વિરિષ્ઠ જાતની સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ કર્યો છે અને એ સંયોગથી થએલી પ્રભુ પણ અલરે હિન્દુસ્તાનમાં વિજયાન છે. આવશ્યકતાને નિયમનો બાધ હોતો જ નથી. તેમ જ વળી માનવીસ્વભાવને એક એવો પણ નિયમ છે કે તે નિત્ય નવીનતાને ઇચ્છે છે. ‘ધરણી સુરગી દાલ બરાબર’ એ કહેવત પ્રમાણે નિત્યના સદવાસથી પોતાની શ્વેતાંશ રમણીએ તેમને કંટાળાબરેલી થઈ પડે છે અને તેથી સારા ઘાટિલા મોંડલની રથામાંગીઓ તેમની દૃષ્ટિમાં અધિક સુંદર અને આકર્ષક દેખાવા માંડે છે.

“સુક્યદી ગાલિય સિયાહીપર હય, ઔર થે ફટી હય સબ કહાની;
સલોનાપન દેખે સાંવરોકા તો હમે ગોરોકે આય પાની.”

એ આપણા ‘લયલા’ નાટકમાંની પંક્તિઓને વમે ભૂલી તો નથી જ્યાં ને? એટલામટિ જ મારા મનમાં બચ ઉત્પન્ન થાય છે અને તમને વખતસર એતવણી આપવા મન લલચાય છે. મેહરબાની કરીને મારો અવતાર ન બગાડ્યો!” યૂસુફે પોતાના મતનું ચોખ્ખતાથી સ્પર્ધન કર્યું.

તેના બોલવામાં સમાચલા સત્યનું મારા હૃદયમાં પણ અવશ્ય થોડું ધણું પરિણામ થયું અને તેથી તેને આશ્વાસન આપતી હું કહેવા લાગી:-“મારા જિજ્ઞાસુ! મારા દીને હમાન યૂસુફ! તમારે એ બાબતની જરા પણ ફિકર રાખવી નહિ! આ શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી તો આ શ્વેત પીળની સહખતની તલબગાર કે માણક પુરાગુફતાર થવાની નથી; તમારા પ્રેમપાશમાંથી ફટી જીભના પ્રેમજ્વા-

ળમાં ફસાઇ જવાની નથી। મારી એક માત્ર એ જ ખાહિશ છે કે, આપણે જે સંબંધ છે તે જીવતાં જીવત નહીં જાય, અને મરણપર્યંત ભૂદાં પડવાનો દુઃખ-દાયક પ્રસંગ આપણને પ્રાપ્ત ન થાય ! સુઆ પછીની અવસ્થાને કોઈ પણ ભણતું ન હોવાથી આગળની વાત હું કહી શકતી નથી”

“મૂરી પણ ખુદાતઆલાને એ જ અર્જ છે કે, તમને તે તમારા આ કોલમાં સાબિતકદમ રાખે અને આ યુસુફ તમારા પ્રેમરસનો મરણની છેલ્લી ઘટિકા પર્યંત શાંતિથી સ્વાદ આપે !” યુસુફે અંતઃકરણના ઉડાણમાંથી ઉદ્ગાર કાઢ્યો. ખરેખર એ વેળાએ યુસુફની દશાપર મને દયા આવી ગઈ. યુસુફનો મારામાં એવો જ પરમસ્નેહ હતો, એમ તેના આભસુધીના વર્તનથી મારે નિશ્ચય થઈ ગયો હતો. પરંતુ ઉપર સૂંધી યુસુફનું એ જ વર્તન શુદ્ધાવસ્થામાં અવિચળ રહ્યું અને હું મારા વચનને બરાબર પાળનારી પ્રેમાકાંક્ષિણી નારી સિદ્ધ થઈ કે કેમ, એ પ્રશ્નનું યથાર્થ ઉત્તર હવે પછીના મારા જીવનચરિત્રદ્વારા મળવાતું હોવાથી અહીં જ તે રહસ્યના રહેઠાની અગત્ય નથી.”

* * * * *

હિલ્લીમાં પણ જાહેનો પ્રમાણે જ અમારી નાટકમંડળીએ ધણી જ સારી કમાણી કરી અને તે હિલ્લીની પ્રભમાં અતિશય પ્રસસાને પાત્ર થઈ. હરમત-ભનને ત્યાં મારું વૃધારે જવા આવવાનું અને બેસવા ઉઠવાનું ચતું હોવાથી ત્યાં વારંવાર આવતા સ્વેતાંજ શીલર સાહેબ સાથેનો મારો પરિચય દિવસે દિવસે વધતો ગયો, અને તે પરિચયે સમયના જવાસાથે ગાઢ મૈત્રીના સ્વરૂપને ધારણ કરી લીધું.

પ્રકરણ ૨૨ નું બેવકા આશક ?

હિલ્લીમાંનો અમારો સમય ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અતિશય આનંદ અને નાના પ્રકારના વૈભવવિલાસમાં વીતવા લાગ્યો. ચોક્કસ પણ સારી રીતે ટેકાણે આવી ગયેલા હોવાથી કેટલીકવાર હું અને યુસુફ રીહર્સલમાં ન જઈએ તોય આજુબાજુ જઈ હવું અને ખાડા કાપવાનો કાયદો અમારામાટે અમલમાં મૂકતો નહોતો. માત્ર અમે જાનને પ્રભમિત પાત્રો હોવાથી નાટકમાં પાર્ટ કરવાની અમને ફરજ પડતી હતી. હરમતભનની સુખી નિદ્રાને ભેધને ધણીકવાર નાટકની ઍક્ટ્રેસ કરતાં એવી જહોજલાલીમાં રહેવાતું મને વધારે મન થઈ આવતું। પણ તેવી જહોજલાલીને મેળવવાના માર્ગથી હું સર્વથા અજ્ઞાન હોવાથી વારંવાર તે વિચારને નિરુપાયવશતાથી મારે મારા હૃદયમાંથી કાઢી નાખવો પડતો હતો. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે જેમ જેમ શીલર સાથેનો મારો સમાગમ વધતો ગયો અને હરમતભનના સુખથી જેમ જેમ તેનાં વખાણુ મારા કાનમાં વધારે પ્રમાણમાં ફડાવાં ગયાં તેમ તેમ તેના વિષે મારા સારા ભાવો બંધાતા ગયા. છતાં એટલું તો મારે જણાવવું જ ભેધએ કે, યુસુફના સૌન્દર્યમાં હું અતિશય મુગ્ધ હોવાથી અને તેની તરફનો મારો પ્રેમ નિષ્કપટ તથા નિઃસ્વાર્થ હોવાથી મેં અભાગિ કોઈ પણ પ્રકારનું આડું પગલું ભરીને યુસુફ સાથે બેવકાઈ કરી નહોતી.

અમારી પડોશમાં એક ધનાઢય વિધવાની આલીસાન હવેલી હતી. તે વિધવા અગરવાલ વણિક ભતિની હતી અને વયમાં પચાસ એકાવન વર્ષની હોવા

છતાં ઘાટ ઠીંગણી, વાને ગોરી અને ખાંધે પીધે સુખી હોવાથી તેનું વય જોનારને પાંત્રીસ સાડત્રીસ વર્ષ કરતાં વધારે જણાતું નહોતું. અમે તેનાં પાંડોશી થયાં એટલે તરત તેણે અમારી જોડે જોળખાણ કરી, અમારી સાથે મૈત્રીનો સંબંધ વધારવા માંડ્યો અને ધીમે ધીમે અમારો એક બીજના ધરમાં જવા આવવાનો તથા ક્લાકોના ક્લાક સાથે બેસી વાતોમાં વીતીડવાનો વ્યવહાર પણ થઈ ગયો. જો કે તે વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતી હતી, એટલું જ નહિ, પણ મરનદવાળી હતી, છતાં અમારા જેવાં ‘સગણલ જીવ’નો હિસાબ રાખનારાં અને હિન્દુ મુસલમાનને બેદ ન રાખનારાં સાથે તે આટલો બધો વ્યવહાર કેમ રાખી શકતી હતી અને અમારા તરફ તેને આકર્ષણ કેમ નહોતો થતો, એ વિશે મારા મનમાં વારંવાર સંકેત થયા કરતી હતી. હું તો જાણે નામની હિન્દુ હતી એટલે કદાચિત્ અલાવી પણ લેવાય, પરંતુ યૂસુફ તો ખુલ્લે ખુલ્લો મુસલમાન હતો છતાં તેની સાથેના મારા સંબંધથી પણ તે બાઇને કરોથે કચવાટ થતો નહોતો, એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક હતું. અમને તે ધણીકવાર પોતાના ખાનગી ઓરડામાં બેસાડી, અંદરથી બારણાં વાસી, ઠોરપૂરી વગેરે મિષ્ઠાન્ન જમાડતી અને ફાઈ કોફવાર તો ચોતે પણ થોડાક અતરપર પ્રસાદ આજોગવા બેસી જતી હતી. કોફવાર તે અમારા ધરમાં આવતી અને હું આઠે કે કોફીથી તેનો સત્કાર કરતી, તો તેના સ્વીકારમાં તેને વાંધો નહોતો. માત્ર પોતાની જાતિના તેમ જ પરિચયના બીજા હિંદુઓના કેપતાં તે બાઇ સાહેબ કોઈ એવા તેવાના પડછાયામાં આવતાં પણ અચકાતાં અને મનના મોટા કચવાટ બતાવતાં હતાં. ચોતે સાધારણ બહેલી હોવાથી કોઈ કોઈ વાર ધર્મ અને આચારવિચારની મહત્તા વિશે બીજી સ્ત્રીઓ અથવા તો પોતાનાં નોકરનોકરડીઓ આગળ નાનાં મોટાં બાંધણે પણ તે આપતી. તે વિધવા હોવાથી નિરંતર સ્વેત વસ્ત્ર અને કેવળ સોનાનાં થોડાંક ખંચડી, લર્વીચિયાં અફિ સાધારણ આભૂષણ જ ધારતી હતી; છતાં સ્વાભાવિક તેનો ઘાટ આકર્ષક હોવાથી તેટલાથી પણ તે દીપી નીકળતી. એ વિધવા બાઈ લમબજ આઠ દશ લાખની માલિક કહેવાતી હતી. તેના નોકરો વાત કરતા હતા કે, તેના સ્વર્ગવાસી ધણીની મિલકત તો માત્ર લાખ દોઢ લાખની જ હતી, પણ તેના પિતાનું નફખોદ જવાથી અને આસપાસનો બીજો કોઈ વારસ ન હોવાથી પિતાની આઠ નવ લાખની દોલત પણ તે બાઇના હાથમાં આવી હતી. અમારો સંબંધ એટલો બધો વધી ગયો કે, કોફવાર હું હરમતજનને લ્યાં કે લલિતાને ઘેર ગએલી હોઈ અને યૂસુફ ધરમાં એકલો હોય તોપણ તે ક્લાકોના ક્લાક સુધી અમારા ધરમાં આવી તેની સાથે ગપાટા હાંકતી બેસી રહેતી, તેમ જ યૂસુફની ગરદાજનીમાં મારી સાથે પણ એવો જ વ્યવહાર રાખતી હતી. તે યૂસુફને બાઇ અને કેટલીકવાર ‘મિરે બન્ને’ કહીને બોલતી હોવાથી તેમ જ વંચમાં પણ ખરેખર યૂસુફની કે મારી પોતાની માતા જેવડી જ હોવાથી મારા મનમાં અન્ય કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય ન આવે એ સ્વાભાવિક જ હતું. આની રીતે દિલ્લીમાં લગભગ ત્રણેક માસનો સમય વીતી ગયો. અસ્તુ.

એક દિવસ રાતે જમવાનો વખત થતાં યૂસુફને મેં જમવા બોલાવ્યો એટલે તેણે પલંગમાં પડેલો હતો. લ્યાંથી જ જવાળ આપ્યો કે, “અત્યારે મારું માથું

બહુ જ બમે છે અને છવ ચુંથાય છે; કદાચિત્ ઉલટી થાય, એવાં ચિન્હો જણાય છે, માટે હું જમીણ પણ નહિ અને આને પાઠ કરવા નાટકશાળામાં પણ લાવીશ નહિ. તમે જરા શેઠને કહી મારા પાઠની વ્યવસ્થા કરાવી દેજો.” યુસુફના એ કથનવિષે સંચયુ લાવવાનું કાંઈ પણ કારણ ન હોવાથી હું જમીણાધ વૈચાર થઈ અને દાસીઓને બે જગર પડે તો યુસુફને બરફ કે પેન્ડીલર આપવનું કહી, મારી નોકરીપર આવી ગઈ. હું પાછી બે વાગે આવી તે વેળાએ યુસુફ ગ્રાહ નિદ્રામાં પડેલો હતો અને તેથી તેનું કંઈ બોલું થયુ હતી એ અનુમાનથી આનંદ પામી, હું પણ તેની નિદ્રાનો બંચ ન કરતાં મારા પલંગપર જઈને સૂઈ ગઈ. બે ચાર દિવસ પછી પુનઃ તે ખીમારીનું બહાનું બતાવી શતે નોકરીપર ન આવ્યો; વળી ચાર દિવસ પછી એવો જ પ્રકાર થયો અને ત્યાર પછી જાણે એ રોગે યુસુફના શરીરમાં સદાનો જ નિવાસ કર્યો હોયતી, તેવો રંગ દેખાવા લાગ્યો; અઠવાડિયામાં બે રાતની નાટકશાળામાંની તેની ગેરહાજરી તો જાણે કાલમની જ થઈ ગઈ. ખૂબી તો એ કે, દરરોજ તે હમેશની પેઠે ખાતે પીતો, ફરતો હરતો અને આનંદ કરતો હતો, તેમજ તેના શરીર કે મુખચંદ્રામાં પણ રોગનું કશુંજ ચિહ્ન દેખાતું નહોતું. માત્ર અમાનક રોગનો ઉદ્ભવ થઈ આવતો અને તે તેને ઠાઠ છેલ્લી ધડીએ નોકરીપર આવતાં અટકાવતો હતો. વધારે આશ્ચર્ય તો એ કે, જે શતે રોગ મહારાજ પધાર્યો હોય, તે રોગે પણ મારા આવવાના વખતે તો તેનાપર નિદ્રાદેવીની પૂર્ણ રૂપા દોવાની જ! એ કાંઈ દોશિયાર હકીમની દવા લેવાનું ઘણીકવાર કહ્યું, પણ મારા તે ઉપદેશને અનેકવાર યુસુફે એક કાનેથી સાંભળી બીજા કાનેથી બહાર કાઢી નાખ્યો.

અહીં મારે એક ખાસ વાત એ પણ જણાવવી જોઈએ કે, યુસુફ જે કિવસ નાટકમાં મારો મુખમયી છેવટ સૂધીનો પાઠ હોય અને બે અઢી વાગ્યા પહેલાં મારા આવવાનો સંભવ જ ન હોય, તેવા દિવસે જ માંદો થઈને ઘરમાં પડી રહેતો હતો. ત્રીજાનું મન પુરુષોના મન કરતાં વિશેષ સંકાશીલ હોય છે, એટલે અગત્ય રીતે મારા હૃદયને ધીમે ધીમે સંચયપિશાચનો સ્પર્શ થવા લાગ્યો અને તેથી જ્યારે પણ યુસુફ ઘેર રહી જતો ત્યારે તે શતે નાટકમાંની મારી નોકરી બચાવર બળવવામાં મારું જરા પણ ચિત્ત લાગતું નહિ. તે દિવસનો પાઠ, મારું મન યુસુફ સંબંધી વિચારોમાં મગ્ન હોવાથી હમેશના કરતાં ઠંડા જ હતો. બે કે, પ્રેક્ષકોને હું પ્રિય હોવાથી તેઓ એ ચિચિલવાને વધારે બહુી ચક્રવા નહોતા, પરંતુ કેટલાક એકઠરા અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ચાલક જીલિતા તો તરત અમકાવતી કે “કેમ આને કાંઈ કંડાં કંડાં!” હું તેમના એ સવાલનો ક્યો પણ જવાબ આપતી નહોતી.

એક દિવસે બનાવ એવો બન્યો કે, યુસુફ માંદો થવાથી ઘરમાં રહ્યો અને હું મારી નોકરી સંભાળવા ગઈ. તે રોગે બળવવામાં બહારે કરાવલો ‘શહીદનાજ’ નાટકમાં મારો સ્થાનનો પાઠ છેવટ સૂધીનો હતો; પણ નાટકશાળામાં જતાં અમાનક મારા બહુવામાં આવ્યું કે, સુદરદરજાનો પાઠ કરનાર અમારી કંપનીનો નામક્રિસ્ત ટ્રોન્ક એક્ટર અમાનક બહુ જ માંદો થઈ જવાથી એક બદલાવ પ્રમાણે હતો અને ‘શહીદનાજ’ને બદલે ‘હરિમન્દ’ નાટકનું મારિયું દરવાજા પર ચઢાવવામાં આવ્યું હતું. ‘હરિમન્દ’ નાટકમાં મારો મુખમયી જીલિતા. હરિમન્દના દરવાજામાં એક જ વાર આવતી અંતરનો જ પાઠ હોવાથી અગત્ય

વાગ્યામાં જ હું મારી એ ડચુટીપરથી છૂટી થઈ ગઈ. ધણીકવાર આવ્યા એલોમાં પાંચ વહેલો ખલાસ થવા છતાં લાલિતા કે બીજા કોઈ એક્ટ્રેસ સાથે રાતે જમર-રજની ટેવ પડી અચેલી હોવાથી, હું ગમગપાટા હાંકતી બેસી રહેતી અને બધાંની જોડે જ નાટકશાળામાંથી બહાર નીકળતી હતી; પરંતુ આજે કોણ જાણે શા કારણથી મારું મન કચાટબધું થઈ જતાં મેં બેલાં જ ઘેર જવાનો વિચાર કર્યો અને રોકાઈને સાહેબજી કરી બાડાની ગાડી બોલાવી ઘર તરફ જવાને ચાલતી થઈ ગઈ. ગલીના નાકાપર જ ગાડી થોભાવી બાડું આપીને હું ગાડીમાંથી ઉતરી પડી.

શુભ પક્ષ આવતો હોવાથી રાત અજવાળી હતી, તેમાં પણ એ શુભ-દૃશ્યો દિવ્ય ત્રયોદશીની રાત્રી હોવાથી અને લગભગ બાર વાગવા આવેલા હોવાથી સંદ્રમાં એ સર્વત્ર પોતાના પ્રકાશનો પ્રજ્વળિત વિસ્તાર કરેલો હતો. ગલીમાં મયમ જરાક ધ્રુવ રેવામાં ચાલી, પછી જરાક વકરેલા સ્વીકાર્યા પછી મારું ઘર આવતું હતું એટલે ગાડીમાંથી ઉતરીને હું ધીમે પગલે ઘર તરફ ચાલી. ધરથી લોહાક અંતરપરથી મારા જોવામાં આવ્યું કે, નીચેનાં દ્વાર તેમ જ ઉપરની બારીઓ ખુલ્લી હતી અને નીચે તથા ઉપરના બોરડામાં લંબોનો પ્રકાશ ઝગમગાટ કરતો હરમતજનની હલેલીની પાછડી ભીતપર પડતો હતો. યૂસુફની હમેશાં દીવો ખુલાવીને સૂવાની ટેવ હોવાથી તેમ જ દાસીઓ પણ દરો વાગ્યામાં ખાટલા ખાતે જમે થઈ જનારી હોવાથી યુલ્લાં બારણાં અને દીપકના પ્રકાશને જોઈ મારા મનમાં ધાસ્તો પડી ગયો. ‘કદાચિત્ યૂસુફ વધારે માંદો તો નહિ થયો હોય ?’ એવી કુતૂહલનાનો મારા મનમાં અવિભાવ થયો અને તેથી કાંઈક ગભરાક પણ થવા લાગ્યો. હું ઉતાવળ કરી ઘરનાં પગથિયાંપર ચઢી તો બારણાંમાં જ બંને બાંદીઓ દીડીકાકા કરવામાં અને વાર્તાવિનોદમાં મગ્ન થયેલી મારા જોવામાં આવી. મારો વિચાર કાંઈક બદલાયો; જો યૂસુફની હાલત ખરાબ હોય, તો ધરની ચાકરીઓનું વર્તન આવું હોય નહિ. અચાનક મને આવી ઉલેલી જતાં જ તે દાસીઓનું હસતું બોલતું હવામાં ફરી ગયું, તેમનાં મોઢાં એકદમ લેવાઈ ગયાં, અને તેમાં કાંઈક ગભરાટનાં ચિન્હો પણ તલ્કાળ પ્રકટી નીકળ્યાં. ‘તે તલ્કાળ સવાલ કર્યો: “કેમ યૂસુફની તબીયત તો સારી છે ને ?”

“તબીયત તો સારી છે; પણ બાઈ સાહેબ ! આપ રોજ જો વાગે આવનારાં છતાં આજે બાર વાગ્યામાં ક્યાંથી અને કેમ આવી લાગ્યાં ?” એક દાસીએ જવાબ આપવાની સાથે એક સવાલ રજૂ કરી દીધો.

મને નાટકમાંથી આવ્યા પછી પણ થોડુંધણું ખાઇને સૂવાની ટેવ હોવાથી મેં કહ્યું: “હું બેલી આવું કે મોડી આવું એની સાથે તારે શા લેવાદેવા ? ચાલ, નાસ્તો લઈને જલદી ઉપર આવ.”

“બાઈ સાહેબ ! અભારે આપજીપર ન જાઓ અને નીચે પાછળના રૂમમાં બેઠીને જ નાસ્તો કરી લ્યો તો વધારે સારું.” બીજા દાસીએ કંપતા સ્વરથી કહ્યું.

“તેનું કાંઈ કારણ ?” એ આંખો ફાટીને પૂછ્યું.

“કારણ કે કારણમાં તમારી આંખો જિન્દગીનો આરામ.” મયમ દાસીએ જવાબ આપ્યો.

હું આજળ બોલવા જતી હતી એટલામાં મારી નિઃસરણીપર લાખી રહેલી દુકિને ઉપરના બાગમાં એક સીનાં વલોને જોયાં અને તે સાથે જ હું અસૂચ

તથા કૅપના અગ્રિથી બળવા લાગી. મેં દાસીઓને પૂછ્યું: “ઉપર ચૂસુક ઉપરાંત બીજું કોણ છે ?”

“એક ઓરત !” બીજી દાસીએ બેચરવાધથી જણાવ્યું.

“ઓરત ! કોણ ઓરત ?” મેં બીજી સવાલ પૂછ્યો.

“આપણી પાડોસણ બનાદય વિધવા હેવકુમારી,” ઉત્તર મળ્યું.

“હેવકુમારી અને અભારે અડધી રાતે અમારા રાયનમંદિરમાં શા મટિ વાગે ?” મેં પૂછ્યું.

“એ તો તે જાણે,” દાસીએ એ જવાબથી પોતાને વધારે જવાબદારીમાંથી છૂટી કરી દીધી.

એ વચનોએ મારા હૃદયમાં વિશેષ ચંકા ઉપભવી. સ્ત્રીના હૃદયને સ્ત્રી સારી રીતે જાણતી હોવાથી તેના એ ઉદ્દગારમાં અવશ્ય કંઈક પણ ચઢ બાવ હોવો જોઈએ, એવી કલ્પના થાય એ સ્વાભાવિક હતું. હવે દાસીઓ સાથે વધારે વાતચીત કરવામાં સાર ન હોવાથી તેમની જોડે વધારે બાલવાતું માંડી વાળી, હું તરત સડસડાટ દાદરપર ચઢી ગઈ. ત્યાં મેં શું જોયું ?

મેં જોની સ્થિતિમાં ચૂસુક તથા હેવકુમારીને જોવાની આશા અથવા ધારણા રાખી હતી તેવી સ્થિતિમાં તેઓ મારા જોવામાં આવી શક્યાં નહિ. ચૂસુક પલંગમાં આડે પડાયે પડેલા હતા અને પલંગ પાસેની ઈજાચેરમાં હેવકુમારી પડેલી હતી. વિશેષતા માત્ર એટલી જ કે, પાસેની દ્રિષ્ટિપર એક રકાબીમાં આવતી કેટલીક મીઠી ચીજો પડેલી મારા જોવામાં આવી. ચૂસુક માંદો હોવાથી એવી ચીજો તેનાથી ખાઈ શકાય તેમ નહોતું અને તેથી એ ચીજો પણ એ વેળાએ મારી ચંકાને વધારનારી થઈ પડી. માત્ર આસપાસના સંચોએ મારા સંશયને બળવાન બનાવનારા હતા, પણ પ્રત્યક્ષ પૂરાવો જોઈએ તેવો મળી શકેલો નહિ. છતાં હું એટલું તો અવશ્ય જાણી શકી કે, ફાળમાં કંઈ કાળું તો હતું જ; પણ મેં અચાનક આવી નીચે દાસીઓ સાથે મોટા સાહે વાતચીત કરવા માંડી તે તેમના સંજ્ઞાજવામાં આવેલી હોવી જોઈએ અને હેવકુમારીને નાસવાનો બીજો માર્ગ કે જવાબ ન હોવાથી આમ પોતાના હેખાવમાં બંનેએ તલ્કાળ ફેરફાર કરી નાખેલો હોવો જોઈએ, એવી મારી કલ્પના છે. હું નીચેથી દાદરપર ચઢી તે વેળાએ તો ઘણી જ ઉઠળી રહી હતી, પણ ઉપર આવ્યા પછી આ હેખાવ જોતાં તેમ જ બીજા કેટલાક વિચારો આવતાં મારા નિશ્ચયમાં પરિવર્તન થઈ ગયું અને જે હેવકુમારીને મેં ખંજાણી સાદાત્રણ મળુની ગાળોથી વધાવી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તેને જાહેર તેની સાથે રિમત તથા હાસ્યની છટાથી વાતચીતનો આરંભ કરી દીધો. મેં કહ્યું: “ઓહો! હેવકુમારી સોઠાણી! કંઈ અભારે આપ અમારા ઘરમાં ? અમારા એમની તબીયત જરાક ખરાબ રહે છે તે જોવા આવ્યાં છો કે શું ? જો એમ જ હોય, તો આપનો મોટો ઉપકાર થયો. ખરું જ કહ્યું છે કે, પહેલાં સગાં પાડોશી. જ્યારે તલ્કાળ જરૂર પડે છે ત્યારે સગાં સંબંધી દૂર રહી જાય છે અને પાડોશી પહેલાં કામ લાગે છે. આપનાં જેવાં પાડોશી તો બધાંને મળજો.” જો કે આ ચુપ્પો મેં શાંત મુદ્રા અને શાંત હૃદયથી ઉચ્ચાર્યો હતો, છતાં એમાંના ઉપ-લભાઈને અશ્વકથ વાંચકો તો સમજી શકશે જ.

“બહેન ચંપા! તમારા લોકોની નોકરીનો વખત ક્ષેડો હોવાથી આ તમારા એમને આવી અવસ્થામાં મૂકી તમરે ઘણીકવાર લાચારીએ નોકરીપર જવું પડે છે, એટલે આ એક બે વખત તમારી ગેરહાજરીમાં મારે આવવું પડ્યું છે. હું એમને આનંદ આપવાનો ચત્ન કરું છું. પાકીશી હોવા ઉપરાંત આપણે એક બીજાનાં સ્નેહી છીએ એટલે આવા વખતમાં એક બીજાની સગવડ ભગવડ સ્વાચ્છવતી એ આપણી ફરજ હોવાથી આભાર કે ઉપકાર માનવાની કશી પણ અગત્ય નથી. એ તો આજે એ માંદા છે ને કાલે હું માંદી પડું તો શું એ અને તમે મારી પાસે ન આવો અને મારી સંભાળ ન લ્યો? એ તો કાઈ વેત નમવું હોય તો આપણે હાથ નમવું જ નોંધએ.” દેવકુમારીએ ઠાવડું મોઢું રાખીને બામણુ ચલાવ્યું.

દેવકુમારી પણ જાણનાની ખાપેલી અને પાકી ઉસ્તાદ હતી. મારા જેવડી અને બે આજકાની માતા તો તેની એક દીકરી હતી એટલે હું તે તેની સાથે ચાલણીમાં સરખાવતાં શી બિસાતમાં? વળી જો સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી હોય છે તેમને બાલવાની, પોતાના દુર્વર્તનને છુપાવવાની અને સતીત્વના આડંબરને બતાવવાની કળા સારી રીતે અવગત હોય છે, એ એક નાણીતી વાર્તા હોવાથી એ વિશે લાંબા વિવેચનની અગત્ય નથી. તેના રાખેલી તો મારા હૃદય અંદર ને અંદર અવિશય પ્રસંસા કરવા લાગ્યું. હું મારા મનમાં જ કહેવું લાગી. “દેવ-કુમારી, તું મારા માથાની મળી! મારી ગેરહાજરીનો તે ધણું જ સારો લાભ લીધો છે. મારી ગેરહાજરીમાં મારા મનના માન્યને કદાચિત્ મારા કરતાં પણ તે વધારે સંતોષ આપ્યો હશે; છતાં ચાતુર્યથી પોતાના કુર્ચને સંકર્ષે તરીકે તે કૃષ્ણ વ્યક્તિ પણ કરી બતાવે છે! ચાતુર્ય તો આવું જ હોવું જોઈએ. આનું નામ સ્ત્રીચરિત્રની ગહનતા!” પોતાના નકારા રંગમાં આવી ગયેલી સ્ત્રીઓ—સ્વચ્છંદ સ્ત્રીઓ—જે ન કરે તે થોડું જ કહી શકાય. હું પોતે પણ એવી, એટલે સ્ત્રીઓના દુર્વર્તનની ટીકા કરવાનો મને કશો પણ અધિકાર નથી, એવો કદાચિત્ અહીં થોડું મક્ક ઉઠાવશે; તો તેમની શંકના સમાધાનમાટે મારે જણાવવું જોઈએ કે, મારી અથવા મારા જેવી અન્ય સ્ત્રીઓની સ્વચ્છંદતા તો પ્રસિદ્ધ હોય છે, એટલે સમાજના પ્રતિષ્ઠિત જોને તેમ જ સમાજની પ્રતિષ્ઠિત નારીઓ ખુદી રીતે અમારા વિશેષ સમાગમમાં આવતાં અચકાય છે, બહુધા નથી જ આવતાં; પણ બહારથી આવા પ્રકારે ઉસણીના રૂપને ધારી બેઠેલી છુપી કામડીઓ અનેક કુબીન સ્ત્રીપુરુષોના સહવાસમાં આવે છે અને તેથી પોતે સ્વચ્છંદ હોવા ઉપરાંત પોતાની નકટા જમાતને વધારવાના શુભ ઉદ્દેશથી અનેક સારાં સ્ત્રીપુરુષોને પણ તેઓ નકારા માર્ગમાં દોરી જાય છે. આવી પતિત પ્રમદાઓ સંસારના સકારૂપ છે; સમાજના ગંધાતા કાકા જેવી છે; ખુલ્લી વેશ્યાઓ કરતાં પણ એવી છુપી વેશ્યાઓ વધારે ભયંકર હોય છે અને તેથી એમનાથી બચીને ચાલવાની ધણી જ સંપત્ત જસ્વરત છે!”

કેટલીક આમ તેમની વાતો કર્યાં પછી દેવકુમારી જવાને લઈ અને હું નારતાને ઇન્સાફ આપવા બેઠી. મેં તેના જવા પછી યુસુફને જેમ કોઈ સવાલ ન પૂછ્યો તેમ કરી ઠપકો પણ ન આપ્યો. આટલી બધી સાંતિ રાખીને દુઃખ તથા દ્વેષના કડવા છુંડાને અંદરનો અંદર ગળી જવામાં મારો એ ઉદ્દેશ સમા-

ચલે હતો કે, બહાર મારી હાંસી ન થાય. જે યુસુફમાટે લલિતાના ચામચ ઉપદેશનો મેં સંપૂર્ણ અનાદર કર્યો હતો, જે યુસુફના પ્રેમમાં દહ રહી મેં શેકની માગણીને તુચ્છકારી કાઢી તેની સાથે એક પ્રકારનું આંતરિક વૈર બાંધ્યું હતું અને જેની પ્રેમભાગિની તરીકે હું સર્વના નજીવામાં આવી ચૂકી હતી; તે જ યુસુફની આ બેવકાફ-એક ખુદી અબજાના પ્રેમમાં સપડાયાની વાત-જે લોકોના નજીવામાં આવરી, તે લલિતા અનેક ચેષ્ટાઓ કરશે, શેકળ પોતાના મનમાં ફલાઈને હલવા ખાવા માંડશે અને તેથી મારા માટે કયાંય મોઢું બતાવવાનું સ્થાન પશ્ચ નહિ રહે. જે અસરે યુસુફને લાગી દઇશ, તે 'અગમને ખસમ ક્રિયા, તે કે બહોત ખુરા ક્રિયા; કરકે છાડ દિયા, તે કે ઉરસેલી નિયાદા ખુરા ક્રિયા.' એ જ કહેવત મારા સંબંધમાં અક્ષરેઅક્ષર ખરી થઇને ઉભી રહેવાની. અર્થાત્ મનમાં આગ બળતી છતાં તમાચો મારીને ગાલને લાલ રાખવામાટે મેં મીનમેા સ્વીકાર કરી લીધો. છતાં એટલું તો થયું જ કે, જો હિંવસથી યુસુફ સંબંધી સારી આંતરિક પ્રેમભાવનામાં એકદમ પોણું સો ટકા નેટલો ધટાડો થઇ ગયો અને તેનું છવટ જે પરિણામ થવાનું હતું તે તો થયું જ; કારણ કે, ખરી લાગણી વિનાનો ઔપચારિક કેનેહ લાંબા વખત સુધી ધી રાકતો જ નથી.

એ તો બધું નજી ઠીક; પણ જે યુસુફ સત્યવતી જેવી તરણી અને સૌન્દર્ય-વતી રમણી સુમરૂ પોતાની દહતાને ગમે તે કારણથી સારી રીતે નજીવી રાક્યો હતો અને મારા પ્રેમમાં સદાને માટે જેણે સાબિતકદમ રહેવાનાં અનેક વાર વચનો આપ્યાં હતાં, તે જ યુસુફ પોતાની માતા જેવડી એક યથાસ બાવન વર્ષની અબજાના પ્રેમભગ્નમાં કેમ ફસાયા, એ એક રહસ્યમયી ધટના હોવાથી એનું પાછળથી જે કારણ મારા નજીવામાં આવ્યું તે મારે તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં અહીં વાંચકોને નજીવાવું જ નેઇએ.

પ્રકરણ ૨૨ મું

પૈસામાટે પ્રેમનું લીલામ !

સુષ્ટાએ આ સુષ્ટિ જથારથી નિર્મી, ત્યારથી જ તેમાં એક પ્રકારનો એવો વિલક્ષણ નિષમ બાંધ્યો છે કે, મત્રેક પ્રાણીનાં શત્રુ તો હોવાનાં જ. એ વિલક્ષણતાનો એટલી સીમા સુધી વિસ્તાર થયેલો નેવામાં આવે છે કે, સકારણ શત્રુત્વ રાખનારા જગે એ તો હજી પણ નજી ઠીક, યરન્ટુ કારણ વિના પણ શત્રુબાવ રાખનારા અને દ્વેષના દાવાનજથી ઇધન વિના જ બળી મરનારા છવોની પણ સર્વત્ર અસંખ્ય સંખ્યા વિસ્તરેલી છે. અરે, સાધારણ છવો તો ઠીક, પણ જે વિદ્વાનો અન્યને સંપ તથા સમાધાનના માર્ગમાં દહ રહેવાનો નિરંતર ઉપદેશ આપ્યા કરે છે અને સમાજના નેતા હોવાનો દબ દર્શાવે છે, તે વિદ્વાનો જ 'યાચ્કો યાચકં દટ્ટ્વા જ્ઞાનવત્ ગુર્ગુરાચતે' 'યાચક યાચકને નિહાળીને જ્ઞાનની પેઠે ધુરુકવા માંડે છે' એ કહેવત પ્રમાણે એક ખીબના દ્વેષ અને પરસ્પર નિંદામાં જ પોતાના અમૂલ્ય કાળનો હોપ કરતા દેખાય, એ શું અલ્પ શેકની વાતી છે કે ?

આજના પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાના પ્રકાશિત કાળમાં વર્તમાનપત્રો માર્ગદર્શકરૂપ હોવાથી લોકોને સીધે રસ્તે દોરનારાં ગણાય-મનાય છે; પરન્ટુ તેમનામાં પણ

એવો પ્રકાર જેવામાં આવે છે કે, એક વર્તમાનપત્ર પોતાના સતત ઉદ્યોગ, સાહસ અને પ્રત્યક્ષ્યાણના વાદને સ્વીકારી ‘યથા ત્થા તથા કર્મ’ ના તરવને દૃઢતાથી વળગી રહી પ્રજાને પ્રેમ તથા સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવાને બાળ્યશાળી યુગ્મ હોય અને તેથી તેની સર્વત્ર ઉન્નતિ તથા પ્રસંસા થએલી. જેવામાં આવતી હોય; તો અન્ય સંકુચિત દૃષ્ટિના જવાસારૂપ પત્રકારો તેની તે ઉન્નતિને પોતાની બે આંખોથી જોઈ શકતા નથી અને તેની પ્રશંસાને બે કાનોથી સાંભળી શકતા નથી. ન્યારે કોઈ રીતે તેઓ ક્ષાપી શકતા નથી, ત્યારે પોતાના અહીંસે ત્રણસે આહુતી સંખ્યા ધરાવનારા અયંકર (૧) પત્રમાં કે માસિકમાં તે પ્રતિષ્ઠિત પત્રની અકારણ નિંદા કરવાનો ચત્ત આદરી બેસે છે અને તે એવા હેતુથી કે, જે તે લોકમાન્ય તથા પ્રતિષ્ઠિત પત્રમાં તેની વિરુદ્ધ થોડા આવવા માંડે તો આપણને વગર જાહેર-ખબરે પ્રસિદ્ધિ મળે અને ફારણને જેમ બમવાનને વૈરભાવે બળવાથી મુક્તિ મળી હતી તેવી રીતે આપણને આહુતીની સારી સંખ્યા મળી જાય અને ધીરું આલેખું ચાલું જલ્દી ગળાડવા માંડે.

અમારા નાટકના માલિકો તેમજ નાટકનાં પાત્રોમાં પણ એ જ રુઝિ બાલતી જેવામાં આવે છે. ધારો કે, એક નાટકમંડળીનો આજી નવો નાટ્યપ્રયોગ છે અને બીજી નાટકમંડળીના માલિકો તે જેવાને-કોઈ ટિકિટના પૈસા ખર્ચાને તો કોઈ મિત્રતાના સંબંધથી વગર પૈસા-પધાર્યા છે; તો તે નાટ્યપ્રયોગ, જો તેટલો સારો અને પ્રેક્ષકોની પ્રશંસાને પાત્ર થવા છતાં પણ તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો કાં તો સર્વથા, હોષપૂર્ણ કે કાં તો હજારે ખામીઓવાળો જ હોવાનો! એક નાટકમંડળીનો માલિક બીજી નાટકમંડળીના નાટકની કોઈવાર પણ મુકાઈને પ્રશંસા ધિવા સ્તુતિ કરે, એવો સર્વથા સંકાબરેલી ધટના જ કહી શકાય.

પાત્રોનું પણ તેમજ સમગ્ર લેવું. ધારો કે, એક નાટકમંડળીમાં એક તરણ પાત્ર તે નાટકમંડળીના બધા જિલોમાં નાયિકાનો પાઠ બજાવતો હોય અને કોઈ પણ કારણથી કેટલેક અંશે લોકોના આદરને પાત્ર થયો હોય; પણ નાટકમાં દેખા-દરને પાત્ર થવું એ ખાસ કરીને છાકરાઓમટિ તો ત્યાં સુધી જ હોય છે કે ત્યાં સુધી તેના કેકનું માધુર્ય અને બાલ્યસૌન્દર્ય કાયમ હોય; એ બે વસ્તુઓના ધટવા સાથે તેની લોકપ્રિયતા પણ ધટવા જ માંડે છે, અને પછી તેનો અવતાર છુદો જ જાણવો. એવી રીતે પોતાની લોકપ્રિયતા ધટવાનો સમય આવ્યા છતાં જો કોઈ તેના કરતાં સારો અને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય તથા પ્રિય થઈ પડે તેવો બીજો છાકરો આવીને પાઠ કરી જાય અને તેનો પાઠ તથા નાટક સારો વખણાઈ જાય, છતાં તે અને તેના લાગતાવળગતાઓ એમ કહેવાને જરાપણ અચકતા નથી કે “નાટક તો કીક ગયું, પણ મારા પાઠ વગર જરાક નબળું કહેવાણું!” તેના લાગતાવળગતાઓ કહેવાના કે, ‘જો અમારા ફલાણાનો પાઠ રાખ્યો હોત, તો આના કરતાં આ પાઠ હજાર ગણે સારો થાત! માલિકોને કદર નથી એટલે વધારે શું કહેવું?’ ઇલાહિ; એટલું જ નહિ, પણ તે બિચારા નવા માણસની દુરમની કરી તેને વાર-વાર તેઓ સતાવ્યા કરે છે અને જો તે કાંચો પાંચો હોય તો કંપનીમાંથી તેને હટાવી પણ દે છે.

સારાંશ કે, જેવુમારી ધનાઢય હોવા છતાં કેટલાંક સીપુરો તેનાં શત્રુ પણ હતાં; અને તેની તેવી એક શત્રુ સીધારા જ તેના ઇતિહાસ મારા જાણવામાં આવ્યા.

અહીં એક વિષયનો મારે ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ કે, કોઈ પણ મનુષ્ય જ્યારે પોતાના શત્રુના દોષોનો પાડો વાંચવા બેસે છે, ત્યારે તેમાં તે પોતાથી બની શકે તેટલી અતિશયોક્તિ કરે છે, એટલે તેનું કથન અતિ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય હોતું નથી, એ તો ઉપરના કથનથી વાંચકો બહુી શક્યા હશે જ. છતાં કેટલીકવાર એવા અપવાદો પણ મળી આવે છે કે, પોતાના શત્રુના સંબંધમાં કહી સંભળાવેલી એક શત્રુની વાર્તામાં પણ પૂરા સો ટકા સત્ય સમાયેલું હોય છે; અને એ સત્યની પરીક્ષા ત્યારે થાય છે કે, જ્યારે કેટલીકવાર તેના સંબંધિજનો તથા મિત્રોના મુખ-માંથી પણ ભાનિકતાથી તેવા જ પ્રકારના ઉદ્દગારો નીકળતા સંભળાય છે. સારાંસ કે, કેટલીક વ્યક્તિઓનું આરિય એવું શુદ્ધ પણ હોય છે કે, શત્રુઓથી પણ બાળ્યે જ તેમની અચેત્ય નિંદા કરી શકાય છે; તેમ જ કેટલીક વ્યક્તિઓનું આરિય એવું અશુદ્ધ અને ઘૂણા ઉપભવનારું હોય છે કે, મિત્રોના મુખમાંથી પણ તેમની પ્રશંસાના શબ્દો બાળ્યે જ નીકળી શકે છે. દેવકુમારી બીબા પ્રકારની વ્યક્તિ હતી એટલે તેના વિષે તેની શત્રુ સીમા જે કંઈ કહ્યું હતું તે તેના મિત્રોના ઉદ્દગાર સાથે મેળવી જોતાં પાછળથી સર્વથા સત્ય તરીકે જ સિદ્ધ થયું. દેવકુમારીનો તેણે સંભળાવેલો વૃતાંત નીચે મુજબનો હતો:-

‘દેવકુમારી દિલ્લીના એક અત્યંત ધનાઢ્ય ગૃહસ્થની કન્યા હતી અને તે માતાપિતાનું મધ્યમ સંતાન હોવાથી તેને ઘણા જ લાડપ્યારથી સુખમાં ઉછેરીને મોટી કરવામાં આવી હતી. તેની પછી તેની માતાએ અનુક્રમે બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો, પરંતુ તેઓ અલ્પ વયમાં જ સ્વર્ગવાસી થવાથી માતાપિતાના મનથી પુત્રના સ્થળે એ પુત્રી જ હતી. પુત્રી પુત્રવૃદ્ધ, કિબહુના, પુત્ર કરતાં પણ તેમને વધારે બહાલી હતી. એ પ્રાણુધિક પુત્રી પોતાની દૃષ્ટિથી દૂર ન થાય, એટલામાટે તેમણે તેના લગ્નસંબંધ પણ દિલ્લીમાં જ કર્યો હતો અને તેથી તે રાતે સાસુરિયામાં રહી દિવસનો સમય પિયરિયામાં જ પસાર કરતી હતી. દેવકુમારીનો પતિ જેમ તરુણ, સુંદર, સાધારણ સુશિક્ષિત અને સદ્ગુણવાળો હતો, તેમ જ તે ઉદ્યોગી અને મથતશીલ પણ હતો. સાસુરાની મિલકતપર આધાર ન રાખતાં પોતાના ઉદ્યોગથી તેણે પોતે પણ લાખ હોઠ લાખની મિલકત મેળવી હતી, અને તેથી અત્યારે દેવકુમારી, જે મકાનમાં રહે છે તે તેના પતિના પોતાના પૈસાથી જ બંધાયેલું છે.

લોકો તો કહે છે કે, દેવકુમારી જે વેળાએ પિતાના ગૃહમાં હતી તે વેળાએ જ તેની અવસ્થા પંદરથી સોળ વર્ષની હોવાથી તે કૌમારાવસ્થામાં જ આઠા માર્ગમાં હતરી ગઈ હતી. હવે એ સત્ય હોય કે અસત્ય, પણ એટલું તો ખરું કે, પરણીને પતિના ગૃહમાં આવ્યા પછી તો તેનું અચેત્ય વર્તન સ્પષ્ટતાથી લોકોનાં જોવામાં આવતું ગયું. તેના પતિ દિલ્લીમાં હતો ત્યાંસુધી તો ઠાંકપિછાંડામાં બધું ચાલ્યું કીધું, પણ જ્યારે વ્યાપાર મટિ તેના પતિ કલકત્તે ગયા, ત્યાં તેને આરેક માસ થઈ ગયા અને પાછળ બાઈ સાહેબને સગર્ભા થવાનાં ચિન્હો દેખાયાં, ત્યારે લોકોમાં એ વિશે જરાક વધારે ચર્ચા ચાલવા લાગી. આ અફવા તેનાં માબાપના કાને પણ ગઈ, એટલે પોતાની દીકરીની આબરુને બળવવા ખાતર તેમણે તાર કરી જમાઈને દિલ્લીમાં બોલાવી લીધા અને એક મહિનો ત્યાં રાખ્યા પછી

કલકતે જવા દીધો. પતિના દિલ્લીમાં આવી ગયા પછી સાત મહિને દેવકુમારીએ એક પુત્રોને જન્મ આપ્યો કે જે દીકરી અત્યારે જે બાળકોની માતા છે. એ પછી દેવકુમારીને એક પુત્ર પણ આપ્યો, પરંતુ તે વેળાએ તેનો પતિ ઘેર હોવાથી કાંઈ વધારે ચકચાર થઈ નહોતી. લોકો કહે છે કે, જે સંતાનોની માતા થવા પછી પણ જ્યારે દેવકુમારીનું વર્તન સારું ન થયું અને જિંમણાની પેઠે ધરના ગાડી હાંકનારા અતુર્ય વર્ણના લોકો તેમ જ બીજા તેવા જ માણસો સાથેના તેના સંબંધની વાર્તાઓ બહાર આવવા લાગી, ત્યારે તેના ધણીએ તેને કપકે આપ્યો, તેનાપર સખ્તાઈ રાખવા માંડી અને એ સમયથી જ ગૃહમાં કલહપિશાચનો પ્રવેશ થયો. જે ગાડીવાળા સાથે તેના અયોગ્ય સંબંધની વાર્તા સંભળાતી હતી, તે ગાડીવાળાને તેના ધણીએ નોકરીપરથી કાઢી મૂકવાથી બાઈ સાહેબ છંડાયાં અને સંભળવા પ્રમાણે તે કિવસથી જ તેમના નાગણુપણાને આરંભ થઈ ચૂક્યો. ધણીનું અપમાન કરવું અને ધણીને ગમે તેમ બોલવું એ તો બહુ તેના નિત્યનો વ્યવહાર હતો.

એટલામાં અચાનક દિલ્લીમાં શ્વેગરૂપ યમરાજની પદશમણી થઈ અને તે શ્વેગ તેનાં માતાપિતાને થોડા થોડા દિવસના અંતરે આ મૃત્યુલોકમાંથી સદાને માટે ખેંચી ગયો. તેમની મિલ્કતનો કોઈ બીજો હક્કદાર વારસ ન હોવાથી તે મિલ્કત કાયદાસર દેવકુમારીના હાથમાં આવી. એ પછી એક વર્ષમાં જ છ માસની ઘણી સખ્ત માંદગી લોગવી રીબાઈ રીબાઈને તેનો પતિ પણ આ સંસારને છોડી સ્વર્ગના પથે પડી ગયો. લોકવાયકા એવી છે કે, પતિ પોતાના સ્વર્ગદેવર્તનમાં અવરોધરૂપ થતો હોવાથી દેવકુમારીએ પોતે જ સ્વો પોષજન-ધીસુકેર-આપીને એ કાઠને પોતાના હાથે જ પોતાના માર્ગમાંથી સદાને માટે દૂર કરી દીધો હતો. પછી ખરી વાત શી છે ને ખોટી શી છે, એ તો ઘટઘટવ્યાપક પરમાત્મા બહુ. લોકોની એ માન્યતાને માત્ર પુષ્ટિ એટલાથી મળતી હતી કે, પતિના પરલોક-ગમનથી-સૌભાગ્યના સંહારથી-એક કુલીન વનિતાના હૃદયમાં અને બાહ્ય આદર્શમાં જે શોક તથા વૈરાગ્યની છટા આવવી જોઈએ, તે છટા દેવકુમારીના વર્તનમાં લેશ માત્ર પણ આવી નહોતી. જિંમણા રાણીને તો પોતાના અશ્વપાળ સાથેના સંબંધની વાર્તા પ્રકાશમાં આવતાં પોતાના પતિ ભર્તૃહરિના સંન્યાસી થવાથી અતિશય શોક થયો હતો; પરંતુ આ કુલટાને તો પતિનો સ્વર્ગવાસ થવા છતાં શોકનો, એક પળને માટે સ્પર્શ સુધ્ધાં પણ થઈ શક્યો નહોતો. શોકનું કારણ પ્રેમ હોય છે, એટલે જ્યાં પ્રેમ જેવી વસ્તુનો સર્વથા અભાવ જ હોય, ત્યાં શોકનો ઉદ્ભવ કેમ કરીને થઈ શકે ?

પતિના મરણ પછી વૈધવ્યમાં પણ બાઈ સાહેબના રંગદંત્ર જેવા ને તેવા જ ચાલુ રહ્યા. વર્ષો લીટી ગયાં અને પુત્રપુત્રી પણ પિતા અને માતા થવાની સ્થિતિમાં આવી લાગ્યાં. ગામમાં, પાડપાડોશમાં તથા નાતબંતમાં પોતાના ધરની ચીંટી નિંદા સંભળી હૃદય શુષ્ક થવાથી તેનો લગ્નમંશીલ પુત્ર પોતાના પિતાની કમાણીમાંની કટલીક સંપત્તિ લઈને પોતાની સ્ત્રી સાથે લઈ કલકતે આવ્યો ગયો અને ત્યાં જ દૃઢ નિવાસ કરી રહ્યો. ત્યાં તે ધંધો કરીને પોતાનો નિર્વીહ ભલાખ્યા કરે છે અને કાંઈવાર દિલ્લીમાં કોઈ કારણવશાત આવે છે તો આઠ પંદર દિવસ

રહીને પાછો આવ્યો નય છે. પરંતુ તેમાં પણ ખૂબી એ કે, તે, કદાચિત્ માતાના દુષ્ટ આત્મરક્ષનું સ્ત્રીના મનમાં પરિણામ ન થઈ નય એટલા મટિ પોતાની પળીને કદાચિ સાથે લાવતો નથી; જ્યારે આવે છે, ત્યારે એકલો જ આવે છે વળી નાતબત અને સગાં સંબંધીમાં પણ એ બાઈની પ્રતિષ્ઠા એટલી બંધી બાઈ થઈ ગઈ છે કે, અમુક એક ભેધર વિના બીજું કંઈ પણ એની સાથે કંઈ જાતને સંબંધ રાખતું નથી; એટલું જ નહિ, પણ દીકરીને તેનાં સાસરિયાં તરફથી માને ધર જવાની મનાઈ છે, એટલે માતાપુત્રીની પણ સહાને મટિ જૂઠાઈ છે. પાશ્ચાત્ય અને પૌરાણ્ય ભેદ આમાં જ છે. એકવાર તો એ બાઈને નાત બહાર મૂકવાને સવાલ પણ મહાજનની સભામાં રજૂ થયો હતો, પણ પાછળથી એ બાબત કોણ જાણે શા કારણથી દબાઈ ગઈ તે જણાતું નથી.

આટઆટલા ફળેતા થવા છતાં પણ એ બાઈ પોતાના સ્વીકારેલા માર્ગમાં દોડ્યાં જ નય છે, અને પૈસા તથા આબરુના લોભે પણ નિકારલાલસાને પૂર્ણ કરવાના ઉદ્દેશમાં મચેલી જ રહે છે. કંઈ પણ સારો પુરુષ-પછી તે બલે પોતાના પુત્ર કરતાં પણ નાની ઉમરનો હોય-જેવામાં આવ્યો એટલે એ બાઈ સાહેબનું મન તેનામાં દોડવાનું જ અને તેને પોતાના જળમાં ફસાવવાના એના પ્રયત્નો ત્યાં થવાના જ. પૈસાના લોભથી ઘણાક પુરુષો એના જળમાં ફસાય છે અને જો સારી રુઝ પ્રથમથી જ કદાવી લે તો તો ઠીક, નહિ તો તે એક રાત્રી પાછ પણ પરખાવતી નથી. એ પ્રમાણે જેમને એણે પ્રથમ કેટલાંક પ્રેમપત્ર લખી મોટી મોટી આશાઓ બતાવી ફ઼ામાં ફસાવ્યા હતા, તે મૂર્ખ જનો પોતાની આશાને નિષ્ફળ થયેલી જોઈ અને પૈસાને બદલે બદનામી પામી આજે એના દુરમન થઈ ગયા છે, અને કેટલાકો તો એને મારી નાખ્યા કે એનું લાક કાપી ફેંચાને પણ તૈયાર છે. જેને એના સ્વભાવ મિત્ર તરીકે એણે સંકલ્પ એવા કોઈ મુશ્કેલ કે એવા કોઈ બીજા કિસ્સા શહેરમાં તો નથી, અન્યથા ક્યાંક હોય તો પ્રભુ જાણે. એ તો પૈસાથી બધું નયે નય છે અને પૈસાથી જ બધું ઠંકાય છે, બાકી વાતમાં માલ કંઈ પણ નથી.

આ વાતો સાંભળ્યા પછી મારા મનમાં ચંકા થવા માંડી કે, જુસુફ જેવે એક તરફ પુરુષ આના જેવી એક વક્ષા નારીના મોહપરમાં અવરથ થનના કિવા એવા જ કોઈ અન્ય બાવી ઉદયકારક પદાર્થની આશાથી સપડાયેલા હોવે જોઈએ; નહિ તો એમ બનવું સર્વથા અશક્ય છે. એ કિવસથી હું જુસુફની કેટલીક રીતે જેખરેખ રાખવા લાગી અને ધરમાંની દાસીએને પણ સારા ધનામી આશય આપી, બરાબર તપાસ રાખી જો તેવો કંઈ મુદો મળે તો મેળવવાની મેં આજ્ઞા આપી દીધી. જેવકુમારીની ભૂલ એ થઈ ગઈ કે, પોતાના સ્વભાવ-ભવિષ્યભાવ-પર જઈ, ‘મૂળ સમુદ્ધુ નય પણ ખેતસી જાકો ખોટ ન ખાય’ એ કહેવત પ્રમાણે તેણે જુસુફને તો પોતાના પંજમાં લીધો, પણ દાસીઓનાં મોહને પૈસાના દુઆથી બંધ કર્યા નહિ, અને તેથી જ તેમના પ્રેમનો ખરો ભેદ છેવટે દાસીઓદ્વારા મારા જણવામાં આવી ગયો. બહાહા ! કાંચન અને કામિનીએ મોટા મોટા મુનિવરોનાં મનો પણ ચળાવી દીધાં છે, તો મુશ્કેલ પામર માણી જુસુફની શી કથા ?

જુસુફ તો એમ જ જાણતો હતો કે, હું જાણે કંઈ જાણતી જ નથી અને હવે પછી મારા મનમાં ચંકા ન આવે એટલા મટિ તે બીમારીનું બહાનું કાઢી

તે દિવસ પછી મારી ગરહાજરીમાં એકલો ઘરમાં રહેતો. પણ નહેતો. કોઈ કાંઈવાર બપોરે અથવા તો હરમતબલ સાથે હું ક્યાંક ફરવા ગઈ હોઈ, તે વેળા એ તે દેવકુમારીને અમારા ઘરમાં બેલાવતો હતો તો કાંઈવાર પોતે તેના ઘરમાં ખુસી જતો હતો. દાસીઓને જો કે તેણે પોતાના પક્ષમાં લીધી હતી, પણ તે જ દાસીઓ વધારે પૈસા મળવાની લાલચથી તેની બધી એજાઓને મને કુલુ રિપોર્ટ આપ્યા કરતી હતી. હું પણ આંખ આડા કાન કરીને બહુ ભયા કરતી હતી.

એક દિવસ બપોરે જમ્યા પછી હું હરમતબલ સાથે ભૂતી દિલ્લી અને કુલુખમીનાર આદિ પુરાતન સ્થળો જોવાને ગઈ અને ચૂસુફ ઘેર હતો. હું પાંચ સાડાપાંચ વાગે પાછી ફરી અને દાસીઓને નિત્યના નિયમ પ્રમાણે પૂછ્યું કે, જેમ આજના રા સમાચાર છે? એટલે એક બાઈએ જણાવ્યું કે, “આજે તમારા ચૂસુફે અમે બન્નેને ઈનામ તરીકે અક્કેલી ગીતી આપી છે, અને હું ત્રણ વાગે આઠે લઈને ઈપર ગઈ ત્યારે તેઓ વર્ષાદની મોસમમાં પહેરવાનો આવરકોટ સીવતા બેઠા હતા. એથી વિરોધ કાંઈ સમાચાર નથી.”

એટલા સમાચાર પણ ખરેખર બડકાવનારા જ હતા. પ્રથમ તો આવરકોટ સાત નવો હોવાથી તથા વધારે વપરાયેલા ન હોવાથી ફાટવાનો સંભવ જ નહેતો, અને ફાટ્યો હોય તોય બાયડીની પેઠે ચૂસુફ પોતે સોયમાં દોરે પરાવી સીવવા બેસે, એ ન બનવાબેગ હતું. નાટકમાંના દાવપેચબરેલા અનેક પ્લોટા મારી આંખ તળેથી નીકળી ગયેલા હોવાથી આ વિરો તલાજ મારા મનમાં રાંકા આવી અને મેં મારી ખાતરી કરી લેવાનો વિચાર કર્યો. અચાનક બનાવ પણ એવો બન્યો કે, રાતના એલમાંનો મારો પાઠ પહેલા અંકમાં જ પૂરો થઈ જતો હોવાથી અને ચૂસુફનો પાઠ ઈવર સુધીના હોવાથી હું મારા પાઠની સમાપ્તિ કરીને અર્ધું દુઃખવાતું કારણ બતાવી વહેલી જ ઘેર આવી લાગી અને કબાટમાંથી આવરકોટ કાઢી મારી તપાસને મોટું રૂપ આપ્યું. આવરકોટના આગળના વાળી લીધેલા રૂબલ પડની ઠેઠ નીચેની બાજુએ મને કાંઈક લડાઈ જેવું લાગ્યું અને ત્યાંના બાગમાં નવા ટાંકા પણ દેખાયા. મેં તેટલો બાગ હમીડી નાખ્યો, તો અંદરથી કામળોતું એક નાનું બંડલ નીકળ્યું.

બંડલને ખેલી જતાં પાંચ પાંચસોની તેમાં પાંચ નોટા દેખાઈ અને તે જોઈને હું તો શ્રમિષ્ઠ તથા દિગ્બૂદ જેવી જ બની ગઈ. ચૂસુફ પાસે અને તે પણ વળી સામટી રૂપિયા અઢી હજારની રકમ? અભયળી! ચૂસુફ પોતાનો પગાર દર મહિને મારા હાથમાં જ આપતો હતો અને તેમાંથી ફક્ત રૂપીઆ વીસ હું પોતે જ મનીઓર્ડરથી તેને ઘેર પંજબમાં મેલસતી હતી. તે કાંઈ ઠંકણે કાંઈવાર બિઠક-મરમત-માં માવા બળવા જતો નહેતો, આમિફેનનાં ગાયન બરતો નહેતો અને કેટલાક કાતર મૂકનારા નાટકિયોઓની પેઠે હોસ્તો અથવા નાટકના ભાગ શોધીનેનાં ખીસાંપર કાતર મૂકતો નહેતો. એટલે આટલી મોટી રકમ તેની પાસે કાંઈ પણ પ્રકારે એકઠી થવાનો લેશ માત્ર પણ સંભવ નહેતો. અર્થાત્ એ નોટા સાફ જણાવતી હતી કે “દાજમાં કાંઈ પણ કાળું છે; જે ચૂસુફનું હૃદય મ્વેત તથા નિદોષ દેખાય છે તે કાળું તથા કપટવાળું છે!” મારું મન મને અંદરથી પેકાર કરીને કહેવા લાગ્યું:—“ચૂસુફના હાથમાં આ રકમ આવી તે પેલી ધનાઢ્ય અને વિકારમૂર્તિ વિધવા દેવકુમારીની કુપારું જ પરિણામ છે, તેના હાથમાં દામ

છે અને તેથી હવે યૂસુફ તારો આરાક નહિ, પણ તે વૃદ્ધ વનિતાનો વેચાયલો ગુલામ છે !

મેં મારા હૃદયમાં અનેક પ્રકારના વિચારોને સ્થાન આપ્યું અને યૂસુફને આનું કારણ પૂછી, જે સંતોષકારક પ્રત્યુત્તર ન મળે તો પ્રેમબંધનને આજ ને આજ જ તોડી નાખવાના નિશ્ચયપર પણ એકવાર હું આવી ગઈ. પરંતુ સ્ત્રીની સહનશીલતાએ કણ્ઠોમાં મંત્ર કૂંચ્યો કે, 'નહિ, પાપીને તેનું પોતાનું પાપ જ ખારો, તારે પ્રેમબંધન તોડવાના પ્રથમ કારણરૂપ થવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી.' આ વિચાર આવતાં જ મેં તેની નેટાંને પ્રથમ પ્રમાણે જ આવરફેટના પૈલા બાજમાં નાખી ઉપરથી ટાંકા મારી દીધા અને આવરફેટને કબાટમાં જમના તેમ રાખી દીધો.

મનમાં અતિશય દોષ થયેલો હોવાથી કદાચિત્ત નિદ્રા નહિ આવે તો રાત ચિંતામાં વીતાડવી પડશે એવા વિચારથી બાન્ડીના લગભગ બે પેત્ર જટમટાવીને હું રાત્રીમાં જઈ પડી અને અલ્પ સમયમાં જ નિદ્રાવશ થઈ સર્વ ચિંતાઓને ભૂલી ગઈ. પ્રભાતમાં જ્યારે મારાં નેત્રો ઉઘડ્યાં, તે વેળાએ રાતે નાટકમાંથી આવેલો યૂસુફ પોતાના ચીતરેલા (પિન્ટવાળાં) મોઢા સાથે જ પોતાના પલંગમાં સૂતેલો મને દેખાયો; તે આંખે મને દાનવતુલ્ય દેખાવા લાગ્યો !

બસ, તે દિવસથી યૂસુફ સાથેના મારા વર્તનમાં ખુબ જ પરિવર્તન થઈ ગયું; પરંતુ યૂસુફનાં નેત્રોમાં તે વૃદ્ધાના નવીન પ્રેમ અને તેની પાસેથી મળેલા ધનનો એટલો બધો મઠ આવી ગયો હતો કે, મારા વર્તનમાંના તે પરિવર્તનને તે જરા પણ જોઈ કે બહુ શક્યો નહિ. મને પણ એટલું જ જોઈતું હતું. મારા કણોખરો વખત મારી મોઢી તથા હરમતભનની સોબતમાં જ વીતવા લાગ્યા અને તે દરમિયાન પ્રવેતાંગ શીલરની એળખ ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ.

ઉપર વર્ણવેલા બનાવ પછી પંદર દિવસે અમારા શેઠજીને નાટકમંડળીને ખુબઈ લઈ જવાનો વિચાર કર્યો. ખુબઈમાં નાટકશાળાઓની સારી સંખ્યા હોવાથી અને તે વેળાએ કેટલાંની 'એમ્પાયર' તથા આન્ટરોડપરની 'કેરોનેશન' એ બે નાટકશાળાઓ ખાલી પડેલી હોવાથી નાટકશાળાના મંદોબસ્તમંદ શેઠજીને ખાસ ખુબઈ જવાની અગત્ય નહોતી. પોતાના એક મિત્રને પત્ર લખી તેમણે આન્ટરોડપરનું 'કેરોનેશન' થીએટર એક વર્ષને માટે ભાડે રાખી લીધું. અને લગભગ આઠેક દિવસમાં દિલ્લીથી ઉપડવા વિચેની વાત બધાં એકત્ર સંઘર્ષે તથા એકત્રેસિસને જળાવી દીધી, કંપનીને ઉપડવામાં ત્રણ ચાર દિવસનો અવકાશ હતો, તેવામાં યૂસુફના નામનો અમૃતસરથી તાર આવ્યો અને તેમાં તેની માતા મરણ પથારીએ હોવાના સમાચાર હતા. તેણે એ તાર બતાવી શેઠજી પાસેથી પંદર દિવસની રજા માગી. શેઠજીએ તે આપી અને યૂસુફ પોતાના નીકળતા પગાર કરતાં પણ બીજા સૌ રૂપીઆ વધારે લઈ, કંપનીના ઉપડવાથી એક દિવસ પહેલાં પંખબ તરફ જવા ઉપડી ગયા. હું તેને સ્ટેશનપર મૂકવા ગઈ, અને તેણે પણ દુનિમ પ્રેમ દર્શાવવામાં ખારી ન રાખી. આ બધો ઔપચારિક પ્રકાર થયો તો ખરો, પણ મારું ચિત્ત તો એમ જ કહેતું હતું કે, 'ત્રાંડી ! યૂસુફ સાથેની આ તારી છેલ્લી મુલાકાત છે, માટે એને આંખો બંદીને જોઈ લે ! એ હવે ખુબઈમાં તને ખાંઠા મળવાનો નથી. આજકાલ પોતાના પરણ્યા કણી

પણ બીજી રંડાઓના પ્રેમમાં ફસાઈ પોતાની પરણેલરથી બદલાઈ બચ છે, તો હુંડી! તારો એક રખડતા નાટકવાળાના પ્રેમમાં આટલો બધો વિશ્વાસ કેમ બંધાય છે?” તેને રવાના કરી અને ઘેર આવ્યા પછી ખૂબ રડીને મારા મનને આર મેં કાંઈક જોઈ કહી નાખ્યો.

બીજે દિવસે તો અમારે પણ ઉપડવાનું હતું. લખનોથી ઉપડવા પ્રમાણેની જ રેપેશિયલ ટ્રેન વગેરેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી અને આગળની પેઠે જ મને, હલિતાને તથા હાલજીને ફરફલાસના એક સ્વતંત્ર કુર્પાર્ટમેન્ટ અપાયો હતો. સ્ટેશન પરનો દેખાવ પણ લગભગ લખનો પ્રમાણે જ જણી લેવો આવ મને ‘સી આઈ’ કરવામાટે હર્ષમતનું, મહારાજ રીલર સાહેબ અને મારી દાસીઓ આવી હતી એટલી વિશેષતઃ બે દાસીઓમાંની એક અધરને જોવાની ‘જે ચૂંકું પાછો દિલ્લીમાં આવે તો તેની બધી હકીકત મને લખી જણાવજે,’ એ પ્રમાણેની બલામણુ કરી રૂપીઆ પચાસ મેં તેના હાથમાં ધનામ તરીકે આપ્યા અને ત્યાંથી કાંઈ સારી ચીજો ભેટસોજાઈ તરીકે મોકલવાની આરા પણ આપી. બીજી દાસીને પચીસ રૂપીઆ આપ્યા.

તે વખતે નમગડા મથુરા રેલવે હજી ચાલુ થઈ નહોતી અને જી. આઈ પી. ને રસ્તે આવવાનો અમારા શેકનો વિચાર નહોતો, એટલે રેપેશિયલ ટ્રેન આર. એમ. આર. (શનૃત્તાના માળવા રેલવે) ની જ રખાવવામાં આવી હતી એ ટ્રેનમાં અમદાવાદ સુધી જઈ, અમદાવાદથી બી. બી. સી. આઈ. માં ખુંબઈ જવાનો પ્રેક્ષામ હતો. ટ્રેનમાં હલિતાના સમાગમથી જો કે વખત તો ઠીક વીતવ લખ્યો, પરંતુ પ્રેમી ચૂંકુંનો નવો વિયોગ અને તે સાથે તેની ઉવટની બેવફાઈ એ બન્ને મારા હૃદયમાં કાંટા પ્રમાણે ખરક્યાં કરતાં હતાં.

સાધારણ રીતે આર. એમ. આર. ની દિલ્લીથી છટકી મેલ ટ્રેન ત્રીસ અથવા એકત્રીસ કલાકે અમદાવાદ પહોંચે છે, અને અમારી રેપેશિયલ ટ્રેન ખાલીસ નેવીસ કલાકમાં અમદાવાદ સર કરી દીધું. શેકજીએ તાર કરેલો હોવાઈ અમદાવાદમાં અમારા જમવા વગેરેની બધી તૈયારીઓ કરી રાખવામાં આવ હતી. અમદાવાદમાં લગભગ છ કલાકનો ટાઇમ અમે વીતાવ્યો, એટલીવારમ અમારી કંપનીનો સામાન નાની ગાડીમાંથી મોટી ગાડીમાં બરાઈ ગયો, અને અમારી ટ્રેન ખુંબઈ જવામાટે અમદાવાદથી ઉપડી. અંતે કોઈ પણ મકાનની વિશિષ્ટ ધટના કે વિશ્વ વિના અમે અલબેલી ખુંબઈ નગરીમાં આવી લાગ્યાં નાટકમંડળીનાં માણસોના ઉતારામાટે પિલાહુસપર ગોખેલીને હોટલ પાસેને તીજેરીવાળા હરીચંદ મંજારામનો બંગલો તથા માળો બાડે રાખવામાં આવ્યા હતા એટલે તેમાંના એક બોરડામાં જ હાલ તરત તો મેં મારી જાવણી નાખી દીધી

—કવિ—

પ્રકરણ ૨૩ ચું

રુબર્જ કે જરુકેડ

આજકાલના નવા જમાનામાં હિંદુસ્તાનની આખી મનાવી અલબેલી અને હલખીથી ખુંબઈ નગરીનું અનેક વિદ્વાન લેખકોએ પોતાના પ્રવાસમંથોમાં એસિ. હાસિક, બ્યાપારિ તેમ જ કલાપરીક્ષક દૃષ્ટિથી વર્ણન કરેલું છે, એટલે તે દૃષ્ટિ હવે મારા જેવી અધ્યાત્મ અને અધ્યપ શિક્ષણવાળી એક નાટકી વારી ખુંબઈ

કાંઈ વધારે જાણવાલાયક વર્ણન કરી શકે, એ સર્વથા અશક્ય છે. પરંતુ એ બાબતનો હું દાવો રાખું છું અને તે વિશે હિંમતથી કહી શકું છું કે, બાહ્ય રંગરૂપમાં સ્વર્ગતુલ્ય દેખાતી અને અન્ય દેશોમાં સ્વર્ગોપમ મનાતી એ સુંબઈ નગરીમાં જે અનેક નરકાગ્રહો ગુપ્ત રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેમનું હું જે કાંઈ શ્રાવિક્ષક ચિત્ર આલેખીને મારા વાંચકો સમક્ષ રજૂ કરી રાખીશ, તે કાર્ય બીજા કોઈથી બનવું અશક્ય છે.

અહીં કદાચિત્ કેટલાક નીતિનાં બંડારરૂપ સ્ત્રીપુરુષો એવો પ્રશ્ન કરશે કે, “વેલ મિસ મેનકા અથવા મેંપાખાનૂ! શું તમે જ્યાં જાઓ છો, ત્યાં તમેને માત્ર નરકાગ્રહોમાં અને જ્યાં માત્ર માનવચરિત્રની કલંકિત દિશા જ જોવામાં આવી શકતી હોય તેવાં મંદિરોમાં જ જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે? તમારામટે શું પરમાત્માએ કોઈ યોગ્ય ગુણવાનું પુરુષ કિંવા કોઈ સદ્ગુણવતી સુંદરીનો સમાગમ સુનેહો જ નથી? કેવળ તમારાપર જ પરમેશ્વરે એટલી બધી અવકૃપા સામ્રાટ કરી હશે, એ સમજી શકાતું નથી; તેમ જ એ પણ જાણી કિંવા કહી શકાતું નથી કે, એ ઈશ્વરની અવકૃપાનું કિંવા તમારા પોતાના દુર્બોધ અને કુમાર્ત્રિય સ્વભાવનું પરિણામ છે?”

પ્રશ્ન ચર્ચાર્થ છે અને તે જ પ્રમાણેનું તેનું ઉત્તર પણ મારી પાસે તૈયાર છે. આ સૃષ્ટિમાં જેમ સારાં મનુષ્યો વસે છે, તે જ પ્રમાણે નકારાં મનુષ્યોનો નિવાસ પણ છે, કિંમદુના સર્વ સાધારણ માન્યતા એવી છે કે, જ્યાં જોશો ત્યાં સારા કરતાં નકારા છવોની અને સદ્ગુણ કરતાં દુર્ગુણની સંખ્યા વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવી શકશે. કાચના કટકા અને પથ્થર તો અનેક છે, પણ કોહીનૂર તો એક જ છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે, જગતમાં જેમ સારા બનાવો બને છે, તેમ જ નકારા અને માનવચરિત્રની કલંકિત દિશાને જ દર્શાવનારા બનાવો કાંઈ ઓછા પ્રમાણમાં બનતા નથી: બલકે તેમની સંખ્યા સારા બનાવો કરતાં હજાર ગણી વધારે હોય છે અને કેટલાક લોકો પોતાની ઇચ્છાથી, કેટલાક સંગ્રહાણથી, તો કેટલાક સર્વથા અજ્ઞાનથી બીજાના હજમપંચના ભોગ થઇને એવી દુર્ગુણમયી ઘટનાઓના નાયક થાય છે, ઉત્પત્તિના શિખરપરથી અવનતિના ઉડા ખાડામાં પછડાય છે અને છેવટે તેમનું સુધાતુલ્ય જીવન વિષમ વિષમરૂપ બની જાય છે!

મને મારા જીવનકાળમાં માનવચરિત્રની જે એવી કલંકિત દિશાને દર્શાવનારી ઘટનાઓની જ સાક્ષીભૂત થવાના સહસ્રાવધિ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા છે, તે કેવળ મારા સ્વચ્છંદ જીવન અને સંગ્રહાણનું જ પરિણામ છે, એટલે મને પોતાને જે જે અયોગ્ય અનુભવો પ્રત્યક્ષ મળ્યા છે, તેમાંના ચોડાનું જ માત્ર મેં આ મારી આત્મ-કથામાં અવિકળ શ્રાવિક્ષક ચિત્ર આલેખ્યું છે. એક ઉત્તમ શ્રેષ્ઠકર્ત્તી કિંવા પંડિતો તેમ જ “યુગમે રામ જયમંજયે હુરી” એવા બ્યાસ કે હરિદાસ તરીકે વાંચકો સમક્ષ રજૂ થઈ ધાર્મિક વ્યંગીયાન કિંવા બોધ આપવાનો પ્રયત્નો જ મારા હૃદયે નથી, તેમ જ મારા આત્મચરિત્રમાંથી જે કાંઈ સ્વાભાવિક ત્યાગ્ય દોષો અને યોગ્ય બોધો મળી શકે તો તે દોષોને ત્યાગી બોધ પ્રમાણે વર્તવાની મારી કોઈને ના પણ નથી.

કેટલાકે એવો આશય છે કે, આવાં ચરિત્રોમાં ભલે સત્યનો ગમે તેટલો સંપૂર્ણ અને પ્રબળ વ્યંગ સમાયલો હોય, અને પરિણામ ભલે ધારો કે લાભકારક

અને ધર્મ્યવર્તક હોય; તો પણ કેટલીક ઓછી બુદ્ધિની વ્યક્તિઓના હૃદયમાં એનું તાત્કાલિક પરિણામ સત્વર થાય છે અને તેથી સમાજનું અકલ્યાણ થવાની અધિક સંભાવના છે. આના ઉત્તરમાં હું સ્પષ્ટતાથી જણાવીશ કે, એ આશ્લેષકો કેવળ પોતાના હૃદયની દુર્બળતાનું તેમ જ પોતે દુરાચારમાં સત્વર પ્રવૃત્ત થનાર સ્વભાવના હોવાનું જ એમ કહીને સ્પષ્ટ દર્શન કરાવે છે; કારણ કે કોઈ પણ ઉત્તમ ક્ષિતિ અધમ વસ્તુ કિંવા વર્તનનો સ્વીકાર કિંવા ત્યાગ કરવો, એનો સર્વથા મનુષ્યના પોતાના સ્વભાવ તેમ જ અધિકારપર આધાર રહેલો હોય છે. એ સ્થળમાં જ એક દુઃખપાત્ર અને એક મળપાત્ર મૂકેલાં હોય, તો હુંસ કીરને જ સ્વીકારશે અને કાચડો જીંધને પોતાની આંચ વિષામાં જ મારશે. એમાં વસ્તુનો હોષ નહિ, કિંતુ વસ્તુને સ્વીકારનારના સ્વભાવનો જ હોય છે. અર્થાત્ અથા ઈશ્વર લખવામાં લેખક અથવા લેખકનો નહિ, પણ જે એના પરિણામે અયોગ્ય પરિણામ જન્મી જ માન્યતા ધરાવતા હોય, તો તે એ માન્યતા ધરાવનારાઓનો પોતાનો જ હોય છે. અંગ્રેજમાં કહેવત છે કે 'poison kills poison' હેતુને ઉત્તર હેર છે; 'to catch a thief set a thief' ચોરને પકડવાને ચોર જ લેઈએ; તેમ જ 'Exposition of a vice is the best medium to remove or to be warned of a vice,' એક દુર્ગુણને ઉધાડો પાડવો એ દુર્ગુણને દૂર કરવાનો વા તેથી ચેતેલા રહેવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે. સૈદ્ધાંત જ મઠિ લોકો કહે છે કે, પરબ્રીગમનમાં જાંદી પરમિયા આદિ ભયકર ચેપી રોગોનો સંભવ છે. શું જનહિતને ખાતર આવી વાત કહેવાની અને લોકોને ચેતવવાની જરૂર નથી? મારી પોતાની તો એવી જ માન્યતા છે કે, જ્યાં સુધી અયોગ્ય વસ્તુ કિંવા દુરાચારની યથાર્થ ભયંકરતા લોકોના મત્સક્ષ જણવામાં આવી શકતી નથી, ત્યાં સુધી સફાચાર અને સદ્ગુણની મહત્તાની પણ તેમના હૃદયમાં દૃઢતા થઈ શકતી નથી. કચ્છી બાપમાં એક કહેવત છે કે,

“જ ત એ બુછડે કે પણ જી

બુછડા ન હોને ગોઠમેં ત સારા ચોવાનેં હી?”

અર્થાત્-“બૂંડાઓને પણ ધન્ય છે; કારણ કે, જે દેશમાં બૂંડાં માણસ ન વસતાં હોય તો સારાં માણસ સારાં તરીકે ઓળખાય કેવી રીતે?” પીતળનું અસ્તિત્વ ન હોય, તો સુવર્ણની ઉત્તમતા કેવી રીતે જણાય? દુર્ગંધ ન હોય, તો સુગંધની ઉત્તમતા ઉત્તમતાને કેવા પ્રકારે સિદ્ધ કરી શકાય? ચોર ન હોય, તો ચાહુકાર નામની સિદ્ધિ કેમ કરીને થાય? પાપી ન હોય, તો કોઈ પણ પુરુષને ‘ધર્મોમા’ નામથી કેમ યોલાવાય? વેશ્યાઓની વસ્તી વિષમાંથી ટળી જાય, તો પણ ‘સતી’ શબ્દની શી મહત્તા અંકાય? સારાંસ કે, સારી વસ્તુના ઉત્તમતા સ્વીકારમઠિ નકારી વસ્તુને તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં સર્વશિ જણી લેવાની ખાસ અમલ છે અને અધિકારીના હૃદયમાં એનું અયોગ્ય નહિ, કિંતુ સર્વથા યોગ્ય અને શુભ પરિણામ જ થાય છે.

એ અને પોતાને મારા વાચકર્ણ સમક્ષ મહાસતી તરીકે રજૂ કરી નથી. હું જેની સ્પષ્ટ સ્વભાવની અને સ્વૈચ્છી હતી તેવા જ સ્વપ્નમાં રજૂ થયેલી છું, અને એ સ્પષ્ટતા તથા સ્વૈર વર્તનને સ્વીકારવાથી મારા અંબળા તરીકેના અવ-

તાજીની કેવી ધૂળધાણી થઇ ગઇ, એ પ્રત્યક્ષ બતાવીને એવી સ્વનહંદતાના બચાવક માર્ગમાં આરી બારતીય ભગિનીઓ પ્રવેશ ન કરે અને પોતાના ધર્મકર્મમાં દૃઢ રહી પોતાના અવતારની સાર્થકતા કરી નય, એ જ મારો તો ઉદ્દેશ છે. એટલે મારા એવી સ્વનહંદ સ્ત્રીઓનાં કિંવા એવા જ સ્વનહંદ પુરુષોનાં અવિરોધને તો બહુ ઘા લોકો-નોંધએ તો બહારથી પણ-ત્યાજ્ય જ માનવાના. પરંતુ મને કેટલી-ક્યારે જે આશ્ચર્ય થાય છે તે એ જ છે કે, જે લોકો આવા પ્રકારનાં સત્ય અને શુભ હેતુમય અવિરોધી-આવાં પુસ્તકોની-દિનરાત મુક્તકંઠે નિન્દા કર્યાં કરે છે, તેઓ જ ફ્રેન્ચ કે જાપાનીસ પોલિશ મારેલાં મારા એવાં જ આદિચોવાળા નાચિ-કાના પુસ્તકોની એક પક્ષ કિંવા વર્ગ તરફથી થતી પ્રશંસાને સાંભળી તે પુસ્તકમાંની કેટલીક ઘટનાઓ, કામળ અને અસંસ્કૃત હૃદયની કુમરિકાઓ, નશ્વોવનાઓ કિંવા નવોદાઓના હૃદયને વિકૃત તેમ જ બ્રજ કરી નાખનારી, તેમના સંસારજીવનામૃતને હલાહલના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખનારી હોવા છતાં પોતે પણ અંધ બની તેની પ્રશંસાના રાગડા તાણવા મંડી નય છે, વિરોધને ત્યાગી દે છે, અને ગાંડી શુજરાતના 'ગાંડરિયા પ્રવાહ'ની કહેવતને અક્ષરેઅક્ષર સિદ્ધ કરી બતાવે છે.

માનવજીવનના ઉત્તમ કિંવા અધમ નાનાવિધ રંગોને દર્શાવનારી, તેમ જ પુણ્યના ઉત્તમ તથા પાપના પરિપૂર્ણ અધમ પરિણામને વર્ણવનારી રૈનલ્ડ, જોલા અને આય દિએ પાસાં જેવા બુદ્ધિધન વિદ્વાનોની નવલકથાઓને, પોતે રસપૂર્વક તેમના વાંચનનો રસ પીતા હોવા છતાં, નિહવામાં અને બ્રજ તરીકે સિદ્ધ કરવામાં મહા અભિમાન મારે છે; તે જ બુદ્ધિમાન (?) મહાશયો, પોતે સંયોજનશક્તિથી ધર્મવિધિ અતુસાર પ્રમાણધનની ધર્મપત્ની થવા છતાં અને “નવા પત્નીના સંબંધને લીધે હવે પરપુરુષ બની ગયલાની કલ્પના પણ કરવી, એ યતિમતાધર્મની વિરુદ્ધ છે” એવા જ્ઞાનની ઉત્તમ વિજ્ઞાના ચેન્ને અધિકારિણી થયેલી હોવા છતાં, પોતાની સૌભાગ્યવતી તરીકેની અવસ્થામાં પણ સ્વસ્વતીચંદ્ર વિરોધા માનસિક કિંવા આંતરિક મોહને ન ત્યાગી શકનાર, એટલું જ નહિ પણ એન્ટિ વેધવ્યદશાને પ્રાપ્ત થયા પછી અને પોતાના હસ્તે જ પોતાની ભગિની કુસુમસુંદરી સાથે પોતાના પૂર્વ પ્રેમપાત્રને લગ્નસંબંધ કરી આપ્યા પછી, સ્વસ્વતીચંદ્ર તેને માતા તરીકે સંબોધવા પછી અને પોતે તે માતૃપદને સ્વીકાર્યા પછી પણ “સ્વસ્વતીચંદ્ર” ઈશ્વરીલાલા અમલાશ્મી એક ભવમાં અનેક ભવ થાય છે તેમ મારે તમારે થયું! પણ સર્વ અવતારમાં-સર્વ ભવમાં-તમે મને તમારી કહી તે હું તમારી રહી છું ને રહીશ ને મેં તમને મારા કહ્યા તે મારા જ રહ્યા છે ને રહેજે! હૃદયથી આપણે હતાં તેવું સર્વથા સર્વદા એક જ છીએ અને આપણી બિની પરમ પ્રીતિનું સુપાત્ર આ મારી-મારી જીવનમૂર્તિ મારા હૃદયને આધાર મારી કુસુમ છે તે તેવી જ રહેશે અને એને એવી જ આપવા હૃદયમાં રાખજે! કુસુમ, આ મહાભાગી તું અહોનિશ હૃદયપૂર્વક કરીશ તે કળે સર્વદા આ તારી પરિણામજીવને અવસ્થા સ્મરને જ આવા સહીના સુખમયથી નીકળવા નોંધએ એવા કસ્તાં સર્વથા વિરુદ્ધ બ્રહ્માદર્શક અને આદર્શ આર્થ જાળવના ધર્મને કલંકિત કરનાર કદમારને કદમારી પોતાની ભગિની ન્યારે સ્વસ્વતીચંદ્ર-

તેના પતિ-ની હૃદયપૂર્ણ કરવામાં નિમગ્ન હોય, તે વેળાએ પણ હ્યાં પોતે સ્મર-
ણદ્વારા અપરોક્ષ રહેવાની બ્રહ્મ લાલસા ધરાવનારી સંપૂર્ણ માનસિક વ્યભિચારિણી
કુસુમસુંદરીને દિવ્ય પ્રેમની પ્રતિમા તથા આદર્શ અબળા તરીકે જરા પણ શર-
માયા વગર કેટલાક કહેવાતા વિદ્વાનો ઓળખાવે છે. અરે! એ દિવ્ય પ્રેમનું દિવ્ય
હર્શન. પિતાદ્વારા પુત્રીને, બ્રાતાદ્વારા ભગિનીને, પુત્રદ્વારા માતાને અને પતિદ્વારા
પત્નીને એ દિવ્ય પુસ્તકદ્વારા વિના સંકોચે કરાવવામાં આવે છે! દિવ્ય પ્રેમની
આવી પ્રતિમાઓ જ પ્રત્યેક આર્ય ગૃહમાં ગૃહલક્ષ્મીરૂપે વિરાજતી હોય, તે
તેથી કેટલાક પુરુષોના સંસારવ્યવહાર સુખમય થઈ શકવાનો સંભવ છે, એનો
પ્રત્યેક વિચારશીલ પુરુષ અવશ્ય વિચાર કરવાનો છે. તેમ જ આવા દિવ્ય પ્રેમનું
અસ્પર્શતા અને વિકારવશતામાં પુરુષ કરતાં અધિક મનાતી તરુણ બાળાઓના
હૃદયમાં શું પરિણામ થવાનો સંભવ છે, એ પણ બૂલી જવાનું નથી. મારા
અભિપ્રાય પ્રમાણે તો, જેઓ પ્રસિદ્ધતાથી વેશ્યાવૃત્તિને સ્વીકારી બેઠી હોય તેઓ
નહિ, પરંતુ દિવ્ય પ્રેમની (?) આવી પ્રતિમાઓ, માનસિક વ્યભિચારિણી અને
ગુપ્ત વ્યભિચારિણી ગૃહસ્થધર્મિણી નારીઓ જ ગૃહસ્થાશ્રમી જનોના જીવનસુધામાં
અત્યંત વેદનામય તથા પ્રાણહારક વિધને ભેગનારી, સ્વર્ગને નરકના આકારમાં
ફેરવી નાખનારી થઈ પડે છે. જો આ યુક્તિ માનસિક વ્યભિચાર-સ્પષ્ટ બ્રહ્મ-
આર-ને અસુક શુદ્ધિમાનો દિવ્ય પ્રેમ માનતા હોય, તો મારે તેમને એ જ
આશીર્વાદ છે કે, તેમના કુટુંબની સ્ત્રીઓમાં એ દિવ્ય પ્રેમનો સત્વર નિવાસ
થાઓ અને તેનાં મિષ્ટ ફળોને આપવાને સુઅવસર તેમને શીઘ્ર જ મળી જાયો!
અસ્તુ-હું હવે મારી કથાના પ્રસંગમાં આગળ વધીશ.

મેં તલજાલ તો પ્લેહાઉસપરના અમારી નાટકમંડળીના ઉતારામાં જ મારો
સુકામ રાખ્યો હતો, એ તો મેં પ્રથમ જણાવેલું જ છે. પ્લેહાઉસ શુંબુદ્ધિમાંનું
એક એવું સ્થાન છે કે જેના વર્ણનમટિ એક ગ્રંથની આવશ્યકતા છે એમ કહી
શકાય છતાં અહીં સમયાનુકૂળ તેનું કેટલુંક દિગ્દર્શન હું કરાવીશ. પ્લેહાઉસના
ચોંક અને દ્રાગ્વેના નંકસનપરથી ભૂંડા ભૂંડા છ ફાંટા ફૂટે છે. એક માર્ગ ફોર્ક-
લેડ રેડના નામથી ઓળખાતો ગોળપીઠા થઈ નળબળર તરફ જાય છે, બીજો
તે જ માર્ગના સ્ક્રામા બાગ ઉપર તારદેવ સુધી લેખાય છે; ત્રીજો માર્ગ ગ્રાંઠરેડના
પૂલનો, ચોથો બે ટાંકીનો, પાંચમો ખેતવાડીમાં જવાનો, ને છઠ્ઠો સાંકડી ગલીનો
રસ્તો અરબગલીના નામથી ઓળખાય છે. માત્ર પ્લેહાઉસથી ગ્રાંઠરેડ બિજ તરફ
જવાના માર્ગને-હ્યાં હવે બહુધા હિંદુ તથા પારસી ગૃહસ્થ કુટુંબોના નિવાસ થઈ
ગએલો હોવાથી-બાદ કરીએ તો બાકીના પાંચ માર્ગોના જગતના અન્ય સર્વ
માર્ગોથી ભૂંદો જ પ્રકાર છે; કારણ કે, બીજા બળરો દિવસના હશે, તો આ
રાતના બળર છે. કેટલીક જૂની વાર્તાઓમાં તથા દંતકથામાં દિવસે જ્યાં શૂન્ય-
કાર હોય હ્યાં જ રાત્રિના સમયમાં જગતી ગાંધર્વનગરી વિષેની અર્થા કરાયલી
તો ઘણાકેના સાંભળવામાં આવી હશે જ એ ગાંધર્વનગરી તો આપણે માત્ર કાને
જ સાંભળી છે, પણ તેવો કાંઈક પ્રત્યક્ષ પ્રકાર આ ઉપર્યુક્ત પાંચ માર્ગોપર
રાત્રિના સમયે જોવામાં આવે છે. ગોળપીઠાથી પ્લેહાઉસ સુધીનો માર્ગ બહુધા
સદાસૌભાગ્યવતીઓ અથવા જેમને અખંડસૌભાગ્યવતી કહેવામાં આવે છે તેઓના
નિવાસસ્થળરૂપ, પ્લેહાઉસથી તારદેવના તળેલા સુધીનો માર્ગ પણ વેશ્યાઓના

શિબિરસ્વરૂપ, પ્લેહાઈસથી બે ટાંકી સૂક્ષ્મનો માર્ગ નીચ જતિની વેશ્યાઓના અહારૂપ, અને ખેતવાડીની ગલી તેમજ અરખગલીના નાકાં નાટક-શાળાનાં હોવાથી એ સ્થળો દિવસે નિર્જન અસ્વચ્છ અને રાતે જંગલી જ્યોતિ બની જાય છે. ત્યાં સાંજે નસાત વાગ્યાથી આરંભાતી ધામધૂમનો રાતે ત્રણ વાગતાં છેડો આવે છે, પ્લેહાઈસ મધ્યબિન્દુની આસપાસ નજીકમાં જ બિહોરિયા થીએટર, આલીવાલા માંડ થીએટર, કેરોનેશન થીએટર, રૉયલ થીએટર (આ નાટકશાળાનો લગભગ એક વર્ષથી આમમાં નારા થઈ ગયો છે અને તે હજી નવી ખંધાઈ નથી), રીપન થીએટર, એલ્ફીન્સ્ટન થીએટર તથા બ્રૉન્કે થીએટર, એ પ્રમાણે છ છ તે નાટકશાળાઓ આવેલી છે, અને તે સર્વમાં કોઈમાં જુદું નાટક, કોઈમાં ગુજરાતી નાટક, કોઈમાં મરાઠી નાટક, તે કોઈમાં ઢંડ તથા મરાઠી મહારાના સામના (તમાશા) આદિ બજવાતાં જ હોય છે, ને તેથી તેમની ગર્જના તથા ઇલેક્ટ્રિક કે કિસ્સન લાઇટનો સર્વત્ર એવા પ્રકાશ વિસ્તરી રહે છે કે નિશા હોવા છતાં કોઈ મામડિયજો ત્યાં દિવસ હોવાનો ભ્રમ થઈ જવો સર્વથા સ્વાભાવિક જ કહી શકાય. રાજમાર્ગપરના મોટા માળાઓનાં દીવાનખાનામાં વસતી ખાનસીઓના આલાપ, સારંગીનો તારશ્વનિ અને મૃદંગ તથા તબલાનાં નાદ પણ સાહજિક સંભળાયા કરે છે. તેમજ પૈસાના એક ગાયનના હિસાબે ફોનોગ્રાફમાંના ગાયન સંભળાવનારાની દુકાનમાંથી નીકળતા ફોનોગ્રાફના કૃત્રિમ માનવી નાદને સાંભળવાનો પણ ત્યાં લટાર મારવા નીકળેલા લોકોને લાભ મળી શકે છે. એ સર્વ નાદો સાથે, વેશ્યાઓના ધરના ફરવાબપર નીચ વ્યભિચારી લોકોની ધામધૂમ અને હલકી જતની ગાળગાળીનો નાદ આવી મળવાથી એક પ્રકારના વિલક્ષણ અનાહત બ્રહ્માનાદનો અનુભવ પણ મેળવી શકાય છે. પ્લેહાઈસના યૉકમાં વળી વિક્ટોરિયાવાળાના 'પોઇસ પોઇસ' ના અવાજ, રાહદારીઓને દૂર થવાની ચેતવણી આપનાર ઘંટડીના અવાજ, ટ્રેક્સીકેપ્સ તથા મોટર-કારમાંના બુગજીબનિ અને ઇલેક્ટ્રિક ટ્રામમાંના 'કન કન'નો અવાજ આદિ અવાજો કાનોમાં એક સાથે એવા તો વેગથી આવીને અચડાય છે કે, કાનના પટકા કોઈવાર બહેર મારી જાય છે; તેમાં પણ કોઈ વાર એક તરફથી (વિક્ટોરિયા, બીજી તરફથી મોટરકાર, ત્રીજી તરફથી ઇલેક્ટ્રિક ટ્રામ, ચોથી તરફથી બાઈસિકલ, પાંચમી તરફથી કોઈ બુલ્લો બચ્ચો રેંકડો કે ખડરો, અને છઠ્ઠી તરફથી મહાલક્ષ્મીથી આવતી કચ્છરાપટ્ટીની મોટર ગાડી એક સાથે આવી લાગે છે અને આપણે વચ્ચે સપાટઈ ગયેલા હોઈએ છીએ, તે વેળાએ તો મુખમાંથી એવો જુગાર પણ નીકળી જાય છે કે 'આ તે મુંબાપુરી કે અસ્ખુપુરી !'

વળી એ પાંચે માર્ગ અને પ્લેહાઈસના મધ્યબિન્દુમાં હિન્દુનાં સુધારાશાંતિ-શુદ્ધો, પારસીઓનાં હોટેલ, મુસલમાનોનાં 'બઠિયારખાનાં', ધરાનીઓની આહો-કૌંફીની દુકાનો, પૂરી કચોરીવાળાની હાટડીઓ, અંગ્રેજી વાંચન રિપરિટના બાર અને ગામડી દારૂનાં પીકાં ઇત્યાદિની પૂરી વિપુલતા જોવામાં આવે છે, અને આજકાલના જમાનામાં અમરહુડના તત્વનો ખુલ્લો કે છાનો થોડો ધણો 'થયા-રાજ' તથા પ્રભા'ના ન્યાયથી સર્વ જતિઓમાં પ્રચાર થયેલો હોવાથી, એ સર્વ ધંધાદારીઓ પોતપોતાના બાગ્યઅનુસાર સારો વકરો મેળવી શકે છે, વ્યવસાયપ્રતિમા મુંબઈ નમરીના આખા દિવસના જીવનાર્થ કલહથી કંઠાળી, મનને

અન્ય વિષયમાં વાળી રંજિત કરવાના હેતુસથી શ્વેહાલસ તરફ લટાર મારવા નીકળેલા કેટલાક શ્રીમાનો તેમજ સામારણ સુન્નિયતિના અને

‘અબસ ખટપટ ન કર્તવ્યમ, કર્તવ્ય મ પિબે સુરા;
સુરાદેવી પ્રસાદેન, સર્વ કાર્ય ફલે ફલે !’

ના ધરમ તાત્તે માનનાર લોકો; નિયાસમયમાં મિસ્તર કાવસજી, બુઢા બોલેલજી તથા માણેકજીના બારમાંસોડા કેલેમન તથા બસ્તુના બિત્રણ સાથે વિસ્તી, ગ્રાન્ડી કે સ્નેપની ઉપાસના કરતા દેખાય છે; કેટલાકો જેવે હોટલ કે લેડન હોટલમાં બાઈલ ફોડી, ડિનરને નરિસ આપ્યા પછી, હાથમાં નોટ લઈ ટાઇલ બચાવી બામ્ફ-મમાં પડેલા જણાય છે; કેટલાકો મોઢામાંની હવાના કે મનીલા સિમારના હુમાડાથી બારતવર્ષના આકારને સ્થામ બનાવી, ઘૂડેઘૂડે પેટમાં પધરાવી, બિલિયર્ડના ગોળા અથડાવી હાથમાં હાંધે છે; ગામડી પીઠામાં હલકી ભતના લાલિયા, ધાડી, અમાર, ધોળી, મોચી અને ફલાલો દોઢ આનાનો બેવડો અઢાવી, ત્રણ આનાનો પાવર બતાવવા તૈયાર થાય છે, અને દારૂ બલે ન અઢયો હોય તો પણ પોતે દારૂ પીધો છે, એમ લોકોને બતાવવામાટે મોઢામાંથી એકફેલ કાઢી બાળાકારે લથડિયાં ખાતા જાય છે; નાટક જેવા પધારેલા કેટલાક હિંદુ પ્રેક્ષકો ‘સર્વ સ્વલુ હિંદુ વ્રજ’ જણીને ઈરાનીના હેટિલમાં બેઠકક આઢે ફોડી પાઉ-માખણ કે કેક બિસ્કીટને હદરમાં પધરાવે છે; તેમજ ગોખલેનાં હિંદુ હેટિલમાં અડોઅડ કુરસીઓપર બેસી ખાજ પદાર્થોને એક જ ટેબલપર રાખી, બાકાણ, વાણિયા, મોચી, સધ, સુતાર, કુંભાર, હળમ સર્વ તે પદાર્થોને આરોગી પોતાની અલેહબાવના તથા પ્રયક્ષ વ્યાવહારિકતાથી અધરહુડના તત્વપ્રસારની સિદ્ધિ કરતા જોવામાં આવે છે; જે કાર્ય અત્યારસૂધીમાં કહેવાતાં સુધારકો તથા અધરહુડવાળા-એથી સિદ્ધ થઈ શક્યું નથી, તે કાર્યને મુંબઈના એ હેટિલવાળાઓ સર્વે એક પંક્તિમાં જમાડી લાંબાં લેકઅરોનો લવારો કર્યા વિના મૂકતાથી સિદ્ધ કરી બતાવે છે ! જેઓ સર્વ એકાકાર કરવાની ઇચ્છા અને મહત્વાકાંક્ષા ધરાવનારા છે, તેઓ જો, મારી ધારણા પ્રમાણે, એવાં એમનાથી કાંઈ વધારે સમવડોવાળાં હેટિલો કેકેકાણે બેલે, તો અવશ્ય પોતાના હૃદયને બહુ થોડા વખતમાં જ સફળ થયલો જોઈ શકે એમ છે. આવા સરળ માર્ગને ત્યાગી તેઓ લેકઅરો કરવામાં અને વિના કારણ લાંબા લાંબા લક જેવા લેખો ચીતરી કાઢવામાં પોતાની બુદ્ધિ તથા શક્તિને દુર્વ્યથ કરી નાખે છે, એ તેમનો મમાદ છે; અને એ મમાદના પેળે પોતાના કાર્યની અફળતા થયેલી જોવાની ક્યાજનક અવસ્થામાં તેમને આવી પડેલા જોઈને મારા હૃદયમાં તેમના માટે બહુ જ અનુકંપા થઈ આવે છે !

કેટલાક લોકો મુંબઈમાંના એ શ્વેહાલસના ટુકડાને સ્વર્ગની ઉપમા આપે છે. કારણ કે, જેવી રીતે સ્વર્ગમાં અપ્સરા (સ્વર્ગની વેરયાઓ) એ ઉપબોધ, તેમના નૃત્ય, ગાનાદિનો વિહાર, નાનામ્કારના ઉત્તમ ભોજ્ય પદાર્થો, ઉત્કૃષ્ટ આવાસ અને સુધા આદિની સ્વર્ગના લોકોને પ્રાપ્તિ થાય છે; તે જ પ્રમાણે શ્વેહાલસપર અખંડસોભાગ્યવતી (મુલુલેકની વેરયાઓ)નો ઉપબોધ, તેમનાં નૃત્યગાનાદિનો વિહાર, હેટિલોમાં ભરે જોઈને નાના મ્કારના ઉત્તમ ભોજ્ય પદાર્થો, સારા ખંજલા અને મદિરા (મુલુ લેકની સુધા)ની જે ખજાનામાં

કલ્હર હોય તો સહજ માહિતિ થઈ શકે છે. સ્વર્ગમાંના સુખો પણ સર્વસ્વના ધનના બદલામાં જ મળે છે; તો જ્યાં સ્વર્ગ અને એ બેલાકસમાં ભેદ થોડો કાંઈ પણ નહિ.

એ જ પ્રમાણે બીજા કેટલાક લોકો એ પ્લેઠાઉસ નામના સ્થાનને વરક સાથે સરખાવે છે. જગદ્ગ્રામક માયાના પાશમાં બદ્ધ થવું તે નરકમાં જવાના માર્ગે ચઢવું છે, અર્થાત્ વેશ્યાવિહાર, અભશ્યભક્ષ, મદિરાપાન અને એવી જ બીજી વસ્તુઓ મનુષ્યને નરકાધિકારી બનાવનારી હોવાથી અને પ્લેઠાઉસપર રાતે બટકનારા લોકો કેટલાક અપવાદોને બાદ કરીએ તો અવશ્ય એ વસ્તુઓના ભક્તિ થનારા હોવાથી એ સ્થાનને નરકના નામથી ઓળખવામાં કરી શકાય. મત્યવચ નથી.

પોદ્ધાઉચિ વિશે આવી રીતે બે પક્ષના બે પરસ્પર બિન્ન અભિપ્રાય છે. હવે એને સ્વર્ગ માનવું કે નરક પ્રમાણવું, એના નિર્ણયનું કાર્ય હું વાંચકોને જ સોંપું છું; કારણ કે, કોઈપણ એક વસ્તુવિષયક હતમ કિંવા અધમ માન્યતા અનુ-
બધના હક્યમાં તેના અધિકાર કિંવા સ્વભાવ અનુસાર જ દૃઢ થાય છે, એટલે
અસુક વસ્તુ વિશેનો કોઈપણ એકપક્ષીય અભિપ્રાય નિરર્થક છે, કેમકે તે સર્વ-
માન્ય થવાની બહુ જ ઓછી સંભાવના હોય છે.

અમારી નાટકમંડળી મુંબઈમાં આવ્યા પછી પાંચમા દિવસથી અમારી કંપનીનાં નાટકો મુંબઈની રંગમંચિપર રત્ન થવા માંડ્યાં અને મુંબઈના પ્રેક્ષકોએ પણ અમારી કંપનીનો સારો સત્કાર કર્યો. પણ અહીં શેઠ તેમ જ બેંકદરોને એક નવીન પરિશ્રમ વેઠવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો. તે એ કે, બહારનાં બીજાં શહેરોમાં અમે જે બીજા નાટકમંડળીઓનાં નાટકો ભજવતાં હતાં, તે નાટકોના મુંબઈમાં તે નાટકોને પ્રથમ ભજવી બતાવનારી નાટકમંડળી જેટલા પ્રમાણમાં વળણવાનો સંભવ ન હોવાથી તેમ જ રેલુકેશનનો નવો કાયદો લાગુ પડેલો હોવાથી અને અમારી કંપનીની પોતાની માલિકીનાં માત્ર પાંચ કે છ નાટક હોવાથી મુશ્કેલી કે ક્વિ પાસે કોઈ નવું ઉર્દુ કે ગુજરાતી નાટક લખાવી તેને તૈયાર કરવાની અગત્ય રેખાઈ. આર છ દિવસમાં જ મુંબઈનાં ઉર્દુ તથા ગુજરાતી વર્તમાન પત્રોમાં 'એક નાટક લખનાર અનુભવી મુશ્કેલીની અગત્ય છે,' અને 'નાટક લખનાર એક અનુભવી કવિની અગત્ય છે,' એવી અનુક્રમે જાહેરખબરો આપવામાં આવી. એ જાહેર ખબરોના પરિણામ વિશે હું પછીથી લખીશ.

લગભગ એક અઠવાડિયું કંપનીના ઉતારામાં વીલાચ્ચા પછી મેં અને જીવિ-
તાએ રીપન ઈએન્ટરપ્રાઇઝીસ બાબમાંની ગલીમાંની ભેતવાડીની ૧૧ મી ગલી સાથે
મળાવી કોસ લેનમાંનું એક એક માળનું ઘર ખાતે રાખી લીધું. બીચેના બાજમાં
જીવિતાનો નિવાસ હતો, અને ઉપરના બાજમાં મેં મારું રહેવાનું રાખ્યું. દિલ્હીમાં
તો હસ્તમલ્કને બહુ કુશળીયર વચેરે ગયાં હતાં, પણ મુંબઈમાં તેવો કોઈ વ્યક્તિ
ન હોવાથી મારે બધી નવી ચીજો ખરીદવી પડી અને દિલ્હીમાં હસ્તમલ્કની
સારી સારી ચીજો વાપરેલી હોવાથી તે પ્રમાણેની મુંબઈમાં બધી વ્યવસ્થા કરતાં
મારા સુખિયા જ થી સહારેલી હોવાથી મારા હસ્તમલ્કની બાંદીએ કમ
કરતી હતી અને અહીં મારે એક હાફાસ્ટ રાંધનારી અને એક નેકર બોલી રહી

એ ચાકરો પણ રાખતાં પક્ષાં. ગમે તે જોખમે પણ છેવટે આપણે આપણો 'જમન' લાભને લઈએ ચોકા' કરી લીધો; કારણ કે, હું એ વિચારની હતી કે,

“કાળા ન કરખલા ન મદીનેકો નયંગે;
હમ અપની રહેક છટકી મસ્તિનદ ખનાયંગે !”

મકરણ ૨૪ મું

સુખમય સંસાર

મુંબઈમાં યુસુફ મારી સાથે નહોતો તેમ જ હરમતજન જેવી કોઈ સખીના સહવાસનો પણ અભાવ હતો એટલે સ્વાભાવિક જ નોકરી ઉપરાંતનો મારો ધણો ખર્ચો વખત લલિતાના સહવાસમાં વીતવા લાગ્યો. એ દુનિયાની ખાવેલી બધી ભોળી, અને દુર્ભાગ્યોએ અવનત દશામાં આવી પડેલી છતાં ઉત્તર ભાવનાવાળી યોગ્ય અબળાનો સમાગમ મને પ્રાપ્ત થયો એ પણ મારાં મોટા ભાગ્ય જ કહી શકાય. જ્યારે પણ મારા ચંચળ હૃદયમાં કોઈ પણ પ્રકારના અયોગ્ય વિકારની જ્વાળા જાગી ઉઠતી અને તેનાપર લલિતાના ઉપદેશરૂપ જળનું સિંચન થતું, એટલે તે જ્વાળા તરત-કદાચિત્ તેટલા સમયને માટે તો અવશ્ય-શમાધ શાંત થઈ જતી હતી. લલિતા પ્રથમ મુંબઈમાં વસેલી હોવાથી અને તે સમયની કાલબાદેવી તથા તેની આસપાસના ભાગોમાં વસતાં કેટલાંક સૌરાં શુદ્ધ કુટુંબોમાં તેની ઓળખાણ હોવાથી તે ઘણીવાર પોતાની આગળની ઓળખીતી સ્ત્રીઓને મળવાલેટવા જતી હતી. મુંબઈમાંથી તે જ્યારે લાલચ સાથે બાગી ગઈ, ત્યારે એ વાર્તા વધારે કોઈના જાણવામાં આવેલી ન હોવાથી તેમ જ મુંબઈમાં આવ્યા પછી તેણે માંદગીની રજા લઈ તકાળ પાર્ટ કરવાનું બંધ કરેલું હોવાથી તેણે કરેલા અયોગ્ય આચરણ તથા નાટ્યવ્યવસાયના સ્વીકારથી બહુધા મુંબઈના તેના પરિચિત લોકો અજ્ઞાન જ હતા. તે પણ જ્યારે એ લોકોને લાં જતી ત્યારે વિધવાવેશ અને સાદાર્થમાં જ જતી હતી અને પોતાના વ્યંગને કદાપિ પ્રકારમાં આવવા દેતી નહોતી.

એક દિવસે બપોરે જમ્યા પછી તે એવી રીતે બહાર જવાને તૈયાર થઈ. હાથ પગ અડવાં, નાક અને કાનમાં ઝૂલ કે લલિંગીયાંનું નામ નહિ, બાજમાં તિલક નહિ, અને માથામાં તેલ નહિ; કાળા રંગનો ને તે પણ કિનારી વગરનો સાફશો; માંત્ર મસ્તકે કેશકલાપ કચમ હતો એટલું જ માફ ! ખરેખર તેને આવા પ્રકારે એક કુશીન વિપ્રવિધવાના સર્વાંગપરિપૂર્ણ વેશમાં જોઈને તેની મુખમુદ્રા એક પ્રકારના સદ્ગુણાંશવડે અંકિત હોવાથી, કોઈના મનમાં પણ તેના વિશે જો પુન્યભાવ ઉત્પન્ન થાય તો તે નૈસર્ગિક જ હતું. મારા હૃદયમાં તો, જાણે મારા સમક્ષ એક દેવીજ સાક્ષાત્ આવીને બેસી હોયની ! એવોજ ભાસ થવા લાગ્યો. મુંબઈમાં અમારા આવ્યાને લગભગ એક મહિનો થવા આવ્યો હતો, છતાં અદ્વાપિ હું તેની સાથે કદાપિ બહાર ગઈ નહોતી, તેમજ કોઈવાર સાથે જવાની તેને મારી ઇચ્છા પણ જણાવી નહોતી. આજે અચાનક મારા મનમાં તેની સાથે જવાની ઇચ્છાનો ઉદ્ભવ થયો; અને તેથી મેં કહ્યું:—“લલિતા બહેન ! આજે તો મારી પણ તમારી જેડે બહાર ચાલવાની ઇચ્છા થાય છે; જો તમને કોઈ જાતનો વાંધો ન હોય તો આવું.”

“વાહરે બાઈ સાહેબા! કિંહીમાં કેમ કોઇવાર આ ગરીબડી લલિતા સાથે ફરવા જવાની લાલસા ન થઈ ને તે મુંબઈમાં એકદમ ક્યાંથી ફરી નક્કી? અહીં નથી હરખતભનન કે નથી ચુસુકખાન એટલે ગરબે ગધેડાને કાકા કહેવાનો વખત આવેલો દેખાય છે.” લલિતાએ દાવ આવેલો નેધને બરાબર સોગડી મારી દીધી.

“મુઆં આમ રમીવો છે તે શું! તેડી જવી છે કે નહિ, તે કહી નાખો ને!” એ વાતને મશ્કરીમાં ઉડાવીને કહ્યું.

“તેડી જવામાં મને કરો વાંધો નથી. પણ ચાંપા બહેન! આ નકટાં નાટકિયાં જેવા અડધા ઉધારો ફેરનેબલ પોસાક પહેરીને મારી જોડે આવશે, તે નહિ ચાલે. એક ગૃહસ્થ સ્ત્રીને જાણે તેવા પોસાકમાં મારી સાથે આવવું પડશે, ત્યાં વાતચીતમાં પણ સારી સંવ્યતા જળવવી પડશે અને તમારી જાળખાણ આયવામાં બોટાપણાની પણ કેટલીક બાજુ રમવી પડશે; એ બધી વાતો કબૂલ હોય તો સાથે લઈ જવામઠે મારી ના નથી” લલિતાએ પોતાની શર્ત રજૂ કરી.

હું જામનગરથી જે કેટલાંક જાણે મારી સાથે લેતી આવી હતી તેમને, જે કે હવે હું ફેરનેબલ પોસાક અને ચીનાઈ જપાનિસ સાડીની પહેરનારી થયેલી હોવાથી, કામમાં લેતી નહોતી, છતાં હજી મેં સંભાળથી જળવવી રાખ્યાં હતાં. પણ મારા તે સમયના ધાધરા અમારી ખવાસ જાતિના રિવાજ પ્રમાણે ઘેરઘાર હતા અને હવે તો હું સંભાળમાં વધેલી હોવાથી ટુંકા પણ થતા હતા, તેમ જ ચાળીઓ પણ તંજ થઈ ગઈ હતી. એટલે લલીતાએ પોતા પાસેથી જામનાથીને એક ધાધરો અને મખમલની ઝીકનાં મોઢિયાં તથા ગળાવાળી ચાળી એવી રીતે જે વસ્ત્રો આપ્યાં, અને સાડીઓ તો મારી પાસે એકએકથી ઉતાર હતી, એકઠે એકઠું તે કાણે જ બરાબર ખેંચી ગયું. ધરેણું પણ મેં એટલું જ પહેર્યું કે શરીર પણ નેટી દીધી નીકળે અને હલકાઈ કે ટુલકાઈ પણ ન જણાય. સુરતની બનક વટની કચ્છકાની બળ્લે બંગડીઓ સાથે હાથમાં ગીની ગોલક મશીન પોલિસની સાધારણ નક્કીવાળી બળ્લે ઝીણી બંગડીઓ, કાનમાં પોખરાજના લવંગચર્ચ, નાકમાં હીરાની સળી અને ગળામાં સોનાનો માત્ર એક જ અંગુરો. કેટલીક સ્ત્રીઓ ધરમાં જેટલાં ધરેણાં હોય તેટલાં બધાંને, લોકોને પોતાના અલકારો બતાવવાના ઉદ્દેશથી અથવા તો મૂર્ખતાથી, ગધેડાની પીઠપર લદાયલા બાર પ્રમાણે, પોતાના શરીરપર લાદી દે છે, તેથી તો મારા અભિમાય પ્રમાણે, સૌન્દર્ય વધવાને બદલે સામું હજારાઈ જાય છે, અને સ્ત્રીઓ પુરુષોનાં નેત્રોમાં મોહક દેખાવાને બદલે ધૂણા ઉપજાવનારી જ દેખાય છે; કોઈ પણ વસ્તુ જે તેના ચથાર્ય પ્રમાણમાં હોય તો જ સારી દેખાય છે; અને તેથી ‘જતિ સર્વજ્ઞ વર્જવેદ’ એ સૂત્રમાં અતિશય ગહન સત્ય સમાયલું છે.

અમે બન્ને સભ્ય ગૃહસ્થ સ્ત્રીના અવતારમાં ધરમાંથી નીકળી, નીચે ઉતરતાં જ લલિતાએ પૂછ્યું:—“હું તો જ્યારે પણ જઈ છું ત્યારે ચાલીને જ જઈ છું; પણ જે વારથી ચાલી ન શકાય, તો ગાડી કરી લઉં.”

“ના ના; આજે તો હું પણ ચાલતી જ આવીશ. બેઠાં બેઠાં અકળાઈ બચેલા યજ પણ છૂટા થશે અને રસ્તામાંની કેટલીક હીલચાલો પણ દેખાશે. મારાથી ચાલી ન શકાય એમ જે તમે કહ્યું તે હું શું બુદ્ધી થઈ ગઈ છું કે લેલી લંગડી છું કે તમે મને શું ધારી?” હું બોલી.

“આજકાલની નાનકું નબળાળી એક ફેશનેબલ નારી! શું ધારી તે વળી શું ધારી? બહેન! આજકાલ તો ઘરમાં માટીનાં પૂતળાંની પેઠે ખેતી રહેવામાં જ અને ગાદી ઘોડે ફરવામાં જ બધી મોટાઈ પેસી ગઈ છે. આજળની આપણી આર્ય અબળાઓ ઘરમાં અતુલ સપત્તિ તેમ જ દસ દાસીઓની વિપુલતા હોવા છતાં પાણી બરતું, વાસણ ઉઠકર્વાં, દળતું, છાણવાસીદું, કપડાં ધોવાં અને બાળકોને નહવડાવવાં ધોવાડવાં વગેરે ચૂઢકૂલ્યો પોતાના હાથે જ કરતી હતી અને નિશ્ચય એ સ્વાભાવિક તથા નિયત વ્યાયામના ચોજે તેમની પ્રકૃતિ એટલી તો દૃઢ અને કાયા એવી તો નીકળે રહેતી હતી કે, આજે જેટલી સારીરિક વેદનાઓ સ્પર્ધારક્ષુતઃ સ્ત્રીઓને ખમવી પડે છે, તેટલી વેદના તેમને પ્રસૂતિ જેવા બચકર કાળમાં પણ ખમવાનો પ્રસંગ આવતો નહોતો. આજે તો કેટલીક ધનાઢય કુટુંબની અબળા તેમ જ સુધરેલી અસ્કેલીઓ પોતાના હૃદયમાં નવ માસ પર્યન્ત ગર્ભ ધારણ કરી જેમને જન્મ આપ્યો હોય તેવા પોતાના પેટના ગોળારૂપ મિષ્ટ સંતાનોને સ્તનપાન કરાવવાને પણ પોતાના ચૈત્તન તથા સૌન્દર્યની હાનિના કારણરૂપ અને છે, અને તેથી તેમને સ્તનપાનમટિ બીજી બાકૂતી ધાવેના હાથમાં સોંપી ચોતે રોગિષ્ઠ બનવા સાથે પોતાની મનને પણ બ્રષ્ટ અને રોગિષ્ઠ બતાવે છે. આ પ્રકાર કર્ચંચીમાંનાં કેટલાંક પારસી કુટુંબના સહવાસમાં આવતાં વધારે મમાણામાં મારા જોવામાં આવ્યો હતો; અને તેથી અનુમાનકરી શકાય છે કે, સુબંધના સુધરેલા હિંદુઓમાં પણ કદાચિત્ એ ફેશનનો પ્રાણહારક રોગ ફેલાયો હશે જ. એ ચૂઢકૂલ્યરૂપ નૈસર્ગિક વ્યાયામને ત્યાગી ખેડી મોટાઈમાં તણાઈ આજકાલની ફેશનેબલ સ્ત્રીઓએ ધારણ કરેલી કામળતાના આડબરતું પરિણામ એ થયું છે કે, તાઢચના વસંતકાળમાં વિહરતી જે યુવતીઓ દુષ્ટપુષ્ટ અને રતિમૂર્તિ હોવી જોઈએ, તેમનામાં અનેક પ્રકારનાં છાતીનાં ફાં, નિર્બળતા, નાના પ્રકારના ક્ષય અને એવા જ બીજા વ્યાધિઓ બચકર સ્વરૂપમાં પ્રસરી ગયા છે અને તેમના ચેત્રે હજારો આશાવતી તરૂણીઓ નિસ અકાળે કાળને વશ થતી જાય છે—જે તેમના મટે આ સંસારાજાનમાં પૂર્ણ આનંદ તથા ઉત્સાહ સહિત વિહરવાનો કાળ હોવા જોઈએ, તે કાળમાં તો સ્મશાનમાં તેમની ચિતા ખડકાય છે, તેઓ કબ્રમાં ફેલાય છે અથવા તો કબ્રમાં જ જાય છે. ડોક્ટરો ક્ષયરોગ મટાડવાના નિભ નવા નવા ઉપચારો શોધી કાઢે છે, પણ નિદાનના અજ્ઞાનના ચોજે અથવા તો તે નિદાનને ટાળવાનું કાર્ય બહુમા અશક્ય હોવાથી તેમના એ સર્વ ઉપચારો નિષ્ફળ થાય છે અને મરણનું પ્રમાણ યુવતીઓમાં નિલ વધારે ને વધારે જ વધતું જાય છે. આ આડબરરૂપ મિથ્યા કામળતાનું બારતવર્ષની ફેશનના ફેલામાં ફસાયેલી સ્ત્રીઓને બલિષ્ઠમાં હુલ્લું હેલું બહુ વિનાશક પરિણામ લોગવનું પડે, એની ક્ષયકરતાનું ચિત્રકર્પનારૂપ જેનો સમક્ષ આવતાં દ્રવ્ય કંપી જાય છે અને શરીરપરનાં રોમાંચ ખડાં થાય છે.” ક્ષણિતાએ માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં ધીમા સ્વરથી, પણ લાંબું બામણ આપ્યું. એથી મને લાભ એ થયો કે, માર્ગ પણ કંટાળા વગર કપાતો ગયો અને તે સાથે કાંઈક જ્ઞાનાશ્રુતપાળનો પણ અશ્વલ્લ સાબ મળતો ગયો.

અમે ખેતવાડીમાં થઈ ગિરગામ બેંકરોડપરથી કાવસણ પટેલના તળાવને રસ્તે

કુબાર તુકડાને જોળી, ભૂલેશ્વર સમર્પદિર પાસેથી વળી, ફિરંગીના દેવળ (કેથેડ્રલ સ્ટ્રીટ)ને વટાવી જોડખાદાસ તેજપાલ હાઈસ્કૂલ પાસે આવી તેની સામેની માલ-વાડીની એક સંકડી ગલીમાં પેઠાં. કેથેડ્રલ સ્ટ્રીટમાથી પસાર થતાં હલિતાએ ન્યાં તેના હાલજી સાથે પ્રથમ પહોંચ્ય અને તેના પતિનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો, તે પોતાના પૂર્વ નિવાસનું સ્થાન અનંતકષિની વાડી પણ બતાવી. એ ગલીની અંદર વળી એક જીંજ આડી ગલીને પસાર કરી, અમે એક ઈંચા માળાના ઓઢવાપર ચઢ્યાં. ઠેઠ ચોથે દાંદરે એક ચેઠ રહેતા હતા, તેમના ઘરની સીંચો પાસે અમારે જવાનું હતું. તેમને ત્યાં આગળ એકવાર હલિતાએ થોડા દિવસ રાંધનારી તરીકે ગાળ્યા હતા અને તેના કહેવા પ્રમાણે એ રોકાણીએ તે વેળાએ તેની તરફ ઘણી જ સારી બાવના તથા ઉદારતા દર્શાવી હતી. એ રોકાણીનું નામ અમ્મીબાઈ હતું.

અમે ચોથા માળપરના ચેઠના દીવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો, તે વેળાએ ત્યાં ચાર સીંચો ધરકામમાં ગુંચાયેલી બેઠેલી હતી. ત્રણ તરણીએ અનુક્રમે સારીપર જરીની કિનાર ચઢાવવામાં, ભરત ભરવામાં, માથું જોળવામાં અને ચોથી ચાણીરોક વર્ષની આઘેઠ અબળા ચોખા વીણવાના કામમાં રાંધાયેલી હતી. પછીથી હલિતાએ જણાવ્યા પ્રમાણે એ પ્રૌઠ સ્ત્રી તે રોકાણી અમ્મીબાઈ પેતે હતાં અને ત્રણ તરણી-ઓમાંની એક તેમજી પરણેલી પુત્રી તથા બે પુત્રવધૂ હતી. એ કુટુંબ ધન, સંતાન, સંપ અને પ્રતિષ્ઠા આદિ સર્વ શ્રેષ્ઠ સાધનોવાળું હોવાથી બહુ જ સુખી મનાઈ હતું અને સાંભળવા પ્રમાણે તે સર્વ સુશીલ અને સદૃશુલવતી વ્યવહારકુસળ ગૃહસ્ત્રી અમ્મીબાઈના જ મતાપ હતો. માયાળુ અમ્મીબાઈએ હલિતાને જોતાં જ “આવો, આવો, હલિતાબાઈ! બેસો. ઓ તો યુશીમાં? કેમ કાંઈ આઠ દસ દિવસથી દેખાર્યાં જ નહિ? આ બાઈ કાણ છે? તમારાં નવાં રોકાણી કે શું?”

“નાંજી, આ બાઈ અમારા ફેશનાં છે. હાલમાં એમના વર સાથે મુંબઈ જોવા આવ્યાં છે, આજે મારે ઘેર આવ્યાં હતાં તે હું વળી એમને અહીં લેતી આવી, કશું કે, ચાલો રોકાણીને મળીને વળતાં હવેલીમાં ફરીન કરીશું, અને પછી હું તમને તમારે ઉતારે મૂકતી જઈશ.” હલિતાએ કહ્યું.

“બહે પધાર્યાં, બાઈ! ક્યાં ઉતર્યાં છો, કેવી ન્યાતનાં છો અને તમારું નામ?” અમ્મી રોકાણીએ ત્રણ પ્રશ્નો એક સાથે રજૂ કરી દીધા.

“એ ન્યાતે જૈન વાણિયા છે, પોતાના એક સમાને ત્યાં ગુલાલવાડીમાં ઉતર્યાં છે અને એમનું નામ હેમકુમારી છે, છતાં ઘરનાં માણસો એમને હેમકોર કહીને બોલાવે છે. પોતે બહેલાં ગણેલાં, ધર્મકર્મનિષ્ઠ તથા ઘણાં જ સુશીલ છે.” હલિતાએ મારે બહેલે તેના પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો આપી દીધાં.

“સારું થયું કે તમારે લીધે અમને પણ આવાં એક સુશીલ બાઈના સમા-બમનો લાભ મળ્યા; નહિ તો અમારે ઘેર વળી એમનાં યગલાં ક્યાંથી? હું પણ બાઈને કાંઈ છેકરાં છે અરાં કે?” અમ્મીબાઈએ વિવેક દર્શાવીને ધીમેથી સ્ત્રીના સ્વભાવ અથવા સ્ત્રીની એક મહત્ત્વાકાંક્ષાને વ્યક્ત કરનારો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“જી નહીં; હજી બિચારીને કોઈવાર આસા જેવું કાંઈ દેખાયું જ નથી. એ તો ઈશ્વરની માયા છે, બાગ્ય વિના કાંઈ સંતાન મળે છે? ધરમાં બચવાને બધું

સુખ આપ્યું છે, પણ શેર મારીની જ ખેડ છે. એ તો પાનાં ત્યાં કાનાં નહિ અને પાનાં ત્યાં પાનાં નહિ.” હાલિતાએ ગંભીરતાના સાક્ષાત્ અવતારરૂપ કમ્પોને એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યા.

“હિમકારખાહ! આ સસારમાં કન્યાસ્વરૂપે જન્મી, યૌવનકાળમાં આવ્યા પછી ઉત્તમ પત્નીપદ તથા માતૃપદથી વિભૂષિત થઈ, પતિ તેમજ પરમેશ્વરનાં પ્રેમબાજન થવું, એ સમસ્ત કુલીન સ્ત્રીઓનાં મનની એક માત્ર અર્થ સમાન મહત્વાકાંક્ષા હોય છે અને તે હોવી જ નેંધએ; કારણ કે, નિઃસર્ગના નિયમ પ્રમાણે પતિ તથા પત્ની ઉભય ધર્મનીતિને અનુસરી વંશરક્ષિ કરવાને બંધાયેલાં છે, એ તેમનો પરમ ધર્મ છે, એ તેમનું પરમ કર્તવ્ય છે. એટલા માટે જ પ્રભાત-સમયે સંતાનહીન સ્ત્રી પુરુષનાં મુખનું દર્શન અપશકુનરૂપ અને ત્યાગ્ય મનેહું છે. જેનામાં બીજને ધારણ કરી પાક નિપજવવાની યોગ્યતા નથી, એવી નિરર્થક ક્ષાર ભૂમિ જેવી રીતે કૃષિકારના અવતારને પાત્ર થાય છે અને તેહું હોયું ન હોયું એક સરખું છે, તે જ પ્રમાણે જે સ્ત્રીમાં પેતાના મૂલને સંતાન-આવકેશના કાલાહલથી નિનાદિત કરવાની યોગ્યતા નથી, તે સ્ત્રી જેવડે પેતાના સાક્ષાત્ કુટુંબી તેમજ પતિના પ્રેમને પણ ખોઈ બેસે છે, અને તેનાં સ્ત્રી હોયે તેના આદરણીય અવતાર નિષ્ફળ તથા નિષ્પ્રયોજન થઈ નત્ય છે. ઘણીકવાર કોઈ શારીરિક ગુણ વ્યાધિના યોગે પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ ગર્ભ ધારણ કરી શકતી નથી; એટલા માટે મારે એ ઉપદેશ છે કે કોઈ સારી મિત્ર વાઈફ અથવા તો કોઈ સારી સ્ત્રી ડૉક્ટરને બાલાવી એ વિષયમાં તેની સલાહ લેયો, કોઈ જાતની શરીરમાં ખામી હોય તો તેનો ઉપચાર કરાવો, અને અભારે તમારી જે ગાંઠ ખાલી છે, તેને ભેંસી કરી બતાવો.” અમ્મીખાહએ પેતાના ચાખા વીણવાના કામને છોડી દીધે મોટું બાપણ ચલાવ્યું.

“હું ધરમાં એ વિશે વાત કરીશ, અને જો તેહું હરો તો જરૂર ઉપચાર કરાવીશ.” ન હટકે મેં મહેલીવાર મારું મોટું બોલ્યું.

“બચા ! અને વાટકા આ ત કરે જિન.” અમ્મીખાહએ પેતાની કમ્પી બાપામાં પેતાની દીકરીને ઉદ્દેશીને ચાહે મૂકવાની આજ્ઞા આપી. એનો બાવાર્થ એવો થાય છે કે “જે ત્રણ કપ ચાહે તો કરી દે.”

બખ્ખે જવાન વહૂઓ પાસે હાજર હોવા છતાં પેતાની દીકરીને જ ચાહે કરવાનું કહેનારી એ માતાને ધન્ય છે. પાછળથી હાલિતાના કહેવાથી મારા નજીવામાં આવ્યું કે, એ અવહારદક્ષ મોઢા પુત્રવધૂઓના મનમાં જરા પણ એણું ન આવે અને ગૃહમાં ભૂલેચૂકે પણ કુસંપ કે અસંતોષનું બીજ ન રોપાય એટલા માટે સાસરિયાંમાંથી દીકરી જ પેતાને ત્યાં આવેલી હોય, તો ગૃહકાર્યમાં વહૂ કરતાં પુત્રીને જ વધારે પરિશ્રમ આપતી હતી, અને મૂલ પુત્રી પેતાની દિવ્ય માતાના આશયને જાણતી હોવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો અસંતોષ બતાવ્યા વિના માતાની આજ્ઞાનું તકાળ પાલન કરતી હતી. પણ ઘણીકવાર એનું પરિણામ એ થતું કે, વહૂઓને સાચું રામીંદને એમ કહેવું પડતું કે-“અમે બેઠીઓ બીએ, ને આ અમારાં નણંદને તે સામટિ ઘડી ઘડી તાસ આપો છો ? પીયરિયાંમાં આવ્યાં છે તો એમને જરા આરામ તો લેવા દો. એ તો આપણું મેહમાન કહેવાય, એટલે એ કામ કરે ને અમે સેકાણીની પેઠે થગપર થગ ચઢાવીને

ભક્તી રહીએ તે સાહે ન હોવાય, આથી લોકો ઉઘટી અમારી મજકરી કરે.” આમ કહીને નહુંદના હાથમાંનું કામ તેઓ પોતે જ પકાવીને કરવા મંડી જતી હતી. આજે પણ તેમ જ થયું. આજ્ઞા અપાઈ પુત્રીને અને ચાહે બનાવવાને રસોડામાં દોડી ગઈ મોટી વહુ.

હું અને લલિતા ત્યારપછી ચોઠાણી સાથે આમ તેમની કેટલીક વાતો કરી, ચાહે પી, ચોઠાણીના સત્કારને સ્વીકારી, ત્યાંથી ઘેર જવા માટે ઉઠી. ધનાઢ્ય છતાં ગર્વને હૃદયમાં લેશ માત્ર પણ સ્થાન ન આપનારી મુમ્તીબાઈ અમને કેઠ નીચે બોટલા સૂંધી ચાર દાંદરા ઉતરીને વળાવવા આવી અને ‘આવજો, આવજો, પાછાં પધારજો’ આદિ વિવેકદર્શક શબ્દો ઉચ્ચારતાં તેનું ગળું પણ સૂકાઈ ગયું. ખરેખર તે સરળતા અને વિવેકની સાક્ષાત્ જીવતી પ્રતિમા જ હતી.

અમે જે માર્ગેથી આવ્યાં છતાં તે જ માર્ગેથી પાછાં જવામાટે નીકળ્યાં. આવ્યાં ત્યારે જે વાગ્યા છતાં અને અત્યારે લગભગ સાડા ચાર પાંચનો અમલ થવાં આવ્યો હતો. અમે જેવાં કેથેડ્રલ્સની ટોચાં કે સ્ટ્રીઓના મેળા જેવાં હોવાય મારા જેવામાં આવ્યાં. નાના પ્રકારનાં ચિત્રચિત્રિત, રંગવિરંગી નૂતની પદ્ધતિનાં અને નવી ફેશનનાં વસ્ત્રાભૂષણોને ધારણ કરી અનેક તરણીઓ, તેમ જ સાદાં વસ્ત્રાવાળી તરણી, મોઢ કે વૃદ્ધ વિધવાઓ કેટલીક ટાળે મળી તો કેટલીક એકલી ‘સ્લો માર્ચ’ કરતી ચાલી જતી હતી. એ વેળાએ એ માર્ગે આવી નાનાવિધ નારીઓથી એટલો બધો ઉભરાયલો જેવામાં આવતો હતો કે, કેટલાક ગાડી હાંકનારાઓને ‘પોઇસ પોઇસ’ ‘એ બાબ્લ’ કરતાં હમ નીકળી જતો હતો, અને કેટલીક વાર વખતે અકસ્માત્ ન થઈ જાય, એટલામાટે ગાડીને ધીમી ચલાવવાની કે વખતે હમી રાખવાની પણ તેમને ફરજ પડતી હતી. કેટલીક લગ્નશીલ કહેવાતી લલનાઓને વસ્ત્રને ગોઠણથી પણ ઉપરના ભાગ પર્યન્ત હુઝડું ઉઘું ઉંચકીને દોડતી જતી જેવાં. હોવા ખરેખર બહુ જ આનંદ આપનાર હોવા સાથે તેટલા જ પ્રમાણમાં આશ્ચર્ય ઉપજાવનાર પણ હતો; કારણ કે, જે સુંદરીઓ, મંદ ગતિથી ચાલતી સ્ત્રીને વારંવાર અપાતા ‘ગળગામિની’ વિશેષણની સાર્થકતા કરતી મન-ગતિથી અતિશય સુંદર, નયનમનોહર, સુરહાર સમી હોવાય છે; તે જ સુંદરી સ્ત્રીસ્વભાવથી સર્વ પ્રકારે વિકૃત્ત આવા દોડધામના વ્યાપારને સ્વીકારવાથી વિલ-ક્ષણ બની જાય છે. દૂરથી જોનારને તે જાણે ખાઈ ખાઈ કરતી હોયની! તેની જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મનની આતુરતાને દબાવી ન રાકવાથી જે લલિતાને પૂછ્યું કે:-“બહેન! આ બધી ધામધૂમ શાની ચાલી રહી છે? મુંબઈનું આ બધું સ્ત્રી-મંડળ અહીં જ શા કારણથી એકઠું થયું છે?”

“અંપા! તું એકવાર મુંબઈમાં આવી તો ગઈ હું, છતાં પૂછે છે કે આ ધામ-ધૂમ શાની ચાલી રહી છે અને આ સ્ત્રીમંડળ અહીં કેમ એકઠું થયું છે?” લલિતાએ મારા પ્રશ્ન વિશે આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“લલિતા બહેન! હું ખરેખર આ લતામાં કદાપિ આવી જ નથી. મુંબઈમાં તો તે વેળાએ હું એક જલના કંદખાનામાં જ હતી; એ તો મેં તમને જણાવેલું જ છે; તો પછી મને અહીંની વધારે શી ખબર હોય વાક?” મેં ખુલાસો કર્યો.

“ત્યારે સંભળ, આ આખો લતો ભૂલેશ્વરના નામથી ઓળખાય છે, અને આ લતામાં વૃક્ષણી સંપ્રદાયના મહારાજની હવેલીઓ, રામમંદિર, હનુમાનમંદિર,

આલાણું મંદિર, દેવીમંદિર તથા શિવમંદિર આદિ દેવદેવીના મંદિરોની અતિસૂચ વિપુલતા હોવાથી કદાચિત્ આ લત્તાને ધર્મભૂમિના નામથી ઓળખીએ તોપણ આલી શકે. મુંબઈનું એ સ્વર્ગ છે અને દેવદેવીઓને એકત્ર થવાનું સ્થાન છે. આ ને એક ખીબ સાથે અથડાતી ઝીકાતી ઘાઘરાપટ્ટન દેખાય છે. તે સર્વ સ્ત્રીઓ દેવદર્શનના નિમિત્તે અહીં આવેલી છે. નિત્ય સવારના પાંચ વાગ્યાથી દશ વાગતાં સુધી અને બપોર પછી ત્રણથી રાતે સાત સાડાસાત સુધી આ ભાગમાં સ્ત્રીઓનો એવો જ મેળો બરાચલો રહે છે અને એ કારણથી કેટલાક ટીપ્પણી સ્વભાવના લોકો આટલા સ્થળને 'બહારે પરસ્તાન' અથવા 'હુરોનું ચુલિસ્તાન' એવાં એવાં વિચિત્ર નામો પણ આપ્યા કરે છે. તેમાં પણ વળી કૃષ્ણજન્માષ્ટમી, પવિત્ર એકાદશી કે એવો જ કોઈ વૈષ્ણવનો પર્વ હોય છે, તે દિવસે તો આ સ્થાન સ્વર્ગમાંની અપ્સરાઓના ઉદ્ધાનસમાન બની જાય છે; જ્યાં નજર નાખો ત્યાં અપ્સરાઓ અને અપ્સરાઓ જ ઈતસ્તતઃ ભ્રમણ કરતી દેખાય છે. આને કેટલાકો, પ્રેમપૂર્ણસ્થાન પણ કહે છે અને તે વળી આલત્તાનું સર્વ કરતાં વિશેષ સાર્થક નામ છે, એવો મારો અભિપ્રાય છે; કારણ કે, અહીં દેવમંદિરોમાં પ્રતિમાપૂજ થાય છે અને કેટલાંક આસપાસ વિસ્તરેલાં પ્રેમમંદિરોમાં પ્રેમિજનોની પરસ્પર હૃદયપૂર્ણતા વ્યાપાર પણ ચાલતો જાય છે; ધર્મરૂપ કાષ્ઠના સમાજમથી પાપરૂપ પાપાણુ પણ આ ભૂલેશ્વરી નામની ધર્મસરિતામાં તરી જાય છે!" હસિતાએ ભૂલેશ્વરનો પરિચય કરાવતાં કેટલાક કટાક્ષમય વાક્યોનો ઉત્તાર કર્યો.

હું તેની, એ પ્રેમમંદિર, પ્રેમિજનોની પરસ્પર હૃદયપૂર્ણ, ભૂલેશ્વરી નામની સરિતા, ધર્મરૂપ કાષ્ઠના સમાજમથી પાપરૂપ પાપાણુનું તરી જવું અને દેવદર્શનના નિમિત્તે થતા અનાચારનો સદાચારમાં સમાસ ઇલાહિ, કટાક્ષમયી આલંકારિક બાષાના મર્મને તલ્કાળ સમજી શકી નહિ; છતાં મેં એટલો તકિં તો અવશ્ય કર્યો કે, તેના બાલવામાં સહ તથા પ્રત્યક્ષ અનુભવનો અંશ તો હોવો જ જોઈએ. મેં એ વિશે કાંઈક વધારે શ્રુતાસાવાર પૂછવાનો વિચાર કર્યો, પણ એટલામાં અમે ધર પાસે આવી પહોંચવાથી અને રાતે જમવાનું હાલિતા પોતાના હાથે કરતી હોવાથી તે સંધવાના કામમાં રોકાઈ ગઈ અને એ વિશેની વાતચીત અત્યારે તો આટલેથી અટકી ગઈ.

પેર આવીને જોયું તો મારા રાઉંડ ટંબલપર બે બંધ પરખીડિયાં મારા નામનાં પડેલાં હતાં, એકમાં યુસુફનો દિલ્લીથી આવેલો કાગળ હતો અને ખીબમાં મ્હેતાંમ શીલર સાહેબની ચીઠ્ઠી હતી. તેમા લખેલું હતું કે;—"મિસ મેનકા! હું માર દિવસથી મુંબઈ આવ્યો છું. આને કંપનીમાંથી, ખબર કહતાં, તમારા ઘરનો પત્નો મળ્યો અને હું આવ્યો. પણ અફસોસ કે તમારો મેળાપ ન થયો. પાછો હું રાતે તવથી દશની વચ્ચે આવીશ, અને આશા છે કે, તે વેળાએ વાતચીતમટિ એક કલાકનો ટાઇમ મને આપશે." યુસુફનો દિલ્લીથી આવેલો કાગળ નીચેની વિગતથી ભરેલો હતો.

પ્રકરણ ૨૫ મું

મારી સદ્ભાવના

દિલ્લી, તા.૦.....૧૯ .

“મંબરેનજર ચંપા !

“હું મારા મામથી એક અગત્યના કાર્ય માટે દિલ્લી આવ્યો છું, અને અહીં કદાચિત્ એકાદ બે મહિના રહેવાનું થશે. તબીયત સાધારણ ઠીક રહે છે, પણ તારી મહબ્બતની યાદ ધણીકવાર દિલને ભેચેન બનાવી નાખે છે. તું પણ આ શલામને યાદ તો કરતી જ હશે. અહીંનું કામ પૂરું થતાં હું મુબઈ આવીશ. જો કે જુદાઈનું દુઃખ ખમાતું નથી, પણ લાચારી તે ખમવાની ફરજ પાડે છે. તારી તબીયતને સંભાળજે અને મારામાં તારો જે ખ્યાર છે તેને ક્ષેપ સુધી વફાદારીથી પાળજે. રોકને, લલિતાબાઈને અને હાલજીને માસ સલામ વંચાવજે અને કાગળદ્વારા મુલાકાતને લાભ આપતી રહેજે. હાલ બીજું કશું લખવા જેવું કંઈ પણ નથી.

“લા.૦ તારો આશકે નંનિસાર ચૂલુક.”

ચૂલુકના એક સાધારણ ચિટ્ટીના આકારમાં લખાઈ આવેલા એ કાગળને મેં ફાડી કઢકેકડા કરીને બારીમાંથી હોડાની હાલો તળે ફાંદોળાવા માટે બહાર સ્તાપર નાખી દીધો. કારણ કે, ચૂલુકની એવકાઈ બહુવામાં આવ્યા પછી તેના વિશેની મારા હૃદયમાંની લાગણીનો બહુધા દોષ થઈ ગયો હતો અને લાગણી વિના પ્રેમનો હમળો ન આવે, એ સ્વભાવિક હોવાથી મારું એ વર્તન પણ સ્વાભાવિક હતું. ચૂલુક પ્રતિ વિશેષ વિસ્કાર થવાનું એક બીજું કારણ એ પણ હતું કે, અમ્મીબાઈના ગૃહની ગૃહસ્થાશ્રમની અપૂર્વ સુખ તથા સદાચારમયી સુખ્યવસ્થાને જોઈ તે સ્ત્રીઓ સાથે મારી પેતાની સરખામણી કરતાં એક સ્વચ્છંદ અને સ્વૈરિણી સ્ત્રીના મનમાં ભાગ્યે અને ક્વચિત્ આવી શકે તેવા વિચારો આવે માસ મનમાં આવવા લાગ્યા હતા. થોડા વખતને માટે નરકના કીડાએ સ્વર્ગના માર્ગમાં વિચરવાનો, પાપને ત્યાગી પુણ્યના પ્રદેશમાં વિહરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો હતો !

“બાહા-એક ગૃહસ્થ સ્ત્રી અને વેશ્યાવૃત્તિને સ્વીકારી બેઠેલી એક સ્વચ્છંદ નારીની સ્થિતિ વચ્ચે કટલા બધો અંતરાય ! જેવી રીતે પુરુષોને માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે, કંબોડના ધરમાંની લક્ષ્મી, કેવળ ગ્રંથોમાંની વિદ્યા અને લંકામાંનું સોનું વિરુપચોળી છે, તે જ પ્રમાણે પરનારીમાંનું સુખ પણ વ્યર્થ છે તેવી રીતે એ જ નિયમ સ્ત્રીઓના સંબંધમાં પણ શા માટે લાગુ ન પાડી શકાય ? જો પુરુષોમાટે પરનારીમાંનું સુખ વ્યર્થ છે, તો સ્ત્રીઓમાટે પણ પર-પુરુષસંગથી પ્રાપ્ત થતું સુખ કેવળ વ્યર્થ છે, એટલું જ નહિ, પણ સાથે મહા બચંકર અને છવટે વિષાટક પરિણામ ઉપજાવનાર છે. જો એક ગૃહસ્થ સ્ત્રી પોતે પ્રેમાળ અને શુદ્ધ ચરિત્રવાળી હોય અને સદ્ભાવ્ય થાયે તેના પતિ પણ તેવા જ પ્રેમપરાયણ અને મધુચરીલ મળેલા હોય તો તે અબળાને પતિના જીવનકાળમાં પેતાના પ્રેમના તે એક જ કેન્દ્રસ્થાનને સર્વ પ્રકારે સંતોષ આપવાનો સંયોગ-વશતાથી પ્રાપ્ત થયેલા સુખ તેમ જ દુઃખમાં સમાન ભાગ લેવાનો, રુચ્છાવસ્થામાં

સેવા કરવાનો, જે ભોજનસમયે તેના આવવામાં વિલંબ થયો હોય તે આતુર નેત્રથી તેના આવવાની વાક જોવાનો, પતિસમાગમના મિત્ર ફળસ્પર્શ બાળકોને રમાડવા તથા ઉછેરવાનો, શુદ્ધકૃત્યમાં સમય વીતાડવાનો, શુદ્ધની યોગ્ય વ્યવસ્થા રાખી તે વિશે પતિ તથા અન્ય આત્મ જાત્રીની પ્રશંસા સાંભળવાનો પોતાના મદવાડ કે એવા કે બીજા કષ્ટકારક પ્રસંગે પતિ તેમ જ ધરનાં બીજા માણસોને પોતામટિ પ્રાણ પાથરતાં જોવાનો અને જે દુર્ભાગ્યચોગે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય તો તે વૈધવ્યમાં પણ પતિસમાગમના ગત આનંદ મધુર સ્મરણને હૃદયમ મતિષ્ઠિત કરી આત્મસમર્પણ કરવાનો જે અલૌકિક દહાવો મળી શકે છે તે દહાવો સ્વેરિણી સ્ત્રીને સસારસ્પર્શ જાત્રીત સ્વપ્નમાં મળેલા તો દૂર રહ્યો, પણ જાત્રીગત સ્વપ્નમાં પણ મોળ્યા મળી શકતો નથી. જે બનરમાં વેઆતા સોજર પદાર્થોમાં સાર હોય, તો જ પરપુરુષના પ્રેમમાં પણ સાર હોઈ શકે ! જે બનરની મીઠાઈ અસ્વચ્છતા તથા ધી તેલના ભેગવાળી હોવાથી ચરીરને અપાર કરનારી હોય છે, તે જ મમાણે પરપુરુષનો સમાગમ અશુદ્ધ, અલિન અને પાપ મયતાના ભેગવાળો હોવાથી પરિણામે અખળાના અવતારને બગાડી નાખે છે તેનાં ધર્મકર્મની બ્રહ્મા કરી નાંખે છે !

“પરપુરુષ તે પરપુરુષ જ. સ્ત્રીને તેનાપર કોઈ પણ પ્રકારનો અધિકાર જ નહિ, જેવી રીતે સોમલ બહારથી દેખવામાં અતિશય ચેતન્સપવાન હોય છે, છતાં તે જે પેટમાં જાય તો મરણને લાવનાર જ થઈ પડે છે; તે જ મમાણે પરપુરુષ અને તેનો સુદર, કૂટરો અને સ્વપાળો હોય છતાં તેના કપટ મય પ્રેમ તો છેવટે સ્ત્રીના જન્મને નિર્ધક કરનારો જ સિદ્ધ થાય છે. જો ખખર હતી કે યુસુફ પોને તરણ અને કામદેવનો અવતાર હોવા છતાં એ વૃદ્ધ વનિતાના વિલાસમાં લપટારો, પૈસામટિ પોતાના પ્રેમનું જાહેર લીલામર્થ વેચાણ કરી નાખશે ! અરે-જે પોતાનો પરણ્યો ધણી કોઈ પણ એવા કારણથી ભૂલેચૂકે એવા માર્ગમાં જાય, તો એક પરણેલી સ્ત્રી તરીકેના હકથી તેને આ શપ્થો ખાનગી રીતે કહી પણ શકાય અથવા તો કુટુંબના કોઈ વડિલ પાસે ફરિયાદ કરી કપકો પણ અપાવી શકાય પણ આવા પારકા પુરુષની ફરિયાદ ક્ય લઈ જઈએ, આ મનની પીડા કોને જઈને કહીએ ? મુખથી બોલાય નહીં અને હૃદયમાં સહેવાય નહિ. આ તે પીટચો વંડેલી બાયડીનો કંઈ અવતાર છે ! આવ અવતારને લાખોવાર ધિક્કાર છે ! !

“પણ હું કોઈ દિવસે એક શુદ્ધ સ્ત્રી-કોઈ શોધ્ય પુરુષની ધર્મપત્ની થવાના બાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શકું ખરી ? આવો પ્રશ્ન મારા હૃદયમાં અચાનક ઉત્પન્ન થયો. પરંતુ તત્કાળ હૃદયમાંથી જ એનું નિરાશાજનક ઉત્તર મળ્યું: “અબા ગિની અંપા ! તારી એ આશા આકાશપુરુષ કિવા વંધ્યાપુત્ર સમાન સર્વથ મિથ્યા છે. તારા કૌમારનો બહુજ સુકમાર અવસ્થામાં ભંગ થયો છે, ત્યાં પછી બીજા પુરુષો સાથે પણ તારો અપવિત્ર સંગ થયો છે અને કેટલાક દુરાચારો તથા અંચળ વૃત્તિનો તારા ચિત્તને પાકો રંગ લાગી ગયો છે; એટલે હવે એક શુદ્ધ સ્ત્રીનાં બંધનોમાં તારાથી રહી શકાય અને શુદ્ધ તથા સદાચાર પતિને સંતોષ આપી શકાય, એ શોધ્યતા તારામાં રહી નથી ! તારો જન્મ જ પ્રથમ તો નીચ કુળમાં થયો છે અને પ્રથમથી તારો સદ્વર્તનસ્વપ શિખરપર્ય

એવો નહારો અધઃપાત થયો છે કે, એ તને અવનતિના કેટલા ઉંડા અને કેવા ભરં કરે—નરકની ભયંકરતાને પણ ભૂલાવે તેવા—ખાડામાં ગળડાવશે, એ વિશેનો અભય કરો! પણ નિશ્ચય કરી શકાય તેમ નથી!”

એ કણે જ મારાં નેત્રોમાંથી અંધુની અખંડ ધારા વહેવા લાગી!!

હું ઇજ્યેરમાં આવી અસહ્ય માનસિક વેદનાને ભોજવતી અંધુ વર્ષાવા પડી હતી, એટલામાં અચાનક લલિતા ઉપર મારા ઓરડામાં આવી લાગી અ મારી આવી હાલતને જોઈને તે પ્રથમ તો મુગ્ધ તથા સ્તબ્ધ જ થઈ ગઈ. કે કુરસાને મારી ઇજ્યેરની અડોઅડ રાખી તે પર બેસીને મારા માથાપર હ રાખી તે પૂછવા લાગી:—“કેમ ચંપા, રડે છે શામટિ! કાંઈ તબીબતમાં ખમ્યાં થયો છે? પેટમાં કે માથામાં દુઃખાવો તો નથી થતોને? નાટકવાળાને જીભ વધારે કરવા પડતા હોવાથી તેમને ઘણીકવાર માથાનો ધણેજ દુઃખાવો આવે છે, તેવો પ્રકાર તો નથી?”

“મારી બહાલી લલિતા! મારા પેટમાં દુઃખાવો નથી અને માથામાં પણ દુઃખાવો નથી; પણ હા, આજે અચાનક હૃદયમાં એક પ્રકારની વિલક્ષણ વેદના સંચાર થયો છે, પણ તેનો ઉપચાર ન હોવાથી મારા બળતા હૃદયમાં હું ઇજ્યેર તેવા પ્રકારની શાંતિ થવી સર્વથા અશક્ય છે!” એમ કહીને મેં એક દી નિશ્વાસ નાખ્યો અને લલિતાના કહેવાથી મારા મનમાં આવેલા વિચારો અથઃ બાવો તેને કહી સંભળાવ્યા.

મારા આજના વિચારોને જાણી લલિતાના મુખમંડળમાં એક ગંભીર પ્રસરી ગઈ અને કેટલીક વાર સૂધી વિચારમગ્ન રહી તે અચાનક બાલી ઉઠી: “ચંપા, તારા મનમાં ઉદ્ભવેલી આ ભાવના દૃઢ રહી શકશે, એવો જો તારો નિશ્ચય હોય, તો હજી પણ તારા જીવનને અમુક અંશે સુધારવાનું અને તારા હૃદયમાં આવેલા કાર્ષ્ણિક સ્વર્ગને સત્ય સિદ્ધ કરી બતાવવાનું બીડું ઝડપવાં આ તારી સત્ય હિતવાદિની દીન સખી લલિતા તૈયાર છે. પણ મને એવી શા થયા કરે છે કે, આવણું માસના વર્ષાદિની પેટ આ ભાવ ધરીકમાં આવીને આંધ્રી જશે અને નરકનો જીવ પાછો નરકવિલાસમાં જ આનંદ માનશે.”

હું ઉત્તર આપવા જતી હતી, એટલામાં સંધ્યાકાળની સમાપ્તિ રાત્રિન અને આગમનની વેળા થઈ ચૂકેલી હોવાથી નોકર લેમ્પ સળગાવા માટે આવ્યે અને તેથી પાંચ મિનિટ સૂધી અમારા સંભાષણમાં ભંગ પડ્યો. દીપકને પ્રકટ વીને નોકરના આંધ્રી જવા પછી મેં મંદ સ્વરથી લલિતાને સંબોધીને કહ્યું કે:

“ના લલિતા બહેન! જો વિરોધ પ્રયાસ વિના સરજતાથી જ સ્વર્ગ મળ્ય હોય, તો નરકમાં પડ્યા રહેવાની મારી ભાવના નથી. જો તેવો કોઈ માર્ગ હોય તો અવશ્ય મારા કંઈપણ માટે તમારે તે માર્ગ મને બતાવવો જ જોઈએ.”

“સાંભળ—જો અત્યારે તારો પતિ ન હોત અથવા તો હું જે નતિમ એકવાર આવી રીતે ઘરમાંથી બહાર પડી સ્વચ્છંદ વર્તન રાખ્યા પછી સ્ત્રીને પુનઃ સ્વીકાર થઈ શકતો નથી એવી કોઈ ઉચ્ચ નતિમાં તારો જન્મ થયો હોત તો તો હું તને તારા કંઈપણનો કદાચિત્ બીજો કોઈ માર્ગ બતાવત. પરંતુ તારે પતિ જીવતો છે અને વળી તારો જન્મ એક એવી નતિમાં થયો છે કે, જો તારી

ધ્રુવ હોય તો પુનઃ આદરપૂર્વક તારો ત્યાં સ્વીકાર થાય એમ છે. એટલા માટે મારો તને એ જ ઉપદેશ છે કે, જો તારો પુનઃ જામનગરમાં રહેવાનો વિચાર ન જ હોય, તો તારી માતા અને તારી સાસુને કાગળ લખી અહીં બોલાવ અને તેમને સમજાવી તારા પતિ સાથે જોડાયે તો જુગલમાં જ રહેવાની વ્યવસ્થા કરી દે. જો તારામાં ધૂસુકને ભૂલી જવાની, ખીજાં એવા વિકારી આકર્ષણોથી અલિપ્ત રહેવાની અને પતિને પરમેશ્વરરૂપ માની એકનિષ્ઠાથી પૂજવાની દૃઢતા હોય, તો જ આ માર્ગ તારા માટે કલ્યાણકારક થઈ શકે એમ છે; અન્યથા તેમ કરવાથી તારી સ્વચ્છંદતાને અટકાવે ત્યાં તારાં માનસિક દુઃખમાં વૃદ્ધિ થવાનો જ અધિક સંભવ છે. હાલ તરત કદાચિત્ તારે તાટકમાં નોકરી કરવી પડે તોપણ ચિંતા નહિ; પરંતુ ધીમે ધીમે આ અર્ચાગુપ્તિને છોડી, વિકાસ લોભવવાની આકાંક્ષાને ઓછી કરી, તારા પતિને કોઈ સારા રોજગારમાં લગાડી, કરકસર અને સ્વચ્છતાથી સસારવ્યવહાર ચલાવીશ, તો થોડા વખતમાં જ તું ગૃહસ્થ સ્ત્રીની સ્થિતિમાં આવીશ. આજની બધી વાતો બુલાઈ જશે, આજનું તારું વર્તન કાળરૂપ પડદામાં છુપાઈ જશે અને તારી કીર્તિ તારા હાગતાંવળગતાંના હૃદયમાં તારામાટે એક પ્રકારના નવીન પ્રેમને જન્મ આપશે. જે ભૂલ થઈ છે, તેના પશ્ચાત્તાપ કરી બાવી અવસ્થાને સુધારવાનો ચત્ન થાય, તોજ પશ્ચાત્તાપની સાર્થકતા; નહિ તો જેમ ગરમ પાણીથી ઘર બળી શકતું નથી, તેમ આવા દુષ્ટા પશ્ચાત્તાપથી આપણું પાપ જરા પણ ટળી શકતું નથી. મિત્ર જોનકને બહેલે મિસિસ ટેવલાના નામથી ઓળખવામાં જ તારું વધારે ગૌરવ થશે અને લોકો તારી પ્રતિષ્ઠા કરશે.” હસિતાએ એક હતમ ધર્મગુરુને છાત્રે તેણે ચોખ્ખો ઉપદેશ આપ્યો.

હસિતાનો આ ઉપદેશ સાંભળી મારી મમતાગુ માતા, મારી શાણી સાસુ અને મારા ખરીબ ધણી જેવલાં મારા મનમાં સર્વ પૂર્વસ્મરણ તરી, આવ્યું અને તે બાંધકાળના હૃદયદ્રાવક સ્મરણે મારા ચિત્તને ડોહાળ્યું, અને જામક દિશામાં વળેલા મારા મનને ખરી દિશાનું કાંઈક જાન કરાવ્યું. પોતાનો વિશેષ અધઃપાત ન થાય, એટલા માટે બિચારી હસિતા હાલજ એવા લોકો અને લોકોના સંગને પણ અનેક દુઃખ તથા કષ્ટો વેળીને બળવી રહી હતી, અને જો તે તેના કરતાં સર્વ વિષયોની અધિક અનુકૂળતા હતી, તો પણ મારે મારો અવતાર શામટે ન સુધારવો? અવનતિના માર્ગને ત્યાંથી ઉઘાટિને માર્ગ શામટે ન ધારવો? આમ મારું મન અને અંદરથી કહેવા લાગ્યું. તે સર્વ આસજનોના પ્રેમનો ઉમળકો બહુ જ બળવાન થવાથી મેં તલકાળ હસિતાને નિમંત્ર્યક ઉત્તર આપ્યું કે:-

“હસિતા બહેન! માત્ર ત્યાં જાગળ ન લખવો; પણ મારી એવી ઇચ્છા છે કે, મારો કાગળ લઈ તમે પોતે જામનગર મારી માતા પાસે જાઓ અને ત્યાં બહુ નક્કી કરી મારી માતા, સાસુ તથા મારા પતિને પણ અહીં લાવો તો મારે તમારા ઉપદેશ પ્રમાણે જ હવે પછી વર્તવું, એવું હું તમને વચન આપું છું. મારો અવતાર જો તમારા પ્રયત્નથી સુધરશે, તો મરણપર્યંત હું તમારા આ ઉપકારને ભૂલીશ નહિ.”

“બલે; જો તારું બહુ થવું હોય, તો હજી મારી રબના દિવસો બાકી

હોવાથી હું જામનગર પણ જઈશ અને જનતે પ્રયાસે એ ચોક્કું બેસાડીને જ અહીં આવીશ.” લલિતાએ પરોપકારમય કૃત્યને મસ્તકે ઉઠાવી લીધું.

“અને ત્યાં જવાનો તથા ત્યાંથી આવવાનો ખર્ચ હું આપીશ.” હું રૌંધમાં આવીને બેઠી.

એ પછી આમ તેમની કેટલીક વાતો સાંભળી, નોકર બોજન લાવ્યા ને મેં જમી પણ લીધું. લલિતાના ઉઠી જવા પછી મેં રીસલરના આવવાની લગભગ બાર વાગ્યા સુધી રાહ જોઈ, પણ તે આવ્યા નહિ. એ પછી હું સુઈ ગઈ અને નિદ્રામાં મને અનેક પ્રકારનાં સુખસ્વપ્ન દેખાવા લાગ્યાં.

બીજે દિવસે સવારની પોસ્ટમાં રીસલર સાહેબનો કાગળ આવ્યો અને તેમાં તેણે એમ જણાવેલું હતું કે, “હું ગઈ કાલે મારી જિંદગીમાં લખ્યા પ્રમથને ન આવી શક્યા, તેનું કારણ એ કે, તમારે ત્યાંથી ઘેર ગયા પછી કલકત્તાથી એક અગત્યના કાર્યમાટે ત્યાં તરફ જવા વિશેનો તાર આવ્યો અને રાતની મેલટ્રેનમાં મારે ઉપડવું પડ્યું. તમે જરૂર મારી વાટ જોઈ હરો; તમને આપેલા પરિશ્રમમાટે હું તમારી માફી માગું છું. હું પંદરથી વીસ દિવસમાં પાછો આવીશ અને તે વેળાએ અવશ્ય તમારી મુલાકાતનો લાભ લઈશ.”

રીસલરને મળવામાટે હું કાંઈ એટલી બધી આતુર નહોતી, કે જેથી તેની મુલાકાત મુલતવી રહેવાથી મારા હિલમાં કોઈ જતનો બળાપો થાય. એક રીતે તો હાલ તરત મારા હૃદયમાં સદ્ભાવનાની સત્તા પ્રવર્તી રહેલી હોવાથી તેની સાથેના સંબાધણને પ્રસંગ ટળી ગયો, એને હું શુભશકુન જ માનવા લાગી. બપોરે રીડર્સલમાંથી આવી જમી લીધા પછી તરત લલિતાને મેં ઉપર બોલાવી. તે આવી અને આવતાંની સાથે જ કહેવા લાગી;—કેમ ચંપા ! આજે તો રોજના જમીને તરત બિસ્તર ફાળવ થઈ જવાના કાયદાને તોડી અને ઉપર બોલાવી ? ઉપ વેચીને બજારો કેમ ખરીદો વાત ?”

“એ પૂછવા માટે કે તમે અહીંથી જામનગર જવામાટે ક્યારે રવાના થશો ? આગબોટમાં બેસશો કે ખજરસ્તે રેલ્વેમાં જશો ? આની ખબર ખડે તો ખર્ચ કટશે થશે, એનો હિસાબ કરીને તમને તેટલા પૈસા આપી દઉં.” એ રાતની વાત તાજી કરી તેની યાદ અપાવી.

“પણ એક બે દિવસમાં શું બાકુંબાકું થઈ જાય છે ! એક દિવસ પછી જઈશ. આગબોટમાં તો આપણાથી નહિ જવાય. જઈશું તો રેલ્વેમાં જ અને તે પણ વળી સેકન્ડ ક્લાસમાં ! તારા જેવું સફર આસામી પૈસા આપનાર હોય, ત્યાં પછી થઈ ક્લાસમાં શા માટે ધકેલા ખાવા જોઈએ ? કેમ આ રાત કબૂલ છે કે ? જો હોય તો જામનગરનું આવવા જવાનું સેકન્ડ ક્લાસનું રેલબાકું અને તેના પ્રમાણમાં બીજા ખર્ચમાટિના પૈસા તૈયાર કરી રાખજે. કાઠિયાવાડમાં જવું છે; કોટલે પરમ દિવસે સવારની ટ્રેનમાં જ હું ઉપડી જઈશ.” લલિતાએ વિનોદ-દરીક બાવથી કહ્યું.

“લલિતા બહેન ! તમે માગતાં બૂલ્યાં; સેકન્ડ ક્લાસને બદલે ફર્સ્ટ ક્લાસનું બાકું માગ્યું હોત, તો અત્યારે મારી ગરબે હું તે પણ આપવાને તૈયાર થઈ જાત. ગરબ એક ઘણી જ લુંડી ચીજ છે. ઠીક ત્યારે હું કાલે જ સેકન્ડ ક્લાસ

સની ભાનનગર સૂધીની છ માસની મુદતની રિટર્ન ટિકિટ મંગાવું છું, અને બીજા પૈસા પણ કાલે જ તમને આપી દઈશ.” મેં પણ જરાક કટાક્ષથી જ કહ્યું.

“જેવી તારી ઇચ્છા; જે કરીશ તે તારા પોતાના લાભમટે જ છે; કાંઈ મારાપર ઉપકાર કરતી નથી; સમજ ?” લલિતાએ છલકા કર્યો.

“બહુ ઠીકઠીક થવા પછી છાપામાં છપાવીને હું તમારો નહેરુ ઉપકાર માનીશ, પણ તો બસને !” મેં પણ તેવા જ કટાક્ષથી એ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું.

એ પછી તરત જ લાલજીએ બાલાબાઈની લલિતા નીચે પોતાના ઘરમાં આહી ગઈ અને હું મારા બાવી સુખોના ગહન વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ. બીજે દિવસે મારા વચન પ્રમાણે મેં ટિકિટ મંગાવી લીધી અને તે સાથે ખાવા-પીવાની કેટલીક ચીજો-હલવા, લાડૂ મોનથાળ વગેરે-પણ મંગાવીને તેમનો ડબ્બો ભરી તૈયાર રાખ્યો. બીજે દિવસે સાંજે આ બધી વસ્તુઓ લલિતાને હવાલે કરી દીધી અને લલિતાએ પણ રાતેજ સવારમાં નીકળવાની તૈયારી કરી રાખી. સવારમાં અમે બન્ને છ વાગે હડી, નિસકર્મથી પરવારી ચાહે નાશતાને ઇન્સાફ આપ્યો અને સવા સાત વાગતામાં ભાડાની ટેક્સીકેબ બાલાવી કુલાબા સ્ટેશને જવાને પ્રયાણ કર્યું. ટ્રેન સવારમાં કુલાબાથી ઉપડી, આંટરોડના સ્ટેશન સુધી હું સાથે આવી અને ત્યાં મારા ઉતરવા પછી લલિતાએ પોતાની મુસાફરીને વચન પ્રમાણે આગળ લંબાવી.

ઘર આવ્યા પછી જે લલિતા સાથે વાતચીત કરી અથવા દિલગીરીના વખતમાં જેના આશ્વાસનથી હૃદયને કાંઈક શાંતિ મળવાનો સંભવ હતો, તે લલિતાના વિયોગથી મારું ઘર પણ મને ખાવાને ઘાવું હોય તેમ દેખાવા લાગ્યું. તે દિવસે બપોરનું ભોજન પણ હું પેટ ભરીને લઈ ન શકી. અચાનક ચંચળ મનમાં ચૂસુફનું સ્મરણ થઈ આવ્યું અને હૃદયે પ્રશ્ન પૂછવા માંડ્યા:—“બધીરી અને ઉતાવળી આંખ! એક તરફથી તે પોતાની માતા સાચી તથા પોતાના પતિને બાલાવવાનો ચત્ત આદર્યો છે અને બીજી તરફથી ચૂસુફના આવવાનો પણ સંભવ છે, તો પછી જો તે બન્ને આવશે, તો એક મ્યાનમાં બે તલવાર કેમ કરીને અને શી રીતે રહી શકશે, એનો કાંઈ તે વિચાર કર્યો છે ખરો કે ? જે ચૂસુફનાં ચરણોમાં પું એકવાર પોતાનું સર્વસ્વ-તન, મન અને ધન-સમર્પણ કરી ચૂકી છે, તે એકવાર બેવફા થયેલા હોવા છતાં પણ જે બારણામાં આવી હશે રહેશે, તો તેને ‘જા, ચાલતા થા !’ એમ કહી તારાથી તેનો તિરસ્કાર કરી શકશે ખરો ? લાંબા વખતની અને દીર્ઘ પરિચયની શરમ એકદમ આંખમાંથી આહી જશે ખરી ? પૂર્વ પ્રસંગોનું સ્મરણ તે શર્મેને આંખમાંથી નીકળી જતી અટકાવશે ખરી કે નહિ ? અર્થાત્ જો તારો પતિ પણ આવશે અને ચૂસુફ પણ પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગી તારાં ચરણોમાં અસ્તક નમાવશે, તો તે વેળાએ તારી શી દશા થશે અને પું કેવી કફોડી હાલતમાં આવી પડશે, એનો વિચાર કર.” ખરેખર હૃદયના આ પ્રશ્નો અને આ સૂચના વાળબી ને મનન કરવાયોગ્ય હતાં. કેટલીક વાર સૂધી હું બચકર ચિંતાના સમુદ્રમાં ગેર્યા ખાવા લાગી, કિનારે પહોંચવાનો મને એક પણ ઉપાય ન દેખાયો, થોડીવાર પછી મારું હૃદય વળી અન્ય પ્રકારના પ્રશ્નોત્તર કરવા લાગ્યું.

“ધારી લે કે, હું ધણીબર થૂસુકમાંથી પોતાના મનને વાળી પતિપ્રેમમાં પરાવી શકીશ; તોપણ તેનું પરિણામ શું થશે ? એ જ કે, થૂસુકના પ્રેમનિયોગમાં છકી તે પૂર્વે જે તારા શેઠ અને બીજાઓનું અપમાન કર્યું હતું, તેમને તારી નિંદા અને હાંસી કરવાનો આયતો પ્રસંગ આવી મળશે અને તેથી નાટકમાં રહેવાનું પણ તારામાટે બારી થઈ પડશે, જે અત્યારે જ નાટકને છોડી દઈશ, તો તારી શક્તિ ગતિ થશે ? એ જ કે કતિા તારે જામનગર જવું પડશે અને નહિ તો જે થોડો ધણો ધનસંચય કર્યો છે તેના વ્યયને અને પછીથી બહુ જ ગરીબાઈથી જીવનમાં રહી જે ઘણી થોડું ધણું કમાતો થાય તો કંગાલ હાલતમાં ગુજરાન ચલાવવાનો વખત આવી લાગશે અને થૂસુક સાથે જ આગળ પ્રમાણે રહીશ, તો ? તો આવી હાલત કદાચિત્ત નહિ થાય, પણ તે સાથે એક વેસ્થા તરીકેના જે અવતાર છે, તે તો કાયમ જ રહેશે અને એક ગૃહસ્થ સ્ત્રી તરીકેની તારી પ્રતિષ્ઠા કોઈ કાળે પણ નહિ બંધાય. તારે હવે આ બે વસ્તુઓમાંથી તારે કઈ વસ્તુને સ્વીકાર કરવો, એના દૃઢ નિશ્ચયપૂર આવી જ અને બવિશ્યમાં પશ્ચાત્તાપનો સમય ન આવે, તે માર્ગમાં વિચરે !”

હું મહાસંકટમાં આવી પડી. ઘણીવાર વિચાર કર્યા પછી મારા હૃદયને એવો જ ભાવ થતો દેખાયો, કે-“નહિ, ગમે તેમ થાય, તોપણ હવે વેસ્થાવૃત્તિને તો ન જ સ્વીકારવી; ગમે તેવા સંકટ ભોગવવાં પડે, તો પણ પતિમાં જ પ્રીતિ ધારવી અને પ્રતિધાને વધારવી-મરણની વળાને અતે સુધારવી. થૂસુકે પોતે જ ન્યારે આટલી મોટી બેવકાઈ કરી છે, તો હવે હું પણ તેની સાથેના નિયોગ-સંબંધને જાળવી રાખવામાટે બંધાયલી નથી. પ્રથમ તો તેને અહીં આવવાની હું ના જ લખીશ, અને છતાં પણ જે તે આવશે, તો ચોખ્ખી ના સંભળાવી દઈશ. આ પાપપંથમાં સાર નથી. હવે પાપના કુત્રામાં પડી રૂખી મરવાનો મારો વિચાર નથી ! જે શેઠ અને બીજા મામદાઓ મારી નિન્દા કે હાંસી કરશે તો નાટકના ધંધાને છોડી દઈશ; તંબી વેઠવી પડશે, તો તે પણ વેઠી લઈશ. ખરી રીતે જેતાં મનુષ્યની સત્ય આવશ્યકતાઓ ઘણી જ થોડી હોય છે, અને તેટલી આવશ્યક વસ્તુઓ સરળતાથી ચાલનાર પ્રત્યેક મનુષ્યને ઈશ્વર આપી રહે છે. માનવી જે દુઃખી થાય છે અને માનસિક વેદનાથી રીખાય છે, તે કેવળ કલ્પનામાંથી કલ્પના કરેલાં અનાવશ્યક વેભવ, વિલાસ અને સુખોની લાલસાથી જ. એમાં બીજા કોઈના દોષ છે જ નહિ. વાસ્તવિકતાથી કહીએ તો આજકાલની આ બહુ ખર્ચવાળા ફેશનબાઈએ જ ઘર ધાલ્યું છે. એના ફન્ડામાં ફસાઈને જ ધણીક નાદાન હિન્દુ-સ્તાનીઓએ સુખને વેચી બળાત્કારે પોતાને ગણે દુઃખને વળગાડ્યું છે અને સ્વામી શ્યામતાનંદના ગુરુ પૂજ્ય સ્વામી કૃપાનંદે નિયોગનો માર્ગ સ્પષ્ટ કરી આપ્યો છે ! શું માંસાહારને બદલે અન્નફળાહારથી મોટ નથી બરાબ ? ફેશનેબલ હોવાથી વધારે કીમતની પણ ઓછી ટકાઈ જાપાનીસ રેશમની સાડીઓ અને તકલીફી પોલકાંને બદલે સાદા સાલ્વા, ધાધરા, તથા ચોલી કે કમખાથી શરીરને ઢાંકી નથી શકાતું ? પાલવે કે મહાલક્ષ્મી ફરવા જવું હોય તો મોટર કે વિક્ટોરિયાને બદલે થોડા ખર્ચવાળા ટ્રામમાં, રેલમાં ચઢવા તો પગે ચાલીને નથી જવાતું કે નથી ચલાતું ? ટેબલ કુરસીને બદલે શું જમીનપર કે પાટલે બેસીને નથી જમાતું ? વળી ફેશનેબલ પેય-ડ્રિંક-માં ખપતા વાઈન અને સ્પિરિટ તો આજ કાલ

દુનિયાનો દાઢ વાળો નાખ્યો છે. પતિતાવસ્થાનો જે સ્વાદ પવિત્ર ભારતવર્ષે કોઈ કળમાં પણ નહોતો ચાખ્યો તે આ એમણીસમી અને વીસમી સદીના નવા જમાનામાં એમના પ્રતાપે ચાખ્યો છે; એને તો ધરમાંથી સદને માટે દેશવટો આપવામાં જ ભલાઈ છે; કારણ કે, એના યોગે જ ભારતવર્ષમાં ધણા-ખરા અનાસારોની જડ રૂપાઈ છે. ઉચ્ચર કરે ને લલિતા પોતાના કાર્યમાં વિજય મેળવી મારાં આસજનોને લઈ આવે, તો હું પણ મારા હવે 'પછીના શુદ્ધ વર્તનથી જગતને ખતાવી આપીશ કે, એક વાર નીતિનું પતથિયું ચૂક્યા પછી પણ જે સ્ત્રી ધારે તો તે આવી આદર્શ અખળા થઈ શકે છે !"

અહા, કેવા પવિત્ર અને સ્વર્ગીય વિચારો, અને તે વળી મારા જેવા એક પાપિની પ્રમદાના હૃદયમાં ! વાંચકોને આથી આશ્ચર્ય થાય તો તે સ્વાભાવિક જ છે; છતાં એકંદ્રું તો મારે કહેવું જ નેહએ કે, પતિત સ્ત્રી કે પુરુષના ચિત્તમાં પણ આવા વિચારો જે કોઈવાર આવે તો તે અસ્વાભાવિક તો નથી જ. સત્યની મહત્તા એ જ કે, તે ઘણીકવાર અસંભાવકબીઓના હૃદયમાં પણ અચાનક હૃદયબીને આઘાત કરે છે, તેને પોતાપ્રતિ આકર્ષવાનો ચલ આફરે છે; પરંતુ પાપના પરિબળથી પાપાત્મા છેવટે સત્યના સમાગમથી થતા કલ્યાણને જાણવા છતાં પાપના વિનાશક પ્રવાસમાં જ તણાઈ જાય છે ! જે સદ્-ભાગ્ય યોગે એવા પ્રસંગે તે સત્યને વળગી રહે છે, તો તો તેનું કલ્યાણ જ થાય છે; પણ એવા બનાવો બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં બને છે, અને તેથી પાપીઓની સંખ્યા હમેશાં વધારે દેખાય છે. એનું કારણ એ કે, ટૂંક તે મનુષ્યને એક સ્વભાવ જ બની જાય છે, અને તેથી તેને ત્યાગવાનું કાર્ય બહુધા પછાથી અશક્યવત્ થઈ પડે છે. જેમ ગૃહસ્થાશ્રમમાં મુઢિણી-સ્રી-વિનાના ગ્રહને કાતાર-અશ્વય-ની ઉપમા આપવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે પતિના છત્રની છાયા વિનાની છવતી વનિતા પણ મૃત સમાન છે એમ જ માની લેવું. અહીં પ્રશ્ન થશે કે, વેશ્યાઓને કાંઈ પરણેલા પતિ હોતા નથી, તે છતાં તેઓ પરમ આનંદ અને હર્ષમાં પોતાનો કળ વીતાડતી દેખાય છે, એનું શું કારણ હશે ? તો એનું કારણ એ છે કે, આ અભિપ્રાય વેશ્યાઓના બહારના દેખાવને નેહને જ અપાય છે, તેમની આંતરિક અવસ્થાને અનુભવ વળી એથી જાણ જ પ્રકારનો હોય છે. વેશ્યાઓ ધનની પ્રાપ્તિમાટે ભલે ગમે તેવા અને ગમે તેટલા ભિન્નભિન્ન પુરુષો સાથે પ્રેમનો ખાણ સંબંધ શખતી હોય, છતાં તેમનો અંતરનો હમેશા એક એક મુકરર યાર તો ભૂટે જ હોય છે. પોતાનાં મુખદુઃખની વાતો મન ખાલીને તે તેની આગળ જ કરી શકે છે, અને વેશ્યાના પ્રમાણમાં કાંઈક સત્ય સ્નેહની આપણે પણ તેની સાથે જ તેનાથી કરી શકાય છે. ઘણીકવાર એ યારો દારૂડિયા, બેવફા, જીગારી અને તોફાની હોવા છતાં વેશ્યાઓ તેમને પ્રેમથી વળગી રહે છે, ખીલ્લો પાસેથી પૈસા લઈ તેમને ખવડાવે છે, તેમની આંખો અને લાતો ખાય છે અને એવી હાઠમારીમાં જ તેમના સ્રી-અવતારની લીલા પૂરી થઈ જાય છે. એનું મૂળ કારણ એ જ હોય છે કે, અમુક એક જ વિશિષ્ટ પુરુષને પોતાનો પ્રેમ અર્પી તેના પ્રેમનો આસ્વાદ લેવા, એ સ્રી નીતિનો જન્મતઃ સ્વભાવ છે અને તેને તે વેશ્યાચરિત્રને સ્વીકાર્યા છતાં પણ ત્યાગી શકતી નથી ! અસ્તુ :

હું આવા પ્રકારના વિચારો-સ્વર્ગીય મનોરાજ્ય-માં નિમગ્ન હતી, તેવામાં નોકરે આવીને ખબર આપી કે,—"બાઈ સાહેબ! તમારી કંપનીના મહનચંદ્ર નામના એક ગૃહસ્થ આવ્યા છે અને તમોને મળવા માગે છે."

"બલે, તેમને આવવા છો." મેં આજ્ઞા આપી.

નોકર ગયો અને બે મિનિટમાં જ બે કંભૂસ મહનચંદ્રનો મેં મારા વાંચનારાએની આગળ થોડો ઘણો પરિચય કરાવેલો છે, તે મહનચંદ્ર મારા ચોરડામાં આવી મારી રહ્યો હતો. આને એ બખીસ સાથે પૂરી બખીલાયથી જ પેશ આવવાનો અને ઘડીબર તેને બનાવીને ગમ્મત મેળવવાનો જ મેં અંતરમાં નિર્ધાર કરેલો હોવાથી વ્યંચમાં જ હું બોલી:—"બાહો, મહનચંદ્રબાઈ! આને તમે વળી અચાનક ક્યાંથી મૂલા પડ્યા કે, આ ગરીબડી ચંપાના ગરીબખાનામાં આવી ચડ્યા?"

મહનચંદ્ર મારા કહ્યા વિના જ ટુચલ પાસેની કુરસી પર બેસી ગયો અને તેનું મોઢું કાંઈક એવું બગડી ગયું, હું તો ભેતી જ રહી ગઈ. થોડીવાર સૂધી તે કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ. એટલે પુનઃ મેં જ તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:—"કેમ બાઈ, બોલતા કેમ નથી? પોતે જ આવી ચલાવીને મારે ઘેર આવ્યા છે અને આમ મોની સાધુ થવાનું કાંઈ કારણ?"

"બોલીએ શું ધૂળ? આ તમે જ્યારે ને ત્યારે બાઈ બાઈ! કહીને મને બોલાવો છો, એથી મારું મન બળી ન્યથે છે. અમે તો તમારા કુલ હિસાબમાં જ નથી કેમ? શેઠ, મિસ્ટર, મહાશય, આર્ય કે એવા જ ખીલ કોઈ ગંભીર સંબોધનથી મને બોલાવો, તો શું કાંઈ પોણશનમાં વાંધો આવી ન્યથે છે?" મહનચંદ્રે પોતાના હૃદયમાંની જ્વાળાને બહાર કાઢી નાંખી.

"અને હું પૂછું છું કે, આપણો કોઈ પણ પ્રકારનો જ્યાં બીજે સખંધ જ નથી, તો પછી મારા માનવ્યા બાઈ જેવા મારા બાઈ કહીને બોલાવવાથી તમારા પોણશનમાં શો વાંધો આવે છે? કાંઈ એથી તમારી પદર ગાડાં ભરીને બે આબરુ છે, તેમાં બેચાર ગાડાં જેટલી આબરુનો ઘટાડો થઈ ન્યથે છે કે બીજી કાંઈ હરકત દેખાય છે?" મેં પણ સામે તેવો જ સવાલ રત્ન કર્યો.

"મારા મનમાં એક બીજી જ ભાવના રમી રહી છે અને તે જ્યારે તમે નજીકથી ત્યારે તમારી આ બૂલ માટે તમને પોતાને પણ પચાત્તાપ થશે. મિસ મેનકા! અરે બૂલ્યા મિસ ચંપા! આને હું અહીં મારા હૃદયમાં સળંગેલી જ્વાળાને શાંત કરવાની ઇચ્છાથી આવ્યા છું અને તમારાં ચરણોમાં રત્ન કરવા મઠિ એક ખાસ અરણ લાવ્યા છું." મહનચંદ્રે વિકારની ઉલટી કરવા માંડી.

"જુએને શ્રીયુવ ૧૦૫ આર્ય મહાશય મહનચંદ્રજી! અત્યારે આપણે નાટકમાંના પાત્ર બજાવવાને રંગભૂમિ પરના કૃત્રિમ આવાસમાં બેઠેલાં નથી, એટલે બે કહેવાનું હોય તે સત્તર કહી નાખો; વિના કારણ આલંકારિક ભાષાનું ખૂન કરવાની કાંઈ પણ અગત્ય નથી. ધોળકા સૂધી બહુલા હોવાથી નાટકવાળાએ કેટલીકવાર નાટકના ગોખેલા પાત્રમાંની બે વિદ્વતા બતાવવાનો આદંબર કરે છે, તેમાં તેમની કૃત્રિમતા દેખાઈ આવતાં વસ્તુ પોણ જુલો ન્યથે છે. અટ્ટ આ દંભને ત્યાંની સરળતાપર જ આવી નજો." વળી પણ મેં તેને બનાવ્યો.

“આ તો મારી તમે આજે કટી જ કરવા માંડી છે. જો તમારો એવો જ વિચાર છે, તો મિત્ર ચંપા ! સાંભળો:-આ પ્રેમી મદનચંદ્ર તમારા વસ્ત્રોને ઉમીદવાર છે. તમારો પ્રેમી છે, તમારો આશકેતર છે; તમારા પ્રેમનો તરસ્યો આતક છે દિલ્લીથી જ્યારે ચૂસુક પંજબ તરફ ગયો ત્યારે તેણે મને કહ્યું હતું કે, ‘હવે કદાચિત્ કંપનીમાં મારું આવવું નહિ જ થાય અને તેથી મદનચંદ્ર ! મુંબઈમાં મારા બધા પાઠ બજવી નામના મેળવવાનો તમને ધણો જ સારો આનંદ મળી જશે.’ એ તેનું કહેલું ખરું નીવડ્યું છે. આજે કંપનીને અહીં આવ્યા. ને લગભગ હોઠ મહિનો થવા આવ્યો, છતાં તે આવ્યા નથી અને તેના જે જે પાઠ મેં કર્યા છે, તેમાં તમે એ તો જાણો જ છો કે, પ્રેક્ષકોની મેં બહુ જ સારી પ્રશંસા તથા પ્રીતિ મેળવી છે, અને મદનચંદ્ર તથા મેનકાનાં નામોનો સર્વત્ર એક સાથે જ ઉચ્ચાર થતો સંભળાય છે. તો લોકોએ જે નામોને સાથે જોડી દીધાં છે, તે જ નામોનાં ધરાવનારાં પણ જો આંતરિક પ્રેમથી એક બીજા સાથે જોડાયલાં હોય, તો કેવું સારું ! એથી વળી આપણા પડોનો બહાર ચૌર જ થઈ ગય, એમાં કાંઈ પણ રાક નથી. એમ તો તમારાથી કહી શકાય તેમ નથી જ કે, હું તમારા પ્રેમને લાયક નથી. વળી ચૂસુક કરતાં મારામાં વિશેષતા એ છે કે, તે મુસલમાન હતો અને હું તો જેવાં તમે હિંદુ છો, તેવા જ એક હિંદુ છું, અને તેમાં પણ વળી શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ છું.” મદનચંદ્રે પોતાના બધા મનોબા-
વાને એકાદી કરીને બહાર કાઢી નાખ્યાં.

“મદનચંદ્ર મહારાજ !-તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે હું હવે તમને બાઈ કહીને નથી બોલાવતી,-તમારી માગણી તો જાણે તમારા પોતાના વિચાર પ્રમાણે ઠીક છે; પણ આ વિરો તમે કાંઈ પણ લાંબો વિચાર કર્યો હોય એમ દેખાતું નથી. મીયાં અને મહાદેવ જેવો આ સપ કાશી પહોંચશે કે કેમ, એની કલ્પના તમારા મૂગજમાં આવી જ નથી. લાંબી નજર દોડાવવા જતાં પગતળે શું વડાય છે, તેનો ખ્યાલ પણ તમને નથી. એક તો તમે પરણેલા છો અને મુંબઈમાં આવ્યા પછી સ્ત્રીને તમે અહીં બોલાવેલી છે, એટલે શું એક પ્રેમને બે ભાગમાં વિભક્ત કરશો ? શું એક મ્યાનમાં બે તરવાર સમાવશો.....”

હું આગળ બોલવા જતી હતી, તેટલામાં તેણે મને એકદમ બોલતી અટકાવીને વચ્ચે જ કહ્યું:-“એ તો જેમ તમે કહ્યું તેમ હું પણ કરીશ ! મદનચંદ્ર કંઈ એમાં પાછો હટે એવો છે કે ? શું તમે પરણેલાં નહોતાં ? છતાં તમે ચૂસુક સાથે પ્રેમનો સંબંધ કેમ રાખ્યો ?”

“હું પરણેલી હતી, પણ મેં અકસ્માત્ સર્વને ત્યાગી નાટકમંડળીમાં નોકરીથી કમાણીનું સાધન શોધ્યું, અને ત્યાર પછી ચૂસુક સાથે સ્નેહનો સંબંધ રાખ્યો હતો. તેમ જ ચસુક પણ એવા કાંઈપણ પ્રકારના બંધન વિનયો સ્વતંત્ર હતો, અને તેથી અમારા સંયોગ સારી રીતે નક્કી ગયો. તમે મારા માટે પોતાની પત્નીને ત્યાગવા તૈયાર છો ? તમારામાં એટલી બધી હિંમત હોય તેવી મારી ધારણા નથી. વળી એ તો ઠીક; પણ સ્વભાવનું કેમ ? તમારી અને મારી બનતી રાશ આવશે ખરી ? મને એમ લાગતું નથી; કારણ કે, આપણુ બન્નેના સ્વભાવમાં બીજી પણ કેટલીક એટલી બધી પરસ્પર વિરુદ્ધતાઓ રહેલી છે કે, આપણે

પ્રેમસંબંધ કોઈ કાળે પણ લાંબું આયુષ્ય ભોગવી શકે જ નહિ!" મેં મારા બાપજીને આગળ લંબાવ્યું.

“આપણું જન્મેના સ્વભાવમાં એટલી બધી પરસ્પર વિરુદ્ધતા હોય, એવી મારી માન્યતા તો નથી. અત્રતમારો અભિપ્રાય ભૂલભરેલો છે.” મદનચંદ્ર બોલ્યો.

“તમે કંઈ બ્રહ્માણ નથી કે મારા અભિપ્રાયને નહીં શકો. મારા અભિપ્રાયને ભૂલભરેલો ધારવામાં તમારી જ ભૂલ થાય છે; કારણ કે, તે વિરુદ્ધતાઓ હું મારા શ્રીમુખથી સ્પષ્ટતાથી બતાવી શકું તેમ છું. જ્યો, ત્યારે સાંભળો એ બધી વિરુદ્ધતાઓ. ને ને રજે કાનમાં આંગળી ખોસતા તમે ધર્મના પૂજકા એટલા બધા લાંબા કે મારા ધરતું પાણી કે ઇરાનીની ચાહે પણ તમને ન ખપે, અને હું તો વળી અભેદભાવને એટલી બધી માનનારી કે માંસાહારમાં પણ વધિ જ નહિ! તમે પૈરો દિસાળ કરનાર કુસ્ત્રનના અવતાર, અને હું જીવની. જોડો જેને હડાઈ કહે છે તેના જેવી હડાઈ! તમે આવો પ્રેમ કરવાને તૈયાર, પણ બહાર આબરુદારમાં પોતાથી ખપાવવામટિ આવા પ્રેમને ભૂંડું ખાલી છૂપાવનાર, અને હું એવા પ્રેમને મારા ભૂષણ તરીકે માની હુંકો વગડાવી છડેચોક પ્રકાશમાં લાવનાર! તમારો તરંગાળા બ્રાહ્મણનો અને મારો ખવાસજીનો અવતાર ઇલાહિ! બોલો હજી બીજી વિરુદ્ધતાઓ સાંભળવી છે, કે આટલી જ બસ થશે? મહારાજ મદનચંદ્ર! જ્યાં આવા આવા અનેક વિધનકારક વિરોધ આવીને વચ્ચે પડ્યા હોય ત્યાં કેમ ચાલી શકે આપણો વ્યવહાર? જે સ્ત્રી અને પુરુષ વ્યસન તથા શીવમાં સમાન હોય છે, તેમનો જ પરસ્પર પ્રેમસંબંધ દૃઢ થઈ શકે છે. આ તો મારા ધરમાં આવશેને તરસ લાગશે તો પાણી ગોખેલેના હોલકમાંથી મંજાવશે! અર્થાત્ જ્ઞાનપાનનો જે પરસ્પર અવહાર પ્રેમના બંધનને દૃઢ કરનારો છે, તેનો જ જ્યાં મૂળ અભાવ હોય, ત્યાં બીજા કયા આનંદની આશા રાખી શકાય? વળી તમારા પોતાના કલ્યાણમાટે પણ મારી તો તમને એ જ સલાહ છે કે, તમને તમારી યોગ્યતા પ્રમાણેની પત્ની પરમેશ્વરે આપી છે, તો તેના પ્રેમમાં જ પોતાની વૃત્તિને સ્થિર રાખો, તેને સંસારનો લ્હાવો લેવા જો, અને પોતે પણ તેની પાસેથી મળતા સુખના રસને ચાખો. આવી રીતે ધરમાં ખાયડી હોવા છતાં આમતેમ બટકવામાં અને ધરધરના તુકડા ખાવામાં કે રસ્તાની ચાટો ચાટવામાં કરો પણ સાર નથી. આ જ્ઞાનચેષ્ટામાં પ્રતિષ્ઠાનો વિસ્તાર નથી, તેમ તમારી એક પત્નીની હયાતીને જણ્યા પછી તેના સારી સતના શાપનો કે પાપનો બોલો ઉપાડવા હું પણ તૈયાર નથી.” મેં એક ધર્મશીલ અને ક્ષમાસ્વભાવની સ્ત્રીને રોબાવે તેવા માંલીર્યથી આ વાક્યોનો ઉચ્ચાર કર્યો.

મારાં એ વચનોને સાંભળી સુખમંડળમાં તિરસ્કારની છાત્રને લાવી વિકારનો દાસ મદનચંદ્ર ફરી કહેવા લાગ્યો કે:—“એપો! આ તો આપણા અમૃતે કહ્યું છે તેમ કોઈક સમયે “એ વિશ્વનું વૈશ્વિય છે વેશવા સતી પણ થાય છે” તેવું નાટક તમે બજાવતાં હો તેવી જ ચેષ્ટા દેખાય છે. તમારા અંતરમાં તો આશ્ચર્ય મચી રહ્યો હશે. સુસહમાનના સ્નેહમાં લુપ્ત થયેલી એક નદીના સુખમાંથી ધર્મનાં આવાં વ્યાખ્યાનો સાંભળી મને બહુ જ આશ્ચર્ય થાય છે.”

“આમાં નાહક અમૃતનું નામ ન હો. નાટકના વ્યવસાયને લીધે તેનામાં કદાચ કોઈ અવગુણ હશે, પણ તે સ્વાભાવિક નહિ કિંતુ આગતુંક હશે, એમ

મારું માનવું છે. તેના સ્વાભાવિક ગુણોનું દર્શન તેનાં લખાણોમાં થાય છે, અને તેથી હું દિગ્ગમતથી કહું છું કે તમે અમૃતની પેળર લૂછવાને પાણી લાયક નથી. વાત ખરી છે કે, તમારા જેવા અર્ધદેવો અને પેલા કહેવાતા સુધારકો તેમ જ સુચિક્ષિતો એમ જ માની બેઠા છે કે, અંતઃકરણનો, સારી સમજનો, નીતિનો, દાનનો, ધર્મનો અને સત્યનો ઈભરો તો પરમેશ્વરે માત્ર તેમને જ આપ્યો છે; અમને તો નીતિ, દાન, દયા, ધર્મ, હંદારતા, અફલ, ગુણ્યાહક-તાનો અધિકાર જ નહિ! અમે નાચીએ માઇએ ત્યારે તમારા ધાર્મિક નીતિનાં આંખો અને દંભી સુધારકો અમારી કળાકુશળતાનો વિચાર કરવાને બદલે અમારાં શરીરનો વિચાર કરે છે અને હઠીને પાડોશના ઓરડામાં જઈ બેસીને સાંભળે છે! અરે કેલકતાની ગોહરબને સુબઈના ટાઉન હોલમાં માઇને એક રાત્રિની આવક ઉપરાંત હબરો રૂપિયા હિન્દુ ઓર્ફનેજમાં આપ્યા ત્યારે સુધારકોના નાયક અને વિચારશીલ તેમ જ હંદારચિત્ત અને દયાળુમાં ખપતા એક સુધારક ન્યાયાધીશે કમીટીમાંથી રાઇનામું આપ્યું હતું! એટલે અમે તો જાણે આત્મા ને છવ્વરનાં જ!! અને આત્માવાળા તો એ નીતિનાં ઈંગલાં જ!! ન્યાયનાં મંદિરમાં કાયદાના ધંધાદારીઓ રાત્રિ દિન જૂઠું બોલતાં કેમ શીખવવું, ખરાતું બોલું કેમ કસવવું, ન્યાયાધીશની આંખમાં ધૂળ કેમ નાખવી, સામાને છેતરવાને પાઠિયાં કેમ ગોઠવવાં, અને છેવટે કાયદાસર રીતે કુળને ઘોળે દિવસે કેમ લૂંટવો, એનો જ વિચાર કરનારા હોય, છતાં તે નીતિમાન!! પોતાને માટે નહિ, પણ પારકાને માટે જૂઠું-હડહડવું જૂઠું બોલનારા આ પરાંપકારીઓ નીતિમાન!! અમારા જેવી અબજાઓને અનીતિમાન કહીને લોકો ધિક્કારે અને ન્યાયના મંદિરમાં જૂઠાણાના જ સામાન્યમાં ધૂમનારા અલીબાબા ને આલીશ ચારની ટોળીવાળાઓ નીતિમાનનો ડોળ કરે!! અમારા જેવાને તો લોકો ધુશીયૂ પૈસા આપે છે, અમારે કાયદાના સાચા નીચે ઘોળે દિવસે લોકોને લૂંટવાના નથી! યુષ્કિરને સહજ સંદિગ્ધાત્મક અસત્ય બોલવામાટે એક આંગળી આપવી પડી હતી. આહા! એવું થાય છે કે, ચત્રરાજને લાં મારે માટે કેવું નરક છે અને આ સહોદિત જૂઠું બોલનારા અને જૂઠાણાના ઉપદેશ કરનારા કાવતરાંબાળે માટે કેવું નરક છે, તે જોવાની તક મળે? આ દુનિયામાં તો અન્યાય જ હું જોઈ છું. અણસો તો માત્ર તે જ છે, અને અમે તો હેવાન જ છીએ! જે પુરુષ અમુક સ્ત્રીને, તે સુસહમાનની પ્રેમપાત્ર હોવાથી બ્રહ્મ માને છે અને વેસ્થા કહીને બોલાવે છે; છતાં પોતાની હિંમતવાના વિચારને લાગી તે બ્રહ્મ નારીના હિંમત પાત્રમાંનું ગંદું પાણી પીવાને આનંદે પોતાની છબને મુખમાંથી બહાર લેવાવે છે, એ તેની કૃતિ ખરેખર મને હાસ્ય ઉત્પન્ન કરાવે છે. જગતમાંના નીચ લોકોના એ જ સ્વભાવ છે કે, બ્યારે તેઓ અમુક સ્થળે પોતાના નીચ સ્વાર્થને સાધવામાં ફાવતા નથી, ત્યારે સધા મનુષ્યના નામપર કલેક લેવાવે છે! હમરને અંજર મળી ચકતાં નથી ત્યારે તે તેને છેવટે ખાટાં વરીકે બોળખાવે છે! અહનનંદછ! આ દુનિયામાં અન્યાય થતો જોઇને મારા અંતરમાં ઘું વાળે છે, તે હું વમને બસબર સમજવી ચકતી નથી અને તમે કે નીતિના દાંબલો તે. સમજ ચકો તેમ પણ નથી.” મેં પણ એવો દાંવતોડ જવાબ સંબળાવી દીધો કે, ચોક્કસ સ્ત્રી તો તે મારા મોઢાને તાકતો જ બેસી રહ્યો.

“ત્યારે મારે અહીંથી નિરાશ થઇને જ પાછા ફરવું પડશે ને?” મિસ ચંપા! આ સારું થાય છે?” તેણે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું.

“જે થાય છે તે સારું જ થાય છે. હવે આ ચંપા પોતાના કૃત પાપોનો પશ્ચાત્તાપ કરી થોડા સમયમાં જ એક શુદ્ધ ચારિત્રવાળી અબળા થવા અટકાવે છે. મારી પરમાત્માને પ્રાર્થના છે કે, તમારી અધમતા મટી જાય અને તમારા હૃદયમાં પણ પવિત્ર ભાવનાનો નિવાસ થાયો.” મેં મારી સાત્વિકતા દર્શાવી.

“વારું-ત્યારે સાહેબજી! પણ મિસ ચંપા! આવી જ પવિત્રતા છેવટ સુધી જળવી બતાવળે હો! જો તે જળવી ન શકાય તો આ મહાનઅન્દ્રની આજની પ્રાર્થનાને સ્મરણમાં લાવળે અને ઇચ્છા થાય તો બોલાવળે.” મહાનઅન્દ્રે જવાબ આપી ઉભા થઇને છેલ્લા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“આ ઉદ્દમારમાટે હું તમારો આભાર માનું છું, પણ મહાનબાઈ! આજે તમો મારે ઘેર આવ્યા અને મારા ઘરમાં કોઈ હિન્દુ આહો કોફી લાવનાર ન હોવાથી તેમ જ સિગરેટનો સ્ટોક” અને સૂકો કાથો ચૂનો ખલાસ થયેલા હોવાથી આહો, સિગરેટ અને પાનથી પણ હું આપનો સહાર ન કરી શકી, એમટે ક્ષમા કરજો; કારણ કે તમારા ધર્મમાં બાધા આવે, તેવો સહાર તો મારાથી ન જ કરી શકાય.” મેં વિનયથી દાઝવાપર ડહામવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

આમ કરીનું કારણ એ જ કે, તેને ઘેર ગમે તે માણસ ગમે તે કારણથી ગયું હોય, છતાં તે બખીલ કદાપિ કાઢતો એવી રીતે સહાર કરતો નહોતો અને પોતાના ખીસાપર કાપ મૂકતો નહોતો, એ વાતની મને બરાબર ખબર હતી, એટલે મેં પણ જાણી જોઈને તેણે જ વર્તન કરી બતાવ્યું. તે નિરાશ થઇને આવી ગયો, અને આજે હું મારી સદ્ભાવનાને અત્યંત પર્યંત મનને જળવા ન દેતાં દહેતાથી જળવી શકી અને તેમાં વિજય મેળવ્યો, એ માટે હૃદયમાં હર્ષ થતાં હું મને પોતાને પોતે જ અતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપવા લાગી. દાહરપરથી પગ સરી જતાં માણસ કદાચ અફળાય છે, ફટાય છે, ઇન પામે છે, અને મરણશરણુ પણ થાય છે તો ધર્મનું એક પગથિયું ચૂકાને સરી જનાર, સહેલથી પાછી દહેતા મેળવીને હજી ચઢી શકે ખરી? આ અંધકારમય દુનિયામાં હું કંઈ સમજી શકતી નથી.

*****

પ્રકરણ ૨૬ મું

કંપનીમાં ધડાકો

મારા એક તરફ જ્યારે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ઉચ્ચત જીવનની ભોક્ત્રી થવાના વિચારો આલતા હતા અને હું તે ઉચ્ચત જીવનને મેળવવાની ખટપટમાં લાગેલી હતી, તેવામાં અમારી નાટકમંડળીમાં ખટપટનો એક એવો ભયંકર ધડાકો થયો કે, નાટકમંડળીઓ પણ ખટપટના દારુગોળાથી કેવી ભયંકર રીતે ભરેલી હોય છે અને તે દારુગોળો ક્યારે સળગી ઉઠીને કેવો અનર્થપાત કરશે એનો નિયમ હોતો નથી, એ મારા વાંચકોને જણાવવામાટે અહીં મારે તેનું ચચાસ્થિત વર્ણન આપવું જ જોઈએ.

જે વળાએ અમારી કંપની દિલ્લીમાં હતી, તે વળાએ લાહોરમાંની એક નાટકમંડળીમાંના એક સારા કૌમિક એક્ટરને મોઢામોઢા લાહવા બતાવીને અમારા

માલિક પ્રમાદચંદ્ર શેઠ પોતાની કંપનીમાં લાવ્યા હતા અને તેની સાથે તેના એક મિત્રને પણ તેના કહેવા પ્રમાણે નોકર રાખી, કાયરેક્ટર તરીકેની સત્તા પણ તે કૌમિક એક્ટરને આપવાનું વચન આપ્યું હતું. એ એક્ટરનું નામ બીજ-ચંદ્ર અને તેના મિત્રનું નામ ગોપાળભાઈ. બીજચંદ્ર ખરેખર એક ધણે જ સારો કૌમિક એક્ટર અને હાર્મોનિયમ વગાડનાર પણ તેવા જ હતો. ગોપાળ હાર્મોનિયમ વગાડતો હતો, સારો ગાનાર હતો અને ગંભીર ભૂમિકા ભજવનાર સારો એક્ટર હતો. બીજચંદ્રને લાવવાથી એ બે કંપનીઓ વચ્ચે પ્રથમ મિત્રતા હોવા છતાં હવે ભયંકર રાત્રીનું બીજ શોપાયું હતું. પંતબની નાટકમંડળીનું નામ ભારત નૈતિક નાટક હમાજ હતું અને તેના માલિક શુક્તારામ, નાસ્તુર તથા અખંડુલ રહમાન કોઈ પણ રીતે પોતાના વૈરને બદલો વાળ્યા વિના રહે તેવા નહોતા. અર્થાત્ વચ્ચે ખાસો મળતો છ મહિનાનો ગળો નાખી, આ વખતે તેમાંના બે માલિક શુક્તારામ અને નાસ્તુર મુંબઈમાં આવ્યા લાગ્યા અને બે ત્રણ વાર અમારી કંપનીમાં બેલ ભેવાને આવ્યા. બહારથી કોઈ પણ જાતનો શંકાસ્પદ દેખાવ ન થવા દેતાં અંદરખાનેથી તેમણે એકને બદલે એકવીસ જણને અમારી કંપનીમાંથી ઉપાડવાની જાણ ફેલાવી. તેમાં તેઓ કાવ્યા તેનું કારણ એ કે, બીજચંદ્રના મિત્ર ગોપાળભાઈને, અમારા સ્વાર્થી શેઠ બીજચંદ્ર સાથે એક્ટ્રીમેન્ટ કરી લીધા પછી, કોઈ પણ કારણ વિના અપમાન કરીને નોકરીપરથી રજા આપી હતી અને તેથી બીજચંદ્રનો પિત્તો અદરથી ઉકળી રહ્યો હતો, અને તેની જાણના એક્ટરોની સંખ્યા કંપનીમાં વધારે હોવાથી અને એ જ અરસામાં ધણુકેનાં એક્ટ્રીમેન્ટ પૂરાં થઈ ગયેલાં હોવાથી તેમ જ નવાં એક્ટ્રીમેન્ટ ન થયેલાં હોવાથી બે તે નીકળી જાય તો બીજાં માણસો પણ નીકળી જવાને તૈયાર હતાં. આ બાબતની શુક્તારામ વગેરેને ખબર મળતાં તેઓ તરત મુંબઈમાં આવ્યા. અને અનાયાસ પ્રાપ્ત થયેલા પ્રસંગને લાભ લઈ બીજચંદ્ર તથા ગોપાળભાઈને પ્રથમ હાથમાં લઈ અમુક દિવસે જથાબધ માણસોને ઉપાડવાની બધી છૂપી ગોઠવણો કરી રાખી. પણ તેમણે એટલી ચાલાકી વાપરી કે, જે એક મહિનાનો પગાર આ કંપનીમાં મૂકવો પડે, તે પગાર દરેકને પોતા તરફથી આપીને બધાનાં એક્ટ્રીમેન્ટ કાયદાસર કરી લીધાં. તેઓ જૂની કંપની કરતાં વધારે પગાર મને પણ પોતાની નોકરીમાં રાખવા તૈયાર હતા, પણ મારા વિચારોની દિશા હાલ તરત બદલાયલી હોવાથી મેં ઉપકાર સાથે તેમની માગણીને અસ્વીકાર કર્યો, પણ તે સાથે તેમની આ ગોઠવણને છાની રાખવાનું વચન આપ્યું અને પાળ્યું. આ વખતે અમારી કંપનીનો એક નવો બેલ બહાર પડ્યો હતો અને તે સારો વખણાતાં યુનિવારે પણ જ સારું ઓડિયન્સ આવતું હતું. એ આવકને જોઈને તેમ જ જાણી તથા દિલ્લીમાં પણ જરાક સારી આવક થયેલી હોવાથી અમારા માલિક પ્રમાદચંદ્રનો પ્રમાદ બહુ જ વધી ગયો હતો અને તેમનો મિનજ બહી બહી ચોપાડી કે પાલવાની હવા ખાવાને ચાલ્યો જતો હતો. એવી રીતે જ્યારે મિનજ જતો ત્યારે કોઈને ગાળ તે કોઈને તમાચો એવી તેની ચેષ્ટાઓ થયા કરતી હતી. અધૂરામાં પૂરું એક બે પુરામદી ટટુઓએ પોતાના પુરામદના મંત્રથી ભરકીને તેને ભૂત બનાવી દીધો હતો. એ પુરામદખોરોમાં લાલનંદન નામનો એક દોગલો એક્ટર મુખ્ય હતો કે જેનો બાપ એક ન્યાતનો,

મા બીજી ન્યાતની અને ખાયડી બાવી હતી. ખરેખર આવાં માણસો ઘણીકવાર મહા વિનાશક પરિણામ નિપજવનારાં થઈ પડે છે, એમ જે મેં સાબળ્યું હતું, તેના અભ્યારે મને મત્સ્ય પરિચય થયો. ગોપાળભાઈને રત્ન અપાવનાર તે જ હતો અને તેના પરિણામે જ આ સર્વ તોફાન નળ્યું હતું. અસ્તુ: અને ધડાકો થવાનો વખત પાસે આવી લાગ્યો.

સામવારની રાતે અમારો ‘અવિદ્યામોહિની’ નામનો ખેલ હતો. સર્વ ઍક્ટર અને ઍક્ટ્રેસિસ હાજર હતાં બીજયદ્રે પોતાની ભૂમિકા એ દિવસે એવી તો પ્રત્યક્ષતાથી ભજવી કે બધાંને તેમાં કાંઈક નવું નવું દેખાવા લાગ્યું; એટલું જ નહિ, પણ પોતાની હાસ્થરસની ભૂમિકામાંના કેટલાક શબ્દો તેણે એવી મામિકતાથી અને એવા વિલક્ષણ બાર મૂકીને ઉચ્ચાર્યાં કે, જેઓ અંદરના પ્રોત્સાહને નાણુતા હતા તેઓ અવશ્ય મનમાં ને મનમાં તેની ચાલાકી અને પ્રમાદ્યંદ્રની અક્ષમ્ય પ્રમાદવશતાને જોઈને હસવા લાગ્યા. નિયમ પ્રમાણે નાટકની સમાપ્તિ થઈ. જેઓ પોતાની ભૂમિકા જગ્યામાં રહેનારા ઍક્ટરો હતા તેઓ તો યેધડક ચાલ્યા ગયા, અને જેઓ કંપનીના ઉતારામાં રહેનારા હતા તેઓ પણ છૂપે રસ્તેથી પસાર થઈ ગયા. રાતે કોઈને ખબર પડી નહિ અને સવારમાં દોડધામ થાય તે પહેલાં તો અમદાવાદ તરફ જતી ફાસ્ટ ટ્રેનમાં માત્ર બીજ-ચંદ્ર અને ગોપાળભાઈ વિના અન્ય સર્વને રવાના કરી દેવામાં આવ્યા. હાલિ-તાના વર લાલછની પણ તે કંપનીમાં જવાની ઇચ્છા હતી, પણ હાલિતા હાજર ન હોવાથી તેણે આ વાત અભ્યારે સુઝતવી રાખી મૂકી. ઠંઠ બપોરે રીહર્સલના વખતે ખબર પડી કે આમની વાત આમ બની, અને તપાસ કરતાં કંપનીમાંથી સારા સારા કામ કરંદા ઍક સાથે નાના મોટા મળી અઠાવીસ માણસોને પાંખ આવી હતી. રંજ એવો આવી લાગ્યો કે, બુધવારનો ખેલ બંધ થવો જ જોઈએ. અધૂરામાં પૂરું બુધવારની રાતે નાટક લખનાર કવિની બેનીફિટ નાઇટનો ખેલ હતો, એટલે વચ્ચે બિચારા કવિનો આટો નીકળી ગયો; પાડે પાડા લગ્યા ને ઝાડનો ખો થયો. બિચારા કવિએ બેનીફિટ લેવાનું માંડી વાળ્યું. જો કે બુધવારની રાતે ‘વસંતમાધવ’ નો ખેલ થયો તો ખરો, માલિકે પોતાની નોક જળવવામટિ જે દાળ બાતિયા ઍક્ટરોનો ભાવ પણ પૂછાતો નહતો, તેવા ટિનપાટિયાને હબા કરીને નાટક તો બજવ્યું, પણ એથી એક તો કંપનીનો દેખાવ ખરાબ થયો અને જે રહામા પક્ષવાળા અમારા ઍક્ટરોને નસાડી ગયા હતા, તેઓ કાયદાની યુંગલમાંથી છટકી ગયા.

જે દિવસ પહેલાં અમારા શેઠજી જે મોટા પહેાળા અવાજ અને પહેાળા ઉચ્ચારથી ફાટયુંફાટયું બોલતા હતા અને આત્મસ્થાવાની સીમાને ઓળંગી જતા હતા, તે સાવ નમાળા અને ગરીબ ગાય જેવા બની ગયા. ખૂબી તો એ કે, યીજયંદ્ર અજાપિ કંપનીમાંથી નીકળ્યો નહોતો, અને પોતે જાણે કયામાં જ નહિ, એવો ભાવ બતાવીને ખરાબર નોકરીપર હાજર થતો રહ્યો હતો. પણ એવામાં વળી પ્રમાદ્યંદ્રે પોતાના એક નવીન પ્રમાદનો ચમકાર બતાવ્યો અને તેથી મામલો ધણો જ બચકર થઈ ગયો. આ બધું કુફરાન મચાવનાર ગોપાળ-ભાઈ જ છે, એવી દૃઢ શંકા થવાથી ગોપાળભાઈ ન્યાં પોતાના એક સુરખી મિત્રને ઘેર રહેતો હતો, ત્યાં સાત આઠ માણસો-લોકોને લઈને ગયો અને

તેને કાંઈ કારણ દર્શાવી બહાર બાલાવીને સારી રીતે મેથીપાક જમાવ્યો. એ વેળાએ બીજાંયંદ્રને પણ અમાદયંદ્ર સાથે લીધો હતો, એટલે ગોપાળભાઈને છાડવવા જતાં બેચાર ફટકા તેને પણ ખાવા પડ્યા. આ આઈતું કારણ મળી જવાથી ચોખ્ખું કારણ બતાવી અમાદયંદ્રને દૂષિત સિદ્ધ કરીને બીજાંયંદ્રે ઍગ્રીમેન્ટનો બાધ ન આવે તેવી રીતે નોકરી છોડી દીધી, અને ગોપાળભાઈના હાથે અમાદયંદ્રપર કેઈમાં ફરિયાદી નોંધાવી, સમન્સ લગાવી, પોતે લાહેર તરફ પ્રયાણ કરી ગયા.

માણસોનાં માણસ ગયાં, કંપનીની આબરૂ ગઈ, આવકમાં પંચોતેર ટકાનો ઘટારો થયો, અને વધારામાં કેઈનું લફરું ખાત્રયું. આ અતિથય અભિમાનનું ફળ !

જે દિવસે અમાદયંદ્રને સમન્સ મળ્યા, તે જ દિવસે સાંજની ગાડીમાં લલિતા મારી માતા, સાસુ અને મારા પતિને લઈને મુંબઈમાં આવી પહોંચ્યા, અને તેમને આવેલાં જોઈ મેં પણ દાવ સાધીને કંપનીની નોકરી છોડી દેવાનો વિચાર કર્યો; પણ તે વિચારને અમલમાં મૂકવાનું કામ લલિતાની સલાહપર સુલતાની રાખ્યું.

—૦૦૦૦૦૦—

પ્રકરણ ૨૭ મું

સ્થિત્યન્તર

મારી માતા અને મારી સાસુએ રાજના અંતઃપુરમાં પોતાના જીવનનો વિશેષ ભાગ ગાળેલો. હોવાથી મારા ઘરમાંના વિલાયતી ફેશનના સામાન તથા રાજસ્થાનીને જોઈને તેમને કાંઈ એટલી બધી અન્યથા થઈ નહિ; પણ મારો પતિ તો અવશ્ય આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયો. તે નિર્દોષ બાવથી મારા ઘરમાંની કેટલીક વસ્તુઓને જામનગરના રાજના મહાલયમાંની અસુક વસ્તુઓ સાથે સરખાવા લાગ્યો અને આવી વસ્તુઓને વાપરવાનો પોતાને પ્રસંગ મળેલો જોઈ હર્ષ પણ દર્શાવવા લાગ્યો. હવે તેના શારીરિક આદર્શમાં બહુ જ પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. તે સંપૂર્ણ તારુણ્યમાં આવ્યો હતો અને નવી ફટકી મૂંઝોની શ્યામતાનું તેના મુંબઈમાં દર્શન થતાં જોનારને અવશ્ય એક પ્રકારની મનોહરતા દેખાતી હતી. પરંતુ તેની વાતચીતની સ્થિતિને જોતાં તેના હૃદયમાં જ્ઞાન ક્ષિપા તેના મસ્તિષ્કમાં બુદ્ધિને વિશેષ વિકાસ થયેલો દેખાતો નહોતો; છતાં આગળ કરતાં તેમાં પણ થોડી ધણી સુધારણા થઈ હતી અને અત્યારે હું તેટલામાં જ સ્તિષ્ઠ માનવા લાગી. મારી સાસુએ મને પલાયન કરી જવામાટે કે મારી માતાએ તેના લખનૌમાં આવી ગયા પછી મારા વચન પ્રમાણે દેસમાં ન આવવા તેમ જ પત્ર આદિ ન લખવામાટે કહ્યો. પણ કપકો આવ્યો નહિ. મારી ધારણા પ્રમાણે લલિતાએ મુંબઈમાં આવ્યા પછી મારી જોડે કેવી રીતે વર્તવું, એ વિશેષ તેમને બરાબર પાક બાજુની દીધેલો હોવો જોઈએ. મારી માતા અને સાસુ જ ન્યાં શાંત હતાં, ત્યાં બેચારો મારો આવડેલો પતિ કાંઈ પણ બોલવાની હિંમત કરે, એ તો સંભવે જ નહિ અર્થાત્ દેસમાંથી બહુ મુંબઈમાંના પોતાના ઘરમાં જ આવ્યાં હોય, તેવી રીતે તેઓ આવીને રહ્યાં, અને હું પણ તેવી જ સરળતાથી તેમની

સાથે વર્તવા લાગી. મારા ઘરમાં જે અન્ય જાતિના-વિજાતીય અને વિદ્યાર્થી-નેકરો હતા, તેમને મેં રજા આપી દીધી અને ઘરના કામકાજને બોલે મારી માતા તથા સાસુએ પોતાના માથાંપર ઉપાડી લીધા. માત્ર નાટકમાં નોકરી કરી આવવી, ખાલું પીકું અને મારા બેંચનેપલ પતિ મિસ્ટર દેવલાસાથેના પ્રેમમાં વૃદ્ધિ કરવી, એટલું જ મારું કર્તવ્ય હતું.

એક દિવસ રાત્રે અગિયાર વાગે હું અને મારો પતિ એકલાં અમારા શયન-મંદિરમાં બેઠા હતાં, તેવામાં મેં અચાનક પ્રશ્ન કર્યો કે:-“બ્હાલા! જામનગરમાં તમને કોઈ વાર મારી ચાહંગીરી થતી હતી ખરી કે? હું તો ધાંકું છું કે, તમે મને મુએલી ધારીને ભૂલી જ ગયા હશો!”

“અરે નારે ના-એમ ભૂલી જવાય? હું તો રોજ તને ચાહ કરતો હતો. ખાચડીની ચાહંગીરી કાને ન થાય વાર? કુતરા બિલાડાં પણ પોતાની માદાઓને નથી ભૂલતાં, તો પછી મારા જેવા એક માણસ પોતાની માદાને કેમ ભૂલી શકે વાર? તું બલે બ્હાસી ગઈ અને જમે તેમ કર્યું, છતાં હજી તારામાંનો મારો પ્રેમ ઓછો થયો નથી અને યવાનો પણ નથી. હવે હું મુખમાં ધધો કરવાનો છું અને સારી કમાણી આવવા માંડશે એટલે જોજે કે તને કેની મોજમજાહ કરાડું છું-તારે હવે જરા પણ ચિંતા રાખવી નહિ.” મારા ધણીજીએ ફતરાં બિલાડાંના પ્રેમ સાથે મનુષ્યજાતિના પ્રેમની વિદ્વતાપૂર્ણ (?) સરખામણી કરી બતાવી.

“જ્યારે તમારો મારામાં આટલો બધો અદોષિક પ્રેમ છે, ત્યારે તો હવે હું પણ તમને લાડ લડાવવામાં ક્યાશ રાખવાની નથી. અહીં મુખમાં બે વર્ષ રહેશે અને અહીંના ભોગવિલાસ ભોગવશે, એટલે પછી જામનગર કોઈ વાર ચાહ પણ નહિ આવે. પણ બ્હાલા! હું તમને બ્હાલી લાડું છું ખરી કે?” મેં કહ્યું.

“કેની અને કેટલી બ્હાલી લાગે છે, તે હું બરાબર બોલીને બતાવી શકતો નથી; કારણ કે તું નાટકમાં રહીને જખાનની છદ્મી અને બોલવામાં ચાલાક થઈ ગઈ છે, અને આપણે થોડુંક બાંહેધર હોવાથી આપણને બોલતાં જ આવડતું નથી. એ તો વળી બે ચાર વર્ષ અહીં નાટક જોઈશું અને તારી સાથે રહેશું, એટલે વળી કાંઈક ચાલાકી આવી જશે. કામચો ખરું જ કહું છે કે”-એમ કહીને મારા પતિએ નીચેના દોહરાનો ઉચ્ચાર કર્યો:-

“કરત કરત અભ્યાસ હું, જડમતિ હોત સુખત;
ધસત ધસત સાબુ સદા, કપડું થાય સફેદ!”

તેની આ કવિતાને સાંભળી મારા તો હેરાંદવાસ ગ્રમજ થઈ ગયા. કોઈ અકાણીએ જેમ શીખવ્યું હશે તેમ જ તે બોલી ગયે; પ્રાસ મળ્યો કે ન મળ્યો અને વિષયાંતર શો થયો, એ એની બલે બહારાત ! અસ્તુ.

મારાથી હાસ્યને રોકી ન શકાયું. હું જરાક હસી પડી, એટલે તેણે પૂછ્યું કે:-“કેમ, તને હસડું શા કારણથી આવ્યું વાર?”

“એટલા કારણથી કે, મારી ગેરહાજરીમાં જામનગરમાં રહીને તમે કવિતાનો પોતાનો અભ્યાસ ધણી જ આગળ વધારી દીધો છે, અને તે બહુ જ ખુશ થવા જોઈ છે.”

“તું મારી આટલી બધી કદર કરે છે, તેથી મને બહુ જ આનંદ થાય છે.” મિસ્ટર દેવલાસે ઉદ્ધાર મળ્યો.

આવા પ્રકારના વાર્તાલાપમાં જે રાતે નાટક હોય નહિ, તે રાતનો કેટલેક સમય વીતી જતો હતો અને મને એથી એક પ્રકારનો આનંદ મળતો હતો, જે કે મારા પતિમાં છુદ્ધિનો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિશેષ વિકાસ નહોતો, છતાં સ્ત્રીને સંતોષ આપનાર જે એક બીજા ગુણની પુરુષમાં આવશ્યકતા હોય છે, તે ગુણ તેનામાં સંપૂર્ણ હતો. તેના સ્વભાવ પ્રેમાળ, માયાળુ અને મમતાળુ હતો અને તેથી મારા હૃદયમાં પણ તેના વિશે ધીમે ધીમે રનેહની લાગણી ઉદ્ભવવા લાગી હતી.

આવી રીતે લગભગ એક મહિનો વીત્યો. મારી માતા અને સાસુ લલિતાને એક દેવી તરીકે પૂજતા અને ભજતા હતાં; કારણ કે, મારી માતાને પુત્રી સાથે મેળવનાર અને સાસુના દીકરાનું નવેસરથી ઘર ચંડાવી આપનાર તે જ હતી. લલિતા મને વારંવાર પ્રસંગ મળતાં ઉપદેશ આપ્યા કરતી હતી કે, “જેજે ચંપા ! વળી ક્યાંક લપસાણુ આવે એટલે લપસી ન જતી, નહિ તો તારા બન્ને ભવ બગડશે. તારું મન અતિશય ચચળ હોવાથી હજી તારામાં મારો વિશ્વાસ બંધાતો નથી અને તેટલામાટે જ મારે વારંવાર આ ચેતવણી આપવી પડે છે. જે પછી આડી ફાટીશ તો બગડશે બહુ તારુ જ, પણ મારી કરી કમાણી પૂજમાં મળશે અને મહેનત બરબાદ થશે. કદાચિત્ હું તારી પાસે ન હોઉં અને મનને ચંચળ થવાને કારણે પ્રસંગ આવી લાગે, તોપણ વિચારથી મનને કાબુમાં રાખજે અને જે સારા સંચોગો અનાયાસ આવી મળ્યા છે, તેમને ખોઈ દેતી નહિ. આનાથી વધારે હું બીજું કંઈ પણ કહેવા ઇચ્છતી નથી. મને નીચું ન જોવડાવતી એટલે થયું.”

લલિતા તથા લાલજીને લાહોરની નાટકમંડળીમાં પગાર ધણે જ સારો મળનાથી અને પ્રમાદચંદ્રના સ્વભાવથી લાલજી કેટલેક અંશે કંટાળી ગયેલી હોવાથી તેઓ નોકરી છોડીને લાહોર જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. જેમ જેમ લલિતાના ચમનનો દિવસ પાસે પાસે આવતો ગયો, તેમ તેમ મારા હૃદયમાં એક પ્રકારની અગમ્ય નિરાશાનો અધકાર છવાતો ગયો. લલિતા વિના મને સંસારના સલમાર્ગનું સ્પર્શન કોણ આપશે અને અસલ્ય માર્ગમાં જતા કોણ અટકાવશે, એની અત્યારથી જ મને પ્રાંતિ થવા લાગી. મારો મારી માતામાં જેટલો વિશ્વાસ કે અનુરાગ નહોતો, તેટલો વિશ્વાસ ને અનુરાગ લલિતામાં હતો. એવું તેના ચમનનો દિવસ આવી લાગ્યો અને તેને સ્ટેશન પર જઈ ટ્રેનમાં બેસાડી આવ્યા પછી આખી રાત મેં રડવામાં જ વીતાડી.

લલિતાના જવા પછી મારું મન પણ નાટકની નોકરીમાથી હડી ગયું અને તેથી મેં પણ મારા માલિકને નોકરી છોડવા બાબત કાયદાસર એક મહિનાની નોટીસ આપી દીધી. અહીં મારે એક બીજા બીના જણાવવી જોઈએ, અને તે એ કે, જે મહન-ચંદ્ર મારા પ્રેમમંદિરે આટલો બધો આતુર અને આકુળઆકુળ બની ગયો હતો, તે મહનચંદ્ર પણ પગારમાં એકદમ પચીસ રૂપિયાનો વધારો અને તેની સાથે એક બેનિફિટ નાઇટની આશા મળવાથી* લાહોરની કંપનીમાં આવ્યો ગયો હતો. નોટિસનો મહિનો પૂરો થાય અને નાટકની નોકરીથી છૂટી જવાય, એટલે મારો કોઈ આળસુદાર લતામાં જઈને રહેવાનો અને ખિતવાડીને ઓડી દેવાનો વિચાર થયો. આ કારણથી હું જે ઘરમાં રહેતી હતી, તે ઘરના માલિકને પણ હું એક મહિના પછી તમારી જગ્યા ખાલી કરી જવાની છુ, મંદિર તમારે નવા બાહુતની તબવીજ કરી લેવી, એવા મતલબની સુંબઘના કાયદા પ્રમાણેની નોટિસ પણ મેં આપી દીધી. મારો કાલબાહેવી તરફ રહેવા જવાનો વિચાર હોવાથી તે લતામાં

સારી જગ્યાની શોધખોળ મેં પંદર દિવસ અગાઉથી જ કરવા માંડી; કારણ કે, સુબધમાં સીદી ઇમ્બુવમેન્ટ ટ્રસ્ટની નવી સત્તા થયા પછી જૂનાં મકાનો ટપોટપ પડતાં હોવાથી અને નવાં મકાનો ઓછી સંખ્યામાં બધાતાં હોવાથી જગ્યાને એટલો બધો દુષ્કાળ પડવા માંડ્યો હતો કે, મોઢે માગ્યાં બાંસ ધરધણીએને આપવા છતાં પણ ભાગ્યે જ સારી જગ્યા મળી શકતી હતી.

જેવટ શોધતાં શોધતાં ગાયવાડીમાંના રામન કેથોલિક દેવળની જમણી બાજુની બલીમાંના એક માળામાં વીસ સ્ત્રીયા બાડાના ત્રણ ખંડ મેં બાંહે રાખી લીધા, અને સુબધના કાયદા પ્રમાણે એક મહિનાનું બાડું પણ એડવાન્સ આપી દીધું. એ માળો ન્હાનો હોવાથી દરેક દાંદરે માત્ર ત્રણ ત્રણ ખંડો જ હતા અને બાકીનો થોડોક ભાગ દાંદર, જળસ્ત્ર તથા નળવડે રોકાયેલો હતો; અર્થાત્ અમે ઉપર બીજા દાંદરાના ત્રણ ખંડ રાખેલા હોવાથી બીજા દાંદરે આખો અમારા તાબામાં જ હતો અને તેની ઉપર માત્ર એક ત્રીજો માળ જ હતો. ત્રીજા માળ-પર જળસ્ત્ર અને નળ ન હોવાથી ઉપર રહેનારને પાણી વગેરે બરવાને બીજા દાંદરે આવવું પડતું હતું, પણ તેટલી જગ્યા અગાસી તરીકે તેમને વધારે મળતી હતી, અને ઉન્હાળાના દિવસોમાં તે તેમને સ્વર્ગતુલ્ય ઉપયોગી થઈ પડતી હતી. આ જગ્યા બાંહે રાખ્યા પછી છ સાત દિવસે અમે રહેવાને આવ્યાં. આસપાસ અને પાછળના બધા સામેના માળાઓમાં સારાં સારાં બાટિયા, બ્રાહ્મણ અને વાણિયા બાદિ જાતિનાં કુટુંબો નિવાસ હતા, અને તેથી એ લોકોને શુદ્ધસેના સત્તા તરીકે બોળખવામાં કેઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નહોતો. શુદ્ધસ્ય કુટુંબોની છાયામાં પોડોશી તરીકે રહેવાનો અને આ પ્રથમ પ્રસંગ મળેલો હોવાથી હું મારા મનમાં બહુ જ યુક્તિત થવા લાગી કે, સાલો હવે આપણે પણ ધીમે ધીમે શુદ્ધસ્ય સ્ત્રીઓમાં બપો જઈશું અને આગળની વાતોપર ટાંકણું ટાંકઈ જશે. મારી માતા તથા સાસુ મારા સ્વભાવને એકદમ બદલાયેલો. જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ અને મને ધન્યવાદ આપવા લાગી. જો કે કાયદાસર નોટિસની મુદત પૂરી થવાથી નોકરી છોડી દેવામાં મને વાંધો નહોતો, પણ મહનચંદ્ર વગેરે એકઠરે અને લલિત વગેરે બધાં બીજા કંપનીમાં ચાલ્યાં ગયેલાં હોવાથી અને હાલ તરત નાટકમંડળીમાં એક્ટર્સ તથા એક્ટ્રેસિસની ખોટ હોવાથી માલિકે પગારમાં અમુક વધારો કરી આપી એક કે બે મહિના રહેવાનો ઘણો જ આગ્રહ કર્યો, તેથી એ બે માસની મુદતમાં મને મારી બેનીફિટ નાઇટ આપી દેવી જોઈએ, એવી શરતે મેં બે મહિના નાટકમાં વધારે નાચવાનું સ્વીકારી લીધું. રહેવાનું ઘર હવે દૂર હોવાથી ગાડી વિના આવી જઈ શકાય તેમ નહોતું એટલે તે ગાડીમાં આપવાનું પણ અમારા શેઠજીએ કબૂલ કીધું; કારણ કે, ગરબ મહા ભૂડી છે.

હું નાટકવાળી હતી એ વાત તો જોડે આડોશીપોડોશીઓમાં છૂપી ન જ રહી; તો પણ અમારા ઘરમાંના આચાર અમે એવા તો સારા રાખ્યા અને બધાં સાથે બેસવા ચાલવા તથા બેસવા ઉઠવામાં એટલી તો નમ્રતા અને વિવેકશીલતાનો પરિચય કરાવ્યો કે, હું નાટકવાળી હોવા છતાં સારી સારી શુદ્ધસ્ય સ્ત્રીઓ બપોરે મારે ત્યાં બેસવા આવતી થઈ, અને ધીમે ધીમે તેમની આવજવ એટલી બધી વધી ગઈ કે, બપોરે મને સૂવાનો વખત મળતો પણ અટકી ગયો. એ બિચારીએ શોતાના ધણી જમીને દશ કે આગસાર વાગે ધધારોભગારે ચાલ્યા જાય અને

ધારી ખાર વાગે એકવાડો કાઢી નય, એટલે મારે ત્યાં ચાહીને આવે અને હું તે વેળાએ પલંગનો આશ્રય લઉં, એ કેટલું બધું યોગ્ય દેખાય? જો કોઈવાર ન ફટકે સુવાની અગત્ય આવી પડતી, તો પછી મારી માતા કે સાસુને તેમની પાસે બેસાડીને માથું દુઃખવાનું કે એવું જ બીજું કોઈ નિમિત્ત બતાવીને હું કલાક દોઢ કલાક આરામ લેતી હતી, કે જેથી તેમના મનમાં કોઈ એવું ન આવે.

ગાયવાડીમાં રહેવા આવ્યા પછી જેની અમારામાંના કોઈને કલ્પના પશુ નહોતી, એવી એક પ્રકારની અમને ધણી જ સારી આવક થવા લાગી, અને તે એ કે, એકવાર અમારી એક પાડોસણની સુવાવડનો વખત આવ્યો. આવી લાગ્યો અને રાતે ખાર કે એક વાળ્યાનો અમલ થયેલો હોવાથી તથા તે બાઈના ધરમાં માત્ર તેનો ધણી જ હતો ને તે સોચાણીના ધરથી અબજો હોવાથી માઈબેચર બંને બહુ જ ગભરાયાં. એ વખતે હું નાટકમાંથી આવેલી હોવાથી અમે બધાં નજરતાં હતાં, એટલે મારી માતાને સલાહ પૂછવામાટે તે બાઈનો ધણી આવ્યો, અને તેને હિમત આપીને મારી માતાએ કહ્યું કે, “ચિંતા ન કરો, સુચાણી નથી તો બહુ કામ હું જ કરી આપીશ અને જરા પશુ વાંધો આવે તો મને કહેજો.” એ પછી દોઢ કલાકે તો તે બાઈને બાળક અવતર્યું, અને એવાં કાર્યોના પૂર્ણ અનુભવ ધરાવનારી મારી માતાએ તે પ્રસંગને એવી તો દક્ષતાથી સંભાળી લીધો કે, બીજે દિવસે આખી ગાયવાડીમાં તેનાં વખાણુ થવા લાગ્યાં. ધીમે ધીમે એકે બોલાવી, બીજાએ બોલાવી ને ત્રાળાએ બોલાવી, એમ કરતાં કરતાં એ તો ઘંઘો થઈ ગયો અને વગર મોઝે પૈસા પશુ સારા આવવા લાગ્યા. મારી સાસુએ પશુ એ કામ કરવા માંડ્યું. બંને વેવાણે મળીને સોથી સવાસો રૂપિયા પેદા કરવા લાગી.

અરેખર જો કોઈ પશુ કળા આવડતી હોય, તો તે ખાસ કરીને પરદેશમાં તો બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ પેદાશ આવતી થવાથી એક રીતે મારા હૃદયમાં એક નવીન બળ આવ્યું. મારા મનમાં પ્રથમ જ એવો ભય હતો કે જો હું નાટકની નોકરી છોડી દઉંશ, તો મુંબઈમાં રહીને હાથી જેવા ખર્ચને કેમ કરીને નિભાવી રાકારો; પશુ હવે તે ચિંતા ટળી ગઈ, અને મન એમ કહેવા લાગ્યું કે:—એપા! ચિંતા ન કર; હવે તારી કમાણી આવતી અટકી જશે, તોપણ ગાડું ગબડવામાં વાંધો આવે તેમ નથી. એ તો બગવાનનાં કામ ભગવાન કર્યા જ કરે છે. એક દરવાજા બંધ કરે છે, તો બીજા સો દરવાજા તે ઉઘાડી આપે છે.” મારી માતા અને સાસુના આ ધંધામાં પડવાથી એક બીજાને લાભ એ પશુ થયો કે, એના યોગે સારા સારા શેઠિયા અને મોઢા મોઢા વ્યાપારીઓના ધરમાં જવા આવવાનો સંબંધ થતાં, કુલાખાના રૂના એક વ્યાપારીને બલામણુ કરવાથી મારા ધણી દેવલાને તેણે કુલાખાના રૂના એક દલાલ સાથે દલાલીનું કામ શીખવામાટે રાખી આપ્યો. રાત્રિઆતમાં જો કે એથી કાંઈ નજીવું જેવી આવકનો સંભવ નહોતો, પણ જો તે કામ શીખી નય અને ચાર સારા વ્યાપારીઓ હાથમાં આવી નય, તો અવિશ્યમાં સારી કમાણી કરી શકે, એવી આશાથી જ તેને ત્યાં વળગાડી દેવામાં આવ્યો હતો. હાલ તરત અમારી આવકથી બહુ ઠીકાટીક આવ્યા કરવું હતું, એટલે તેની આવકની એટલી બધી કાંઈ અમને દરકાર પશુ નહોતી. કુલાખે જતો થવા પછી મુંબઈના વ્યાપારીઓની પેઠે ધોતિયું, ઝંડી, ડાલો, અને હંમેશાં રિયન કે બેચેર કેપ, પગમાં સ્લીપર અને હાથમાં છત્રી વગેરે કાઠમાઠમાં આવી

જવાથી મારો જામનગરનો ખવાસ ધણી મુંબઈના બાઢિયા કે વાણિયાની બહા-
રના દેખાવમાં ખરાબરી કરવા લાગ્યો, અને તેનું શરીર ધારીકું હોવાથી એ
પોશાક તેને સારો શોભતો પણુ હતો અર્થાત્ અમારા જુહાસંસારનો સર્વ રંગ
બહુધા હાલ તરત તો એવી રીતે બદલાઈ ગયો અને અમે કાંઈક સારી હાલ-
તમાં આવી ગયાં. મારી માતા ને સાસુ તો વારંવાર એવા ઉદ્દમાર કાઢતી કે,-
‘આપણું મુંબઈમાં ફાઈ એવા તો સારા ચોખડિયામાં પણ મૂક્યા છે કે, આવતાંની
સાથે જ ઈશ્વરની મહેર ને લીલાઈદેર થઈ ગયાં ને મોજ કરીએ છીએ. ઈશ્વર
આવે વખત સદા ટકાવી રાખે ને દેવલો દેવતવાળો થાય, એટલી જ ઈશ્વરને
માર્થના છે.’ ઇત્યાદિ.

નાટકને છાડવાનો તો મારો નિશ્ચય દૃઢ જ હતો, એટલે બવિધ્યમાં જો
કોઈવાર એવો જ નબળો વખત આવે, તો તે વખતને વીતાડવા મઠિ અવશ્ય
કોઈ બીજી કળા શોખી રાખવી, એ વધારે સારું છે; એવી ધારણાથી કેટલીકવાર
મારી માતા કે સાસુ પાસેથી મેં અવકાશની વેળાએ પરિચારિકાના વ્યવસાયની
માહિતી મેળવવા માંડી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એવો કોઈ કેસ હાથમાં
હોય, તે વેળાએ તે બેમાંથી કોઈ પણ એકની સાથે જઈને ધણીકવાર હું તેના
કામમાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન-વ્યાવહારિક જ્ઞાનને મેળવવામઠિ મહદગાર પણુ થતી હતી.
એથી મને પરિશ્રમ તો વેઠવો પડતો હતો, પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં ધંધાનો
ભેદ પણ મારા જાણવામાં આવતો હતો.

આ ધંધાથી જેમ એક તરફથી આટલા લાભ થયા, તે જ પ્રમાણે એક
હાનિ પણ અવશ્ય થઈ. એ ધંધાના યોગે કાર્યપરત્વે ધણાં સ્ત્રી અને પુરુષોની
અમારા ઘરમાં આવજવ થવા લાગી અને તે જ એ હાનિનું મુખ્ય કારણ થઈ
પડ્યું. કોઈ સ્ત્રી પેટ બતાવવા આવે, તો કોઈ પુરુષ પોતાના ઘરમાં સ્ત્રીને કાંઈ
ચારીરિક ગુણ વેઠના થતાં મારી માતા કે સાસુને જોતાવવા આવે; કોઈ સ્ત્રી
વંધ્યત્વનિવારણનું ઔષધ લેવા આવે, તો કોઈ અજળા પ્રસૂતિના અનેકવારના
પ્રસંગોથી કંટાળીને બવિધ્યમાં પોતાને સમજી થતી અટકાવવાનો ઉપાય પૂછવા
આવે. બહુધા સ્ત્રીઓના રહેઠાણના કેસ વધારે પ્રમાણમાં આવતા હતા, અને
મુંબઈમાં સ્ત્રીઓમાં આ વ્યાધિ આવા ભયંકર પ્રમાણમાં પ્રસરેલો છે, એ પ્રથમ
વાર જ આ વ્યવસાયના યોગે મારા જાણવામાં આવ્યું. સંસારમાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષો
સમાન હોતાં નથી, પાંચે આંગળી ખરાબર નથી; તે પ્રમાણે ન્યારે કેટલીક સ્ત્રીઓ
પોતાના શરીરમાંના વ્યાધિને ટાળવાના સદુદ્દેશથી આવતી હતી, ત્યારે કેટલીક
કુલટાઓ વ્યાધિનું માત્ર બાહ્ય નિમિત્ત બતાવી, કોઈ બીજા જ હેતુથી ધોમેધોમે
આવવા લાગી હતી. એ કુલટાઓ જ એતે ભયાનક થઈ પડી અને તેથી મને
વળી એક નવીન પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળ્યો કે, જે લતાઓ જુહાસંસારના નિવાસ-
સ્થાન તરીકે જોળખાય છે, ત્યાં જ ખરી રીતે છપાં પાપો તથા ધિક્કારવાયોજ
બ્યભિચારનો સડો વધારે પ્રમાણમાં પ્રસરેલો દેખાય છે.

મારી મોઢરીના ન્યારે પંદર દિવસ બાહી રહ્યા, તે વેળાએ બહુ સતાવ-
વાથી મારા શેઠજીએ મને બેનિક્કિટ નાઈટ આપી. એ બેનિક્કિટનો દિવસ આઠ
દસ દિવસ અજાણથી નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો તેથી અને તે સાથે મને કેટ-
લીક અનુકૂળતા મળી જવાથી કેટલીક અડચણો ટળી જતાં સારી રીતે પાંચ પૈસા

અળ્યા, નહિ તો બધા તાલ જોવા જવો જ થવાનો હતો; કારણ કે, બેનિકિટ નાઇટ એટલે બિશ્વાવૃત્તિની રાત્રિ એવો એક સાધારણ નિયમ છે. આનું વર્ણન હું આ પછીના પ્રકરણમાં જ આપીશ. અત્યારે તો મારી બેનિકિટ નાઇટના દિવસે જ બનેલા એક બીજા બનાવનું કિંચિદ્ દિગ્દર્શન કરાવીશ.

જે દિવસે મારી બેનિકિટ નાઇટનો ખેલ હતો, તે દિવસે સવારમાં સાડા નવ વાગે હું રીહર્સલમાં બેઠી હતી, તેવામાં અચાનક મારો જૂનો આર્યક યુસુફ આવી લાગ્યો, પણ તે જોને મેં દિલ્લીમાં છાજ્યો હતો તે જ યુસુફ હતો ખરા? યુસુફ તો તે જ હતો, પણ તે સમયના અને અલારના યુસુફની બાલ તેમ જ આંતરિક સ્થિતિમાં અવની અને આકાશ જેટલો અંતર પડી ગયો હતો. મહન-મૂર્તિ અને પ્રકૃત્ત્વવદન આકર્ષક યુસુફને બદલે નિસ્તેજવદન અને પ્રેતમૂર્તિ સમાન એક વ્યક્તિને મેં મારા સમક્ષ ઉભેલી જોઈ. પ્રથમ તો હું તેને દ્વરથી ઓળખી પણ ન શકી અને પાસે આવી તેને ઓળખતાં જ હું કાવરીખાવરી બની ગઈ. તેનામાં બોલવાની શક્તિ પણ નહોતી. જો કે હવે કોઈ પણ પ્રકારનો તેની જોડે સંબંધ રાખવાનો મારો મનોબાવ નહોતો, છતાં પૂર્વ સંબંધના સ્મરણથી મારા હૃદયમાં તેને જોતાં દયા આવી અને હું તેને કોઈ પણ રીતે મારે ઘેર લઈ જઈ શકું, એવી સ્થિતિમાં ન હોવાથી હાલ તરત ંપનીમાં જ રહેવાની ગોઠવણ કરી આપી. રોજને એક્ટરોની અગત્ય હોવાથી તેણે યુસુફને આદરપૂર્વક આશ્રય આપ્યો અને હવે એના લીધે કદાચિત્ હું પણ નોકરીમાં જોડાઈ રહીશ, એવી આશા દર્શાવનારા ઉદ્ગારો તે મામિકતાથી કાઢવા લાગ્યો. મારી સ્થિતિમાં જે પરિવર્તન થયું હતું અને મારું જીવન તેથી કેટલેક અંશે બદલાઈ ગયું હતું, એની તે બિચારાને હજી પૂરેપૂરી ખબર પડી નહોતી. રીહર્સલ ખલાસ થવાપછી ડ્રેસરૂમમાં યુસુફને બોલાવી મેં પૂછ્યું:-યુસુફ! તમારી આવી હાલત થવાનું કારણ?”

“કેવલ કિસ્મતની ખૂબી, પાપીની નોકા છેવટે કિનારાપર આવીને ફૂળી!” યુસુફે નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું.

“એવું તમારા હાથે શું પાપ થયું છે?” મેં પાછો સવાલ કર્યો.

“મારી જોશમાં બચકર વેદના થાય છે અને તેમાં વળી લાંબી મુસાફરી કરીને આવ્યા છું એટલે મારામાં બોલવાની જરા પણ શક્તિ નથી. આજનો દિવસ મને આરામ દેવા કે એટલે કાલે મારી બધી કર્મકથા નીરાંતે સંભળાવીશ. આ કર્મકથા તમને સંભળાવવામાટે અને તમારા હાથોમાં મરી જવામાટે જ આવી હાલત છતાં મેં મુંબઈ સુધી આવવાનું સાદસ કર્યું છે.” યુસુફે કહ્યું.

હું તેને આશ્વાસન આપી ઘેર ચાલી ગઈ; તે પાછો ડેક રાતે નાટક વખતે આવી. રાતે રોજ કરતાં હું કાંઈક વહેલી આવી હતી, કારણ કે ખેલ બેનિકિટ નાઇટનો હતો.

પ્રકરણ ૨૮ મું બેનિકિટ નાઇટ!

એ રાત્રે લગભગ પોણેસો રૂપિયાનો ખર્ચ કરીને મારા તરફથી નાટક-શાળાને ફૂલપાનથી સુશોભિત રીતે શૃંગારવામાં આવી હતી અને નાટક જોવા

પધારનાર સદ્ગૃહસ્થ તથા સત્તારીએને આવકાર આપનામઠિ એક અંગેણ પેંડ પશુ હાજર રાખવામાં આવ્યું હતું. આવી બેનિક્ષિટ નાઇટના પ્રસંગે જો સારા સારા નાગરિકો, સદ્ગૃહસ્થો અને સત્તારીઓ સારી સંખ્યામાં પધારે, માલવા નાટકમાં વચ્ચે સ્ટેજપર એક સારો મેળાવડો થાય અને કોઈ પ્રસિદ્ધ નાગરિક, પદવીધર કે ધનાઢ્ય ગૃહસ્થને પ્રમુખપદે બેસાડી તેના વરદ હસ્તે તે દિવસની આવક લેતા બીજા બેડ સોગાદની બહારથી આવેલી ચીજો જેની બેનિક્ષિટ નાઇટ હોય તે એકઠર કે એકટ્રેસને તાળીઓના ગગડાટ અને લાંબા બાખણે વચ્ચે અપાય તો જ તે બેનિક્ષિટ નાઇટ થયેલી કહેવાય, એવી આજ્ઞાકાલની એક ફેરન થઈ પડેલી હોવાથી આ બધો બાલ આડંબર કરવાનો મારે આઠ દિવસ અગાઉથી મથન કરવો પડ્યો હતો. જેને જેને મેં એ પ્રસંગે પ્રમુખ થવાની માર્ચના કરી, તે સર્વમાંના કોઈએ કોઈ નિમિત્ત બતાવીને એ વાતને કડાવી દીધી તો કેટલાક સ્પષ્ટવક્તાઓએ સ્પષ્ટતાથી એમ જણાવી દીધું કે—“જુએને મિસ જોનકા, અમે કળાવતીઓને ત્યાં જઈ સંગીત સાંભળવાના પૂરા રસીલા અને તમારા જેવી નદી-ઓના ખાસ આહવાર તથા વખાણનારા હોવા છતાં લાચાર છીએ કે, આવા પ્રસંગે તમને અપાયેલી બેનિક્ષિટ નાઇટના મેળાવડામાં જાહેર રીતે પ્રમુખપદે વિરાજીને તમારી મરંસા કરી શકતા નથી ! જો કે અમે જાણીએ છીએ કે, આ એક પ્રકારની અમરી માનસિક દુર્બળતા છે, છતાં જનસમાજની લગ્નને અમે સ્વીકારી શકતા નથી. તમારી પાંચ પચાસની ટિકિટો ખરીદીએ અને બીજા અમા-રાથી બને તે હૂંપી મદદ આપીએ, પણ આમઠિ તો માફ કરો.” સારાંશ કે, ધણીક શેઠિયાઓએ ટિકિટો સારી સંખ્યામાં ખરીદી, પણ પ્રમુખપદે વિરાજ-વાની કોઈએ પણ હા પાડી નહિ. છેવટે મારા એક ધણાજ સારા વખાણનાર, પણ નદી કરતાં નાટકમાં સીની ભૂમિકા ભજવનાર નમ્રહિયા બાળક-કોમળ બાળક-જટાપર અંતરને અધિક અનુરાગ રાખનાર રા. દ્વારિકાચંદ્ર ગિરિરાજદાસ નામના ધનાઢ્ય પુરુષ-એક નામાંકિત ગૃહસ્થ પાસે હું ગઈ, અને તેને મારી નિરાશાનો ઇત્યંબત વચ્ચે કહી સભળાવીને મેં કહ્યું કે—“હવે તો થતો આપ થોતે પ્રમુખપદે વિરાજે અને નાહો તો બીજા એવા કોઈ યોગ્ય પુરુષની વ્યવસ્થા કરી આપો કે જેથી આ પ્રસંગે સારી રીતે પસાર થઈ જાય અને મારી વાહ-વાહ બોલાય. જો આટલું કાર્ય પણ આપ ન કરી શકો, તો પછી આપ જેવા નામાંકિત નરોના સમાગમનું કૃણ શું વાગે ?” મારા આ બોલવાથી શેઠ કાંઈક ખીગળ્યા અને બોલ્યા કે—“વાર આવતી કાલે સાંજે મને જરા મળી જાશે; તે પહેલાં હું બધી ગોઠવણ કરી રાખુ છું. આ વિષે હવે તમારે હેરા માત્ર પણ કાળજી કે ફિકર રાખવી નહિ.” આશાથી પ્રકુલ વદને હું પાછી ફરી અને બીજો દિવસે ગઈ, એટલે તેમણે પોતાના વચન પ્રમાણે મદ્રાસથી આવેલા તેમના કોઈ કેટલાકીસ અને અતિશય પ્રસિદ્ધ રઘુનંદન શેઠ નામના મિત્રને પ્રમુખ તરીકે બેસવામઠેની મેળવેલી અનુમતિની વાત કહી અને તેમનું નામ વર્તમાન-પત્ર તથા હસ્તપત્રકોમાં છપાવવાની પરવાનગી પણ આપી દીધી. તે પ્રમાણે તે કોઠપતિ રઘુનંદન શેઠનું નામ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકાયું, અને તેમના પ્રમુખપદ તથા એક વચવાળા મેળાવડા સમદા નાટક ભજવાવાનું નક્કી થઈ ચૂક્યું.

એ રઘુનંદન શેઠ મૂળ ગુજરાતના વતની હોવાથી બધે મદ્રાસમાં ગયે

તેલા લાંબા કાળથી વસતા હોય તોય ઝુજરાતી પોશાકમાં જ આવશે, એવી મારી કંઈના હતી; પણ જ્યારે તેમને જે લખનૌની પદ્ધતિની તંબ ચૂંટીદાર રેશમી સુરવાલ, મખમલનો ઝીક ટીકાથી બરેલો કેટ અને જરીનો કીમતી સાફો આદિ ઝુજરાતી તથા મદ્રાસી-બન્ને દેશવાસીઓ-નું પોશાકથી બિજા વૃત્તીય પ્રકારના પોશાકમાં જ આવેલા જોયા, ત્યારે મારા આશ્ચર્યનો અવધિ થઈ ગયો. એ વખતનો તેમનો દેખાવ રામપુરના નવ્વાબ કે ગવાલિયરના રાજકુમાર જેવો જ લાગતો હતો. તેમનામટિ ઓડિયન્સના, સ્ટેજ પાસેના આગલા ભાગમાં જ રખાવેલા કોચ પર બેઠા પછી જ્યારે શેઠજીએ સાફો ઉતારી, નોકરની પાસેના હાથમાંથી લેખગોળ ઘાટની ઝીકની આખી બરેલી ટાપી પહેરી લીધી, તે વેળાએ તેમનો દેખાવ વળી સુસાંધળના બાળક જેવો દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો. માત્ર તેમનો બાલપ્રદેશ તેઓ જરમ વેળુવ હોવા છતાં અત્યારે તિલકવિહીન હતો. એટલી જ ન્યૂનતા હતી. જે કે તેની સાધારણ ગૌર લંબગોળ મુખાકૃતિ અને સાધારણ પુષ્ટ તથા ઘાટીલી સરીરાકૃતિમાં કાંઈક પ્રભાવ હતો ખરો, છતાં ચોત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષની અવસ્થામાં મુખમંડળમાં જે તેજસ્વિતા એકપત્નીમતના યોગે રહેલી હોય છે, તેને બદલે તેની મુખમુદ્રામાં અતિશય વિલાસપ્રિયતા અને અતિશય રસિકતાના યોગે આવતી શ્યામતાની છટા પ્રલક્ષ દેખાઈ આવતી હતી, અને તેથી સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાતું હતું કે, એ પુરુષ અવશ્ય વિલાસપ્રિયતાના વિષયમાં બહુ જ આગળ વધેલો હોવા જોઈએ.

ટકામ થતાં જ ડ્રોપ ઈયકાયો અને નાટકનો આરંભ થયો. ખીબ અંકની અધવચમાં સ્ટેજ પર મેળાવડો કરવામાં આવ્યો. કેટલાક શૃદ્ધેશો ઓડિયન્સમાંથી હીને ઉપર આવી માદીવાળી કુરસીઓ પર બેઠા તો ખરા, પણ પ્રથમ આગળ પડીને જોત્રવાની કોઇની પણ હિંમત ચાલી નહિ. છેવટે અમારી કંપનીના એક એક્ટર-કે જોનો તે દિવસે પાઠ ન હોવાથી જે પોતાના હમેશાના પોર્ષીકમાં જ આવ્યો હતો-ચુનદન શેકને પ્રમુખના આસને વિરાજવાની પ્રાર્થના કરી અને તેને ખીબ એક સાધારણ શૃદ્ધેશે ટેકા આપતાં શેઠ પ્રમુખની કુરસી પર વિરાજ ગયા.

તેમના પ્રમુખપદે વિરાજ્યા પછી જે એક્ટરે તેમને પ્રમુખના આસને વિરાજવાની પ્રાર્થના કરી હતી, તે જ એક્ટરે પોતાના બાષણની શરૂઆત કરીને કહ્યું કે:- “એકદરબાન પ્રમુખ સાહેબ ! પધારેલા સદ્ગુરુશ્રેય અને સન્નારીઓ ! આજનો મેળાવડો કોઈ રજૂવિજેવાને તેના રજૂમૂભિમાંના પરાક્રમે માટે માન આપવાનો કે કોઈ શૃદ્ધેશને શાવબદાદુર કે. જે. પી. ની પદવી મળ્યાની ખુશાલી બતાવવાનો નથી; કિન્તુ નાટકમાં પોતાને મળતી ભૂમિકા દક્ષિણથી ભાંજવી પ્રેક્ષકોના મનને રંજિત કરનારી એક નદીની કંપનીના માલિક તરફથી જે કદર કરવામાં આવી છે તેનો જ આ એક સાધારણ મેળાવડો છે. છતાં પ્રેક્ષકોએ ઉત્સાહથી પધારી મનોરંજનનાં સાધનો પ્રતિનો પોતાનો સારો ભાવ બતાવી આપ્યો છે, અને અમને ઉત્તેજન આપ્યું છે એ માટે અમે નઠવર્જના મનુષ્યો મુખ્યત્વે રસિક નાટ્યપ્રેક્ષકોનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ કે જે અમારે કર્તવ્ય છે. હું પ્રેક્ષકોના વધારે સમય ન લેતાં, અધ્યક્ષ સાહેબને આ પર્યં અને બીજી ચીજો મિત્ર એનકાને પોતાના વરદહસ્તે અર્પવાની નમ્રનાયુક્ત પ્રાર્થના કરું છું.”

આટલું બોલીને તે વાચાળ ઍક્ટર ઘેસી ગયો અને ત્યાર પછી પ્રમુખ સાહેબને વારો આવી પહોંચ્યો. તેઓ હજી ચૂંટીને બેઠા હતા કે—

સદગૃહસ્થો અને સત્કારીઓ ! જેવી રીતે યુદ્ધ પછી શાંતિની, પરિશ્રમ પછી વિશ્રાંતિની, અને ભૂખ પછી નિદ્રાની આવશ્યકતા હોય છે, તે જ પ્રમાણે અનેક સાંસારિક અને વ્યાવહારિક પ્રપચેના વિચારથી શ્રમિત થયેલા મનને આનંદ-માનસિક આનંદ-ની પણ તેટલી જ કિંમત હોય છે. તેના કરતાં પણ વધારે આવશ્યકતા હોય છે, એવી મારી માન્યતા છે અને એટલામાટે જ સર્વ ભિન્નભિન્ન દેશોમાં દેશકાળ પરિસ્થિતિનુસાર આવા મનોરંજનના નાનાવિધ પ્રકારો ઉત્પન્ન થયેલા છે અને તે અત્યારે પણ પ્રચલિત છે. મનોરંજનના સર્વ પ્રકારો કરતાં નાટક વિશેષ ઉત્તમ છે; કારણ કે નાટકમાંથી પ્રેક્ષકને મનોરંજન સાથે બોધનો પણ કેટલોક ચોગ્ય ભાગ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, અને એટલામાટે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે, “કાવ્યેષુ નાટકં રમ્યમ્” અર્થાત્ કાવ્યોમાં નાટક રમ્ય છે. પરંતુ નાટકની રમ્યતા, મનોરંજકતા તથા બોધકતાને સર્વ આધાર પાત્રોની હક્કતાપર જ રહેલો છે. કારણકે જો કવિને લેખ કાંઈક નિર્બળ હોય, છતાં પાત્રો સારાં હોય તો તે નિર્બળ લેખને પણ બળવાન બનાવી દીધાવી દે છે; અને તેથી વિરુદ્ધ ગમે તેટલો બળવાન લેખપણું નિર્બળ અને માલ વગરનાં પાત્રોના હાથે તદ્દન મા ચૂં જાય છે. આ કારણથી ચોગ્ય નટ અને નટીઓની એટલી પણ કદર બૂઝવામાં આવે, તેટલી ઓછી છે. આ નાટકમંડળીના કદરહાન માલિકે પોતાની કંપનીની એક પ્રસિદ્ધ અને પ્રભુશ્રી નટી મિસ ચૈપા અથવા જે મિસ એનકાના નામથી વિશેષ વિખ્યાત છે, (તાળીઓ) તેની આજે આવી રીતે કદર બૂઝીને બેનિફિટ નાઇટ આપી છે, તે માટે ખરેખર આપણું સર્વેએ તેમને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપવો ધટે છે. આપણે ધન્યીર્થ કે નટો અને નટીઓને આવા લાભના અનેક પ્રસંગો તેમના માલિકો તરફથી પ્રાપ્ત થઈએ, તેમના આ વ્યવસાયમાંનો ઉત્સાહ વધતો જાય, અને નાટ્યકળા કે જે અત્યારે કેટલેક અંશે અવનતિને પ્રાપ્ત થયેલી છે, તેની પુનઃ એકવાર પૂર્ણ ઉત્થાપિત થાયો ! વળી આપણા દેશમાં કે જ્યાં સ્ત્રીની ભૂમિકા યુરોપિય બળવવાનો રિવાજ છે અને તેથી ધાર્મિક વાર રંગભૂમિપર સ્ત્રીત્વનો વધ થતો જોવામાં આવે છે. ત્યાં જે સ્ત્રીઓ હિંમતથી આગળ પડી આ નાટકના ધંધાને સ્વીકારી નાટ્યકળાની સંપૂર્ણતાના મુખ્ય સાધનસ્વરૂપ થાય છે, તેવી સ્ત્રીઓ-નટીઓ-ને તો વળી નટો કરતાં વધારે ઉત્તેજન આપવાની આવશ્યકતા છે; કારણ કે, એવી સ્ત્રીઓ આ વ્યવસાયમાં વિશેષ સંખ્યામાં જોડાશે અને તેથી એ કામગીરી ભૂતિ વિનાની જે રંગભૂમિ સ્મરણપ્રદ્ય હોય છે તે સ્વર્ગપ્રદ્ય હોય. આપણા શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે ‘યદં તુ યદિષ્ઠીદીને કાન્તારાદતિરિચ્ચતે’ એટલે કે, યદિષ્ઠી વિનાનું ચુંદ અરણ્ય કરતાં પણ વધારે ભયાનક છે; મારું તો એમ માનવું છે કે, જ્યાં સ્ત્રીનો નિવાસ નથી, તે ભૂલેને નંદનવન હોય, છતાં સ્મરણ કરતાં પણ વધારે ભયંકર છે અને સ્મરણમાં પણ જો સુંદરીનો સહવાસ હોય તો તે સ્મરણ નંદનવન કરતાં પણ વધારે સ્મરણીય છે. તો પછી રંગભૂમિના મૂળ શૃંગારસ્વરૂપ સ્મરણી જ જે રંગભૂમિપર ન હોય, તો તે રંગભૂમિ એટલી આકર્ષક અને મનોહર ન જ રહી શકે, એ સ્વ-

બાવિક જ છે. આપ સર્વ રસિક હોવાથી મારી માર્મિકતાને સારી રીતે સમજી શક્યા હશે જ, એટલે વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. હવે વધારે વેળાને વ્યય ન કરતાં હું મારા આજના કાર્યની સમાપ્તિ કરીશ.” એમ બોલી તેમણે મને સંબોધી કહ્યું કે:- “મિત્ર મૈનકા ! તમને આજની આ પંદરસો રૂપિયા આવકની પસં અને બેચાર શુભેચ્છકો તરફથી આવેલી ખંડડી, વીંટી, સુડી તથા શાલ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ આદિ મારા હાથે અર્પણ મને બહુ જ હર્ષ થાય છે અને હું ઇચ્છું છું કે, તમે પોતાની કળામાં ઉત્તમિ મેળવતાં રહો, અને તમને આવી અનેક એનિક્સિટ નાઈટા મળવાને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાયો,” આમ કહી તે પસં અને વસ્તુઓ આપવા સાથે પ્રમુખ સાહેબે મારા ગળામાં ઝૂલોને હાર પહેરાવ્યા. મેં પ્રમુખ સાહેબ, મારા શેઠ અને પ્રેક્ષકોને ઘટતા શબ્દોમાં આભાર માન્યો અને છેવટે પ્રમુખ સાહેબ તથા અન્ય ગૃહસ્થોને હારતુરી અર્પણ, પ્રમુખને માલિક તરફથી હપકાર મનાવા સાથે મેળાવડો બરખાસ્ત થયો અને નાટકને આગળ લંબાવવામાં આવ્યું.

પ્રમુખ સાહેબ અને તેમના લાગતા વળગતા ખીબ પાંચ પંદર માણસોમાટે ચાહેકોંકીની અંદર જાદી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી, એટલે તેમને ત્યાં બેસાવ્યા અને રથુનંદન શેઠને કોંકીને કપ મેં મારા હાથે જ આપ્યા. એ વેળાએ પણ તેમણે મારી સુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી અને ખાસ બાર આપીને કહ્યું કે:- “મિત્ર મૈનકા ! તમારી નાટ્યકળાથી હું બહુ જ પ્રસન્ન થયો છું, અને તે એટલી હદ સુધી કે શબ્દોદ્વાસ મારી તે આંતરિક પ્રસન્નતાને વ્યક્ત કરવા હું સવેશા અસમર્થ છું. અત્યારે તો મારાથી કંઈ અધિક કરી શકાય તેમ નથી, પણ મારો તમને ખાસ આગ્રહ છે કે, તમે એક વાર ખાસ મદ્રાસ આવો એટલે ત્યાં મારાથી જે કંઈ બની શકે, તે સર્વ હું તમારા મટે કરીશ. આ હ્યો મારા નામનો કાર્ડ,” એમ કહીને તેણે પોતાના નામનો કાર્ડ મારા હાથમાં આપ્યો.

“આપ જેવા લક્ષ્મીપુત્રોની અમો અબળા જાતિ અને તે પણ વળી નાટકમાં નાચનારી નદીઓ પ્રતિ આટલી બધી હંડી લાગણી છે, એ ખરેખર અમારાં સદ્બોધ્ય જ કહી શકાય. આપની કૃપા છે તો અમારું કસ્યાણુ જ થવાનું. હું એકવાર અવશ્ય મદ્રાસ આવીશ, અને આપની કૃપાને લાભ લઈશ.” કાર્ડ લઈને મેં એ પ્રમાણેનો વિવેક દર્શાવ્યો.

ચાહે કોંકી લીધા પછી પાછા સર્વ જઈને નાટક જેવા બેઠા. મારા મનમાં તો એવી આશા હતી કે, આટલા મોટા કોઠવાધીશ શેઠ આજે પ્રમુખપદે આવ્યા છે તો અવશ્ય મારાપર ખસે પાંચસેની નવાબિય કરશે. પણ ખસેપાંચસેને બદલે બે પાંચની રકમ પણ જેવામાં ન આવી. પોતાનાં પાંચ સાત માણસો મટે તેમણે જે સીટસ્ રખાવી હતી, તેના પૈસા પણ તલાજ આવ્યા નહિ. આપણે ‘હશે, બજુ કોઈ ન આવ્યું તો ન આવ્યું, પણ પ્રસંગ તો સારી રીતે પસાર થઈ ગયો’ એમ ધારીને સંતોષ માની લીધો. એટલામાં એક આશ્ચર્યકારક બનાવ બન્યો. એક દમણીયો દરજી સ્મૉલ કોનિસ કોર્ટનો સમન્સ લઈને બેઠીક સાથે આવી લાવ્યો અને રથુનંદન શેઠને તે આપવાની ધાંધલધૂંધલ કરવા લાગ્યો, જો કે શતની વખતે સમન્સ આપવાનો સાધારણ નિયમ નથી, પણ તેની ખાસ

પરવાનગી મેળવી એટ્રીડેવીટ કરીને તે દરજ્જા રાતે નાટકમાં સમન્સ લાવ્યા હતાં અને તે એટલામાટે કે મુંબઈમાં આવ્યા પછી શેઠે પોતાની સ્ત્રીમાટે તેની ખાસે કેટલાંક પોલાંકાં સીવડાવ્યા હતાં અને સાડીઓપર કિનારીઓ મૂકાવી હતી, અને બિલ ચૂકવતાં શેઠના પેટમાં ચુંક આવતી હતી, એમ પાછળથી જણવામાં આવ્યું. શેઠ ગબરાયા, એક મિત્રદ્વારા તે દરજ્જાને સમન્સની લફર પતાવી નાખ્યું અને પછી મનમાં જરાક ઓછા લાગવાથી પોતાના માણસો તથા મિત્રોને લઇને તરત તેઓ પોતાના ઉતારે આવ્યા તથા મોટામોટા માણસોની જ્યાં આવી હાલત હોય, ત્યાં સાધારણ સ્થિતિના લોકોપર સ્મૌલ ફાનિસ ફાર્ટના સમન્સની બલવર્ણીઓ થાય, તો તેમાં શી નવાઇ વારુ? એ તો દુનિયા એમ જ આવે છે.

બીજે દિવસે સાંજે દ્વારિકાચંદ્ર શેઠનો માણસ આવ્યો અને તેણે મને પચીસ રૂપિયા આપીને કહ્યું કે:—“આ રૂપિયા પચીસ રશ્યુનફન શેઠે મોકલ્યા છે તે ક્યો.” બાગલા ભૂતની લગાડી જ સહી, એ ન્યાયથી મેં પચીસ રૂપિયાનો પશ્ચુ આનંદથી સ્વીકાર કરી લીધો અને તે પશ્ચુ વળી મોટા ઉપકાર સાથે. કેટલાક દિવસ પછી એક દિવસ નાટક જોવા આવેલા દ્વારિકાચંદ્ર શેઠ સ્ટેજપર આવ્યા અને તેમણે જણાવ્યું કે, એ પચીસ રૂપિયા પશ્ચુ તેને કેટલું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે માંડમાંડ તેણે કાઢ્યા હતા. અસ્તુ.

અર્થાત્ બેનિફિટ નાઇટથી પંદરસો રૂપિયા રોકડા અને ત્રણસેંથી સાડા-ત્રણસેંની બીજી ચીજો મળી કુલ રૂપિયા સાડા અઠારસેંની આવક થઈ; તેમાંથી રૂપિયા દોઢસેં હસ્તપત્રકે ખેંડ અને ફૂલપાનથી નાટકરાજાને મુંગારવા વગેરેના ખર્ચના જતાં રૂપિયા સત્તરસેં મારી પેટીમાં પડી ગયા અને આગળના રૂપિયા હજારેક મારી પાસે હતા એટલે સત્તાવીસસેં રૂપિયા કોઈ સારા શાકુકારની પેટીપર અથવા તો કોઈ સારી બેન્કમાં અમુક મુદતને માટે બ્યાળે રાખવાનો મારો વિચાર થયો અને તે વિચાર મેં મારી પડોસમાં રહેતા એક બાદિયા ગૃહસ્થને મારી માતા દ્વારા જણાવ્યો. પશ્ચુ તે બધા ગૃહસ્થ એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે:—“બાઈ! આજકાલ એવો ખરાબ વખત આવે છે કે, ગમે તેવી ધીકતી વેપારી પેટી કે મોટી બેન્ક ક્યારે દીવાળું ફુંકશે અને ક્યારે ફડવામાં જશે, એ વિષે નક્કી કાંઈ પશ્ચુ કહી શકાયું નથી. આજકાલ એવા દાખલા ઘણા બને છે કે, ગઈ કાલે સાંજ સુધી અમુક પેટીએ બજારમાં બિજનેસ કર્યું હોય અને આજે સવારમાં દરવાજાપર સીલ મરાઈ જાય; તેમજ જે ભિલે ગઈ કાલ સુધીમાં નાણાં ડિપોઝિટ રાખ્યાં હોય તેનું આજે સવારમાં દીવાળું ફુંકાયલું જાહેર થાય આ કારણથી કેક બિચારા ગરીબચુરબા પૈસા પૈ વગરના થઈ ગયા છે, અનેક વિધવાઓ કે જેઓ પોતાના પૈસાના બ્યાજપર ગુજરાન ચલાવતી હતી, તેઓ ભૂખે મરતી નિરાધાર બની બેઠી છે તથા ઘણા પૈસાદારો કંગાલ અવસ્થામાં આવી પડ્યા છે. એટલે હું ક્યાંય પશ્ચુ હાલ તુરત પૈસા મૂકવાની તમને બલામજૂ કરી શકતો નથી; કારણ કે, જો તમારી પાસે લાખ પચાસ હજારની પુંજ હોય અને એ ત્રણ હજાર જય તેાય ચિંતા નહિ; પશ્ચુ આ તો જે જ્યાં તો ધરતી ધરવખરી જવાનો જ હિસાબ થાય અને તમારી હાલત ધોળીના કુતરા જેવી જ થઈ જાય. એના કરતાં કાં તો સાડાત્રણ ટકાની પરમેસરી લો અથવા નાણાં ધરમાં

રાખી મૂકે અથવા દાગીનો કરાવે. એથી કદાચિત્ વ્યાજ નહિ આવે, પણ મૂળ રકમ તો જળવાઈ રહેશે. જોખમમાં ઉતરવાનું કામ તમારું નથી. માત્ર એક મુંબઈ બેન્ક સારી છે પણ ત્યાં વ્યાજ નામમાત્રનું જ મળશે એટલે મૂકવું ન મૂકવું બરાબર છે. છતાં પૈસા સંભાળવાની ખટખટથી બૂચવું હોય અને દાગીના ન કરાવવા હોય તો વ્યાજનો લોભ ન રાખતાં નાણાં મુંબઈ બેન્કમાં જ મૂકા.” અંતે તેની મદદથી એ નાણાં મારા નામે મુંબઈ બેન્કમાં મૂકવામાં આવ્યાં એટલે ધરમાંથી જોખમ દૂર થતાં અમે એક પ્રકારની ચિંતાથી મુક્ત થયાં. પૈસા જેમ સુખદાયક છે તેમ તેમને સંભાળવામાટે પીડા પણ તેટલી જ ભોગવવી પડે છે, એનો મને આજે પ્રથમવાર જ પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળ્યો.

* * * * *

બેનિફિટ નાઇટના નાઇટને વળતે દિવસે રાતે હું નાટકશાળામાંની સ્ક્રમમાં ન્યાં મેં થૂસુફને રાખ્યો હતો ત્યાં તેને મળવા ગઈ. થૂસુફ બહુ જ અસ્વસ્થ અને બેચેનીની હાલતમાં હતો. હું ત્યાં ગઈ ત્યારે તે કાચપર પડ્યો હતો અને “યા ખુદા! યા દસ્તગીર!” એવા શબ્દો તેના મુખમાંથી નીકળ્યાં કરતા હતા. મને આવેલી જોઈને તેણે હઠીને બેસવાનો ચત્ત કર્યો પણ એમ કરતાં તેને બહુ જ દુઃખ થતુ હોવાં જોઈએ, એમ મારા જોવામાં આવ્યું એટલે મેં તેને કહ્યું કે: “થૂસુફ, તમારાથી ન ઠી શકતુ હોય તો બલે કાચપર સૂતી રહો, હું કુરસી લાવીને તમારી પાસે બેસું છું અને તમારી વાત સાંભળું છું. તમે પહેલાં એ તો જણાવો કે, તમને એવો તે શો અને કયો ભયંકર રોગ લાગ્યો પડ્યો છે કે, જેણે તમારી આવી ભયાનક દુર્દશા કરી નાખી છે?”

“એંપા, હું શું કહું મારાં કુટુંબ-મારા દુરાચાર-નું વર્ણન કરતાં પંજી મને શરમ આવે છે; પણ હવે કહાં વિના છૂટકો નથી; કારણ કે, હું તારો બેવફા આશક હતો અને મારી બેવફાઈનો ખદ્દો મને બરાબર મળી ચૂક્યો છે, એ તને જણાવવામાટે તો હું આટલી જહેમત લેવાની આવી હાલતમાં તારા દરવાજા સુધી આવી પહોંચ્યો છું. તુ મને ધિક્કારીશ કે મારા નામપર લાનત વર્ષોવીશ, એની હવે મને જરા પણ દરકાર નથી; કારણ કે, હવે જીવવાની આશા મારા હૃદયમાં રહી જ નથી. હું જે રોગ બહુજનગામિની રોગિણ વેશ્યાના સમાગમથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તમારા આયુર્વેદિકમાં વિસ્ફોટક, યુનાનીમાં બાદકિરંમ તથા અંગ્રેજીમાં સિક્સિસના નામથી ઓળખાય છે, તે મહા દુષ્ટ અને ચેપી રોગથી પીડાઈ છું અને તેનાં મૂળિયાં મારા શરીરમાં એટલાં બધાં ઉડાં જતરી ગયાં છે કે, હવે એ રોગથી મુક્ત થવાનો મારામાટે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે જરા પણ સંભવ નથી.” થૂસુફે અટકી અટકી અને વચ્ચે વારંવાર નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું.

“આટલી હદ સુધી નિરાશ થવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. અહીં મુંબઈમાં ઘણા હુશિયાર ડૉક્ટરો છે. તેમાંના કોઈ ડૉક્ટરને તમારા ઉપચારનું કાર્ય સોંપીશું તો આશા છે કે તમે સારા થઈ જશો. એ તો બધું થઈ રહેશે, પણ આ રોગ તમને ક્યાંથી અને કેવી રીતે થયો, એ હું જણાવવા માગું છું.” એંપાએ પાછો તેનો તે જ સવાલ ખીજ વાર રજૂ કર્યો.

“એંપા! આપણો જેવો અને જે સંબંધ ચાલતો હતો, તેટલામાં જ સંતોષ

માની તે સંબંધને જળવીને હું બેસી રહ્યો હોત, તો આજે આમ રીવાઝ રીવાઝને ફતરાના મોતે મરી જવાનો પ્રસંગ મારા મનિ આવત નહિ. પણ ‘અજ પછતાનેસે હાસિલ કયા, જળ ચિડિયા યુગ ગઈ ખેત’ જે યવાનું હવું તે યદ્ ગયું છે, એટલે હવે એનું નજીસસ્થી વર્ણન કરતાં મારા જિગરનો ઘા પાછો તાલે થશે અને જેનાપર એક વાર તે પોતાના જીવનને એવારી નાંખ્યું હવું, તે તારો મૌશુક આટલી હદ સુધી નાહાન, બેવકુફ, કમીનો તથા બાન્સરી છે એમ જાણીને તારા હૃદયમાં પણ નવીન આઘાત થશે અને તે તને હાનિ પહોંચાડશે. એટલામટિ જે વાતને આટલેથી જ માંડી વાળે તો વધારે સારું. એકવાર મારી વફાદાર અને જાનિસાર આશક અંપાનું મોહું જોવાની અને તેની સાથે ચાર વાતો કરવાની મારી જે તમન્ના હતી તે બારીતાલાએ પૂરી કરી છે, એટલે હવે મોત આવી જાય તો તેનો મને ગમ નથી.” આટલું બોલતાં તો એકદમ તેના જીવમાં ગભરાટ થવા લાગ્યો, વેદના અસહ્ય થવાથી તેણે એક ભયંકર ચીસ પાડી અને થોડી વારમાં જ બેહોશ થઈ ગયો.

તેની ચીસ સાંભળી નીચે બેઠેલા અમારા શેકજી ઉપર દોડી આવ્યા અને યુસુફની આવી હાલત જોઈને ગભરાઈ ગયા. તેમણે મને કહ્યું કે:—“અંપા આને તો હવે હૉસ્પિટલમાં મોકલી આપીએ તો સારું; કારણ કે, જે અહીં કાંઈ વિપરીત પરિણામ આવશે, તો આપણી વિલક્ષણ અવસ્થા થઈ પડશે.”

“તમે ચિતા ન કરો. અત્યારે તો મારા ખર્ચે કોઈ સારા ડૉક્ટરને બોલાવી મંગાવો અને અંપતા ઇલાજ કરાવો. જરાક તબિયત ઠીક થશે એટલે એક કે બે દિવસમાં હું એમનામટિ બહાર રહેવા વગેરેનો બંદોબસ્ત કરી લઈશ, અને જે કાંઈ વિપરીત પરિણામ આવશે તો પણ જોઈ લેવાશે. તમારા હૃદયમાં આટલી જ અનુકંપા છે કે?”

શેકજીપર પ્રથમથી જ મારો પ્રભાવ પડી ગયેલો હોવાથી મારી સામે કાંઈ પણ ન બોલતાં તરત તેમણે ડૉક્ટરને બોલાવવામટિ માણસને દોડાવ્યો અને હું યુસુફને શુદ્ધિમાં લાવવામટિ જલસિન્ન તથા વીજનપવન આદિ સાધારણ ઉપચાર કરતી ત્યાં જ બેસી રહ્યો.

—૭૭૭૭૭૭—

પ્રકરણ ૨૯ મું

મોતના પંજમાં ?

લગભગ પોણા કલાકમાં માણસ ડૉક્ટરને લઈને પાછો આવી પહોંચ્યો. એ વેળાએ યુસુફ જે કે થોડો ઘણો શુદ્ધિમાં હતો, છતાં અલ્પાંપિ પૂર્ણ શુદ્ધિને મેળવી શક્યો ન હતો. ડૉક્ટર એસ્કરીના ટ્રેમન કેથોલિક ધર્મને પાળનારો હતો, પણ તેના આહુકો બહુધા હિંદુ હોવાથી અને તે હિંદુઓ સાથે હમેશાં ગાઢ ચરિત્ર્યમાં આવતો હોવાથી હિંદુઓ સાથે બહુ જ પળોટાઈ ગયો હતો, અને તે એટલી હદ સુધી કે આઘો હિંદુ જ બની ગયો હતો. ગુજરાતી ભાષા તે બહુ સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ બોલી શકતો હતો. પોતાના ડૉક્ટર તરીકેના વ્યવસાયમાં નામાંકિત અને દક્ષ હોવા ઉપરાંત ઉદારતા, સહનશીલતા, શાંતિ અને નિઃપ્ર-હતા એ જે વૈભ, હકીમ કે ડૉક્ટરના સુખ્ય સદ્ગુણ મનાય છે, તે સદ્ગુણોને

પણ તેનામાં પૂર્ણ નિવાસ હતો. ઘણીકવાર એ કાઠી ગરીબ દર્દીને ત્યાં જવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય અને તેના ઘરની હાલત નબળી જોવામાં આવે, તો તે તેની કાયદાસરની ફી આપવા તૈયાર છતાં તે ફી તે લેતો નહિ; એટલું જ નહિ, પણ એ દર્દી વધારે તંગ હાલતમાં હોય તો તેનો મફત ઉપચાર કરવા ઉતરાંત પોતાના ખીસામાંથી તેને બીજી પણ બનતી મદદ આપતો હતો. આવી ઉદારતા, અનુકંપા, મૃદુમિદ્ધ વાણી, સન્નીતિ તથા સુશીલતાના ચોગે હિંદુઓમાં તે એટલો અધો પ્રિય થઇ પડ્યો હતો કે, સહજ સ્વભાવે મહિને તેને હબ્બર પંદરસોની આવક થયા કરતી હતી, અને એના દવાખાનામાં એકવાર આવેલું માણસ પછીથી બાંચે જ બીબ ડૉક્ટર પાસે જવાની ઇચ્છા કરતું.

“કેમ મિસ એનકા, મને અત્યારે ઉતાવળે સામાટિ બોલાવ્યા છે? શું તમારી તબીબીત બગડી છે? તેમ દેખાતું તો નથી.” ડૉક્ટરે હું યૂસુફના ઓરડાની બહાર જ્યાં ડૉક્ટરની વાટ જોતી હોય હતી ત્યાં આવતાંની સાથે જ મને સંબોધીને પૂછ્યું.

“નહી ડૉક્ટર, ઈશ્વરની કૃપાદૃષ્ટિ અને તમારા જેવા હોંશિયાર ડૉક્ટરની મહેરબાનીથી હું સર્વ મકારે સારી છું. પણ આ કંપનીના એક નામઝિત એક્ટર અને મારી સાથે ઓળખાણનો ગાઠ સંબંધ ધરાવનાર એક પુરુષ બચંકર રોગથી પીડાય છે કે જે રોગનું નામ હું હિચ્ચારી શકતી નથી. આપ ડૉક્ટર છે એટલે તપાસી જોતાં તે રોગ તરત આપના જાણવામાં આવી જશે. મારી માત્ર એટલી જ ખાસ માર્શન છે કે, તેને અત્યારે જે અસહ્ય વેદના થાય છે, તેમાં ઘટાડો થાય અને તેને આરામ મળે, એવો કોઇ પણ ઉપચાર તત્કાળ થવો જોઇએ.” મેં જરા શર્માધને કહ્યું.

“કે જે રોગનું નામ હું હિચ્ચારી શકતી નથી” એ મારા માર્મિક શુબ્દોથી અનુભવી ડૉક્ટરે મનમાં રોગની કલ્પના કરી લીધી, એમ તેની મુખમુદ્રામ થયેલા પરિવર્તનથી હું જાણી શકી. તેણે કહ્યું: “વારુ ત્યારે, તમે અહીં બહાર જ બેસો, અંદર જઇને હું તેના રોગની પરીક્ષા કરું છું.”

હું બહાર એક કુરસીપર દરવાજા પાસે જ ડૉક્ટરના બહાર નીકળવાની અને યૂસુફ બચમાં છે કે નિર્ભય છે એ તેના મુખથી જાણવાની વાટ જોતી આવુરતાથી બેસી રહી. લગભગ અડધા કલાક પછી ડૉક્ટરે બહાર નીકળીને ઉતરી ગયેલા અહેરાથી કહ્યું: “બાઈ, ગમે તે જાતિના રોગના નામનો હિચ્ચાર કરવામાં કે તેની હકીકત સાંભળવામાં ત્રી કે પુરુષને સરમાવા જેવું કંઈ પણ નથી. આવા રોગોને પ્રથમ જ્યારે તે સાધ્ય અવસ્થામાં હોય ત્યાં સૂધી ખાંડી લગ્ગનથી ક્ષુપાવવામાં આવે છે અને નીમ હકીમાની દવા કરવામાં આવે છે, તેથી છેવટે રોગ વિકૃત અને અસાધ્ય થતાં ઘણાક તરણો આવી દુર્દશા ભોગવી આકાળ મરણને વશ થાય છે. મારે હું જે કહું છું તે ધ્યાનથી સાંભળો; શું તમે એ કહેવત નથી સાંભળી કે, ‘કોઇ પણ રોગ થયો હોય તો પર્વતની ટોચે ચઢી તેનો જૂમ મારીને પ્રકાશ કરવો’ કે તત્કાળ કોઇ સાંભળી શકે અને તેનો ઉપચાર થઇ શકે? આ માણસને સિફિલિસ નામનો બચંકર અને ચેપી રોગ લાગુ પડ્યો છે અને તેણે અત્યારે મહાભયાનક સ્વપ્ન ધારણ કરી લીધું છે. ઈશ્વર એટલું બધું પ્રસરી ગયું છે કે

જનનેન્દ્રિયના સમસ્ત ભાગને જે વાઢકાપથી કાપી કાઢવામાં આવે અને તે પ્રયોગ ફોલેમંદ નીવડે તો જ એના જીવવાની કાંઈક આશા રાખી શકાય ! પણ એમાં સવાલ એ છે કે, એમ કરવાથી પુરુષ તરીકેની એની જિંદગી નકામી થઈ જશે. પણ જે આમ કરવામાં નહિ આવે, તો સડાનો ઉપરના ભાગમાં પ્રવેશ થતાં મહાવેદંકા વેડીને થોડા વખતમાં કદાચિત્ એ મરી જશે. એની જે શસ્ત્રપ્રયોગ કરાવવાની ઇચ્છા થાય, તો તેમણે લગભગ ચારસેં કે પાંચસેં રૂપીયાનો ભોગ આપવો પડશે, અને તેમાં પણ પાછો એ શક તો ખરો જ કે, કદાચિત્ પ્રયોગ ફોલેમંદ ન પણ ઉતરે. એની જે ઇચ્છા હોય તે મને જણાવજો.”

મારી આંખોમાંથી યુસુફની આવી બચકર અને અંતિમ અવસ્થાની વાત સાંભળી આંસૂનાં બે ચાર ડીપાં ખરી પડ્યાં. છતાં મારા તે ખેદને છુપાવી મેં ડૉક્ટરને કહ્યું:—“ડૉક્ટર, તમે એક બહુ જ ઉદાર અને ગરીબાપર હમેશાં દયા રાખનાર ડૉક્ટર હોવા છતાં એક બિલકુલ સુફલિસ માણસ પાસેથી ચારસેં કે પાંચસેંની મોટી રકમ મેળવવાની આશા રાખો છો, એ જાણીને મને અન્યથા થાય છે !”

“નહિ, મિસ મેનકા. મને આવો યોગી ધારી યેવામાં તમારી ભૂલ થાય છે. જે એ માણસ ખરેખર જ ગરીબ હોય, તો મારી પોતાની મેહનતનો હું એક પૈસો પણ લેવા માગતો નથી. પણ જે ખાનગી વાઢકાપ કરાવવી હોય તો આ પ્રયોગ બચબચો હોવાથી અને એમાં દર્દીના જીવવા મરવાનો સવાલ હોવાથી બીજા કોઈ પણ સારા યૂરોપિયન સર્જનને સાથે રાખ્યા વિના મારા એકલાથી તે કરી શકાય તેમ નથી. એટલે તે સર્જનને જે એછામાં એછી રકમ આપવી પડે અને પ્રયોગ થઈ એટલી બીજી માવજતનો જે ખર્ચ થાય, તેનો થોડામાં થોડો આંકડો જ મેં તમને કહ્યો છે. આવા મોટા શસ્ત્રપ્રયોગોમાં તો કેટલીકવાર જે દર્દી સારી હાલતવાળો હોય, તો હજારોની હોળી થઈ જાય છે. જે આટલો પણ ખર્ચ કરવાની એની કે તમારી શક્તિ ન હોય, તો સર જમરોહળની હોસ્પિટલ અથવા તો ગોલ્ડનફોલ્ડ તેજપાળની હોસ્પિટલ જેવાં ધર્મીદા ખાતાંમાં એ કાર્ય પૈસા વગર થઈ શકશે. હાલ તરત હું એક દવા મોકલું છું તેથી એને ઉધ આવવી જવાથી વેદના નહિ જણાય, પણ તેથી કાંઈ વધારે ફાયદો થવાનો નથી. વારુ ત્યારે હવે હું રજા લઉં છું, માણસને મોકલો; બીજું કાંઈ કામકાજ હોય તો ફરમાવજો. એ ઓપરેશન કરાવવું હોય તો વિલંબ ન થાય તેમ કરજો.” એટલું બોલી તે બહો ડૉક્ટર ફી કે મારીબાહુ લીધા વગર જ એમનો એમ આસ્થા ગયો.

ડૉક્ટરને લાંબી આવેલી દવાના બે ભાગ પાયા પછી યુસુફને ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ અને ત્યાર પછી એક માણસને તેની સારવારમાટે રાખી, જે જમર પડે તો એકદમ ગાંઠી કરી મને બોલાવવા આવજો એવી સૂચના આપી હું ઘેર આવી ગઈ. આજે મને ખાવાનું પણ ભાણ્યું નહિ, અને જિજ્ઞાસામાં પડવા છતાં નિદ્રાદેવીએ પણ મારાપર કૃપા ન કરી. હાલના આલતા કાળ વિષે મારા મનમાં અનેક પ્રકારના વિચારો લૂહાવવા લાગ્યા. જેના રાજ્યમાં સૂર્યનો કદાપિ અસ્ત થતો નથી, એવી મહામતાપી અને પ્રભાવશાળી ન્યાયમિત્ર સિટિશ ગવર્નમેન્ટની ઇન્સાફની અદાલતોમાં જે છેવટ સૂધી ચીવટ રહીને લડવામાં આવે, તો ઇન્સાફ તો મળે છે; પણ તે ઇન્સાફની કીમત બહુ જ મોંઘી હોવાથી જિજ્ઞાસા ખરીબે.

તે ઇન્સાફને મેળવવાની હિમત સુઝાં પણ કરી શકતા નથી અને પ્રતિપક્ષી તરફથી થએલા અન્યાયને મૂકે મોઢે સાંજી બેસી રહે છે. સોલિસિટરો અને બેરિસ્ટરોની બચેકર ફી તેમજ કોર્ટબર્ચની ચેલીઓ ભરી બરીને કલહાર આપવાની વેતરણ હોય, તો જ ઇન્સાફ મેળવવાનું નામ લઈ શકાયને ? એ જ પ્રમાણેની કોઈ બચેકર રોગથી પીડાતા પૈસા વગરના ગરીબ ફર્ફીની હાલત પણ સમજી લેવી. જો કોઈ સારા ખાનગી ડોક્ટરનો ઉપચાર કરાવે, તો તેની રોજની એકવારની સુલાકાતના દશ કે વીસ રૂપીયા ફીના અને દોઢ બે રૂપીયા ગારી-ભાડાના તેમજ દવાની કીમતના પૈસા આપવાની તેની શક્તિ હોતી નથી, અને જો તે એવા ખરીબામટિ ધનાઢ્ય નાગરિકોએ ખોલેલી અને પછીથી સરકાર હસ્તક આલતી સાર્વજનિક ધર્મોદા હોસ્પિટલનો લાચારીએ આશ્રય લે, તો ત્યાં તેની સારી સારવાર ન થવાથી છેવટે મરણુ વિના તેનામટિ રોગથી મુક્ત થવાનો બીજો કોઈ ઉપાય રહેતો જ નથી. કદાચિત્ પચાસ સોની હોળી કરવા જેટલી સત્તા હોય, તો વળી હોસ્પિટલમાં થોડો ધણી આરામ મળી શકે છે; પણ જેની પાસે એટલી ગોઠવણ પણ ન હોય, તેની દુર્દશાનું તો કંઈ પૂછવું જ નહિ. ચૂસુફના કારણથી આ વળી વિશ્વનો એક નવો અનુભવ મને પ્રાપ્ત થયો.

પ્રથમ જ્યારે ચૂસુફ આવ્યો, ત્યારે તો મારો એવો જ વિચાર હતો કે, જે ખર્ચ થાય તે કરી એને પાછો સાળે તાળે બનાવી, સમજવી પડતી પાછો એના દેશમાં મોકલી દેવા કે જેથી બાવિ વિકારવશતાને સંભવ જ ન રહે; છતાં ધારો કે, તે પાછો નાઠ્ઠની નોકરીમાં અમારી કંપનીમાં જ ભેડાઈ જાય, તો પણ મારે તો નોકરી છોડી જ દેવાની હતી એટલે તે વિશેની પણ મને વધારે ચિંતા ન હોતી. એનામટિ મારે જે કંઈ હવે કરવાનું હતું તે કેવળ પરોપકારના ભાવથી જ, તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના વિકારનું બીજ સમાયલું નહોતું. પરંતુ ડોક્ટરના મુખથી જ્યારે એમ જણવામાં આવ્યું કે, ઓપરેશન કરવાથી એ કદાચિત્ જીવતો રહેશે તો પણ પુરુષના અવતારમાંથી તો ખાતલ થઈ જશે અને નહિ તો મરી જ જશે; ત્યારે હવે એના રોગને મટાડવા પાછળ પૈસાની વધારે હોળી કરવાના વિચારને મેં માંડી વાળ્યો, અને આ બધી વાત ચૂસુફને ખુલ્લે ખુલ્લી જણાવ્યા પછી જો તેને જીવીને નપુંસક તરીકે પોતાના આયુષ્યને પૂરૂ કરવાને વિચાર હોય, તો તેને હોસ્પિટલમાં રાખનાના અને ત્યાં બીજ સગવડ કરી આપવાના નિશ્ચયપર હું આવી લાગી. રાતે ત્યાંથી માથુસ મને બોલાવવા મટિ આવ્યું નહિ, તેથી મેં કલ્પના કરી લીધી કે, ચૂસુફની રાત્રિ નિદ્રાના વિશ્રામમાં જ વીતી હશે. સવારમાં ચાહે નાસ્તો લઈ હું પાછી નાઠ્ઠશાળામાં ગઈ અને જોયું તો ચૂસુફ વરતનો જ જગેલો હતો અને આગલા દિવસ કરતાં તેની વેદનામાં કેટલોક ઘટાડો થઈ ગયો હતો. તેના શરીરના અમુક સડા અંબેલા બાગમાંથી દુર્ગંધ એવો તો તીવ્ર ઉડતો હતો કે પાસે બેસી શકાય તેમ નહોતું, છતાં આનિનું લેશ માત્ર પણ ચિદ્દ ન દર્શાવતાં હું તેનાથી બે ત્રણ ફીટ દૂર કુરસીપર બેઠી. ડોક્ટરે આગલે દિવસે મને જે કંઈ કહ્યું હતું તે સર્વ ચયાસ્થિત તેને કહી સંભળાવ્યું અને છેવટે પૂછ્યું “બોલો ત્યારે હવે તમારો આ ખાતલમાં શો ઘરાદો છે ?”

“એંપા, મારો ઇરાદો હવે આ દુનિયાને છેલ્લી સલામ કરી તે દાદગરના દરબારમાં જઈ, મારા અજીમ ગુનાહોની તોળા કરી, તે કરીમ અને રહીમ પરવર-દિગારની મોઆફી માગવાનો છે. આવી હાલતમાં જીવવાથી નિંદગીનો શો લુલ્ક મળવાનો હતો ? અને હુલ્દ વગરની નિંદગી શા કામની ?” ચૂસુફે અતિશય દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખીને નિરાશાદર્શક ઉત્તર આપ્યું.

હું નિરૂત્તર રહેવાની અવસ્થામાં આવી પડી. કેટલીકવાર સૂધી મને કાંઈ પણ ન બોલની ભેધને ચૂસુફે કહ્યું:—“કેમ એંપા ! કાંઈ જવાબ નથી આપતો ? ખરી સલાહ આપવાનો વખત તો આજ છે.”

“શો જવાબ આપું ? મરણ પર્યંત હૃદયમાં આઘાત કરનારી અને જીવતાં છતાં મુવાની હાલતમાં લાવી મૂકનારી નિંદગીને ટકાવીને જીવો એમ પણ જેમ મારાથી કહેવાણું નથી, તેમ જ તમે હાથે કરી નિંદગીનો ભોગ આપો અને આ દુનિયાને હંમેશને માટે છોડી ચાલ્યા જાઓ, એવી અશુભ વાણીનો પણ ખાસ તમારા સંબંધમાં મારાથી ઉચ્ચાર કરી શકાતો નથી. આ વખત બહુ જ અણીને છે એટલે બીજા કોઈના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાના વિચારને માંડી વાળી તમારી પોતાની બુદ્ધિ જે માર્ગમાં જવાની સૂચના કરે તે માર્ગનો જ સ્વીકાર કરી લ્યો, તો તે વધારે સારું છે.” છેવટે મેં ત્રિસંકુની અવસ્થા જેવું ઉત્તર આપ્યું.

“એંપા, આ સમય એવો છે કે, આવા કટાકટીના અને છેલ્લા કાળમાં બિલકુલ શયતાની ખસ્તલતના અને ગમે તેવા બેરહમ જલ્લાદ કે કસાઈના હૃદયમાં પણ થોડા ધણા જ્ઞાનનો પ્રકાશ આવી પડે છે અને દુનિયાનું ખરું રૂપ શું છે તે બરાબર નજર આગળ તરી આવે છે. અલારે મારું હૃદય પણ તેવા જ્ઞાનથી કેટલેક વર્ષો પ્રકાશિત થયું છે. એંપા, હું તને હવે માત્ર તારા નામથી, બ્લાહી કે પ્યારી કલા વગર બોલાણું છું, તેનું કારણ એ કે, મારા જેવા એક ચલિત મનના અને બ્રહ્મ પ્રરૂપને હવે તને તેવા સંબોધનથી બોલાવવાનો લેશ માત્ર પણ અધિકાર નથી. ખુદા-તાલાએ આ સંસાર નશ્વર અને ફાણબંધુર હોવા છતાં એમાં એક પ્રકારની એવી તો મુખળ આકર્ષક શક્તિ પ્રેરી દીધી છે કે, તેના યોગે બીપુરુષો મરણની ધટિકા પર્યંત બ્રમણા અને બ્રમણામાં જ રહી જાય છે. તેમાં પણ જેમનું હૃદય વિકારશીલ અને મદનમિય હોય છે, તેઓ તો સાઠ કે સીતેર વર્ષની અવસ્થા થઈ હોય અને માત્ર બધાં શિથિલ થઈ ગયાં હોય, છતાં સુંદર માનસિક વિકારને મહાગાંઠ વાળીને વળગી રહે છે અને ખીંચી કાંઈ કરી ન શકાય તો સુંદરી-ઓની અસ્લીલ ચેષ્ટાઓ કરીને તેમ જ મુખમાંથી વારંવાર અસ્લીલ રાખેદો ઉચ્ચારીને પોતાના માનસિક વિકારની તપ્તિ કરી લે છે. ધારૂંકે, હું આ રાજનો ભોગ ન થયો હોત અને જીવતો રહ્યો હોત, તોપણ એક દિવસ મરણને તો સુખચલો હતો જ. સારું થયું કે મોડું આવનાર મરણ આ ભયંકર રોગનું રૂપ લઈને બેઠું જ આવી પહોંચ્યું અને મારા સુંદર બાહ્યરૂપના ચોગે મારા હાથે જે બીજાં પણ પાપકર્મ થવાનો પૂરો સંભવ હતો, તે આટલેથી જ અટકી ગયો. એંપા, હું એક સાધારણ સ્થિતિનો મનુષ્ય હોવા છતાં મારા રૂપના પ્રભાવથી યોગ્ય કે અયોગ્ય રીતે સારા વૈભવવિલાસ ભોગવી ચૂક્યા છું, એટલે હવે મરણની મારા મનમાં જરા પણ લીતિ નથી. એક રીતે જેમ મારું સૌન્દર્ય મને અક-

કપનીય લોભવિલાસને પ્રાપ્ત કરાવી આપવાનું સાધન થયું છે, તે જ પ્રમાણે મારી આ દુર્દશા અને મારા મરણનું કારણ પણ એ જ છે. મારા હૃદયમાં મારી સુંદરતાનો મદ્દ અતિશય વ્યાપી ગયો હતો, તેને આ કૃતક લગાવીને ખુદાએ ઉતારી નાખ્યો. હવે તારી પાસે મારી માત્ર એટલી જ માગણી છે કે, મારી પાસે અત્યારે કુલ દશ મોહરની પુંજ છે, તે તું લઈને તારા કબ્રમાં રાખ અને મને ભૂદા રહેવાની સગવડ કરી આપ. ઇલાજ ફક્ત એટલો જ કરવાનો કે, અત્યારે મને જો અસહ્ય વેદના ન થાય અને છેવટે સુખશાંતિમાં જ આંખ હંમેશને મટિ મીસાઈ જાય. કદાચિત્ હું આવી હાલતમાં વધારે જીવું અને મારી પુંજ પૂરી થાય તો તારાથી બને તેટલી એક ગરીબને ખચરાત આપતી હોય તેમ ધારીને મદદ કરજે અને મારા મરી જવા પછી ચાર મુસલમાન બાઈઓને બિલાવી મારી લાશને કબ્રસ્તાનમાં પહોંચાડવી દેજે. મારા દેશમાં જઈ મારાં માતાપિતાને આ કાળું મોઢું બતાવવાની અને તેમની આંખો આગળ મરી તેમના હૃદયમાં અસહ્ય આઘાત કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. હું મારાં માતાપિતાનું ઠેકાણું આપીશ. ત્યાં મારા મોત પછી એ ખબર તારથી તેમને મોકલી આપજે, એટલે થયું.”

“હું આજે જ તમારા ભૂદા વસવાટમટિની ગોઠવણ કરી નાખું છું, એ વિશે બે ફિકર રહેજે. હજી પણ મારાથી બનશે ત્યાં સૂધી કોઈ પણ સારા ડોક્ટર, વૈદ્ય કે યુનાની હુકીમને શોધી કાઢી તેના ઉપચારથી તમારી જિંદગી બચાવે ન થાય અને તમે પાછા હતા તેવાને તેવા થઈ જાઓ. એવો પ્રયત્ન કરીશ. પછી તો જે પ્રજા કરે તે બર. આમ આશાનો એકદમ ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી, આશાને તો મરણ સૂધી પણ ત્યાગવી નહિ. ઈશ્વરની કૃપાથી કોઈ ધનવંતરિ મળી પણ આવે અને તમે સાજા પણ થાઓ, તો તેમાં કોઈ અન્યયબી જેઠું નથી.” મેં આશ્વાસન આપ્યું.

“હીક છે, જો એમ બનશે તો તે બારેહકતાલાનો હું મારાપર મેટો એહસાસ થએલો માનીશ અને આઈન્દા પરાઈ ઓસ્તને મા, હીકરી કે બહેન તરીકે જ જાણીશ.” યુસુફે કાંઈક આશાનું ભાન્ડ બતાવીને કહ્યું.

જો કે મારા હૃદયમાં આ રોગ તેને હેવકુમારીના સંગથી લાગુ પડ્યો કે બીજી કોઈ બલાથી, એ રહસ્યને જાણવાની આકાંક્ષા બહુ જ પ્રબળતાથી હજી હતી, છતાં અત્યારે તે અતિશય નિરાશ હોવાથી તે આકાંક્ષાને પૂર્ણ કરવાનું કાર્ય તેના ભૂદા રહેવા પછી અન્ય પ્રસંગપર સુલતવી રાખીને જગ્યાની ગોઠવણ કરવા મટિ જવાની મેં રજા લીધી. જો તે પિલાહુસપર જ રહેશે, તો આસપાસ મુસલમાનોની મોટી વસતિ હોવાથી મારી મદદ ઉપરાંત તેને મારી ગેરહાજરીમાં તેના કોઈ જાતબાઈની પણ મદદ મળી શકશે અને અમારી કંપનીમાંના બિચાર તેના દોસ્ત એકટરો પણ અવારનવાર તેની પાસે જઈ શકશે. એ કારણથી મેં તેને નાટકશાળાની આસપાસ નજીકમાં જ રાખવાનો વિચાર કર્યો. પિલાહુસપર ફ્રેંકફોર્ટ રેડના રસ્તે ‘માલેક બિર્ડીંગ’ નામની એક બિર્ડીંગ આવા વખતમટિ એટલી બધી ઉપયોગી છે કે ન પૂછો વાત. જો કોઈપણ બીજા માળામાં જગ્યા ખાલી ન હોય, તો એ બિર્ડીંગમાં ગયા કે પાંચ દશ જગ્યાઓ અવસ્ય ખાલી મળવાની જ. જો કે એ બિર્ડીંગમાં ચોર, જુગારી, છાકટા, છીનજવા અને કદા-

ચિત્ત બૂલે ચૂકે આવેલા એકાદ બે સારા અને તે પણ ભૂદા ભૂદા અઠારે વર્ણના લોકો વસે છે, જેને કોઈ ન સંધરે તેને આ બિલ્ડીંગ સંધરે છે અને બીજી બિલ્ડીંગો પ્રમાણે નવીન બાંડે જગ્યા લેવા આવેલા પુરુષને 'તમે વાંદો છો કે બાયડી છોકરાંવાળા ?' તેમજ કોઈ પણ સ્ત્રીને 'તમે ગૃહસ્થ સ્ત્રી છો, ધણીવાળાં છો, વિધવા છો કે વેશ્યા છો ?' ઇત્યાદિ પ્રશ્ન કોઈપણ પૂછતું નથી; પુરુષ બાયડીવાળો હોય કે વાંદો, શાકુકાર હોય કે ચોર અને સ્ત્રી ગૃહસ્થ હોય કે વેશ્યા, અહીં તો બાકું આપવાથી કામ. બિલ્ડીંગમાં બધા આવો કચરો બરાયલો હોવાથી ત્યાં ચોરીઓ પણ એટલી બધી થાય છે અને બીજાં કુકર્મો પણ એટલાં બધાં ચાલે છે કે, જેમનું વિવેચન કરતું વ્યર્થ છે. પાંચ દશ ચોરીઓ નાની કે મોટી થવા વગરનો એ બિલ્ડીંગનો મહિનો ખાલી જાય, તો તો તે એક અન્યથા થએલી જ કહેવાય. આ સઘળું જાણમાં હોવા છતાં અનેક કારણોથી મેં એ બિલ્ડીંગમાં જ યુસુફમટિ જગ્યા લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, કારણ કે, યુસુફની જે મિલકત હતી તે તો મારા તાબામાં આવી ગઈ હતી અને બીજું કંઈ વધારે જોખમ તેની પાસે હતું જ નહિ એટલે રાતે આખી રાત બારણાં ખુલ્લાં પડ્યા હોય અને ચોર ધણી થઈને ઘરમાં ઘુસી આવે, તો પણ તે લઈ શું જવાનો હતો, એ હું સારી રીતે જાણતી હોવાથી યુસુફના ત્યાં રહેવામાં કરો વધિ નહોતો.

હું તે બિલ્ડીંગમાં ગઈ અને ભૈયાને પૂછતાં તેણે સાત જોડા (દીવાનખાનું અને ચોરડી એટલે એક જોડા) ખાલી હોવાનું અને તે દરેક જોડાનું તેર રૂપિયા બાકું હોવાનું જણાવ્યું. મેં બધી જગ્યાઓ જોઈ એક જોડા રાખી લીધી અને એક મહિનાનું બાકું કાયદા પ્રમાણે આગળથી આપી ભૈયાના હાથની કાચી રસીદ લીધી અને ભૈયાએ વળી ઇનામની માગણી કરી એટલે એક રૂપિયા તેને પણ આપ્યો. ઇંબ-ઇમાં આ ભૈયાઓનું લાકડું તો ઘણું ખરા માળાઓમાં જોવામાં આવે છે. જ્યારે નવા રહેવા આવો ત્યારે એનો રૂપિયા તો ખરો જ, અને વારતહેવારે જે લઈ જાય તે ભૂદું. પણ એથી જે માળાઓમાં ધરધણી પોતે નથી રહેતા અને સત્તા બધી દશ રૂપિયાના પગારદાર ભૈયાના હાથમાં હોયું છે, ત્યાં બાકુંતોને કેલ્લેક આશર જરૂર મળી શકે છે. આલી અને જનજન ખંત રાખીને તે સાફ રખાવે છે, કોઈવાર પૈસાની અગવડ હોય ને બે મહિનાનું બાકું અહીં અંતુ હોય તે પણ વધારે સત્તામણી નથી કરતો અને કોઈવાર એકું જ કાંઈ કામ પડે તે અડધી રાતે જ જ કરતો દોડી આવે છે. એ તો જ્યાં જુઓ ત્યાં સુખ અને હુંખ સાથે જ જોડાયલાં દેખાય છે. અસ્તુ.

ધર તો બાંડે રાખી લીધું; પણ બીજી બધી જોઈવણ મારાથી તે ને તે જ દિવસે કરી શકાઈ નહિ અર્થાત્ બીજે દિવસે ખાટલો, બિછાનું, બે ત્રણ સાક્ષી કુરસી અને પાણી વગેરેનાં જોઈતાં સાધનો તથા એક નાનું ગોળ ટબલ વગેરે વસ્તુઓ ત્યાં મોકલી આપી. રાંધવામટિ થોડાંક એલ્યુમીનમનાં વાસણો પણ ખરીદી લીધાં; કારણ કે, જનજનો ખોરાક યુસુફને ચાલે તેમ ન હોવાથી ઘરમાં રાંધવાની ખાસ અગત્ય હતી. એક મુસલમાન બાવચીને પણ ખાતું પીતું ને

સાત રૂપીઆના પગારે ચોનીસ ક્લાકની નોકરીની ચરતે રાખી લીધી. તે દિવસે બપોરે પછી યૂસુફને નાટકયાજ્ઞામાંથી લાવીને આ સ્વતંત્ર શબ્દમાં રાખવામાં આવ્યો.

ચાર પાંચ દિવસ સૂધી લગભગ પોણા પોણા દિવસ ગાડીમાં, જે જે ડોક્ટર, હકીમ અને વૈદ્યોનાં નામો પંકાતાં હતાં તેમને લાં હું ઘડેલા ખાઈ આવી અને કેટલાકોને ઘર બોલાવી ફી તરીકે પણ લગભગ સાઠ સીતરે રૂપીઆ લેરી નાખ્યા, પણ સહુએ ડોક્ટર એસ્કેરીનાને મળતો જ જવાબ આપ્યો. માત્ર એક નિબમી નામના છુટ્ટા હકીમે એટલી હામ લીધી કે, “જે મારી દવાથી એને તફત આશમ થઈ નય અને ખુદા મને ફતેહ બક્ષે, તો મને તેમ ફાયદો જ છે પણ એટલું તો હું ચર્ચ સાથે કરી રાહીરા કે એનું મોત થવાનું હશે તોપણ મરતાં સૂધી એને ઇન તો નહિ જ થાય. તેમ જ મર્જમાં પણ થોડો ઘણો ફાયદો થીમે થીમે થતો જ રહેશે.” મેં તેના વચનમાં વિશ્વાસ રાખી યૂસુફને કેસ તેના હાથમાં સોંપી દીધો અને હાલ તરત દશ રૂપીઆ આપ્યા.

—૪૪૪૪૪૪—

પ્રકરણ ૩૦ મું

નફેદ નાથીખાઈ

યૂસુફ આની ભુરી હાલતમાં મુંબઈ આવ્યો હતો અને મારો ઘણાક વખત આવી રીતે તેની સારવારમાં જતો હતો, એની મારી માતા, સાસુ કે મારા ધણીને કશી પણ ખબર નહોતી. મારી માતા જે કે એકવાર હાખનો આવી ગઈ હતી, પરંતુ લાં પણ યૂસુફ સાથેના મારા સ્નેહસંબંધની વાર્તા લેશ માત્ર પણ તેના નજીવામાં આવેલી ન હોવાથી આ વિષેની તેના હૃદયમાં ફુંકા માત્ર પણ ઉદ્ભવવાનો સંગ્રવ ક્યાંથી હોઈ શકે? છતાં હું આજકાલ વધારે બાગે દિવસે ઘરમાં ચેરહાજર રહેતી હોવાથી એક બે વાર તેણે મને પૂછ્યું:—“આંખા! આજકાલ તું બપોરે રીડર્સલમાંથી પણ મોડી મોડી આવે છે અને વળી બપોરે પાછી પણ નય છે ને જે દિવસે નાટક ન હોય તે દિવસે પણ રાતે નવ દશ વાગે પાછી ફરે છે, તેનું શું કારણ છે? તું ક્યાં નય છે અને શા કામમાં એટલી બધી રોકાયેલી છે?” એના જવાબમાં મેં જણાવી દીધું કે:—“જે ને મા! મારે નાટકની નોકરી છોડી દેવાની છે એટલે બીજી એક નવી આવેલી એન્ક્રેસને મારા બધા પાંડો તૈયાર કરાવ્યા અને તેને એકદીગ વગેરે શીખવવા માટે મારે લાં ઘણીકવાર રીડર્સલ પછી ખોટી થકું પડે છે અને બપોર પછીના બાજમાં પણ ખાસ કરીને જવું પડે છે, એ કામ પૂરું થશે એટલે પછી જવાની કે ખોટી ચખતી જલ્લર રહેવાની નથી. જે પીડા છે તે ફક્ત આઠ બાર દિવસની જ છે, પછી છૂટા થઈ જઈશું.” અર્થાત્ પરોપકારને અર્થે મારે આટલો અસલવાદ પણ કરવો પડ્યો.

હકીમની દવા લીધા પછી પાંચ છ દિવસ સૂધી તો યૂસુફને બહુ જ સારો આશમ રહ્યો; પણ સાતમે દિવસે અચાનક એક બીજી પીડાનો ઉદ્ભવ થયો.

કે જે તેની પોતાની એક નવી બૂલનું જ પરિણામ હતું. હકીમે સખ્ત પહેલ પાળવાનું કહ્યું હતું અને ફક્ત ઘઉંની રોટલી, શાકર અને ધી કે દૂધ વગર બીજી કોઈ પણ ચીજ ખાવાની સાફ ના પાડી હતી. જ્યાંસુધી એ પહેલ પળાઈ ત્યાંસુધી તે વેદનામાં ઘટાડો અને આરામમાં વધારો થતો ગયો; પણ છઠ્ઠે દિવસે ભરેલથી કંટાળી જવાથી અને જલ્દી વસા ન રહેવાથી કોઈ પાડોશીને ત્યાંથી મસાલેદાર માંસ તેણે મંગાવ્યું અને તેમાં અડધા લીંબુનો રસ નિચોવી ખાધું. ખસ થઈ ચૂક્યું. એ વસ્તુ ખાધા પછી અહીં કે ત્રણ કલાકમાં તેના સાંધા ઝલાઈ ગયા અને સાંઝ પડતાં સુધીમાં તે એવી હાલત થઈ ગઈ કે, અત્યાર સુધી તેનાથી જે હરી ફરી શકાતું હતું તે પણ એકદમ અટકી ગયું અને બિજાનામાંથી જે માણસ ઉઠાડે ત્યારે જડી શકાય અને ત્યારે જ મળમૂતના ત્યાગમઠે મોરીમાં જઈ શકાય એટલી બધી પરવશતા થઈ પડી. ખરેખર સિદ્ધિલિપ્તના રોગમાં કોઈ પણ મકારની ખાટી ચીજ કાતિલ ઝરની જ અસર કરે છે. એના કરતાં તે ઝર વધારે સારું કે તરત જિંદગીને છોડા લાવી નાખે છે, પણ આ તો રીખાવી રીખાવીને રોગીને મરે છે. આપણા વૈદક શાસ્ત્રમાં એક એવો સાર્વત્રિક નિયમ આપવામાં આવ્યો છે કે,

“પથ્યે સતિ ગદાર્તસ્ય ક્ષિમૌષધિનિષેવણમ્ ?

પથ્યેડસતિ ગદાર્તસ્ય ક્ષિમૌષધિનિષેવણમ્ ?”

અર્થાત્ જે મનુષ્ય યશા નિયમ પથ્યનું પાલન કરતો હોય તેને ઔષધિના સેવનની આવશ્યકતા જ શી છે ? અર્થાત્ પથ્ય પાલકને રોગ થવાનો અલ્પમા સંભવ જ નથી. તેમ જ જે જન પથ્યનું પાલન ન જ કરતો હોય, તેને પણ ઔષધ લેવાની શી અગત્ય છે ? કારણ કે તેના શરીરમાંથી કોઈ દિવસે પણ રોગનો લોપ થવાનો નથી. નિલના સાધારણ ખાનપાનમાં પણ કુપચ્ચ ઘડાર્થો ખાવાથી અને જિવ્હાને યથેચ્છ સંતોષ આપવાથી કેટલીકવાર મહાઅચંકર વ્યાધિ થઈ આવે છે, તો પછી આવા અચંકર રોગમાં જિવ્હાને વસા રાખવામાં ન આવે અને તેનું બચાનક પરિણામ થાય, તો તેમાં શું આશ્ચર્ય વારું ?

સાચું હું યૂસુફને જોવા આવી. તેની બહલાયલી હાલતને જોઈને મેં ખોચી ખોચીને કારણ પૂછ્યું ત્યારે આ બધા ગેદાળાની ખબર પડી, તરત માણસને મેં હકીમજીને બોલાવવામઠે ઠોડાવ્યો અને હકીમના આવ્યા પછી આ બધી વાત સંભળાવતાં તે પણ બિચારો પોતાની બધી મેહનત પાણીમાં ગમેલી જોઈને અફસોસ કરતો કહેવા લાગ્યો કે;—“હવે શું થાય ? માંડ માંડ કાંઈક આશા બંધાઈ હતી. તેને આજે આ બેવફાઈ દર્દીએ ધૂળમાં મેળવી દીધી. એણે પોતાના હાથે જ પોતાની હાલત એવી બગાડી નાંખી છે કે કદાચિત્ એમાં મુકારો થાય તો પણ ધણી તકલીફ બોજવ્યા પછી અને ઘણા જ મોડો થાય તો થાય.”

યૂસુફ એ વેળાએ બેર બેર જ્વેડાં આંસુ વર્ષાવીને રેતો હતો, પણ એવી રીતે રવાથી કાંઈ રોગ આણી નય અથવા વેદના બોણી થાય એમ નહોતું.

૨૩૨ ચુડેલનો વાસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

જે થવાનું હતું તે થઈ ગયેલું હોવાથી તેને હવે કપડો આપવો પણ નિરર્થક હતો, એટલે મેં કે હકીમે કાંઈ પણ કહી નહિ અને મેં હકીમને જો બની શકે તો આપતા ઇલાજ કરવાની પ્રાર્થના કરી. એક નોકર તો હતો, પણ તેને રાંધવા બગેરેનાં ખીજાં કામો કરવાનાં હોવાથી અને યુસુફનું આખું શરીર ગલાઈ ગયેલું હોવાથી એક માણસથી ચાલી શકે તેમ ન હોવાથી ખાસ ખીજો પણ એક નોકર રાખવો પડ્યો. આ બધી અણુધારી પંચાતમાં આવી પડવાથી કોઈવાર મારા મનમાં એવા વિચારો આવ્યા કરતા હતા કે—

“હું કોણ અને યુસુફ કોણ ? દેશ ભૂદો, જાત ભૂદો, અને ધર્મ ભૂદો; છતાં સર્વસાધારણ અથવા સાર્વજનિક પ્રેમધર્મના યોગે મારો તેની સાથે આવો ગાઢ સંબંધ અને તેના પરિણામે જ અત્યારે આ પરિશ્રમનો ભાર ! અવશ્ય આ પૂર્વ જન્મનો જ કોઈ પ્રબળ ઋણાનુબંધ હોવો જોઈએ. ગત જન્મનું એનું મારાપર કાંઈ પણ માગણું રહી ગયેલું હોવું જોઈએ કે જે અત્યારે આ રૂપમાં ચૂકવાય છે.” તેમ જ યુસુફની આવી દુર્દશાને દેખી સ્ત્રી અને પુરુષોનાં સ્વચ્છંદ અને સ્વૈર વર્તન તથા અપવિત્ર જીવન વિશે મારા હૃદયમાં વારંવાર ધિક્કાર પણ ઉત્પન્ન થતો હતો. મદનના વિકારને દબાવી મનને વશ ન રાખી શકવાથી વિકારશીલ સ્ત્રીપુરુષો અંધ થઈને ગમે તેવાં રોગિષ્ઠ પુરુષ અને સ્ત્રીના સમાગમમાં આવે છે અને તેનું પરિણામ એ થાય છે કે, કાં તો અકાળ મરણને શસ્ત્ર થવું પડે છે અને જો સફળાવ્યે જીવનસૂત્ર તડી ન જાય તો પણ તે એટલું નિર્બળ તો અવશ્ય થઈ જાય છે કે આખો જન્મદોષ અસુક પ્રકારના વ્યાધિ તથા પશ્ચાત્તાપમાં વીતાડવો પડે છે. જે વ્યભિચારનાં આર્વા કડવાં કૃળ આખવાં પડે છે, તે ધર્મ અને શર્મની હાનિ કરનાર, પ્રતિષ્ઠાને અધઃપાતના સચુદ્રમાં ઢૂંબાવનાર, જીવનસુધામાં વિષ ઘોળનાર અને મરણ પછી નરકાધિકારી બનાવનાર એ અધમાધમ વ્યભિચારને હજાર વાર ધિક્કાર હો !”

ધીમે ધીમે મારી નોકરીની સુદૃઢ પૂરી થવા આવી, પણ વળી મારા શેઠે મારી માતાને બોલાવીને સમજાવી અને એક બે માસ મને નાટકમાં વધારે રહેવા દેવાની માગણી કરી. યુસુફની છુપી રીતે સારવાર કરવાનો પ્રસંગ મળી શકે એ હેતુથી મેં પણ મારી અનુકૂળતા દર્શાવી અને નાટકના પગારની સારી આવક હોવાથી મારી માતાએ પણ જણાવી દીધું કે:—“જ્યાં સુધી કંપની ખુંબકમાં છે, ત્યાં સુધી અંપા નોકરી કરે તો મને કરો પણ વાંધો નથી. જ્યારે કંપની અહીંથી બહાર જવા ઉપકરણો લ્યારે માત્ર એ બહારગામ નહિ આવે.” શેઠજીએ આ વાર્તા માન્ય રાખી અને મારી નાટકની નોકરી ચાલુ રહી. યુસુફની હાલત દિવસે દિવસે વધારે અને વધારે ખરાબ થતી જતી હતી.

હવે હું એક ખીજ ઘટનાનું વર્ણન કરીશ.

* * * * *

એક દિવસ હું બપોરે રીહર્સલમાં જઈ યુસુફને જોઈ આવી ઘેર આવ્યા પછી જમીને મનોરંજનમાં વાર્તાનું એક પુસ્તક વાંચતી બેઠી હતી અને લગભગ

સ્ટેન્ડર્ડ ત્રણ વાગ્યાનો વખત થવા આવ્યો હતો. એ વેળાએ અમારી બાબૂના માળામાં રહેતી અને મારી માતા પાસે કેટલીકવાર ઔષધ લેવા આવતી નાથીબાઈ નામની એક વિધવા મારી પાસે હું જે બોરડામાં બેઠી હતી ત્યાં આવી લાગી. એ નાથીબાઈ.....જાતિની તરુણ, લાવણ્યમયી અને પાંચ પૈસે સુખી વિધવા હતી. બહુ બહુ તો એ સમયે એનું વય બાવીસ ત્રેવીસ વર્ષનું જ હતું. એની જાતિમા કન્યાની અછત હોવાથી અને એનાં માતાપિતાની આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોવાથી રૂપિયા આગચાર હબર લઈને એને અગિયાર વર્ષની અવસ્થામાં એક વૃદ્ધ વર સાથે પરણાવવામાં આવી હતી અને ત્યાર પછી ત્યાર વર્ષે વરુણ સ્મશાનવાસી થતાં પંદર વર્ષની ઉંમરે બિચારીને રંડાપો ભોગવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. એનો સ્વર્ગવાસી વૃદ્ધ પતિ લગભગ રૂપિયા ત્રીસ પાંત્રીસ હબરની મિલકત મૂકી ગયો હતો, અને બીજો કોઈ વારસ ન હોવાથી તે મિલકત નાથીબાઈના કબજામાં જ આવી હતી. એનાં માતાપિતા હયાત હતાં, અને પચીસ વર્ષની ઉંમરનો એક બાઈ પણ હતો કે જે પછાથી બહેનના આવેલા પૈસાથી પરણીને બાયડીવાળો થયો હતો. સાસરિયામાં કોઈ ન હોવાથી પોતાની મિલકત બેંકમાં મૂકીને નાથીબાઈ પિયરિયામાં જ રહેતી હતી અને એ પૈસાદાર હોવાથી માતાપિતા તથા બાઈબાળઈ એનો ખર્ચો બોલ કપાડી લેતાં હતાં. એ ગમે ત્યાં જાય, ગમે તેમ વર્તે અને ગમે તેટલું ખાવ ખર્ચે, તો તેમનું એને કોઈ પણ કાંઈ પૂછનાર કે ટાંકનાર હતું નહિ. એ બાઈ સાહેબ પૂર્ણ સ્વતંત્ર હતાં.

નાથીબાઈને મારા બોરડામાં આવેલી જોઈને તરત મેં પાનું વાળીને ચોપડીને ટેબલપર મૂકી દીધી, અને “આવો, આવો, નાથીબાઈ, આજે કાંઈ મારા બોરડામાં આવવા ભૂલાં પડ્યાં!” એમ કહીને તેને આવકાર આપ્યો.

“તમે કોઈ દિવસ અમારે ત્યાં ન આવો, ત્યારે અમારે તો આવવું જ જોઈએ કે નહિ? જો એકબીજાને ત્યાં આવતાં જતાં અને એકબીજા સાથે હળતાં-મળતાં ન રહીએ તો પછી પાડોશી સાનાં? પાડોશીઓએ તો આવો સંબંધ રાખવો જ જોઈએ.” નાથીબાઈએ કાચપર બેસીને કહ્યું.

“તમે પાડોશીના ધર્મને આટલી હદ સુધી જાણો છો એ બહુ જ યુક્ત થવા જેવું છે. હું નથી આવી શકતી તેનું કારણ એ કે, મારે નોકરીપર જવું પડે છે અને નોકરી જગ્યાવાળી હોવાથી દિવસનો કેટલોક સમય સુવામાં અસ્થિર જાય છે. એટલામાટે જો મારાથી આવવા વગેરેનો વિવેક ન જળવાતો હોય, તો તેથી મને અભિમાની ધારીને મારા વિષે ખોટો અભિપ્રાય ફેલા કરીને ન બાંધી લેશે. હું તો તમારી પણ નોકર જ છું એમ માનવું અને કુપા રાખવી.” મેં પૂરેપૂરો વિવેક બતાવ્યો.

“એનું તો કાંઈ નહિ, પણ અમને કોઈ દિવસ તમારું નાટક પણ નથી બતાવતાં એ શું? જોઈએ તો ટિકિટના પૈસા લેજો. મારે તો તમે નાટકમાં કેવાક પાઠ બજાવો છો, તે જોવો છે. આજે ધણા દિવસથી વિચાર થયા કરતો હતો, એટલે આજે જો માટે જ આવી છું કે ન્યારે તમારી કંપનીમાં સારું

નાટક હોય ત્યારે સ્પષ્ટિયા લઈ જાણે અને ત્રણેક ટિકિટ લઈ આવજો.” નાથી-બાઈએ ફરમાશ કરી.

“બહેન ! એ શું બાંધ્યાં ? તમારી પાસેથી વળી પૈસા તે લેવાય ! તમારાં જેવાં સ્નેહી પાસેથી પૈસા લઈએ, તો પણ નાટકમાં નોકરી કરી શકા જાયની ! ત્રણને બદલે દશ ટિકિટ લેઈએ તો તૈયાર છે, માત્ર તમારા હુકમની જ વાર છે. આ શનિવારે નાટક બહુ જ સારું છે, મોટે શનિવારની ટિકિટો આવતી કાલે હું રિજર્ડ કરાવીને લેતી આવીશ અને ઘર મોકલી આપીશ.” એ ઉદારતા દર્શાવી.

“ના, ઘર ન મોકલશો; હું પોતે જ અહીં આવીને લઈ જઈશ. તમે નાટક મક્કત બતાવશો, તો હું તેનો બદલો બીજી રીતે વાળી આપીશ. એ તો કોઈ વેલ નમે તો આપણે હાથ નમડું જ લેઈએ.” નાથીબાઈ બાંધ્યાં.

“બહે ત્યારે અહીં આવીને લઈ જાણે.” એ કહ્યું.

“આલો, નાટક તો જાણે શનિવારે જેવાંનું નકી યશું; પણ અંધા બહેન, તમે કોઈવાર દેવદર્શન મટિ પણ બહાર નથી નીકળતાં એવું શું કારણ વાર ? કામ તો જીવીશું ત્યાંસુધી કરમચાં લખાયલું જ છે, પણ આ કાયાનું પણ કંઈ તો કંઈપણ કરવું કે નહિ ? રોજ નહિ તો ચાર છ દિવસે એકવાર આવતાં હો, તોપણ જાણે ઠીક.” નાથીબાઈએ બીજી વાત કહી.

“જુઓને બહેન ! તમારું જીવન જૂદા પ્રકારનું અને અમારું જીવન જૂદા પ્રકારનું, એટલે તમે વર્તો તે રીતે અમારાથી ન વર્તોય અને અમારી ચાલે તમારાથી ચાલી ન શકાય. તમારે બાયડા કમાય અને રસોઈયા રાંધે એટલે દેવદર્શને જાણે કે ગમે ત્યાં જાણે તેની ચિંતા નહિ, અથવા તો જો બાયડો સારી પુલ મેલી ગયા હોય, તો તમારા જેવી વિધવાઓ પણ અમનચર્મન કર્યા કરવાની. પણ અમારો તો જૂદો જ હિસાબ. અમારે તો કમાવડું પણ પોતે અને ઘરનું કામકાજ પણ પોતાના હાથે જ કરવાનું. આ તો વળી મા ને સાસુ છે એટલે કામની ઝુંસરી મારી ગઈનપશ્ચી નીકળી ગઈ છે અને જો ધરી સુવા કરવાનો વખત મળી શકે છે; નહિ તો એટલો આરામ પણ ન મળે, તો પણ દેવદર્શન કરવા અને ફરવાહરવા તો ક્યાંથી અને કેમ કરીને જ નીકળી શકાય ? અમે અમારું ગાડું જો તમારા ચીલાપર ચલાવવા જઈએ, તો ‘હાંબાની સોડે ફૂંકો જાય, મરે નહિ તો માંદો વાય !’ એવી જ અમારી ગતિ થઈ પડે, સમજ્યાં ? આ એટલામટિ જ હું ક્યાંય વધારે જતી આવતી નથી. તમે કહેશો તો વળી કોઈવાર તમારી સાથે દેવદર્શને આવીશ.” એ સમર્પક ઉત્તર આપ્યું.

“સાલો ત્યારે કરો આજે અને અત્યારે જ મંગલાચરણ. અત્યારે શું કામ છે ? નવરાં બેઠાં છે તે જો ધરી ફરી આવીશું અને તેથી દેવદર્શનનો તેમ જ આનંદનો એમ બન્ને લાભ મળશે. આમ ધરમાં બેઠાંબેઠાં તો પીટચો જીવ મુંઝાઈ જાય. ચાલો હોં. હારે.” નાથીબાઈએ બહાર જવાનો આમંત્ર કર્યો.

મારું મન પણ કાણ જાણે શા કારણથી આજે કરામાં લાગતું નહોતું. વાંચવાનું મન નહોતું તેમ જ સવાની ઈચ્છા પણ થતી નહોતી, એટલે અચાનક

થએલા તેના આગળને માન આપી સાડી પોલકું પહેરીને હું તેની સાથે જવને સૂચન થઈ ગઈ. મને દેવદર્શીને જતી જોઈને મારી માતા તથા સાસુને એક પ્રકારનો આનંદ થયો અને મને આવા શુભ માર્ગમાં વાળવા મઠે તેઓ નાથીબાઈના ઉપકાર માનવા લાગી.

અમે બન્ને ગાયવાડીના વચ્ચે રસ્તેથી દાદીશોક અગિયારીને રસ્તે થઈ કેલે-ડૂલ સ્ટ્રીટમાં આવી, અને ત્યાંથી જ હવેલીઓની શરુઆત થતી હોવાથી અમે પણ ત્યાંથી જ દર્શનથી નેત્રોને પવિત્ર કરવાનો આરંભ કરી દીધો. લાડૂ બેટીજના મંદિરમાં થઈને ફિરંગીના દેવળની સ્થામિની સાંકડી શેરીમાં પેસી દાહજની ગલીમાં દાહજના મંદિરમાં ગયાં, અને ત્યાંથી બૂલેશ્વરના મોટા રસ્તાપર નીકળી કાલબાવાની હવેલીમાં દર્શન કરી ત્રીજા લોહવાડાના મોટા મંદિરની મુલાકાત લીધી. બૂલેશ્વર જતાનું મેં આગળ વર્ણન આપેલું છે, તેવા જ આજનો અને રાજનો ત્યાં દેખાવ હોવાથી બીજવાર તે વર્ણન આપવાની આવશ્યકતા નથી. માત્ર મંદિરોના અંદરના બાગમાં સ્ત્રીપુરુષોની અચડાઅચડી અને બચડાબચડી તેમ જ ડાપટિયાની ડાપટ ખાવાનો અલભ્ય પ્રસંગ ઇલાહિનો આજે મને પ્રત્યક્ષ નવીન અનુભવ મળ્યો. આપણે તો બીજા વાર હવેલીમાં ન આવવાનો મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો. અને મનમાં જ કહ્યું કે, “એ વિષ્ણુનાં દર્શન જેમથી વૈષ્ણવીઓને જ મુખારક ! જો આવી બચડામચડી અને ડાપટયાંની ડાપટથી જ સ્વર્ગ મળતું હોય, તો એવા સ્વર્ગને આપણા નવ જનના નમસ્કાર છે; આપણે એવા સ્વર્ગનું સુખ નથી લોખવ્યું !” ઘણાંખરાં સારાં અને પેકાતાં મંદિરોમાંના ઠાકોરજનાં દર્શનનો લાભ લીધા પછી મેં નાથીબાઈને પૂછ્યું કે, “કેમ નાથી બહેન ! હવે ઘેર આલવું છે કે હજી બે આર મંદિરોની માપણી કરવી છે ?” એના જવાબમાં તેણે જણાવ્યું કે, “ના, હવે દર્શન કરવાં નથી, હવે તો ઘેર આલીશું; પણ રસ્તામાં મારી એક બેનપણી છે ત્યાં પા કલાક થતાં જઈશું.”

“વારુ ત્યારે ચાલો જલ્દી, મારા તો બાઈ, ટાંટિયા રખડી રખડીને થાઈ મયા. આલવાની જરાય ટેવ નહિ, ને એકી વખતે આટલી બધી બઠકી તે કાંઈકોમળ શરીરથી ખમાય ?” મેં એક ઘેર પહોંચી જવાના ઉદ્દેશથી જરાક મીઠું મરચું બબર-વીને મારા થાઈની વાત જણાવી.

નાથીબાઈ અને હું પાછાં વળ્યાં અને તે દાદીશોક અગિયારી તરફ વળવાને બદલે કાલબાઈનીના રસ્તા તરફ ચાલ્યાં. તે આગળ અને હું પાછળ હોવાથી તે અમ્મીબાઈના ઘરવાળી ગલીમાં પેડી અને હું તેની પાછળ ચાલી. છેવટે બે ત્રણ આડીઅવળી ગલીઓને વટાવી અમ્મીબાઈના ઘરની સામે ગલીના ખૂણામાંના જે એક ઘર વિશે મેં આગળ ઇશારો કર્યો હતો, તેમાં તે વીજળીની ઝડપથી પેસી ગઈ અને તેથી મારે પણ તે મુઠમાં પ્રવેશ કરવો પડ્યો.

આ ઘર માત્ર ઉપર એક જ માળનું હતું (અને અજાપિ છે.) તેના ઉપરના બાગમાંની વિલક્ષણ વ્યવસ્થા જોઈને મારા તો છક્કા જ છૂટી મયા. ઉપર બે ત્રણ જૂદા બોરડા કરેલા હતા અને તે દરેકમાં માત્ર-ચઆવિબૂખિત પલંગ અને પાણીની

એક માટલી, એક ડાલ અને ખાલો તથા લેટો એ વિના ખીજો કરો. પણ સામાન જોવામાં આવતો નહોતો. આ વ્યવસ્થા જોઈને મને જામનગરમાંની પેલી લંધીના ધરનું તલ્કાળ સ્મરણ થઈ આવ્યું, અને ઝુંબડમાં પણ કહેવાતા આખરુદાર લતાઓના મધ્યમાં આવાં નરકાગાર હયાતી ભાગે છે, એ વિશે જે કાંઈ સાંભળ્યું હતું તેનો સાક્ષાત્ અનુભવ મળ્યો.

અમે જેવાં ઉપર જઈ એક ચોરડામાંના પલંગપર બેઠાં કે લગભગ ત્રીસ બત્રીસ વર્ષની જુગ્મરની રથામરંગી એક સ્ત્રી ઉપર આવી અને તેણે નાથીબાઈને સંબોધીને કહ્યું કે- “કેમ તાર પાંચ દિવસ કાંઈ દેખાયાં જ નહિ? પેલા બિચારો, તમે જેને પરમ દિવસે આવવાનું કહ્યું હતું તે ત્રણ ધક્કા ખાઈ ચલે. વાચકો આવા થતા હશે કે? હં-પણ મને રેરામની સાડી અપાવવાનાં હતાં તેનું શું કર્યું? પેલાને રખડાવ્યો તેમ મને પણ રખડાવાનો વિચાર તો નથી કર્યો ને?”

“લાલબાઈ!” આવું તે શું બોલતાં હશે? એ તો ત્રણ દિવસ હાથ ચોખ્ખો નહોતો. એટલે આવી ન શકાયું, નહિ તો વળી એક દિવસ પણ ખાલી જાય ખરો કે? તે આવે તો તેને આવતી કાલે આ વખતે આવવાનું કહેજો અને સાડી ઘેર લઈ રાખી છે તે હું કાલે લેતી આવીશ. તમારા કરતાં સાડી કાંઈ વધારે છે? હજી તો મારામાંથી તમને ખીજો પણ ઘણો જ સારો લાભ થવાનો છે.” નાથીબાઈએ કહ્યું.

“લાભની આશાથી તો આટલાં કાળાંબોળાં કરીએ છીએ અને આટલા જોખમમાં ઉતરીએ છીએ, નહિ તો આટલા અને આવા ઉંડા પાણીમાં શામટ ઉતરવું જોઈએ? આ પાણી પેટ જે ન કરાવે તે થોડું! આજકાલ એક તમારી અને ખીજી અમૃત શેઠાણીની આપણાપર પૂરી મેહરબાની છે એટલે આશીર્વાદ આપીએ છીએ અને મોજ કરીએ છીએ.” લાલબાઈએ નાથીબાઈને છાપરે ચઢાવવાનો ચત્ત કર્યો.

“તમે તમારી મહેનતનું ખાઓ છો એમાં અમારી મેહરબાની શાની? અમારી ઇચ્છા પૂરી કરવા ઉપરાંત તમે અમારી આખરુ જળવો છો, એ તમારો કાંઈ જોવા તેનો ઉપકાર નથી.” નાથીબાઈએ ખુશામદનો બહોળો ખુશામદથી વાળી આપ્યો.

“તમારા જેવાં કદરહાન થોડાં જ હોય છે. કેટલીક તો રાંડો એવી આવે છે કે, ગરબની વેળાએ પોતાનો મતલબ કાઢી જાય અને છેવટે ફૂંજે તો યાચ ત્યારે જ પાંચ પૈસા કાઢે; નહિ તો ગરબ સરી એટલે વેઠ વેરીનો જ દિસાળ!” લાલબાઈએ માર્મિકતાથી બચવો બાસ કરાવ્યો.

“પણ લાલબાઈ! અમૃત શેઠાણીનો વર તો આફ્રિકાથી આવ્યો છે ને? વચ્ચી ઝુંબડમાં હોવા છતાં તે અહીં આવી શકે છે ખરી?” નાથીએ પૂછ્યું.

“વર આફ્રિકાથી આવ્યો છે તો શું થયું? એ તે કાંઈ એકલા વરપર જ બાંધી બેઠી છે? રહે છે વાલકેશ્વર તોય અહીં રોજ પાંચ સાડા પાંચ વાગે આવે છે, બલેશ્વરના મોઢા રસ્તાપર ગાડી ઉભી રખાવી દાઉજની ગલીને પાછલે રસ્તે અહીં ચાલી આવે છે અને અડધા પોણા કલાકમાં પાછી હટ્ટી જાય છે. ગાડીવાળો અને ભેયો જવણે કે શેઠાણી દર્શન કરવા ગયાં છે! ગાડીવાળાથી તો ગાડી રેલી મૂકીને અવાચ નહિ, પણ કદાચિત્ કાંઈ વાર ભેયો પીછો પકડે એટલામાટે ભેયાને શેઠાણીએ

એના મારી મૂક્યો છે કે, આંખે જોવા છતાં તે આંધળો બની જાય છે તો પછી પીછા તો સાનો જ પકડે? એ તો મોટાના ઘરના ગોટાળા પણ મોટા હોય, સમજ્યાં? આવા ગોટાળા ન થતા હોય તો અમારા જેવાનું ગુજરાન કેમ કરીને ચાલી શકે વાઠ? એ તો આ જે થાય છે તે બધું ઠીક જ થાય છે.” લાલબાઈએ અમૃત શેઠાણીનો પાડો વાંચી સંભળાવ્યો.

“ત્યારે અમૃત શેઠાણી ચાલક તો ખરેખરી, સ્ત્રીચરિત્ર તો એના બાપનું જ કહી શકાય” નાથીએ આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“ખરે ચાલક તે કાંઈ જેવી તેવી! એક દિવસ તો તેનો વર પોતે ખાડીમાં ખેડા હોતો અને પોતે અહીં આવી ગઈ હતી. એના જેવી હિંમતવાળી તો ઘણી જ થોડી બાચડીઓ મળી શકશે. અમે આ ધંધો કરીએ છીએ, છતાં અમારા જાણીતાના દેખતાં આટલી હિંમત અમારાથી પણ ન કરી શકાય. હમણાં પા કલાકમાં કે અડધા કલાકમાં આવવી જોઈએ.” લાલબાઈએ અમૃત શેઠાણીનાં વધારે વખાણ કર્યાં.

“વારું, ત્યારે હવે હું જવાની રજા લઉંશ; કારણ કે, આ બાઈ સાથે છે અને એમને ઘર જવાની ઉતાવળ છે;” એમ કહીને નાથીબાઈ ઢી અને તેની સાથે હું પણ ઢીને ઉભી થઈ.

“આ બાઈ કાણ છે? કાંઈ પણ કામકાજ હોય, તો કોઈ પણ જાતના ખટકા વગર ફરમાવડું, અહીંની વાત જીવ જતાં પણ બહાર જાય તેમ નથી.” લાલબાઈએ પ્રથમ નાથીને અને પછી મને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

“હાલ તરત તો તેનું કાંઈ કામ નથી, વળી જસ્તર પકડે તો જણાવીશું તમે ક્યાં પારકાં છો જે? અમે તો આ ઘરને અમારું પોતાનું જ ઘર માનીએ છીએ. એ તો આજે અમસ્તાં મારી સાથે આવ્યાં છે.” નાથીબાઈએ જવાબ આપી દીધો.

આ ઘરમાંથી નીકળતાં કોઈ જોશે તો શી કલ્પના કરશે, એવી લીતિ લાગવાથી હું જરાક ધ્રુષ્ટો તાણીને બહાર નીકળી, પણ નાથીબાઈ તો વીજળીના ઝબકારાની પેઠે પલકારામાં બહાર નીકળી ગઈ. ગલી એળંગીને બહારના મોટા રસ્તાપર આવ્યા પછી નાથીએ મને પૂછ્યું:—“એ કોનું ઘર હતું તે તમે નાટકવાળાં હોવાથી સમજ્યાં તો હશે જ, એટલે મારે નવેસરથી જણાવવાની અગત્ય નથી. પણ આંખ બહેન! મેં તમારામાં વિશ્વાસ રાખ્યો છે એટલે આ વાત કોઈને જણાવશે નહિ.”

“એ વિષે તમારે નિશ્ચિન્ત રહેવું. પણ એ ઘરવાળીને ઇતિહાસ ક્યાં કરીને મને જણાવશે. અને એકદમ તમે મારામાં આટલો બધો વિશ્વાસ રાખીને પોતાનો બધો ભેદ જણાવી દીધો તેનું કારણ દર્શાવશે? વળી તમે આટલાં બધાં બેપરવા કેમ થઈ શક્યાં અને આ માર્ગ તમને કોણે બતાવ્યો એ જણાવવાની પણ મારી અતિશય ઉત્કંઠા છે.” મેં કહ્યું.

“એ તમારી જિજ્ઞાસાને હું અવકાશ મળતાં અવશ્ય તૃપ્ત કરીશ.” નાથીએ હા પાડી.

અમે બંને ઘર આવી લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૩૧ મું

દેવકુમારી મુંબઈમાં

નાથીબાઈની નફરતના વૃત્તાંત સાંભળવામાટે મારુ મન અતિશય આતુર બની ગયું હતું, પણ બનાવ એવો બન્યો કે, નાથીબાઈ અને હું જે દિવસે બહાર જઈ આવ્યાં તેને બીજે દિવસે જ નાથીબાઈને અચાનક પ્રચંડ જીવરની બાધા થઈ ગઈ, અને એક સો ચાર ચાર ને પાંચ પાંચ ડિગ્રી સૂધી તાવ રહેવા લાગ્યો. તેથી તેનાથી મને એકાંતમાં મળી શકાયું નહિ, અને લાચારીએ એ વાતને મુલતવી રાખવી પડી. હું રોજ એક બે વાર તેની તબીયતની ખબર પૂછવા તેને ત્યાં જઈ આવતી અથવા તો મારી માતાને મેકલી સમાચાર પૂછાવતી હતી. તેના એ તાવ લગભગ નવથી દશ દિવસ સૂધી લાંબાયો, અને તે વચ્ચે એક બીજે બનાવ બન્યો કે જેના દિગ્દર્શનની અહીં ખાસ અગત્ય છે.

એક દિવસ સવારમાં દશ સાડાદશ વાગ્યાને સુમારે હું અમારા કોરોનેશન થીયેટરમાં ઑર્ગેસ્ટ્રા ક્લાસની એક સીટપર બેઠી હતી, અને રીહર્સલનો ટાઇમ હોવાથી સ્ટેજપર રીહર્સલ માલુમ હતું. એવામાં દરવાજાપર બેસતા રામોસીએ આવીને ખબર આપી કે:—“ચંપાબાઈ! બહાર ગાડીમે કોઈ સ્ટેડીની આઈ હય, ઓર વો આપસે મિલના ચાહતી હય.” હું એ સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ અને પ્રથમ તો મને એવો જ ભાસ થયો કે, વખતે તાવમાંથી ઉઠીને નાથીબાઈ જ મને મળવા આવી હશે. પણ જ્યારે અંદરથી ઉઠીને હું દરવાજામાં આવી અને હોટાબાડીમાં એક બીજી જ અબજાને બેઠેલી જોઈ, એટલે વળી મારા આશ્ચર્યમાં અધિક વૃદ્ધિ થઈ, અને મારા હૃદયને હું પૂછવા લાગી કે, “આ વળી અહીં મુંબઈમાં શામાટે આવી હશે?” એ આગંતુક અબજાને હું સારી રીતે ઓળખતી હતી અને મારા વાંચનારા પણ એની સાથે પરિચિત થઈ ગયલા છે, એટલે એની નવેસરથી ઓળખાણ આપવાની કરી પણ અગત્ય નથી. મિત્ર વાંચકો! એ બીજી કોઈ નહિ, પણ દિલ્લીમાંની મારી પાડોશણુ ધનાઢય અને વૃદ્ધ વિધવા દેવકુમારી જ હતી. હું ગાડીની પાસે ગઈ, અને મારા હૃદયમાં તેના મતિ ધિક્કાર હોવા છતાં બાહ્ય વિવેક દર્શાવીને પૂછ્યું કે:—“ઓહો, દેવકુમારીબાઈ! તમે અહીં મુંબઈમાં ક્યાંથી પધાર્યાં? આવો, પધારો.”

“હા, માલો, જરા એકાંતમાં બેસીએ એટલે ચાર વાતો કરી શકાય. હં, પણ મારા અત્યારે અહીં આવવાથી તમારા કામમાં કાંઈ ખલલ થાય તેમ તો નથીને? એ તેમ હોય તો આપણે મળવાની બીજી વેળા અને બીજી જગ્યા સુકર કરીએ.” દેવકુમારીએ ગંભીરતાથી પૂછ્યું.

“નહિ જ, ખલલ ખલલ કાંઈ પણ થાય તેમ નથી, આપ સુખેથી આવો. હજી રીહર્સલ પૂરું થતાં લગભગ દોઢ કલાક લાગશે અને તેટલા વખત સૂધી આપણે એકાંતમાં વાતચીત કરી શકીશું. અહીં ખાનગી ચોરડાની પણ સગવડ છે.” મેં આમ કહ્યું; કારણ કે, તે મુંબઈમાં શા હેતુથી આવી હતી એ મારે જેમ બને તેમ હતાવળથી બણી શું હતું.

“બલે ત્યારે ચાલો.” એમ કહીને દેવકુમારી ગાદીમાંથી નીચે ઉતરી.

થીઓંટરના દરવાજાના ડાબા હાથપર ચાહેવાળા ઈરાનીની ઉપરના એક-ડામાં બહારના દાદરપરથી જ હું તેને લઇ ગઇ. ત્યાં કેચ, કુરસી, ટબલ વગેરેની સારી સમવડ હોવાથી અને તેનું પ્રવેશદ્વાર થીઓંટરના દ્વારથી બિન્ન હોવાથી કોઇવાર રાતે કોઇ પરિમિત ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓ નાટક જોવા આવતી તેા તેમને પણ પાણી, ચાહે અને પાન વગેરેથી એ એરડામાં બોલાવીને જ હું સત્કાર કરતી હતી. જો કે એ એરડો અમારા રોકજના ખાનગી વપરાશનો હતો, છતાં મને તેનો ઉપયોગ કરવાની સહર પરવાનગી હતી. એ એરડાની પાછળની બારી સ્ટેજના દરવાજાપર પડતી હોવાથી ત્યાં જવા પછી સ્ટેજપરથી મેં એક મિસ્ત્રીને બોલાવ્યો અને જોખલેના હેટલમાંથી બે સ્પેશિયલ સ્ક્રોંગ કપ ચાહે અને આત્મારામને ત્યાંથી મશાલેદાર બે પાનપટ્ટી લાવવાનું કહ્યું.

“શંખા બહેન ! ચાહે મંગાવવાની કાંઇ પણ અગત્ય નથી, હું ચાહે નારતો લઇને જ અહીં આવી છું. તમારો આટલો ચાહ છે, એ જ બસ છે.” દેવકુમારીએ નિત્યના પરિચયનો સર્વ સાધારણુ થઇ પડેલો વિવેક બતાવીને કહ્યું.

“આ તો સુંબઝ છે, જ્યાં જશો ત્યાં ચાહેનો કપ અને પાન આગળ આવશે. વળી મિલ્કીમાં તમે અમારી કાંઈ ચોડી બરદાસ્ત કરી નથી. તમારી તે માયા અને મમતાનો બહેલો તો વાળી શકાય તેમ છે જ નહિ. તમારા જેવાં અતિથિ ચાલી ચલાવીને અમારે ત્યાં આવે અને અમે ચાહથી પણ તેમનો સત્કાર ન કરીએ, તો પછી અમારી મનુષ્યતા શી વારુ ! એ તો બે શિક્ષાચારુ છે તે યવો જ જોઇએ.” મેં કાંઇક કઠણ અને કાંઇક વિવેકના બાવથી મિશ્રિત વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

“શંખા બહેન ! આજ કાલનો બધો સત્કાર ચાહેકાંદીના જના પાણીમાં જ આવીને સમાઇ ગયો છે; ઠીક છે, દુનિયા જેમ આવે છે તેમ તેને ચાલવા દો. હં, પણ સુંબઝમાં તમારી તબીયત તો ઠીક રહે છે ને ? ઘણાકોને સુંબઝનું પાણી લાગે છે, અને કબજિયાત તથા એવી જ બીજી બાધા તેમના શરીરને થઇ પડે છે તેવું તો કાંઇ તમને નથી થયું ને ?” દેવકુમારીએ વિષયાંતર કર્યો.

“ઈશ્વરની કૃપાથી આપણને તો તેવી કરી પણ બાધા થઈ નથી અને હવે પછી થવાનો બચ પણ નથી. આપણને તો જેવું લાગતો હતું, જેવું દિલ્લી હતું, તેવું જ સુંબઝ છે. ત્રણ વાર ખવાય છે, નોકરી થાય છે અને મોજ કરાય છે. હશે; પણ એ તો જાણવો કે, આપની આમ અચાનક સુંબઝમાં શા કારણથી પધરામણી થઇ છે ? આપ જેવાં એક શ્રીમંત બાનૂને પ્રવાસનો આટલો બધો પરિશ્રમ શા કારણથી લેવો પડ્યો વારુ ?” મેં મારી મૂજ વાર્તાપર આવીને પૂછ્યું.

“મારું અહીં આગમન યવાનાં બે કારણો છે. પ્રથમ કારણુ તો એ કે અહીંની એક ઠીક તટી છે, તેમાં મારા લગભગ વીસ હબર સ્પિયાનો ગોઠવેલો ગયો છે. બેંકની દિલ્લીની શાખા સાથે મારો વ્યવહાર હતો, પણ એની હેડ ઓફિસ અને એ બેંકના કર્તાકારતાઓ સુંબઝમાં હોવાથી અહીં તે વિશેની વધારે

સારી માહિતી મળી શકશે અને નાણાં મળશે કે જશે એનો નિર્ણય પણ કરી શકાશે. વળી અહીંના કેટલાક શેરો મારી પાસે છે અને રોરબનરની, રોરોના ભાવમાં એકદમ પચીસ, ત્રીસ, અને ચાળીસ ટકા જેટલો ઘટાડો થવાથી, એવી કંફોડી હાલત થઈ પડી છે કે એમાં પણ કદાચિત્ મારા પાંચપંદર હજારની હોળી થવાનો સંભવ છે, તો એ રોરબનર હજી પણ વધારે ઝખડશે કે રોરોના ભાવ આગળ જતાં વધશે એ જાણી લઈ હાલ તરત રોર રહેવા દેવા કે ભવિષ્યમાં વધારે ખોટ ખાવા કરતાં અભ્યારની ખોટ ખમીને વેચી નાખવા, એ વિશેની પણ મારે વ્યવસ્થા કરવાની છે; આ મારા આવવાનું પ્રથમ અને મુખ્ય કારણ છે, અને જ્યારે અચાનક આમ મુંબઈના મવાસનો યોગ બની આવ્યો છે, તો ડોક્ટર, નાસિક અને દ્વારિકાની યાત્રા પણ કરતાં આવડું, એ ખીચું કારણ. આવતાં ડોક્ટરથી તો હું થતી આવી હું અને અહીંના કામમાંથી વખત મળશે એટલે નાસિક જવાનો વિચાર છે, અને છેવટે જતી વેળાએ દ્વારિકાની યાત્રા કરી પેરબંદર આવી, રેલ્વેને રસ્તે બારોબાર દિલ્લી તરફ વળવાની મેં યોજના કરેલી છે. અહીં આવ્યા પછી ચાંદ આવ્યું કે, તમારી નાટકચંડળી મુંબઈમાં છે એટલે તમને મળવાની ઉલ્કા થઈ આવી, અને તે ઉલ્કા જ મને અહીં નાટકશાળામાં એંચી લાવી.” દેવકુમારીએ પોતાના આવવાનાં કારણોનું વર્ણન કરી સંભળાવ્યું.

એટલામાં મિસ્ત્રી ચાહ અને પાન લઈને આવી લાગ્યો. અમે બન્નેએ ચાહ અને પાનને ઇન્સાફ આપ્યો, અને મિસ્ત્રીને મારા ખીસામાંથી પૈસા આપીને નિઃશય ક્યાં પછી મેં દેવકુમારીને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે.—“જે કે તમારા આગમનનું મૂળ કારણ બચાનક છે, તમને ધનની ભયંકર હાનિ થવાનો સંભવ છે, છતાં છ એવું કે, કાનખાનૂરનો એક પગ રહ્યો તોય શું ને ભાંગ્યો તોય હું? આટલી મોટી મિલકતમાં આટલી ખોટથી કાંઈ એછાપ થઈ જાય તેમ નથી. તોપણ વિના વારણ એટલા પૈસા પણ સામટિ જવા દેવા, એ હેતુથી તમે અહીં આવ્યાં એ કીક જ કર્યું. ચાલો એ કારણથી તમને તીર્થયાત્રાનો અલભ્ય લાભ મળશે અને અમને તમારાં દર્શનનો અલભ્ય લાભ મળ્યો, એ પણ કપિલાષ્ટિને યોગ જ કહી શકાય. પણ તમે તમારો ઉતારો ક્યાં રાખ્યો છે વાર?”

“હાલ તરત તો કાવસજી પટેલ તળાવ પાસેના હીરાબાગમાં જ ઉતારો રાખ્યો છે. ત્યાં રહેવા અને રાંધવા વગેરેની ધણી જ સારી સગવડ છે. પણ એ ધર્મશાળામાં અમુક દિવસ પર્યટ મવાસીને રહેવા દેવાનો અને જો વધારે દિવસ રહેવું હોય તો તેમણે ધર્મશાળાના માલિકની લિખિત પરવાનગી મેળવવાનો નિયમ હોવાથી જો વધારે દિવસ અહીં રોકાવાનું થશે, તો મહિના એ મહિના મટિ કોઈ સારી જગ્યા ભાડે રાખી લેવાનો અને ફર્નીચર વગેરે જોઈતી ચીજો ભાડેથી મગાવી લેવાનો મારો વિચાર છે. મને અહીં આવ્યાને બે દિવસ તો થઈ ગયા છે, અને હજી ત્રણ ચાર દિવસ સુધી વાંધો આવે તેમ નથી, એટલામાં વિચાર કરીને કરવાની હશે તે વ્યવસ્થા કરી લેવાશે.” દેવકુમારીએ ખુલાસો કર્યો.

“શ્રીમંત મનુષ્યોને તેઓ ગમે ત્યાં જાય તોય કાંઈ પણ અડચણ પડતી જ

નથી. પૈસા તેમને બધી સગવડ કરી આપે છે. જે અગવડ ભોગવવી પડે છે તે અમારાં જેવાં ગરીબોને જ. જે આપની ઇચ્છા હોય, તો આ ગરીબ દાસીનું ઘર આપના નિવાસમાં જ તૈયાર છે અને ત્યાં આપને જોઈતી બધી સગવડ કરી શકશે. બાકી સામાન માગવવાની પણ અવસ્ય નથી.” મેં મારાથી કરી શકાય તેટલા વિવેકની સીમા કરી બતાવી.

“પણ અંપા બહેન! તમારી સાથે તમારા ઘરમાં યૂસુફ હશે તેનું કેમ? જે હું તમારા ઘરમાં રહું અને અહીંના મારા લાભતાવજગત કાંઈ બીજા પાળ-ખીતાઓના નજીવામાં એ વાત આવે, તો મારામાટે બહુ બચકર ઘટના થઈ પડે. છ તો કંઈ પણ નહિ. બધાં ત્રીપુરો નીતિનાં પૂતળાં છે એ તો બહુય હું જાણું છું, છતાં બહારનો દેખાવ તો જાળવવો જ જોઈએ. અત્યારે તો વળી મારે એ દાંબીકા પાસેથી કેટલુંક કામ પણ લેવાનું છે, એટલે હાલ તરત તો રહેવાની જૂદી ગોઠવણ જ કરવા લો. વળી બીજવાર કંઈ વાર એકલી આવીશ ત્યારે તમારે ત્યાં જ છાવણી નાખીશ.” દેવકુમારીએ મારે ત્યાં ન રહેવાનું કારણ દર્શાવ્યું.

“ત્યારે તમારી જોડે અત્યારે બીજું પણ કંઈ છે ખરું કે?” મેં પૂછ્યું.

“આઠલા દૂરના મવાસે હું એકલી આવી રહું ખરી, અને તે પણ વળી આવા પ્રસંગે? મારી સાથે મારા કાર્યભારી રમાનાથ, એક દાસ અને એક દાસી તથા રસોઈયો મળી બીજાં ચાર માણસ છે, ને હું પોતે પાંચમી. પાંચ માણસનો ફોડ તમારે ત્યાં પાલવે ખરો? તમારી લાગણીમાં હું તમારો આભાર માનું છું; પણ હાલ તમારી ઇચ્છાને મારાથી માન આપી શકાય, તેવી સ્થિતિમાં હું નથી.” દેવકુમારીએ ઉત્તર આપ્યું.

“ખિતા નહિ, વળી બીજા વાર વાત. પણ રોઠાણી દેવકુમારી! એક વાત મારે આપને જણાવવાની છે અને તે એ કે, યૂસુફ દિલ્લીમાંથી કંપની ઉપડતી વખતે મારાથી છૂટો પડ્યો તે સમયથી મારી સાથે તેનો કરો. પણ સંબંધ નથી, તે કંપનીમાં નોકર પણ નથી અને હવે મારી સાથે મારા ઘરમાં રહેતો પણ નથી. મારી આખી જીન્દગી બદલાઈ ગઈ છે. મેં મારા પરણેલા પતિ, મારી સાસુ અને મારી માતાને અહીં બોલાવ્યાં છે, અને અમે બધાં કાલબાદેવી-ગાયવાડી જેવા ગૃહસ્થોના લતામાં તથા ગૃહસ્થોના માળામાં સાથે જ રહીએ છીએ. મારી માતા અને સાસુ દાયણનો ધધો કરે છે અને મારો ધણી કુલાખાના એક રૂના વ્યાપારીને ત્યાં નોકર છે, હું હજી નાટકમાં છું ખરી, પણ અહીં કંપની છે ત્યાં સૂઈ જ, અહીંથી કંપની ઉપડશે એટલે મારી નાટકની નોકરીનો પણ અંત આવી જશે. બલે આપ મારે ત્યાં ન ઉતરો તો તે એક જૂદી વાત છે, પણ એક વાર હું મારે ત્યાં આપને એકલાને જમવા તો અવશ્ય બોલાવીશ, અને તે વેળાએ મારી હાલની હાલતને આપ પોતાની આંખોથી જોઈને તે વિશેની ખાતરી કરી શકશો. આપને માટે આજણને બોલાવી રસોઈ કરાવીશું, એ વિષે નિશ્ચિન્ત રહેશો. યૂસુફ સાથેના મારા ભૂતકાળના સંબંધની વાર્તાને કંઈ બજાવું નથી, અને હવે તે કંઈને જણાવવાની અવસ્ય પણ નથી. હવે તો ઈશ્વર મને મારા હક્કદાર

ધણીની આજ્ઞામાં રહેવાની શુદ્ધિ આપે અને તેની સેવામાં જ મારા આશુબ્ધની સમાપ્તિ થઇ જાય, એટલી જ મારી ઇચ્છા છે.” મેં તેને મારી બદલાયદી અવસ્થાનો પરિચય કરાવ્યો.

“આ તો બહુ જ આનંદની વાર્તા! તમારી અવસ્થામાં આટલો બધો ફેરફાર થઇ જશે, એમ મેં તો સ્વપ્નમાં પણ ધાર્યું નહોતું. આમ છે તો હું અવશ્ય એકવાર તમારા આમંત્રણનો સ્વીકાર કરીશ. પણ ત્યારે યૂસુફ મુબઇમાં તો નહિ જ હોય કેમ? તમારી કંપનીમાં તે નથી તો મુબઇમાં પણ ક્યાંથી હોય?” જેવકુમારી ધીમે રહીને સુદાની વાતપર આવી લાગી.

“ના, કંપનીમાં નોકર નથી, છતાં છે મુબઇમાં જ. દિલ્લીથી બધકર સિદ્દિકિસ-વિસ્ફોટક-ના રોગથી પીડાતો અહીં આવ્યો છે અને તેની અત્યારે એવી ખુરી હાલત છે કે તેના બચવાની હેશ માત્ર પણ આશા નથી. મેં તેને આશ્રય આપીને અહીં પાસે જ એક જૂઠી જગ્યા ભાડે લઇને તેમાં રાખ્યો છે અને નોકર ચાકરની પણ ગોઠવણ કરી આપી છે. પણ તે આશ્રય એક સાધનસંપન્ન ભગિની પોતાના દુઃખી ભાઇને આપે, તેવા પવિત્ર આશયથી જ આપવામાં આવ્યો છે. હવે એની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો અપવિત્ર અને વિકારમય સંબંધ રાખવાની મારી ભાવના નથી. વ્યભિચારને હવે હું ધિક્કારું છું કારણ કે, ‘અજ્ઞાન દૂર થતાં મને જ્ઞાનચક્ષુની પ્રાપ્તિ થઈ છે અને તેણે મને સત્ય શું છે અને અસત્ય શું છે, તે બરાબર બતાવી આપ્યું છે. જ્ઞાનચક્ષુ કરવામાં કરો પણ સાર નથી, ધર-ધરના ટુકડા ખાવા એનું નામ શુદ્ધ સંસારવ્યવહાર નથી. અસ્તુ; જો આપની યૂસુફને મળવાની ઇચ્છા હોય, તો અત્યારે જ ચાલો-અહીંથી બે મિનિટનો જ રસ્તો છે. હું રીહર્સલમાંથી નીકળી તેની પાસે થઇને પછી જ ઘેર જઈ પૂ. તમે ચાલવાનાં હો, તો અત્યારે જ રજા લઇને સાથે આવવા હું તૈયાર છું.” જેવકુમારીને અટકા લગાવવામઠિ મેં વ્યભિચાર વિરુદ્ધ એ પ્રમાણેના ઉદ્દગારો કહ્યા અને ખરેખર એ ઉદ્દગારો મારા અંતઃકરણમાંથી જ નીકળેલા હતા.

મારા આ ઉદ્દગારોને સાંભળીને જેવકુમારીના મુખમંડળમાં કંઈક કુણ્ણતાની છટા ફેખાવા લાગી અને તેથી હું કંપના કરી રાકી કે, અવશ્ય મારા એ ઉદ્દગારોનું તેના હૃદયમાં કોઈ પણ પ્રકારનું પરિણામ થએલું હોવું જોઈએ. યૂસુફને મળવા વિશેના મારા બોલવાના જવાબમાં તેણે જણાવ્યું:-“યૂસુફ પણ એકવાર મારો પડોશી હતો અને તેથી તે અત્યારે આમ અંતની ધરીએ આવી લાગ્યો છે, તો મારે તેને મળવામઠિ તો એકવાર આવવું જ જોઈએ. પણ અત્યારે લગભગ બાર વાગવા આવ્યા છે. જમવાનો વખત થઇ ગયો છે, અને બધા મારી વાટ જોઇને ખેતી સ્થાં હશે; એટલે હવે હું કાલે બરાબર સાડા નવ વાગે આવીશ અને તમે રજા લઇને મારી સાથે ચાલજો. હું ધારું છું કે, અત્યારે તમારો રીહર્સલનો ટાઇમ તો પૂરો થવા આવ્યો છે, એટલે આવવું હોય તો મારી માફમાં જ આવો, હું તમને ઘેર મૂકીને જઇશ અને તમારું ઘર પણ બહારથી જોઈ રાકરો.”

“હા છે, બલે ચાલો.” એમ કહી હું પણ તેના સાથે માફમાં બે ગઇ.

ગાડીને માણેક બિલ્ડીંગ નીચે ઉભી રખાવીને નોકરને ચૂસુકની તળીયતના સમાચાર પૂછ્યા અને સાંજે આવવાનું જણાવી ગાડીવાળાને હાંકવાનો હુકમ કરી દીધો અને ગાયવાડીમાંના રોમન કેથોલિક ચર્ચ પાસે લઈ જવાનું જણાવ્યું. ગાડી બાડાની નહિ, પણ ધરની હોવાથી મેં દેવકુમારીને પૂછ્યું:—“આ ગાડી દિલ્લીથી સાથે લેતાં આવ્યાં છો કે શું? ઘાટે ‘આલવામાં’ ધણી જ સારા જણાય છે અને તેથી કંપના કરી સ્કાય છે કે, એ સારી ભતનો અને સારી કીમતનો હોવો જોઈએ.”

“ગાડી ને ઘાડાં તે વળી દિલ્લીથી અહીં સૂધી લાવતાં હશે? એ તો અહીંના અમારા બોળખીતા એક ધનવાન ગૃહસ્થની ગાડી છે અને તે અહીં જોડલા દિવસ અમે રહીએ તેટલા દિવસ વાપરવા માગી લીધી છે. એ ગૃહસ્થની ત્રણ માર ગાડીઓ છે એટલે એક ગાડી અમને આપવાથી તેને કાંઈ અગવડ થોગવવી પડે તેમ નથી.” દેવકુમારીએ જવાબ આપ્યો.

“જેને આવી ત્રણ માર ગાડીઓ છે, તેના વાડી બંગલા અને માળા પણ જરૂર હશે જ. આવા આવા ગૃહસ્થો સાથે અહીં આપનો પરિચય હોવા છતાં આપ ધર્મશાળામાં ઉતર્યાં, અને જો વધારે દિવસ રહેવાનું થાય તો પોતાની ભૂદી જગ્યા બાંહે રાખી બાંહેથી સામાન મળાવવાનો વિચાર કરો છો, એવું શું કારણ હશે, એ હું સમજી શકતી નથી. શું તમો મહિનો બે મહિના ઝુંબઝમાં રહેવાનાં હો, તો આવા સમર્થ ગૃહસ્થો આપની અગવડ ન ભળવી શકે કે? આ તો એક ભતની અભયબીજ કહેવાય.” મેં એક વિલક્ષણ, પણ ચચાર્ય રાકા ઉપસ્થિત કરી.

દેવકુમારી થોડીવાર સૂધી તો આનું શું ઉત્તર આપવું તેના વિચારમાં પડી ગઈ. છેવટે બે ત્રણ મિનિટ પછી બોલી કે:—“એવા બહેન! હું પરી સ્વતંત્ર સ્વભાવની સ્ત્રી, એટલે બીજાના ધરની જગ્યાપણુ પરતંત્રતા આપણને પાલવે જ નહિ. એવા ગૃહસ્થના પરિવારવાળા ધરમાં જઈને મેહમાન તરીકે રહીએ, તો તેમની સ્ત્રીઓના સહવાસમાં જ વધારે વખત વીતાડવો પડે, અને ક્યાંક બહાર નીકળવું હોય તો વખતે લાંબી કોઈ સ્ત્રીની લક્ષ પછુ સાથે વળગે અને આપણને તે અડ-મણુ કરનારી હોય, એટલે એ મીમાં મહાદેવનો બનાવ થાય જ નહિ. વળી બીજાના ધરમાં રહેવાથી જગજગ વાતનો મનમાં સંકેત થયા કરે, અને તેના ધરની સ્ત્રીઓ જો સંકુચિત સ્વભાવની હોય તો પાંચપાંચ માણસના ટોળાના ખર્ચેને પોતાના માથાપર આવી પડેલો જોઈને કદાચિત્ જોલે નહિ તો મનમાં બળ્યાં કરે, એ સર્વ કારણોથી ધર્મશાળામાં પોતાના ખર્ચે અથવા તો પોતાની જગ્યા લઈને તેમાં રહેવાનું જ હું વધારે પસંદ કરું છું. કોઈને લાંબા આવીને પ્રથમથી જ ઉતરવાનો વિચાર મેં રાખ્યો નથી, અને તેથી હવે એ વિશે કોઈ પણ કાંઈ જોલવું નથી.”

દેવકુમારીનો આચચ મારા સમજવામાં આવી ગયો. એ ખરી વાત છે કે, જે મનુષ્ય સ્વચ્છ અને પોતાની ગમે તેવી યોગ્ય કે અયોગ્ય ક્રિયા પ્રમાણે વર્તનાર હોય છે, તેને, ‘કદાચિત્ કોઈ મારા બેઠને અથવા દુરાચારને બહુ જોશે તો?’ એવા બચથી કોઈ પણ સારા મનુષ્યનો સંગ કે સહવાસ ગમતો નથી, અને જો તેવા સહવાસમાં રહેવાનો ન હટકે પ્રસંગ આવી પડે, તો તેના તેટલો સમય

બંદિવાસ જેવો જ પસાર થાય છે. દેવકુમારી તેવા જ પ્રકારની એક સ્વૈચ્છિક હોવાથી જો તેને આવી પરત્વરતા ન ગમે, તો તે સ્વાભાવિક જ હતું. ઉપર પ્રમાણે બરાબર ખુલાસો મળી ગયા પછી એ વાતને વધારે છેડવાનું મેં વ્યાજબી ન ધાર્યું; કારણ કે, હજી તેના હૃદયમાં ચૂસુફ વિશે શી ભાવના અને કેવીક લાગણી હતી. તે મારે જોવાનું હતું. એટલામાં તો ગાડી ગાયવાડીમાં મારા ધરની ગલી આગળ આવીને ઊભી રહી અને મારો દેવકુમારીથી તરતને માટે છૂટા પડવાનો વખત આવી જાયો.

ગાડીમાંથી ઉતરીને મેં પૂછ્યું કે:—“ત્યારે આવતી કાલે બરાબર સાડા નવ વાગે નાટકરાજામાં પધારશોને? વળી મારે વાઢ જોઈને ખેંચી રહેવું ન પડે.”

“બરાબર સાડા નવ વાગે આવીશ. ત્યારે તો નોકરીપર જવાનું જ છે ને? તો પછી ખાસ મારી વાઢ જોઈને રાત્રું ખેંચી રહેવું પડશે? ચૂસુફને પણ જો તેની પાસે જાઓ, તો મારા આવવાની ખબર આપી દેજો. વાઢ ત્યારે અત્યારે તો પ્રણામ” દેવકુમારીએ કહ્યું.

તેની ગાડી તેના ઉતારાની દિશામાં આઢી ગઢ અને હું ઘેર જવામટે મારા ઘરની ગલીમાં ખેડી.

આજની દેવકુમારીની મુલાકાતથી આજ સુધી મારા હૃદયમાં ધર કરી બેઠેલી એક શંકાનો નિર્ણય થઈ ગયો. તે એ કે, અત્યાર સુધી મારી એવી ધારણા હતી કે, ચૂસુફ જે બચ્ચકર રોગનો લોભ થઈ પડ્યો હતો, તે રોગની બાધા તેને દેવકુમારીના સંસર્ગથી જ થએલી હોવી જોઈએ. અહીં કદાચિત કોઈ એવો વાઢ ઉપરિચિત કરે કે, ‘આવા રોગો વેશ્યા સ્ત્રીઓમાં જ હોઈ શકે, શુદ્ધ સ્ત્રીઓમાં આવા રોગનો નિવાસ સર્વથા અશક્ય છે’ તો તેમને હું કહીશ કે, સાહેબ! માફ કરજો; આ બાબતનો તમને કશો અનુભવ જ નથી; તમે જે બોલો છો તે ઉપર ચોટિયા ફાંનનું જ પરિણામ છે. મારી માતા અને સાસુ સારે દાયણના ઈંધાને અનુભવ લીધા પછી અનેક શુદ્ધ સ્ત્રીઓમાં પણ એ રોગનો મેં બચકર પ્રસાર મારી નજરે જોયેલો છે. શુદ્ધ સ્ત્રીઓમાં એ રોગના આગમનનાં બે કારણો છે. એક તો શુદ્ધ હોવા છતાં જે સ્ત્રી બ્યબિચારિણી હોવાથી ગમે તેવા પરપુરુષના સંસર્ગમાં આવે છે, તેને તેવા કેહ રોગિષ્ઠ પુરુષનો રોગ લાગુ પડી જાય છે, અથવા તો કેઈ પુરુષ બ્યબીચારી અને વેશ્યાગામી હોવાથી વેશ્યાના સંસર્ગથી એ રોગને લાવે છે અને પુનઃ તે પોતાની સુશીલ તથા નિર્દોષ યત્નીના સંસર્ગમાં આવતાં તે બિચારી પણ એ બચ્ચકર રોગનું બલિદાન થઈ પડે છે. પુરુષ અને સ્ત્રી ડૉક્ટરોને લાં જો બરાબર તપાસ કરવામાં આવે, તો આવા કેસિસ તેમને લાં વર્ષે કેટલીક સંખ્યામાં આવે છે, એ સહજ જાણવામાં આવી શકે એમ છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ તો બિચારી શર્મને લીધે એ બચ્ચકર રોગને છુપાવી પીડાઈ પીડાઈને છેવટે અકાળ મૃત્યુને વશ થાય છે અને તેમના કેસિસ પ્રકાશમાં આવી શકતા નથી, તે તો જુદા જ. પરંતુ દેવકુમારીને પ્રત્યક્ષ જોતાં તેના શરીરમાં એ રોગને સંચાર થયો હોય, એમ મારા જાણવામાં આવ્યું નહિ; કારણ કે તેનું શરીર આગળના જેવું જ આરોગ્યમંડિત અને એવા રોગના કોઈ પણ બાહ્ય ચિહ્નથી સર્વથા

સુકત હવું; એટલું જ નહિ, પણ તેના શરીરની પુષ્ટતા આગળ કરતાં પણ વધારે થએલી હોવાથી તે દિલ્લીમાં હતી તેના કરતાં ઝુબઘમાં વધારે સ્થૂલ થએલી દેખાતી હતી. ત્યારે યૂસુફના રોગનું કારણ કોઈ અન્ય જ હોયું એવું એ તો નક્કી જ.

અસ્તુ; દેવકુમારીએ પોતાના ઝુબઘમાં આવવાનાં જે જે કારણો દર્શાવ્યાં હતાં, તે ઉપરાંત ઝુબઘની દિશામાં આવવાનું એક ત્રીજું બહુ જ ગુપ્ત અને બચાવનક કારણ પણ હવું, તે અનાયાસ જે દિવસ પછી મારા જાણુવામાં આવ્યું અને તે જાણીને હું દિગ્મૂઢ જ બની ગયું.

* * * * *

બીજે દિવસે પોતાના વચન પ્રમાણે બરાબર સાડા નવ વાગે દેવકુમારીની ગાડી નાઠકશાળાના દરવાજા સામે આવીને ઉભી રહી અને હું તેને તરત યૂસુફ પાસે લઈ ગયું.

પ્રકરણ ૩૨ મું

પાપની પરિસીમા

અહીં જણાવવું એવું છે, આગલા દિવસ પ્રમાણે આજે દેવકુમારી એકલી આવી નહોતી, પણ સાથે પોતાની ધણી વર્ષની વિશ્વાસપાત્ર દાસીને પણ ગાડીમાં બેતી આવી હતી. પરંતુ તેને અમે યૂસુફ પાસે ઉપર લઈ ગયાં નહિ, દેવકુમારી મારી સાથે આવી, અને દાસી ગાડીમાં જ રોકાણીના આવવાની વાટ જોતી બેસી રહી. એ દાસી મૂળ તો કાઠિયાવાડમાંના પોરબંદર રાજ્યમાંના નવીબંદરની ખાસ્તી હતી. તે વચ્ચે અવસ્થામાં કાકની સાથે ન્હાસીને દિલ્લીમાં આવી હતી. કેટલાંક વર્ષ સુધી તેની સાથે સંસાર ચલાવ્યા પછી તેનો આશક મરી ગયો અને બાકનાં પાણી પણ ઉતરતાં થયેલાં એટલે તે રોકાણી દેવકુમારીને ત્યાં દાસી તરીકે કસી ગઈ અને પોતે કાળાંધોળાં કરવામાં ઉત્તાડ તથા ખટપટી હોવાથી થોડા વખતમાં જ તેની કૃપાપાત્ર અને ઘરમાંનાં બીજાં બધાં નોકરોની તે સર-હાર થઈ બેઠી. મૂળ ખાસ્તી જેવી યુદ્ધ જાતિની હોવા છતાં એનો દેખાવ અત્યારે મોઢાવસ્થામાં પણ સારો હતો અને તેથી તે ચોલનકાળમાં સુંદર તથા આકર્ષક હોતી એવું, એવી સહજ કલ્પના કરી ચકતી હતી, દિલ્લીમાં વર્ષોના નિવાસ થવાથી તે હિન્દી અને હર્ડુ બોલતી બહુ જ સારી અને સ્પષ્ટ બોલી ચકતી હતી, અને તેનું અસલ નામ તો મધુ જાણે છું હશે, પણ ન્યારે તેની સાથે મારો પરિચય થયો તે વેળાએ લોકો તેને રામદુલારીના ચોખ્ખા હિંદુ-સ્તાની નામથી ઓળખતા હતા. હું પણ તેને એ નામથી જ બોલાવતી હતી. આ વર્તાત તો અને કાઠિયાવાડની જાણી પોતાનો દેશ સાંભરી આવવાથી એક-વાર તેણે પોતે જ પોતાની ઇચ્છાથી કહી સંભળાવ્યા હતા. માત્ર પોતાનાં માત-પિતા, સાસુસસરા, ધણી અને પોતાનું ખરું નામ તેણે જણાવ્યું નહોતું અને કાંઈ વધારે મતલબ ન હોવાથી ખાસ કરીને તેમનાં નામો જણવાની એ કોશિશ

પણુ કરી નહોતી. તે નાટકની બહુ જ રસીથી હતી અને દિલ્હીમાં પચીસવાર મારી ખુશામદ કરીને મફત નાટક જોઈ ગઈ હતી. માત્ર નાટક જોવાનો જ નહિ, પણુ ઘરમાં હરતાં ફરતાં નાટકનાં ગાયનો પ્રસંગાનુસાર ધીમા કે મોટા સાદે લલકારવાનો પણુ તેને શૌક હતો, અને પોતાના કંઠને તે તિલોતમા કે રૂબાના કંઠ સમાન મધુર માનતી હતી, તે ન્યારે ‘હાય મુઝે દેઈ જિમરને સુતાયા !’ એ ગાયન ગતી હતી ત્યારે તેનો દેખાવ ખરેખર જોવા લાયક જ થઈ પડતો હતો. શરીર વૃદ્ધ થાય છે, પણુ મન કાંઈ વૃદ્ધ થતું નથી, એના એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુરૂપ હતી અને રોકાણીનો સ્વભાવ પણુ બહુ અંશે એવો જ હોવાથી બંનેની સારી બનતી રાશિ થઈ ગઈ હતી. વળી રામદુલારી હસસુખી અને વિનોદી સ્વભાવની હોવાથી રોકાણી ગમે તેવી ચિંતામાં હોય, તો પણુ પોતાના વિનોદી બાપણુથી તે તેને હસાવ્યા વિના રહેતી નહિ અને તેથી રોકાણી જ્યાં જાય ત્યાં તેને સાથે જ લઈ જતી. રોકાણીને તેનાથી જરાપણુ સંકોચ નહોતો; કારણ કે રોકાણીની છાનામાં છાની દરેક વાત રામદુલારી જાણતી હતી અને ઘણીકવાર છુપાં કામોમાં મદદગાર પણુ થતી હતી, રામદુલારીમાં જે ખારવા ભતિની કોઈ પણુ અસર બાકી રહી ગઈ હોય, તો તે બેવડો પીવાની હતી. જે કે તે રોગ દારૂ પીતી નહોતી, પણુ જે દિવસે પ્રબળ દુઃખ થઈ આવે, તે દિવસે દારૂ પીવાથી તેને કોઈ પણુ અટકાવી શકતું નહોતું, અને પીધેલી હાલતમાં પછી તે ગમે તેવો બકવાદ કર્યા કરતી હતી. તે વખતે પછી તે કોઈની પણુ રહેતી નહોતી. દારૂ પીવડાવીને તેના સુખમાંથી ગમે તે છુપી વાત બેકાવવી હોય તો સરળતાથી બેકાવી શકાતી હતી. એટલામટિ બહુધા રોકાણી તેને દારૂ પીવાનો પ્રસંગ મળવા દેતી નહોતી, છતાં વર્ષમાં પાંચ પંદર વાર તે રોકાણીના હાથમાંથી છટકીને પણુ પોતાની ઇચ્છાને વ્રમ કરતી હતી. અસ્તુ.

મેં અને રોકાણીએ યુસુફના આરડામાં પ્રવેશ કર્યો, તે વળાએ હકીમજી આવેલા હતા અને યુસુફ તાવની શ્રમમાં પડ્યો હતો. હમણાં છેલ્લા પાંચ છ દિવસથી તેને વારંવાર તાવ આવી જતો હતો અને શરીરમાં નિર્બળતાનું પ્રમાણુ અધિક હોવાથી તે ઘણીકવાર બોહોરા અને બેકામ પણુ થઈ જતો હતો. સારાંશ એ જ કે, તેનો રોગ દિવસે દિવસે વધારે અને વધારે બંધકરતાને કારણુ કરતો હતો અને તેના જીવવાની આશામાં તેથી ઘટાડો થતો જતો હતો, એ સ્વાભાવિક જ હતું. દેવકુમારીને બેસવા માટે એક કુરસી આપીને હું બીજી કુરસીપર બેસી ગઈ અને મેં ત્યાર પછી હકીમને પૂછ્યું કે:—“હકીમજી! અત્યારે આ ખીમાર યુસુફની તબીયતનો શો હાલ છે? એની તબીયતમાં કાંઈપણુ સુધારો થવાની હમીદ છે ખરી કે નહિ?”

“એનો ખુબાર ઘણો જ ખોફનાક છે. અત્યારે તો એનું જોર અડધા કલાકમાં બોલું પડી જશે, એની મજબૂત ક્વા મેં આપી છે. પણુ એના બદનમાં નેક વધારે હોવાથી જે આ ખુબાર વધારે દિવસ ચાલુ રહે, તો નવીજો શો આવે, તે કાંઈ અત્યારે કહી શકાય નહિ. હુબેહુબાબ એ કે, મને કાંઈ આ

હાંની જિંદગીનો બરોસો લાગતો નથી.” હકીમજીએ સર્વ પ્રકારે નિરાશાદર્શક ઉત્તર આપ્યું.

હકીમજીના કહેવા પ્રમાણે અડધા પોણા કલાકમાં ચૂસુફના શરીરમાંથી તાવનું જોર ઓછું થયું અને તેણે આંખો બંધાવીને આસપાસ નજર નાખી. હું તો રોજ એ વાર આવતી હતી એટલે મને જોવાથી તેને અન્યથા થવાનો સંભવ નહોતો, પણ મારી સાથે એક બીજી સ્ત્રીને જોઈને તે કાંઈક આશ્ચર્યચકિત થયો અને તત્કાલ તેને ન જોળખી ચાલવાથી મંદ સ્વરે તેણે પ્રશ્ન કર્યો કે:- “જાંપા ! આ કોણ છે અને અહીં શા માટે આવ્યાં છે ?”

“એમને તમે ન જોળખ્યાં ? એ તો દિલ્લીમાંનાં આપણાં પાડોશી શોકાણી કેવડુમારી છે, અને પોતાના કોઈ કાર્યમાટે ઝુંબડ આવેલાં હોવાથી તમારી બીમારીની ખબર સાંભળીને તમને જોવામાટે અને ખચરઆફીયત પૂછવા માટે ખાસ પધાર્યાં છે.” મેં તેની ચોકાનું નિરસન કર્યું.

“શોકાણી કેવડુમારી ! મારી ખુરી હાલતને જોવામાટે બધે પધાર્યાં મારાં જેટલાં લાગતાં વળગતાં, સ્નેહી સંબંધી અને જોળખીતાં પાળખીતાં હોય તે બધાને બોલાવો, મારી હાલત બતાવો અને જણાવો કે, ખુરાં કામોનો છેવટે શો અંતમ થાય છે તમે એમ ન ધારો કે, આજે તમને તમારાં પાપોની શિક્ષા નથી મળી એટલે તે કોઈવાર બવિષ્યમાં મળવાની જ નથી. જો યુનાહોની આવી સખ્ત સજા ન મળતી હોય, તો ઇન્સાન એવું બેઇમાન પ્રાણી છે કે તે વખતે ખુદાની ખુદાઇને પણ ન માને અને ન ગણકારે ! પણ આ તો અહીંનું કંઈ અહીં જ કોમવાય છે અને તેથી જ ઇન્સાન ખુદાથી કાંઈક ડરતો કેમાય છે. જે સૌન્દર્યના પ્રતાપે, મને લક્ષ્મી, લલના અને કોમવિલાસ પોતાની મેળે આવી મળ્યાં હતાં તે સૌન્દર્ય અત્યારે ક્યાં છે ? જે લલનાઓ મારા યુખને સુધાની ઉપમા આપતી હતી, તે જ લલનાઓ અત્યારે મારા યુખને જોવાનું પણ પસંદ કરશે ખરી કે ? નહિ જ. આ બળ્લે ફાની છે, ચાર દિવસની અકડોળે અડાવનારી જિંદગીનીમાંની જવાની છે. જેઓ પાપકર્મના આવા બચંકર પરિણામને જોવા છતાં અને એ કારણથી નિત્ય અનેક અનાચારીઓને સ્મરણ કે કબ્રસ્તાનમાં જતા વિલોકવા છતાં પોતાને અમર ધારીને છેવટે સૂધી પાપકર્મોને ત્યાગતા નથી અને વિકારની નિદ્રામાંથી જાગતા નથી, તેઓ ન્યાયી પરવરદિગારના દરબારમાં કોણ બાજુ કેવી અકબનીય શિક્ષાને પાત્ર થશે, એની અત્યારે કલ્પના માત્ર પણ કરી શકાતી નથી. જે પાપીઓ હોય તેમને પોકાર કરીને મારું માત્ર એટલું જ કહેવું છે કે, અંધ જોને દોષો, પાપયુક્ત થાઓ, પુણ્યના માર્ગમાં ભ્રમો અને પાક પરવરદિગારની કૃપાદૃષ્ટિ મેળવો; નહિ તો તમારું ક્યાંય ટકાણું નથી !”

આ લાંબું બાથણ ચૂસુફે તાવની ઝુમમાં જ કર્યું હતું; કારણ કે, હજી તેના મગજ (બેન)માંથી તાવની અસર ગઇ નહોતી, છતાં એ બાથણ એવું તો અર્થ-સૂચક અને બોધક હતું કે, તેથી સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યું કે, અત્યારે મનુષ્યના હૃદયમાં સહ્ય પશ્ચાત્તાપ થાય છે, ત્યારે તેનું અંતઃકરણ અચેતનાવસ્થામાં પણ ચોગ્ય

ઉદ્ગારો જ કાઢે છે. સત્યની પરીક્ષા આવા સમયમાં જ કરી શકાય છે. જો કે આ બાબતે તેણે દેવકુમારીને ઉદ્દેશીને કહ્યું નહોતું, છતાં માર્મિકતાથી જાણે તે દેવકુમારીને જ ચેતીને આલવાનો ઉપદેશ આપતો હોય અને ગુપ્ત રીતે તેના પર ધિક્કાર વર્ષાવતો હોયની તેવા જ ભાવ તેના શબ્દોમાંથી વ્યક્ત થતો હતો. દેવકુમારીએ નીચું મોઢું કરી તેનું બાબતે સાંભળ્યા કહ્યું અને જ્યારે તે બ્રાહ્મણો અટક્યો ત્યારે કહ્યું કે:—

“ચૂસુફ! અત્યારે તમારા શરીરમાં તાવનું જોમ છે અને નિર્બળતા પણ થઈ છે, મઠિ આટલા મોટા અને પહોળા અવાજથી તાણીતાણીને વધારે ન બોલો તો સારું. આથી તો તબીબતમાં ઉલટા વધારે બગાડો થશે, અને કદાચિત્ સત્તિપાત થઈ જશે. હું જાણુવા માગું છું કે, તમારી પૈસા ટકા સંબંધી હાલત કેવી છે અને કાંઈ મદદની દરકાર છે? તમે મારા એક વખતના ફોનથી હોવાથી આવા સંકટના સમયમાં મારાથી બનતી સહાયતા આપવી એ મારો ધર્મ છે. પણ તમે તમારા મનમાં ગમે તેમ ધારતા હો, તેની મને પરવા નથી.” દેવકુમારી એમ કહીને ચૂસુફના ગુપ્તમાંથી શું ઉત્તર આવે છે તેની અતિશય આતુરતાથી માર્ગપરીક્ષા કરવા લાગી.

ચૂસુફ થોડીવાર સૂંધી તો તેની સાચું જોઈ રહ્યો અને કોઈ પણ બાલ્યો નહિ. કેટલીકવાર પણ વળી કાંઈક ઉભરો આવવાથી તે કહેવા લાગ્યો કે:—“શેઠાણી સાહેબ! આવા વખતમાં મારાપર આપ મેહરબાની કરવા અને મને જોઈતી મદદ આપવાની ખાદિશ બતાવે છે, એમટિ મારે આપનો એકસાન માનવો જોઈએ. પણ હવે મને તેવી મદદની વધારે જરૂર પડે નથી; કારણ કે, હવે મારા અન્તઃકાળનો વખત પાસે આવતો જાય છે અને તેટલા સમય સૂંધી ઘૂંઘા મને નબાવી હોશે, એવી મને ખાતરી છે. જેના પૈસાના પ્રતાપે આ મારી ખારી (પુવારી) અને જિંદગી અકારી થઈ છે તેના પૈસાને છેલ્લી ઘડીએ ઉપયોગમાં લઈ મારી આકેબતને ખરાબ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. હવે રૂપા કરીને મને જોવા આવવાની તકલીફ પણ ન હોવાથી; કારણ કે, આ તલમાં તેલ નથી. બુઝાઈ ગયેલા દીવાપર બળી મરનાર પતંગિયાં બીજાં હોય છે. તમારા કરતાં આ નાઠકવાળી ચંપાને હું હજાર ગણી સારી માનું છું કે, તમે દિલ્લીમાં મારા બીમાર થતાંની સાથે જ મોઢું વડોડ્યું અને મારો ત્યાગ કર્યો, પણ આની સાથે મેં એવકાઈ કરેલી છતાં છેવટે એણે ઇન્સાનિયત બતાવી એક બાઈ તરીકે મારો પણ સ્વીકાર કર્યો, અને અત્યાર સૂંધી મારી આટલી સારવાર કરી રહી છે. હવે હું એના હાથમાં જ મરી જઈ, અને ખુદા પાસેથી ગુનાહોની મોખરી મેળવી જન્મતનશીન થાઉં, એટલી જ તમજા દિલમાં બાકી છે. હવે હું વધારે કાંઈ પણ બોલવા કે સાંભળવા નથી માગતો!”

દેવકુમારી ઉતરી ગયેલે મોઢે ઉઠી અને સચ્ચતા જાણવામાટે હું પણ ચૂસુફને, સંજે આવવાનું કહીને તેની સાથે જવાને તૈયાર થઈ. ગામમાં બેઠા પણ મેં તેને સ્કૂટ મનાવવામાટે કહ્યું:—“શેઠાણી! ચૂસુફના બોલવાનું માનું લગાડો!

નહિ. એનું માથું આજકાલ ઠકણે રહેતું નથી. બૃંચકર રેગે એની મગજશક્તિનો નાશ કરી નાખ્યો છે. અત્યારે એ મારાં વખાણુ કરવા મંડી ગયો અને કોઈ વાર ગાળો કાઢવા પણ મંડી જાય છે. એની પૈસા સંબંધી હાલત ઘણી જ ખરાબ છે, એટલે જો કોઈ પણ મદદ આપશે, તો એટલો મારાપરનો બાર એણે યરો અને આપની વફાદારી જાણીશે. પણ તો જોવા આપનો વિચાર. આપને મારાથી વધારે કંઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી, આપ સમજૂ અને શાણાં છો.”

“નારે શ્રેષ્ઠા બહેન ! પોતાના જીવનની આશાને સહંતર ઊડી બેઠેલા અને આવી દુર્દશામાં આવી પડેલા બીમાર માણસના બોલવાથી બોલું શું લગાડવાનું હતું જે ? માત્ર, એની સાથે જાણે મારો કોઈ પ્રકારનો અપવિત્ર સંબંધ હોયની ! એવા અર્થને દર્શાવનારાં એક બે વાક્યો જે એણે ઉચ્ચાર્યાં તેથી જ મને કાંઈક લાગી આવે છે. પણ હરો, ગાળોથી કાંઈ ગુમડાં યતાં નથી, અને કોઈના ગમે તેમ બોલવાથી કાંઈ આપણે કલંકિત કરવાનાં નથી. એની ખાતર નહિ, તો તમારી ખાતર પણ હું મારાથી બનતી મદદ આપવાનો વિચાર કરીશ, અને તમને બીજી વાર મળીશ તે વેળાએ જે આપવાનું હરો તે આપી દઉંશ. તમારાથી બને તેટલી સેવા શુભૂષા કરીને એને જીવડાવો અને તેમ કરી એનાં માતાપિતાનાં હૃદયોને બચાવક આધાતથી રક્ષવાનો પ્રયત્ન કરજો.” દેવકુમારીએ સફાઈથી પોતાપરના કલંકને હટાડવાનો અને ઉદાર લાગણી બતાવવાનો ચત્ન કરીને કહ્યું.

“આપ બીજી વાર પોતાની સુલાકાતનો આ દાસ્તિને ક્યારે લાભ આપશો વાકું ?” મેં બને તો કાંઈ પણ કહાવવાના અને નહિ તો અસત્યવાદિની અસત્યતાને ઉવટ સૂધી સિદ્ધ કરવાના હેતુથી નિશ્ચય કરી લેવામટે સવાલ કર્યો

“હું સોમવારે સવારમાં બહુધા તમને મળીશ અથવા મારાથી નહિ આવી શકાય, તો તમને મારા નિવાસસ્થાનમાં બોલાવીશ.” શેકાણીએ કહ્યું.

એ દિવસે બીજી વધારે વાતચીત કર્યા વિના જ અમે છટાં પડ્યાં.

* * * * *

નાથીખાઈ નાટક જોવા આવનારી હતી, પણ તાવને લીધે તેનાથી આવી શકાયું નહિ; પરંતુ તેને બદલે શનિવારની રાતે લગભગ સ્ટેડર્ડ ટાઈમ પોણા નવ વાગે અચાનક એક બીજી બહા આવી લાગી અને તે બીજી કોઈ નહિ, પણ દેવકુમારીની દાસી રામદુલારી જ હતી. તે શેકાણીની રજા મેળવી નાટક જોવા-મટે આવી હતી અને કોણ જાણે શા કારણથી મારી પાસેથી ટિકિટની માગણી કરવાને બદલે સ્વપીઆ બે ખર્ચાં તેણે પોતે જ આર્ચેસ્ટ્રાની ટિકિટ કઢાવી હતી. નાટકના આરંભને હજુ પોણા કલાકનો વિલંબ હોવાથી રામોસીદ્વારા મારી રજા મંગાવી, મને મળવામટે તે અંદર આવી અને મેં પણ તેને પૂલાવવામટે બહુ જ માનદર્શક શબ્દોથી બોલાવી.

“કેમ, રામદુલારી ! ખાઈ પીને આવી છે કે ભૂખીશુખી ? આજે આંખમાં કાંઈ રંગ કે કેન્ડ કેમ દેખાતો નથી ? બેવડા વગર નાટક જોવાની મજા પડશે ખરી કે ? આજે નાટક જોવા આવી અને મદિરા ન ચઢાવી, એ તો અન્યથા જ કહેવાય !” મેં તેને મારા સ્વમમાં લઈ જઈને બેસાડ્યા પણ કહ્યું.

“આંખા બહેન ! હું સુંબઈની બાણીતી નથી એટલે પીકામાં જતાં મન સંકોચાય છે; અને એવું તો કાંઈ છે નહિ કે જે એ ચીજ લાવી આપે. કદાચિત્ અમારા ચેલા ઉબગીર (દેવકુમારીના નોકરનું નામ) ને મોકલીને મંગાવી શકાય, પણ શેકાણીના દેખતાં તો પીવાય જ નહિ, અને ઉબગીરને મારી સાથે આવવાની શેકાણી રળ આપે જ નહિ, એટલે સુંબઈમાં આવ્યા પછી તો બિલકૂલ ક્યાં જ રહી ગયાં છીએ ! હવે પછી જે થાય તે ખરું.” રામદુલારીએ ખરા દિલથી ચોતાને અફસોસ બહેર કરી બતાવ્યો.

હું બહાર ગઈ અને એક માણસને હેવી મેનીની એક પાછટ તથા સોડા બરફ લાવવાને મોકલીને પાછી અંદર આવી. આવીને મેં પૂછ્યું:—“રામદુલારી ! એ તો કીક, પણ આજે તેં ચોતાના પૈસા ખર્ચાને ટિકિટ લીધી એનું શું કારણ ? તું કાંઈ આબકાલ પૈસાદાર થયેલી હોય એમ જણાય છે. દિલ્લીમાં તો આવી શાહુકારી નહોતી. સુંબઈમાં કાંઈ કુલ તો નથી શોધી કાઢ્યોને ?”

“હવે પીટચો અમને તે કુલ ક્યાંથી મળવાનો હતો ? અત્યારે તો બાધ ! વખત તમારો છે. પણ એ તો તમારો પણ પાછો અમારા જેવો વખત આવશે જ તે. ‘પીપળપાન ખરંતં, હસતી કુંપળિયાં; અમ વીતી તમ વીતશે, ધીરી આપ-લિયાં !’ એ કહેવત તો તમે સંભળેલી હોવી જ નેમછે. આપણે નથી ક્યાં દેવાદાર કે નથી ક્યાં શાહુકાર. શેકાણીએ રળ માત્રતી વખતે નાટક જોવામટિ ખાસ ત્રણ રૂપીઆ આપ્યા અને તમારો ઉપકાર લેવાની ના પાડી હતી એટલે આપણે ટિકિટ ખરીદી લીધી. આ વાત ને આ ચીત. આપણે તો જેવાં હતાં તેવાં જ છીએ. શીયાળે સૂકાતાં નથી અને ઉન્હાણે વધતાં નથી. હવે નાટક શરૂ થવાને કેટલીવાર છે ? તો પછી હું બહાર બહુ.” આમ કહીને વિનોદિની રામદુલારી જાકવાની તૈયારી કરવા લાગી.

“મુઠ ! જરા બેસ તો ખરી; જે ને નાટક જોયા વિના વસુકી ભંચ છે તે ! ઘણા દિવસથી તારું નાક સુકાયલું છે તે જરા ધીનું કરીને પછી નીરતે નાટક જોવા બેસજે; એટલે નાટક જોતાં બમણો રંચ આવશે અને સારાં ગાયને પણ તારા સ્મરણરૂપ આમેફાનના મશીનમાં ઘટપટ ઉતરી જશે.” મેં તેને બેસવાનો આગ્રહ કર્યો.

તે દિવસના નાટકમાં પ્રથમ અંકના ત્રીજા પ્રવેશમાં મારો પાદ આવતે હોવાથી હું પેટ કરવા લામી અને થોડીવારમાં મોકલેલો માણસ બ્રાન્ડીની પાછટ સોડા અને બરફ તથા ખાલી ગ્લાસ લઈને આવી લાગ્યો. તેને પાછો મેં સંખ્યાસ લેવાને મોકલ્યો. તે સંખ્યાસ લઈને બાવે તેટલામાં તો રામદુલારીએ ફોદ બે પેઠા જેટલી બ્રાન્ડીખાઈને સોડાબરફમાં મેળવીને પેટમાં પધરાવી દીધી અને પછી સંખ્યાસ આવતાં તેમને પણ ઇન્સાફ આપવા માંડ્યો. થોડીવાર પહેલાં જે રામદુલારી નાટક જોવામટિ આટલી બધી ઉતાવળી થતી હતી, તે હવે નાટકની રાત્રિઆદ થઈ જવા છતાં પણ લાંબી લડી નહિ; કારણ કે, બાટલીમાંનું લાલ પાણી હજી બહુ તેના પેટમાં ગયું નહોતું. અને અમસ્તો પણ તેણે એકાદ પેગ લેવાને

વિવેક ન દર્શાવ્યો અને લગભગ સવા કોઠા કલાકમાં એક પાઈટ બ્રાન્ડી, ત્રણ બોટલ રોકા, એક રતલ બરફ, અને બે ડઝન સંખાસા આદિ તે સ્વાદા કરી ગઈ. એટલા વખતમાં તો હું મારા બે પ્રવેશમાંની ભૂમિકા પણ ભજવી આવી અને પછી મારો પાર્ટ 'બીબ્લ' એકની અધવચમાં આવતો હોવાથી નીરતિ તેની પાસે બેઠી. તેણે મારો ઉપકાર માનીને કહ્યું કે:—“અંપા બહેન ! આજે તો મારી તમે એવી ખાતરબરદાસ્ત કરી છે કે, જો કોઈ પોતાનું રાજ્ય આપી દે, તોપણ તે આ સત્કાર આમળ કંઈ બિસાતમાં નથી ! બસ, આવી મોજમજા રોજ મળતી હોય તો પછી બીજું જોઈએ જ શું વાર ? હવે આપણને નાટકની પણ પરવા નથી અને કોઈના બાપની દરકાર નથી. હું ધારું છું કે, અલારે આખી દુનિયાની મહારાણી અને માલિક હું પોતે જ છું. આ થસ—એ જ ખરી વાત છે !” આ રામદુલારી બોલતી ન હોતી, પણ બાટલીમાંનું લાલ પાણી—વિલાયતી ગંગાજળ—જ બોલતું હતું. તેના સરીરમાં મદિરાનું પૂરું પરિશ્રામ જમી જવાથી હવે પ્રલાવીયું તો અવશ્ય ખીલશે અને કોઈ પણ અણુવા જેવી વાત એના મુખથી સાંભળવામાં આવી શકશે, એમ ધારીને એ પૂછ્યું કે:—

“અલી રામદુલારી ! રોકાણી દેવકુમારી સુંબઈમાં શા કારણથી આવ્યાં છે વાર ? એ તો દિલ્હીમાં એકવાર કહેતાં હતાં કે, અને તો કોઈ મારી નાખે, તોય દિલ્હીની હદ છોડીને બહાર ન નીકળું અને અલારે એકદમ સુંબઈ સૂધી આવવાનું સાહસ કર્યું છે, એટલુંજ નહિ, પણ અહીંથી વળી નાસિક તથા દ્વારિકા જવાનો વિચાર પણ ધરાવે છે, એ શું કહેવાય ? તીર્થયાત્રા કરી રોકાણી હવે પવિત્ર થવા માગે છે કે શું ?”

“નાટકવાળીઓ બધી તમારા જેવી ભોટ જ હોય છે કે શું ? મુઝાં આટલુંય ન સમજ્યાં ? આ તો બાર વર્ષની છેકરી પણ સમજી જાય તેવી વાત છતાં તમારા સમજવામાં ન આવી ? બાહ સાહેબ ! હજી તમે કાચાં તો ખરાં હો ! રોકાણી કોઈને કહે છે કે, ‘હું બેઠ તરવાથી અને શેરોના બાવ ગગડવાથી અને નાણાંની ગએલી ખોટની વ્યવસ્થા કરવામટે આવી છું, અને કોઈને તીર્થયાત્રાનું તો વળી કોઈને બન્ને કારણો બતાવે છે; પણ ખરી વાત તો એ છે કે, આજે ત્રણ માર માસથી રોકાણી રજસ્વલા થયાં નથી અને તેમના સરીરમાં સ્તનબાં હોવાનાં ચિન્હો પ્રગટ થવા માંડ્યાં છે. વિધવા હોવાથી જો બાળક અવતરી પડે, તો તેને સર્મને લીધે છવ્વું અને સમાજમાં રહેવું બારે ચર્ધ પડે એટલામટે આ નિમિત્તથી એ પાપનો પાત કરી પાપથી મુક્ત થવામટે જ રોકાણી આ પ્રદેશમાં ચધાર્યા છે. આમળ એકવાર આવો બનાવ બન્યો હતો અને તેના દિલ્હીમાં જ નિકાલ કરી નાખવામાં આવ્યો હતો, પણ આ વખતે કોઈ ઘરઘરાડ ઉપાય કારગત ન થઈ શકવાથી સુંબઈના કે તેથી પણ આગળના પ્રવાસે નીકળવાની અગત્ય આવી પડી. રોકાણી પ્રૂલીને ફળકો થયાં છે અને ગર્ભનાં ચિન્હો તેમનામાં પ્રગટ થયાં છે, એ શું તમે જોઈ ન શક્યાં ? જો જોઈ ન શક્યાં હો, તો જરૂર તમારી આંખોમાં મંદતા આવેલી હોવી જોઈએ. બાવડીઓ તો આવી બાબત તરત

વર્તી જાય છે અને દિલ્હીમાં બાયડીઓમાં ચર્ચા થવાથી જ શેઠાણીને દિલ્હી લાગ કરવો પડ્યો છે.” રામદુલારીએ જે લેઈ હતો તે બોલી કાઢ્યો અને પ જણાવ્યું કે:—“પણ એવા બહેન! આ વાત મારા મુખથી તમારા જણાવા આવી છે, એમ શેઠાણીને ન જણાવશો; નહિ તો મારો ગરીબ બાયડી ફાટશે. આ મોટી અવસ્થામાં ટળી જશો; કારણ કે, એ શંક એવી ઝેરીલી ડંખીલી છે કે ન પૂછા વાત!”

આવી રીતે શેઠાણી જેવકુમારીના પ્રવાસનો સત્ય લેઈ નીચ નોકરી મૂર્ખતાથી મારા જણવામાં આવી ગયો. ગોલાં ડાલ્યાંમાં હાથથી વધારે વિશ્વ રાખવાનું ધારણામ શું થાય છે, એનો આજે મને બહુ જ સારો પ્રત્યક્ષ અભવ મળ્યો. પણ સાથે એટલું પણ મારે જણાવવું જોઈએ કે, દુરાચારી ૨ વ્યભિચારી સ્ત્રીપુરુષોનો એવાં નીચ માણસોમાં વિશ્વાસ રાખ્યા વિના ૨ તેમની મદદ લીધા વિના છટકો થતો જ નથી, એટલે તેઓ પણ નિરુપાય સારાં માણસો તો આવાં કામોમાં હાથ નાખે જ નહિ, એટલે પણ તે એવાં વિશ્વાસપાત્ર ન બનાવે તો બીજું શું કરે?

મેં રામદુલારીને કહ્યું કે:—“શેઠાણી કરેલા પાપના પરિણામથી યુક્ત થવા આ છે કે બાળકલા કરી નવીન ઘોર પાપથી યુક્ત થવા આવ્યાં છે, તે હું સમજી શકતી નથી. આવાં ઘોર કર્મ અને મહા પાપો કરી શેઠાણી કેટલા બવ છવવ આશા રાખે છે વાકે? પણ હરો, આપણે શું? જે કરશે તે બરશે. નીચ જાતિ તેમ જ વેચા વૃત્તિને સ્વીકારી બેઠેલી સ્ત્રીઓને તેમના દુરાચાર અને કુકૃત્યોમ શો દોષ આપવો? પરમેશ્વર તેમને તેમનાં પાપોની ક્ષમા આપે, એમ આપણે ઇચ્છું જોઈએ!”

નાટકના બીજા અંકની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી અને પાંચે ત્રીજા ૩ શમાં મારો પાઠ હોવાથી હું ટૂંક પહેરવા લાગી. રામદુલારીને નાટક જોવા એસવાનું કહી તેના ખર્ચેલા એ સ્વપિયા વસુલ કરી લેવામાટે બોડિયન્સ એકલી દીધી. નાટક પૂરું થવા પછી રામદુલારીને મારી સાથે જ મેં મારી એસાડી લીધી અને હીરાબાજ આવળ તેને ઉતારી હું મારે ઘેર આવી ગઈ.

જેવકુમારીમઠિ મારા મનમાં તિરસ્કાર તો હતો જ, તેમાં આજની ૨ સંભળીને વળી વધારો થયો અને હું તેને અતિશય ધિક્કારવા લાગી. મારા મન શારીરિક શાસ્ત્ર સંબંધી એક પ્રશ્ન કૂદીબળ્યો અને તે એ કે, સ્ત્રીની પિસ્તાળ ખચાસ વર્ષની ઉંમર થઈ જવા છતાં પણ તેને સ્નેહરસન થઈ રહે અને તે જ પણુ ધારણુ કરી શકે એ શક્ય છે ખરું કે? આ શંકાના નિરસનના ઉપાયે હું શોધવા લાગી.

પ્રકરણ ૩૩ મું

યુસુફનું મૃત્યુ

એ દિવસ પછી તાવુ તેા યુસુફના શરીરને છાડીને ચાલ્યો ગયો, પરંતુ તેની સાથે તેની શિથિલતા અને ગુસ્સા ભાગમાંના સડામાં વેદનાનો વધારો થવા લાગ્યો. ત્રણ ચાર દિવસમાં તેા તેની એવી હાલત થઈ ગઈ કે, મામલો ધણી પળપળ આવીને અટક્યો હોય એમ પ્રત્યક્ષ દેખાવા લાગ્યું. પણ પરમેશ્વરની પ્રભુતા એ કે, એ છેલ્લા દિવસોમાં તેને પૂરી હોશિયારી રહેતી હોવાથી એકવાર તેણે મને ખાસે બેસાડીને કહ્યું કે:-

“એક સમયની મારી મંજૂરેનજર ! પણ હવે હરશીર અંપા ! હું સારી રીતે જાણું છું કે, હવે મારો આ દુનિયાને છેલ્લી સલામ કરવાનો વખત થયો જ ખાસે આવી લાગ્યો છે અને તેથી તે અનેક વાર મારા જે બચકર રોગ વિશે સલાહ પૂછ્યા હતા, તેના આજે હું જવાબ આપું છું. આ રોગ જે કે દેવકુમારીના પોતાના સંસર્ગથી થયો નથી, છતાં તેની સાથેના સંબંધના પરોક્ષ કારણથી થયો છે, એમ તો મારે કહેવું જ જોઈએ. હું વિપુલ ધન મળવાની લાલચથી તેની સાથે ભાડેની પ્રેમનો સંબંધ રાખતો હતો, પરંતુ વય અને સ્વભાવની ભિન્નતા હોવાથી તેના પ્રેમથી મને લેશ માત્ર પણ સંતોષ નહોતો. એથી તેની પાસેથી મળતા પૈસાનો હું અન્યત્ર વેશાવિકાર અને મહિરાપાન આદિમાં સંતોષ મેળવવાના અને મારા વિનાશક વિકારોને વૃમ કરવાના હેતુથી વ્યય કરતો હતો આ રોગ તે વેશાવિકારનું જ પરિણામ છે. જો દેવકુમારી સાથે મારો પરિચય ન થયો હોત, તેણે મને ધનની લાલચમાં ન લપટાવ્યો હોત, તો આટલા પૈસા મારા હાથમાં ન આવ્યા હોત અને હું વેશ્યાગામી થવા સૂઝી ની અશ્રમ નીચતામાં ન પડ્યો હોત તો, આજે આમ રીખાઈ રીખાઈને અકાળે મરી જવાનો વખત પણ મારામઠે ન આવત ? જો ઉડાણમાં ઉતરીને જુએ, તો મારા આ છુરા હાથ અને કષ્ટદાયક મરણનું મૂળ કારણ કેવળ દેવકુમારી જ છે, એમ તને તરત જણાઈ આવશે, એ તો બહુ થયું પણ હું આ રોગનો ભોગ થયા પછી તેણે મારી સાથે જે તોતાશરમી અને બેવફાઈ કરી છે, તે જ અભારે મને સર્વથી વિશેષ સાલે છે. કદાચિત્ આ રોગ તેને પણ ન લાગી બય અને તેની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ ન પહોંચે એટલામઠે મારા રોગની વાત મેં તેને જણાવી દીધી અને કહ્યું કે, ‘જ્યાં સૂઝી આ રોગથી હું મુક્ત ન થાઉં, ત્યાં સૂઝી આપણે એક બીજાના સંસર્ગમાં ન આવીએ, તો એ તમારામઠે વધારે સલામતી ભરેલું છે,’ તે દિવસે તો તે કાંઈ પણ ન બોલી, પણ બીજે દિવસે મને બોલાવીને કહેવા લાગી:- ‘યુસુફ ! હાલ તરત જ ચાર મહિના તમે તમારા દેશમાં ચાલ્યા જાઓ અને ત્યાંથી સાબલ થઈને આવો તો વધારે સારું. અહીં તમારી સાથેના મારા સંબંધી વાત કેટલાકોના નજીવામાં આવવાથી મારી ન્યાતબતમાં ચર્ચા થવા લાગી છે અને તેટલામઠે હાલ તરત જુદાં પડીને આપણે આ વાતપર ટાંકપીછાડો કરી દેવાની ખાસ અગત્ય છે. હાલ તરત આ પચીસ સ્ત્રીઓ લઈ જાઓ અને પછી જરૂર પડે તો કાચગ લખીને

૨૫૪ સુરેશનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

મનીઓર્ડરથી મંગાવી લેજો.' મને તેણે પ્રથમ અઢી હજાર રૂપીયા આપ્યા હતા અને પછીથી દરમાસે દોઢસો રૂપીયા આપવા કહ્યું હતું, પણ તે વચન તેણે પાળ્યું નહોતું! જે પચાસ સાઠ રૂપીયા ખર્ચવામાટે લેઈતા હતા, તેટલા જ તે આપતી હતી અને કોઈવાર તે લેઈએ તેટલા પૈસા ન આપે, તો હું પેલી અઢી હજારની રકમમાંથી ધૂંછા પ્રમાણે પૈસા ઉઠાવતો હતો. હરામનો માલ-હરામમાં જ વ્યય છે, એ કાયદો. હોવાથી મને મળેલા તે અઢી હજાર બદફેલીમાં જ ચાલ્યા ગયા અને જ્યારે દેવકુમારી મને યુક્તિવડે પોતાથી દૂર કરવાને તૈયાર થઈ, તે વેળાએ ઝેર ખાવામાટે પણ મારી પાસે એક પાઈ નહોતી, તો પછી દવાદાર-મદિનાં સાધનો તો ક્યાંથી જ હોઈ શકે? તેણે જ્યારે જવાબદારી મને બહુ જ આગ્રહ કર્યો, ત્યારે મેં સાફ જણાવી દીધું કે, 'પૈસા વગર મારાથી જઈ શકાય તેમ નથી, પચીસ રૂપીયા કોઈ લીખારીને આપ કે તે બચાર મદિના પોતાનું થેડ ભરી શકે અને તને આશીર્વાદ આપ્યાં કરે! આ બીમારી એવી છે કે પચીસ વાર એવા પચીસ પચીસ આપીશ, તો પણ આરો આવશે કે નહિ, એનો નિશ્ચય નથી. હાલ તરત રૂપીયા ત્રણસે આપ તો હું જઈ અને બીજા પૈસા મારો કામળ કે તાર આવે એટલે તરત તારે મોકલી આપવા, નહિ તો પરિણામ સારું નહીં આવે.' લાચારીએ તેણે ત્રણસે રૂપીયા આપ્યા તેમાંથી પચીસ ત્રીસનું દિલ્લીમાં કર્ન હાઉં તે આપું, પંદર વીસ રૂપીયાનો સુસાફરીનો સામાન લીધો અને પંજાબ જવાને બદલે સવળી મતિ સૂરવાથી સેકન્ડ ક્લાસમાં બી. બી. સી. આઈ. ના પંજાબ મેલમાં હું મુંબઈ તરફ આવવાને નીકળ્યો. રતલામ છેલ્લા પછી રતલામથી બેઠેલા એક પેસેન્જરે કહ્યું કે, 'અમા-રુંદંતી નાટક કંપની તો થોડા વખતથી વડોદરામાં આવી છે' એટલે હું જડોદરે ઉતરી પડ્યો અને ખામમાં રખડી આવ્યો, પણ એ વાત ખોટી ઠરો અને કંપની હજી મુંબઈમાં જ છે, એવી પાકી ખબર ત્યાંથી મળી ગઈ. એક દિવસ ત્યાં જ રિફ્રેશમેન્ટ રૂમમાં ખાઈ, વેટીંગ રૂમમાં આરામ લઈ વીતાડ્યો; અને બીજે દિવસે પાછો પંજાબ મેલમાં જ બેઠો અને મુંબઈ આવી લાગ્યો. દિલ્લીમાં જ ખાવાપીવાની પરહેજ અને દવાદારની લેઈએ તેવી વ્યવસ્થા ન જળવાયલી હોવાથી રાત્ર વધી તો ગયો જ હતો, તેમાં વળી સુસાફરીની તકલીફથી વધારો થઈ ગયો. મુંબઈમાં હું કેવી હાલતમાં આવ્યો હતો અને તેનું હવે શું પરિણામ થયું છે, એ સર્વ તારા જણવામાં હોવાથી વિરોધ વિવેચનની અગત્ય નથી. તારાથી છૂટા પડ્યા પછીનો દિલ્લીમાંના મારા જીવનનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણેનો છે. હવે અસત્યવાદ કરવામાં લાભ નથી, એમ જણીને મેં તને સવળી ખરેખરી બીના જણાવી દીધી છે. ત્રણસેમાંથી મારી પાસે જેટલા રૂપીયા બચ્યા હતા તે મેં તને આપી દીધા છે."

"પણ જ્યારે દેવકુમારીએ લેઈએ ત્યારે બીજા રૂપીયા મોકલવાનું વચન આપ્યું હતું, તો પછી પંજાબમાં જઈ પોતાના ઘરમાં જ રહી બીમારીનો ઇલાજ કરવાને બદલે તમે મુંબઈ શામાટે આવ્યા?" મેં પૂછ્યું.

“એક તો આવા નકારા રાગ સાથે માળાપને મોઢું અતાવતાં મને શર્મે આવવા માંડી અને દેવકુમારી પછીથી એક પાઈ પણ મેકલવાની નથી, એવો મારો નિશ્ચય હતો. મારાથી આગળ પણ મારા જેવા બેત્રણ જણ સાથે તે બેવફાઈ કરી ચૂકી હતી, એનું મને પછીથી ખબર મળી અને તે વેળાએ તારી સાથે બેવફા થવા માટે મારા મનમાં બહુ જ પરોમાની થવા લાગી. અર્થાત્ છેવટે તારી માફી માગવા માટે જ હું ખુંબઈ આવ્યો અને હવે તારા જેવી એક વફાદાર દિલરબાના હાથોમાં મારું મોત આવશે, એથી મને ધણેજ આનંદ અને સંતોષ થાય છે. એવા ! હવે મારા ઇલાજના અગડાને બંધ કર અને જેટલો વધારે વખત મારા સહવાસમાં તારાથી વીતાડી શકાય તેટલો વખત અહીં મારી પાસે બેસીને વીતાડ ! હવે હું બે ચાર દિવસનો મેહમાન છું. મારા મરી જવા પછી તને કંઈ આવી તકલીફ આવવા આવવાનું નથી. મ્મા છેલ્લી તકલીફ છે તે વેડી લે.” આ વાક્યો ઉચ્ચારતાં તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહી નીકળી.

હું પણ રડવા લાગી અને આશ્વાસન આપતી કહેવા લાગી:—યૂસુફ ! આમ મર્દ થઈને હિમ્મત હારી ન જાઓ. ઈશ્વરપર વિશ્વાસ રાખો, તે સહુ સારાં વાનાં કરશે.” મેં આશ્વાસન તો આપ્યું, પણ તે આશ્વાસન નિર્દયક હતું, એમ મારું અંતઃકરણ અંદાજી મને સ્વયના આપ્યા કરતું હતું.

“ખુદામાં મારો બરોસો છે કે, તે રહીમ હોવાથી જરૂર મારાપર રહમ કરીને મારા અજમ ગુનાહોની મને મેઆફી આપશે અને તેથી આકેખતને મટે હું બેખોઈ છું.” યૂસુફે એક રીતે બેતાં ખરી હિમ્મત બતાવી.

“પણ યૂસુફ ! અહીં દેવકુમારી મારા સાંભળવા પ્રમાણે ગર્ભપાતનું મહાપાતક કરવાને આવી છે, એટલે હું જાણુવા માગું છું કે, તેને એ ગર્ભ કેનાથી રહેલો છે ?” મેં વચ્ચે રામદુલારીની વાત ચાદ આવી જવાથી પૂછ્યું.

“શું તેને ગર્ભ રહ્યો છે ? અને તે ગર્ભપાત કરવા આવી છે ? કલટા-રંડા એક પાપ અને તેપર બીજું પાપ ! અરે તે બાળહત્યા-ઈશ્વરી જીવની હત્યા કરવા નીકળી છે ! ઓ ખુદા ! રહમ કરીને મને જીવાડ કે મારા બચ્ચાનો ધાત કરતો તે ચુરેલને અટકાવું ? મારી નાંખશે ? શું મારી નાંખશે ? અફસોસ રહમ-રહમ ! એવા ! એવા ! મારા બચ્ચાને બચાવળે અને તેને સારી રીતે ઉછેરળે-ખુંદાને ખાતર ઉછેરળે અને-અને તે દુષ્ટાના બ્યબિચારના ફળ તરીકે તેના રક્ષણને માટે તેની પાસેથી ખૂરેપૂરા પૈસા એકાવળે ; તેની ખાલના પૈસા હત્યા કરીને પણ મારા બચ્ચાને બચાવળે ! એ જ મારા વૈરનો બદલો !” યૂસુફે એટલા જીરસાથી બોલ્યો હતો કે તેના હોઠ સુકાઈ ગયા અને તે આંખો મીચી બાનરહિત પડી રહ્યો. મેં યંખો નાખવા માંડ્યા અને સહજ પાણી પાતું એથી જાતિ આવી એટલે પાછો તે ધીમા સ્વસ્થી બોલવા લાગ્યો.

“એ પણ દેવકુમારી સાથે આ દુષ્ટ દુર્ભાગીના પરિચયનું જ પરિણામ છે. જેવી રીતે ખારી જમીનમાં વાવેલું બીજ નિર્દયક થાય છે અને તેમાંથી વૃક્ષની હતપત્તિ થઈ શકતી નથી, તે જ પ્રમાણે આવી સ્ત્રીઓના સહવાસનું આરું

પરિણામ થાય છે; બાળક બિચારું જન્મ પામતાં પહેલાં જ બલાહારજન્ય મરણને વશ થાય છે! તેમ જ આતું પરિણામ જે દેશ્યામાં થયું હોય તે। તેમાંથી ઉદ્ભવતો પુત્ર સૈણ અને ઉદ્ભવતી પુત્રી વેશ્યા થતાં એ વિકૃતિ દ્વિત્યને સદાને માટે ડાખ્યા કરે છે. બીજ અને ભૂમિ ઉભય ઉત્તમ હોય, તેજ સારા વૃક્ષની અને સારા ફળની આશા રાખી શકાય છે. બીજ કે ભૂમિ બેમાંથી એક પણ જે અધમ હોય, તે તેમાંથી તથા વૃક્ષ કે ફળમાં પણ તેટલી અધમતા અવશ્ય આવવાની જ. આપણામાં જે ધર્મના નિયમ પ્રમાણે પદચુવાનો અને તે ધર્મસંબંધથી સંતતિને ઉત્પન્ન કરવાનો કઠિન નિયમ કરેલો છે, તેથી જ હજી આપણી પ્રજા કાંઈક સારી છે. જ્યાં એ નિયમ નથી અથવા બહુ શિથિલ સ્વરૂપમાં છે, ત્યાંની પ્રજા વિશેષ સંખ્યામાં વર્ણસંસ્કર જ હોવી નેહએ અને છે, એવો મારો અભિપ્રાય છે. ઝંખા! અલારે હવે મારાથી વધારે બોલી શકાતું નથી. મને જરા સોડા આપ.” યૂસુફે એક ફિલસુફ જેવા વિચારો દર્શાવ્યા.

“ખરેખર યૂસુફ! ભૂલ તો તમારા હાથે એટલી મોટી થઈ છે કે જેની હદ નથી; પણ હવે એ ભૂલને સુધારવાનો ઇલાજ નથી, એટલે લાચાર. તમારી ઇચ્છાનુસાર હું વર્તીશ. અલારે મારા મનમાં એવો ગુસ્સો આવે છે કે, સરકારને તે રાંડના પાપી ઇરાદાની ખબર આપીને રાંડની બરાબર ફળેતી કરી નાખું અને આકારણ થતી બાળહલ્યાને અટકાઉં; પણ બીજા કેટલાક વિચારો આવતાં એ ગુસ્સો નરમ પડી જાય છે. ઈશ્વર તો આ પાપોનો તેને બરાબર બદલો આપશે જ, અને તે હું જોઈશ.” મેં મારા કોપ તથા તિરસ્કારને વ્યક્ત કરી બતાવ્યા.

“જે થવાનું હતું તે થયું, જે કરે તે શાંતિથી-વિચારીને કરજે. વેરૂ લે તો એવી રીતે લેજે કે મરણની વેળાયે તે ખુદાને નહિ, પણ પોતાનાં પાપોને જ યાદ કરતી મરી જાય.” યૂસુફે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું.

એ પછી યૂસુફ લગભગ બેહોશ જેવો થઈ જવાથી અને મને પણ ઘર જવામાં મોહું થએલું હોવાથી હું નોકરને તેની બરાબર સંભાળ લેવાની બલામણુ કરીને ઘર આવી ગઈ. યૂસુફના દિવસો એવી જ અવસ્થામાં વીતવા લાગ્યા.

સોમવાર થયો. દેવકુમારી પોતાના વચન પ્રમાણે આવી નહિ અને હું પણ કાંઈ તેની સહાયતાપર આધાર રાખીને બેઠી નહોતી. હીરાબાગમાં પૃચ્છા કરતા સમાચાર મળ્યા કે, ‘તે તો રવિવારે રાત્રે પોણા અગિયારની પેસેન્જર ટ્રેનમાં નાસિક જવામાટે ઉપડી ગઈ હતી.’ મેં પણ એમ ધાર્યું કે આલો! ઈબ્રિમાંથી એક બલા રૂળી. પણ તે સાથે કોઈ પણ થયો કે તે ચુડેલ યૂસુફને મૂકીને નાસી ગઈ. સોમવારે દશ વાગતાં હું યૂસુફ પાસે આવી અને તેની હાલતને જોઈને ગભરાઈ ગઈ. રવિવારે રાત્રે, દિવસનો ખેત ખલાસ થવા પછી, લગભગ સ્ટેન્ડર્ડ નવ વાગે હું આવી ગઈ હતી અને તે વખતે મામલો કાંઈ એટલો બધો દાસ્તી બરેલો નહોતો પણ નોકરના કહેવાથી જણાયું કે, રાત્રે એક વાગ્યા પછી એકદમ તેનું બોલતું બંધ થયું હતું અને તે વખતથી તે બેહોશમાં

પત્નો હતો તે હજી આંખ ઉધારી નહોતી. મેં તરત ઘાસવાળા ડોક્ટરને બોલાવી મંગાવ્યા અને તેણે તેને તપાસીને એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે:—“હજી જીવ છે ખરો, પણ કલાક બે કલાકમાં એ આ હાલતમાં જ મરી જશે ! હવે એને બાન આવી શકે તેમ નથી; માટે બીજી જે તૈયારી કરવી હોય તે કરવા માંડો અને ધમ્ પછાડને છોડી શો ખેલ બંધો ખસાસ થઇ ગયો છે એટલે વલખાં મારનાં નકામાં છે.”

સારું થયું કે હજી રીહર્સલનો કામ ખાણી હતો એટલે બધા થીએટરમાં હાજર હતા, નહિ તો જે રીહર્સલ છૂટી જાય અને એક્ટરો વિખરાઈ જાય, તે પછી આખું ઝુંબર્દી રાહર શોધનાં પણ વખતપર તેમનો પતો મળી ન શકે અને આવા પ્રસંગે રવડી જવાનો જ પ્રકાર થઈ પડે. હું તરત થીએટરમાં ફોડી ગઇ અને રોકજીને બધી બીના જણાવી, સુસદ્માન એક્ટરોને બોલાવી રોકજી પાસેથી ફક્તાવવાના અર્થમાંટી રૂપિયા પચીસ તેમને અપાવી દીધા. તેઓ એક પગે એ કામ બજાવવાને તૈયાર થઇ ગયા. રીહર્સલ તે વખતે જ અંધ કરવામાં આવ્યું અને હું તેમને લઇને યૂસુફ પાસે આવી. તે વેળાએ તે હેસ્ટો શ્વાસ લેતો હતો અને તેની આંખોનો તથા અંદરનો રંગ બદલાઈ ગયો હતો. મૃત્યુની છાયા તેના પર સંપૂર્ણ પડી ગઇ હતી. મારાથી આ દેખાવ વધારે વાર નેધ શકાયો નહિ, તેથી એક કુસ્તી મગાવીને હું રસોડામાં જઈને બેઠી અને એક્ટરોએ—સુસદ્માન બાઇઓએ—તેની મૈયતને પેતાના મજબૂત મુજબની કિચાથી કબ્રસ્તાનમાં પહોંચાડવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. લારાને જલ્લવાની ધોતડાની જનાબમાં પધરાવતાં અઢી ત્રણ કલાક જેટલો વખત નીકળી ગયો અને બરાબર અઢી વગે તેઓ જનાબને ઉપાડી કબ્રસ્તાન તરફ જવાને રવાના થયા. હું શોકાતુર વહન અને શોકાતુર મનથી મારે ઘેર આવી ગઇ, તે દિવસે મારાથી બોજન લઇ શકાયું નહિ, એટલું જ નહિ, પણ રાતે નાટક હોવાથી મેં તે રાતના નાટકમાં પાર્ટ કરવાની પણ રોકજીને સાફ ના કહેવડાવી દીધી.

બસ થઇ ચૂક્યું ! એકવાર જેના અનુપમ સૌન્દર્યમાં મુગ્ધ થઇ જેને મેં મારું સર્વસ્વ સમર્પી દીધું હતું, જેની ભૂમિકાથી રંગભૂમિ દીપી નીકળતી હતી અને જેને રંગભૂમિ પર નીકળતાંની સાથે હબરો તાળીઓની ગર્જનાથી વધાવી લેવામાં આવતો હતો તે નાટ્યકળાનિપુણ, સૌન્દર્યભૂતિ અને પ્રેક્ષકોની પ્રિય પ્રતિમા યૂસુફ ક્યાં હતો ? કબ્રની અંધિરી ગારમાં ! તેના જીવનનાટકની પૂર્ણાકૃતિ થતાં તે હતો ન હતો થયો અને માત્ર તેનો ઝાંખો બચ્ચકારો જ કોઇ લાગતા વળગતાના હૃદયમાં ખાણી રહી ગયો ! મેં અદ્વાપિ મારી આંખે મારા સમક્ષ કોઈ પ્રિય જનનું મરણ થતું જોયું નહોતું. આવી બધકર અને દુઃખદાયક ઘટિકાને જોવાનો આ મારો પ્રથમ પ્રસંગ હોવાથી મારા હૃદયમાં શોકનો અને દુઃખનો આટલો બધો અસહ્ય આઘાત થયો કે, બે ત્રણ દિવસ મને બોજન પણ બાળ્યું નહિ અને હું બહાર પણ નીકળી શકી નહિ. બુધવારે રાતે લાત્મારીએ મારે પાર્ટ કરવામાંટી નાટકશાળામાં જવું પડ્યું અને તે વેળાએ જ હું બહાર નીકળી માર દિવસ પછી ખાસ યૂસુફમાંટી રાખેલા નોકરોને પગાર ચૂકવીને રૂબ આપી દીધી અને સામાન નાટકશાળામાં રખાવી

૨૫૮ ચુરેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

અગ્યા ખાલી કરીને બાકું પણ હતારી નાંખું. ચૂસકનાં માતપિતાને તેમના પુત્રના મરણના સમાચાર તારથી જાણાવી દીધા, અને તેમના ધર્મ પ્રમાણેની ક્રિયા ત્યાં કરી લેવાનું જણાવ્યું. ચૂસકના મરણમાટે તેઓએ આંસૂ પાક્યાં હશે. સાબાબ વિના બીજાં કાણુ તેને યાદ કરે ?

આ ઘટનાથી નાટકની નોકરીમાંથી મારું ચિત્ત એકદમ હરી ગયું, એટલું જ નહિ, પણ મુંબઈમાં રહેવાનું પણ મને કંટાળાભરેલું જણાવા લાગ્યું. મારી માતાએ કંપની મુંબઈમાં રહેવાની હોય ત્યાં સુધી એ પા નોકરી કરશે, એવું શેઠજીને વચન આપેલું હોવાથી એકદમ મારાથી નોકરી છોડી શકાય તેમ જો કે નહોતું, તોપણ જો બની શકે, તો આઠ દિવસની રજા લઈને કોઈ અન્ય સ્થળે મનની સ્વસ્થતામાટે જઈ અને શાંતિ મેળવવી, એવા મારા વિચાર થઈ આવ્યા. એટલામાં નાથીબાઈએ હવા ફેરમાટે નાસિક જવાનો પોતાનો મનોબાવ દર્શાવ્યો અને તેથી મારા વિચારને વધારે ઉત્તેજન મળ્યું. એક તો દેવકુમારી નાસિક ગએલી હતી. નાથીબાઈ પણ ત્યાં જતી હતી અને એ નાસિક જાયું નહોતું; એટલે ત્યાં કાંઈક નવીન જાણવાનું મળશે, નાસિક જોવારો અને તીર્થસ્થાન પણ થશે, એવી ધારણાથી મેં મારા મનની વાત મારી માતા તથા સાસુને જણાવી અને કેટલીક બહામણુ આપવા સાથે ઉવટે તેમણે મને નાસિક જવાની રજા આપી. તેમની જો કે મારા પતિ મિસ્ત્રી દેવલાને મારી સાથે મોકલવાની ઇચ્છા હતી, પણ તેને તેના શેઠ રજા આપી નહિ અને ઉવટે નાથીબાઈ સાથે મારું જવાનું નક્કી થયું. શેઠજીએ ઘણી ખેંચતાણુ કર્યા પછી રવિવારના એકમાં પાર્ટ કરીને જઈ અને રાત્રિવારના એકમાં પાછો પાર્ટ કરવા એની શરતે એટલે સાતમે દિવસે સાંજે પાછા આવવાની શરતે રજા આપી. નાથીબાઈ રાત્રિવારે રાત્રે જવાની હતી, પણ મારા લીધે તે એક દિવસ રોકાઈને રવિવારે રાત્રે નીકળી.

મુંબઈથી સુરત સુધી જનારને સવારમાં સાત સાડાસાતે સુરત પહોંચાડનાર મુંબઈથી રાત્રે નીકળતો બી. બી. સી. આઈ. નો ઉલ્લેા ખટારો વધારે અતુલ્ય થઈ પડે છે, તે જ પ્રમાણે મુંબઈથી નાસિક સુધી જનારમાટે જી. આઈ. પી. ની નાસિક તરફ જતી રાતની ઉલ્લી ટ્રેન, ત્યાં સવારમાં દિવસ ઉગ્યા પછી પહોંચતી હોવાથી વધારે સગવડબરેલી થઈ પડે છે. એટલે અમે પણ એ જ ટ્રેનમાં રવાના થયાં. થઈ કલાસનું પેસેન્જર ટ્રેનનું બાકું જો કે કોઈ રૂપિયા જ છે, પણ અમે તો સાડાપાંચ રૂપિયા આપીને સેન્ડ કલાસની ટિકિટ કઢાવી હતી. નાથીબાઈ સાથે એક ઘાટી હતો તે બીજા વર્ગના નોકરોમાટેના આવતા ડબ્બામાં બેઠા. નાથીબાઈ સાથે સામાન વધારે હતો, એ તો માત્ર કપડાંની એક ટ્રંક અને બોર્ડિંગ કપરાંત બીજું કાંઈ પણ લીધું નહોતું. રસ્તામાં પાણી પીવામાટે એલ્યુમીનમનો એક આસ ટ્રંકમાં રાખી લીધો હતો તેટલું મફત.

ટ્રેન બેરીંગરથી ચાલ્યા પછી નાથીબાઈએ મને પૂછ્યું કે, “કેમ એ પા બેઠો ? નાસિક તો આવો છો, પણ ત્યાં ઉતરશો ક્યાં ? ત્યાં ઉતરનારમાટેનો કાંઈ બેરોબસ્ટ ક્યાં છે ખરો કે ?”

“કેમ, એ માટે મુંબઈમાં બંદોબસ્ત કરવાની શી જરૂર છે વાર ? નાસિક આઠઠું મોઢું, મહા પ્રસિદ્ધ અને જ્યાં નિત્ય હજારો યાત્રાળુ આવે છે એવું પવિત્ર તીર્થસ્થાન હોવાથી શું ત્યાં પ્રવાસીઓના ઉતરવામાટે ધર્મશાળાઓ કે એની જ બીજી કોઈ જાતની સગવડ નહિ હોય કે ? હિન્દુસ્તાનમાં તો જે તીર્થ-સ્થાન નથી, તેવાં ગાય અને નગરોમાં પણ સારી સારી ધર્મશાળાઓ મુસાફરોની સગવડમાટે બનવાનું અને ઉદાર પુરવઠાએ કરેલી છે, તો આ તીર્થસ્થાનમાં તો તેવાં સ્થાનો અવશ્ય હોવાં જ જોઈએ.” મેં ઉત્તર આપ્યું.

“બહેન ! ધર્મશાળાઓ તો કોડીબંધ છે, પણ નાસિક-પંચવટીમાંની તે ધર્મશાળાઓ યાત્રાળુને કામમાં ન આવતાં નારી નામમાત્રની જ ધર્મશાળાઓ છે, એ ત્યાં જવા પછી જ તમારા જણવામાં આવશે. પણ ચિંતા નહિ, મેં અગમચેતી વાપરીને ત્યાંની એક ધર્મશાળામાં રહેવામાટેની ચાર માણસની ચિઠ્ઠી મુંબઈમાં તે ધર્મશાળાના માલિક પાસેથી જંગાવી લીધી છે અને આપણે તોફાર સુધ્ધાં ત્રણ માણસ જ છીએ, એટલે તમે મારી સાથે જ તે ધર્મશાળામાં ઉતરજો, પછી ત્યાં જો તમને અગવડ પડે, તો એકાદ દિવસમાં બીજી વ્યવસ્થા હું કરી આપીશ.” નાથીબાઈએ નાસિકમાંની પહેલી અડચણનું દરોનું કરાવ્યું.

“તમે તે વળી અગવડ શી પડવાની હતી ? ક્યાં મારે બેચાર મહિના કાઢવા છે કે ધર માંડીને બેસઠું છે કે વળી અગવડને સગવડનો વિચાર કરવાનો હોય ? ચાર દિવસ કાઢવાના છે તે ગમે તેમ નીકળી જશે. તમારી જોડે જ રહેવાનું થતું હોય, તો તો તે વળી સોનાથી પણ પીળું ! ક્યાંક એકલાં અટૂલાં પડ્યાં રહીએ, તેના કરતાં તમારા જેવાંની સોબત શી ખોટી ! વાતચીત અને હાસ્યવિનોદમાં વળી વધારે સરળતાથી વખત વીતી જશે અને પરસ્પર સહવાસના આનંદનો આપણુ બંનેને બહુ જ સારો લાભ મળશે.” મેં મારા નિષ્કપટ બાવથી જણાવ્યું.

“અને તે સાથે જગતના કેટલાક નવીન અને અમલકારિક અનુસવની પણ, અંપા બહેન ! નાસિકમાં તમને પ્રાપ્તિ થશે. હું નાસિકમાં દરાબાર વાર આવી ગયેલી હોવાથી નાસિકથી સારી રીતે પરિચિત છું અને તમને મારી જોડે આવવાનો યોગ મળ્યો છે એ એક રીતે બહુ જ સારું થયું છે. તમે ત્યાં એકલાં જાત, કોઈ ધર્મશાળા કે પંથના ધરના ખૂણામાં પડ્યાં રહેવ અને ચાર દેવાલયમાં દરેકની સ્ત્રી આવત કે મોઢાવરીના ખાણીમાં હુબકી લગાવત, તેથી તમારા દિવસો એટલા આનંદમાં જાત નહિ અને નાસિક ખૂરી રીતે શી વસ્તુ છે. એ પણ કદાચિત્ તમારા જણવામાં જાયે જ આવી શકત. આ તો હવે તમારા દિવસો ત્યાં ક્યાં ચાલ્યા જાય છે, એની તમને ખબર પણ નહિ પડે, એટલું બધું જણવાનું—ખાસ કરીને ખાલશીઓને જણાવવા લાયક—તમને મળી શકશે. માત્ર ત્યાંના બ્રાહ્મણોને વધારે મોઢું આપશો નહિ અને એમ જ કહેજો કે, તમે યાત્રા કરવા નહિ, પણ બીજા કોઈ ખાનગી કામમાટે જ આવ્યાં છો; નહિ તો બ્રાહ્મણો રાત દિવસ તમારો પીછો છોડશે નહિ અને હેરાન હેરાન

૨૬૦ સુઝેલો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

કરી નાખશે. તીર્થસ્થાનમાં જો કોઈ મોટામાં મોટો કંટાળો હોય, તો તે એ પંચાગ્રાર અથવા બ્રાહ્મણોનો જ છે. જો કે કેટલીકવાર તેઓ ઉપયોગી પણ થઈ પડે છે, પણ ઉપયોગી કરતાં પીડાકારક વધારે પ્રમાણમાં થાય છે.” નાથીબાઈએ ચોતાના અનુભવની કેટલીક વાતો સંભળાવી.

આવા પ્રકારની વાતચીતમાં આણ્ણાનું સ્ટેશન આવી ગયું. નાથીબાઈએ બિછાનું બોલીને સુવાની તૈયારી કરી અને તેથી એ પણ સૂઈ જવાની તૈયારી કરવા માંડી. નાથીબાઈ કરતાં નિદ્રા અને વિશ્રામની મને અધિક આવશ્યકતા હતી; કારણ કે, શનિવારે રાતે પાઈ ક્યો હતો અને રવિવારે દિવસે પણ નાટકની નોકરી બળવી આવી હતી એટલે રવિવારની રાત તો નિદ્રામાં જ જઈ જઈએ, તો જ પ્રકૃતિ સારી રહી શકે. અમે બંને સેકન્ડ ક્લાસના ફીમેલ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બેઠાં હતાં અને તેમાં બીજી કોઈ સ્ત્રી ન હોવાથી અને હવે પછી આવવાનો વિશેષ સંભવ પણ ન હોવાથી નીરાંતે જેટલી જોઈએ તેટલી જગ્યા રોકીને સૂઈ ગયાં અને સવારમાં દેવલાલીના સ્ટેશન પર ધાટીએ જગાડ્ય ત્યારે જ જગ્યા. દેવલાલીથી નાસિક રોડ સ્ટેશન પાંચ મિનિટનો રસ્તો હોવાથી ધાટીએ બિછાનાં બાંધી લીધાં અને અમે નાસિક રોડ સ્ટેશન પર ઉતરી ગયાં

પ્રકરણ ૩૪ મું

તીર્થક્ષેત્ર નાસિક

નાસિકક્ષેત્ર તે પશ્ચિમ ભારતનું કાશીક્ષેત્ર છે; કાશીમાં જેટલો ગંગાને મહિમા છે, તેટલો જ, કિબ્હુના તેથી પણ કિચિદ્ અધિક મહિમા ન્યુસિકમ ગોદાવરીનો છે. નાસિક રોડ સ્ટેશનથી નાસિક ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશામાં આ સાડા ચાર માઇલપર આવેલું છે. સ્ટેશનથી શહેર સુધીની સડક ધણી જ સારી છે તેમ જ શહેરમાંના રસ્તા પણ ઉત્તમ છે. સ્ટેશનપરથી શહેરમાં જવામાટે દરેક ટ્રેનની વેળાએ જોઈએ તેટલા ટાંગા મળી શકે છે અને દરેક માણસને લગભગ ચાર આના તેઓ બાડા તરીકે લે છે. ટાંગાને ખેંચવડી લઈ જવો હોય તો માણસ ઠીક આનો દોઢ આનો વધારે લે છે. ટાંગા ઉપરાંત સ્ટેશનથી નાસિકના મધ્યભાગ પર્યંત જવામાટે કેટલાંક વર્ષથી ઘોડાની દ્રામની પણ સગવડ કરવામાં આવી છે અને તે જ લાઇનપરથી બળદની શુકસ દ્રામ ભારખાનાને પણ શહેરમાં પહોંચાડી દે છે. દ્રામમાં બેસનાર પેસેન્જરને બે આના બાડું આપતું પડે છે. જે લોકો યાત્રા કરવાને અથવા એક પ્રવાસી તરીકે નાસિકમાંનાં કેટલાંક પુરાતન તથા પ્રસિદ્ધ ધાર્મિક સ્થળો જોવામાટે જાય છે, તેઓ જો હિન્દુ હોય, તો બહુધા પંચવટીમાં જ ઉતરે છે અને બીજી જાતિના હોય તો નાસિકમાં રહે છે. કારણ કે હિન્દુઓ વિના બીજાને પંચવટીમાં રહેવાનો હુકમ નથી. અમરે પણ પંચવટીમાંની એક ધર્મશાળામાં ઉતરવાનું હોવાથી અમે ત્રણ માણસ હોવા છતાં પંચવટી સુધીનો આખો ટાંગો સવા સ્વીપીઓ બાડું કરાવીને

કરી લીધો અને સ્ટેશનપરથી રવાના થઇ ગયાં. આખી સડકપર બંને બાજુએ પંક્તિબદ્ધ વૃક્ષો હોવાથી માર્ગ ઘણો જ રળીયામણો લાગે છે. નાસિક નગરમાં પ્રવેશ કરવાના સ્થાને સરકારી નાકુ આવે છે અને ત્યાં યાત્રા નિમિત્તે આવેલા લોકો પાસેથી પ્રત્યેક મનુષ્ય ટીક ચાર આનાનો મ્યુનિસિપલ ફર લેવામાં આવે છે. પહેલાં આ કર લેવાતો નહોતો, પણ એક વાર મ્યુનિસિપાલીટીને ખાતર પડવાથી અમુક વખતને માટે ખોટા પૂરવા પૂરતો એ કર લેવાનો કરાવ થયો હતો અને પછીથી એની સારી આવક થતી જોઈને યાત્રાળુઓના માયાપરનો એ બાર હમેશને માટે કાયમ કરી દેવામાં આવ્યો છે. એ પણ ચાલતા જમાનાની ખૂબી !

એ સરકારી નાકા પાસે યાત્રાળુઓના આગમન સમયે નાસિકના ગોરાના સમુદાયો એકઠા મળીને જોડલા હોય છે અને નવીન યાત્રાળુનાં નામ, કામ, ભતિ, નુખ વગેરેની ખારીખીથી પૂછપરછ કરે છે; અને તે એટલે સુધી કે કેટલીક વાર યાત્રાળુને જવાબ આપતાં ઘણું જ કંટાળો આવી જાય છે અને તે કંટાળાને લીધે તે પોતાના મિત્રજને પણ કદાચિત ખોઈ દે છે. નાથીબાઈને તો તે નાસિકમાં અનેકવાર આવેલી હોવાથી ઘણાક ગોરા બોળખતા હતા અને તેના ગોરાને જણતા હતા એટલે તેને તો બિચાર સવારો જ પૂછ્યા, પણ મને એટલા બધા સવારો પૂછવામાં આવ્યા કે તેમની સંખ્યાનું હું અત્યારે અનુમાન પણ કરી શકતી નથી. છેવટે અમારી ખવાસ ભતિને ગોર નીકળી આવ્યો અને તેણે અમારા ઉતરવાનું ઠેકાણું પૂછી લઈ અમને જવા દીધાં. સવારનો વખત હોવાથી અને અમારે સર્વ નિસ કર્મોથી અછાપિ મુક્ત થવાનું હોવાથી વચ્ચે ક્યાંક અટક્યા વગર અમે સીધાં અમારા ઉતારાની જગ્યામાં ચાલ્યાં ગયાં. તે ધર્મશાળાનું રક્ષકને મુખ્યમાંથી મેળવેલી માલિકની ચિઠ્ઠી ખતાવતાં તેણે બે એકડીઓ અમારા નિવાસમાટે કાઢી આપી, ગાદલાં ગોદડાંની, વાસણની અને પાણી વગેરેની વ્યવસ્થા કરી દીધી, અને રાંધવામાટે રસોડાની પણ જાદી સગવડ કરી આપી. એ ધર્મશાળા ચતુષ્કોણ, વિશાળ અને ઉપર એક મજલાવાળી હતી. અમને એરડીઓ ઉપરના ભાગમાં જ કાઢી આપવામાં આવી હતી. એરડીઓની આગળ વિશાળ છત્તું હોવાથી અને તેમાં આશમકુરસી તથા સાદી કુરસીઓ રાખેલી હોવાથી બેસવા વગેરેની સગવડ પણ સારી હતી. વચ્ચેના ભાગમાં મોટું આંગણું હતું અને ગરમીના દિવસોમાં નીચેના ભાગમાં ઉતરનારને તે આંગણું બેસવા તથા સૂવામાટે બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડતું હતું. સામાન વગેરે સંભાળીને મૂકાવ્યા પછી અમે શૌચ અને દંતધાવનના વિધિથી મુક્ત થઈ ન્હાવામાટે પાણી મંગાવ્યું; અને ગોદાવરીના પ્રવાહમાં ન્હાવા જવાને બદલે ગોદાવરીના ધરમાં આવેલા જંગથી જ શરીરને સ્વચ્છ કરી લીધાં અને તેટલા સમયમાં ઘાટી રામાએ ચાહે તૈયાર કરી રાખી હતી તે પીને તરત પાછાં ગરમાગરમ થઈ ગયાં. ચાહે સાથે મુખધથી લાવેલા સૂકા મસાલેદાર હલવાનો થોડોક નાસ્તો પણ અમે કરી લીધો.

અમે હજી તો ચાહે નાસ્તને ઇન્સાફ આપતાં હતાં એટલામાં ખવાસોનો ગોર મોટા મોટા-અધમણિયા અને મણિયા-ચોપડા નોકરોના માથાપર ઉપડાવીને આવી

૨૬૨ ગુરુલેનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

લાગ્યો અને મારા બાપ, દાદા, પરદાદા વગેરેનાં નામો પૂછવા લાગ્યો. વાચકોને મારો અરો ઇતિહાસ તો મેં શસ્ત્રઆતમાં જણાવેલો જ છે, એટલે મારે મારા બાપ-દાદાનાં શાં નામો બતાવવાં, એ વિશે હું મોટા ગુંચવાડામાં પડી ગયો. મારો અરો બાપ કોણ હતો તે એક ઈશ્વર અને મારી માતા બિના ત્રીજું કોઈ પણ જાણતું નહોતું અને અવિધ્યમાં જાણે તેવો સંભવ પણ નહોતો. “મન જાણે પાપ અને મા જાણે બાપ !” એ કહેવત કાંઈ ખોટી તો નથી જ. અતે શિષ્ટાચાર પ્રમાણે આપદાદાનાં નામો જણાવવાં તો જોઈએ જ, એટલા માટે મેં જે નામો તે વળાએ યાદ આવ્યાં તે બોલી દીધાં પણ તેમાંનું કોઈ નાસિકમાં આવ્યું હોય તો ગોરના ચોપડામાં પત્તો મળે ? ઉલટ પત્તો ન મળવાથી તે અમારી જાતિનો ગાર હતો એટલા જ કારણથી તેના ચોપડામાં મેં મારી નવી સહી કરી આપી અને તેને ગોર માન્યો. ત્યારે જ મારો પીછો છૂટ્યો. નાસિકમાં બ્રાહ્મણોનાં લગભગ તેરસેથી ચૌદસે કુટુંબો વસે છે અને તેમની મનુષ્ય સંખ્યા લગભગ દશ હજારની ગણાય છે; પણ તેમાંથી વિદ્વાન અને સ્વધર્મકર્મનિપુણ દશ બ્રાહ્મણ પણ નીકળશે કે કેમ, એની શંકા જ છે; યજ્ઞમાનોનાં નામોના ચોપડા લખવામાં અને જોવામાં જ તેમનાં બ્રાહ્મણત્વ તથા ધર્મકર્મનો બધો સમાવેશ થઈ જાય છે. માત્ર તેઓ નિત્ય જૂઠાં જૂઠાં દેશીનાં લોકોનાં ગાઠ પરિચયમાં આવતા હોવાથી જૂઠી જૂઠી ચાલતી બાપાઓ સાધારણતઃ સારી બોલી શકે છે, એટલી તેમનામાં મેં વિશેષતા જોઈ.

ગોરના ઝગડાને પતાવ્યા પછી તરત ક્ષુધાશમનના વિચારે અમારા મસ્તિષ્કમાં સંચાર કર્યો. નાથીબાઈએ તરત ધાટીને મોઢલીને પોતાની ઓળખીતી એક બ્રાહ્મણ વિધવાને રાંધવામાટે બોલાવી અને તેને જોઈતી બધી ચીજો ગંગાવી આપી. બરાબર એક વાગે રસોઈ તૈયાર થઈ ગઈ અને કુળનાં પાંદડાં તથા પડિયા વગેરેમાં તે જમવાની ઘણી જ સારી મઝા પડી. રાંધનારી મૌઠ વિધવા દક્ષિણી હોવા છતાં આપણા ગુજરાતી અને કાઠિયાવારીઓના જમવા વગેરેના રીતિરિવાજને જાણી ગમેલી હોવાથી તેણે બધી રસોઈ ગુજરાતી પદ્ધતિ પ્રમાણે જ કરી હતી અને તે પોતે ગુજરાતી તથા કુચી વગેરે બોલાયો. પણ ઘણી સ્પષ્ટ તથા શુદ્ધ બોલી શકતી હતી.

લોજનના કાર્યથી મુક્ત થયા પછી મેં નાથીબાઈને શહેર જોવા જવાની ઇચ્છા દર્શાવી અને અમે બહાર નીકળ્યાં. નાસિક ગોદાવરીના આ તીરે વસેલું છે અને થંચવટી સામે તીરે છે, એટલે વચ્ચે માત્ર ગોદાવરીનો પ્રવાહ જ છે. નાસિક અને થંચવટીમાં આવવા જવામાટે એક પુલ બાંધેલો છે, પણ તે પરથી જતાં ચક્કર ખાવો પડે છે અને ગોદાવરીમાં ગયારે પૂર નથી હોતું ત્યારે પરથની પડયાળ નળકમાં નદીના પટમાં બાંધેલી હોવાથી તે પરથી તરત સામે પાર જઈ શકાય છે અને ત્યાં ટાંગા પણ તૈયાર મળી શકે છે. જો આખો દિવસ ટાંગામાં ફરકું હોય, તો આખા દિવસનું બેઠું અઢી રૂપીઆ બાપુ આપવું પડે છે. અમે પડયાળપરથી જ ચાલીને સામે પાર ગયાં અને ટાંગા કરી લીધો.

નાસિકનાં બિત્ત બિત્ત રથળોને જેવા સ્વસ્થપમાં મેં જોયાં તે સર્વનું પૃથક્પૃથક્ વર્ણન ન આપતાં સમસ્ત નાસિકનું હું એકત્ર વર્ણન જ આપીશ. નાસિકની વસ્તી

અત્યારે લગભગ પાત્રીસથી ચાળીસ હજારની ઝંકાય છે અને તેનો ચેથો ભાગ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મંદિરો તથા યાત્રાળુઓની આવકપર નિર્વાહ ચલાવનાર બ્રાહ્મણોનો જ છે. નાસિકમાં પીતળની કારીગરી ઘણી જ ઉત્તમ થાય છે; લોટા, હાંડા, ગાગર, ખડિયા, દાગીનાં રાખવાના તથા પાનસોપારી રાખવાના ડબ્બા, મીઠાઈ અને મસાલો રાખવાના ડબ્બા, વીંટીઓ, સાંકળો, હીવીઓ અને દેવદેવીની મૂર્તિઓ વગેરે પીતળની વસ્તુઓ બજારમાં ઘણી જ સુંદર અને વખાણવા લાયક મળી શકે છે. રૂપેરી અને સોનેરી કારવાળું સુંદર રેશમ પણ નાસિકમાં વણાય છે. નાસિકના રસ્તા બહુ પહોળા નહિ, પણ સારા છે અને શહેરની આસપાસ કિસ્કો ન હોવા છતાં કેટલાક પ્રસિદ્ધ માર્ગોમાં મોટા મોટા ટ્રવાલ કરેલા છે અને તે ‘ચંબક ટ્રવાલ’ ધ્યાદિ નામેથી ઓળખાય છે. નાસિકમાં રાકમાથની માકેટ પણ છે. ત્યાં એક અભયબી જોવામાં આવી અને તે એકે નાસિક જેવું પવિત્ર તીર્થસ્થાન પણ વેશ્યાઓના નિવાસ વિનાર્તુ નથી. દ્રાવેના ટર્મીનસ પાસે હારબંધ વેશ્યાઓનાં ઘર આવેલાં છે અને તેમની હારમાં જ ‘બ્રહ્માનંદ થીએટર’ નામની એક ‘ખડિયા ખડખડ’ નાટકરાળા પણ હયાતી ભાગવે છે. પુણ્યક્ષેત્ર નાસિકમાં વિષયાનુંદ અને બ્રહ્માનંદનો આ એક અપૂર્વ યોગ જ કહી શકાય! નાસિક શહેરમાંનાં મકાનો વગેરે એટલાં બધાં જોવા કે વખાણવા લાયક નથી; જે જોવા અને જાણવા જેવું છે તે માત્ર ગોદાવરીના બે તીરપ્રાન્તોમાં જ છે અને ત્યાં પ્રભાત કાળનો આદર્શ જ અધિક રમણીય હોવાથી તે જોવાનું બીજા દિવસના પ્રભાત સમયપર મુલતવી રાખી લગભગ બે કલાક શહેરમાં આમ તેમ ભટકી પીતળનાં થોડાંક વાસણો ખરીદીને અને પાછાં અમારા ઉતારે આવી લાગ્યાં અને રામાયે વ્હાલે તૈયાર કરી રાખી હતી તેનું પાન કરી તાલ્તં થયાં.

પૃથ્વરી સામે તીરે વસેલી છતાં નાસિકનો જ એક ભાગ ગણાય છે અને તેથી નાસિક ગોદાવરીના ઉભય તીરપ્રાન્તમાં વસેલું છે, એમ કહેવામાં કરો. પણ બાધ નથી. ગોદાવરી નદીનો પટ લગભગ એસીવારનો છે અને તેમાં બન્ને તરફ સ્નાન કરનાર મનુષ્યો તથા યાત્રાળુઓની સગવડને ખાતર પત્રચિયાવાળા ઓવારો બાંધેલા છે. બીજા તીર્થસ્થાને કરતાં ગોદાવરીની વિશેષતા એ છે કે, નદીના પટમાં અમુક પથ્થરની બાંધેલી હદ કરી લેવામાં આવી છે અને તેવી જાડી જાડી હદો કુંડના નામથી ઓળખાય છે; જેમ કે રામકુંડ, સીતાકુંડ ધ્યાદિ. નદીના પટમાં લગભગ અડધા માઇલ સુધી પથ્થરની પડયાળો બને બાજુએ બાંધેલી છે; એટલું જ નહિ, પણ પટના મધ્યમાં કેટલાંક નાનાં નાનાં દેવલયો અને બાવા કૃષ્ણિમઠિની સાધારણ ધર્મશાળાઓ પણ કોઇએ ચાણવેલી છે. એ દેવાલયો અને ધર્મશાળાઓ પૂર વખતે પાણીમાં ડૂબી જાય છે, પણ શિયાળા અને ઉનાળામાં ત્યાં બાવાઓની જમાત પડેલી રહે છે અને ગાંજની ચલમો ફુંકાતી દેખાય છે. બન્ને તીરપ્રાન્તોપર હારબંધ નાનાં મોટાં મંદિરો-દેવાલયો-આવેલાં છે અને તેમને જોતાં આ દેવાલયનગરી તો નથી. એવા ભાસ થઈ જાય છે નિત્ય પ્રભાતના પ્રહરમાં ઉત્તર તીરે એક મોટા બજાર ભરાય છે. અર્થાત્ પ્રભાતમાં નાસિક-

૨૬૪ સુરેશ્વરનો વાસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

કનાં નદીમાં ન્હાવા આવતાં સ્ત્રીપુરુષો, સ્નાન કરવા અને દેવદર્શનમટે આવેલાં સૈકડો યાત્રાળુઓ અને ખજારમાં માલતું વેચાણ તથા ખરીદી કરતા વ્યાપારી તથા આહકોનો કેલાહલ ગોદાવરીને નીરે ખરેખર જોવાલાયક અને આનંદદાયક જ હોય છે. કહેવામાં આવે છે કે, પ્રતિ બાર વર્ષે અગત્યતા સિદ્ધસ્થ વર્ષમાં માત્ર બે કે ત્રણ સપ્તાહમાં તો નાસિકમાં લગભગ ૩,૦૦,૦૦૦ યાત્રાળુઓ આવેલી ગયે છે અને તે વેળાએ બ્રાહ્મણોને બહુ જ સારો તડાકો પડે છે.

નાસિક રામાયણમાં વર્ણવેલી કેટલીક ઘટનાઓની ભૂમિ છે, એમ કહેવામાં કરો. પણ પ્રત્યવાય નથી. રામ, હનુમાણ અને સીતા વનવાસમાં હતાં તે વેળાએ પંચવટીમાં આવીને રહ્યાં હતાં. એ પંચવટી પૂર્વ તીરપ્રાન્તમાં આવેલી છે અને નાસિકથી આસરે અડધો માઇલ થાય છે. ત્યાંનું રામ મંદિર સમસ્ત પશ્ચિમ આર્યાવર્તમાં અત્યંત પવિત્ર અને પૂજ્ય મનાય છે.

નાસિકમાં અનેક દેવમંદિરો હોવા છતાં ઈ.સ. ૧૭૧૦-૨૦ માં બંધાયેલાં 'સુદર નારાયણ'ના મંદિર જેવી સુદર બાંધણી અને કારીગરી બીજા કોઈ પણ મંદિરની જોવામાં આવતી નથી. નાસિકમાંનાં ઘણાં ખરાં મંદિરો શિવ અથવા શૈલેશ્વરનાં જ છે. નાસિકમાંનું જે જાનામા જૂનું મંદિર છે તે 'કપાલેશ્વરનું મંદિર' એ નામથી ઓળખાય છે. એને અઢવા માટનાં પચાસ પગથિયાં છે અને એ છત્તે વર્ષનું જૂનું છે. યાત્રાળુઓની એ મંદિરમાં ઘણી જ ધમાલ હોય છે. સર્વ મંદિરોથી સુદર અને આકર્ષક મંદિર 'પંચવટીમાના 'કાળારામ'નું છે. એને ૯૬ કમાનો છે, એની લંબાઈ ૨૬૦ ફીટની અને પહોળાઈ ૧૨૦ ફીટની છે. મંદિરનો આંતરિક મધ્ય ભાગ ૬૩ ફીટ લાંબો, ૬૫ ફીટ પહોળો અને ૬૦ ફીટ ઉંચો છે. એ મંદિર લગભગ ૧૦૦ વર્ષનું જૂનું છે અને તે સ્ત્રીઓ ૭,૦૦,૦૦૦ ના ખર્ચે બંધાવવામાં આવ્યું હતું એમ કહેવાય છે. મૃત મનુષ્યોની રક્ષાને પંચવટીની બાજુએ આવેલા રામકુંડમાં નાંખવામાં આવે છે. આ રામકુંડમાં સ્નાન કર્યા વિના યાત્રાળુઓ પવિત્ર અને શુદ્ધ થયેલાં મનાતાં નથી. સારાંશ કે, ગોદાવરીના યટનો દેખાવ પણ એવો છે કે, જે વેળાએ નદીમાં પાણી ઓછું એટલે કે સાધારણ હોય છે ત્યારે વચ્ચેની પડથાળો, નાનાં મંદિરો અને ધર્મશાળાઓને લીધે બાજુ તે પણ શહેરનો વચ્ચેનો એક ભાગ જ હોયતી. એવો જ નવીન જોનારને ખાસ થાય છે. માત્ર નદીનાં પાણી ચઢેલાં હોય અને એ ભાગ પાણીમાં ડૂબી ગયો હોય તે વેળાએ જ ત્યાં નદી હોવાનું ભાન થઈ શકે છે. નાસિક એક વાર જોવા જેવું સ્થાન છે, એમાં તો લેશ માત્ર સંશય નથી જ.

નાસિકથી અઢાર માઈલનાં અંતરે આવેલું ગોદાવરીનું ઉદ્દગમસ્થાન 'ત્ર્યંબકેશ્વર' અને નાસિકથી મુંબઈ તરફની પગવઢપર આવેલી યુદ્ધના સમયની 'સિણા' નામની યુદ્ધાઓ પણ જોવા લાયક સ્થળો છે, પણ તે જોવાનો પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત થયેલો ન હોવાથી તેમનું હું કોઈ પણ વર્ણન આપી શકતી નથી. અસ્તુ.

*

*

*

*

*

અમારા નાસિકમાં આવ્યા પછી ત્રીજા દિવસનો પ્રભાત હતો. ઉત્તર તીર-પ્રાન્તમાં બસાયલા બન્ધરમાં કૃષાવક્ર્યનો અને વ્યવસાયનો કોલાહલ ચાલી રહ્યો હતો; ચાત્રાણુઓ પુરુષો જુદા જુદા કુંડોમાં સ્નાન કરીને શુદ્ધ થતાં હતાં; દેવાલયોમાંથી દેવદર્શન કરી ન્પાછાં ફરતાં યાત્રિકોના હસ્તે થતા ઘંટાનાદ સંભળાતા હતા; બ્રાહ્મણો, સાધુઓ અને બિહુકો ચાત્રાણુઓ પાસેથી દાનદક્ષિણા આદિ મેળવવામટે તેમની પાછળ દોડધામ કરી રહ્યા હતા; બ્રધરહુડના ભોજનથી ભતિળી માન્યતા પ્રમાણે અદ્રથ ચએલા અને પોતાને સુધારાના આગેવાન માનતા એક બે સુધારકમન્યો, સમાજનિયમના દડાધાત સમક્ષ પોતાનું ટટું ચાત્રી ન રાહવાથી, ઝોડાવરી ને નીરે રામકુંડપર મૂછો મુંડાની પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવા બેઠા હતા! કેટલાકો વિધિપૂર્વક પિનૃએને પિડદાન આપતા હતા અને કેટલાક એ સર્વ ચાલતી લીલાનું અવલોકન કરતા આમ તેમ ચાંટા ફેરા મારી રહ્યા હતા એવા સમયમાં નાથીબાઈ અને હું રામકુંડપર સ્નાન કરવામાટે આવી લાગ્યાં. અમારાં વસ્ત્રો લઈને રામો પાંચ દશ કદમ અમારી પાછળ ચાલ્યો આવતો હતો. તે રામકુંડપરની ખુશ્કી ધર્મશળાના ઝોટલાપર વસ્ત્રો લઈને બેઠો અને અમે બંને ન્હાવામટે કુંડમાં ઉતર્યાં. નાથીબાઈ તો કચ્છો કસીને કુંડમાં ફેરી પડી અને તરવાની કળા બજાવી હોવાથી ભાયડા પ્રમાણે બેપરવાઈથી તરવા લાગી એટલું જ નહિ, પણ પાણીમાં પડીને ધીંગામસ્તી પણ કરવા મંડી ગઈ. હું નાહીને બહાર આવી અને રામા પાસેથી સાંધેલા લીધો; પણ એટલામાં સામેથી રામ-હુલારી આવતી મારા જોવામાં આવી.

નાથીબાઈના સહવાસમાં આનંદમાં સમય વીતતો હોવાથી અને બે દિવસ નાસિકનિહીક્ષણના વ્યવસાયમાં વીતી જવાથી દેવકુમારીના નાસિકમાંના આગમનની વાર્તાને હું સર્વથા વિસરી ગઈ હતી, પણ રામહુલારીને જોતાં જ તેની બધી વાર્તાનું તત્કાળ સ્મરણુ થઈ આવ્યું, અને દેવકુમારી આમ એકએક નાસિકમાં રાા કારણથી આવી હશે, એના બેદને બજાવાની દૃઢ્યમાં નવીન આતુરતાનો ઉદ્ભવ થયો. રામહુલારીની દૃષ્ટિ મારા બગી ન હોવાથી મારે જ તેને પ્રથમ બોલાવવી પડી. જે તેણે મને જોઈ હોય, તો સાત તાળાંમાંથી પણ પડકારી વિના રહે નહિ. મેં કહ્યું:—“કેમ રામહુલારી! અલી, અહીં ક્યાંથી?”

“કાણુ ચંપા બહેન કે? એ તો જ્યાં શેકાણી ત્યાં અમે. ચિટ્ટીના ચાકરને અહીં ક્યાંથી ને ત્યાં ક્યાંથીનો સવાલ પૂછવો નકામો છે. તમે શું નથી સાંભળ્યું કે:—

“નોકર બિચારા ક્યા કરે, ખરાઈ.રોડી ખાય;

બુલાય આપી રાતકો, છ છ કરતા બય!”

અચારે શેકાણી કહે કે, જહનમમાં જવું છે, તો ત્યાં પણ જવું પડે, બાઈ! પેટ મહા ભુંડું છે. પણ ચંપાબાઈ! તમે એચિતાનાં અહીં ક્યાંથી અને કેમ ફરી નીકળ્યાં, એ તો જણાવો.” તેણે જવાબ આપીને પાછો સવાલ પૂછ્યો.

“હું તો મારી બેનપણી સાથે અમથી અહીં જરા હવા ફેર કરવા અને નાસિક જોવા આવી છું. મારે અહીં બીજું કાંઈ કામ નથી. ચાલુ તારો મેળાપ રૂઠ

થયો એ પણ ઠીક જ થયું. હું હજી બે ત્રણ દિવસ રહેવાની હું એટલે ઉતારે જરા ભેસવા તો આવળે; વાતચીતની ગરમત પડશે. ચાલ, બેઠેલી નાહી લે એટલે મારો ઉતારો અને બતાવી દઉં. આજે સાંજે અડચણ ન હોય તો અમારે ત્યાં જ જમજીવે.” એ તેને હુલાવી કુલાવી છાપરે ચઢાવવોતો ચલન કર્યો.

“ન તારું સામાન ? કેમ પગે ચાલીને આવતું હશે, તો હું આંખોથી ચાલીને આવીશ. રાતનું જમવામાટેનું તમારું આમંત્રણ પણ આપણને કબૂલ છે, શેઠાણીને રાતે જમવાની તો પાડી કંઈક. મને પણ તમારા સમાગમથી સારો આનંદ મળશે. શેઠાણીની તો જ્યારે જીએ ત્યારે આજકાલ રોતી સુરત જ રહ્યા કરે છે! કોણ જાણે એમને શું થઈ ગયું છે તે કાંઈ સમજી શકાતું નથી.” રામદુલારીએ બળાપો બતાવ્યા.

“પણ રામદુલારી! તારી શેઠાણીએ પોતાનો ઉતારો ક્યાં રાખ્યો છે ? કેમ ધર્મરાજામાં કે ગોરને ત્યાં ?” એ પૂછ્યું.

“ધર્મરાજામાં પણ નહિ અને ગોરના ધરમાં પણ નહિ. અહીંનો ઉતારો વળી એક વીશમાં છે. ગુજરાતનો હયારંકર નામનો એક ઔદીપ્ય બ્રાહ્મણ અને તેની બાવડી છે, તેમણે અહીં ગુજરાતી વીશી બોલી છે. તીર્થસ્થાન છે એટલે બાયડો સમ્રાટ અને ઝરૂડ પુરાણ આદિ વાંચીને પૈસા કમાય છે અને બાવડી વીશી ચલાવે છે તેની કમાણી બૂરી થાય છે. જણાય છે બાવડી ને બાયડો બંને ચાલાક. એમના વિશે મેં તો બીજી પણ કેટલીક વાતો સાંભળી છે, તે વળી નીરાંતે રાતે કહી સંભળાવીશ.” રામદુલારીએ ટુંકા સવાલનો લાંબાસવક જવાબ આપ્યો.

અમારી આટલી બધી વાતો થઈ ગઈ ત્યારે ધીરે રહીને નાથીબાઈ પાણી માંથી બહાર નીકળ્યા. કેટલીક સ્ત્રીઓ પાણીમાં પડતાં ગાંડીતૂર બની જાય છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે તે નાથીબાઈના સંબંધમાં તો ખરું જણાઈ હતું. નાથીબાઈને પાણીમાંથી બહાર નીકળેલી જોઈને મેં રામદુલારીને કહ્યું:—“ન જ, હવે નાહી આવ એટલે ચાલીએ.” રામદુલારીએ તરત જઈને એક ટુબકી લગાવી સુરીર બોળવું અને સાસ્ટો બહારીને નાથીબાઈથી પહેલાં ચાલવાને ટેકાર થઈ ગઈ. નાથીબાઈએ તેના વિશે સવાલ કરતાં તેની મેં સાધારણ બોલબાણ આપી અને વધારે ધવિચય પછીથી પોતાની મેળે જ થશે, એમ જણાવ્યું.

અમે ત્રણ ધાધરા અને એક ઘોડિયું મળી ચાર જણુરું ટાણું ત્યાંથી ચાલતું થયું. રામદુલારી સામેની એક ગલી પટાવતાં જ ડાબા હાથપરને રસ્તે ત્રણચાર ઘર મૂકીને ગુજરાતી વીશીનું મકાન આવેલું હતું. તે રામદુલારીએ દૂરથી અમને બતાવ્યું અને જ્યારે થઈ અમારી સાથે આવી અમારા ઉતારાવાળી ધર્મરાજા તે જોઈ ગઈ અને સાંજે નક્કી આવવાનું કહી ચાલતી થઈ. રામાએ ડોલમાં અમારા સ્ત્રીના સાસ્ટા તારવી કહી, તિયોનીને સૂકવી દીધા અને પ્રાથમિક સળગાવી ચાહેની તેજાસી કરવા લાગ્યા. એટલામાં પાસેના કાળારામના મંદિરમાં જઈ અમે દર્શન કરી આવ્યાં અને પછી ચાહેને ઉદરમાં પધરાવી. આજનો બપોરનો ભોજન પછીનો વખત અમે અપ્રાપ્ત લેવડમાં જ વીતાવ્યો અને ચાર વાગ્યાની બાહે પીધા પછી હું રામદુલારીના આવવાની વાત જોવા લાગી.

પ્રકરણ ૩૫ મું

તીર્થસ્થાનમાં પાપસ્થાન

બરાબર સાડાપાંચ વાગે ‘હર લેડીશિપ’ રામદુલારી એરીજનલ ખાસ્વી બોક્ષ નવીબંદરની વાજતેગાજતે પધરામણી થઇ અને તેની વાતચીતથી આનંદ મળવાને સંભવ હોવાથી તેને જોતાં જ મારા કુખમંડળમાં હાસ્યની છટા દેખાવા લાગી. “રામદુલારીજી ! પ-ધા-ર્યા કે ?” મેં જરફ આબાધમાં જ કહ્યું એના જવાબમાં તેણે પણ વાયડાઇથી જણાવ્યું:—“હા આ આ જી, અંપા આ જી, અમે પધાર્યા જી, જરા હઠીને માન કેમ ન આપ્યું જી ? અમારા પોજશનમાં વાંધા આવી ગયાજી !”

“અલી, નવીબંદરથી તારા બોલ્યા સાથે પોજશનનાં કેટલાં વહાણુ બરીને નીકળ’તી અને તેમાંનાં કેટલાં વહાણુ પોજશનનાં ઘટી ગયાં ? જો, મોટી પોજશન-વાળી આવી છે તે ! હવે બેસ છાંનીમાની હેઠી અને નાસિકમાં તે શું શું જોયું અને નહું શું શું જોયું તે કહી સંભળાવ.” મેં તેના પોજશનને ડેમ કરીને કહ્યું.

“લ્યો સારે આ બિહાં.” એમ કહીને તે ચટાધપર મારા ખાટલાની ઇસ અને પાથને અઢેલીને બેસી ગઇ. હું ખાટલાપર આડી થયેલી હતી અને નાથી-બાઈ સામેના બીજા ઢાલિયાપર મોટા તકિયને અઢેલીને બેઠી હતી, આટલીવાર મોનતું અવલંબન કરી બેઠેલી નાથીબાઈ આ અમારી વિનોદવાર્તાને સાંભળીને બોલી:—“અંપા બહેન ! આ બાધ તો રમકડાં જેવી દેખાય છે. આ રમકડું બહુ સારું શોધી કાઢ્યું છે. આવું રમકડું સાથે હોય તો ભંગલમાં પણ મંચળ થઈ જાય અને વખત એવો આનંદમાં વીતી જાય કે ખબર પણ ન પડે.”

“ખાધ સાહેબ ! તમારા જેવાં કદરદાન આજકાલ થોડાં મળે છે તે ! ! ! બમે તેવા મમળીન પુરુષ કે શોકાતુર સ્ત્રીને પણ માનમાં રાજરાજ કરી દેવાના અને હડતાં પંખીડાને નીચે ઉતારવાના કામમાં ફક્ત અમે બે જણીએ જ એક્ટ્રી મના-છએ જાએ-એક અમદાવાદની કાશી ધાંચજી અને દિલ્લીની આ રામદુલારી. ખરું પૂછા તો અમારી આ કળામાટિ અમને મોટી સભા બરીને મોટી ધામધૂમથી સોનાના કે હીરામોતીના કીમતી આંદા આપી અમારી કદર કરવી જોઈએ; પણ તેને બદલે આ અંપાબાઈ જેવી હડાર (?) બાધએ અમારા પોજશનને ડેમ કરી નાંખે છે, એ તો આપે જોયું ? આવી જ જણા કાંઈ ગોરી લેડીમાં હોય, તો આખી દુનિયા તેની ખૂબ કરે ને તેના પર ગીનીએનો વર્ષાદ વર્ષાવે હું કે ! આ તો ધરના દૂધપાક ઢાળ બરાબર, સમજ્યા ?” રામદુલારીએ વિનોદાત્મક શોક દર્શાવ્યો.

“વારુ વારુ ! આંદ લઠકાવીને ફરવાની તારી ઈચ્છા હશે, તો તે ઇચ્છા પણ આનંદના જમાનામાં પૂરી થતાં વાર લાગે તેમ નથી. તે પાટલે થોડીવણી ધૂળ તેમ નાખી જ છે, એટલે સુખમાં કે દિલ્લીમાં દુઃખ ફરતી હીલચાલ, સીસિક્ષણની હીલચાલ કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં દિલ્લીએની હાડમારી વિશેની હીલચાલ વગેરે કાંઈ પણ હીલચાલ ચાલતી હોય, તેમાં ભાગ લેવો, લેકચર કરવું અને બલે જનમાં કાંઈ જાણવું ન હોય છતાં ‘હું વરની ફોઈ’ વાળો ધાઠ લાવવો અને ખજી ધીરે રહીને

અશામદના હથિયારથી ચાંદ મેળવવાની હંડી કાશિશ કરવી કેટલાક કહેવાતા અમેસરો અને અગ્રણી મંડળો તેમ જ આપણા ધર્મીઓ આવા પ્રસંગે એટલી ઉદારતા તો અવશ્ય દર્શાવે છે કે, જો ચાંદ લેવા ઇચ્છનાર પોતે ચાંદનો ખર્ચ આપવાને તૈયાર હોય તો એક મીઠીજ ભરી તેને ચાંદ આપવાનો દૂમધડાકા સાથે મેટા ઠરાવ પાસ કરી, એક પાઈ પણ ફી તરીકેની લીધા વગર સાર મફતમફત-પોતાના મંડળનું, આપનાર તરીકે તે ચાંદની બંને બાજુરે, નામ કેતરવાની અનુમતિ આપી દે છે માત્ર કહેવડાવતું તો એટલું જ કેની કે ચાંદ લિયા તો કે હાં ચાંદ લિયા ! પણ ચાંદ મેળવનારની ચોખ્ખતા કે અચોખ્ખતા બન્ને ને ગમે તેવી હોય, તેની સાથે તેમનો કશો પણ સંબંધ હોતો નથી; ‘આવળવ મેહમાંન થે ધર હય તુમહારા; ખિચડી ખાઓ ગાંઠકી બૌર બરનન હમારા; કોઈ આકે ખૂછ કૌન હય ? મેહમાંન હમારા !’ એ કહેવત આજકાલના કેટલાક ચાંદ આપનારાઓના સંબંધમાં અક્ષરેઅક્ષર ખરી પડેલી દેખાય છે. એવા એક બે નહિ, પણ પાંચપદર ચાંદ મેળવવાની મરજી હોય, તો રહી જ મારી સાથે સુખદમાં અને જો કે બાર મહિનામાં છાતીપર ગાંઠમેડલ લટકારીને પાત્રવા બંદરની ફરનારી થઇ શકે છે કે નહિ ?” એ ચાલતા સમયની હાંબકિતા વિશે માર્મિક કઠાક્ષ કર્યો.

“પણ બાઈ સાહેબ ! ગાંઠનાં ગોપીચંદન કરીને એવા દરા ચાંદ મેળવતાં વીસ તોલા રોતું ખપી જાય અને તેની મજૂરીમાં વળી સેઃ દોઢસોની હોળી ફુંકાય, એટલો બાર મારા જેવી ગરીબ કુંગાલ બાયડીથી કેવી રીતે ઉપાડી શકાય ? આવા ચાંદ તો બાઈ ! મોઢા પડી જાય !” રામદુલારીએ નિરાસા દર્શાવી.

“અરે-એનો ખરો બેઠ જણાવવો તો રહી જ ગયો. વીસ તોલા રોતું ને સો દોઢસો મજૂરીના રાના ધૂળના ખપવાના હતા ? આજે તો મોઠામોઠા હાંફીલુફલિયા, દરેક સભામાં હાજર રહેનારા, પાછની પેદારા નહિ ને ધડીની નવરાસ નહિ ધરાવનારા, કપડાં ઉધાર અને પાથડી બાંડે લાવનારા જે કેટલાક નરખુંગેવા (?) દરા દરા ને વીસ વીસ ચાંદો ધરાવે છે, તે બધા ચાંદ એટલા બધા કીમતી હોય છે ખરા કે ? એ દરા વીસ ચાંદો જેટલી ધરમાં મૂડી પણ ન હોય ત્યાં એટલા બધા રૂપિયા તેમની લીબેરીમાંથી નીકળેલા સંભવે ખરા ? એ તો ચાંદીના બે તોલાનો ફેરનેબલ ચાંદ બનાવી, તેનાપર જે મંડળ તરફથી તે ચાંદ અપાવવાનો હોય તેનું નામ કેતરાવી, ઉપર સોનાનું ફર્સ્ટ ક્લાસ ગીલીટ ચઢાવી મંડળના નેતાને સોંપવામાં આવે છે અને પછી મોટી સભામાં તે ચાંદ સોનાના ચાંદ તરીકે ઇનાયત કરવામાં આવે છે. એ ચાંદમાં માત્ર જે પીળો રંગ હોય છે, એટલી જ સુવર્ણની સમાનતા; બાકી તો દમદોલ ને માંહે પોલ-ચાખ્ખા સુડેલનો વાંસો !” એ પ્રમાણે જણાવી એ રસકસ વગરની વાતને આટલેથી જ અટકાવવાના ઉદ્દેશથી મેં તેના જવાબની વાટ ન જોતાં સાથે જ કહી કે:—“એ તો ઠીક, પણ રામદુલારી ! તમે જ્યાં ઉતર્યા છો તે વીશીવાળાં માટીબેયર વિષે તે બીજી શીશી વાતો સાંભળી છે, તે ચાલારે જ કહી દેને કે

જેથી કાંઈક નથી બીના પણ જાણવામાં આવે અને વખત પણ આનંદમાં વીતી નય. એ વાત રાતે જ કરતી, એકું કાંઈ આપણે સુદૃઢ કઢાવ્યું નથી.”

“હવે તારે હમણાં જ સાંભળે. આપણી ક્યાં ના છે? વાત સંભળાવતાં મારે પૈસા થોડા જ આપવાં પડે છે કે કેન્સાઈ બતાવું? પરોપકારમાટે બોલવામાં ભવળી દરિદ્રતા કેવી? બોલવા આવવામાં મારા જેવી અને મારા જેટલી હઠાર બાયડી બીજી કોઈ તમને બાગ્યે જ મળી શકશે.....”

ફામદુલારી આગળ બોલવા જતી હતી, એટલામાં તેની આ નકામી કૃથળી અથવા આત્મસ્વાધાને વચ્ચે જ અટકાવીને હું બોલી કે:-“એ વાત તો જાહેર છાપામાં પણ છપાઈને જાહેર થઈ ગઈ છે, એટલે તારે હવે એનું નવેસરથી વર્ણન કરવાની અને જીમને વધારે મેકનત આપવાની જરૂર નથી. જે વાત સભળાવવાની છે, તે જ સભળાવ એટલે થયું.”

“મારી આ બાબત છાપામાં કેણે છપાવી? અંગ્રેજી છાપામાં આવી કે ગુજરાતી ને હિંદુ છાપામાં આવી? વાહરે ચંપા બહેન! મને પણ તમે બતાવી? પણ કાંઈ નહિ, આપણે તો તમને તમારી ઉચ્છ્રંખલતાની ક્ષમા આપવામાં પણ હઠારતા જ બતાવવાનાં” હવે ત્યારે સાંભળે વીશીવાળાની વાત.” એમ કહીને તેણે મૂળ કથાનો આરંભ કર્યો; “એ વીશીવાળાં બાઈસાહેબ અને બાઈસાહેબ મૂળ કાઠિયાવાડનાં રહેવાસી છે, પણ ક્યા ગામનાં તે હું જાણતી નથી. તેઓ અહીં પાંચ છ વર્ષથી જાવણી નાંખી પડ્યાં છે, અને પોતાના ધંધામા સારી રીતે ફાળી ગયાં છે. તેમના સમાહ, ગરુડ પુરાણ અને સત્તનારાયણની કથા આદિના વાંચનથી અને વીશીના ધંધાથી થતી આવક વિષે તો મેં તમને જણાવ્યું જાહેર; પણ તે ઉપરાંત તેમનો જે એક બીજો હુપો અને ધીકનો ધંધો ચાલે છે તે એ કે, જેમની ન્યાતમાં પુનર્વ્રત કહેા, નાતરે કહેા કે ઘઘરણું અથવા ઘરપણું કહેા, તે કરવાને એટલે કે એક ઘણીના મરી જવા પછી બીજો ઘણી કરવાનો રિવાજ છે, તેવી ન્યાતની કેટલીક વિધવાઓ એમને ત્યાં વારવાર આવે છે અને પોતાની પુનર્વ્રત કરવાની ઇચ્છા તે પનોતા ને પરગણૂ જોડલાંને જણાવે છે; એટલે તેમની એ ઇચ્છા બહુ ટુંકા સમયમાં જ પૂરી થઈ જાય છે અને જમે તે ન્યાતજાતની રંડાયલી બાયડી એમની વીશીમાંથી મંડાયલી થઈને ચૂડાચાંદલા સાથે વિદાય થાય છે! કારણ કે, કેટલાક વાંઢા અને વિધુર પુરુષો એ બૂદેવની વીશીમાં આવે છે અને જો કોઈ તેવી સ્ત્રી મળી શકે તો પોતાને તરત ખખર આપવાની ફરમાસ કરી જાય છે એટલે જ્યાં એવી કોઈ વિધવા આવી કે તેવા એકાદ બે ઉમીદવારોને જુદે જુદે વખતે બોલાવી બંને પક્ષને અગરબજડં સમજાવી વાણિયા સાથે તરગાળી અને બ્રાહ્મણ સાથે કુંબારણ કે ન્યાતજાત વગરની લીખારણ એમ તેઓ લાકડે માકડું વળગાડી દે છે અને દક્ષિણાથી પોતાનાં તમારાં તાબાં કરે છે, પછી મઠડું દોળખમાં જાય કે બિહિસ્તમાં એની ચિંતા તેમની બતારાતને! આ નાસિકમાં થતાં નાતરાંની દલાલીથી એમને ઘણી જ સારી આવક થતી હોવાનું સંભળાય છે. આસપાસનાં પાંડોશી કહે છે કે, એ મારી

ઐયર જ્યારે પહેલાં નાસિકમાં પધાર્યા ત્યારે તેમને ખાવા ધાન ને પહેરવા વસ્ત્ર પણ નહોતું અને આને જોઈએ છીએ તો તનમનાટ કરતાં દેખાય છે ને પાંચપીતળિયાં પણ બાઈસાહેબના શરીરપર જોવામાં આવે છે. હાલમાં તેઓ પોતાના ગામમાં ધરનું ઘર અણાવવાનો વિચાર કરી રહ્યાં છે. દલાલે દીવાળું નહિ, એ કહેવત કાંઈ યોદી છે? તેમાં પણ આ નાતરાની દલાલી જેવી તો બીજી દલાલી છે જ નહિ, એવો મારો ખાસ અભિપ્રાય છે. આ અમે આવ્યાં ત્યાર પછી એક ખત્રી જાતિનાં વિધવા વિધુર અને એક બહુસાળી જાતિનાં વિધવા વિધુરનાં એવી રીતે બે નાતરાં થઈ ગયાં, અને ત્રીજી હુડાણી જાતિની એક મૌઠ વચની વિધવા નાતરાની ઇમીદવાર થઈને અચા શનિવારે સવારમાં અહીં આવી છે, તેના હાથના ઇમીદવારને મુખેઈ અહીં આવવા મટિનો કાગળ લખાયો છે, તે આજ કે કાલ આવી લાગતાં જો સાદું નહીં થશે, તો બાચકીવાળો થઈને પાછો મુંબઈ જશે; પણ જો એની સાથેનું સાદું નહીં નહિ થાય, તો વળી બીજા કોઈ ઇમીદવારને બાંધાવવામાં આવશે.” આટલું બોલીને તે અટકી અને કહેવા લાગી કે:—“વાયરે, આ યોદી કથા સંભળાવતાં મારું તો ગળું સૂકાઈ ગયું! જરા પાણી તો પીરડાતો અને પાનની બીડી તૈયાર કરાવો એટલે કથાનું અનુષ્ઠાન કેશવં નિર્વિનિત થઈ જાય.”

રામને નાથીબાઈએ પાણીનો ભેટો અને પાનનો ડબ્બો લાવવાનું કહ્યું. પાણી પી પોતાના હાથે જ દિલ્લીની પદ્ધતિ પ્રમાણેની પાનબીડી બનાવી, બહાર લાલ ઘુંકની બે ચાર પિચકરીઓ ઉડાવી આવીને પાછી રામદુલારી આસન જમાવીને બેઠી અને કથાને આગળ લંબાવતી કહેવા લાગી કે:—“અહીં નાસિકના દોહાના મુખથી બીજી એક એ વાત પણ સંભળાય છે કે જેમની જાતિમાં પુનર્લેનનો રિવાજ નથી, એવી જાતિની કેટલીક વિધવાઓ વ્યભિચારના થોડા સંગમ થતાં જો પોતાના નિવાસસ્થાનમાં ગર્ભ પાતવું કાર્ય હોહાવગર પાર પાડી શકવાનો સંભવ ન હોય, તો આખરુ જુઆવવામટિ તીર્થયાત્રાના નિમિત્તથી નાસિક, પંદરપુર (વિકુલનાથજી), મથુરા અને કાશી જેવાં પુણ્યસ્થાનોમાં જાય છે અને ત્યાં ખાસ ગર્ભપાત કરાવવાનો ધંધો લઈ બેઠેલાં કેટલાંક ઔપુરુષોમાંના કોઈની મદદથી શરીરમાંથી પાપના પરિણામને કાઢી નાખી, જ્યાં ધોઈ માથે પાણી નાખીને હરખાતી મલકાતી પવિત્ર થઈને પાછી ઘેર આવી જાય છે. આ વીશીવાળાં માઠી ઐયર પણ એ ધંધો કરે છે. ખાસ કરીને બાચકી આવાં કામેને પાર પાડવાનાં થણા સારા ઇલાજ જાણે છે, એમ લોકો બોલે છે અને તેમની આ કીર્તિ સાંભળીને જ અમારાં દેવકુમારી શેઠાણીએ ખાસ તેમની સહાયતા લઈ પાપમુક્ત થવામટિ જ વીશીમાં પોતાનો અડો જમાવ્યો છે. હવે જોવાનું છે કે શું થાય છે અને આ કામને તે બ્રાહ્મણી કેવી ચાલકીથી પાર પાડે છે!”

રામદુલારીની આ છેલ્લી વાત સાંભળીને હું તો હિમ્મત જ થઈ ગઈ. બહુ સોસ! જે બ્રાહ્મણો એક સમયમાં રાજાઓ, અરે સમ્રાટોપર પણ પોતાનું વર્ચસ્વ ધરાવતા હતા, જેનક તથા હરણજેવા ભૂપાલો જે બ્રહ્મર્ષિઓને સખામાં ઉત્થાન

આપી, પોતાના સિદ્ધાસનપર માનપૂર્વક બેસાડી, પોતે એવક પ્રમાણે તેમની સમક્ષ હાથ ભેડી ઉભા રહેતા હતા અને જેમની પવિત્ર નીતિરીતિથી સ્મસ્ત ભરતભૂમિ પવિત્ર મનાતી હતી, તે જ બ્રહ્મર્ષિઓના વંશજે એક તરફથી પોતાને બ્રાહ્મણના નામથી ઓળખાવે અને બીજી તરફથી આવાં ચાંડાલને પણ ન છાજે તેવાં બાળ-હત્યા અને ગર્ભપાત જેવાં મહાપાતકો કરી પોતાના પાપી પેટના ખાડાને નરક-રૂપ અત્રથી ભરે છે, એના કરતાં વિશેષ શોકકારક અને ખેદોત્પાદક ઘટના બીજી શી હોઈ શકે વાક? બધા બ્રાહ્મણો આવા જ હશે અથવા છે એમ જો કે મારું માનવું નથી, છતાં બ્રાહ્મણ નામ ધરાવનારાની આવી અલ્પ સંખ્યા પણ બ્રાહ્મણ-જાતિના પવિત્ર નામને કલંકિત કરનારી છે, એની તો કોઈથી પણ ના પાડી શકાય તેમ નથી જ. ખરી રીતે જોતાં આવા ચાંડાલથી પણ અધમ અને મહાપાતકી બ્રાહ્મણ નામધારી સ્ત્રીપુરુષોને જાતિબલિષ્કાર આપવો એ ન્યાતના આગેવાનોની પહેલી ફરજ છે અને સરકારે આવાં કુકર્મીઓને સખ્તમાં સખ્ત સજા આપવાના જે કાયદા કરેલા છે, તે કાયદાને અમલમાં મૂકવાને માર્ગ આવાં પાપીઓને ઉઘાડાં પાડી સરકારને સરળ કરી આપવો એ તેમની બીજી ફરજ છે. અસ્તુ: એ દુરાચારીઓને જોવાની અને તેમની વાતચીત સાંભળવાની મને એ ક્ષણે સ્વાભાવિક ઇચ્છા થઈ આવી; કારણ કે, સ્ત્રીઓ આવી બાબતોને જાણવાની વધારે આતુરતા ધરાવનારી હોય છે. કોઈ પણ નવીનતાને નિહાળવા અને જાણવાની આકાંક્ષા થતી જ જોઈએ એવો માનવ સ્વભાવનો પરપરાનો નિયમ જ છે; પણ તે વસ્તુ સારી હોય કે નકારી હોય તે, એક જૂઠી બાબત છે. એ જ નિયમના આધારે જેમ કોઈ મહાન્ રાજકર્મચારી કે કોઈ દેશબક્ત મહાત્માની સ્વામી* રસ્તાપરથી જવાની હોય તે વળાએ હજારો લોકોની ઠંઠ તેને જોવામઠિ રસ્તામાં જામી જાય છે અને જવાની વાટ મળી શકતી નથી: એટલું જ નહિ પણ પોલીસનો મોટો બંદોબસ્ત રાખવો પડે છે; તે જ પ્રમાણે જો કોઈ નામાંકિત કુટુંબ, ધાડપાકુ અને ખૂની કે બહારવટિયાને લોભાની સાંકળોથી જકડીને અમુક રસ્તેથી લઈ જવાના છે એવી લોકોને ખબર પડી જાય છે, તો તે દુરાચારી વ્યક્તિને જોવામઠિ પણ લોકો એટલા પ્રમાણમાં જ ભેગા થઈ જાય છે, એ નિઃસંશય છે. ધણીકવાર એવા ખૂનીઓને બંધ ગાડીમાં લઈ જવામાં આવે છે ન તેથી લોકો વધારે પ્રમાણમાં એકઠા નથી થતા, છતાં કેટલાકો તેવા કેદીઓની ગાડીને પસાર થતી જોવામઠિ પણ રસ્તામાં થોભી જાય છે, એ મારા આ કથનની સત્યતાનું જીવંત જાગૃત પ્રમાણ છે. છતાં મારી એ ઇચ્છા તત્કાળ પ્રકટ ન કરતાં કાંઈક વધારે જાણી લેવામઠિ મેં રામદુલારીને પૂછ્યું કે:-

“અલી રામદુલારી! તારી શેઠાણી બીજાં પાપો અથવા કુકર્મ કરે છે તેઓ જાણે ઠીક, પણ અહિંસા પરમોધર્મના તત્વવાળા વૈષ્ણવ ધર્મની પાળનારી હોવા છતાં બાળહત્યા જેવાં ભયંકર પાપો કરતાંય અચકાતી નથી, એ તો અજાયબી જ કહેવાય. યશુપત્રી એને પણ પોતાનાં જ્ઞેયોં વિષે જેટલી લાગણી હોય છે તેટલી લાગણી પણ એ નાજણના હૃદયમાં નથી, એથી એની ગણના યશુ કરતાં પણ નીચ ફાટિમાં કરી શકાય

ખરી કે નહિ? તું રાત દિવસ એની તહેનાતમાં રહે છે, તો આ વિધે એને કરો! સારો ઉપદેશ કેમ નથી આપતી? જેમ રાત્રી ગમે તેવા દુરાચારી કે અધર્મી હોય છતાં દક્ષ પ્રધાન તેને પણ સારા માર્ગે લાવી શકે છે, તેની રીતે અત્યારે તું એની પ્રધાના હોવાથી જો ધારે તો એના આચારવિચારમાં કંઈ પણ પરિવર્તન અવશ્ય કરી શકે, એવી મારી ધારણા છે. વળી દિલ્લીમાં મેં સાંભળ્યું હતું કે, શેઠાણીના ઘરના મુનીમ અમે કરતા કારવતા રમાનાથભાઈ એસ્ટેટફીલ્ડ જેવા ઉપદેશ આપવામાં એકા છે, છતાં તેઓ પણ આ બાબતમાં કંઈ સારું પરિણામ નિપજવી શક્યા નથી, એ ખરેખર મહાએદને! વિષય છે. તુમ્હ ધનના લોભે તેણે તમે બધાનાં મુખદ્વારોને તાળાં વાસી બંધ કરી દીધાં છે કે શું, એવી જ મારા “મનમાં” શંકા થયા કરે છે. હાજી હા અને ખુશામદખોરીની પણ કાંઈક હા હોવી જોઈએ. તે પાપિણી છે અને તમે બધાં તેનાં સહાયક છો એટલે તમારે તો વળી શેઠાણી કરતાં પણ વધારે દુઃખદાયક નરક-વાસ ભોગવવો પડશે, સમજ કે?” મેં મારા હૃદયમાંના ઉભરા ખડાર કાઢી નાખ્યા.

“બાઈ સાહેબ! તમારાથી તો તોળા-તમારી આગળ હોય જોઈએ. તમને મુંબઈમાં મેં જાણ્યું તો હજુ જ કે, એકાદ બેવાર શેઠાણીને પાપના ભારથી મેં પોતે જ મુક્ત કર્યાં હતાં; એટલે કે એકવાર હું પોતે જ એમની મદદગાર હતી અને હવે હાહી ડમરી થઈને ઉપદેશ આપવા બેસુ તો મારા ઉપદેશનો મોભો કેવોકે પડે અને વંદેલાં શેઠાણી તે પ્રમાણે ચાલે કે કેમ, એનો તમે પોતે જ જરા શાંતિથી મગજને ડેકાણે રાખીને ચિંચાર કરી જુઓ. વળી અમારા ઉપદેશ દેવામાં એસ્ટેટફીલ્ડરૂપ મુનીમજીએ આગળ કેટલીક વાર માર્મિકતાથી યોગ્ય ઉપદેશ આપીને શેઠાણીને સવળે માર્ગે પાળવાનો યત્ન કર્યો હતો, પણ છેવટે તેનું પરિણામ મીઠામાં આવેલું જોઈને અને જે વધારે બાકીશું તો સાથે આપણા લાભ પણ જતો રહેશે એમ જાણીને તેમણે પણ આ બાબતની ખટખટ છાડી દીધી અને એક ધ્યાનથી હાજીહાના પાઠ ભણવા અને સ્વાર્થને સિદ્ધ કરવામાં જ પોતાનું ધ્યાન પરિવર્ત લાગ્યા. આજના જમાનામાં તો જે ખુશામદ કરે છે તેનું ટટું જ આવે છે અને સત્યવક્તા તથા સ્પષ્ટવક્તાનું ગાડું સીધી સડકપર પણ અટકી જાય છે. છેવટે સત્યનો જય થાય છે એ ખરી વાત છે, પણ તે જયનો સમય આવે ત્યાં સુધી ધૈર્યથી સંકટોને સહન કરવાની શક્તિ ધણાં જ થોડા માણસોમાં હોય છે અને તેથી આજકાલ જ્યાં જુઓ ત્યાં અસત્યનો આશ્રય લેવાતો અને તેના ચોગે જ સામયિક વિજય મેળવાનો જોવામાં આવે છે.” રામદુલારીએ ખુલાસો કર્યો અને વધારામાં જણાવ્યું કે;—“મીરી શેઠાણી જેવકુમારીની આંડાલને પણ નીચું જતેડાવે તેટલી સીમા સુધીની નીચતા, કુર્મશીલતા અને નિર્દયતાને જોઈને તમારે વિશેષ આશ્ચર્યચકિત ન થવું; કારણ કે, એ ગુણ શેઠાણીને વંશપરંપરાથી વારસામાં મળેલો છે. જેવકુમારી શેઠાણીના મરહૂમ પિતા એક ધનાઢય ગૃહસ્થ હતા એ તો તમે જાણો જ છો, પણ આરિત્યમાં તેઓ કેવા હતા એ વાતો હજી તમારા જાણવામાં આવી નથી. તેમના પિતાશ્રી જેવા ધનાઢય હતા તેવા જ વિષયાંધ પણ હતા. તેમણે દિલ્લીની પાસે આવેલા શહાદરા સ્થાનમાં એક

મુસલમાન જાતિની ઔરતને રાખી હતી અને ઘણાં વર્ષ સુધી તેની સાથે તેમનેક આડો સંબંધ ચાલતો રહ્યો હતો. વળી આમતેમ એવી બીજી રમતો રમાતી હતી તેનો તો હિસાબજ નહિ, તે શેકજીને જૂના મુગલ બાદશાહો જેવા પોશાક પહેરવાનો અને ઘોડાપર સ્વચ્છ કરવાનો ઘણો જ જળદો શૈલ હતો. તે મુસલમાન ઔરતના બે છોકરા હતા, તેઓ જ્યારે મોટી ઉમ્મરના થયા અને લોકો તેમને તેમની માતાના દુરાચાર વિષે મેણાં મારવા લાગ્યા, ત્યારે તેમણે પોતાની માતાને તે શેક સાથેના સંબંધ તોડી નાખવાનો આગ્રહ કર્યો અને તે ઔરતે શેકજીને એ વાત જણાવી. પણ શેક પોતાના ધમડમાં રહ્યા અને એની કાંઈ પણ દરકાર ન રાખતાં હંમેશા મુજબનો પોતાનો લાંબા આવવાનો વ્યવહાર ચાલુ જ રાખ્યો. એક દિવસ રાતે બાદશાહી ઠાકમાં ઘોડાપર ચડીને તેઓ પોતાની રખાયતને લાં પધાર્યા એટલામાં માર્ગમાં છુપાઈ બેઠેલા તે બાઈના બન્ને છોકરા તેનાપર દૂટી પડ્યા અને તેની જ તલવારથી તેની શરીરના બરાબર બે ટુકડા કરી એક વજ્રમાં બાંધી ઘોડાની પીઠપર બે બાજુએ બે ટુકડાને લટકાવી ઘોડાને મારી લાંથી તગડી દીધા. ઘોડો તબેલામાં આવીને ઉભો રહ્યો અને સવારમાં સઘસ તબેલામાં ગયો તે વેળાએ આ વાત જણવામાં આવી. ખૂતીને પતો મળ્યો નહિ અને શેકજી સ્વધામ સીધાથી ગયા. એ પિતાનાં પુત્રી તે અમારાં શેકાણી! બાપે મુસલમાન જાતિની ઔરતને રાખી હતી તો દીકરીએ યુસુફ સાથે સંબંધ કરીને બાપનું નામ જળવ્યું અને હજી એ બાપના નામને કેટલી હદ સુધી અજવાળશે, એ તો મારો પરમાત્મા જ જાણે!”

“ખરેખર જેવું વૃક્ષ હોય તેવું જ ફળ નીપળે.” રામદુલારીના એ કથનથી અને મુરા ગત કાળનું સ્મરણ થઈ આવતાં મારા મુખમાંથી સ્વાભાવિક ઉદ્ગાર નીકળી ગયો. “બાવળના ઝાડમાંથી આમ્રફળની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.”

“ખરી જ વાત છે. અમારી નવીબંદર, માંગરોળ, વેરાવળ અને ચોરબંદરની ખાસ જાતિની સ્ત્રીઓમાં પ્રથમથી જ બાચડા વહાણોમાં હંમેશાં સફર કરતા હોવાથી અને ઘેર આવ્યા પછી જે થોડું ધણું લાભ્યું હોય તે બેવડા-બાજીમાં ઉડાવી નાખતા હોવાથી, વ્યભિચારનો એટલો બધો પ્રસાર થઈ ગયો છે કે મા દીકરીને, સારૂ વફૂને, નણ્ડ લોભધને અને મોટી બહેન ન્હાની બહેનને ન્હાનપણથી જ વ્યભિચારનું શિક્ષણ આપી પોતાના હાથે જ અવળે માર્ગે દોરી જાય છે, તો પછી એમની સંતતિ સદ્ગુણી અને સુનીતિવાળી ક્યાંથી જ નીપળે વાઝ? ચોરબંદર જેવા શહેરમાં જોયો તો કોઈ ખાસ જાતિનું ઘર માંડી બેઠી છે, કોઈએ વાંચ્યોને શખ્યો છે, કોઈ મુસલમાનની પ્રાણપ્રિયા છે, કોઈને મેર સાથે પ્રેમ બંધાયો છે તો કોઈ ગમે ત્યાં ફરીને ચરી ખાય છે! ત્યાં એવા દાખલા પણ છે કે એક ખાસ જાતિની બીજી જાતના કોઈ પુરુષ સાથે રખાયત તરીકે રહે છે, પોતાના બાચડાને બીજી બાચડી કરાવી દે છે અને પછીથી તે બાચડાને પોતાથી બનતી મદદ આપે છે તેમ જ તેને ઘેર વગર અટકાવે આવે જાય છે ને ખાય પીએ છે. હું એ જાતિ વૃક્ષનું ફળ હોવાથી એવી જ નીકળી એમાં નવાઈ

શી ?” રામદુલારીએ પોતાની ન્યાતનો અને પોતાનો દાખલો જ રજૂ કરી દીધો. ખરેખર દૈનિક કુલીનો કરતાં આવાં અકુલીન પણ સત્યવક્તા મનુષ્યો જ અધિક માનને પાત્ર મનાવાં જોઈએ.

આ વાતચીતમાં રાત પડી ગઈ, અને જમવાનો વખત થઈ ગયો, છતાં વખત ક્યાં વહી ગયો તેનું અમારામાંથી કોઈને કશું પણ ખાન રહ્યું નહિ. જ્યારે રાંધનારી બાઈએ આવીને અમને જમવા માટે બોલાવ્યાં ત્યારેજ અમને લોજ-નના સમયનું ખાન થયું. એ વેળાએ સાડા સાત વાગી ગયા હતા, અમે ત્રણે જમવામટે ઉઠી અને બપોળે કોળિયા મોઢામાં નાખ્યા હશે એટલામાં ધર્મશાળાના દરવાજા પાસે એક ટાંગો આવીને ઉભો રહ્યો અને તેમાંથી એક પુરુષ ઉતરી કોઈને કાંઈ પણ પૂછવાગાછ્યા વગર ધણી થઈને અમારા સુવાના સ્થાનમાં પેસી પોતાનો સામાન એક તરફ રાખી જોડા ઉતારીને ખાટલાપર લોટી ગયો; અમે પાસેના ઓડામાં જ જમવા બેઠાં હતાં અને ખખડાટ સભળાયાથી હું જમતાં જમતાં જ જોવા ઉઠી હતી એટલે એ દેખાવ મારા જોવામાં આવ્યો, એ નાંધીબાઈને કહ્યું કે:—“આપણા ઓરડામાં કોઈ બાઈડો આવી ખાટલાપર બિધકક સૂઈ ગયો છે; એ કોણ છે? તમારો કોઈ નણીતો માણસ છે કે શું ?”

“એ તો મણિકાન્ત હશે. આજે સવારમાં નાસિકમાં આવવાનો એમનો વાચદો હતો, પણ રાતની ટ્રેન ચૂકી જવાથી મુબઈથી બપોરે ટોઢની મેલ ટ્રેનમાં બેઠા હશે તે અત્યારે આવ્યા. એ અહીં આવવાના હતા એટલામાટે તો મારે પણ અહીં આવવું પડ્યું છે, નહિ તો મારે અહીં બીજું કાંઈ કામ નહોતું. આપણે તો અડધાં જમ્યા ખર્શા, પણ હવે એમના જમવાનો અંદાજસ્ત કરવો જોઈએ.” એમ કહીને તેણે રાંધનારીને તરત બીજી રસોઈ કરવાનો હુકમ કર્મીની દીધો અને પોતે જલદી જ આવવું પતાવી હાથ ધોઈ અમારાથી પહેલાં જ ઉઠીને તે આવેલા પરાણા પાસે ચાલી ગઈ.

તે આવેલો ચુકલ્ય કાણુ હોવા જોઈએ અને તેની સાથે નાંધીબાઈનો શો સંબંધ હોવાનો સંભવ હતો એની બહુ અંશે તો હું કલ્પના કરી શકી; પણ હજી વધારે રફેટ થવામાં વિલંબ હતો. હું અને રામદુલારી પણ થોડીવાર પછી જમીને તે ઓરડામાં ગયાં. અમને આવેલાં જોઈ તે પુરુષ ખાટલામાં બેઠો થઈ ગયો. હું નીચે જ બેસી ગઈ; કારણ કે, મારા ખાટલાપર નાંધીબાઈ બેઠી હતી. મારો તો તે રાતે રામદુલારીને જ ત્યાં સુવાડવાનો વિચાર હતો, પણ આ નવા પરાણાના આવવાથી મારા તે વિચારને મેં માંડી વાળ્યો. પાનપટીને ધન્સાઈ આપ્યા પછી થોડીવારે રામદુલારી જવામટે ઉઠી અને હું તેને વળાવવા નીચે ઉતરી ઠંઠ બહારના એટલા સૂંધી આવી. ત્યાં સુમસામ અને અંધકાર હોવાથી તે એકલી જતાં અચકાઈ એટલે મેં રામને બોલાવી તેને તેના ઉતારે મૂકી આવવા મોકલ્યા. તે જવાની તૈયારીમાં હતી તે વેળાએ મેં કહ્યું કે:—“રામદુલારી! મારે તારી શેઠાણીને મળવું છે અને વીશીની ચર્ચા પણ જોવી છે એટલે ધણું કરીને તો આવતી કાલે જ હું ત્યાં આવીશ, માટે તું ક્યાંય જતી નહિ. પછીથી આપણે ગ્રામી કરીને ક્યાંક ફરવા પણ જઈશું.”

“બધે હું તમારી વાટ જોઈશ; સુખેથી પધારજો.” એટલું કહીને તે રામા સાથે ચાલતી થઈ ગઈ.

મહાકાંત અથવા અમારો નવીન આગત અતિથિ લગભગ સત્તાવીશ અઠ્ઠા વીસ વર્ષનો તરુણ અને સુર્વ પ્રકારે દેખાવડો ગૌર વર્ણનો પુરુષ હતો. સૌન્દર્યમાં જો કે તેનાથી શુસુકની બરાબરી કરી શકાય તેમ તો નહોતું જ, છતાં એટલું વિશિષ્ટતા તો તેનામાં અનસૂ હતી કે જેના થાગે તેની સુંદર પુરુષોમાં ગણુન કરી શકાય. તે માથાથી પગસૂધી યુરોપીયન ટ્રેસમાં સજ્જ થએલો હતો. અને તેથી જમવા બેસતી વેળાએ કપડાં ઉતારતાં તેનો અડધો કલાક વીતી ગયો.

રાતે રાત્રન સમયે અમુક કારણ બતાવી મેં મારું બિછાનું રાંધવાના ઓર ડામાં પથરાયું; કારણ કે, એ મહાકાંત બાઈ પણ તીર્થસ્થાનને પાપસ્થાન બનાવવાના ઉદ્દેશથી જ પધાર્યા હતા અને જમાનાની ખાધેલી આ ખાંપા તે રૂઢસ્યને બરાબર ભણતી હતી.

પ્રકરણ ૩૬ મું

ઔઠા ધારા

વળતે દિવસે પ્રભાતમાં જ સ્નાનાદિક નિલકર્મ કરી ચાહે નાસ્તો લીધ ચણી નાથીબાઈએ પોતાની ક ઉઘાડી તેમાંથી મૂલ્યવાન અલકાર અને ઉત્તમ વસ્ત્રો કાઢીને શુંગાર સજ્જા માંજો. વિધવા હોવા છતાં તેણે ગુલાબી રેશમનું પોલકું, આસમાની રંગની ત્રીકની કિનારા વાળી સાડી, હાથમાં સોનાની અને કચકડાની બંગડીઓ, કાનમાં હીરાનાં લવીંગિયા, નાકમાં હીરાનું ફૂલ, અને ગળામાં ‘હુસ્નઆરા પેટર્નનું નેકલેસ ઇત્યાદિ વિધવાના વેશથી સર્વથા વિરુદ્ધ અખંડ સૌભાગ્યવતીન શોભે તેવા વસ્ત્રાલંકારો ધારી લીધાં. માત્ર કપાળમાં ચાંદ્યો ! જામનગરના શુંદિયા કંકુની ગિટ્ટી જેવું કાંઈ કર્કું નહોતું એટલું જ માફ ! પણ જે તો આજકાલની ફેશનેબલ સ્થવવા નારીઓ પણ પોતાના બાહ્યપ્રદેશ માં એ સૌભાગ્યવતીક ચિહ્નને સ્થાન ક્યાં આપે છે વારું ? સૌભાગ્યવતી થવાને બદલે ન્ય દુર્ભાગ્યવતી થવાની ઈચ્છા થાય, અને જો ન થઈ હોય તો થાય ત્યારે શું કરે તેનાં જ ગીતડાં ગવાતાં હોય ત્યાં એમ જ થાય, એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. હાં આજના કાળમાં પતિવાળી સ્ત્રીએ માંદ્યો કરવો જ જોઈએ અને હાથી ફાંતન ચૂરી અને કીડીયા સેર પહેરવી જ જોઈએ, એવા નિયમ રહેલો ન હોવાથી માર એહરબાન બેનપણી નાથીબાઈ બહુ અધારે જ પરણીને પાટલેથી ઉતર્યા હોયન તેવાં જ આબેહૂબ દેખાવા લાગ્યાં. તેની આ ચેષ્ટાને જોડને મેં જરાક કટાક્ષથી ક પૂછ્યું:-“કેમ, બાઈ સાહેબ ! આજે વળી આ શો તાલ ? આ સોળ શુંગાર અં લટકે ! મટકો અત્યારે સવારના પહોરમાં કેને રીજવવા માટે કરવા પડ્યા છે ?”

“ખાંપા બહેન ! અમે અત્યારે જરા બહાર ફરવા જવાનાં છીએ એટલે આ શુંગાર સજ્જા છે. શુંબઈમાં નાતીલાભતીલા વચ્ચે વસવાનું એટલે એક વિધવાય

ત્યાં તો આવા વસાવટકારો ધારીને પોતાની હોંશ પૂરી કરી શકાય તેમ છે જ નહિ; તો પછી અહીં આ અત્યાનક મળેલા પ્રસંગનો લાભ લઇને પોતાના મનને પ્રસન્ન અને રંજિત શામટિ ન કરવું? લોકસ્થિતિએ વિધવાઓમટિ આવા સર્વ પ્રકારના વિલાસ વેળવના ઉપલોગનો અવરોધ કરી દીધો છે. લોકો તો સુખા એમ જ ધારે છે કે સ્ત્રીને પતિ સ્વર્ગવાસી થયો એટલે તેની સાથે જીવતી સ્ત્રીની બધી લાગણીઓ અને સ્વાભાવિક ઇચ્છાઓ પણ મરી ગયેલી જ હોવી જોઇએ અને તેથી આવો કરો પ્રકાર તેનાથી કરી શકાય જ નહિ, અને જો કોઇ એવી રીતે વર્તે તો તે મહા પાપ મનાય, અને એના યોગે બિચારી વિધવા સમાજમાં અસહ્ય નિન્દાને પાત્ર થાય છે. સમાજ અમને પોતાના દેખતાં જે વસ્તુના ઉપલોગથી અટકાવે છે, તેનો ઉપલોગ અમે અહીં તેમનાથી હુપાવીને કરી લઇએ છીએ!” નાથીબાઇએ બિંદુકલ નફટાઇ બરેલો જવાબ આપ્યો.

“હીક છે, નાસિક જેવાં સ્થળોમાં પધારી આવી રીતે ‘ટમ્પરરી રૂંગાર’નો ઉપલોગ ક્ષેવાનો તમે સારો માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે!” મેં વિનંત કયો.

“સ્ત્રીઓ જે રૂંગાર કરે છે, તે કેવળ પોતાના પતિની દૃષ્ટિમાં આકર્ષક દેખાવા માટે, પતિના હૃદયમાં પોતા વિશેની પ્રેમભર્યાતિને અધિક તેજસ્વિની કરવા માટે, અને પતિને રીઝવવા માટે. મારા પતિનો તો સ્વર્ગવાસ થયો છે, એટલે હમેશાં મારે કોના મનોરંજન માટે રૂંગાર ધારવો? જેવી પરિસ્થિતિ તેવો વ્યવહાર!” નાથીબાઇએ હાજરજવાબીમાં બીરબલની બુદ્ધિને પણ બાર ડગલાં પાછળ હટાવીને કહ્યું.

અમારી આ વાતચીત ચાલતી હતી એટલામાં ટાંગાવાળો ટાંગો લઇને આવી પહોંચ્યો; કારણ કે, આગલે દિવસે મહિલાનું જે ટાંગામાં આવ્યો હતો તે જ ટાંગાવાળાને સવારમાં આઠ સાડાઆઠ વાગે આવવાની તેણે વહીં આપી દીધી હતી. મહિલાનું પણ પાસેના આરડામાંથી કોઠ, પેટ, બૂટ, સ્ટ્રાપ્સ અને નેક-ટાઈ કોલર અઢાવી નંગલો બનીને બહાર નીકળ્યા અને ‘હજી કેટલીક વાર છે?’ એમ નાથીને પૂછવા લાગ્યો. નાથીબાઇએ ઉતાવળ કરવા માંડી. મેં પૂછ્યું:—“બાઈ સાહેબ! ફરવા ક્યાં જશે અને પાછાં ક્યારે પધારશે?”

એના જવાબમાં નાથીબાઇએ જણાવ્યું:—“અમે અહીંથી સાત માઇલ પર આવેલા જેવલાલી સ્થળે જવાનાં છીએ, અને ત્યાંથી પાછાં ફરતાં કદાચિત્ અમને રાત પડી જશે; મટિ બપોરે તમે એકલાં જમી લેજો અને રાતે અમારા માટે રાંધવાનું રાંધનારીને કહેજો. અમે આવીને જમીશું. કદાચિત્ રાતે પણ અમને આવતાં વાર થાય તો તમે વખતસર જમવા બેસી જાઓ, અમારી વાટ જોઇને ટોંગાઈ રહેશે નહિ. અમે તો જ્યારે આવીશું ત્યારે ઉદરપૂર્ણ કરી લઇશું. વાઠ સ્થારે સંભાળ રાખજો હું જાઉં છું.”

મારી પણ જો કે જેવલાલી જોવા જવાની ઇચ્છા તો હતી, પણ નાથીબાઇએ મને સાથે લઈ જવાના પહેલાંથી જ અખાડા કરેલા હોવાથી અને મારો પણ તેમના માટે ‘કબાળમાં હાડકું’ થવાનો વિચાર ન હોવાથી એ ઇચ્છાને મેં

મનમાં જ દુખાવી દીધી અને નક્કીબાઇને ‘વારુ બહેન ! ત્યારે વહેલાં પધારજો’ કહીને જવાની રજા આપી દીધી. તે આસકમાણ્ય ધ્યાનમાં વિચારીને કેવલાલી જવાને રવાના થયાં અને હું હવે આજનો દિવસ કેવી રીતે વીતાડવો એ વિશેષ વિચાર કરવા લાગી. ગઈ કાલે સાંજે રામદુલારી સાથે ચએલી વાતચીત તો હું અત્યાર સુધી ભૂલી જ ગઈ હતી, તેનું અચાનક અત્યારે સ્મરણ થઈ આવ્યું ને તેથી મેં તે જ્યાં પોતાની શેઠાણી સાથે ઉતરી હતી ત્યાં જઈ ત્યાંની હીલચાલ અને ચર્ચા જોવાનો વિચાર કર્યો. આજે પીને તો હું પરવારેલી હતી, છતાં કદાચિત્ ત્યાંથી આવતાં વાર થાય એમ ધારીને બીજા પછુ શેઠાક નાસ્તો મેં કરી લીધો અને રાંધનારીને રસોઈ તૈયાર થાય એટલે રાત્રી ધાડીને મોકલી મને એલાવી લેવાનું કહી, હું આગળ જણાવેલી વીંશી તરફ, અમારા બેખમવાળા એારડાને તાણું વાસી, જવાને નીકળી.

એ વીંશીની બહારના બાગમાં એક ઉંચો એટલો છે, અને તેપર ચઢવાનાં એક બાજુએ ચાર પાંચ પગથિયાં છે. એટલાપરના દરવાજામાંથી અંદર જવાય છે, પણ અંદર જતાં પ્રથમ મોઢું ચોમાન આવે છે, અને ત્યાર પછી ડાબા હાથપર એક બેઠી બાંધણીનું એક માળનું જૂની ઢબનું ઘર દેખાય છે. એ ઘરમાં નીચેના બાગમાં લગભગ ખાર ફીટ લંબાઈ ચઢેબાઈના બે એારડા છે અને ઉપરના બાગમાં એ બે એારડા જેટલો એક સર્ગળ એારડો છે અને ઉપર જવામઠિ દીવાલની બહારના બાગમાં લાકડાનો ફાંદર મૂકેલો હોઈ, ઉપરના નાનકડા છતમાંથી યજ્ઞને અંદર એારડામાં જવાય છે. એ બેઠી બાંધણીના એક માળવાળા મકાનની સામે કોંચાલડમાં બીજું પણ માળ વગરનું એક મકાન છે. આગલા મકાનના નીચેના બે એારડામાં અને એ બીજા મકાનમાં વીંશીમાં આવી ઉતરનારાં સ્ત્રીપુરુષ આહરેને રહેવાની સમવડ કરી આપવામાં આવે છે અને ઉપરના બાગમાં વીંશીવાળાં માઠી ધૈયર પોતે વસે છે, અને તેમના પોતામઠિ તથા આવેલાં વછતોમઠિ રસોઈ પાણી પણ ઉપરના બાગમાં જ થાય છે.

કેવડુમારી નાસિકમાં માત્ર રામદુલારીને લઈને આવી હતી. રસોઈયા તથા મુનીમ રમાનાથને મુંબઈમાં જ મૂકી આવી હતી; કારણ કે, પોતાના ગ્રંથ કર્મની વાતો જેમ થેડાં માણસોના બહુવામાં આવે તેમ સારું, એવા તેનો ઉદ્દેશ હતો. માળવાળા મકાનના નીચેના બગ્ગે એારડા હાલ તેના વપરાશમાં જ હતા. હું ગઈ તે વેળાએ દિલ્લીમાં મળમલના કોચ અને સવા મણુની તળાઈવાળા પલંગપર સૂનારી શેઠાણી કેવડુમારી કાયાની દોરીના બરેલા એક સાધારણ બહારપર મુસાફરીને લાયકની હલકી રજા ‘બિઠાવીને તેપર તકીયાને અઢેલી પડી હતી અને રામદુલારી નીચે પાયરેલી સતરંગીપર બીંતને અઢેલી માથે હાથ ફેરવતી બેઠી હતી અને તેએ કાંઈક વાતચીત કરી રહ્યાં હતાં. દરવાજા ખુલ્લા હોવાથી મારે સહ કરવાની કે બારણાં ખખડાવવાની મેહનત વેઠવી પડી નહિ. મને દરવાજા પાસે આવેલી એવાં જ કેવડુમારી બાહ્યામાં બેઠી થઈ ગઈ અને આવકાર આપતી કહેવા લાગી કે:-“આવો, આવો, ચંપા બહેન ! તમે એવિંતાનાં અહીં નાસિકમાં ક્યાંથી? જાવે આપ્યાં; બેસો.”

૨૭૮ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

હું રામદુલારીની જોડે નીચે સતરંગીપર બેસી ગઈ અને કહ્યું કે:—“તુસુફના સ્વર્ગવાસ પછી મુબદ્દમાં જરાક જીવ ઉચક થઈ જવાથી હું મનોરંજનમટિ ત્રણચારદવસથી મારી એક બેનપણી સાથે મુબદ્દથી નાસિકમાં આવેલી છું. મેં તો કાલે સાંજે જ રામદુલારીને જોઈ ને તેથી જાણ્યું કે આપની પધરામણી અહીં ચમકેલી હોવી જોઈએ. કાલે રાત પડી જવાથી અવારું નહિ, એટલે અત્યારે આવી.”

“પણ રામદુલારી તો રાતે કાંઈ બોલી જ નહિ. હશે; હવે આજે અત્યારે જમવાનું અહીં જ રાખજો.” શોકાણીએ વિવેક બતાવ્યો.

“રાતે હું કહેવાની હતી કે સંપાળાઈ મળ્યાં હતાં, પણ ઉપ આવવા માંડી એટલે એ વાતને ભૂલી જ ગઈ અને સવારમાં તો વાત હૃદયમાંથી બિસ્ફુલ થઈ ગઈ.” રામદુલારીએ પૂરેપૂરો અસલ વાદ કર્યો અને તેમાં તેના શોકાણીનો પોતાપર ગુસ્સો ન થાય એવા હેતુ સમાયેલા હતા, એ હેતુ મારા જાણવામાં આવી ગયો.

“પણ તુસુફ ક્યારે મરી ગયો?” હેવકુમારીએ અતુકપાદર્યક સુદા કરીને પૂછ્યું.

“આર તેર દિવસ થઈ ગયા. મરણ સમયે પણ તમારા નામને તે ભૂલી શક્યો નહોતો, અને મારો નમ્રય છે કે, જો પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સત્ય હોય તો તે બીજા અવતારમાં પણ તમને ભૂલી શકવાનો નથી.” મેં જરાક મર્મભેદક વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

“અરણુ એ ચરીરીનો ધર્મ છે, એટલે એના મરણમટિ વૃથા શોક દર્શાવવા કરતાં આપણે એમ જ ઇચ્છવું જોઈએ કે, ઈશ્વર એના આત્માને શાંતિ આપે.” હેવકુમારીએ દુકામાં જ વાતને ઉઠાવી દેવાનો પોતાનો આશય આડકતરી રીતે જણાવ્યો.

મેં પણ એ વાતને વધારે છેડવાનું બ્યાજબી ન ધાર્યું; કારણ કે, તેમ કરવાથી હું ત્યાં એ ગયાં એવાના હૃદયથી ગઈ હતી, તે મારા હૃદયની સિદ્ધિમાં બાધા થવાનો સંભવ હતો એટલે મેં પણ હામાં હા મેળવીને કહ્યું કે:—“બધાર્થ છે; હવે તો ઈશ્વરને એ પ્રાર્થના કરવી, એ જ આપણું કર્તવ્ય છે; બધર્થ શોક કરવાથી મરી ગયેલાં પ્રિયજનો કાંઈ પાછાં સજીવન થઈને આપણી પાસે આવી શકતાં નથી.”

“ખરી વાત છે, આવા જ્ઞાનથી મનને વાળવું જ જોઈએ.” શોકાણી બોલ્યાં “ક્યારે અહીં હજી તમારો કેટલાક દિવસ રહેવાનો બિ...”

અત્તે એ વાક્ય હજી પૂરું થવાનું હતું, એટલામાં ત્યાં એક પ્રૌઢા પ્રમદ આવી લાખી. પ્રૌઢા એટલે બત્રીસથી તેત્રીસ વર્ષના વયની, ચાળીસ પિસ્તાળીસન વહિ. એ સ્ત્રી કઠાવર, શરીરે ભરેલી, ગોરવણું અને મુખમંડળમાંના શીતજાન ગ્રાંથા દન્તોથી અધિક સુરોબિત દેખાતી નમણી નાસિકાવાળી હતી. તેણે અત્યાં શાંતી બાળનો જવપુરી સારો સાલ્યો અને સાદું પોશાક એ બે વસ્ત્રો જ પહેરેલ હતાં. અસ્પર્શ કસકાપ કાયમ હોવા છતાં અડવા હાથ અને સુવર્ણપુષ્પહી-વાસિકા આદિ વસ્ત્રોથી તે એક વિધવા વરીકે વસ્ત્ર બોળખાઈ આવતી હતી અત્યારે તેની મુખમુદ્રામાં તેના હૃદયમાં આલતી કોઈપણ વિચારણા અથવા તેન

ચિત્તમાં વ્યાપી રહેલી કોઈ ગહન ચિંતાની છટા સ્પષ્ટ દેખાતી હતી; કારણ કે, તેના પ્રભાવશાળી મુખમંડળમાં ચિંતાના અભાવે જે એક પ્રકારની સ્વાભાવિક પ્રકૃષ્ણતા હોતી જોઈએ, તેના પૂરેપૂરો અભાવ હતો. પણ આશ્ચર્ય એ કે તે ચિંતા-ગુર હોવા છતાં પણ તેની ક્રાંતિ કોઈક આકર્ષક અને મનોહારક દેખાતી હતી.

“આનો, *ધારાખાઈ ! આનો; તમારા ધર્મજંધુ આવ્યા તે મુંઝવેથી શા સમાચાર લાવ્યા?” ફેવકુમારીએ તેને આવકાર આપીને તે સાથેજ સવાલ પૂછ્યો.

“મારા ધર્મજંધુ આવ્યા છે, પણ સમાચાર સર્વ પ્રકારે નિરાશાજનક અને વિષાતક લાવ્યા છે. જેનામાં મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને જેના સમાગમથી હું ભવિષ્યમાં અતિશય સુખી થવાની આશા રાખતી હતી, તે પુરુષ જેવકુ થયો છે અને પોતાના વચનથી ખિલકુલ ફરી ગયો છે. હવે મારે ક્યો માર્ગ લેવો અને શું કરવું એની મને કશી પણ સૂઝ પડતી નથી. ખિન્નારા મારા બહુતરાજ પિતા પણ આંખોમાંથી આંસુ વર્ષાવે છે અને ‘મારા માટે અસહ્ય માનસિક યાતના લેખવે છે.’ આ વાક્યો ઉચ્ચારતાં ધારાખાઈની આંખોમાંથી પણ આંસુ ખરી પડ્યાં.

“જરા સાંત થઈને ખેસો અને બધી વાત બરાબર કહી સંભળાવો, એટલે જ તેમાંથી કોઈ માર્ગ નીકળી શકશે, તો તે બતાવીશ. આમ એકએક ગમરફ જવાથી શો લાભ થવાનો હતો ? ધીરજનાં ફળ મીઠાં છે, ઉત્તાપથી આંખ પાકતા નથી.” ફેવકુમારીએ આશ્વાસન આપ્યું.

તે ખેસી ગઈ, પણ જવાબ આપવાને બદલે હું નવતર હોવાથી મારા સામું જોઈ રહી. મારા જેવતાં પોતાની ગ્રસ્ત વાર્તા વર્ણવતાં તે જરાક અચકાતી હોય, તેમ મને લાગ્યું અને તેના તે આશય ચાલક ફેવકુમારીના નજીવામાં પણ આવી ગયા. એટલે ફેવકુમારીએ તેને નિઃસંકેપ થવાનો ઉપદેશ આપતાં કહ્યું:—“આ નવીન આવેલાં બાઈ આપણાં પોતાનાં જ છે અને વળી આવાં કામોમાં મારા કરતાં વધારે અનુભવી તથા ચાલક છે; એટલે એમનાથી સંકેત પામવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. એ તો જો બધી વાત નાજુરો, તો વળી કોઈ થણે જ સારો રહેતો બતાવી દેશે.”

“બહેન ! તમારા વિશે મેં શંકાને હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું તેની ક્ષમા કરજો.” ધારાએ વિનયરસિલતા અને નમ્રતા દર્શાવી.

“ચિંતા નહિ; એ તો આવી બાળવમાં નવા માણસને જેખીને ખાતરી વાત કરતાં કોઈ પણ સંકેતાય, એ સ્વાભાવિક છે. આમાં તમારો જરા પણ દોષ નથી. તમારા ઠેકણે હું હોઉં, તો હું પણ એમ વર્તવાનું જ પસંદ કરું. છતાં

* ગુજરાતમાં બહુધા ધારાખાઈ કે ધારાખાઈ જેવાં સ્ત્રીઓનાં નામ પાકવામાં આવતાં નથી; પણ કચ્છ અને હાલારની લુહાણુ, બાટિયા અને વાણીયા આદિ જાતિઓમાં અનેક સ્ત્રીઓનાં ધારાખાઈ અને ધણુક પુરુષોનાં ધારસિંહ નામ રાખવામાં આવે છે. ધાર તે ધારા શબ્દનું વિકૃત સ્વરૂપ હોવાથી અહીં શબ્દ ધારા શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

૨૮૦ ચુડેલનો વસિા અથવા એક નટીની આત્મકથા

મારે જાણવાનું જોઈએ કે, શેકાણી દેવકુમારીના કહેવા પ્રમાણે મારાથી સકોચ પામવાની કાંઈ અગત્ય નથી. મને તમારી જ્ઞાની બહેન જ માની લે્યા અને જે કહેવાનું હોય તે ખુલ્લા દિલથી કહો.” મેં મારા બાલવામાં બની શકે તેટલી મૃદુતા લાવીને કહ્યું.

“મારા મનમાં આજે જે એક નવીન વિચાર ઉદ્ભવ્યો છે તે એ કે, શેકાણી તમે પરમ દિવસે જે એમ કહેતાં હતાં કે, જે ભતિઓમાં નાતરાનો રિવાજ નથી તે ભતિની વિધવાઓની વિલક્ષણ શોભનીય દશા છે; કારણ કે, તેમનાથી પોતાના પરણેલા પતિના પરલોકવાસ પછી બીજો પતિ કરી શકાતો નથી અને જોખન વશ ન રહેવાથી આડું પગલું ભરાઈ નય અને તેનું બીજું પરિણામ થએલું દેખાય તો લગ્ન બચાવવા માટે કાં તો બાલહલ્યા જેવાં પાતકો કરવાં પડે છે અને કાં તો આત્મહત્યા કરીને મરી જવું પડે છે; અને જે ભતિમાં નાતરાનો રિવાજ છે, તે ભતિની વિધવાઓને આવી વાલંબના બોજવવી પડતી નથી, આ તમારી વાત સાચી છે. નાતરિયા ન્યાતમાં એક કાયદો છે ખરો; પણ તેની સાથે જ નાતરું કરનારી ન્યાતમાં વિધવાઓને અવનતિ અને દુર્દશાના ઊંડા ખાડામાં ગબડાવી દેનારા જે બીજા રિવાજ છે, તેમના આપે વિચાર ક્યો હોય એમ લાગતું નથી. પ્રત્યેક વસ્તુની બે બાજુઓ હોય છે. એક સિક્કાને સ્વીકારતી વેળાએ તેની બન્ને બાજુની છાપનો સ્વીકાર કરવો પડે છે. જેવી રીતે પુનર્લગ્નની સ્થિતિનાની ભતિઓમાં વિધવાઓ માટે કેટલાક અસહ્ય દુઃખનાં કારણો અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેવી જ રીતે તે ભતિની વિધવાઓના કેટલાક અધિકારો પણ વધારે સારા પ્રમાણમાં જળવાય છે; અને અમારા જેવી નાતરિયા ન્યાતોમાં જેમ એક તરફથી વિધવાના દુઃખને ન્યૂન કરવાના માર્ગો કાઢવામાં આવ્યા છે. તે જ પ્રમાણે કેટલીક સ્થિતિઓ એટલી બધી નકારી અને અસાચારસ્પૃષ્ઠ છે કે, તેના પરિણામે જે વિધવાની આજન્મ પવિત્ર રહી એકનિષ્ઠાથી વૈધવ્યવ્રતને પાળવાની ઇચ્છા હોય, તેને પણ નિરૂપાયવશ પુનર્લગ્ન કરી પોતાની પવિત્ર ધારણાપર પાણી ફેરવી એક ભવમાંથી બળાકારે બે ભવ કરવા પડે છે.” ધારાએ બાપજી અલાયું.

મારી આત્મકથાના વાંચનારાઓ ભણે છે કે હું તો વળી એવી ભતિમાં જન્મ્યો થઈ હતી કે જે ભતિમાં પુનર્લગ્ન અને છૂટા છૂટા બન્ને અસ્તિત્વ ધરાવે છે; એટલું જ નહિ, પણ બાયડીઓ ગમે તેવી છૂટી વર્તે, તોય બહુધા તેમને કોઈ પૂછનાર છે જ નહિ; છતાં જે ભતિઓમાં સ્ત્રીઓને એટલી બધી સ્વતંત્રતા અપાયલી હોય છે, તે ભતિમાં કેટલા બધા સડા પેસી ગયેલા હોય છે, એનો મને પોતાને બહુ જ સારો અનુભવ હોવાથી ધારાના એ વિચારો સાથે મારા ધણા વિચારો મળતા હતા, અને તેથી એ વિષયનો વિશેષ બહુપોહ થાય તે “વાવે વાદે જાયતે તત્ત્વબોધઃ” એ નિયમ પ્રમાણે એ વિશે કાંઈક વધારે જાણવાનું મળે એવા હેતુથી મેં ધારાબાઈને પૂછ્યું કે;— “ધારાબાઈ તમે જે એમ કહ્યું કે, નાતરિયા ન્યાતોમાં એવા પણ કેટલાક રિવાજ છે કે જેના થોડે મરણ પર્યંત વૈધવ્યવ્રતપાલનની ઇચ્છાવાળી વિધવાને અનિષ્ઠાથી એક ભવમાંથી બે ભવ કરવા પડે છે; એ શું આધારે? હું તેના લગતાવળગતાઓ તેને ધરમાંથી કાઢી મૂકે

છે કે 'તું બીજાના ઘરમાં જઈને ખેસ ?' એમ ચોખ્ખું ને ચર જણાવી દે છે. કેઈ પણ ભતિના લોકોમાં આટલી બધી નિર્દયતા હોય, એમ મારું હૃદય સ્વીકારી શકતું નથી."

"બહેન ! હું તો મારા શિરપર અસાર સૂઈમાં જે સંકટા આવી પડ્યાં છે અને મારે જે જે પ્રસંગોમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે, તે સંકટ અને પ્રસંગોના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જ આવા પ્રકારના નિશ્ચયપર આવી છું. જ્યાં સૂઈ મારાં દુઃખોની કથા તમે અથથી છતિપર્યન્ત એક ધ્યાનથી ન સાંભળો. ત્યાં સૂઈ તમારાથી એ વિશેની કલ્પના કરી શકાય તેમ નથી; અને મારી કર્મકથા બહુ લાંબી છે—કદાચિત્ હું તે સંભળાવું તો તમને સાંભળતાં કંટાળો આવશે એવી મને શંકા થયા કરે છે." ધારાએ અશ્રુધારા વર્ષાવીને કહ્યું.

"કૃપા કરીને જો તમે પોતાનો વૃત્તાંત મને સંભળાવશો, તો મારાપર તમારો મોટો ઉપકાર થશે; કારણ કે, હું પણ એક નાતરિયા ગ્યાતમાં જન્મીલી અબળા હોવાથી મને પણ કાંઈક જાણવા જેવું તેમાંથી મળી આવશે, અને જો તમે નિશ્ચય કરવામાં ક્યાંક ભૂલ્યાં હશે, તો તે તમારી ભૂલને મારાથી સુધારી શકાશે. કેઈના પણ દુઃખની વાર્તા સાંભળી તેને દિલાસો આપવો, એ જ મનુષ્યત્વ હોવાથી મને તમારી કથા સાંભળતાં જરા પણ કંટાળો આવવાનો નથી." મેં આમહ કહ્યો.

મને લાગ્યું કે, હવે ધારાબાઈ પોતાના વૃત્તાંતનો આરંભ કરશે, પણ એટલામાં એક વિદ્ર આજ્યું. અમારો ધાટી મને જમવામટે બોલાવવાને અ. થો અને એ જ વેળાએ વીશીવાળીએ પણ દેવકુમારીને રસોઈ તૈયાર થઈ જવાની બબર આપી. દેવકુમારીએ મને અતિશય આમહ કરીને જમવામટે ત્યાં જ રોકી રાખી એટલે મેં રામાને કહ્યું:—"બટાણીને મારું લાજ્યું અહીં લાવવાનું કહી દે, અમે બધાં અહીં સાથે ખેસીને જ જમીશું." આ પ્રમાણે કહી મેં પુનઃ ધારાને કહ્યું:—"બહેન ! તમે પણ આજે અમારી જોડે જ જમવા ખેસજો; સાથે જમવાથી આપણને આનંદ પણ મળશે અને આપણે મૈત્રીસંબંધ દૃઢ થશે. જમવું અને જમાડવું એ મૈત્રીની વૃદ્ધિનું એક લક્ષણ છે, એ તો તમે જાણતાં હશે જ."

"અમથાં પણ શેઠાણી અને અમે તો એક જ વીશીમાં ઉતરેલાં હોવાથી બહુધા સાથે જ જમીએ છીએ. આજે એમ કરીશું કે મારા પિતા અને હુંબધથી ખાસ મારા કામમટે આવેલા મારા ધર્મજંબુ ઉપર જમવા ખેસશે અને આપણે અહીં જ પત્રાવળાં પીરસાવીશું કે જેથી બાયડાઓથી વાતચીતમાં આપણને સંકેત આવું ન પડે." ધારાએ કહ્યું.

"જેવી તમારી ઇચ્છા ! રામદુલારી, "વીશીવાળાં બાંધને અહીં બોજન લાવવાનું કહી દે." દેવકુમારીએ ધારાની ઇચ્છાને માન્ય રાખી, તરત પોતાની દાસીને તે પ્રમાણેની આજ્ઞા આપી દીધી.

વચ્ચે આમતેમની વાતો ચાલી અને અડધા કલાકમાં મારું બાજ્ય પણ આજ્યું અને શેઠાણીની રસોઈ પણ આવી લાગી. કેળનાં પાંદડાં પથરાયાં, પડિયા મંડાયા, પાણીના લોટા અને પ્યાલા પડખે મૂકાયા અને બોજનકાર્યનો આરંભ

૨૮૨ સુહૃદનો વાંસો ગમવા એક નદીની આક્રમકતા

થયે. વીશીયાં રંધાયલા હોવા છતાં દેવકુમારીમાટેના લોભ્ય પદાર્થો ઉત્તમ પ્રમ-
રના, નાનાવિધ અને સ્વાદિષ્ટ હતા. તેમાં કેટલીક મિષ્ટ વસ્તુઓ પાણુ હતી; એવી
સ્પષ્ટ જણાઈ હતું કે, દેવકુમારી પોતા માટે ખાસ બહી રસોઈ કરાવતી હોવી
જોઈએ, અને તેના પૈસા પણ વધારે આપતી હોવી જોઈએ. પૈસાદાર માણસને
કોઈ પણ ટેકણે આ દુનિયામાં શું નથી મળી શકતું? નથી મળતી માત્ર એક
મતિષ્ઠા અને ખીણ પિતામાતાની છાયા. આનંદપૂર્વક અમારા લોભનૈર્કાર્યની
અમાસિ થઈ ગઈ. માત્ર ધારાની યુદ્ધ મહિન જ રહી હતી.

જન્યા પછી વીશીવાળાનો નોકર એકવાડ ઉપાડી ગયો અને સાક્ષ્ય કરી ગયો.
એટલે રામકુલારીએ પાનખીટીઓ જનાવવા માંડી. મેં આતુશ્તાથી ધારાને કહ્યું
કે:- “બહેન! હવે જો વાંસો ન હોય તો નીરાંતે તમારી આત્મકથા સંભળાવો.”

“બહુ સારું, સાંભળો. ભાઈ” એમ કહીને ધારાએ ત્રીચે પ્રમાણે પોતાની
જીવનકથાનું સંભળાવણું કર્યું:- “તેની જીવનકથા બહુ અંશે બોધદાયક અને હૃદય-
લેહક હોવાથી જ મેં જેવાના તેવા સ્વરૂપમાં અહીં આપેલી છે.)

***

પ્રકરણ ૩૭ મું

ધારાના ચાર ભવની કથા

“અમારી હુડાણા ભતિ દેશપરતે બહાં બહાં પાંચ નામોથી ઓળખાય છે. સિંધી
હુડાણા, કુમ્હી હુડાણા, હાલાઈ હુડાણા, ધોધારી હુડાણા અને ગુજરાતી હુડાણા.
એમાંના સિંધી હુડાણા સાથે ખીણ ચાર ભતિઓનો રોટીબેટી વ્યવહાર નથી; કારણ
કે, સિંધી હુડાણા માંસમદિરા આદિનો ઉપયોગ કરે છે, અને કુમ્હી, હાલાઈ
ધોધારી તથા ગુજરાતીઓ તેમ કરતા નથી તેમ જ વચલી ત્રણ ભતિઓનો
ગુજરાતી હુડાણા સાથે રોટી વ્યવહાર છે, પણ બેટી વ્યવહાર નથી. હવે કુમ્હી
હાલાઈ અને ધોધારી હુડાણા ન્યાતમાં જે રોટીબેટી વ્યવહાર છે, તેમાં પણ
એટલો લેહ છે ખરો કે, કુમ્હી હુડાણા હાલાઈ અને ધોધારીઓમાંની કન્યા થે
છે ખરા, પણ વધારે પ્રમાણમાં તેમને પોતાની કન્યા આપતા નથી; બાળ્યે જ
કાંઈ કુમ્હી લાચારીએ પોતાની કન્યા તેમને આપે, તો તે અપવાદરૂપ જ કહી
શકાય અને અપવાદથી કાંઈ નિયમમાં બાધ આવતો નથી. હું હાલાઈ હુડાણા
જાવિનાં માતાપિતાના ગૃહમાં જન્મી હતી. મારા પિતા કાઠિયાવાડના પોર-
બંદરથી છ સાત માઉપર આવેલા રૂઝાવાવ પાસેના દેવડા નામના એક નાનકડા
ગામડાના નિવાસી હતા અને મારો જન્મ થયો તે વેળાએ રાજ્યમારના કારણથી
સુબઈ પાસેના ચોખાના વ્યાપારના મથકરૂપ હીમડી ગામમાં રહેતા હતા.
અમારી આર્થિક સ્થિતિ કાંઈ બહુ સારી નહોતી; મારા પિતા સાધારણ કમા-
ણીથી આબરુ ઇચ્છતામાં પોતાનો સંસાર ચલાવતા હતા એટલું જ. હું કેવળ
છ માસની હતી તે વેળાએ જ મારી બહાલી માતાનો અચાનક સ્વર્ગવાસ થઈ
ગયો અને મને ઉછેરિને મોટી કરવાનો બધો બાર મારા પિતાના શિરપર આવી

પચ્ચો. મારા પિતાને કોઈ પુત્ર નહોતો, તેપણ તેમણે અમારી ન્યાતમાં નાતરાનેક રિવાજ હોવા છતાં બીજી બાયડી ન કરી, અને મારા લાલન પાલનને જ પોતાનું કર્તવ્ય માની વિદુર અવસ્થામાં જ બેસી રહ્યા. હું તેર વર્ષની થઈ ત્યાં સુધીમાં એવી કોઈ પણ નજીવા યોગ્ય ઘટના બની નહિ કે જેનો અહીં ખાસ ઉલ્લેખ કરવાની અવસ્ય હોય. જેમ અમારી આર્થિક અવનતિ થઈ નહોતી તેમ જ કલતિ પણ થઈ નહોતી.

“મૂળ મારાં માતાપિતા સારી અને બળવતી શારીરિક સંપત્તિ ધરાવનારાં હોવાથી મારી શરીરરચના પણ સબળ અને સુદૃઢ હતી, અને તેથી હું તેર વર્ષના થયેમાં સત્તર વર્ષના થયેની દેખાતી હતી. બીમડીમાં અમારી ન્યાતમાં ધણાં ઘર હોવાથી અને તેમાં બે ત્રણ વીસવીસ બાવીસ બાવીસ વરસના કુવારા છોકરા તથા ત્રણ ચાર રંડાયલા બીજવર પણ હતા, તેમના તરફથી મારા પિતા પાસે મારા હાથનાં મારાં આવવા લાગ્યાં. વહૂનાં મારાં ન હોય, પણ દીકરીનાં મારાં તો હોય જ એટલે એ મારાં આવે તેમાં નવાઈ જેવું કંઈ પણ નહોતું. ઉલ્ટે મુંબઈનું એક માથું આવ્યું, અને ત્યાં મારો સંબંધ લખાયેલા હોવાથી મારા પિતાએ તે માથું સ્વીકારીને મારું સગપણ કરી નાંખ્યું. સગપણ પછી બે મહિનામાં જ લગ્નનું કામ પણ અટાપાઈ ગયું અને હું મારા પિતૃશ્રદ્ધને છોડી મથુરા જઈ ગઈ. મુંબઈમાં મારો ધણી કાપડમાફેટમાં નોકરી કરી પચીસ રૂપીઆનો મહિનો લાવતો હતો અને સાધારણ રીતે રહી કરકસરથી અમારો ઘરખર્ચ નભા નતો હતો. મારાં સાસુસસરો નહોતાં; પણ કાકાજી અને કાકીજી હતાં અને મારા સસરાના ત્રણ કે ચાર હજાર રૂપીઆ મારા તે કાકાજીના કબજામાં હતા. જો કે મારો ધણી વારંવાર તેમણે માગણી કરતો, પણ એક કે બીજું કારણ બતાવી તે આપવાની વાતને તે લંબાવ્યાં કરતો હતો અને મારો ધણી મોઢાનો મોળો હોવાથી વધારે કાંઈ બોલી શકતો નહોતો. એમ કરતાં લગભગ સાત વર્ષ વીસ્યાં. પરંતુ પછી બે વર્ષે એ એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો હતો કે, જે એ વેળાએ પાંચ વર્ષની થઈ હતી અને અમારી ગરીબીમાં જો કોઈ આનંદનું સાધન હોય તો તે એ રમકડા જેવી કન્યા જ હતી. મારી અવસ્થા એ વેળાએ બરાબર વીસ વર્ષની હતી એટલે કે હું યૌવનના વસંત કાળમાં બિહારતી હતી. જો કે ઘરમાં હતી તો ગરીબી, પણ મારો પતિ સુંદર, પ્રેમી અને સહાચારી હોવાથી એ ગરીબીમાં પણ મને સંતોષ હતો; કારણ કે, જોમદિ સત્તર સુખ તે સ્વામીનો સ્નેહ જ હોય છે, અને તે હું ધરાવતી હતી, પણ નિર્દય કાળથી મારું એટલું સુખ પણ બેઠ ઘટાડું નહિ; કંઈપણ પણ નહોતી તેવી રીતે અત્યંતક મારા પતિનો ત્રણ દિવસના તાલથી સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો, અને બાર જવાનીમાં રંડાપો આવ્યા અને મારા મસ્તકપર દુઃખનો મહાભારત પર્વત તરી પડ્યો.

“હું પરણીને સાસરે આવ્યા પછી બેએક વર્ષ મારા પિતા બીમડીમાં રહ્યા હતા, પણ પછીથી આસપાસ તેમનું કોઈ ન હોવાથી અને પ્રથમથી જ તેમની બાકિમાં પ્રીતિ હોવાથી તેમણે બીમડીનિવાસને ત્યાંની શ્રીબિકુલનાથ સ્થળમાં

જ્યાં નિવાસ કર્યો અને ત્યાં તેઓ પવિત્ર જીવન વીતાડવા લાગ્યા હતા. મારા-
પર તેમના કામળો વારંવાર આવતા અને વર્ષ છ મહિને તેઓ પોતે પણ મુંબઈમાં
આવી મને મળી જતા હતા. મારા ધણીના સ્વર્ગવાસને હજી તો પાંચ મહિના
પણ પૂરા થયા નહોતા, તેટલામાં તો કાકાજી અને કુકીજી મારા માટે વિલક્ષણ
કલ્પનાઓ અને અદ્ભુત વાર્તાઓના પ્રસાર કરવા મંડી ગયાં. એ વખતે મારો
નાતરે જવાનો જરા પણ વિચાર ન હતો, છતાં તે દુષ્ટાએ એક ભવિષ્ય બે
બવ કરવાની મને ફરજ પાડી, એમ કહો તો ચાલી શકે તેમ છે. મારા ધણીની
જમાણી વખતે મારા પિતા મુંબઈ આવ્યા હતા, તેમણે મારા કાકાજીને કહ્યું:-
“તમારો ભત્રીજો જીવતો હતો તે જણાવે તો તમે તેને તેના આપના પૈસા ન
આપ્યા, પણ હવે આ મારી રંડાયેલી દીકરીના નિર્વાહનો તમારે બંદોબસ્ત કરી
આપવો જોઈએ; કારણ કે, એનો બીજો કોઈ આધાર નથી અને અમૂરમાં પૂરું
વળી એ દીકરીની મા છે. દીકરી એટલે ઉકરડાની ભત તેને વધતાં શી વાર ?
કાલે એને પરણાવવી જોઈશે, એટલે એ બધી બાબતોનો તમારે વિચાર કરવો
જોઈએ. હવે તમારી પાસેના એ પૈસા તમારા ભત્રીજાની દીકરીના નામે ચઢાવી
બંકમાં કે કોઈ સારે ઠેકાણે મૂકી દો તો વધારે સારું.” એના જવાબમાં મારા
કાકાજીએ જણાવ્યું:-“દીકરી મારા ભત્રીજાની છે એટલે તેના મહિની જે વ્યવસ્થા
અમારે કરવાની હશે તે કરીશું; એ મારે તમારા ઉપદેશની અગત્ય નથી. હવે રહી
તમારી દીકરીની વાત. આ જવાનજોષ જેવી રંડાયેલી બાવડીને અમારાથી લાંબા
વખત સૂકી ઘરમાં રાખી શકાય તેમ નથી. કાલે ઉઠીને કાંઈ આડું અવળું પગલું ભરે
ને આખરે જવાનો વખત આવી લાગે એટલે એટલા જોખમમાં અમારે રાખાડિ
ઉતરવું જોઈએ ? આપણી ન્યાતમાં નાતરું તો યાય છે, એટલે બાર મહિના
પૂરા થાય અને બુણામાંથી ઉઠે એટલે તમારે જે રસ્તો દેવો હોય તે દેવાની
અમે તમને છૂટ આપીએ છીએ. હવે આ ઘરને તમારી દીકરીએ પોતાનું ઘર
ધારવાનું જ નથી. મારા ભત્રીજા સાથે તેના આ ઘર સાથેના સંબંધનો પણ
અંત આવી ગયો છે.” તેના આ જવાબ સાંભળી મારા પિતા તો હેબતાઈ
જ ગયા અને હવે શું બોલવું એના વિચારમાં પડી ગયા. અંદરની ઓરડામાં
બાણી પાછળ ઉભી રહીને હું તેમની વાતચીત સાંભળ્યા કરતો હતો એટલે
કાકાજીનાં આ વચનો સાંભળી મારા હૃદયમાં અનિવાર્ય ક્રોધની જ્વાળા બબડી
ઉઠી. મારા પિતાને બોલતાં બંધ થઈ ગયેલા અને આંસુ વર્ષાવતા જોઈ મારો
જુસ્સો ઉછળી આવવાથી હું બહાર નીકળી આવી અને બોલવા લાગી:-“કાકાજી !
અસરે તમે મારા સસરાને ઠેકાણે છો. આપણી ન્યાતમાં નાતરે જવાનો રિવાજ
છે ખરો; પણ ઇચ્છા ન હોય તોય દરેક વિધવાએ નાતરે જવું જ જોઈએ એવો
કાંઈ કાયદો નથી. વળી હું આરે રસ્તે જઈશ, એમ અસારથી જ તમે શા આધારે
ધારી લીધું વાત ? આપણી ન્યાતમાં નાતરના રિવાજ હોવા છતાં સાસરામાંના
માણસ પોતે પોતાના મોટેથી પોતાના કુટુંબમાંની કોઈ વિધવાને નાતરે જવાનું
કહેતા નથી, છતાં આજે શરમ સાથે છટાછેડા કરી તમે તેવી પહેલ કરી બતાવી

એ માટે તમને સાળાશી જ આપવી જોઈએ. ખરી વાત તો એ છે કે, મારા ધણીના પૈસા તમારે હકદારને આપવા નથી, એમટિના જ આ બધા કપાયે છે. મારા નાતરે જવાથી બહે તમને એ પૈસા હજમ થઈ જાય, અને સ્મશાનમાં પણ સાથે આવે! તમે ફરજ પાડશો, તો હું તો નાતરે જઈશ, પણ એથી તમારા મોઢાપર લોકો થુકશે, સમજ્યા? આપણી ન્યાતમાં પણ પ્રતિષ્ઠિત અને ધાર્મિક હુકુમની વિધવા વહુદીકરી નાતરે કરતી નથી, એ શું તમે નથી જાણતા કે? અફસોસ-લોકે તમને આંધળા અને અધર્મી બનાવી દીધા છે!” મને વિફરેલી જોઈને ‘ઠીક છે, ત્યારે એ વિશેનો મારા ભત્રીજાની વર્ષો વાળ્યા પછી વિચાર કરીશું’ એ પ્રમાણે બોલી મારા કાકાજીએ વાતને લંબાણપર નાખી દીધી. બે દિવસ પછી મારા પિતા બિઠ્ઠલનાથજી આવ્યા ગયા.

“વખતને જતાં વાર લાગતી નથી; એટલે કે મારા ધણીની વર્ષો વાળી દીધાને પણ એક મહિનો થઈ ગયો, એ વળાએ બંદોબસ્ત કરી આપવાનું તો મારે રહ્યું, પણ અભાર સંધી અમે માદીકરી જાદી જગ્યામાં રહેતાં હતાં તે ખાલી કરી કાકાજીએ અમને પોતાની સાથે રહેવાનું કહ્યું. હું તેમ પણ કરત, પણ કઈશા કાઢીજીને સ્વભાવ એવો વિલક્ષણ હતો કે એક દિવસ પણ બનાવ થવો અચકચ હતો. હું મારી દુર્દશાના સમયને પાસે આવેલો પ્રત્યક્ષ જોવા લાગી. મારા હૃદય-ધાકાશમાં નિરાશાના અંધકારની છટા વિસ્તારવા લાગી. મેં હૃદયની શાંતિમટિ મારા પિતા પાસે થોડા દિવસ જમ રહેવાનો વિચાર કરી, એવો જવાબ આપ્યો કે, ‘બહે તમારો એવો વિચાર હોય તો એમ કરીશું; પણ હાલ તરત હું થોડા દિવસને માટે મારા પિતા પાસે જવા માગું છું; ત્યાંથી મારા આવ્યા પછી એમરડી ખાલી કરીશ.’ તરત કાકાજીએ મારી એ ઇચ્છાને સ્વીકારી અને જવાની ફાળ આપી, પણ છેકરીને સાથે એવું કારણ બતાવીને ન મોકલી કે, તે ત્યાં દુઃખી થશે. હું એવી કંઠાળી ગઈ હતી કે, છેકરીને મૂંઝીને બિઠ્ઠલનાથજી તરફ જવાને રવાના થઈ ગઈ. નીકળતી વખતે મારા પિતાને તારદારા ખબર આપેલા હોવાથી તેઓ સ્ટેશન પર મને સામા લેવામટે આવ્યા હતા. પુનઃ એકવાર હું પિતૃશબ્દસિની થઈ.

“પ્રાંચ દિવસ પછી મારા કાકાજીને કાગળ આવ્યો, અને તેમાં એમ જણાવેલું હતું કે, ‘જાદી એમરડીનું નકાતું બાકું બરવાની અગલ ન હોવાથી તે તમારા ગયા પછી ખાલી કરી નાંખવામાં આવી છે, સામાન અમે અમારા કબજામાં રાખ્યો છે અને છેકરીને દેશમાં મોકલી દીધી છે. તમારે આવડું હોય તો આવજો, અને ન આવડું હોય તો અમારો આગ્રહ નથી.’ આ ખરી રીતે જોતાં મને નાતરે જવાની ખુલ્લી આજ્ઞા જ હતી, અને તેને ન સમજી શકું એટલી બધી હું મૂર્ખ નહોતી. હવે વધારે લગ્ન રાખવામાં માલ ન જોઈને મેં મારા પિતાને કહ્યું:— “પિતાજી! આ સંધ કાશી પહોંચવાનો નથી, અને આપની આર્થિક તથા માનસિક અવસ્થા એવી છે કે, જો હું હમેશને માટે આપના આગ્રહમાં રહું તો આપને બારસ્વપ અને નિવૃત્તિમાં બાધા કરનારી જ થઈ પડે. માટે જો આપને યોગ્ય લાગે, તો મારા માટે ખીજ કોઈ વ્યવસ્થા કરી નાખો; મારા બાબમાં

જે લખાયું હશે, તે કાઈનાથી પણ ટળવાનું નથી.” મારી આ વાત મારા પિતાને પણ વ્યાજબી લાગવાથી તેઓ થોડા વખતમાં જ મને લઈને મુંબઈ આવ્યા, અને ત્યાં ચાર પાંચ દિવસમાં તેમના વિચાર પ્રમાણે એક ચોગ્ય મનુષ્યને શોધી કાઢી તેની સાથે અમારી ન્યાતના રિવાજ પ્રમાણે ધરવાણી દીધી, અને પોતે ખાણ તીર્થસ્થાનમાં ગયા. મારા બીજા ભવનો આરંભ થઈ ચૂક્યો.

“એ વેળાએ મને બાવીસમું વર્ષ બિસી ચૂક્યું હતું, અને મારા નવા ધણીની અવસ્થા પાંત્રીસ વર્ષની હતી. આ શેઠ સાહેબ વળી જુગારી, દારૂડિયા અને સવારનું લાખું સવારમાં ને રાતનું લાખું રાતે રાંધી ખાનાર, આગે હાથ પીછે હાથ ને રક્ષા કરે ગોરખનાથ જેવા હતા. નાતરું કર્યું તે સમયે જુગારમાં દાવ લાગી ગયેલો હોવાથી ચાર પાંચસેં રૂપીઆ કમાયા હતા, એટલે પ્રથમ તો મને ત્રણસેનો દાગીનો પહેરવાનું બાગ્ય પ્રાપ્ત થયું, પણ કસાઈના ઘરમાં બક-શાની સલામતી કેટલાક દિવસની ધારી રાકાય? હજી તો દાગીનો ખરીદાયાને એક મહિને પણ થયો નહોતો એટલામાં તો તેમને મારવાડીના પઠારામાં જવાનો વખત આવી લાગ્યો. ઘરમાં પેટી પઠારાના વાંધા જ હતા, એટલે દાણાના ડબ્બામાં રાતે જ દાગીનો ઉતારી રાખ્યા હતા તે લઈ મને ઉધતી મૂઠી ફરવાળા અડકાવીને જ એક રાતે મારા નવા ધણીજી પલાયન કરી ગયા અને ચાર દિવસ રૂપી અદૃશ્ય રહ્યા. એક ભવમાંથી બે ભવ થયા છતાં મને કરીકામ થવાનો વખત ન મળ્યો. ચોરડી પણ એણે મારી સાથે નાતરું કર્યા પછી જ રાખી હતી, નહિ તો પહેલાં એવો હીસાબ ચાલતો હતો કે, વીરોમાં ખાતું અને ચોટલાપર કે મુંબા-દેવીની પાળે જઈને સૂઈ રહેવું. અસ્તુ. સાથે દિવસે જુગારમાં બધું બોઈ કાળું મોઢું લઈને તે આવ્યો, અને મેં મારા દાગીનો માગ્યા એટલે દાગીનોને બદલે ગાળી બાંકીને મને તે મેથીપાક જમાડવા મંડી ગયો. આવી રીતે કૂતરાં જેવો અમારો ધરવાસ ચાલવા લાગ્યો. હું જેમ તેમ મારા દિવસો વીતાડતો હતો, અને આવા પ્રસંગમાં પણ સંતોષ માનતો હતો. પણ મારો એ સૌભાગ્યકાળ પણ લાંબો વખત ન ટક્યો. ચાર મહિના પછી મારા એ બીજા વરને પ્લેગની બાધા થઈ આવી. અસાધ્ય રોગ અને ઘરમાં પાછની મતા ન મળે એટલે એ વખતે મારા મનની કેવી અવસ્થા થઈ હશે, એની વમાનાથી સહજ કલ્પના કરી શકાય તેમ છે. મારી પાસે જે પાંચ પંદર રૂપીઆ ચાર પાંચ મહિનામાં પાછપેસો કરીને લેવા થયા હતા તે મેં તેના માટે ફવાદાત્મમાં ખર્ચી નાખ્યા અને ત્યાર પછી ન છૂટકે તેને મારે બાંધબહાની મરાઠા હોસ્પિટલમાં મોકલવા પડ્યો, કે ત્યાં છ દિવસ પછી તેનો આપણા લોકોની માન્યતા પ્રમાણે સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો. તેના શબને સ્મશાનમાં લઈ જવાનો અને અગ્નિદાહ આપવાનો ખર્ચ ધર્મદા ફંડમાંથી અપાયો; કારણ કે, મારી પાસે તો ખાવા ધાન્ય પણ નહોતું. હું બહુ જ ગભરાઈ ગયેલી હોવાથી અને રડીરડીને બેઠોશ બની ગયેલી હોવાથી બે ચાર દિવસ સુધી ખાવાનું પણ બિચારાં પડેલ શરીરો તૈયાર કરી આપી જતાં હતાં. મારા પિતાને તાર કરીને બોલાવવા નેટલા પૈસા પણ મારી પાસે ન હોવાથી એક પાડોશી પાસેથી એક રૂપીઆ ઉધાર

લઈને મારા પિતાને આઠ આનાને તાર કર્યો અને આઠ આનાપર મારા પિતાના આવતાં સુધી જેમ તેમ કરીને નિર્વાહ ચલાવ્યો.

“મારા પિતા આવ્યા અને મારી આવી મહા દુર્દશાને જોઈ હૃદયને ધક્કા લેવા લાગ્યા કરીને બાર બાર જવડાં ચાંચી વર્ષાવવા લાગ્યા. મને તેમણે આશ્વાસન આપવું જોઈએ તેને બદલે મારે તેમને આશ્વાસન આપીને શાંત કરવા પડ્યા. એ વખતે મારા પિતા પાસે પણ પૈસા નહોતા, પણ મુબઈમાં મારા મામા દુકાનદારી કરતા હતા તેમની પાસેથી તેઓ પચાસ રૂપીઆ લઈના લઈ આવ્યા અને તેમાંથી થોડાક રૂપીઆ બિલકુલ બરીબ હાથત પ્રમાણે મારા બીજા ધણીના અગિયારમા, બારમા ને ત્રેશમાની કિંચમાં અમે ખર્ચ્યાં. મારા પિતાને પુનઃ મારા માટે અમાધ ચિન્તામાં પડવાને વખત આવી લાગ્યો. પોતા પાસે કરાં સાધન નહિ અને મારો ધણી એક દિવસ ચાલે તેટલું પણ કાંઈ મૂકી ગયો નહોતો એટલે ત્રીજા ધણી ક્યાં વિના મારો છૂટકો નહોતો અને તે પણ તરત જ બધું થવું જોઈએ, એ હું સારી રીતે જાણતી હતી. મારા પિતાએ જો કાંઈ સારો માણસ હોય ને તે બરબચા ઇચ્છતો હોય, તો તેનો શોધ કરી મારા માટે નક્કી કરવાનું એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણીને કહ્યું. તે બ્રાહ્મણીએ ચાર પાંચ દિવસ પછી આવીને જણાવ્યું:—“એક ટંકાણું છે, તેના ઘરમાં પાંચ પંદર હજારનો છવ પછુ છે અને પોતે માણસ પણ સારો છે, પણ હમ્મરે જરા મોટા એટલે કે પચાસ એકાવન વર્ષનો છે. તેની બીજા વારની બાયડી મરી ગઈ છે અને ત્રીજા વાર પોતે એકસો હોવાથી ઘર માંડવાની ઇચ્છા રાખે છે. જો તે હમ્મરનો તમને વાંધો ન હોય, તો તમારી દીકરી ત્યાં સુબી તો થશે જ.” મારા પિતાએ તેની વાતને કબુલ કરી લીધી અને મેં પણ મારી અનુમતિ આપવાથી સાઠે નક્કી થયું. હું ત્રીજા બુદ્ધા ધણીના ઘરમાં ગઈ. આ ત્રીજા ભવમાં વળી મારી દુર્બોગિની બાગ્યરેખાએ મહા વિલક્ષણ માર્ગને સ્વીકાર કર્યો અને અત્યારે આ ચોથા ભવમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રસંગ મને જેવા વિલક્ષણ સંચોગથી પ્રાપ્ત થયો એ વર્તાત જાણવાજોગ હોવાથી હું તે કાંઈક વિસ્તારથી કહીશ.....”

આ વખતે લગભગ બે વાગ્યાનો સમય થવા આવ્યો હતો અને વીસીવાળી ચાહે લઈ આવી તેથી ધારાના આત્મકથનમાં થોડા વખતને માટે બંધાવું પડ્યું. ધારાની કથા સાંભળી પાયાણુદેવના દેવકુમારીના મુખમંડળમાં પણ અનુકંપાની છાં દેખાવા લાગી હતી. ચાહે પી લીધા પછી ધારાએ પુનઃ પોતાની આત્મકથાને આગળ લંબાવીને કહ્યું:—

“બ્રાહ્મણીના કહેવા પ્રમાણે મારા ત્રીજા ધણીના ઘરમાં પંદર હજારનો નહિ, તો પણ ચાર પાંચ હજારનો છવ હતો અને તે ઘરમાં તેણે પોતાની નિંદગીને પાંચ હજારનો વીસો ઉતારવેલો હતો. પણ તે એકલો છે જેમ જે જાણવાવામાં આવ્યું હતું તે જાત જોડી હતી; કારણ કે, તેની બીજાવારની બાયડી મરી ગઈ હતી ખરી, પણ કુટુંબનાં બીજાં તેના ઘરમાં આઠ નવ માણસો હતાં. પ્રથમ ત્રીજા સંચોગજન્ય મોટા હમ્મરે પહેલેલા બે દીકરા અને તે દીકરાની બે વહુઓ, એક સોળ વર્ષનો

દીકરો, એક પરણેલી દીકરી, સૈાથી મોટા દીકરાનાં જે બાળકો અને બીજી વારની બાચ-
ડીનો એક દીકરો, આટલાં માણસો ઘરમાં હતાં અને પાછળથી જેમ મારા ભણવામાં
આવ્યું તેમ બુદ્ધા ધણીની માત્ર ચાકરી અને એ બધાંની ગુલામગિરી કરવા મટિ જ
મને ઘરમાં લાવવામાં આવા હતા. હું અત્યંત દુઃખિની હોવાથી મેં એમાં પણ સંતોષ
માની લીધો અને ગમે તેમ કરીને જે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો તેને નિભાવવાને જ
મારો ધર્મ માની ધરતું કામકાજ મારા માથાપર ઉપાડી લીધું. હું ઘરમાં એક ઠોર
પ્રમાણે અને ઠોર જેટલું કામ કરવા લાગી. જેમ જેમ દિવસો વીતતા ગયા તેમ તેમ
દીકરાની વહૂઓ અને મારા ધણીની આગલા ઘરની દીકરીના જુલમો મારાપર વધતા
ગયા. કામ કરીને મરી જવા છતાં જરૂરને સાટે ભૂતિયાં જ મારા ઠરમમાં લખાયલાં હતાં.
તેમાં પણ દીકરી તો એવો ત્રાસ વર્તાવતી હતી કે બગવાન તોખા ! એ ઘરમાં વહૂઓ
તે સાસુ અને સાસુ તે વહૂ, એવી અવસ્થામાં મારો કાળ વીતતો હતો. કાંઈ સુખમાં
હોય કે દુઃખમાં હોય, પણ કાળ તો પોતાનું નિર્ગમનરૂપ કાર્ય કરે જ જાય છે, એટલે
આવી અવસ્થામાં પણ જે વર્ષનો કાળ વીતી ગયો અને એ વેળાએ મેં એક પુત્રને
જન્મ આપ્યો. મારો પુત્ર છ માસ કે સાત માસનો થયો તે વેળાએ મારાપર જુલ-
મનો વધાંદ વર્ધાવનારી અને ઘરનાં કુચીતાળાં સંભાળનારી, પરણેલી છતાં ધણીના
ઘરને ન વસાવનારી મારી આશ્રમાન દીકરીનો ક્ષયરોગથી અંત ક્યો અને તે સાથે
મારાપરથી એક ભતનો ત્રાસ એછો થઈ ગયો. મારા વૃદ્ધ પતિનો પોતાનો વેપાર રોજ-
ગાર નહોતો. પણ ક્યાંક ઑફિસમાં નોકરી કરતા હતા અને સવાસો દોઢસોનો
પગાર લાવતા હતા, તેમ જ મોટા જે છોકરા પણ બહીંગણીને નોકરીમાં લાગી ગયા
હતા. એટલે આર્થિક સ્થિતિ, મોટા કુટુંબના ખર્ચ ચલાવવાના હોવાથી સાધારણ હોય
એ સ્વાભાવિક હતું. દીકરીના મરી જવા પછી એક વર્ષે મારા વૃદ્ધ ધણી માંદા પડ્યા.
ઑફિસમાં બેસીને લખવાનો ધંધો જન્મારા સુધી કરેલો હોવાથી અને તેટલા
પ્રમાણમાં વ્યાયામનો સદા અભાવ રહેલો હોવાથી એમને ઢરસનો રોગ હતો
જ, અને તેમાં વળી અપચાના રોગનો ઉમેરો થયો. ધીમે ધીમે એ અછ-
ણીના રોગે અતિસારનું રૂપ ધારણ કર્યું અને તેણે તેમને એકદમ ખાટલા-
પર નાખી દીધા. દિવસ અને રાતમાં 'પચીસ પચીસ ને ત્રીસ ત્રીસ વાર
દિશાએ જવાનું થવા માંડ્યું. એ વેળાએ જવાન દીકરા કે દીકરાની વહૂઓ
પાસે પણ આવતાં નહોતાં અને મળમૂત્રનાં તમારાં મારે જ ઉઠાવવાં પડતાં
હતાં. માત્ર ન્યારે પોતાના પિતાના જીવવાની આશા ન દેખાઈ તે વેળાએ
ઘરમાં જે કાંઈ હતું તે કળજે કરી લેવાને દીકરા આવી લાગ્યા; કારણ કે, છેલ્લા
એક વર્ષથી હું અને મારો ધણી દીકરાઓથી ભૂંડાં ભૂંડી જગ્યામાં રહેતાં હતાં.
વેલ, હકીમ અને ડોક્ટરોના અનેક ઉપચારો કરવા છતાં અને પૈસાની ખૂબ હોખી
કરવા છતાં છેવટે સવા વર્ષનો ખાટલો લોગવો મારા તૃતીય પતિએ પણ પરલોક-
વાસના માર્ગને સ્વીકારી લીધો. તેઓ ન્યારે માંદા હતા ત્યારે મારી અને મારા
અર્ધ વયસ્ક દીકરાની વ્યવસ્થા કરી આપવામટિ મેં તેમને અનેક વાર મામિક
માર્થના કરી હતી, પણ તેમાંનું તેમણે કાંઈ પણ કર્યું નહિ, અને તેથી અંતે

મારામઠિ ઔરમાન દીકરાઓની દયા અને આશિયાળીપર આધાર રાખવાનો વખત આવી લાગ્યો. મારા ધણીના મરણ પછી ત્રીજે દિવસે જ એ હમકહું થયું કે, મારા હાથમાં સોનાની ચાર તોલાની ચાર ખંડીઓ હતી તે પણ દીકરાઓએ ઉતારી લીધી અને ખીન્ને માલ તો આગળથી જ તેમણે પોતાના તાબામાં લઈ લીધો હતો, એટલે મારી પાસે ઝેર ખાવાને પણ એક યાદ એ વેળાએ રહી નહિ. મારા પતિની ઉત્તરક્રિયા થઈ જવા પછી જે જગ્યામાં હું મારા જુદા પતિ સાથે રહેતી હતી તે જગ્યામાં અમારો મોટો ઔરમાન દીકરો ખીજ માળામાંથી આત્રીને રહ્યો, અને મને તેજ માળામાં રહેતા ખીજ ઔરમાન દીકરાએ પોતાની સાથે રાખી. એ ઘરમાં અમે બધાં મળીને છ માણસ હતાં અને બધાંની રાખવા સંધવાની તથા ધરના ખીજ કામકાજની વેડ મારે જ કરવી પડતી હતી. વહૂજ માત્ર મારી અડચણના ચાર દિવસ કામકાજ કરતાં હતાં અને છઠ્ઠીસ દિવસ રાણી સાહેબ થઈને પદંગમાં પડી રહેવામાં કે હીરાખાઈ, રતનખાઈ ને અવેર-આઈ આદિ બેનપણીઓ સાથે ટાળટાળ કરવામાં કે દેવદર્શને જવામાં પોતાનો વખત વીતાડતાં હતાં. ‘બરીબની ભેરુ તે જગતની ભોનઈ!’ એ કહેવત મારા સંબંધમાં તો અક્ષરેઅક્ષર ખરી પડી. બહેન! આટલાટાટી ગુલામગિરી કરવા છતાં પણ મને જ્યાંને તેઓ બેસવા દેતાં નહોતાં. કામમાં જરાક ભૂલ આવી હોય, તોય વહૂજ તેને મોટું બચકર સ્વપ્ન આપીને ચાકીમાંની ખીજ બાયડીઓ આગળ મારાં વગોણાં કરવા બેસી જાય, બાયડા આગળ બનાવટી વાતો કરી તેને મારી વિરુદ્ધ બંભેરે, બાયડીમાં લદૂ બનેલો મારો ઔરમાન દીકરો મને આલતાં હાલતાં ધમકાવ્યા કરે અને ધરમાંથી કાઢી મૂકવાનો ડર બતાવ્યા કરે. આ બધું તો ઠીક, પણ જ્યારે મારા વિશે, ‘આની સામું તે ભેયું ને તેની સાથે આંખ લડાવી, તારો તો નાતરે જવાનો વિચાર છે, જેણે એક મુઠ્ઠો ખીજે કર્યો અને જેણે ત્રણ ત્રણ કર્યો તેને ચોથો બાયડો કરતાં શી વાર થવાની હતી? આ રાંડે તો આવીને બે જીવ લીધા! આ રાંડ કાળમુખી ધરમાંથી આળે ઠળે તો કાલે ખીજે ફહાડો થાય!’ આવા આવા વિલક્ષણ ઉદ્ભારો નીકળવા મારા સાંભળવામાં આવ્યા અને તે પણ હું માનસિક કે કાયિક પાપની લેરા માત્ર પણ અધિકારિણી ન હોવા છતાં; એટલે પછી મારા મનમાં સ્વાભાવિક જ બેઠનો બચકર આધાત થયો. હૃદયના બારને ન્યૂન કરવાનું કોઈ સ્થાન ન હોવાથી મનમાં ને મનમાં હું બહુ જ મુંઝાવા લાગી અને રાત્રે ઉંઘ ન આવવાથી રડીરડીને રાત્રો વીતાડવા લાગી. મારા બાળકમઠિની મારા અંતઃકરણમાં અતિશય લાગણી હોવા છતાં દુઃખનો બાર એટલો બધો વધી ગયો કે એવઠે મેં આત્મહત્યા કરીને મરી જવાનો વિચાર કર્યો.

‘જે જગ્યામાં અમે રહેતાં હતાં તેના બે ઔરડા હતા. આગલા ઔરડામાં રસોડું હતું અને પાછલા રસ્તાપર પડતા ઔરડામાં સૂવા બેસવાની જગ્યા હતી. મારો ઔરમાન દીકરો અને તેની વહૂ પાછલા ઔરડામાં સૂતાં હતાં અને મારી પહેલી સોફયનો સોળ સત્તર વર્ષની ઉમરનો સૌથી નાનો છોકરો, ખીજ

સેકન્ડનો આઠ નવ વર્ષનો દીકરો, મારો બાળક પુત્ર અને હું આગલા રસોઇના ઓરડામાં સૂતાં હતાં, અર્થાત્ વચ્ચેનું બારણું બંધ થતું હોવાથી અને બહાર જવા આવવાનો માર્ગ રસોડાના ઓરડાનો હોવાથી જો ઇચ્છા હોય તો મારાથી તલાળ કોઈના જાણવામાં ન આવે તેવી રીતે બહાર નીકળી જઈ શકાય તેમ હતું. એક રાતે અગ્નિચાર વાગે સર્વના સૂઈ જવા પછી હું સમુદ્રમાં પડી આત્મહત્યા કરવાના વિચારથી બહાર નીકળી ગઈ.

“બાદરો મહિનો ચાલતો હતો, જો કે વર્ષાઋતુનો સમય હતો, છતાં છલ્લા આંટક દિવસથી વૃષ્ટિ બંધ થઈ ચૂકેલી હોવાથી અને આકારા વાદળોથી વારંવાર ઘેરાયેલું રહેતું હોવાથી જનહાળો જેવી જ સખ્ત ગરમી પડતી હતી. એટલે શ્રુભધના લૌકીન લોકો રાત્રિના સમયે બહાર ખુલ્લી હવામાં ફરવામાટે નીકળતા હોવાથી લગભગ અર્ધ રાત્રિ થવા છતાં રસ્તામાં લોકોની આવજા બંધ થઈ નહોતી. અમારું રહેઠાણ જિરગમ બેકરોડપર હોવાથી ચોપાડીનો કિનારો જ અમને નજીક પડનારો હતો. કદાચિત્ કોઈ જોઈ લેશે તો મારો ઉદ્દેશ પણ સ્પષ્ટ નહિ થાય અને જોનારના મનમાં અને ત્યાર પછી મારાં ઘરનાં માણસોના મનમાં આવે વખતે મારા નીકળવાનો ખીજો જ અર્થ ઠસારો અને દુઃખ કપાવાને બદલે વધી જશે, આવી સંકોનો દૃશ્યમાં સંચાર થવાથી નીચે બતરી એક ખાલી વિક્ટોરિયા જતી હતી તે મેં બાંહે કરી લીધી, અને તેથી ચોપાડી પહોંચતાં સૂધી તો મને કોઈએ પણ જોઈ નહિ, અથવા દૂરથી જોઈ હોય તોય એટલું તો ખરું કે કોઈ પણ મને ઓળખી શકતું નહોતું. મારા પોતકાના ખીસામાં આઠ આના-ચાર બે આનીઓ-હતા, તેમાંથી ચાર આના ગાડી બાડાના આખ્યા અને અલ્પાદિ ચોપાડીનો જ્યાં નવો પુલ છે તેની સામેના કુટપાથ પાસે હું ગાડીમાંથી ઉતરી પડી. હવે કદાકીનો ખરો વખત આવી લાગ્યો.

“શુક્ર પક્ષની ચતુર્દશીની રાત્રિ હતી એટલે ચંદ્રિકાનો પૂર્ણ પ્રકાશ પ્રસરેલ હતો અને હવે આવા આવેલા ઘણાક લોકો કુટપાથપર આમથી તેમ અને તેમથી આમ વાતચીત કરતા ફરતા જોવામાં આવતા હતા. કેટલાકો ફરીફરીને થાકી જાયથી બેઠકાપર વિશ્રાંતિ લેતા બેઠા હતા અને કુલફીવાળા, બદામ-પિસ્તાવાળા લથા ગંડરીવાળા પોતપોતાના માલ માથાપર ઉપાડી મોઢેથી મોઢા સાફ કાઢી કાઢીને ‘કુલફીમલાઈ’, ‘ખાઓ પસ્તાબદામ’ અને ‘ચીંગા ગંડરી’ ઇલાદિ શબ્દોના રાજોથી પોતાના માલની જાહેર ખબર આપી રહ્યા હતા: કેટલાકો કિનારાપરના રેતીના બાગમાં બેસીને લાલાજી પાસેથી લીધેલી શેવ મમરા ને દાળ-ચણાની ભેળને પેટમાં પધરાવતા હતા અને કેટલાકો સોડાલેમન પણ જટગટાવતા હતા.

“શુક્ર પક્ષની ચતુર્દશીની અર્ધ રાત્રિ ચએલી હોવાથી સમુદ્રમાં પૂરી ભરતી હતી અને મહાસાગરની ઉછળતી અને તીર પ્રાંતમાંના પાષાણો સાથે બળપૂર્વક અથડાતી લહરીઓની બચકર ગર્જના ઠેક દૂર સૂધી સંભળાતી હતી. સમુદ્ર નજરે દેખાતો હતો; છતાં આટલાબધા લોકોનો જ્યાં ગમનાગમનવ્યાપાર ચાલતો હોય, અને ચંદ્રિકાથી વિકૃષ્ટિત નિશામાં વળી ગેંસના દીવાઓનો પૂરો પ્રકાશ વિસ્તરેલો

હોય, ત્યાં કોઇ સમુદ્રમાં પડીને આત્મહત્યા કરી શકે એ મને બહુધા અશક્ય-
વત્ જણાયું. મારા હેતુને માર પાડવામાટે હું વાલુકેશ્વરની દિશામાં ગાલી. હાથ
હાથપરના કુટપાથપરના રસ્તાપર માણસોની વધારે ભીડ હોવાથી હું સામેના
વૃક્ષાવલિની છાયાવાળા જનશૂન્ય વિભાગમાં થઈને મારો રસ્તો કાપવા લાગ્યો.
જ્યાંથી વાલુકેશ્વરના ચઢાણનો આરંભ થાય છે અને પાળથી કિનારાને બાંધી
લેવામાં આવ્યો છે, ત્યાં અર્ધ રાત્રિયે બહુધા શૂન્યતા હોય છે એટલે ત્યાં સમુદ્રમાં
બેઠક પડી શકારો, એવી મારી ધારણા હતી. અંતે મારા ધારણા સ્થળે હું
આવી પહોંચી. અત્યારસુધી તો મારી એવી જ ભાવના હતી કે તરત સમુદ્રમાં
પડીશ અને પ્રાણ નીકળી જશે; પણ જ્યારે ધોરતમ મર્જના કરતો સસુદ્ર દૃષ્ટિ-
ગોચર થયો અને તેમાં પડીને પ્રાણનું બલિદાન આપવાનો સમય આવીને સામે
ઉભો રહ્યો, તે વેળાએ મારા હૃદયસમુદ્રમાં અનેક પ્રકારના વિચારતરંગો અનુક્રમે
ઉદ્ભવવા લાગ્યા. સર્વથી પ્રબળ મારી મારા પુત્ર વિષેની ચિંતા હતી. એ માળાપ
વિનાના કુસુમસમાન કોમળ બાળકની બલિધ્યમાં કોણ બંધે કેવી દુર્દશા થશે
અને તેને કેવાં કેવાં સંકટો ભોગવવાં પડશે! હું પાછી ઘેર ભઈ તો? એ વિચારે
મને પળ બે પળને માટે અટકાવી રાખી અને તે રોકાણે જ મારી આત્મહત્યાને
સહાને મટિ અટકાવી દીધી. ઉવટે 'ઈશ્વરને સર્વની ચિંતા છે; જે માતાએ બાળકને
જન્મ આપતાં જ મરી જાય છે, તેમનાં બાળકો પણ ધણીકવાર લઈને મોઢાં
થાય છે, તો મારો પુત્ર તો કાંઈક મોટો હમ્મરનો થએલો હોવાથી ઈશ્વર તેને
સંભાળશે!' એવા સમાધાનપર આવી રસ્તાપરની ભીંત જેવી પાળપરથી ફરી
હું સમુદ્રમાં પડવા જતી હતી એટલામાં પાછળથી કોઈએ મારો હાથ ઝાલી
લીધો, અને કહાચિત તે પોલીસનો સિપાહી હશે અને જો તે પોલીસ ચોક્કસમાં
લઈ જશે, તો મારી પૂરી ફળેલી થશે, એવા બચથી હું એકી ડસે તેના મુખ
સાથે ભેઈ રહી. નાટકના દૃષ્ટાંતો એવા દેખાવ થઈ ગયા.

“થોડીવાર પછી હું જાણી શકી કે એ પોલીસનો સિપાહી નહિ, પણ અમારા
માળામાં રહેનાર, તેમની સ્ત્રી સાથે મારો મૈત્રીસંબંધ હોવાથી પોતાની પત્નીદ્વારા
મારાં દુઃખોની કથાને જાણનાર અને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા ધરાવનાર અમારી પોતાની
ન્યાયતા જ એક જુદાંરથ હતો. અમે એક બીજાને દૃઢિ સારી રીતે જાણજતાં
હતાં અને પરીક્ષા પરિચયવાળાં હતાં; પણ આજસુધીમાં અમને કોઈવાર પણ પ્રત્યક્ષ
વાર્તાલાપનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો નહોતો. તેણે મારો હાથ ઝાલી કહ્યું:—‘ધારા! આજે
વાતને આટલી હદ સુધી વધારી દેવાની સાહસબુદ્ધિ તમારામાં ક્યાંથી અને કેમ
કરીને આવી, તે હું સમજી શકતો નથી. જો કે તમે બહુ જ દુઃખી છો, એ હું
સારી રીતે જાણું છું; પણ તે દુઃખોથી કંટાળીને આત્મહત્યા જેવું મહાપાતક કરી
નરકાધિકારને મેળવવાની અગત્ય નથી. તમને તમારા નિરાધાર બાળકની પણ દયા
ન આવી? દુઃખોથી કંટાળી આત્મહત્યા કરવી એ કાયરનું કામ છે; મનુષ્યની
મહત્તા તો દુઃખોને દલતાથી સહન કરવામાં જ સમાયેલી છે; માટે આ વિચારને
માંદી વાળો, પાછાં ઘેર ચાલો અને હવે પછી પણ કોઈ વાર આવી મૂર્ખતા કરશો

૨૬૨ ચુડલનો વાંસો અથવા એક નટીની આત્મકથા

નહિ. દીકરો કાલે મેટા થશે, તો તમારી બધી પીડાઓ ટળી જશે.’ મારી આંખોમાંથી અરુણિત અશ્રુધારાનું વહન થવા લાગ્યું. મારી આવી દશાને જોઈ તે પુનઃ આશ્વાસન આપતો બોલ્યો:—‘અહીં અત્યારે વધારે વાર બીજા રહેવું તે સારું નથી; ચાલો, આપણે ચાલતાં વાતો કરીશું. આ દુઃખનો ઉછાળો શમી જશે. એટલે તમને પોતાને જ આ અવિચારમય કૃત્યનો પશ્ચાત્તાપ થશે.’

“પણ હવે મારાથી ધરમાં જવાશે કે? જો ધરનાં માણસો ભગી હૈંયાં હશે તો અત્યારે મારા નીકળવાનો ભૂદો જ અર્થ ઉઠાવશે અને આશ્વાસન આપવાને બદલે મારા શરીરપર લાત અને લાકડીઓનો વર્ષાદ વર્ષાવશે, એ શું તમે નથી નજીવતા? જ્યારે મેં અડધી રાતે ધરમાંથી નીકળવાનું સાદસ કર્યું છે, ત્યારે હવે મારું મરી જવું જ સારું છે! તમારી લાગણી મટે હું તમારો ઉપકાર માતું છું; પણ લાગણીએ જણાવતું પડે છે કે, મારી વેદનાને તમે નજીવતા નથી અને ઉપદેશ આપો છો એટલે એ ઉપદેશ નિર્ણયક છે. એક સર્વ પ્રકારે સાધનહીન અને કોઈ પણ પ્રકારની બાવિ ઉત્તતિની આરાથી રહિત નિરાધાર અબળાનું હૃદય કેટલી સીમા સૂધી હંતારા થઈ ગયેલું હોય છે, તેની માત્ર તેવી પીડિત અબળાને જ કલ્પના આવી શકે છે.” મેં પુનઃ ઘેર ન જવાનાં કારણો રજૂ કર્યાં.

“અત્યારે વાદવિવાદમાં વધારે વખત ન વીતાડતાં ઘેર ચાલો. જો તમારા ધરનાં માણસો ભગ્યાં હશે અને તમારાપર વિશેષ વિપત્તિનું વાદળ વટવાનો રંગ દેખાશે, તો હું તમને મારા પોતાના ધરમાં આશ્રય આપીશ અને તમારા કલ્યાણને ઉપાય કરીશ; પણ અત્યારે મારું વચન માનો અને ચાલો,” તે ગૃહસ્થે કહ્યું.

“બલે, તમે આટલી હિંમત બંધાવો છો, તો તમારા વચનમાં વિશ્વાસ રાખી હું ચાલું છું: પણ જોને કે, ઉલટો મારી વિપત્તિમાં એથી વધારો ન થાય.” મેં સૂચના આપીને તેના વચનને માન્ય રાખ્યું.

“એ વખતે રૅન્ડર્ટ ટાઇમ એક વાગી ગયા હતા. ચોપાટીપર ખાલી વિક-ટારિયા ન મળી શકવાથી અમને ધર સૂધી પગે ચાલીને જવાની ફરજ પડી અને તેથી રસ્તામાં અમને વાતચીતનો કાંઈક વધારે પ્રસંગ મળ્યો. મારા મનમાં અચાનક એક કલ્પના આવી અને મેં તેને પ્રેર્યું:—‘ધારો કે, ધરનાં માણસ ભગ્યાં હોય અને અત્યારની મારી ગેરહાજરીનો ભૂદો અર્થ ઉઠાવીને મને મારફ્ટ કરીને ધરમાંથી કાઢી મૂકે તો તમે તે વેળાએ મન પોતાની પત્ની કરીને ધરમાં રાખશો? પોતાના સુખના ભોગે મારું દુઃખ કાપશો?’

“તે ગૃહસ્થ વિચારમાં પડી ગયો અને પછી બોલ્યો:—‘આપણામાં બે બાવડી કરવાનો તેમ જ નાતરનો રિવાજ છે, એટલે જો ધારીએ તો તેમ પણ કરી શકાય; પણ એક સ્ત્રી ઇવતી હોય અને બીજી સ્ત્રી સાથે સંબંધ કરે, એને હું પોતે યોગ્ય ગણતો નથી. વળી એ પણ તમે નજીવો છો કે, તમારી બેનપણી મારી સ્ત્રી બહુ જ સુશીલા, આજ્ઞાધારક અને સ્નેહિની છે એટલે એની એક દેવીના દુઃખનું અકારણ કારણ ઉપસ્થિત કરું, એ સારું નથી. જો મારી સ્ત્રીની સંમતિ હોય, તો કદાચિત્ મારાથી આ સાદસ કરી શકાય.’

“પણ અચારે સમય એવો કઠાકટીનો છે કે, તમારી સ્ત્રીની સંમતિ મેળવવાનો કે વિચાર કરવાનો, જે મારા ઘરમાં વિપરીત દશા થઈ હોય તો, અવકાશ મળે તેમ નથી; વળી તમારાં પત્ની હાલમાં મુંઝવણમાં છે પણ નહિ, ને મારું કયાંય જીભા રહેવાનું જગ્યા નથી, તેમ એક દિવસ નિર્વોહ આવી શકે તેટલું પાસે સાધન નથી; તો પછી મારે શું કરવું અને કંઈ હિમ્મતથી જે દાદરેથી કતરી છું તે દાદરપર ચઢવું, એ કૃપા કરીને જણાવશો?” મેં વિકટ પ્રશ્ન રજૂ કર્યો.

“મામલો કઠાકટીનો હતો, પણ તે ગૃહસ્થ પણ કાંઈ હિમ્મત હારી નથ તેવો નમાલો નહોતો. તેણે તત્કાળ જવાબ આપ્યો:—‘ચિંતા નહિ; જે વાત એટલી હદ સૂધી વધી નય અને છેલ્લા પાટલાપર જ બેસવાનો વખત આવી જાયો, તો ગમે તે જોખમે હું તમને આશ્રય આપવામાટે તૈયાર છું; તમે બેઘડકે મારે ત્યાં આશ્રય આવજો. તમારામાટે મારા ઘરનાં ખાસાં ખુલ્લાં છે. કદાચિત્ હું પોતે પુનર્લેખ નહિ કરું, તો તમારા માટે બીજી સારી વ્યવસ્થા કરી આપીશ; અને જે મારે જ બાર ઉપાડવો પડશે, તો તેમ પણ કરીશ. આથી સમાજના લોકો કદાચિત્ મને નિત્રપાત્ર માનશે, પણ આ સાહસ હું પરાંપકારાર્થ કરું છું એના જોનાર ઈશ્વર તો છે જ, એટલે મને સંતોષ છે.’

“ઈશ્વર તમોરું કલ્યાણ કરે!” મેં આશીર્વાદ આપ્યો.

“અમે જે માળામાં રહેતાં હતાં તે માળાના વચલા ચોકમાંથી સામસામા ઉપર જવાના બે દાદર હોવાથી તેમ જ અમા બન્નેનાં ઘર પણ સામસામા હોવાથી એક દાદરપર તે ગૃહસ્થ ચઢ્યો અને બીજા દાદરપર ઘેર જવામાટે મેં પગ મૂક્યો.

“મારા ઘર પાસે આવતાં જ મારા હૃદયમાં જે બચ હૃદબળ્યો હતો તે બંધકર સ્વસ્ત્ય ધારી મેં સમક્ષ સાક્ષાત્ આવીને જીભા રહ્યો. મારા ઘરમાં હીવાનો ઝગમગાટ કરતો પ્રકાર કાચમાંથી દેખાયો અને તેથી સ્પષ્ટ કલ્પના કરી શકાઈ કે મારી ગેરહાજરીની ખીના તેમના જાણવામાં આવી ગયેલી હોવી જોઈએ. દરવાજાને હાથ લગાડી ધીમેથી હડસેલતાં ખાસાં અંદરથી બંધ કરેલાં જણાયાં. છતાં મારા મનનો ઉપર્યુક્ત ગૃહસ્થના આપેલાં વચનમાં દૃઢ વિશ્વાસ હોવાથી મેં બહારથી સાંકળ ખખડાવી અને પાંચ છ અવાજ આપ્યા ત્યારે અંદરથી ખાસાં ઉપાડવામાં આવ્યાં. (મારા અલ્પવયસ્ક પુત્રના રડવાથી તેઓ બંધી હટ્યાં હતાં અને મને ન જોઈને મારા પલાયનની કલ્પના કરી તેઓ એ વિષે પોતપોતામાં એ વેળાયે વાદવિવાદ અલાવતાં બેઠા હતાં, એમ પાછળથી મારા જાણવામાં આવ્યું) ઘરમાં મારા મોઢા બે ઓરમાન ઊકરા, બીજા ઊકરાની વડા અને ત્રણ ઊકરા નાના એટલાં માણસો હતાં. મેં જેવો ઘરમાં પગ મૂક્યો કે:—“રડો, અચારે તારા કથા બાપને ત્યાં જઈને આવી?” એ મુંઝવણસ્વરૂપ પ્રશ્નની સાથે વધારે કાંઈ પણ પૂછ્યાગછ્યા વગર મોઢા બન્ને ઊકરાઓ એકદમ નિર્દયતાથી મારાપર તુટી પડ્યા અને તમાચા, ઠોંસા, લાત અને લાકડીથી મને એટલી બધી મારી કે તે વખતે જ મારું આંતર સરીર સૂણ આવ્યું, મારા ચહેરાનો રંગ બદલાઈ ગયો, અને હું લગભગ ઘેહોશ જેવી સથળે જમીનપર પડ-

ડાઈ પડી. દ્વિતીય યુગની વહુ વચ્ચે વચ્ચે ‘શંટે આપણું નાક કપાળું, રાંકને પૂરી જ કરી નાખો, આવી ધંડેલીને જીવતી રાખવી એ મહાપાપ છે, અત્યાર-સૂધી એને આપણે જીવવા દીધી એ જ મોટી ભૂલ થઈ!’ આવાં આવાં વાક્યો ઉચ્ચારીને તેમને ઉસ્કેર્યા કરતી હતી અને પોતે જાણે મહાસતી શિરોમણિ, સીતા અને દમયંતીના કલિયુગાવતારરૂપ હોયની તેવો દંભ બતાવ્યાં કરતી હતી. અંતે જ્યારે મારાથી એ રાક્ષસેનો માર ન સહેવાયો અને મારી હાલત મડદા જેવી થઈ ગઈ ત્યારે મારો પિત્તો પણ ઉછળી આવ્યો અને જોશમાં ને જોશમાં મારા મોઢામાંથી એવા ચળદો નીકળી ગયા કે:- ‘ખબરદાર જો હવે મારા શરીરને હાથ મડકાઓ છે તો! તમે મારાપર હમેશાં આવાં દુઃખોનો વર્ષાદં વર્ષાવ્યા કરો છો તે ન સહેવાયાથી અને તમે મને ક્યારે મારા માથાપર કલં કરો છો. ટાપલો મઢાવીને ધરમાંથી બહાર તગડી દેરો એનો નિશ્ચય ન હોવાથી હું ઉપર આપણી ન્યાતના.....ચૂલકને ઘેર ગઈ હતી. મારો હવે તમારા ધરમાં રહેવાનો વિચાર નથી. હું તેના ધરમાં બેસવાની છું અને બધું નકામી કરી આવી છું. મારામંદિ તેનાં દ્વાર ખુલ્લું છે, લ્યો હું આ ચાલી.’ એમ કહીને હું જવા ઉઠી, પણ બીજા ઉકરાએ મારા મોઢાપર એવા જોરથી ઠાસો લગાવ્યો કે, મારા નાક અને મોઢામાંથી લોહી વહી નીકળ્યું અને હું તકાળ મૂંઝિત થઈ ગઈ. ત્યાર પછીથી સવાર સૂધીનો વખત કેમ અને કેવી રીતે વીતી ગયો તેનું મને ખાત નહોતું.

“બીજે દિવસે મારી આંખો ઉઘડી ત્યારે માત્ર મને એટલું ખાત હતું કે, પ્રકારનો ભાસ થયો હતો અને તેથી શત વીતી અને દિવસ જીવ્યો હતો એટલી કંપના કરી ચકાઈ. પણ દિવસ કેટલો મઢયો હતો, પ્રભાતકાળ હતો, મધ્યાહ્ન કાળ હતો કે સંધ્યાકાળ થયો હતો એ જાણવા જેટલું મારું મગજ ઠંકાણે નહોતું. અર્થાત્ એ બીજે દિવસ પણ બિખાન હાલતમાં વીતેલો કહી શકાય. એમાં પણ વળી ખૂબી તો એ કે કોઈએ મને ઘુટડો પાણી આપવા જેટલી પણ હથા બતાવી નહિ! મારાથી સૂળેલા શરીરે ખુલ્લી છાપર જ્યાંની ત્યાં જ હું નિરાધાર પડી હતી!

“છેવટે ત્રીજે દિવસે એક બે વિચારશીલ પાડોશીઓએ જ્યારે તેમને કાંઈક શીખામણ આપી અને તેમની ઝાટકણી કાઢી ત્યારે તેમણે મને ઉઠાડી ચાહે, પાણી અને ખાવાનું આપ્યું. પણ આવી હાલતમાં શું બવાય ને શું પીવાય? ત્રીજે દિવસે બપોર પછી મેં મારા બોરમાન દીકરાઓને કહ્યું કે:- ‘મારાપર અકારણ આવો ત્રાસ શામંદિ વર્ષાવો છો? હવે આપણો બનાવ થવાનો નથી, એટલે મને રાજપુશીથી જવા દો. મને તમારી એક પાઈ પણ જોઈતી નથી. મારા ભાવ્યમાં જે લખાયું હતું તે હું ભોગવી લઉં.’ એના જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું કે:- ‘અમે પણ હવે તને અમારા ધરમાં રાખવાના તો નથી જ. તારા બાપને તાર કયો છે એટલે તે આજે સાંજે કે આવતી કાલ સૂધીમાં આવી જશે ને તને લઈ જશે. તેના આવતાં સૂધી જો દરવાજા બહાર પગ મૂકીશ તો પણ બંધાઈ જશે, અને તારા પેલાની રડામે નજર કરીશ, તો તારી આંખોને

ફાંડી નાંખવામાં આવશે,' હું નિકપાય થઈને બેસી રહી અને મારા પિતાના આવવાની વાત જાણી. એ દિવસે સંજે મારા ઉંબરાપર બરાચલી ચાઢલા પાલ્લીમેન્ટની બાબણપરંપરાથી મારા જાણવામાં આવ્યું કે અસહ્ય માર પડવાથી મેં મારા ઉપકારક ગૃહસ્થને લાંબાવાની જે વાત કહી દીધી હતી તે વાતીને મારી જીવિત વર્તમાનપત્રરૂપ પુત્રવધૂએ આખા માળામાં પ્રસાર કરી દીધો હતો અને તેથી તે બિચારો સર્વ પ્રકારે નિર્દોષ ગૃહસ્થ થઈને કરતાં ધાડ'ની કહેવત પ્રમાણે આખા માળામાં ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો હતો. મેં અવિચારથી તેના નામને ફેફાડ કરી દીધો એ મારી ખરેખર એક બચંકર બૂલ થઈ હતી અને આજળ જતાં એ બૂલનું પરિણામ પણ મને બચંકર જ લાગવડું પડ્યું. આવી રીતે તેનું નામ બહાર આવવાથી એક જ્ઞાતિજન તરીકે મારા બોરમાન દીકરાઓને ઉપકાર આપીને કે બીજી રીતે મારાપરના જીવનને તે અટકાવી શકત, તે અટકાવવાની બાજુ હવે તેના હાથમાં રહી નહિ. હવે જો તે મારા પક્ષમાં કંઈ પણ બોલે તો તેના અર્થ એવો જ થાય કે, 'આ તો કંઈ કાળુધાણું છે તેથી જ આ માણસ આનો પક્ષ લઈને બોલે છે, નહિ તો પારકી બાચડીની એક પારકા બાચડાને શી પંચાત?' તેને આવી રીતે મોન ધારવાનો વખત આવ્યો અને માળામાં બીજો કોઈ ન્યાયીશો તો હતો જ નહિ કે જે આવા કાર્યમાં વચ્ચે પડવાની છાતી કે હિંમત કરી શકે.

“મારા મનથી મરણુ સમાન મહાશોકકારક પ્રસંગ જાણી રહ્યો હતો અને મારી પુત્રવધૂ તથા બીજી સ્ત્રીબાવલી પાડોરાણીને તો પોતાની જીભડીને ગમે તેમ ન આવવાનો ઉત્સવ સમાન અવસર મળ્યો હતો. દિવસમાં ફરાવાર તેઓ ટાળે મળીને મારા ઘર આગળ બેસતી હતી અને પેટ ભરીને મારી નિંદા કરતી હતી. પણ ખૂબી એ કે, જો તેઓ સારી હોય તો ધૂળ નાખી; પણ જ્યાં તેમનું ચારિત્ર્ય જ શહેરની ગંધાતી ગટર જેવું હતું ત્યાં પછી કોઈની ગંદી નિંદામાં શી ખામી કરે વારુ? એમના વિષે આટલું બોલવું જ બસ છે. સ્ત્રીસ્વભાવમાં એક ખૂબી છે, અને તે એ કે તેનું પોતાનું ચારિત્ર્ય હલકું હોય તો પણ તે બીજી સ્ત્રીને પોતાના જેવી બનાવી સ્ત્રીજાતિને કલંકિત થયેલી જોવાને ઇચ્છતી નથી. સારી બાચડીઓ કોઈની નિંદા કરતી જ નથી, અને આવી શંખિનીઓ, જેવી જોતે હોય છે તેવી બધી સ્ત્રીઓને ધારીને પરનિંદામાં જ પોતાના અમૂલ્ય કાળને વીતાવ્યા કરે છે. પરમાત્મા તેમને સદ્ગુણિ આપે! અસ્તુ.

“ચોથે દિવસે મારા પિતા આવ્યા, અને તેમને મારા બોરમાન દીકરા તથા તેમની વધૂઓએ મારા વિષે આડી અવળી, સાચી ખોટી વાતો સંભળાવીને પ્રથમ તો મારા વિરુદ્ધ એટલા બધા ઉકેરી દીધા કે તેઓ પણ મને મારવાને તૈયાર થઈ ગયા; પણ જ્યારે મેં પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સર્વ સત્ય જ્ઞાતું કહી સંભળાવ્યો, ત્યારે તેઓ ઉકેરાઈ જવામાટે પ્રત્યાપ્ત કરવા લાગ્યા. ઉવટિ એવા નિર્ણય કરવામાં આવ્યો કે મારા પિતાએ હાલ તરત મને પોતા સાથે વિકુલનાથજી લઈ જવી, મારા નિર્વાહમાટે માસિક આઠ રૂપિયા મારા બોરમાન દીકરાએ આપવા અને તેમણે મને ચાર છ મહિના પછી પાછી બોલાવી લેવી. આ બધી વાતો તો

થઈ, પણ તેમણે મારા છોકરાને મારી લેળો. આવવા ન દીધો અને આગળ
હતારી લીધેલી સોનાની ચાર ખંડોએ ત્રણ ચાર મહિનાથી પાછી પહેરવા
આપી હતી તે પણ પાછી હતરાવી લીધી, એથી સાફ જણાઈ હતું કે, તેઓ
કાંઈ મને પાછી બોલાવવાના પણ નથી અને જ્યાં હું મારા પિતા સાથે રહું
ત્યાં મારા નિર્વાહનો ખર્ચ પૂરો પાડવાના નથી. હું તેમની આંખોમાં ખૂંચતી
હતી અને બારરૂપ થઈ પડી હતી તેમાં વળી આ મહા સબળ કારણ મને
દૂર કરવામાટેનું તેમને મળી આવ્યું. ખરી રીતે હું પણ પાછી તેમના ઘરમાં આવી
જીવવાની પેઠે હડહડ થઈને જીવતાં સુઆ જેવી જિંદગી ગાળવાને રાજી નહોતી
અને તેથી મારે હવે એ ઘરને છેલ્લી સલામ કરીને જ જવાનું હતું. માત્ર મારા
બાળક પુત્રના યતારા સાથેત વિચોગની કલ્પના મારા હૃદયને વિદારી નાખતી
હતી; પણ અફસોસ કે, તેને શત્રુઓની દયાના આધારપર મૂકી જવા વિના
મારો છુટકો જ નહોતો! એ દિવસ યુધ્ધવારનો હતો અને શુક્રવારે રાતે મારા
પિતા સાથે મુંબઈનો સામ કરવાનો હતો.

“મારા પિતાના આવ્યા પછી હું ઘરમાંથી બહાર નીકળી શકતી હતી અને
કોઈ પડોસીને ત્યાં બેસી પાસે બેસવા જતી હતી. પહેલે દાદરે મારી એક વાણિ-
યજી બેનખણી હતી અને તેના બાણીને મેં મારો ધર્મબંધુ કર્યો હતો. એ બાણી
બાણિયાણી મારા દુઃખની બધી બીના નાણાં હોવાથી મેં મારા ધર્મબંધુને, મને
આત્મહત્યાના પાપથી બચાવનાર પૂર્વકથિત ગૃહસ્થને પોતાની ઓફિસમાં બોલાવી
એટલું પૂછી લેવાનું કહ્યું કે:—“જે બનવાનું હતું તે બની ગયું છે, મારી મૂર્ખતાથી
તમે બહાનમ તો થયા જ છો. તો હવે મારો સ્વીકાર કરવાને તમે તૈયાર છો
કે નહિ? મને આશા છે કે, તમે પોતાના વચનનું પાલન કરશો. અફે આ
નિરાધાર ગાયને બચાવશો જ.” મારા કહેવા પ્રમાણે તેજ દિવસે મારા ધર્મ-
બંધુએ તેને ઓફિસમાં બોલાવ્યો અને મારો સંદેશો કહી સંબળાવ્યો. એટલે તે
ગૃહસ્થે જણાવ્યું કે:—“બહે હું એ સાહસ કરવાને તૈયાર છું; અત્યારે પૈસા ટકાની
મદદ જોઈતી હોય, તો તે પણ આપવાને હાજર છું અને જ્યારે મને જ્યાં
બોલાવશે ત્યાં હું તેના કંચાણમટિ જઈશ.” મારા ધર્મબંધુના મુખથી તેના એ
સંદેશને સાંભળી મને નવીન જીવન પ્રાપ્ત થયું. એ પછી મારા પિતા, મારા
ધર્મબંધુ, તેમની સ્ત્રી, અને મેં ખાનગી રીતે એવો વિચાર કર્યો કે, જહોરમાં તો
વિઠ્ઠલનાથજીનું નામ લઈને અહીંથી નીકળવું, પણ નાસિક જવું અને મારા
ધર્મબંધુએ તે ગૃહસ્થને ત્રણ ચાર દિવસ પછી ત્યાં મોકલી આપવા. એટલે બધા
સુલાસો મારા પિતાને મોઢે થઈ જાય અને સાફે પણ નકો થાય. એ પછી તે
ગૃહસ્થના ઘરમાં એક છુટ્ટી બાઈ પાણી ભરવા અને વાસણ છીટકવાનું કામ કરતી
હતી તેના મોઢે તેમને મેં એટલો આર્મિક સંદેશ કહાળી દીધો કે:—“મારા ધર્મબંધુ
જે પ્રમાણે કહે તે પ્રમાણે વર્તે અને તેઓ તેમને મારું જે ટકાણું આપે ત્યાં
આવી પહોંચશે.” શુક્રવારે રાતે પોણા અગિયારની ટ્રેનમાં બેસી હું મારા બાળ-
કને રોતોઠ્ઠળતો, છાંતીને નાસિક જવામાટે બેપડી ગઈ. જતી વખતે મારા

ઘોરમાન છેકરાઓને માત્ર એટલું જ મેં કહ્યું કે-‘આ હવે મારો નહિ, પણ તમારો જ દીકરો છે એમ ભણી એને સંભાળજો. ઈશ્વરનો ભય રાખી એને દુઃખી કરશો નહિ.’ એથી વિશેષ હું કંઈ પણ બોલી શકી નહિ. શનિવારે પ્રભાતમાં અમે નાસિકરોડ સ્ટેશનપર ઉતર્યા અને ટાંગામાં ચઢી આવી આ પંચવટીમાંની ગુજરાતી વીથીમાં બેસી જઈ, મારા ધર્મબંધુને ઓફિસના સરનામે મુબઇ કાગળ લખી દીધો. સોમવારે તેમનો માત્ર એટલો જ જવાબ આવ્યો કે ‘બે દિવસમાં હું પોતે આવું છું અને આવીને સ્થળસ્થમાં બધા મુલાકાતો કરીશ’ તેઓ આવે સવારમાં આવી લાગ્યા છે, પણ મારામટે લગ્નને બદલે મરણના સમાચાર લાગ્યા છે !

આ છેલ્લા શબ્દોનો હચ્ચાર કરતાં પુનઃ બિચારી ધારાની આંખોમાંથી બોરબોર જેવડાં આંસુ ખરી પડ્યાં.

“મરણના વળી શા સમાચાર લાગ્યા છે ?” મેં અતુલંપાથી પૂછ્યું.

“મરણના એ સમાચાર લાગ્યા છે કે જે ગૃહસ્થે એક વાર તેમની ઓફિસમાં તેમની આગળ મને સ્વીકારવાની ચોખ્ખી કબૂલત આપી હતી, તે જ ગૃહસ્થને બીજી વાર બોલાવતાં તે પોતાના વચનથી બિદકુલ ફરી ગયો છે, એમ મારા ધર્મબંધુ કહે છે. બીજી વારની મુલાકાત વખતે તેણે એવા શબ્દો હચ્ચાર્યા છે કે- ‘મારે ને ધારાને શા લેવા દેવા ? એ કેણે ને હું કેણે ? એ તો એને દુઃખમાં દિવાલો આપવા માટે મેં હા પાડી’તી, પણ ખરી રીતે તો એને ધરમાં બેસાડવાનો પ્રયત્નથી જ મારો ઇરાદો નહોતો. એવી દુઃખી બાવડીઓ તો દુનિયામાં ઘણીયે છે; અરે અમારી ન્યાતમાં પણ અનેક છે, એટલે જ બધીઓને ધરમાં બેસાડવાનો ધંધો લઈ બેસું, તો મારે તેમના માટે તુર્કસ્તાનના સુલ્તાનના જનનખાના જેવડું એક મોટું જનનખાનું તૈયાર કરાવવું પડે, શારીરિક બજામટે તામ્રલસ્ટ્ર જેવા પદાર્થોનું સેવન કરવું પડે, અને ઘી દૂધના ખોરાકમાં જ મારું તો દીવાળું ફૂંકાઈ ભય ! ધારાને કહેજો કે, તારે જે રસ્તો લેવા હોય તે લઈ લે; મારી હવે જરા પણ આશા રાખીશ નહિ.’ આ મરણના સમાચાર નહિ, તો બીજું શું વારું ? સમાજમાં અતિશય પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રસંસાપાત્ર ગણાતા પુરુષો પણ પોતાના વચનનો આવી નિર્લંબતાથી ભંગ કરે, તો પછી બીજા સાધારણ મનુષ્યોના વચનમાં તો વિશ્વાસ જ શાનો રાખી શકાય ?” ધારાએ નિઃશ્વાસ નાખીને નિરાશાસૂચક ઉદ્ગાર કહ્યો.

૭૭૭૭૭૭૭૭૭૭૭૭

પ્રકરણ ૩૮ મું

નાસિકમાં નાતરું

ધારા પોતાની આટલી લાંબી કથા વર્ણવી ગઈ ત્યાં સુધી હું વચ્ચે બોલી નહોતી અને કશો સવાલ ઉઠાવ્યો નહોતો. પરંતુ તેના આ છેલ્લા ઉદ્ગાર સાંભળી મારાથી બોલ્યા વિના રહી શકાયું નહિ; કારણ કે દુઃખી ધારાનું કેટલુંક બોલવું સર્વથા એકપક્ષીય હતું. પોતાની મંદ બુદ્ધિના યોગે કિંવા દુઃખોનો અતિરેક

યવથી દ્વિતીય પક્ષનો તેણે લેશ માત્ર પણ વિચાર કર્યો હોય, એમ જણાવું નહોતું. અત્યાર સુધીમાં તેની પોતાની કેવી કેવી અને ક્યાં ક્યાં ભૂલો થઈ હતી અને તે ભૂલોનું પણ કેટલુંક પરિણામ તેને કેવી રીતે ભોગવવું પડ્યું હતું, એનું તેને બાન હોય એમ મારા જોવામાં ન આવી શક્યું. તેની એ ભૂલો તેને બતાવી આપવાના ઉદ્દેશથી હું વચ્ચે જોડી કે:-“ધારાબાઈ! તમે પોતાના દુઃખમય જીવનની આટલી લાંબી ક્યા સંભળાવી ગયાં અને તે અમે સાંભળી; પણ અત્યાર સુધીમાં તમે પોતે ક્યાં ક્યાં ભૂલ ખાઈ ગયાં છો, એ તમારા ધ્યાનમાં આવી શક્યું નથી. એ જ વિશ્વની વિલક્ષણતા છે કે, મનુષ્ય પીઠની નહાનીસૂની ભૂલને તરત જોઈ તે વિષે ટીકા કરવા મંડી જાય છે, પણ પોતાની મહાભયંકર ભૂલો તેના જોવામાં આવતી જ નથી.”

“બહેન! તમે આમ કેમ જોલો છો વારુ? મેં ભૂલથી આડું પગલું ભર્યું નથી, મેં વ્યભિચાર કર્યો નથી અને ઈશ્વરના ઘરની ગુનાહગાર થઈ નથી. મેં જાણીજોઈને કરી પણ ભૂલ કરી હોય, એવી મારી માન્યતા નથી.” ધારાએ પોતાની નિર્દોષતા દર્શાવી.

“ધારા બહેન! પ્રથમ તો ત્રણ ત્રણ ભવ યવા છતાં અને આ ક્લિયુગના પ્રમાણથી માનીએ તો તમારી અડધી જિંદગી પૂરી થવા છતાં બાપિ સુખની ખોટી આશાથી ચોથા ભવની તમે ઇચ્છા કરી, એ તમારી સર્વથી પ્રથમ અને મોટામાં મોટી ભૂલ થઈ છે. ત્રણ ત્રણ ધણી થવા છતાં સુખ ન મળ્યું, તો હવે ચોથો ધણી સુખની વૃદ્ધિ વર્ષોની નાખરે, એની શી ખાતરી વારુ? અને ધારા કે, થોડું ધણું સુખ મળે, તો પણ ચોથો ભવ તો થવાનો જ ને? એટલે એનું નામ કાંઈ પણ નહિ. રાજ જીને નવા બાયડા કરવા એ વ્યભિચાર અને આડાં પગલાં નહિ, તો ખીલું થું વારુ? વળી ખરેખરે તમને પોતાને પુત્ર પણ આપ્યો હતો, છતાં તમે આવો વિચાર કર્યો, એને હું તો તમારી મોટી ભૂલ જ માનું છું. તમારા આરમાન છેકરાઓ બલે બાયડોઓના દોરવાયા દોરાનાશ અને જીલમી હોય, છતાં લોકલગ્નને ખાતર પણ તમને રોડલો આપ્યા વિના તો તેમને ફૂટકો થાય તેમ નહોતું જ. કાલે છેકરો મોટા થાત, તો તમારાં બધાં સંકટો ચાલ્યાં જાત: પણ તમે ધીરજ રાખી શક્યાં નહિ અને બાવિ સુખની સર્વ આશાને ખોદ ખોડાં. દુઃખ વિના સુખ મળતું જ નથી. મેં એવા દાખલા પણ જોયા છે કે, પોતાની સગબોવસ્યામાં જ પતિનો સ્વર્ગવાસ થયેલો અને ત્યાર પછી જન્મેલા બાળકને ઘરમાં અઢરે વસા દારિદ્ર્ય હોવા છતાં ફળજી ફળી અને લોકોના ઘરમાં મજૂરી કરી, ઉછેરી મેટી કરી બાણી ગણાવી તૈયાર કરનાર વિધવા માતાઓ જેવટે તે જ પુત્રના પ્રતાપે મહા સુખને પામી, પોતાનાં પૌત્રપૌત્રીને રમાડુંવાના બાગ્યને પ્રાપ્ત કરી પ્રાતઃપ્રાયસ્ક્રમણ પામી સ્વર્ગવાસિની થઈ છે! એવી કંગાલ હાલતમાં ઉછરેલા છેકરા મોટા પદવીધર અને રાજકર્મચારી ઉચ્ચાધિકારી થઈને પોતાની જન્મદુઃખની માતાઓને અપૂર્વ સુખના દિવસો બતાવી શક્યા છે. એવી સાધનહીન માતાઓ કરતાં તો તમારી હાલત હજાર દરજ્જે વધારે સારી હતી, છતાં તમે તેનો ઉપયોગ ન કરી શક્યાં, એ તમારી ખરેખરી ભૂલ જ કહેવાય. પણ આમાં

નાતરિયા ન્યાતની રુદ્ધિનો પણ એક દોષ તો છે જ. એ રુદ્ધિના યોગે બન્ને પક્ષના હૃદયમાં પરસ્પર અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનું બહુધા આતું જ પરિણામ આવે છે. બીજી તમારી ભૂલ એ યદ્ય કે, તમે આત્મહત્યા કરવાને સમુદ્ગતીરે ગયાં અને ત્યાં અચાનક આવી અટલ જે ગૃહસ્થે તમારી છત્તા પ્રમાણેનાં આશ્વાસન આપી તમને એ પાપકૃત્ય કરતાં અટકાવ્યાં તેના નામનો જ, તે બિચારો કોઈ પણ પ્રકારે દૂષિત ન હોવા છતાં, તમે ખુલ્લો ઉચ્ચાર કરી દીધો અને તેને અકારણ ચર્ચાને પાત્ર બનાવી દીધો. આ સ્ફોટ કરવામાં તમારી ભૂલ ઉપરાંત તમારા સ્ત્રીત્વની પણ ખુલ્લી ખામી દેખાઈ આવે છે. તમે ભલે આત્મહત્યા કરવા ગયાં હતાં, છતાં અડધી રાતે તમને કલાકની તમારી ગેરહાજરી તો યદ્ય હતી જ, એટલે તમે પાછાં આવ્યાં ભારે તમને ક્યાં ગયાં હતાં એમ પૂછવામાં આવ્યું અને તેના જવાબમાં માર ન સહેવાયાથી ખરી વાત જણાવવાને બદલે તમે તમને બચાવનાર નિર્દોષ ગૃહસ્થ સાથે નાતરે જવાનું જણાવ્યું, એ કાંઈ તમારું જેવું તેવું સાહસ નહોતું. આના કરતાં આત્મહત્યાની ખરી બાબત કહી હોત, તો તેમના મનમાં કાંઈક ધાસ્તી પણ પડત; પણ આ તો પોતાના સુખથી જ તમે તમારા પ્રતિ તિરસ્કાર બતાવવાનો ઉપાય તેમને દેખાડી દીધો એટલે પછી તેઓ નાચકૂદ શામટિ ન કરે વારુ? અસ્તુ; આટલું થવા છતાં પણ હૈકરાઓ તમારા પિતા સાથે તમારા નિર્વાહમટિ કબૂલત આપીને વિઠ્ઠલનાથ જવાને મોકલ્યાં અને તમે અહીં નાતરું કરવાને આવ્યાં, એ વળી છેલ્લામાં છેલ્લી ને મહાભયંકર ભૂલ નહિ કે શું? જ્યારે તેમણે આવો આડબર બતાવ્યો હતો, તો આર છ માસ તમારે તમારા પિતા સાથે વિઠ્ઠલનાથમાં વીતાડવા હતા અને જેવું હતું કે, તેઓ પોતાના વચન પ્રમાણે તમારો અર્ચ ત્યાં પૂરો પ્રાટે છે કે નહિ. જો તેઓ પોતાના વચન પ્રમાણે ન વર્તા હોત ને અમુક કાળ પછી તમે આતું પગલું ભર્યું હોત, તો પછી એમાં તમારો દોષ મનાત નહિ; બેઠો. તેમનાં મોઢાંપર જ યુકત, પણ તમે તત્કાળ આ માર્ગનું અવલંબન કર્યું, એથી તેઓ પોતાની જવાબદારીમાંથી વગર મેહનતે છૂટા થયા છે અને દોષનો બધો દમણ તમારા માથાપર જ આવી પડ્યો છે, એનો પણ હું ધારું છું કે, તમારા હૃદયમાં વિચાર આવ્યો નથી. હજી પણ મારી તો એજ સલાહ છે કે, આ બાબત સુલ-તવી રાખીને વિઠ્ઠલનાથ જાઓ અને આરમાન હીકરા જે આવે તે પ્રભુનું બજન કરીને બેઠાં બેઠાં ખાઓ. ઘડી ઘડી ફૂતરાં બસાવવામાં માલ નથી; હજી તમે ચોથો ભવ કર્યો નથી એટલે કાંઈ બગડી ગયેલો તાલ નથી. હું તો ખરેખરે બાલનરી છું, મારા બાલવાનું માતું લગાડ્યો નહિ. પછી તો જેવો તમારો અને તમારા સલાહકારોનો વિચાર. મને તો જે યોગ્ય લાગ્યું તે જણાવી દીધું, માનવું ન માનવું એ તમારા અધિકારની વાત છે.”

“બહેન! તમારું કહેવું હવે મારા ધ્યાનમાં પણ ઉતરે છે. પરંતુ અહીં મારા ચોથા ભવની કેટલીક તૈયારીઓ પણ થઈ ગઈ છે, તેમને હવે કેવી રીતે અટકાવી શકાય? વળી ન્યાતે યથેચ્છ નાતરા કરવાની છટ આપેલી હોવાથી મારા પિતા મારી પીડામાંથી છૂટવાને ધણું જ ઉતાવળા થઈ રહ્યા છે, એ એક બીજી

લાગારી છે. હું નથી ધારતી કે એણે ભવ ક્યાં વિના મારો છૂટકો થઈ શકે.”
ધારાએ કહ્યું.

“તૈયારીઓ શી થઈ ગઈ છે વાઠ ?” મેં પૂછ્યું.

“આ વીશીવાળાનો અમારી ન્યાતનો એક ઓછાખીતો માણસ મુંબઈમાં છે ને તે અત્યારે બાયડી વિનાનો છે. તેને આજે તાર કરવામાં આવ્યો છે એટલે તે કદાચિત્ આવતી કાલે અહીં આવી પહોંચશે. વીશીવાળાના કહેવા પ્રમાણે તે ગૃહસ્થ આબરુદાર અને પાંચ પૈસાની પુછવાળો છે એટલે કદાચિત્ અને તેના ઘરમાં સુખ મળવાનો સંભવ માની શકાય તેમ છે.” ધારા બાલી.

“પણ જો તમારો વિચાર ન હોય તો કોઈ તમને બળાહારે નાતરે મોકલી શકે તેમ તો નથી જ. મારો હાલ તરત નાતરે જવાનો વિચાર નથી કે પછી આ સંબંધ મને પસંદ નથી, એમ કહીને ક્યાં વાતને ટાળી નથી દેવાતી જ ?” મેં કહ્યું.

“પણ ધારો કે અત્યારે એમ કહીને વાતને ટાળી દઉં ને કાલે ત્યાંથી પણ નિરાશા થાય, તો પછી મારી શી ગતિ ?” ધારાએ સામે વાદ કર્યો.

“તો ન્યાતે છૂટ આપ્યા પછી ક્યાં બીજે કોઈ બાયડો નથી મળતો ? બાયડી નાતરેલ કરવા નીકળે, તો બાયડો તો હજાર આવી મળે, સમજ્યાં ? બાયડીઓની હજી એટલી કીમત અંકાય છેઃ હજી હિંદુસ્તાનમાં બાયડીઓની હાલત અઢારસેને ચાળીસની સાલના સિક્કા જેવી થઈ નથી. ન્યાંસુધી નાતરણની સામે વિચાર મજબૂત છે ત્યાંસુધી જ હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓની આબરુ છે. પછી તો બાયડીમાં ને કૂતરીઓમાં ફેરજ ન સમજવો !” મેં જવાબ આપ્યો.

આટલીવાર સુધી શેઠાણી દેવકુમારી મૂળા મનુષ્ય પ્રમાણે અપૂર્વ મૌનવ્રત સ્વીકારીને બેસી રહી હતી. આવર્તાલાપમાં તેણે ઘેશ માત્ર પણ ભાગ લીધો નહોતો. તે પોતાના મનમાં કોઈ પ્રકારનો હમળકો આવવાથી અત્યાનક અને ધન્યવાદ અપતી કહેવા લાગી કેઃ—“અંધા બહેન ! કોઈ પણ વિષયનાં કારણોનો પૂર્ણ વિચાર કરી યોગ્ય ન્યાય આપવાની અને નિર્વિવાદ નિર્ણયપર આવવાની તમારામાં એવી તો અપૂર્વ સુદ્ધિ રહેલી છે કે જો સ્ત્રીઓને સમાનાધિકાર મળતાં તેઓ ન્યાયાચનને દીપાવવાના તથા કેઈમાં વધીશ બેરીસ્ટર તરીકે ધણે ચલાવવાના બાજ્યને પ્રાપ્ત કરી શકે, તો ખાસ કરીને મુંબઈના વરિષ્ઠ ન્યાયમંદિરમાંની સર્વોચ્ચ ન્યાયમૂલ નારી તરીકે, તમારી જ સ્થાપના થવી જોઈએ, એવો મારો નિબંધપાત અભિપ્રાય છે. ધારાબાઈને તમે જે માર્ગમાં ચાલવાનો હપ્દેશ આપો છો, તે માર્ગ સર્વ પ્રકારે સ્વીકારવા યોગ્ય છે, એની કોઈથી પણ ના પાડી શકાય તેમ છે જ નહિ.”

“મારો પોતાનો પણ એ જ અભિપ્રાય છે.” નવીબંદરની ખારવી ફામ-ફુલારી બાલી.

એ વેળાએ લગભગ પાંચ વાગવા આપ્યા હતા. વીશીવાળી ચાહે લઈને આવી, અમે તે ચાહે પીધી અને પાન ખાધાં એટલેા વખત એ ચાલતી વાત અટકી ગઈ. ત્યારપછી કદાચિત્ એ વાત આગળ લંબાત, પણ એટલામાં રામો

આવ્યા અને તેણે મને કહ્યું કે:—“રોડાણી નાથીબાઈ આવ્યાં છે અને તેઓ તમને ઉતારામાં બોલાવે છે.” હું બધાંની રજા લઈ અવકાશ મળતાં રાતે અથવા તો બીજે દિવસે આવવાનું વચન આપી અમારા ઉતારા તરફ જવાને ચાલતી થઈ.

નાથીબાઈ તેના એળખીતા સાથે ધારવા કરતાં વહેલી આવી પહોંચી હતી અને તેનું કારણ એ હતું કે, દેવલાલી કેમ્પમાંના કેટલાક સોલ્જરોને પોતાની પાછળ આવતા ભેંધને અંધકાર થતાં સૂધી દેવલાલીમાં રોકાવું અને ત્યાર પછી અંધકારમાં જ છ સાત માહલનો ઘાડાગાડીમાં પ્રવાસ કરવો, એ તેના મનિ જરા પણ સલામતી ભરેલું નહોતું એમ તેના પોતાના કહેવાથી જ મારા બહુવામાં આવ્યું.

* * * *

રાત વીતી અને દિવસ થયો. એ દિવસ શુક્રવારનો હતો. રોડે મને શનિવારે રાતે મુખ્યમાં હાજર થઈને પાઠ કરવાનું કહ્યું હતું, તેથી જો મારે ત્યાં પાઠ કરવો હોય તો તો તે દિવસે રાતની ટ્રેનમાં ઉપડવું જોઈએ અને ન જવું હોય તો કોઈ નિમિત્ત દર્શાવીને તારથી તે વિરોધી બળર આપવી જોઈએ. એટલામટિ મેં શુક્રવારે સવારમાં જ મારા રોકેને એવા આશયનો તાર કરી દીધો કે, ‘મારી તબીયત નાહુ-ફરત હોવાથી આવતી કાલે આવીને મારાથી પાઠ કરી શકાય તેમ નથી, મનિ થોડો વ્યવસ્થા કરી લેશો; હું બનતાં સૂધી બુધવારે આવીશ.’ તે દિવસનો લખેલા કાગળ પણ જો કે શનિવારે સવારમાં રોકેને મળી શકત, પણ નાહુ-વાળા એટલે ‘અમને ઠંઠ છેલ્લી ધડીયે બળર આપી અને તેથી વ્યવસ્થા ન થઈ શકવાથી અમને તમારામનિ આટલું તુકસાન ખમવું પડ્યું,’ એમ કહીને ઠીકરું મારા માથાપર ન ફેરડે, એટલામનિ તાર જ કરી દીધો કે જેથી બે દિવસનો વખત બોમને મળે ને તેઓ મારાપર કરો હોવારોપ ન કરી શકે.

તાર મોડલી ચાહે નારતો લીધા પછી નાથીબાઈ પોતાના પ્રેમાલાપમાં નિમમ્ત હોવાથી હું મારા મનને રમાડવામનિ અને દુનિયાના કાંઈક નવા રંગ-રૂઝ જોવામનિ દેવકુમારી પાસે વીશીમાં જવાને તૈયાર થઈ; પણ આજે મેં જવા પહેલાં જણાવી દીધું કે:—“મારામનિ આજે રાંધરો નહિ; હું ત્યાં જ જમવાની છું.” કારણ કે, ત્યાં દેવકુમારી જરૂર જમવા બેસાડવાની, એ તો નક્કી જ હતું. નાથીબાઈએ વિવેક દર્શાવીને કહ્યું કે,—“સાંજે પાછાં વહેલાં પધારજો.” એટલે આપણે કહ્યું કે:—“વારણ !” અને થયાં ચાલતાં.

બહારના દરવાજામાંથી વીશીના આંગણમાં જવો મેં પ્રવેશ કર્યો કે તરત ત્યાં ન્હાવા બેઠેલા એક પુરુષપર પ્રથમ ચારી દૃષ્ટિ પડી. એ પુરુષ આંખે દિવસે મારા જોવામાં આવ્યા નહોતો. એ પુરુષ સાધારણ કંદને, વાને ગોરો, જેના માથા તથા મૂળના વાળ ઘોળા દૂધ જેવા થઈ ગયેલા હતા એવો અને મુખમંડળમાંની કચ્ચેળીયાથી અટકળે પંચાવન હાથન વર્ષના વયનો દેખાતો હતો. હું તો મારે સીધી દેવકુમારીના ઓરડામાં ચાલી ગઈ; ત્યાં દેવકુમારી, રૂઝમંદુહારી અને ધારા ચાહે નારતો લેતી બેઠી હતી. અને પણ આવકાર આપીને દેવકુમારીએ ચાહે નારતો લેવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ ભેજન પારકું છતાં

ચેટ પારકું નથી હોતું એ આશ્ચર્યના નિયમનો વિચાર કરી, હું નાસ્તો કરીને આવેલી હોવાથી, ઉપકાર સાથે મેં તેની એ માર્થનાનો અસ્વીકાર કર્યો અને માત્ર તેમના વાર્તાશાપમાં જ ભાગ લીધો.

આમ તેમની કેટલીક વાતો સાંભળ્યા પછી મેં જૂંક્યું કે; “શેઠાણી આંખ-જ્વામાં પેલા ન્હાવા બેઠેલા બુદ્ધાણ વીશીમાંના કોઈ નવા પરોણા હોય એમ લાગે છે; કારણ કે, ગઈ કાલે એ મહારાજ અહીં દેખાયા નહોતા. એ કોઈ તમારા જોળખીતામાંના તો નથી?”

“અરે, ના રે બાઈ! મારા જોળખીતા વળી અહીં શામઠે આવે? એમને તમે ન જોળખ્યા કે? એ તો ગઈ કાલે જેમનું નામ આપણી વાત-ચીતમાં આવ્યું હતું, જેમને તારથી ખબર આપવામાં આવી હતી, તે હુદાણા મુદ્દસ્ય આ ધારાખાઈના હાથની ઉમીદવારી કરવા અને જે સાદું નક્કી થાય તો એમની ભેટે ધરધવામઠે પધાર્યા છે. એઓ આજ સવારની સાતની ટ્રેનમાં સ્ટેશનપર ઉતર્યા અને આઠે અહીં આવ્યા. એકાદ કલાક વીશીવાળા સાથે ખાનગી વાતચીતમાં વીતારી હંમણું જ ન્હાવા બેઠા, અને એટલામાં તમે આવી લાત્યાં.” દેવકુમારીએ તે મનુષ્યનો પરોક્ષ પરિચય કરાવ્યો.

શેઠાણીનાર સુધી તો હું વિચારમાં જ પડી ગઈ અને “ત્યાર પછી કાંઈક કટાક્ષપૂર્વક મેં ધકરાને કહ્યું કે;—“ધારાખાઈ! તમારી બામ્બરેલા મહામખળ હોય એમ જણાય છે; કારણ કે, તમારો ત્રીજો બાથડો પણ બુદ્ધો હતો અને આ ચોથો પણ પાછો બુદ્ધો જ આવીને રહ્યો. ઉલો રહ્યો છે. હવે ત્રીજા બાથડાની તમને વધારે ખાટ જણાય તેમ નથી. એ પતિના પ્રેમમાં તમને કાંઈક પિતાના પ્રેમની છા પછુ દેખાયે, એટલાં તમે બીજી સ્ત્રીઓ કરતાં વધારે બામ્બરાણી તો ખર્સ જ. એકું તો બરાબર જમવાનું હું કે! લાગતાંવળગતાં ને આડોશી-પાડોશી માટીબેલર તરીકે જણાયે ને અભદ્યથા લોકો બાપદીકરી તરીકે પિછા-નયો! એક સંબંધમાં એ સંબંધનો દહાવો મળે, એ કાંઈ જેવો તેવો લાભ તો ન જ કહેવાય; ધન્ય ભાગ્ય!”

ધારા બિચારી શું બોલે, તે કાંઈ પણ બોલી નહિ અને સરમકાને નીચું બેઈ લોંબ કેતરવા લાગી. મેં પણ તેને દાઝ્યાપર વધારે રહામ દેવાનું થોડ્ય ન ખારીને મારી કાતર જેવી છબને એ વાતમાં એટલેથી જ અટકાવીને બીજી બીજી વાતમાં વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

શેઠાણી પછી ધારાને તેના પિતાએ આવીને બોલાવી અને જે એરડામાં અમે બેઠાં હતાં તેની બાબતના એરડામાં ધારા, તેના પિતા, મુખપથી આવેલા ધારાનો ચર્મખંડુ, આજે પધારેલા ધારાના હાથનો ઉમીદવાર વૃદ્ધ મુદ્દસ્ય અને એક દક્ષિણી બ્રાહ્મણ વિધવા એટલા મનુષ્યોની સભા પુનર્લેમની વિચારણા-મઠિ લેખી ગઈ. એ એરડો જે કે હાલ તરત દેવકુમારીના તાબામાં હતો, પણ આ કાર્યમઠિ તેની પાસેથી થોડા વખતમઠિ માગી લેવામાં આવ્યો હતો. હું અને દેવકુમારી તેમ જ રામદુલારી બે એરડાની વચ્ચેના અડધા ઉઘાડા ને અડધા

બન્ધ બારણા પાસે, પાસેના બોરડામાં થતા પુનર્લગ્નવિષયક પરમર્થ સાંભળવા-
મટે બેસી ગઈ, અને જે બહુવાળેજ બાળ અમારા સાંભળવામાં આવ્યો તે એ
હતો કે, જે વૃદ્ધ ગૃહસ્થ ધારા સાથે નાતરું કરવાને આવ્યો હતો, તે તેના
પોતાના કહેવા પ્રમાણે સૂરતનો વતની હુહાણો હતો, ધણી વર્ષથી મુંબઈમાં
વસતો હતો, તેની પહેલી વારની બાયડી મરી ગઈ હતી, બીજી વારની નાત-
રાની બાયડીને તેની સાથે અણબનાવ થવાથી રહેવાને ઘર અને ખાવાને અન્ન
આદિની વ્યવસ્થા કરી આપી તેણે સૂરતમાં પોતાથી જૂદી રાખી હતી, અને
તેથી તેને ત્રીજી બાયડી કરવાની અગત્ય હતી; કારણ કે, પોતા પાછળ પોતાનું
નામ રાખનાર પુત્રને મેળવવાની તેની અધિક આકાંક્ષા હતી. તેની આર્થિક
સ્થિતિ અને પેલી દક્ષિણી વિધવા વિશે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતાં તેણે જણાવ્યું કે:-
“ઈશ્વરની કૃપાથી મારી પાસે વીસ પચીસ હજારનો છત્ર છે. અને જે આ
સંબંધ થાય તો એ નવી સ્ત્રી અને તેનાં સંતાનો જ એ પૈસાનાં માલિક થવાનું.
એ મટે બેઠાં, તો હું કાયદાસર લખત કરી આપવાને પણ તૈયાર છું.
આગલી બાયડી પાસેથી મેં ફારગતી લખાવી લીધેલી હોવાથી ફક્ત રોટલા ઉપ-
રાંત તેનાથી બીજું કંઈ પણ માગી શકાય તેમ છે જ નહિ. હવે આ દક્ષિણી
બ્રાહ્મણ વિધવાની બીના એમ છે કે, એ બાઈ આજે વીસ બાવીસ વર્ષથી મારા
ઘરમાં રાંધનારી રસોઈયણુ તરીકે રહે છે અને મારા ઘરનો બધો કાર્યભાર પણ
એ જ ચલાવે છે. એ ઉપરાંત એ બાઈ દાયણુનો ધંધો પણ કરે છે. કેટલાક લોકોના
મનમાં એવો શક હશે કે, અવશ્ય એમની સાથે મારો કંઈ બીજો વ્યવહાર હોવો
બેઠાં; પણ હું મતિલાપૂર્વક કહું છું કે, તેવો અમારો કરી પણ વ્યવહાર છે જ
નહિ. મુઠકે બન્ધુબાનિનો સંબંધ છે, એમ કહેવામાં ક્યો પણ વાંધો નથી.” તે
બોલકીએ પણ પોતા તરફનો એવો જ ખુલાસો રખૂ કર્યો. ધર્મબન્ધુએ આ મુદ્દસ્સ
સાથેનો સંબંધ કરવા જેવો છે એમ બાર મૂકીને જણાવ્યું. વીશીવાળાને બોલાવીને
પૂછતાં તેણે તો એ વૃદ્ધની એટલી સીમા સૂધી મરંસા કરી નાખી કે, એ કોઈ
રાતનાં કોઈ ચારણે એટલાં વખાણુ કર્યા હોત, તો તેને બે ચાર ગામ ઈનામમાં
મળી જત. ધારાના પોતાનું મન પણ પીગળ્યું, અને એવી રીતે ચારે તરફનું
દબાણુ થવાથી છેવટે ધારાએ પણ એ સંબંધમટે પોતાની સંમતિ આપી.
હવે એ સંમતિ ફરિયાદી હતી કે ગળાની હતી તે તો પ્રભુ બાણે, પણ સંમતિ
આપી એટલી વાત તો બહુ ખરી જ. છેવટે એવો નિકાલ થયો કે, તે દિવસે
અથવા તો અનિવારે તે ગૃહસ્થે કાયદાસર પોતાની બધી મિલકતની માલિક ધારા
અને તેની બાવિ સંતતિને કરાવી છે, એ પ્રમાણેનું વકીલને બોલાવી લખત કરી આપવું,
અને રવિવારે રાતે પુનર્લગ્ન કરી સોમવારે સ્ત્રી સાથે મુંબઈ ગમન કરવું; કારણ કે,
અકવાડિયામાં નાતરું કરવાના દિવસ માત્ર બે જ. રવિવાર ને મંગળવાર જ આવે છે,
એ વિનાના બીજા વારે નાતરું કરી શકાતું નથી, એવો પરાપૂર્વથી ચાલતો આવેલો
રુઠિ શાસ્ત્રનો નિયમ છે.

આ બધાં નિર્ણય થતાં સૂધીમાં બપોર થઈ ગયા. કહેવાની અગત્ય નથી કે મેં

મારું સોજન દેવકુમારીની પંક્તિમાં બેસીને જ લીધું. ધારાને પણ અમે બોલાવી હતી. જમતાં જમતાં ધારાને મેં માત્ર એટલી જ ચેતવણી આપી કે:—“ધારાબાઈ! અલારે આ જે અળકતું દેખાય છે, તે બરાબર સો ટચનું સોનું છે કે કેમ, એ વિશે મારા મનમાં શંકા છે; માટે જે કરો તે જોઈ વિચારીને કરજો; ક્યાંક એનું ન થાય કે કલંક પણ લાગે અને ઠગાઈ જવાથી પરિણામ મીઠામાં આવે. આ બુદ્ધાના આચાર અને કાંઈ ઠીક દેખાતા નથી. પછી તો પરમાત્મા જાણે.” અહીં મારે જણાવવું જોઈએ કે, ધારાના એ હવે પછીના થનારા વરનું નામ નરોત્તમદાસ વૈકુંઠનાથ હતું. તે દિવસે જ સાંજે આર વાગે ધારાના ધર્મબંધુએ પાસે રહી વકાલને બોલાવી, નરોત્તમદાસ પાસેથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનો કાયદાસર દસ્તાવેજ લખાવી લીધો; અને તે ધારાના પિતાના હાથમાં આપી દીધો; કારણ કે, તેને શનિવારે મુંબઈમાંની પોતાની ઓફિસમાં કોઇ ખાસ કામમાટે પહોંચવાનું હોવાથી તેનાથી રવિવાર સ્થળી ધર્મબંધુનીના નાતરાના લાડુ ખાવા માટે રહી રાકાય તેમ નહોતું. ધર્મબંધુરાજ શુક્રવારે રાતે જ નાસિકમાંથી રવાના થઈ ગયા.

* * * *

નાસિકમાં નાતરું કરાવનારા ખાસ બે ત્રણ બ્રાહ્મણ રહે છે તેમાંના એકને ત્યાં રવિવારે રાતે નવદશ વાગ્યાને સુમારે ધારાનું નરોત્તમદાસ સાથેઆતરું થઈ ગયું. વિધવા સૌભાગ્યવતી થઈ અને વિધુર સૌભાગ્યવાન બન્યા! ધારાએ પોતાના ચોથા બવમાં વાજતેજાજતે પ્રવેશ કર્યો. મુંબઈના સુધારા પક્ષના છાપામાં નાતરાના સમારંભની મોટા અક્ષરોમાં ખ્યાતિ ગવાઈ.

* * * *

સોમવારે સવારની ટ્રેનમાં અભિકાન્ત મુંબઈ જવામાટે ઉપડી ગયા, અને તેથી નાથીબાઈ સાહેબે એકલાં પડવાથી તે દિવસે અને દેવકુમારી પાસે સવારમાં જવા ન દીધી, અને સાંજે મને પોતા સાથે બહાર ફરવામાટે લઈ ગઈ એટલે સાંજે પણ મારાથી ત્યાં ન જવાયું, મંગળવારે વીરણમાં જતાં શમદુલા-રીના મોઢેથી જાણવામાં આવ્યું કે, “અઈ કાલે સોમવારે પોતાના નાતરાની ખુશાલીમાં બુદ્ધા નરોત્તમદાસે વીરણમાં મિષ્ટાન્ન બનાવરાવીને બધાંને જમાવ્યાં અને વીરણવાળાને તેની મેહનતનો બીજો પણ સારો બદલો આપ્યો. એ પછી તે મહાશય પોતાની બોડકા રસોધયણ અને નાતરાની નવી બાયડીને લઈને રાતે અગિયાર કે બાર વાગ્યાની ગાડીમાં મુંબઈ જવામાટે ઉપડી ગયા હતા, એટલે આજ તો તેઓ મુંબઈમાં હરતાં ફરતાં પણ થઈ ગયાં હશે.” એ જ રાતે મેં નાથીબાઈને પૂછ્યું કે:—“આપણે હવે મુંબઈ ક્યારે આવીશું?”

“હજી બે દિવસ બાકી છે; બહુધા આપણે ગુરુવાર કે શુક્રવારે મુંબઈ જવા માટે અહીંથી ઉપડીશું.” નાથીબાઈએ જવાબ દીધો.

મંગળવારનો દિવસ પણ વીત્યો અને બુધવાર થયો.

મેં બુધવારે મારા રોકને મુંબઈ આવવા વિશે જણાવ્યું હતું, અને તેથી તેમણે કદાચિત મારી વાટ પણ જોઈ હશે; પણ મારાથી બુધવારે પણ મુંબઈ

પહોંચી શકાયું નહિ. યુગ્મમાં છાપાં નાસિકમાં પણ આવતાં હોવાથી અને તેમાં અમારી કંપનીનાં નાટકોની બહેર ખબર છપાતી હોવાથી તે વાંચતાં હું બાકી શકી કે, યુગ્મવારે જે નાટક બજવાવાનું હતું, તેમાં મારા પાઠ વગર મારું ગળડી બધે તેમ હતું, એટલે વધારે ચિંતા નહોતી. અહીં મારે સાથે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે, ગત રાત્રિવારે હું યુગ્મમાં ન હોવાથી તે રાત્રેના ખેલ બદલી નાંખવામાં આવ્યા હતા; કારણ કે, તે નાટકમાં મારી ગેરહાજરીના ખાડો કોઈથી પૂરાય તેવા નહોતો, એટલે હવે આ રાત્રિવારે તો યુગ્મ જવા વગર મારો છટકો થાય તેમ નહોતું. આવા વખતમાં જો કોઈ રેંછ પેંછ કે ગરીબડા સ્વભાવના ઔકર રબ વગર આટલા દિવસ ગેરહાજર રહ્યો હોય અને તેની ગેરહાજરીથી બધે કાંઈ નુકસાન પણ ન થયું હોય, તોય નમ્રકના ટુંદ-મિનજી માલિકો તેને તરત પાણીયું પકડાવી દે છે અથવા તો ન ધટે તેવું તેનું સખત અપમાન કરી નાખે છે. પરંતુ મને મારી એવી સ્થિતિ થવાનો લેશ માત્ર પણ ભય નહોતો; કારણ કે, આપણાથી રોઠ સાહેબ પહેલાંથી જ કબાજ ગયા હતા એટલું જ નહિ, પણ અત્યારે ગરબ પણ તેમને જ વધારે હતી એટલે આપણામાટે કશી વાંધા જ નહોતો. દુનિયાનો એવો કાયદો જ છે કે, જે બહુ જ ગરીબાઈ અને નમ્રતાથી વર્તે છે તેને લોકો વધારે અને વધારે કબાજવાની કોશિશ કર્યા કરે છે, અને જે ડંડાબાજી ચલાવે છે, તેની આગળ પોતે માથું નમાવીને ચાલે છે. આ દુનિયામાં નખળાનો એક ભાગ પણ નહિ, અને બળિયાના ખાસ બે ભાગ હોય છે, એના કરતા વધારે ઉંધી ખોપરીની દુનિયા ખીજ કોઈ હશે ખરી કે? છતાં વળી દુનિયાના એ ઉંધી ખોપરીના લોકોની ખીજ એક ખૂબી એ છે કે, જે સત્યતાથી નમ્રતાથી અને આખરે ઈર્ષ્યવશી ડરીને ચાલે છે, તેને જમીનદોસ્ત કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે, અને જેઓ દિવસમાં તેમની સામા થઈ પોતાના પોતાપણને બળવી રાખે છે, તેમને વાળ વાંકો કરવાની પોતામાં સક્રિય ન હોવાથી લોકો માત્ર તેની ખરી ખોટી નિંદા કરવામાં અને પીઠ પાછળ મેં તેમ બસવામાં જ સંતોષ માની લે છે.

અશ્વિકાન્તના જવા પછી નાથીબાઈનું ઘોડાગાડીમાં રાત દિવસ બઢકવાનું અને મારાથી દૂર રહેવાનું બન્ધ થયેલું હોવાથી અમારો ધણો વખત સાથે બેસવા કઠવામાં અને આમતેમના ગપાઠા હાંકવામાં પસાર થવા લાગ્યા હતા. યુગ્મવારે બપોરે જન્મા પછી અમે બન્ને વાતચીત કરતી બેઠી હતી, રાંધનારી બ્રાહ્મણી પોતાને ઘર આવી ગઈ હતી, અને રામે વાસણ ઉટકોને ચલમ કુંકવાની તૈયારી કરતો બહાર આંગણમાં બેઠો હતો, આગળની વાત પૂછવાનો આજે સારો પ્રસંગ છે, એમ ધારીને મેં નાથીબાઈને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“નાથી બહેન! તમે તે દિવસે ગાયવાડીમાંના પેલા વિલક્ષણ મંદિરમાં મને લઈ ગયાં હતાં, તે દિવસે મંદિરની સ્વામિનીનો ઇતિહાસ, તમારા મારામાંના વિદ્યાસને હેતુ અને તમે એ માર્ગે કેવી રીતે ચઢી ગયાં, એ સર્વ જણવાની ઈચ્છા દર્શાવી હતી, અને અવકાશ મળતાં તે સર્વ જણાવવાનું તમે મને વચન પણ આપ્યું હતું, એ બીનાને હું ચારું છું કે, તમે બૂલી તો નહિ જ ગયાં હો.”

“ચંપા બહેન ! હું તો ધારતી’તી કે, આ વિષયનું તમને વિસ્મરણ થઇ અચેતું હોનાથી જ તમે એ વિષેની વાતને પાછી ઉઘારી નથી; પણ એમ ધારવામાં હું હાથ છું; કારણ કે, આપના જેવી નાટકના ચોકડેબંધ પાંદોને ચાંદ રાખનારી આવી એક ખાસ સાંભળવા લાયક મોટામૂં મોટી બાબતને એમ સહે-લાઈથી ભૂલી જાય, એ કદાપિ બને જ નહિ. તમારો ખાસ આગ્રહ છે, તો હું પણ એ પરમપુણ્યકારક (?) નાથીપુરાણની કથા કહી સંભળાવવાને તૈયાર છું ! કરે ત્યારે મંજળાચરણ ?” નાથીબાઈ બોલ્યાં.

“મંજળાચરણમાટે સુદર્ત જેવડાવડું હોય, તો કાંઈ ન્યોતિર્વિદ્ બંચક વિદ્વાનને બોલાવીએ ! નાસિકમાં જેથીડાઓની કાંઈ જોડ નથી, માત્ર બોલાવવાની જ વાર છે ! પાંચડીમાં પીટણું-અરે ભૂલી ટીપણું-ખોરીને, રોટલાના કડાપરે દોડી આવનારા જ્ઞાન પ્રમાણે, તરત દોડ્યા આવશે.” મેં પણ તેવી જ વિનેદિની બાબામાં મંજળાચરણની સૂચના આપી દીધી.

નાથીબાઈએ નીચે પ્રમાણે નાથીપુરાણનો પ્રારંભ કર્યો;

“ચંપા બહેન ! મારાં માતાપિતાએ અગિયાર હજાર રૂપિયામાટે મારું કેવી રીતે લીલામ કર્યું હતું, અને સ્મશાનયોગ્ય સ્વામીની પત્ની થવાથી હું વર-યોગ્ય થતાં કેવી રીતે વિધવા થઇ તેમ જ અત્યારે દ્રવ્યના બળથી પીયરિયામાં રહી કેવું સ્વચ્છંદ જીવન વીતાડું છું, એ બધું તો તમારા જાણવામાં છે. માત્ર આ માર્ગે હું કેવી રીતે ચઢી અને ગાયવાડીમાંના એ પ્રેમપિન્દમાંનાં પશુઓ સાથે મારો કેવા પ્રકારે પરિચય થયો, એટલો જ કથાભાગ અત્યારે તમને કહી સંભળાવવાનો છે. હું ખરણીને પતિગૃહવાસિની થઇ, તે વેળાએ મારા જુદા પતિ-રાજ ખાંડબનરમાંના એક માળામાં એથે દાદરે રહેતા હતા અને હીરાનખાનું તથા ત્રણ એરડીઓ મળી આર સ્ત્રી વાપરતા હતા. હું ખરણી તે વેળાએ મારું વય અગિયાર વર્ષનું હતું. સાધારણ રીતે અગિયાર વર્ષની કન્યાને પરણાવીને તરત સાસરે મોકલવાથી કેટલીક વાર બંચકર પરિણામ આવે છે, એમ કહેવાય છે; પણ મારે તેવું કાંઈ પણ બંચકર પરિણામ લોગવડું પડ્યું નહિ. ન્યાં કાર-ણનો જ અભાવ હોય, ત્યાં કાર્યનો સંભવ હોઇ જ ક્યાંથી ચક્રે ? હું તેર વર્ષની થઇ ત્યાં સુધી મને પીયરિયામાં રહેવું અને સાસરિયામાં રહેવું એ વચ્ચે કરો. ભેદ જણાયો જ નહિ. એનું બીજું કારણ એ પણ હતું કે, અજ્ઞાન એક આશી-ર્વાદ છે, એમ જે કહેવાય છે, તે કથન એ જે વર્ષના અવધિ સુધી મારા પોતાના સંબંધમાં અક્ષરે અક્ષર સત્ય સિદ્ધ થયું હતું.

“ચૌદમા વર્ષથી મારા યૌવનનો નિસર્જનો નિયમ અનુસાર વિકાસ થવા લાગ્યો, એક કવિના કથન પ્રમાણે:-

‘વસન્તે હર્ષ પામી કોકિલા ઉલ્લાસમાં ગાતી;
અકેરી પૂર્ણ ઇન્દ્રના ઉદયને જોઇ મલકાતી;
નદી વર્ષા ઋતુમાં જળચક્રી અત્યંત છલકાતી;
કમલિની સૂર્યદર્શનથી પ્રકુલિત તે પળે યાતી;

થતાં નવચૌવના નારી મદનના બાવ ધારે છે;
મદનનાં ચિહ્ન પ્રક્ટી, અંગની શોભા વધારે છે !

“મદનનાં ચિહ્નોએ પ્રક્ટીને મારા અંગની શોભાને વધારવાનો આરંભ કરી દીધો અને ધીમે ધીમે બાહ્યચેષ્ટાઓનું મદનચેષ્ટામાં પરિવર્તન થવા લાગ્યું. મનમાં કોઈને ઘેર જવાનું થાય અને ત્યાં તરણ પતિપત્ની કદાચિત્ વાણીવિનોદ અને નિર્દોષ સ્નેહચેષ્ટા કરતાં દેખાય, તે તે જોઈને મારા હૃદયમાં એક પ્રકારનો આનંદ થતો હતો, સ્નેહબાવદર્શક ચિત્રોને જોઈ હૃદયનો ઉદ્ઘાસ વધતો હતો અને પ્રેમકથાના અવલુમાં હૃદયની તલ્કાળ તથીનતા થઈ જતી હતી. આવા કળમાં યુવતીને આકાંક્ષા થાય એ સ્વાભાવિક જ છે; પરંતુ એ સુખ મારા બાંધમાં લખાયકું નહોતું. નાના પ્રકારના મિઠા મધુર સોગંધ પદાર્થો થાળમાં પીરસાઈને આવ્યા હતાં અજીર્ણશયી પીડાતા રોગીથી તેના સ્વાદ લઈ શકાતો નથી અને તેમ થતાં તે પદાર્થો બીજાના જ ઉદરમાં જાય છે. એ તે જગત્નો એક ખુલ્લો-ખુલ્લો ન્યાય થઈ ગયો છે કે:

‘જોજ ઉપાટે બળદિયા, મૂરખ પામે રાજ;
સુદો પશુએ બાયડી, એ સહુ પરને કાજ !’

“જે કે આવી રીતે મારા અંતઃકરણને સહજ વિકારનો સ્પર્શ થયો હતો. છતાં તરત મારાથી કોઈ પણ પ્રકારનું આડું પગલું ભરી શકાય એવું એક પણ સાધન મારી પાસે ન હોવાથી કોઈ પણ વિપરીત પરિણામ આવ્યું નહિ; એવામાં બનાવ એવો બન્યો કે અમારી પાડોશમાં કાઠિયાવાડની ઔદીચ્ય ભતિની એક વિધવા બ્રાહ્મણી રહેતી હતી. તે વિધવા દેખાતે સાધારણ સારી અને ત્રીસથી અત્રીસ વર્ષના વયની હતી. તેનો બાર તેર વર્ષનો વયનો એક છોકરો હતો અને એક બાઈ હતો. છોકરો કોઈ વ્યાપારીને ત્યાં પાંચ સાત રૂપિયામાં નોકરી કરતો હતો અને બાઈ નાટકમાં ઍક્ટરનું કામ બળની ત્રીસ રૂપિયાનો પગાર લાવતો હતો. તેનો એ બાઈ લગભગ અત્રીસ તેત્રીસ વર્ષનાં વયનો અને દેખાવમાં સારો હોવાથી નાટકમાં બહુધા રાણીનો પાઠ કરતો હતો અને તે ઉપરાંત હાર્મોનિયમ વગાડવામાં પણ એકો હતો. તે મૂંઝાવી નાખતો અને માથાપર વાળોનો બાયડીએ જેવો ચાટ્યો રાખતો હતો. બંને બહેનબાઈનાં વર્તન સારાં નથી, એમ લોકો ઓણતા હતા, પણ તેનો અને છોકરાં પણ પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો ન હતો. તે નાટકવાળા બાઈએ પોતાના ઘરમાં હાર્મોનિયમ રાખ્યું હતું અને જે રાતે નાટક ન હોય તે રાતે લગભગ અગિયાર વીણા સુધી તે પેતે અને તેની પાસે આવતા તેના નાટકમાંના બીજા ગાઠિયાઓ હાર્મોનિયમ વગાડીને નાટકનાં શુંગરમથુર ગાયનો લલકાર્યો કરતા હતા, અને માળામાંનું કોઈ માણસ એ કંઠાળાના અટકાવનો ચલન કરતું, એટલે તેની ગ્રહલક્ષ્મી તરત તે બિચારા નાટકવાળા બ્રાહ્મણની બ્રીફ લઈને વગર પૈસે વકત્તા કરવા ઉભી રહેતી એટલે ગ્રહસ્થાના માળામાં કોઈ પણ ભતના અટકાવ

વગર એ દીખણ એમનું એમ ચાલ્યાં કરતું હતું. નિત્યના ખોલવા ચાલવાના વ્યવહારમાંથી વધીને એ વિધવા બ્રાહ્મણી સાથે મારો દૃઢ મૈત્રીસંબંધ બંધાયો.

“પુરુષો ગમે તેવા અને તેટલા ગાઢ મિત્ર હોય, એટલે સુધી કે કોઈ પણ ગુપ્તવાર્તાને તેઓ એક બીજાથી છાની ન રાખતા હોય; છતાં રસિક વિષયોની સ્ત્રીઓમાં તો અવશ્ય ધણે બાંહે એક બીજાને પડદો રાખે છે. પણ સ્ત્રીઓનો પ્રકાર એથી સર્વથા અન્ય પ્રકારનો અને બિન્ન હોય છે. કહેવામાં આવે છે કે, સ્ત્રીઓમાં પુરુષો કરતાં લગ્ન ચાર ગણી વધારે હોય છે, પણ એ ચાટલામંડળના એવા રસના વાર્તાલાપના સમયમાં એ ચારગણી લગ્નનો કોણ જાણે ક્યાં લોપ થઈ જાય છે કે જેનો ક્યાંય પત્તો જ મળી શકતો નથી; કદાચિત્ સ્ત્રીઓમાંના હાથા સાહસના બળને પ્રબળ થએલું જાણી બિચારી ચાર ગણી લગ્ન લખાયા લપેટીને ગંધંતી કરી જતી હોય, તો પરમાત્મા જાણે! તે બાધ સાહેબના નિત્યના અતિ નિકટના સમાગમમાં આવવાથી તેમનાં બધાં છાનાં મારા જાણવામાં આવી ગયાં અને મારી મનોવેદનાનો ભેદ તેના જાણવામાં આવી ગયો. છેવટે એ પોષાપકારિ (૧) પ્રમદાની મધ્યસ્થતાના યોગે જ મારી વિકાર મૂર્તિનાં દ્વાર સુકા થઈ ગયાં; તેના પ્રતાપે જ સ્વચ્છંદતાના માર્ગમાં મારો ચથેચ્છ પદસંચાર થયો અને પરિણામે તે પદસંચારે નિત્યના સ્વભાવનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું. આ વિષયનું મગળાચરણ આવી રીતે થયું:-

“એક દિવસે અપેરે જંગ્યા પછી એવા યોગ આવ્યો કે, મારા પતિ બૈંકમાંથી ત્યાં મૂકેલાં નાણાંનું વ્યાજ લાવવામાટે કોઠમાં ચાલ્યા ગયા, ધારી વાસણ ઉઠાડીને ચાલ્યો ગયો, અને એક યુદ્ધી મરનદણુ બ્રાહ્મણી અમારે ત્યાં રાંધતી હતી તે પણ પોતાના કોઈ ખાનગી કામમાટે બહાર ચાલી નીકળી. એ ઉપરાંત ઘરમાં કોઈ બીજું માણસ તો હતું જ નહિ, એટલે હું એકલી એકાઠ ઘરમાં રહી. ચોરીકવાર સુધી મારી મૈત્રિણી મારી પાસે આવીને બેઠી હતી અને પછી કોઈ કામનું નિમિત્ત કાઢી ‘બહેન! આજે મને તમારા શરીરમાં કાંઈક અસ્વસ્થતા દેખાય છે, મઠિ બે ધડી બારણાં વાસીને સૂઈ જાઓ; હું પણ જરાક બહાર જઈને આવું છું’ એમ કહીને ઉઠી ગઈ. તે બાધસાહેબ રોજ અપેરે બેના ટકોરા થતાંની સાથે જ ઘરમાંથી બે પલાયન કરતાં હતાં તે રૂબરી રૂબીને ઠેક સારું છે કે સાત વાગે પાછાં ઘર ભેળાં થતાં હતાં. એ તેમના યોગીમુનિ જેવા નિયમને હું સારી રીતે જાણતી હોવાથી, ‘જતાં હશે ફેરી મારવાને’ એમ ધારી વધારે કંઈ ન ખોલતાં, મારું શરીર નહિ, પણ મન અવશ્ય હોવાથી તેના કહેવા પ્રમાણે બારણાં બંધ કરીને બે ઓરડો શયનમંદિર તરીકે રાખવામાં આવ્યો હતો, તેમાંના છત્રીપલગપર સવ્વામણ-કે કોણ જાણે સવ્વાત્રણ મણ-ની સેજમાં થડી અને ચોડીવારમાં હું નિદ્રાવશ થઈ ગઈ. નિદ્રામાં કેટલો સમય વીત્યો હતો તેનું મને ખાત નહોતું. અચાનક કોઈ મનુષ્યનો મારા શરીરને હસ્તસ્પર્શ થયો હોય, એવા મને ભાસ થયો. તરત મારી નિદ્રા ઊડી ગઈ, આંખો ઉઘડી ગઈ, અને જોયું તો તે માત્ર બાસ નહિ, પણ સત્ય ઘટના હતી. હું ચમકીને બેઠી

થઈ ગઈ. અને આશ્ચર્યદર્શક સ્વરથી પૂછવા લાગી કે—‘જાટારાંકર! તમે અહીં ? મારા ઘરનાં બધાં બારણાં બંધ છે, છતાં તમે આવ્યા ક્યાંથી ?’ એના જવાબમાં તેણે હડે પેટે અને શાંતિથી જણાવ્યું કે, ‘જભરાઈ જવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી; તમારાં બધાં બારણાં બંધ છે, અને મારું બારણું પણ અદરથી બંધ છે. અમારી ઓરડી અને તમારા રસોડાની ઓરડીની વચ્ચે જે અંદરનું બારણું છે, તે ઉધાડીને તમારા ઘરમાં અત્યારે તમે એકલાં જ છો એ હું જાણતો હોવાથી મેં આવવાનું સાહસ કર્યું છે.’ મેં કહ્યું કે:—‘પણ એ અંદરના બારણાને પણ આ તરફની સાંકળ અટાવેલી હતી તે કાણે ઉધાડી ?’ તેણે કહ્યું કે:— ‘એ વિશે હું કશું જાણતો નથી; મેં તો મારા તરફની સાંકળ ઉધાડતાં જ બારણાં ખુલી ગયાં; તમારા તરફની સાંકળ ભૂલથી વાસવી રહી ગઈ હતી, અને એક રીતે તે બહુ જ સારું થયું છે.’ તેના આ ઉઠાવનારા જવાબથી ખરે પ્રકાર મારી કલ્પનામાં આવી ગયો. ને તે આ પ્રમાણે:—

“જાટારાંકરની બહેન મારા ઘરના ગમે તે બાગમાં ગમે ત્યારે આવતી જતી હોવાથી લાગ જોઈને આજ સવારથી અત્યારસુધીમાં ગમે ત્યારે તેણે જ આ તરફની સાંકળ ઉધાડી નાખેલી હોવી જોઈએ, પોતાના બાઇને બહુની ગણાવીને તૈયાર કરી રાખેલી હોવો જોઈએ, અને આજે મને ખાસ સુધ જવાનો ઉપદેશ આપીને પોતે ઉતકણ થઈ ગઈ તે પણ આ પ્રસંગની વ્યાવહારિક યોજનામંદિ જ, એમ મારી મનોદેવતા મને કહેવા લાગી. મુખપના મોઢા મોઢા માળાઓમાં હંભર પ્રકારના અને જુદા જુદા સ્વભાવના લોકો એક સાથે વસતા હોવાથી અને ઓરડાઓમાં અંદરથી આવવા જવાનાં આવાં દ્વારસ્થપ સાધનો અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોવાથી જો બંને પક્ષની અનુમતિથી ઘોળે દિવસે પણ આવા બંધકર અનામાર થતા હોય, તોય, તેની બારને બાર ચોવીસ વર્ષ સુધી પણ કોઈને ખબર પડી શકે ખરી કે? આપણાં જૂતાં શહેરો અને ગામડાંમાં દરેક કુટુંબનાં ઘરો જૂદાં જૂદાં હોવાથી કુમાર્જગમીઓને આવી અનુકૂળતા બાળ્યે જ મળી શકે છે અને તેથી તેમની એવી કૃતિઓ તરત પ્રકાશમાં આવી જાય છે. મુખપમાં તો બાઈ ! બધી બાબતોની બહિષ્કારી જ છે !! અમારા દીવાનખાનામાંના ‘રિયુલેટર’માં અડધા કલાકને સૂચવનારો એક ટકોરો થયો.’ મેં પૂછ્યું કે:—‘કેટલા વાગ્યા ?’ જાટારાંકર તરફથી જવાબ મળ્યો કે:—‘સાડાગણ; કારણ કે મારા રિટ્ટ વૉચમાં બરાબર ત્રણ વાગેલાં જોઈને હું અહીં આવ્યો હતો. પણ હવે તમે વિચારમાં ને વિચારમાં સમય શાને વીતાડો છો ?’ મેં એનું કશું ઉત્તર આપ્યું નહિ; કારણ કે, જાટારાંકરનો મારા મૂનમાં લેરા માત્ર પણ મોહ નહોતો. છતાં કદાચિત્ત અનિચ્છાથી પણ મારે જાટારાંકરની ઇચ્છાને આધીન થયું પડત; પણ સારું થયું કે, કાંઈ પણ અયોગ્ય પ્રકાર બને તે પહેલાં મારાં બારણાં કોઈએ ખખડાવ્યાં, તલ્કાળ તો અમે બંને દિગ્મૂઢ બનીને એક બીજાનાં મોઢાંને વિસ્મયતાથી જોઈ રહ્યાં.”

“પરંતુ બચણીત થવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નહોતું; તે તરત પોતાની ઓરડીમાં ચાલ્યો ગયો, મેં પ્રથમ તે અંદરના દરવાજાને સાંકળ અટાવી દીધી અને

પછી દીવાનખાનાનાં બહારનાં આરણ્ય ઉધાગ્યાં. અમારી રાંધનારી ડોશી પાછી આવી લાગી હતી. મારાપર આવનારો મારી ધમ્મલા વિરુદ્ધનો પ્રસંગ ઠળી ગયો તેથી મારા મનમાં એક પ્રકારનો આનંદ થયો.

નાથીબાઈ આગળ બોલવા જતી હતી, તેને વૃદ્ધ બોલતી અટકાવી મારા મનમાં ઉદ્ભવેલા એક પ્રશ્નને રજૂ કરી તે વિષે કેટલીક અર્થો અલાવવાના ઉદ્દેશથી મેં પૂછ્યું:-“નાથીબહેન ! તમે પણ ત્યારે નાટકવાળાના પ્રેમમાં આકર્ષાયાં તે ખરાં જ. પણ હું વૃદ્ધ એ બાબત જાણવા માગું છું કે, આજકાલ એક તરફથી તમારી ન્યાતમાં કન્યાની ભયંકર અછતને લીધે વાંદપણાના દુઃખને ન સહન કરી શકવાથી ઘણાકે હરિદ્વાર જઈ હિમાલયના પ્રદેશમાંની પોતાની જાતિની કે પછી પારકી જાતિની તે તો પ્રજા જાણે કન્યાઓને લગ્ન કરી લાવવા માંગ્યા છે અને તેના ચોરે નાતમાં કુસંપ તથા વિભક્તતા આદિ દોષોનો ઉદ્ભવ થયો છે; અને બીજી તરફથી તમારી જાતિની સ્ત્રીઓમાં દિવસે દિવસે વ્યભિચાર વધતો જતો સંભળાય છે તથા કેળાય છે; એનું શું કારણ હોયું જોઈએ ? એ તમારી જાતિમાંના વિધવા પુનર્લગ્ન પ્રતિબંધનું તો પરિણામ નહિ હોય ? જો વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવાની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે તો વ્યભિચારનો આ દિવસે દિવસે વધતો જતો પ્રસાર વખતના જવા સાથે અટકી જાય ખરો કે નહિ ? તમારો એ વિષે શો અભિપ્રાય છે ?”

“આ અઘાપિ વાદચ્ચરત મનાતા પ્રશ્ન વિષે મેં જો કે કરવો જોઈએ તેટલી સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કર્યો નથી અને તેથી હું કોઈ પ્રકારના નિર્ણય નિશ્ચયપર આવી શકી નથી છતાં એ વિષે મારી જે સાધારણ માન્યતાઓ છે, તે હું તમને જણાવું છું. અમારી જાતિમાં વ્યભિચાર પ્રસારનો હેતુ વિધવા પુનર્લગ્નનો પ્રતિબંધ હોય, એમ મારું માનવું નથી. અમારી ન્યાતમાં કન્યાઓની અછત છે ખરી અને તે કન્યાઓના ભાગ્યની ધૂળધાણી કરનારી થઈ પડી છે; એ અછતે કન્યાનાં આવાધિવાનો મનને મહા લોબિષ્ઠ બનાવી દીધાં છે અને તેથી તેઓ માત્ર લક્ષ્મીને જ જુએ છે, પુત્રીના અન્ય ભાવિ સુખનો લેશ માત્ર પણ વિચાર કરતાં નથી. તેમના વારંવાર એવા ઉદ્ગારો સંભળાય છે:-‘પૈસા વગરના જવાન ધણીથી શો લાભ થવાનો હતો ? કાંઈ બધા જુદાઓ મરી જાય છે ને બધા જવાનો જીવતા જ રહે છે ? પૈસા વગરનો જવાન ધણી મરી જાય, તો બાચકી બિચારી રખડી પડે, ને પૈસાદાર જુદો ધણી બધે પોતે સ્વર્ગમાં પધારી જાય છે, છતાં પાછળ ગાંસડો યુકી જતો હોવાથી પાછળ બાચકીને અન્ય કોઈ પ્રકારની ચિંતા તો રહેતી નથી ! પૈસાવાળો જુદો ધણી હોય, તો તે પણ સારો. ઈસાદિ.’ આજ્ઞા પરિણામ એ થયું છે કે, જો કેટલાક વિચારશીલ અને નિર્લોભ આવાધિવાની કન્યાઓ પોતાને ચોગ્ય વરના ઘરમાં જાય છે તેમને અપવાદ તરીકે બાદ કરીએ તો બાકીની ધણી ખરી કન્યાઓને પોતાના ધનના બળથી એવા ઘરડા ધુવડો જ ખેંચી જાય છે અને ચોગ્ય વચના, સુચિંતિત, અને સુંદર નવ યુવકો ધનના અભાવે કુવારા રહી જાય છે ને તેમને છેવટે પોતાના સંસારભોગ વિના એળે જતા

અવતારને ભેધ હરિદ્વારથી કન્યાઓ લાવવા જેવા આડા માર્ગોનો સ્વીકાર કરવો પડે છે. કન્યાઓને યોગ્ય પતિ મળતા નથી અને યોગ્ય વરોને કન્યાઓ મળતી નથી, આવી વિલક્ષણ દશા યદ્યપી પડી છે. હવે એ વાતમાં કાંઈક તરયાંશ છે ખરો કે, આજકાલ બુદ્ધાઓ વહેલા મરવાના કે જવાનો આગળથી જવાના, એનો નિયમ રહ્યો નથી. તેમ પણ એટલું તો ખરું જ કે, જવાનો કરતાં બુદ્ધાઓના મરણનું પ્રમાણ તો હમેશાં વધારે જ આવે છે ને આવવાનું કારણ કે, નિઃસર્જના નિયમનું કોઈ પણ ખંડન કરી શકે તેમ નથી. આ વાતો એટલાથી જ સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે કે, બુદ્ધાઓ સાથે પરણેલી દશ કન્યાઓનાં અને તે જ કાળમાં તરણો સાથે પરણેલી દશ કન્યાઓનાં નામ અને નિવાસસ્થાન આદિની નોંધ રાખો, વચ્ચે પાંચ વર્ષનો કાળ વીતી જવા છો અને પછી તપાસ કરો અને જુઓ કે, બુદ્ધાઓની બાંધણીઓ વધારે સંખ્યામાં સધવા છે કે તરણોની પત્નીઓ ? અર્થાત્ વૃદ્ધોના બળે બંધાયેલીઓમાંની જ વધારે સ્ત્રીઓ વિધવા થઈ ગયેલી-મંદ-ચક્ષુને બદલે દંડાયેલી દેખાશે. અર્થાત્ વૃદ્ધોનું મરણપ્રમાણ વધારે હોવાથી અમલ-કામાં જો વિધવાઓનું પ્રમાણ પણ વધારે હોય, તો તે સ્વાભાવિક જ છે. અને વૃદ્ધાની વિધવાઓ વ્યભિચારમાં વિશેષાંશે પ્રવૃત્ત થાય છે; એમના કરતાં તરણોની વિધવાઓ બ્રાહ્મ પ્રમાણમાં વ્યભિચારિણી થાય છે; કારણ કે, તેણે જે એ પાંચ કે દશ વર્ષ પતિના સહવાસમાં વીતાવ્યાં હોય, તેટલા કાળમાં સંસારસુખનો કાંઈક પણ ચૈત્ત્યક્રમોજ તેને પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે અને તે લીધેલ કલ્યાણનું સ્મરણ દૈન્યને કાંઈક સંતુષ્ટ કરી અનાચારના માર્ગમાં તેને આગળ વધતી અટકાવે છે. મારો અભિમાય એવો છે કે, વિધવાઓને પુનર્લગ્નની સ્વતંત્ર ત્રતા આપી શુભ વ્યભિચારને પ્રકટ વ્યભિચારનું સ્વરૂપ આપી અર્થ અભિચાર-ઓને બ્રમ્હ અને પતિત થવાનો માર્ગ ચઢાવવાની કરી પણ અમલ નથી; કિન્તુ આ જરૂર-વૃદ્ધો-સાથે દશ દશ ને બાર બાર વર્ષના વયની કન્યાઓને પરણાવી કન્યાઓના અવતારની હોળી કરી નાંખવામાં આવે છે તેનો અને તેના મૂળ-રૂપ ધન લઈને કન્યા આવવાના જિવાનનો એકદમ અટકાવ થશે. ભેધએ. એવી કન્યાઓ યોગ્ય વરનાં ધરમા જતાં કાળના વહન-સાથે વિધવાઓની સંખ્યામાં ઘણો જ મોટો પટારો થઈ જશે અને તેથી વિધવા પુનર્લગ્નનો પ્રશ્ન અને હરિ-દ્વારથી કન્યાઓને લાવવાનો કોલાહલ પોતાની મેળે જ હવામાં ઉડીને અદૃશ્ય થઈ જશે, અમારી ન્યાતમાં વળી કેટલેક અંશે ધર્મમાંની અંધશ્રદ્ધા અથવા પ્રેમલાપણું પણ વ્યભિચાર વિસ્તારના કારણરૂપ થઈ પડ્યું છે અને તે વિધવ સર્વને વિહિત હોવાથી અહીં તેના અધિક બહાપોહની આવશ્યકતા નથી.” નાથીબાઈએ પોતાનાં મતો જણાવ્યાં.

“નાથી બહેન ! તમે તેલા બુદ્ધિ ધરાવતાં હસો, એવો તો આજે અભારે જ મને પરિચય થયો. મને આપનાં મતો અક્ષરે અક્ષર માન્ય છે.” એ તેને તેની બુદ્ધિ માટે ધન્યવાદ આપ્યો.

“હું સારી રીતે જાણું છું કે, જે માર્ગમાં અભારે ચારી ગતિ છે, તે માર્ગ

છેવટે અપ્રતિષ્ઠા, નિર્લક્ષ્યતા, સામાજિક તિરસ્કાર, અને અવનતિ તેમજ નર-કના હંડા ખાડામાં લઈ જઈને ગળડાવી દેનારો છે, છતાં યૌવનમાં હૃદયવતા પ્રબળ નૈસર્ગિક વિકારના વેગને તેના પ્રવાહમાં આગળ વધી યથેચ્છ ચમન કરતો હું અટકાવી શકતી નથી, એ જ પ્રકૃતિની વિલક્ષણતા છે. માન્યતા પ્રમાણે નૈતિક સિદ્ધાંતોનું ભાગ્યની અલૌકિક પ્રબળતા વિના મનુષ્યના શુભ વર્તનપૂર કઈ પણ પરિણામ થઈ શકતું નથી.” નાથીબાઈએ પોતાની આંતરિક ભાવનાને વ્યક્ત કરીને કહ્યું.

“એ વિષય પણ વાદ્યરત છે. પણ હવે એ વિષે વિશેષ વાદવિવાદ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. આ માર્ગ હાનિકારક છે, એટલું તમે સમજો છો તે જ બસ છે; એટલો વિવેક પણ આજે નહિ તો ચાર દિવસ પછી પણ તમને ખરા માર્ગે ચઢાવી શકશે. હા, પછી શું થયું ?” હું વચલી વાતને ટુંકામાં પતાવી મુખ્ય મુદ્દાની વાતપર આવી ગઈ.

“પછી આઠ દશ દિવસ થઈ ગયા પછી એક દિવસ બપોરે ત્રણેક વાગ્યેને સુમારે મારા વૃદ્ધ પતિ બહારથી આવેલા બે ત્રણ ગૃહસ્થો સાથે દીવાનખાનામાં વાતચીત કરતા બેઠા હતા અને અમારી રાંધનારી રસોડામાં તેમના મઠિ આઢે તૈયાર કરવાના કામમાં રોકાયેલી હતી. એ વેળાએ મારી એ વિધવા બહેન-પણી પાનબાઈના ઘરમાં કોઈ ન હોવાથી મેં તેના ઉપરામાં જઈને મારો અહો જમાવી દીધો. આમ તેમની કેટલીક આડી અવળી વાતો નીકળ્યા પછી એવો જ કાંઈક પ્રસંગ આવતાં મેં તેને પૂછ્યું:—“બસ પાતુ બહેન ! તમારા બાઈનો દોસ્તદાર પેલો વાંકડિયા વાળવાળો ને રૂપાળો તરગાળો તમારે ત્યાં ધણીકવાર આવે છે તે કાણુ છે ? એ પણ નાટકમાં ખાયડોનો પાઠ બજવતો હોવો જોઈએ !”

“નાટકમાં ખાયડોનો પાઠ ન બજવતો હોય, તો આવો ખાયડો જેવો એકો અવતાર હોય ખરો કે ? પણ નાથી બહેન ! એ કેવો તરણુ અને સુંદર છે ! એની ખાયડી થનારીના ભાગ્યનો તો પાર જ રહેવાનો નથી ! અરે-ગ્યારે રાતે નાટકમાં એ સ્ત્રીનો વેશ પહેરી રાણીનો પાઠ બજવે છે, ત્યારે ધણીકો એને સ્ત્રી જ માની લે છે; એના લટકા મટકા અને હાવબાવ એવા તો સ્વાભાવિક છે કે, સ્ત્રીઓ પણ એની આગળ પાણી બરે પાણી !” પાનીએ તેની અતિશય પ્રશંસા કરી નાંખી.

“તે તરગાળો એટલો બધો રૂપાળો હતો કે ?” મેં વચ્ચે જ સવાલ કર્યો.

“અરે રૂપમાં તો તે મદનને પણ લગવે તેવો હતો...”*

*અહીં નાથીબાઈએ તે તરગાળાના બાહ્ય શારીરિક સૌન્દર્યનું પોતાની યુદ્ધિ અનુસાર યથોચિત વર્ણન આપ્યું હતું, પણ તેમાં, એકવાર મેં મદનમૂર્તિ યુસુફના સૌન્દર્યનું જે વર્ણન આપેલું છે તેના કરતાં કશી પણ વિશેષતા નહોતી. તેમાં “લેયલી કે દેખિયેમા મજનૂકી આંખસે” અથવા ‘મજનૂકે દેખિયેમા લયલી કી આંખસે’ એના જેવો જ પ્રકાર વિશેષતાથી દૃષ્ટિગોચર થતો હતો; કારણ કે, ગ્યારે તેનું નામ નાથીબાઈના મુખથી મારા જાણવામા આવ્યું ત્યારે તે અમરૂં

“નાથી બહેન તમારા એ ચિત્તચોર મનોહર યુવકના સ્વરૂપનું વર્ણન તો સાંભળ્યું, પણ તેનું નામ શું હતું વાર ?” મેં નામ જાણવાની જિજ્ઞાસા દર્શાવી.

“એ પાટણવાડીયા તરખાળા યુવકનું મૂળ તેની કૃષ્ણ પાંચડું નામ તો હતું જોડનપાધુ, પણ તેણે ગુજરાતની એક નાટક મંડળી સાથે મુંબઈમાં આવી રંગભૂમિપર વિવિધ સ્ત્રીભૂમિકા ભજવી એક નટ તરીકે સારી નામના મેળવ્યા પછી કોઈ ગોપી નામની પ્રીટા પણ ધનાઢય વિધવાએ તેની સાથે પ્રેમસંબંધ કરીને તેને હજારો રૂપિયાનો માલ આપી દીધો હતો, અને તેમને સ્નેહ-સંબંધ અત્યંત અફડોળે ચઢી એટલો બધો વિશ્વવિખ્યાત થઈ ગયો હતો કે, તે કારણથી નાટકમાંના તેના ગોડીઆઓએ તેને ગોપીવલ્લભના નવીન નામથી મશ્કરીમાં બોલાવવાનો આરંભ કરી દીધો અને ધીમે ધીમે બધાનાં મોઢે એ જ નામ વધારે ચઢી જતાં, તે પોતાના ખરા નામથી ઓળખાવાને બદલે એ તેને નવીન અપાયતા નામથી જ સર્વત્ર ઓળખાવા લાગ્યો. આ તેના નવીન નામ-સંસ્કરણનું કારણ તો પછીથી મારા જાણવામાં આવ્યું હતું.” નાથીબાઈએ તેના નામ સાથે નામાભિધાનનો ઇતિહાસ પણ કહી સંભળાવ્યો.

“એ ગોપીબાઈ સાહેબ વળી કોણ હતાં ? તમે તેમના વિશે કંઈ વધારે જાણો છો ખરાં કે ?” મેં સવાલ પૂછ્યો.

“એ બાઈ સાહેબ પણ અમારી ન્યાતનાં જ હતાં, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે, અને એ નાટકવાળા સાથે સંબંધ થયા પછી પોતાના મથુર-કુટુંબમાંથી કોર્ટમાં કેસ લઈ નહાં થયાં અને એની સાથે ખુલ્લી રીતે ઘર માંડીને રહ્યાં હતાં. એ બાઈની મા પણ એ િ સાથે હતી, અને લોકો તેના સંબંધમાં કંઈ કંઈ કલ્પના કરતાં હતાં. કેટલાક પૈસા નાટકવાળા બાઈ ગયો, કેટલાક પૈસાની બીજા અવળા માર્ગે ધૂળધાણી થઈ ગઈ; અને છેવટે મા દીકરી બન્ને મરી ગઈ કે જેમનું આજે નામનિશાન પણ નથી. એ નાટકવાળાના આવા નાદમાં પડવાથી અને જાતિનો વિરસ્કાર કરવાથી તે અભાગણિયોને છેવટે પોતાના જાતિબાંધવાનાં હસ્તનો અગ્નિસંસ્કાર પણ ગ્રાસ થઈ શક્યો નહિ !” નાથીબાઈએ ટુંકમાં ગોપીનો જ્ઞાતિ પતાવી દીધો.

વ્યવસાયબંધુ હોવાથી નાટકમાં ભૂમિકા ભજવતી વેળાએ તેમ જ તેના નિહાળ પુરુષવેશમાં મેં તેને અનેકવાર જોયા હતા, તેનું મને સ્મરણ થઈ આવ્યું. તે જો કે સુંદર તો હતો જ, પણ સુંદરતામાં યુસુફ સમાન તો નહિ જ; તેમ જ નાટક-કળા અને તદ્દનર્ગત અભિનય કળા તથા સંગીતકળામાં તો તે યુસુફનાં આસડાંની તોલે પણ આવી શકે તેવો નહોતો. પણ એ કળાપરીક્ષક બુદ્ધિ-સામર્થ્ય બિચારી ઘરને ખૂણે બેસી રહેનારી નાથીબાઈ જેવી એક ગૃહસ્થ અજ્ઞાતામાં ક્યાંથી હોઈ શકે વાર ? તે તો બિચારી તેના બાહ્ય સૌન્દર્યને જોઈને જ મોહાયેલ થઈ હતી; અને તેમ થવું સર્વથા સ્વાભાવિક હતું. કુવાના દેડકાને સહુ દ્રવી શી કલ્પના ?

“દુસયારના દુઃખકારક માર્ગને જામથી સુખકારક માની તેમાં સંચાર કરનારી પતિત નારીઓના છત્રનનું અંતે એવું જ અનિષ્ટ પરિણામ થાય છે. કેણું બણે હજારોના ખાઈ જનાર નાટકવાળાએ બિચારીઓનાં બારમાં પણ ક્યારે હરો કે નહિ! એવા નફ્ટાની તો માત્ર પૈસા સાથે અને વધારે થાય તો જીવતાં જ સમાઈ હોય છે, સુવા પછી તેમના શુષ્ક અને સ્નેહશૂન્ય હૃદયમાં પ્રેમની કે ખીજ નહીં પણ હામણી રહેતી નથી.” મેં મારો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો, અને આગળ વધીને કહ્યું:— “પછી તમેએ જ્ઞાનબાધને શો જવાબ આપ્યો?”

“મેં કહ્યું કે, આવા રૂપરૂપના અવતારને જોઈને જો કોઈ પણ અપભ્રાન્ત ચિત્ત ચળી જાય, તો તે સ્વાભાવિક જ છે” એ સાંભળીને જ્ઞાનબાઈ બોલ્યાં:— ‘તમારું ચિત્ત તો એને જોઈને ચળી નથી ગયું ને?’ હું શર્માઈ જવાથી કાંઈ પણ બોલવાને બદલે નીચું જોઈ ગઈ. જ્ઞાનબાઈ મારે મનોબાવ સમજ મને કહેવા લાગ્યા:— ‘તમારી એ ઇચ્છા હું પૂર્ણ કરી શકીશ.’ કાલે બપોરે વાત. એટલામાં મારી રાંધનરીએ મને ચાહે પીવામટિ બોલાવવાથી હું છડી ગઈ. બીજે દિવસે જોખીશ્વર અગિયાર વાગતાંમાં જ જ્ઞાનબાઈને ઘેર આવી ગયા, તેણે બોલન પણ ત્યાં જ લીધું અને મારે અધઃપાત થઈ ગયો.

“નીચ સ્ત્રીઓના હાથ તળે દબાયાથી કેવી કેવી વિરબનાઓ ભોગવવી પડે છે, એનો એ બનાવ બની જવા પછી ધીમે ધીમે મને બહુ જ સારો અનુભવ મળવા લાગ્યો. આ બનાવને એ ત્રણ દિવસ થયા ન થયા, એટલામાં જ્ઞાનબાઈએ મારી પાસે આવીને કહ્યું:— ‘દેશમાં મેં મારા ઘરના દસ્તાવેજ ગિરવી મૂકીને એક વાણીવા પાસેથી ત્રણસે રૂપીઆ લીધા હતા અને તે બાર મહિનામાં ભરી દેનાનો કરાર હતો. એને દોઢ વર્ષ થતા આવ્યું, પણ હજી મારાથી રૂપીઆ ભરી શકાયા નથી અને તે વાણીયાએ નોટીસ મોકલી જણાવ્યું છે કે, ‘જો પંદર દિવસમાં રૂપીઆ નહિ ભરી જાઓ, તો ફરિયાદ કરી ધરતું લીલામ કરીને રૂપીઆ વસૂલ કરવામાં આવશે.’ મેં જેમ તેમ કરીને દોઢસો રૂપીઆ એકઠા કર્યા છે ને દોઢસોની જરૂર છે; માટે જો તમે એટલી રકમ આપવાની હૂપા કરો તો અમારી આબરૂ બચી જાય. હું ચાર છ મહિનામાં એ રૂપીઆ ધીમે ધીમે તમને ભરી આપીશ, એ વિષે તમારે ખાતરી રાખવી.” શર્મને લીધે મારાથી ના જાડી શકાઈ નહિ, અને ટીલેરીની ચાવી મારી પાસે રહેતી હોવાથી તેમ ખર્ચ વચેરેની બધી વ્યવસ્થા પણ મારા હાથે જ થતી હોવાથી મેં તરત તેને દોઢસોની રકમ કાઢી આપી કે જે ફરીથી મારા હાથમાં આવી જ નહિ. અરે— એટલેથી જ જો છટકો થયો હોત, તો તો ધૂળ નાખી, પણ એ લઈ તો સદાને માટે જ્યોતીષે પે વળગી ગઈ. ‘આજે તો સાલ્વો ફાટી ગયો છે ને પહેરવા કાંઈ નથી મટિ એક સાલ્વો આપો; આજે તો ઘરમાં ચોખા થઈ રહ્યા છે તે એક ખાલી ચોખા આપજો ને! ઘરમાં પચીસ બરણીઓ આયણની ભરી રાખી છે ને કોઈ દિવસ અમને તો આયણું આપતાં નથી! આજે અગિયારસની દક્ષિણા અને કાલે બારસનું પાકું સીકું તમારાં જેનાં ભાગ્યશાળી શેડાણીના ઘરમાંથી

અમે! ગરીબ આદાણુને મળવાં જ નોંધએ, તમારાં જેવાં યજ્ઞમાનોની નોકરી બળવીએ, ને દક્ષિણ તથા સીધું બીજા કોની પાસેથી જઈને લાવીએ ? આજે રક્ષાબંધનની દક્ષિણ આપજો, આજે અનંત સૂત્રને છોડવાના લાડુ જમાડજો, આજે દિવાળીની મીઠાઈ આપવજો ને આજે હોળીનાં રમકડાં લાવજો !' એવી નિત્ય નૂવી નવી માગણીઓ થવા લાગી અને હું દબાયેલી હોવાથી તેની વધુના આડાને બરાચ તેટલો બરવા લાગી ! આ તો ચર્ષખાઈસાહેબની વાત; પણ બહેનને આમ મજે ને બાઈ કાંઈ મેળવ્યા વિનાના રહી જાય તો તેમનો પોણશનમાં મોટા વાંધા આવી જાય. એમ હોવાથી ધીમે ધીમે તેના બાઈ જઠા-સંકરે પણ મારી પાસેથી મારા બધા ભેદનો પ્રકાર કરી દેવાની બીક બતાવીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પૈસા એકાવવાની ચરચાત કરી દીધી. પણ બકરી આપું કર્લાંગર ગળી શકતી નથી, તેમ તેની માગણીઓ મોટી નહોતી. તેને કારણ અને તે પણ કુતવ દેશી બેવડો અઢાવવાની શુંડી ટેવ હોવાથી જ્યારે પણ દારૂ પીવાને પૈસા ન હોય ત્યારે રૂપીઓ આઠ આના આપવથી કે કોઈ વાર તહેવારે બે રૂપીઆનું સારું કપડું લઈ આપવાથી તે સંતુષ્ટ થઈ જતો હતો. ત્રીજો પૈસા એકાવનાર તરંગાળો હતો; એક મહિનામાં જ તે જૂદાં જૂદાં કારણે ખર્ચાવીને મારી પાસેથી પાંચસોની રકમ કઢાવી ગયો. અસ્તુ. વાંચીએ નીચ નરનારીની નીચતાને રફોટ કરી બતાવ્યો.

મેં પૂછ્યું કે:—“નાથી બહેન ! તમારા ધરમાં ને ધરમાં આ ગોઠાળો ચાલતો રહ્યો ને કોઈને કરી ખબર પડી જ ન શકી ? અન્યથા !”

નાથીબાઈએ એ સંકાતું સમાધાન કરતાં જણાવ્યું કે:—“ધરમનો એ ચાલતો ગોઠાળો એવા પ્રકારનો હતો કે, જ્યાં સૂધી એ બાબત વિષે પાનખર્ષ અને તેના બાઈનાં મોઢાં વસાયલાં રહે, ત્યાં સૂધી તો એ ભેદ કોઈના જાણવામાં આવી શકે તેમ હતું જ નહિ. તોપણ એટલું તો ખરું કે, ઘોળે દિવસે હું કલાકોના કલાક સૂધી બારણાં બંધ કરી અંદર રહેતી હતી તેથી આલીમાંનાં બીજાં ભૈરાં સાધારણ ચર્ચા કરવા લાગ્યાં હતાં અને રાંધનારીને કેટલીકવાર આઠ અવળાં નિમિત્ત બતાવી હું બપોર પછી બહાર મોકલતી હોવાથી તે પણ વારંવાર ફરજાં કરતી હતી; પણ ખરું કારણ કોઈની કંઈપનામાં આવી શક્યું નહોતું. હું વખતસર મેતી ગઈ અને ગોઠીવલ્લભને જો ક્યાંક બહાર ચુલાકાત કરી શકાય તો વધારે સારું, એમ મેં જણાવ્યું. તેણે બીજે દિવસે મને સાંઢે ત્રારથી પાંચ વાગ્યાની વચ્ચે લાલબાવાની હવેલી પાસે આવવાનું કહ્યું. હું ફરજી નજા નિમિત્તે ત્યાં ગઈ. તે મારી વાટ જોઈને જ ફર્યો હતો. અમારો મેળાપ થતાં જ તે દિવસે ગાયવાડીમાંના એ પાપમંદિરમાં આપણે ગયાં હતાં, ત્યાં મને તે લઈ ગયો. એ ગોઠીવલ્લભની કૃપાથી જ એ પાપમંદિરની અપવિત્ર ભૂમિના સ્પર્શથી મારાં ચરણોને પવિત્ર થવાનું બાળ્ય માત્ર થઈ શક્યું. મને એ ગ્રહ બતાવવાથી જ તેણે મારી પાસેથી મળતા પોતાના વિલાસ તથા ધનના લાભને સદાને મટિ બોઈ નાખ્યો હતો. રોજ અમવા કોઈવાર એકાંતરે તે મારેલા

વખતે ત્યાં જઈને બેસતો અને હું પણ જતી હતી, અને ત્યાંથી મારા ગયા પછી તે ઉઠતો હતો એટલે તે પ્રેમમંદિરની સ્વામિની સાથે કોઈવાર શાંતિથી વાર્તાલાપ કરવાનો અવસર મને મળી શક્યો નહોતો હું ગોપીવલ્લભમાં એટલી બધી લીન થઈ ગઈ હતી કે, આઠ મહિનાના અવધિમાં તેણે જૂદે જૂદે વખતે કરેલી બધી માગણીઓને કબૂલ રાખી હું તેને લગભગ સાડા ત્રણ હજાર રૂપિયા આપી ચૂકી હતી. સારું થયું કે, લાલબાઈની કૃપાથી એની સાથેના વ્યવહાર એટલેથી જ અટકી ગયા, નહિ તો એ તરખાળો તો મને ખાવી જ બનાવી દેત અને આજે મારી પાસે આવેને રૈયલો પણ હોત કે નહિ, એની શંકા જ છે.” નાથીબાઈએ એ વાક્યોની સમાપ્તિ સાથે એક ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

“લાલબાઈએ તમારા પર શી કૃપા કરી વાર ?” મેં પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“એક દિવસ અચાનક એવો યોગ બની આવ્યો કે, ગોપીવલ્લભ ત્યાં ચાર વાગે આવવાનો હતો અને હું ત્રણ વાગતાંમાં જ ત્યાં જઈ ચઢી. એ વેળાએ ઘરમાં કોઈ પણ ન હોવાથી લાલબાઈ આવીને મારી પાસે બેઠી અને પહેલાં કેટલીક સાધારણ વાતચીત થવા પછી અચાનક મારા મુખમાંથી એવો પ્રશ્ન નીકળી ગયો કે, ‘લાલબાઈને, આ ગોપીવલ્લભને તમે કેટલાક સમયથી ઓળખો છો અને એનાં વચન તથા વર્તન વિષે તમારો શો અભિપ્રાય છે ?’ એના ઉત્તરમાં લાલબાઈએ પોતાનો જે ભયંકર અભિપ્રાય દર્શાવ્યો તે આ પ્રમાણેનો હતો.

“લાલબાઈએ જણ્યું તે આ લાતારીથી અને કેવળ મારા કલ્યાણમાટે જ જણાવતી હોયતી તેવા ભાવને મુખમંડળમાં લાવીને કહ્યું.”

“નાથી બહેન ! જેવી રીતે આપણે ખાધેલા અનાજને પેટમાં જીરવી શકીએ છીએ, તેવી રીતે જો આ વાતને જરૂરવાની અને ગોપીવલ્લભ પાસે ભટ્ટો ફેંડી ન દેવાની તમારામાં શક્તિ હોય, તો ખરેખરી વાત જણાવું ને નહિ તો ઠીક છે, મારો સારો અભિપ્રાય છે કહીને આટલેથી જ થતાવું !”

“ના ના, હું વાતને પેટમાં જ રાખીશ; એ વિષે તમારે ગભરાવું નહિ. જે ખરેખર હોય તે જ જણાવજો,” મેં વિશ્વાસ બંધાવ્યો.

“ઠીક ત્યારે સાંભળો. એ ભાઈ સાહેબ મોઢાના જેટલા મીઠા છે, તેટલા જ બૈદર કપડી, લાગણી વગરના અને જૂઠા છે. આવા હરામખોર માણસના કુદામાં, એક સરળ સ્વભાવની અને સ્નેહિની સ્ત્રી હોવા છતાં, તમે ક્યાંથી અને કેમ કરીને સપડાયાં, એવું જ મને તો આજે મહિનાઓથી આશ્ચર્ય થવા કરે છે. તમે એમ ન ધારશો કે, એ નખખોદિયો માત્ર તમારા પર જ બાંધી બેઠો છે, અને તમારા વિશે એના મનમાં જરા પણ સારી લાગણી છે ! એના અવતાર તો ધરધરના ઢુઢા ખાનાર શ્વાન જેવા જ છે-શ્વાન જ્યાં રૈયલો દેખે ત્યાં જોમ તરત દોડ્યા જાય છે, તેમ આ શ્વાનવૃત્તિનો મનુષ્ય જ્યાં પૈસા અને પોલાણ જુએ છે, ત્યાં ધસારો કરવાને એક ધગે તૈયાર થઈ જાય છે. એણે મુંબઈમાં આવીને તમારા જેવી લોણા બાયડીઓને બેવડું બનાવવાનો અને તેમની પાસેથી પૈસા એકાવવાનો એક જાતનો ધંધો જ આદરી દીધો છે, અને ખૂબી તો એ કે, એ પારધિની જળમાં તમારા જેવી નવી નવી ચીકાસ-

દાર પકાણીમાં નિત્ય સપડાતી જ નય છે, અને એને એની ઇચ્છા પ્રમાણેના લાભ મળતો જ નય છે. એનો પહેલો શિકાર જોખી બિચારી એના મોઢમાં પાયમાલ અને હાલકવાલ થઈને મરી ગઈ ! ત્યારપછી એની પરણેતર પહેતા, જોખાના દીકરાને મૂકી, બાપડાનાં ચાવોં દુશ્વરિનેને બેઠાં હૃદયનો આઘાત અસહ્ય થવાથી અકાળ મરણને વશ થઈ; આજે આઠ મહિનાથી તમારા જેવી સોનાની ચંદ્રી હાથમાં આવી છે, અને જે મહિનાથી એક નવીન નવયૌવનેને એણે પોતાના મોઢપાશમાં સપડાવી છે !” લાલબાઈએ કહ્યું.

“એ વાત તમારા જાણવામાં કેવી રીતે આવી ?” મેં આતુરતાથી પૂછ્યું.

“એ પીટચાનો અડો તો આ એક જને ? તમને અહીં સંતિ બોલાવે છે, ને તે બાઈ સાહેબને બબ્બે ત્રણ ત્રણ દિવસને અંતરે જ્યારે લાગે છે ત્યારે સવારમાં આઠ નવ વાગતાંમાં અથવા કોઈ વાર રાતે સાત આઠ વાગે લાગે છે કે બેથી તમારી સાથે અથડાઅથડી ન થાય અને તે બાઈનો ભેદ તમારા જાણવામાં કે તમારો ભેદ તે બાઈના જાણવામાં ન આવી નય. તેને કહે છે કે, ‘તારા મટિ હું મરી જઈ છું.’ ને તમને કહે છે કે, ‘તારા મટિ હું સતો થઈ છું.’ મુઝે પોતે મમે તેવાં અવળાંસવળાં ઢોલ વગાડે છે, અને વિના કારણ પારખી બાયડીઓના અવતાર બગાડે છે !” લાલબાઈએ પોતાનો હૃદયી વધારે બગાડે જાહેર કરી બતાવ્યા.

“પણ લાલબાઈ ! આવા માણસોની આવી નફટાઈ ઉપર જ તમારો રોટલો બંધાયલો હોવા છતાં તમે એના તરફ આટલો બધો આજુગમે અને તિરસ્કાર શા કારણથી બતાવો છો ? આ તમારું વર્તન તમારા વ્યવસાયથી સર્વથા પ્રતિકૂલ અને પરિણામે તમને આવકમાં અટકાવ કરનારું છે; એ તમે નથી જાણી શકતાં કે શું ?” મેં ઉલટ પાલટ તપાસ જેવો સવાલ રજૂ કર્યો.

“નાથી બહેન ! મારા દુર્ભાગ્યના થોડાં આ પાપી પેટમટિ મને આવે અથમ ધંધો સ્વીકારવો પડ્યો છે, પણ તેથી શું મારું જીવન પણ નષ્ટ થઈ ગયું છે કે ? જરા પણ નહિ. એક જીના હૃદયમાં થતી સારી નહારી સર્વ લાગણીઓ હજી મારા અંતઃકરણમાં જાય છે. મારો કોઈ પુરુષમાં પ્રેમ હોય અને તેને મેં મારું સર્વસ્વ સમર્પી દેવા છતાં તે જો મારી સાથે આવું કપટવર્તન રાખતો હોય, તો મને કેટલું માફ લાગી આવે, એની તમે જ કલ્પના કરી લ્યો. એ જ પ્રમાણે સર્વ જીવોના હૃદયમાં પ્રેમ-વ્યાપારમાં કળાયતો આઘાત થયા વિના રહેતો નથી, અને તેથી હું જી હોવાથી જો જીવનતિને તેમની બુલને સુધારવાનો માર્ગ સૂચવતાં મારા પોતાના લાભને વિચાર ન કરું, તો તે સર્વથા બનવાબ્બે જ છે. અકુસીનતા અને સંકુચિતતામાં પણ અલ્પાંપિ એટલી કુસીનતા અને હિંદારતા અધશિષ્ટ રહેલી છે, એમ જ તમારે માની લેવું. તમારી વાત મેં તે બાઈને પણ જાણાવી છે. તે કાલ સવારમાં આવવાની છે, અને આડકતરી રીતે મારે તમારા વિરો તેની આગળ વાત કરવાની છે. જો તમે પણ કાલે સવારમાં સાત-સાડાસાત વાગતાંમાં પધારવાનો પરિશ્રમ લ્યો, તો તમને હુપાં બેસાડીને આ નાટક નજરેનજર બતાવું એટલે પછી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાટે ચંકાનું સ્થાન જ ન રહે, કેમ ખરું કે નહિ ?” લાલબાઈએ એક અબજાના અંતઃકરણની ખરી લાગણીથી આ વાક્યો ઉચ્ચાર્યા.

“વારુ ત્યારે આવતી કાલે સવારમાં જ ગમે તે જોખમ વેડીને, ધરમાં ગમે તે બહાનું બતાવી, હું અહીં આવી પહોંચીશ. હં, પણ જે મરી ગયેલી ગોપી વિશે તમે કહ્યું તે કાણુ હતી, અને તે આના હાથે પાયમાલ થઈને કેવી રીતે મરી ગઈ તે તો જણાવો.” એ આવવાનું કહીને એક નવો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“એના ઉત્તરમાં તેણે ગોપીનો જતાંત કહી સંભળાવ્યો કે જે હું તમને સંક્ષિપ્તમાં કહી ગયેલી હોવાથી બીજી વાર કહેવાની અત્યંત નથી. આની રીતે વાતોમાં વ્યવસ્થા વહી ગયો ને લગભગ પાંચ વાગ્યા, અને આને તેનાં દુઃખરિતોનું શ્રવણ કરવાથી મારું મન પણ દૂરી ગયેલું હોવાથી લાલબાઈ! “લ્યો, લાલબાઈ! ત્યારે હું હવે રજા લઈશ; એ આવે તો કહેજો કે એ ત્રણ દિવસ આવી શકશે નહિ; કારણ કે, કાંઈ સગાંવહવાને ત્યાં શુભ પ્રસંગ ચાલતો હોવાથી કદાચિત્ ત્યાં રોકાઈ પડશે.” એમ કહેવાનું કહી હું મારે ઘર ચાલી ગઈ.

“બીજે દિવસે સવારમાં ગાયવાડીમાં મારી માને ઘેર આવવાનું અમલનું કારણ બતાવી હું લાલબાઈને ત્યાં આવી લાગી, અને લાલબાઈએ મને ઉપરના એક ઓરડામાં બેઠુંસ ઓઢાડીને પહેગપર સૂવાડી દીધી. જે ઓરડામાં પહેગપર હું સૂઈ ગયોનો દૈન કરી જગતી પડી હતી, તેની બાબુના ઓરડામાં લગભગ મારા આવ્યા પછી પોણા કલાકે એક પ્રમદાની પધરામણી થઈ હોય એમ તે ઓરડામાંના સળવળાટથી મારા નાજવામાં આવ્યું. બન્ને ઓરડાની વચ્ચે દેવદારનાં પાટિયાંની પાતળી બીંત જ હોવાથી એક ઓરડામાંના જશ જેટલો સળવળાટ પણ બીજા ઓરડામાં સંભળાય, એ સ્વાભાવિક હતું. તે બાઈના આવ્યા પછી દશપંદર મિનિટમાં એ પીવલ્લભ નાયક પધાર્યા અને હસતા હસતા પોતાની પ્રિયતમા સાથે વાર્તાલાપમાં નિમગ્ન થયા. તેમની વાતચીત તો બરાબર સંભળાતી હતી, પણ તેઓ કેવી સ્થિતિમાં બેઠાં હશે તે માત્ર મારાથી જોઈ શકાયું નહોતું.

“કુમ બહા! કાંઈ આવતાં વાર થઈ? મને આવ્યાને તો અડધો કલાક થઈ ગયો. પેલી નાથીને લઈને કાંઈ બીજા વિશ્રામસ્થાનમાં તો નહોતા પધાર્યાને?” પોતાના હૃદયમાં જગેલા અસુચાશ્રિને ન શમાવી શકવાથી આવતાંની સાથે જ તે બાઈ સાહેબે ગોપીવલ્લભને પરીક્ષાની કરોડીપર કસવાને આરંભ કરી દીધો.

જે કે ગોપીવલ્લભના મુખમંડળમાં થતાં પરિવર્તનને હું જોઈ શકતી નહોતી, તોપણ તેના ઉત્તરમાંની શીતલતા અને શિથિલતાથી અતુમાન કરી શકાયું હતું કે, તેના મુખમંડળમાં કુણુતાની જાનો અવરય આવિર્ભાવ થયેલો હોવા જોઈએ. તેણે લથડતી જીભથી કહ્યું:—“અંબા! એ શખિનીની વાત તને વળી કાણુ કહી? સવારના પહોરમાં એ ચુડેલનું નામ કયાંથી જાણ્યું? કાણુ જાણે આજે ખાવાય મળશે કે નહિ! આપણે એ રંડાને કયાંય લઈ ગયા નથી અને લઈ જવાના પણ નથી. આજે આઠ મહિનાથી એ કર્કશા મારી પાછળ પડી છે, રાજ અહીં ફેરા ખાય છે ને આ ધરવાળી જોડે સંદેશા કહેવડાવે છે; પણ આપણું મન એનાપર છે નહિ, એટલે આપણે તેના એ સંદેશાને ધ્યાનમાં લેતા નથી; એટલું જ નહિ, પણ જો કાંઈ વાર લેતા થઈ જાય છે, તોય તેનાપર ચૂકવા પણ નથી

એ તો તારામાં કોણ બાણ કેમ જીવ પરીવાહ ગયો, ને હું તારી ઉચ્છાને સહન આધીન થયો; નહિ તો આ બાયડો ગમે તેવી ચાલાક ચપળા કે સ્વર્ગની અપ્સરાના જળમાંથી પણ આબાહ છટકી જાય તેવો ચાલાક છો! મારો પ્રેમ તને મળ્યો એમટિ તારે તો પોતાને મહા બાવ્યશાહિની જ માનવી જોઈએ! ખરેખર તારું લાવણ્ય પણ તેણું જ અલૌકિક જ છે—ક્યાં ડાકિની નાથી અને ક્યાં સુરસુંદરી અંબા!”

“એવા બહેન! જેના મોહમાં પડી મેં મારા પાતિવ્રત્યનો નાશ કર્યો હતો; એટલું જ નહિ, પણ જેની માગણીનો કંઠાપિ અનાદર ન કરી જેને હું હનરિ રૂપીઆ ખડવાથી ચૂકી હતી અને હજી ખવડાવવાને તૈયાર હતી, તેના મુખમાંથી અન્ય સ્ત્રી આગળ મારા વિશે આવી અલૌકિક પ્રશંસા (?)ના ઉદ્ગારો નીકળતા સાંભળી મારા હૃદયમાં કેવો અને કેટલો બળકર આઘાત થયો હશે, એની તમે પણ સ્ત્રી હોવાથી સારી રીતે કલ્પના કરી શકો એમ છે, એટલે એના વિશેષ વિસ્તારની અગત્ય નથી. પણ જેવો એ નિમકહરામ ગોપીવલ્લભ ચાલાક હતો તેવી જ તે અંબા પણ ચાલાક હોવાથી તેણે મોઢાપર રોકડું જ ચૂકવી આપ્યું:—“એ તો મારા મોઢે એમ જ બોલાય કે, ‘ક્યાં ડાકિની નાથી અને ક્યાં સુરસુંદરી અંબા!’ અને નાથીના મોઢે એમાં એટલો સુધારો થાય કે, ‘ક્યાં ડાકિની અંબા ને ક્યાં દેવાંજના નાથી બા સાહેબા!’ કેમ ખરું કે નહિ?”

“અને જો એક સમયે એક જ સ્થળમાં નાથી તથા અંબા બન્ને એવકે બનેલી અબળાઓ હાજર હોય, તો પછી એ ઉપમાલંકારમાં સુધારો વધારો કરવાનો છે ખરો કે કોઈ ઉપાય? ડાકિની કોણ અને દેવાંજનાની પક્ષી કેને અપાય? મેં પહેલમાંથી સિંહી સમાન જલમ મારી તે આરડામાંથી નીકળી, જે આરડામાં તેઓ હતાં તે આરડામાં અડકાડેલાં બારણાને લાત મારી ધડાકા દેતાં કે ઉધાડીને એ ઉપાલંબરૂપ વાક્યો કેપદચૂક સ્વરથી ઉચ્ચાર્યાં. મને જોતાં જ ગોપીવલ્લભનું મોઢું તાવડીના તળિયા જેવું કાળું મેષ થઈ ગયું, અને પોતાના સર્વ કપટનો આમ ધારેલી રીતે સ્ફોટ થઈ જવાથી તેની રાયચુર મેલ જેવી ચાલતી જીભને એવું તો સજ્જડ તાળું વસાઈ ગયું કે એક પણ રાખ તેના મુખમાંથી બહાર નીકળી શક્યો નહિ. ધણીક વાર સૂધી જ્યારે તે કાંઈ પણ ન બોલ્યા સારે લાચારીએ મેં આ શબ્દો તેને સંબળાવ્યા:—

“કૃતમ ગોપીવલ્લભ! જો તું કામદેવ છે અને હું ડાકિની છું, તો આબળથી આ ડાકિનીના નામનો ઉચ્ચાર પણ કરીશ નહિ, અને જેને તું તું દેવાંજના કે સુરસુંદરી માનતો હોય, તેના પ્રેમપરિરંભણમાં જ બદ્ધ રહેજે! આબળથી તું મારો બંધુ છે, પિતા સમાન છે! બસ છેલ્લા પ્રણામ!”

“આટલું બોલીને હું જવાને તૈયાર થઈ, પણ એટલામાં અંબાએ મને અટકાવી અને ત્યાર પછી ગોપીવલ્લભને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“હવે તારી કપટશીલતામદિ વધારે પૂરાવાની જરૂર છે ખરી કે? નાથી બહેન પ્રમાણે આબળથી તું મારો પણ બાઈ છે, હવે આપણી બે જ સગાઈ છે! બસ છેલ્લા સલામ!”

૩૨૦ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

અમે બન્ને ત્યાંથી એકદમ ચાલી ગઈ અને ગોપીવલ્લભ પોતાના કપટના યોગે પ્રાપ્ત થયેલી દુર્દશામાં નિરાંકુની પેઠે સ્વર્ગ કે પૃથ્વી ક્યાંયનો ન રહી ત્યાં જ પડી રહ્યો. લાલબાઈએ તેના કપટનો પ્રકાર કરવાથી આજે એક વસ્ત્રના પંખમાંથી બે દીન હરિગીઓનો એક સાથે છૂટકો થઈ ગયો. પૂછળથી લાલબાઈના મોઢેથી મારા જાણવામાં આવ્યા પ્રમાણે એ અખા*** નામક વૈશ્ય જાતિના કુશીન સુશિક્ષિત, પણ સુધરેલાં માતાપિતાની પુત્રી હતી અને અઘાપિ કુમારિકા જ હતી. તે કોલેજમાં જાણતી હતી ત્યારથી જ અત્યંત સ્વતંત્રતાના પરિણામે કુમારો ચઢી ગઈ હતી, અને ત્યાર પછી પરીક્ષામાં પસાર થઈ હૃદય પદ અને ચંદ્રકો મેળવી સુશિક્ષિત સત્તારી તરીકે પ્રખ્યાત થવા છતાં પોતાની એ વ્યસનાધીનતાના બંધનથી મુક્ત થઈ શકી નહોતી. ગોપીવલ્લભ સાથે તેનો કેમ અને કેવી રીતે સંયોગ થઈ ગયો, એ વાત તેણે કે ગોપીવલ્લભે લાલબાઈને જણાવેલી ન હોવાથી હું પણ તેથી અજ્ઞાત જ રહી. ત્યાર પછી અંખા પણ મને મળી નથી કે તેના મુખથી કાંઈ વધારે નાણી શકાય અને તે વાત જાણવાથી કરા વિશેષ લાભનો સંભવ પણ નથી.

“ત્યાર પછી કોઈ વાર અમસ્તી આવતાં જતાં હું લાલબાઈ પાસે જતી હતી અને આમ તેમની ચાર વાતો કરી કુશળ સમાચાર પૂછી ચાલી આવતી હતી. લગભગ એક મહિના પછી લાલબાઈએ એક સારા ખાનદાનના ભરણુ ગૃહસ્થ સાથે મારી ઓળખ કરાવી. તે કેવળ પ્રેમનો જ ભક્ષતા હતો, ધનની તેને લેરા માત્ર પણ લોહપતા નહોતી. માત્ર કેટલીક વાર લાલબાઈને મારે તેની મેહનતનો બદલો આપવો પડતો હતો. તે દિવસે મારી વાટ જોઈને ચાલ્યા ગયાનું જોના વિષે લાલબાઈએ જણાવ્યું હતું, તે ગૃહસ્થ એ જ.....

“ત્યારે આ મલિકાન્ત કોણ?” એ વચ્ચે જ મારી આતુરતાને શમ્ભાની ન શકવાથી પૂછ્યું.

“અંખા બહેન, જરા શાંતિથી સાંભળો, એ કથા પણ અનુક્રમે આવવાની જ.” એમ કહીને નાથીબાઈએ પોતાના પુરાણને આગળ લેખાવ્યું:—“ગોપીવલ્લભે શર્મને ઝીંધે ખાનબાઈને ઘેર આવવાનું બંધ કરી દીધું હતું, અને મારી સાથેના સંબંધ કૂટી જવાની વાત પણ તેને કે તેના બાઈને જણાવી નહોતી. લગભગ બે મહિના પછી તે નાટકમાંથી બે ત્રણ મહિનાની રજા લઈને આગલી ખાયડી મરી ગયેલી હોવાથી બીજા ખાયડી કરવામટિ પોતાના દેશમાં ગયો હતો, એમ જટારાંકરના કહેવાથી મારા જાણવામાં આવ્યું. એ પીડા તો પતી, પણ આ બાઈ બહેનની તો પીડા જેવી ને તેવી જ ચાલુ હતી. લગભગ છ માસ વીસ્યા પછી દારૂડીઓ જટારાંકર હોંકરોના કહેવા પ્રમાણે લિવરના રોગથી પછડાયો, અને તેથી તેને તેની બહેને હવાપાણીની બદલીમટે કાઢિયાવાડમાં પોતાને ગામ મોકલી દીધો. ત્યાંથી દોઢેક મહિનામાં અચાનક તેના મરણનો તાર આવ્યો, અને તેથી તેની હતરકિયા આદિ કરવાને ખાનબાઈ ચારડી ખાલી કરી પોતાના દીકરાને સાથે લઈને દેશમાં જવાને હપડી ગઈ, અને તેના હપડી જવા સાથે મને વળગેલી તેના સંપર્કની પીડાનો પણ અંત થઈ ગયો.

“એ પછી મારા વૃદ્ધ પતિ વૃદ્ધાવસ્થાના યોગે લાગૂ પડતા સાધારણ નિર્જ-
ળતાના રોગથી પીડાવા લાગ્યા, અને ધીમે ધીમે તેમના શરીરમાં સંગ્રહિત્વિએ
એવો તો સમજડ મવેશ કર્યો કે, અનેક ઉપચારો ચાલુ છતાં ડૉક્ટરોનો અને
વૈદ્યોનો એવો જ અભિપ્રાય થયો કે, હવે એમના જીવનની આશા રાખવી વ્યર્થ
છે. પોતાના ગોલોકવાસનો સમય દૂર નથી, એ વાતને મારા પતિ પોતે પણ
જાણી ગયા હતા; એટલે તેમણે સૉલિસિટરને ગોલાની ન્યાનના ખીન્ન ચાર પ્રતિ-
ષ્ઠિત ગૃહસ્થોને હાજર રાખી દાખીના, રોકડ અને શેરો, બૉન્ડ વગેરે મળી લગભગ
રૂપિયા પચાવન હજારની મિલકત, પાછળથી કોઈ જાતનો કોઈ વાંધો ઉઠાવે અને મને
અડચણ ન આવે, એટલામાટે વિલ કરી મારા નામપર અઢાની દીધી અને તે મિલ-
કતની સ્વામિની તરીકેના સર્વ અધિકારો મને આપી દહને પોતે તેનાપર સહી
કરી કાયદા પ્રમાણે એક બે દિવસમાં વસીયતનામું રજીસ્ટર્ડ પણ કરાવી દીધું.
તેની નકલ પોતા પાસે રાખી વિલની અસલ કોપી સૉલિસિટરે મને સોંપી દીધી,
અને મને ભવિષ્યની કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા રહી નહિ. લગભગ દશેક મહિના
સૂધી માંદા રહી રાધ્યાનું સેવન કરીને મારા વૃદ્ધ પતિ પરલોકવાસી થયા. ધરમાં
બીજું કોઈ માણસ ન હોવાથી મેં મારા બંધુઓ આદિને ધરમાં બોલાવ્યા, અને
આખરુ પ્રમાણે પતિના મરણ પાછળ ચાર પાંચ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો.
મને વૈધવ્ય માત્ર થયાને હજી તો મહિના દોઢ મહિના માંડમાંડ થયો હશે એટ-
લામાં મારા ધણીનો કોઈ પિતરાઈ-કે જેને કોઈ દિવસ મેં જોયા પણ નહોતો અને
જેનું નામ પણ કોઈ વાર સાંભળ્યું નહોતું તેવો પિતરાઈ-મારા પતિને પોતાના
કાકા તરીકે ઓળખાતો, અને એ મિલકત વડિલોપાર્જિત હોવાથી કોઈ પણ એક
વ્યક્તિને તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આપી જવાનો મરનારને કરો. પણ અધિકાર
નહોતો-મને એમાંથી કાયદા પ્રમાણેના ભાગ મળવો જ જોઈએ, એવો વાંધો ઉઠા-
વવામાટે ઝૂંટી નીકળ્યો, અને તેણે તેવા આચારની એક નોટિસ મારાપર મોકલાવી.
હું ખૂણામાં હતો એટલે મારાથી બહાર નીકળાય તેમ ન હોવાથી જે સૉલિસિટર
પાસે મારા પતિએ વિલ લખાવ્યું હતું, તે જ સૉલિસિટરને મારી પાસે આવવા-
માટેનો મેં સંદેશો કહાવ્યો. આ વેળાએ સૉલિસિટરે પોતે આવવાને બદલે પોતાના
મેનેજંગ ક્લાર્ક મહિલાન્ટને મારી પાસે મોકલી દીધો. અને તેણે નોટિસ વાંચી
સર્વ ચોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાનું અને નિશ્ચિત રહેવાનું મને દૃઢ આશ્વાસન આપ્યું.
આ વિષયમાં સામા પક્ષવાળાના સૉલિસિટર અને મારા સૉલિસિટર વચ્ચે પર-
સ્પર પત્રવ્યવહાર ચાલવા લાગ્યો.

• “એક મહિના સામસામી નોટિસો અને તેમના જવાબ વગેરેનો વ્યવસાય
આલ્યા પછી પ્રતિપક્ષીએ કોર્ટમાં પોતાનો દાવો દાખલ કરી દીધો અને કેસ ચાલવા
લાગ્યો. કેસ દશેક મહિના લાંબાયો અને છેવટે મારા પતિની સર્વ મિલકત પોતાની
મેળવેલી હોવાથી તે કોર્ટને પણ આપી જવાનો તેને સંપૂર્ણ અધિકાર હતો અને વાદીને
વાદ અસલ્ય હતો, એમ સિદ્ધ થવાથી ન્યાય મારા પક્ષમાં જ આવ્યો. ન્યાય તે
મળ્યો, પણ મોંઘો મળ્યો. એ કેસ લડવામાં મારી તીન્નરીમાંથી રૂપિયા પાંચ

૨૨૨ ચુડેલનો વસીા અથવા એક નટીની આત્મકથા

હબર પાંખો કરીને ઉડી ગયા. એ કેસ ચાલતો હતો તે સમયે વારંવાર પૂરાવા વિષે મને પૂછવામાટે, પૈસા લેવામાટે, અસુક દસ્તાવેજ ઉપર મારી સહી લેવામાટે, કે એવા જ અન્ય કાર્યના નિમિત્તથી મહિનાનું મારી પાસે આવતું થયા કરતું હતું. ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, સ્ત્રીને કદાપિ પુરુષ સાથે એકાંત કરવા દેવા નહિ, અને કરે તો અગ્નિ અને ધૂતના સમાગમનું પરિણામ પ્રાપ્ત થાય; એનું જે આવતું નેહ્યું તે પરિણામ આવી ગયું. મારા ખૂણામાં બેસવાના સમયનો અને કોર્ટમાંના કેસનો લગભગ એક કાળે જ અંત આવતાં હું મારી જગ્યા ખાલી કરીને મારાં પિયરિયાંમાં જઈ રહી. મારો આગલો લેફ એના જણવામાં ન આવે, એટલામાટે લાલબાઈનું ઘર મેં એને ખતાવ્યું જ નથી. જ્યારે કોર્ટમાં લાંબી રજા પડે છે, ત્યારે અમે નાંસિકમાં આવીએ છીએ. અહીંની આ ધર્મશાળાનો રક્ષક અમારી બધી વાત જાણે છે, અને એ વાતને છુપી રાખવામાટેનો તેને સારો બદલો મળે છે. અત્યાર સુધીનું મારું જીવન એવી રીતે વીત્યું છે, અને ભવિષ્યમાં શું થવાનું છે તે જેમ જાતમાં કંઈ પણ જાણતું નથી, તેમ હું પણ જાણતી નથી.” નાથીબાઈએ આત્મપુરાણની સમાપ્તિ કરીને કહ્યું.

“પણ નાથી બહેન! ગોપીવલ્લભ પ્રમાણે આ મહિનાંત ભાઈ પણ તમારી પાસેથી પૈસા કઢાવે છે ખરા કે? એમના પ્રેમ તમારામાંનો છે કે કેવળ હિંમતી-માંનો જ છે?” મેં પાછો એક ઉડો સવાલ રજૂ કર્યો.

“શંકા બહેન! ગોપીવલ્લભ તો મોટે ખોટી ખુરામત કરી પાછળ નિહા કરનારો અને છેવટે જાતની ભાત પારી પૈસા એકાવનારો લાલચૂ અને નીચ પુરુષ હતો. તેવી નીચતાનો આ મહિનાંતમાં અંશ માત્ર પણ નથી. મને પણ પ્રથમ એમ જ લાગ્યું હતું કે, એ સોલિસિટરનો મેનેજિંગ ક્લાર્ક છે એટલે પૈસા કઢાવવામાં પૂરો આઘાત, લાગણી વગરનો અને સ્વાર્થ સાધુ જ હશે; પણ એના વિષેની મારી એ ધારણા ખોટી નીવડી છે. જેમ એ મારી પાસેથી પૈસા કઢાવતો નથી તેમ પોતાના ખીસાને પણ વધારે આંચ આવવા દેતો નથી! નાસિક આવવા જવાનું પોતાનું ભાડું તે પોતે પોતાના ખીસામાંથી કાઢે છે, પણ બીજો બધો ખર્ચ મારા ખીસામાંથી જ અપાય છે.” નાથીએ ખુલાસો કર્યો.

એ નાથીપુરાણમાંથી મેં જે નિષ્કર્ષ અથવા સાર કાઢ્યો તે એ જ કે, રક્ષ ચિત્તની તરફ પાતી બાજ્યે જ પાતિવ્રતનું પાલન કરી શકે છે; નીચ જનનેા ચડોશ તેના સંપર્કમાં આવનાર કુલીન મનુષ્યને પણ અસુક અંશે નીચ માર્ગમાં ફેરી જાય છે; નીચ જનના દબાણમાં આવતાં ધન અને પ્રતિષ્ઠા ઉભયની હાનિનો ભય મૂર્તિમાન થઈ દિવસ અને રાત દહયને ધડકાવ્યા કરે છે; શુભદના માળાઓની આંતરિક રચના કેટલેક સ્થળે વ્યભિચારને ઉત્તેજન આપનારી અને અયંકર પરિણામને નિપજવનારી હોય છે; જે તરફ અને સ્વપવતી વિધવા ધના-દય પણ હોય તો તે ધન તેના મનને ચળાવનારું અને તેને વ્યભિચારના નિશ્ચ તથા અધોગતિદાયક માર્ગમાં ફેરી જનારું સાધન થઈ પડે છે; સમાન વયના અને સુંદર પુરુષના નિત્યના ગમે તે કારણથી થતા એકાંત સમાગમ અને વાર્તા-

લાપથી વિવેકશૂન્ય વનિતાનું હૃદય અવશ્ય વિકારવશ થાય છે. ને તે અવધા પંચે ચઢી જાય છે; એટલામાટે તરુણ પુત્ર સાથે માતાએ પણ એકાંતમાં નિવાસ કે વાર્તાલાપ ન કરવે, એવો જે આપણામાં નીતિનિયમ કરેલો છે, તેમાં ગઢન રહ-
સ્ય સમાયજી છે અને તે એક ત્રિકાલાખાધિત સભ્ય છે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશયનું સ્થાન નથી. એના વિરોધ વિચાર અને મનનનું કાર્ય હું વાંચકોને જ સોંપું છું.

* * * *

શુક્રવારે અપોરે બે અને આગણત્રીસની પેસેન્જર ટ્રેનમાં સેકન્ડ ક્લાસ પેસેન્જર તરીકે અમે અમારા રામા સાથે મુંબઈ જવાને ઉપજ્યાં. ટ્રેન નાસિક રોડ સ્ટેશન પર આવતાં વીસ મિનિટ લેટ હતી; અને ત્યાર પછી ધણેક સ્ટેશને ઠાઠમ ટબલમાં આપેલા કરતાં વધારે વખત વીતાડવાથી અને કેટલીકવાર તો જંગલ અને પહાડોની વચ્ચે એકાએક અટકી કેણુ જણે શા કારણે કાળનો ક્ષેપ કરવાથી તે વધારે ને વધારે મોડી થતી ગઈ. વળી નાસિક તરફની જી. આઈ. પી. રેલ્વે લાઇન પર ખૂબી તો એ છે કે, સ્ટેશનો પર સારી ચાડે કે ખાવાની વસ્તુઓ ભાળ્યે જ મળી શકે છે. જેમને થી પાઉ'ની બનાવેલી ચાહે તેમ જ પાઉ' માખણુ લેવામાં વાંધા ન હોય, તેવા લોકોને ઇંગતપૂરી, કસારા, અને કલ્યાણુ એ ત્રણ સ્ટેશનો પર એ ચીજો મળી શકે છે, અધરહુડવાળાઓ કહામિત્તુ એ અલભ્ય લાભના લોકતા થઈ શકે; પણ બીજાઓને તો જો સાથે તેવાં કાંઈ સાધન ન લીધાં હોય, તો ભૂખે મરવાનો વારો જ આવી લાગે. ઇંગતપૂરી અને કલ્યાણુમાં હિંદુની બનાવેલી જે ચાહે મળે છે, તેમાં સફેદ ગરમ પાણી વજર બીજી કાંઈ પણ હોઈ નથી, અને જે મીઠાઈ મળે છે તે વાસ્તી લોટ, હલકામાં હલકી ખાંડ, અને ખાસ-સીના ભેલનું માત્ર મિશ્રણ જ. અમે તો નાસ્તામાટે નાસિકમાંથી કેટલીક ચીજો લઈ લીધી હતી એટલે તે માટેનો તો વાંધો ન આવ્યો પણ ચાહેનો મોટો વાંધો આવી ગયો. મને તો કહામિત્તુ ક્રિશ્ચિયન ટી ચાલત, પણ નાથીબાઇનું મન દુઃખાય, એટલામાટે હું મારા મનનો સંયમ કરી ગઈ અને ચાહે વિના જ મુંબઈ પહોંચતાં સુધી ચલાવી લીધું. જી. આઈ. પી. ની એ ખડિયાખડખડ અને ફેરો ગાડા કે મુંબઈના ખટારા જેવી ટ્રેન વિક્ટોરિયા ટર્મીનસ-બેરીબંદરના સ્ટેશને ૨૦-૩૫ એટલે કે, રાતે આઠ અને પાંત્રીસ મિનિટ પહોંચવી જોઈએ તેને બદલે ૨૧-૪૫ એટલે કે પોણા દશ વાગે માંડ માંડ મરી મરીને પહોંચી અને તેથી અમને ઘેર પહોંચતાં સહાદય અને જમીને સૂવાની તૈયારી કરતાં ખાર વાળ્યા.

* * * *

• રાત્રિવારે સવારમાં નવ વાગે પાછી હું મારી નાટકની નોકરી પર હાજર થઈ ગઈ. રીહર્સલમાં મને શેઠજીએ કરોા પણ કપકો આપેા નહિ; માત્ર એટલું જ કહ્યું:—“હવે તો તમારી તળીયત સારી હશે જ !”

પ્રકરણ ૩૯ મું

કેટલીક અકીર્ણ ઘટનાઓ

સુબઈમાં આવીને નોકરીપર ચઢી ગયા પછી બીજી કે ત્રીજે દિવસે મારા જાણ-વામાં આવ્યું કે, હવે કંપનીનું ટટ્ બરાબર ચાલતું ન હોવાથી એટલે કે, આવકમાં ઘણું જ ઘટાડો થઈ ગયેલો હોવાથી અમારા શેઠજી સુબઈ ખાલી કરીને કોઈ બીજાં ગામ ઉપડી જવાનો વિચાર કર્યો કરતા હતા; પણ હજી ક્યાં જવું એના નિશ્ચયપર આવ્યા નહોતા. એક વાર ઉપડવાનો વિચાર થયો એટલે પછી બે દિવસ વહેલો કે ચાર દિવસ મોડો નિશ્ચય તો થઈ જ નય છે અથવા કરવો જ પડે છે, એ સિદ્ધ નિયમ હોવાથી હવે કંપની સુબઈ છોડવાની અને આપણે નોકરીને છોડવાનાં, એવા વિચારો મારા મનમાં આવવા લાગ્યા. હું મારે મારો હવે પછીનો કાળ કયા વ્યવસાયમાં વીતાડવો એ વિશેનું ચિંતન કરવા લાગી; કારણ કે, અત્યાર સુધીનો સમય આવી રીતે વ્યવસાયમાં અને ખેતાની સ્વતંત્ર કમાણી કરવામાં વીતાડેલો હોવાથી હવે પછી મારાથી કેવળ ચૂલો ડુકાને બેસી રહેનારી ક્ષાના દેડકા જેવી સ્ત્રીઓ પ્રમાણે બૂણે બેસીને તો વખત વીતારી શકાય તેમ હતું જ નહિ. મેં પણ મારી માતા અને સાસુ પ્રમાણે ઘાંધો સ્વીકારવાની ધારણા કરી, પણ એ ધંધો માણથી કરી શકાશે અને જૂઠા જૂઠા સ્વભાવની સ્ત્રીઓને સંતોષ આપી શકાશે કે કેમ એ એક મહા ગણીર પ્રશ્ન હતો.

પાંચ છ દિવસ પછી અમારા શેઠ એક દિવસે બપોર પછી ત્રણ વાગે કંપનીના મોટા પગારના અને કાંઈક સારા મનાતા ઍક્ટરો, પેન્ટરો તથા મીઝા વગેરેને સુબઈથી ઉપડીને ક્યાં જવું એ વિશેનો વિચાર અલાવજામટિ નાટકશાળામાં બિલાવ્યા. એ મીઝાગમાં પધારવાનું મને પણ આમંત્રણ હતું એટલે મારે જો કે કંપની સાથે જવાનું નહોતું, છતાં સભામાં શી ચર્ચા ચાલે છે તે જોવા સાંભળવામાટે જ હું સભામાં મારી હાજરી આપવા આવી. આવી રીતે એક ગામથી બીજે ગામ જવા ઉપડ્યા અગાઉ નાટકના માલિકો તરફથી ઘણીકવાર મીઝાંગો કરવામાં આવે છે. એટલે આ કાંઈ નવીન પ્રકાર નહોતો. પણ અચાનક એક એવો બનાવ બન્યો કે, મીઝાંગનું કામ, બધા બેલાવેલા મનુષ્યોના આવી જવા પછી, ચાલવાની તૈયારીમાં હતું એટલામાં એક મદ્રાસી ગૃહસ્થનું લાં આવતું થયું અને એ કામ એટલેથી જ અટકી ગયું.

એ મદ્રાસી ગૃહસ્થના આવતાં જ ઘણાકો તેમને એકાંતમાં શેઠ સાથે બારીલાપ કરવાનો પ્રસંગ આપવાના હેતુથી હઠી ગયા, પણ મને શેઠજીએ બેઠવાનું કહાથી હું ત્યાં જ બેસી રહી. તે મદ્રાસી ગૃહસ્થનો ચાહેપાન આદિથી સહાર કર્યો પછી શેઠ અને તેના સંબાધણનો આરંભ થયો. સાધારણતઃ જો કે મદ્રાસીઓ હિંદી બાષા બોલી શક્તા નથી, પણ આ ગૃહસ્થ એક અપવાદ તરીકે હિંદી બાષા બોલી અને સમજી શક્તો હોવાથી શેઠ અને તેની વચ્ચેનું એ સંબાધણ હિંદીમાં જ ચાલ્યું. તેનો સારાંશ એ જ કે, એ ગૃહસ્થ મદ્રાસનો એક

નજીવિતા વ્યાપારી અને મહુ જ પૈસાદાર ગૃહસ્થ હતો. મદ્રાસમાં આવેલી એક નાટક મંડળીના તુંદ મિલનજી માલિકે એકવાર કોણુ નાણે શા કારણથી એ ગૃહસ્થનું અથમાન કરવાથી અને તે નાટક મંડળી મદ્રાસમાં હજી આઠ દશ મહિના રહેવાની હોવાથી ત્યાં બીજી નાટક મંડળીને બોલાવી આઠકતરી રીતે તેની કમાણીમાં વિદ્ય દાવી પોતાનો વૈરનો બદલો વાળવાના ઇરાદાથી જ તે મુબઇ આવ્યો હતો. તેણે કહ્યું:—“જે તમે તમારી કંપનીને લઇને મદ્રાસ આવો, તો ત્યાંની નાટકશાળાનું ભાડું, અહીંથી જવાનું અને પાછાં અહીં આવવાનું રેલભાડું, કંપનીનો માસિક અધો ખર્ચ અને તે ઉપરાંત મહિને ત્રણ હજાર રૂપીઆ નફાનજ આપી છ મહિનાના તમારી કંપનીનો કૉન્ટ્રાક્ટ રાખવાને હું તૈયાર છું.” છેવટે નફાની રકમ સાડા ત્રણ હજાર આપવાનું કહ્યું અને કાગે સોદા થઇ ગયો. બીજે દિવસે બાના તરીકે સાડાત્રણ હજાર તે ગૃહસ્થ આપવાનો હતો અને એગ્રીમેન્ટ થવાનું હતું; તેમ જ બધી બાબત નક્કી થતાં એક મહિના પછી મદ્રાસ જવામાં ઉપડવાનું હતું. તે દિવસે રાતે નાટક ન હોવાથી ફરી પાછા શેઠે બધાને બોલાવ્યા અને આ સાદા વિશેની વાત કહી સંબળાવીને સર્વનો અભિપ્રાય માગ્યો. ખર્ચ ઉપરાંત છ મહિનાના ચોખ્ખા નફા તરીકે કોઇ પણ ભતના ભોખમ વગર રૂબિયા એકવીસ હજાર મળે છે તે કોઇ રીતે ખોટા નથી, મઠિ એ સાફ નક્કી કરી જ નાખવું, એવો સર્વનો અભિપ્રાય આવ્યો અને તે પ્રમાણે બીજે દિવસે તે મદ્રાસી ગૃહસ્થ સાથે અમારા શેઠજીએ બાનાની રકમ લઇને એગ્રીમેન્ટ કરી સાફ નક્કી કરી નાખ્યું. કંપનીમાં મદ્રાસનો પ્રવાસ નિશ્ચિત થઇ ચૂક્યો.

હજી તો કંપનીના ઉપડવાને એક મહિનો કે તેથી પણ કાંઇક વધારે અવકાશ હતો, છતાં એ સાફ નક્કી થયાના બીજા દિવસથી જ અમારી કંપનીના હૅન્ડલિંગમાં ‘છેલ્લું અઠવાડિયું-છેલ્લા બેલો; ફક્ત આ અઠવાડિયાના પોતાના બેલો બજવી આવતા અઠવાડિયામાં કંપની મદ્રાસની મુસાફરીએ ઉપડી જશે!’ એ પ્રમાણેનું મેટર છપાઇને પ્રકટ થવા માંડ્યું. કંપની ન્યારે આવી રીતે ઉપડી જવાની હોય છે, ત્યારે એક બે મહિના પહેલાંથી આવાં છમકલાં થવા મઠિ છે અથવા તો ખાસ કરીને કરવામાં આવે છે, એમ કહીએ તો પણ આવે. એક અઠવાડિયામાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની વિગત આવે; બીજા અઠવાડિયામાં ‘કેટલાક સદ્ગૃહસ્થોની ખાસ ફરમાસથી મુબઇમાં એક અઠવાડિયું વધારે-નાટકના રૌદ્રીનોમઠિ એક સોનેરી તક! નાં બજામાં ફુકાય; ત્રીજા અઠવાડિયામાં ત્રીજું કારણુ બતાવવામાં આવે, અને ચોથા ‘અઠવાડિયામાં તે અઠવાડિયું ખચિત છેલ્લું હોવાની સાક્ષીપૂરાવા સાથે ખાતી અપાય.’ એવી રીતે અઠવાડિયાં પછી અઠવાડિયાં વીતતાં નય અને છેવટે ઓડિયન્સ બિલકુલ કડકબૂસ થઇ નજ ત્યારે જ કંપનીની મુસાફરીમાંની તૈયારીઓ આરંભાય. આવો લગભગ બધી-કંપનીઓનો-અરે રેગ્યુલર અને સત્યવાદિની કહેવાતી એમેજ નાટક કંપનીઓનો પણ એક સાધારણ રવેલો થઇ ગયેલો હોવાથી એ વિશે વિશેષ વિવેચન કરવાની કે ખાસ કરીને અમારા શેઠજીને જ વધારે દોષ આપવાની હું કાંઇ પણ

અગત્ય જોતી નથી. માત્ર એ ખુલ્લેખુલ્લું જોટારું રિવાજમાં દાખલ થઇને કેવી રીતે ખસામાં ખપી ગયું છે, એ બતાવવામટિ જ અહીં આ બાબતનો આટલો હલેજ કરવામાં આવ્યો છે. આ જોટારું માત્ર નાટકના ધંધામાં છે ને બીજા ધંધાઓમાં નથી, એમ કાંઈએ પણ ધારણું નહિ; એ તો જ્યાં જુઓ ત્યાં માટીના જ ચૂલા હોય છે. એક મહિનાની મુદતનું ક્લીઅરન્સ સેલ અહીં મહિના લંબાય છે, જ્યાં જુઓ ત્યાં પરમાર્થમાં મોટા આઈબરતળે કેવળ સ્વર્થ અને સ્વર્થને સિદ્ધ કરવામટિના પ્રયત્નો જ સર્વત્ર દેખાય છે. આ સુધરેલા નવા જમાનાની એ એક નવી ખૂબી છે, વ્યાપારની એક નવીન પદ્ધતિ છે, પોતાના સારા કે નકારા માલને ખપાવવાની અને માટીમાંથી પૈસા ખાટી જવાની એક ફેશન છે, એટલે એ વિશે કટાક્ષ કરવો નિર્ણય છે.

કંપની હપડવા વિશેની વાત મેં મારી માતા તથા સાસુને કહી સંભળાવી અને જણાવ્યું:—“હવે નાટકમાંથી મને મળતો પત્રાર અટકી જશે એટલે હવે બધા ખર્ચનો બાર તમારા માથાપર જ પડશે, એનો વિચાર કરજો; કારણ કે મારે નોકરી છેડી દેવાની છે. હું મારાથી બની શકશે તેટલી તમારા કામમાં મદદ કરીશ, પણ એટલું કહી રાખું છું કે, મુબઇના ખર્ચ પૂરા કરવાના છે. ખાવાનું કામ નથી. મોટે પૂરતો વિચાર કરજો અને કોઈ જરૂર મને બૂલેચૂકે પણ મેણાં ટાણુંથી વધાવશે નહિ. ઘરમાં કંકાસ પેસે તે સારું નહિ.”

“બહેન ! તું નોરતિ ઘરમાં બેસી મારા દીકરાનો સંસાર ચલાવ્યા કરે ને ઘરની આબરુ જળવાય, તો અમારે તારો પગાર પણ નથી જોઈતો અને તારી મદદ પણ નથી જોઈતી. અમે બધું ચલાવ્યાં કરીશું, એટલું જ નહિ, પણ જો તારાથી રાંધવાનું નહિ બને, તો રાંધીને પણ અમે જ ખવડાવીશું. તૈયાર બાણુપર બેસીને ફક્ત જમવાની તકલીફ તો તારાથી લઈ શકશે ને ? કારણ કે, એટલું કામ માત્ર બીજા કોઈથી કરી શકાય તેમ—બીજાનું ખાધેલું તારા પેટમાં આવીને પડી જાય તેમ—નથી.” બિચારી મારી બહી સાસુએ હૃદયી વધારે નમ્રતા બતાવીને કહ્યું; અને મારી માતાના મુખમાંથી પણ એ પ્રમાણેના જ ઉદ્ગાર નીકળ્યા. ગૃહસામ્રાજ્યની વિજયિની રાણીનો અવતાર જ અણે પ્રાપ્ત થયો હોયની એવો જ તેમના આ ઉદ્ગારોથી થોડા વખતને મટિ મને બાસ થવા લાગ્યો.

એટલામાં સોળમી તારીખ આવી, બધાંને પગાર મળ્યો અને જે ઍક્ટરો મદ્રાસ જવાના હતા તેમનામાંના ઘણાકેએ તે દિવસથી જ કપડાં લતાંની અને બીજા જોઈતી વસ્તુઓની ખરીદી કરીને મુસાફરીની તૈયારીઓ કરવા માંડી; કારણ કે, અણીને વખતે નાટકવાળા પાસે કદાચિત્ પૈસા હોય પણ ખરા ને ન પણ હોય—જો ન હોય, તો ગાડું ગબડતું અટકી જાય, અને ચોક્કસ તો ખાતે લખીને મરજમાં આવે તો આપે. માત્ર હું જવાની ન હોવાથી રીહર્સલમાં જતી, રતે નાટકમાં પાઠ બજવી આવતી, અને ઘરમાં આવી આનંદ મનાવતી; મારા મિસ્ટર દેવલા સાથે આનંદ વિનોદનો રંગ જમાવતી. નાચીબાઈ મને વારંવાર બોલાવતી, પોતે પણ મારે ત્યાં આવતી, અને કેટલીક વાર બહાર ફરવાને પણ લઈ જતી. માત્ર તે જ્યારે હિલખાઈના

પ્રેમમંદિરમાં જવાની હોય, ત્યારે ત્યાં હું તેની સાથે જતી નહિ. આવી રીતે મારો સમય વીતવા લાગ્યો.

* * * * *

રવિવારનો દિવસ હતો અને મુંબઈમાં આવ્યાને દસ દિવસ થયા હતા. મારા પતિ દેવદાસને રવિવારની રજા હોવાથી અમો ધણીધણીઆણી અમારા રૂમમાં વાતો કરતાં બેઠાં હતાં એવામાં લગભગ સાડા અગિયાર વાગે પોસ્ટમેને આવીને મારા નામને એક કાગળ આપ્યો. કાગળ ખંધ હતો તેને ફેડતાં અને લખનારનું નામ જોતાં તે મારી હિતેષિણી જૈને અને સન્માર્ગે ચઢાવનારી મારી ઉપકારક સખી હિલિતાને કાગળ હતો, એમ મારા જાણવામાં આવ્યું. આજે ઘણા દિવસથી હિલિતાને કાગળ આવ્યા નહોતા તેમ જ યુસુફની સારવારમાં પડ્યા પછી અને ત્યાર કેડે તેના મરણનો તથા મારા નાસિક પ્રવાસનો પ્રસંગ આવવાથી મારાથી પણ તેને કાગળ લખી શકાયો નહોતો. એટલે આજે અચાનક તેના કાગળ મળતાં મારા હૃદયમાં પરમાત્મક થયો અને તેને પ્રેમથી મુંબઈ કરીને મેં તેના વાચનનો આરંભ કર્યો. પત્ર વાંચીને મારું હૃદયકાથ શોકમેધાવૃત્ત ધમ ગયું અને મારાં નેત્રોમાંથી અકબચારનું સ્ખલન થવા લાગ્યું. તે પત્રમાં આ પ્રમાણેના સમાચાર હતા:-

“મુંબઈ-સિયાલકોટ, તા. ૧૦.....”

“બાલી બહેન શંપાની સેવામાં,

“આજે ઘણા દિવસથી તારો કાગળ કે કાઈ નથી તેથી મનમાં ધણી જ ચિંતા થઈ કરે છે. હું ધારું છું કે, તું તારા પતિ તેમ જ તારી માતા અને સાસુ સર્વ આનંદમાં હશે. તારા મુંબઈમાં નિરંતર વૃદ્ધિ થતી રહે અને સન્માર્ગથી તું કદાપિ વિમુખ ન થાય, એ જ મારી પરમાત્માને નિરંતર પ્રાર્થના છે. મારો કાગળ પણ ઘણા દિવસથી તને મળેલો ન હોવાથી કદાચિત્ તારા મનમાં એવી શંકા થઈ હશે કે, ‘હિલિતા શંપાને ભૂલી ગઈ હશે અને આંખોથી દૂર તે મનથી પણ દૂર જેવી અવસ્થા થઈ હશે;’ પણ બહેન! તેમ થયું નથી અને થવાનું પણ નથી. આ હિલિતા પોતાની બાલી અને પ્રાણાધિક સખી શંપાને એક કાણને માટે પણ ભૂલી જઈ શકે તેમ નથી. મારા હૃદયમાં તારું સ્મરણ અઘૌમઘર જાગત હોવા છતાં એક એવી શોકકારક ઘટના બની છે કે જેના થોડાં મારા દેહજ્વાનને પણ ભૂલી ગઈ છું અને પત્રલેખનમાં વિલંબ થવાનું કારણ પણ તે જ છે. એ ઘટના ખીણ કરી નહિ, પણ હાલજના અચાનક સ્વર્ગવાસી થવાની જ હૃદયવિદારિણી ઘટના છે.

“હાલજને મદિરાપાનનું વ્યસન ચોટિલું હતું એ તો તું સારી રીતે જાણે જ છે. તારાં જેવી અખિત મનની અપળાને હું સુધારી શકી, પણ દિવસ અને રાત જેની સાથે મારો સહવાસ હતો તે મારા પોતાના જ પ્રિયકરને એ વ્યસનથી મુક્ત કરવાના મારા સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા અને છેવટે એ વ્યસનાર્થીનતાથી જ તેનો અકાળ દુર્દશામય અંત થયો, એ કાંઈ જેવા તેવા ખેદનો વિષય નથી. અહીં મુંબઈમાં આવ્યા પછી પોતાના જેવા દારૂડિયાઓની નકારી સોળત મળવાથી અને પગાર પણ સારો

હોવાથી લાલજ દારૂની એવી તો જખરી ઇલેતમાં પડી ગયો હતો કે સવારના છ વાગ્યાથી રાતે જ ત્રણ વાગ્યા સુધી તેના હાથમાં સપડાયલાં બાટલી અને બ્યાલાને એક ઘડીને પણ આરામ મળી શકતો નહોતો. છેવટે એનું જે પરિણામ થતું જોઈએ તે થયું. તેને ‘એપ્સેસ ઓફ ધિ લીવર’* નામનો રોગ લાગ્યો અને ધીમે ધીમે તેણે તેને પછાડીને ખાટલાપર નાખી દીધો. પણ ખૂબી તો એ કે ખાટલામાં પડવા છતાં અને મોતને નજર આગળ આવી હોયું જોવા છતાં પણ તે ચોતાના મનનો સંયમ કરી શકતો નહોતો, અને વારંવાર દારૂની માગણી કર્યા કરતો હતો. તેનું તડકડું ન ફેખી શકાયાથી ઇચ્છા ન છતાં પણ મારે તેને દારૂ આપવો પડતો હતો. ઓસ્ટ્રીની અત્યંત આસક્તિ તે આનું નામ-લાલજ બન્યો હતો એ મદ્યપાનનો ખરેખરો શુભામ!

“આ રોગ લાગ્યો પછા પછી જો રોગી આંપતા ઈલાજ કરે અને તે સાથે મદિરાપાનનો સર્વથા ત્યાગ અને પથ્યના નિયમોનું પાલન કરતો જાય, તો હજી પણ તેના બચવાની શોધીધણી આશા રહે છે; પણ એથી વિરુદ્ધ વર્તનાર માટે તો જીવનની લેરામાન અને સ્વપ્નમાં પણ આશા હોતી નથી. લાલજ ખીબ પ્રકારનો હતો એ પુરુષ હોવાથી ગ્યારે પણ તેને એવો ઉપદેશ આપનામાં આવતો કે:—“દારૂ પીવાથી તમે જીવતા રહી શકશો નહિ, માટે ન પીઓ તો સારું;” તો એના જવાબમાં તે એમ જ બોલતો કે:—“જો દારૂ ન પી શકાય તો પછી જીવતા રહીને બીજું શું મેળવવાનું છે; માટે જો પી પીને મરી જઈએ, તો તે જ વધારે સારું છે.” અર્થાત્ ડૉક્ટરોના કહેવા પ્રમાણે જો કે તેના જીવનનો સંભવ નહોતો, છતાં ગ્યાં સુધી તેના શરીરમાં હોલો આસ લેવાની શક્તિ હતી, ત્યાં સુધી એ મારાથી બનતા તેને જીવાડવા માટેના સર્વ ઉપચાર અને ઔષધિપ્રયોગો કર્યા; લગભગ મારા પાંચસોથી છસો રૂપીઆનું પાણી થઈ ગયું, શરીર ફીણુ થયું; કારણ કે, ખાવાપીવાનું મને ગમતું નહોતું, અને દિવસરાત તેની સેવા શુશ્રૂષામાં જોડે પડેલું હોવાથી નિદ્રા અને વિશ્રાંતિ સાથે મારો વૈશભાવ બધાથી હતો. છેવટે એક દિવસ એવો આવી લાગ્યો કે, તે દિવસે પ્રભાતથી

* “પાચનશક્તિને માટે હોજરી સર્વથી અગત્યનું અવયવ ગણાય છે, પણ તે ક્રિતિમાં કલેબનો પણ કેટલોક જરૂરનો ભાગ છે. કાળબનો મુખ્ય શત્રુ દારૂ છે. જે ખહેલાં હોજરીમાં જાય છે, તે ત્યાં લોહીમાં તુસાઈ મોટી શિરાના માર્ગે કાળબમાં આવે છે. દારૂની અસરથી કાળબની રક્તકેશવાહિનીમાં લોહી બરાદ આવે છે, ને તે રોગમાં લોહીનો જમાવ થઈ કુલ છે, ત્યારે કાળબનો આંધણીમાં પિત્ત પેદા કરનારી ટાયલ્ડીના માથા કરતાં પણ ઝીણું દાણુદાણુવાળી રચના છે, તે ઉપર દબાણુ કરે છે. તે દબાણુથી જેટલા જથ્થામાં પિત્ત પેદા થતું જોઈએ તેટલા જથ્થામાં થતું નથી, અને તે રક્તે રક્તે કમી થતું જાય છે, ત્યારે કાળબમાં સોજો આવે છે તથા તે મોટું થાય છે; અને જે દેશો ગરમ હોય છે ત્યાં એ સોજો પાછીને તેનું પરસ્પરણુ શુમડુ થાય છે. આ દરદને અંગેશમાં ‘એપ્સેસ ઓફ ધિ લીવર’ કહે છે. જેને આ દરદ લાગ્યું પડે છે તે ઘણું કરીને મોતનો ભોગ થઈ પડે છે.”

“મદ્યપાન અથવા દારૂનો સવાલ” પૃષ્ઠ ૫૭ મું.

જ તેના શરીરની સર્વ શક્તિઓ અત્યંત ક્ષીણ થઈ ગઈ, અને બીજાં પણ તેનામાં એવાં ચિન્હો દેખાવા લાગ્યાં કે, તેથી હવે તે આજનો દિવસ કાઢી આવતી કાલનો સૂર્યોદય જોશે કે નહિ, એ વિશે મારા હૃદયમાં શંકા થવા લાગી સાંજ તો પડી, પણ રાત પડવા સાથે જ તેની સ્થિતિ બદલે ચર્ચાઈ ગઈ, છતાં તેણે એકદમ બિજાનામાં કહાળો મારી મેટિ સાદે દૃષ્ટની માગણી કરી. તેને દારૂ આપવામાં આવ્યો અને ત્યાર પછી તેની વાચા અંધ થઈ ગઈ, ને તે રાતે દર વાગે આ અસાર સંસારને સદાને માટે ત્યાગી ગયો, તેના પ્રાણ શરીરમાંથી પ્રયાણ કરી ગયા. ઘરમાં હું એકલી અટુલી, પરદેશનો મામલો, અને વળી આવે બચકર પ્રસંગ ! એ વેળાએ મારા મનની કેવી સ્થિતિ થઈ હશે અને જાગતુ મને કેવું બચકર દેખાયું હશે, એની વું સહજ કલ્પના કરી શકે તેમ છે ! એ તો સારું થયું કે, હું મારા પાડોશમાં રહેતી હોવાથી જેવી આ પ્રસંગની મારા પાડોશીઓને જાણ થઈ કે તેઓ તરત દોડી આવ્યા અને તેની સ્મરણનાયાત્રા મટેની સર્વ તૈયારીઓ કરી, શબને સ્મરણમાં લઈ જઈને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે તેને અગ્નિદાહ કરી દીધો. બસ સંસારનો એક જીવ હતો નહોતો થઈ ગયો !

“અંપા બહેન ! હાલજી સારું હતો કે નહારો હતો, એ વિશેની દરકાર ન રાખતાં મારી જે ભૂલ થઈ હતી તેને છેવટ સુધી નિભાવી અધિક પાપ-બાગિની થવાની મારી ધમ્મા ન હોવાથી મારા હૃદયમાં હું તેને મારા શિર-અજન માનતી હતી, અને તેના કલ્યાણમાટે મારાથી જે કંઈ પણ બનવું તે કરતી હતી. પરંતુ મારા શિરપરના એ છત્રને પણ હરી લઈ વિધાતાએ મને પુરૂલે મસ્તકે તડકામાં બેસાડી દીધી છે, અને હવે મારા માટે આ સંસારમાં એવું એક પણ આકર્ષણ રહ્યું નથી કે જેની આશાથી હું સંસારને વળગી રહું. હાલજીનું મરણ થવા સાથે જ મેં પણ નાટકમાંની મારી નોકરી છોડી દીધી છે. હાલજીની તેરમા સુધીની ઉત્તરક્રિયા મેં કરાવી છે, અને હવે બિચાર દિવસમાં કંપનીપર મારા અને હાલજીના પગારનો જે હિસાબ બાકી છે તે ચૂકવી લઈને હું મુંબઈ આવવા માટે નીકળીશ, અને ત્યાં બવિષ્યમાં કેવા પ્રકારના જીવનને સ્વીકારી અવશિષ્ટ આયુષ્યની સમાપ્તિ કરવી, એ વિશેનો નિશ્ચયાત્મક વિચાર કરીશ. હું આવીને તારે ત્યાં ઉતરવાની ક્ષુ, માટે તે વિશેની વ્યવસ્થા કરી રાખજે. વિશેષ વાર્તા-લાપ આપણે મળીશું ત્યારે સ્ખલ્લમાં કરીશું. નીકળતી વખતે હું તારથી ખબર આપીશ. તારી સદાની કલ્યાણેશ્વ અબાગિની લલિતા !”

યુસુફનો મહાબચકર સિક્કિલિસની બાધાથી દુઃખકારક અન્ત થયો અને હાલજી મલ્લપાનના વ્યસનથી છેવટે લીવરના રોગથી પીડાઈ રીખાઈને મરી ગયો. મારાં સંબંધીઓએ તો મારો પાછો સ્વીકાર કર્યો, એટલે મને આ સંસાર એટલો બધો અંધ-કારમય ન દેખાયો, પણ લલિતામાટે તો ખરેખર આ સંસારમાં નિરાસાનો પૂર્ણ અંધકાર જવાયો ! નાટકના ધંધાપર પરમેશ્વરનો કોણ જાણે શો ફિટકાર છે કે એ ધંધામાં પડતાં ઘણાકે આવા દુર્વ્યસનને અધીન થાય છે અને આવી રીતે જ ખુરી હાલતમાં છેવટે મરી જાય છે. મલ્લપાનના વ્યસનથી આજ સુધીમાં નાટકના એવા એવા કળકુશલ, સૌન્દર્યસંપન્ન અને તરુણ એક્ટરો અકાળ કાળને વશ થયા છે, કે જે તેમના

મરણનો ઇતિહાસ લખવા બેસીએ, તો એક મોટા ગ્રંથ જ થઈ જાય. આવાં પરિણામે નિત્ય જોવા છતાં નવા પોપટ નવીનતાથી એ વ્યસનજનનમાં લપટાય છે અને પોતે જ પોતાની પાંચમાલીનો ઉપાય યોજતા જાય છે, એ જોઈને ખરેખર સંપેદ આશ્ચર્ય થાય છે. ઈશ્વર તેમને સદ્બુદ્ધિ આપે ને એ વ્યસનનાં પરિણામથી બચાવે એ જ મારી શુભ ભાવના છે !

હવે લલિતા યુગર્થમાં ક્યારે આવે અને તેના દર્શનનો લાભ નેત્રોને તથા તેનાં સુધાસમાન વચનોનાં શ્રવણનો લાભ કણોને ક્યારે મળે, એ વિશેની એ પળથી જ મને આતુરતા લાગી રહી, ને હું તેના તારની અતિશય અધીરતાથી વાટ જોવા લાગી. રવિવાર હોવાથી જમ્યા પછી અને નોકરીપર જવા પહેલાં કલાક દોઢ કલાક આરામ લેવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો, પણ લલિતાના પત્રથી હૃદય શોકાતુર થયેલું હોવાથી નિદ્રા આવી નહિ. જે વાગે અમારા ઘરનાં અમે બધાં માણસો નાટકશાળામાં જવાને તૈયાર થયાં; કારણ કે, આજે મારો ધાણી, મારી સાસુ, અને મારી માતા સર્વ નાટક જોવાને આવવાનાં હતાં, અને જે માટે આગલી રાતે જ મેં શેઠજી પાસેથી પરવાનગી મેળવી લીધી હતી. નાટકશાળામાં તેમને ઑર્ગેસ્ટ્રામાં તેમના માટે રખાવેલી જમ્યાએ બેસાડીને હું મારી નોકરી બળવવાને સ્ટેન્ડપર ચાલી ગઈ. શેઠજીને પણ મેં લાલજના મરણના ને લલિતાના અલ્પ સમયમાં યુગર્થમાં આવવા વિશેના સમાચાર કહી સંભળાવ્યા. અમારા શેઠજી લાગણી વગરના અને હૃદયશૂન્ય હોવા છતાં લાલજના મરણમાટે તો નહિ, પણ લલિતાની સ્થિતિમાટે તેમણે પણ ખેડ દર્શાવ્યો. લલિતાનું ધર્મમય અને સરળ આચરણ અવશ્ય કાંઈની પણ અનુકંપા મેળવવાને સમર્થ હતું, અને તેનું, અમારા શેઠની અનુકંપા, એક મત્સ્યે પ્રમથણ હતું.

શેઠજી આજે તો મારાપરકાંઈ બહુ જ તુષ્ણમાન થઈ ગયા હતા; કારણ કે, દ્રોપતી વેળાએ મારા પતિ, મારી સાસુ, અને મારી માતાને અંદર સ્ટેન્ડમાં બોલાવી આહવાન આદિથી તેમણે તેમનો ધણે જ સારો સત્કાર કર્યો, અને તેમનાં મેઢાંપર મારાં એટલાંબધાં વખાણ કરી નાખ્યાં કે તેમાં સત્યનો અંશ પૂરતા પ્રમાણમાં નહોવાથી હું તો મનમાં ને મનમાં એટલો બધો શર્માઈ ગઈ કે વધારે મારાથી કાંઈ પણ બોલી ન શકાયું. અમારા શેઠજી હુમેશાં બધાની નિંદા કરનારા હોવા છતાં આજે મારી આઠલી બધી પ્રશંસા કરનારા કેમ અને શા કારણથી થઈ પડ્યા, એ મારા વિચારમટિનો એક મહાગહન પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. રાત્રે આઠ વાગે નાટકની સમાપ્તિ થતાં વળી પાછાં મારી સાસુ આદિને તેમણે અંદર બોલાવ્યાં અને કહ્યું:—“અભાઈ હવે અહીં જમીને જ જાઓ. ઘેર જઈને રસોઈ કરી જમશો. ત્યાં અગિયાર ધૂાર વાગવા આવશે. ત્યાં જઈને રસોઈની માથાફટ કરો તેના કરતાં કલાક અહીં જ વધારે થાય તો શું ખોટું છે?” અમે આમંત્રણ સ્વીકાર્યું; અને શેઠજીએ અમારા માટે જમવાની વ્યવસ્થા કરવાનું રસોડામાં કહેવડાવી મોકલ્યું.

રસોડામાંથી રસોઈ ઉપરાંત અમારા માટે શેઠ બળરમાંથી કેટલીક સારી વસ્તુઓ ખાવામટે લાવવાનું નોકરને કહેલું હોવાથી તે આવે, અમારી યાજ્ઞાએ

પીરસાય, અને અમને જમવા માટે બોલાવવામાં આવે, ત્યાં સૂધીનો વખત અમારે શેઠજી સાથેની વાતચીતમાં જ ગાળવાનો હતો. અર્થાત્ અમને આ નિમિત્તથી રેહી અમારી સાથે પોતાના સ્વાર્થનો વાર્તાલાપ કરવાનો અમારા શેઠજીએ આ એક ક્રોધનો નજીવામાં ન આણે તેવા અગમ્ય માર્ગ શોધી કાઢ્યો હતો, એ તેમના સંભાષણનો પ્રવાહ જેમ જેમ આગળ વહન કરતો ગયો તેમ તેમ મારા નજીવામાં આવતું ગયું. વાણીએ પોતાની ગતમાં જ લેહતો હતો. અમારા શેઠજીએ નિમ્ન લિખિત વાક્યથી પોતાના સંભાષણનું ગંભીરતાપૂર્વક મંગળાચરણ કર્યું.

***

પ્રકરણ ૪૦ મું

નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ !

“મા !” તેણે મારી માતાને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું, “અમારી કંપની હવે એકાદ મહિનામાં ઉપરીને અહીંથી મદ્રાસ જવાની છે અને ત્યાં અમારો છ મહિનાનો મુકામ થવાનો છે, એ વાત તમને જાણાશે જણાવી તો હશે જ. કંપની મુખ્યમાં રહે ત્યાં સૂધી તમેએ જાંપાને કંપનીમાં નોકરી કરવાની રત્ન આપી, એ તમારો મારા-પર ધણો જ મોટો ઉપકાર થયો છે કે જે ઉપકારનો બદલો હું વખત આવતાં જરૂર વાળી આપીશ. પણ એ જ પ્રમાણે તમારા તરફથી હું બીજા પણ એક વધારે ઉપકારની આશા રાખું છું, અને મારો નિશ્ચય છે કે તમે આ વખતે પણ અવશ્ય પોતાની ઉદારતાનો પરિચય કરાવશો જ.”

“અમારાં જેવાં ગરીબ માણસો તે વળી આપ જેવા સમર્થ શેઠિયાઓપર શો ઉપકાર કરી શકે ? આપ અમારો ઉપકાર માનો છો, એ આપની જ ઉદારતા છે. મારાથી આપના લાભમાટે જે કંઈ બની શકશે, તે કરવાને હું તૈયાર છું.” રાજવાડામાં વસેલી મારી માતાએ પણ પૂરેપૂરો વિવેક બતાવ્યો.

“માણ ! બીજો કરો પરિશ્રમ તમારે કરવાનો નથી; તમારે અત્યારે જે કંઈ કરવાનું છે તે માત્ર એટલું જ કે, જેવી રીતે અહીંને મઠિ તમેએ પોતાની પુત્રીને આ કંપનીમાં નોકરી કરવાની રત્ન આપી છે, તેવી જ રીતે જાંપાને થોડા વખતને માટે મદ્રાસમાં અમારી સાથે આવી પાઠ કરવાની આજ્ઞા આપો. આ કંપની મદ્રાસની મુસાફરીએ પહેલી જ વાર જાય છે, અને ત્યાંના થોડા સંગીતકળાના તથા સ્ત્રીની ભૂમિકામાં સ્ત્રીને જ રંગભૂમિપર આવેલી જોવાના રસિયા હોવાથી જો આવી એક બે સ્ત્રી ખેલાડીઓ શરૂઆતમાં અમારી સાથે નહિ હોય, તો કહાવિત્ પ્રથમારંભે જ અમારો ત્યાંનો પ્રયાસ નિષ્ફળ થઈ જશે અને અમારે કાયદાને બદલે તુકસાનીમાં જ ઉતરતું પડશે, એવો ભય રહ્યા - કરે છે. જો ત્યાં વધારે લાંબા વખત સૂધી જાંપાને રહેવા દેવાની તમારી ઇચ્છા ન હોય, તો માત્ર બે મહિના માટે રત્ન આપો, એટલામાં અમારું ગાડું ચાલતું થઈ જશે, અને ત્યાં જવા પછી એકાદ બે ક્ષણેટથી એક્ટ્રેસોને હું કંપનીમાં નોકર તરીકે રાખી મારા કામમાં તૈયાર કરી લઇશ. જો જાંપાને મોકલવા તમે તૈયાર હો, તો એની મુસાફરી, ખાવા પીવા

અને રહેવાના ખર્ચ ઉપરાંત હું ખસે સ્થળીઆનો પગાર આપીશ, ને મદ્રાસથી એ પાછી ફરશે તે વેળાએ એક બેનીફિટ નાઇટ પણ આપીશ.” રોકડાએ ધીમે રહીને પોતાના સ્વાર્થનો પાઠ વાંચવા માંડ્યો.

“આપ મારી ચંપાના કામની આટલી બધી કજ્જ કરો છો અને એના મઠિ આટલી બધી લાગણી ધરાવો છો, એમટિ હું આપનો અંતઃકરણપૂર્વક અપમાન માનું છું. પણ ચંપાને હવે મદ્રાસ જવાની કે બીજે સ્થળે જવાની આજ્ઞા આપવાનો અધિકાર મારો રહ્યો નથી, અને તેથી એવી આજ્ઞા હું આપી શકતી નથી એમટિ હું દિલગીર છું. એ તો આપ જાણો જ છો કે, આપણા હિન્દુઓમાં એ પરાપૂર્વના આલેખો આવેલાં રિવાજ જ છે કે, દીકરીને પરણવાની સાસરે મોકલી એટલે તેનાપરના માતા પિતાના સર્વ અધિકારોનો અંત આવી જાય છે ને એવા સર્વ અધિકારોનાં અધિકારી દીકરીનાં સાસરિયાં જ થાય છે. આ મારા જમાઈ અને મારાં વેવાણુ પણ અહીં જ હાજર છે, મઠિ એમને જે કહેવાનું હોય તે કહો. જો એઓ ચંપાને મદ્રાસ કે લંકા મોકલવાને રાજ હોય, તો મારી પોતાની ના નથી.” મારી માતાએ વિવેકના શિખરપર આરાહણ કરી, યુક્તિથી ઉત્તરને બધો ભાર મારા વરણ તથા મારાં સાસુજનાં માર્યાંપર નાખી દીધો.

હું મારી માતાની કુરસીની પાછળ કુરસી રાખી તેની આડમાં બેઠી હતી; કારણ કે, એ સંભાષણમાં મારા પોતાથી તો કાંઈ બાળ લઈ શકાય તેમ હતું જ નહિ. હવે મારાં સાસુજ શો જવાબ આપે છે, તે સાંભળવાને મારાં શ્રવણો આતુર થઈ રહ્યાં; કારણ કે, જો એ ત્રણ મહિનાને મઠિ જ જવાનું હોય, તો મદ્રાસ જવાની મારી પોતાની ઇચ્છા હતી; કારણ કે, એક તો મદ્રાસને પ્રદેશ જોવાની અને બીજી ત્યાં રથુંનદન શેઠની વિલાસપ્રિયતા તથા વૈભવવિપુલતા વિશે એ ધુન્ધળાં અનેક અતિશયોક્તિબરેલી વાતો સાંભળેલી હોવાથી તેના એ વૈભવ અને વિલાસને જોવાની મારા હૃદયમાં પ્રબળ આકાંક્ષા ઉછળી રહી હતી. તેમ જ ત્યાંથી જો બની શકે તો જ્યાંથી શ્રીરામચંદ્રે સમુદ્રમાં પાપાણુરેતુ બાંધીને પોતાની વાનરસેનાને ફાવણની રાજધાની લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે પ્રથમ મસિદ્દ સ્થાન શ્રીરામચંદ્રની સ્થાપના કરી આવવાનો પણ મારો મનોભાવ હતો. પરંતુ જો મદ્રાસ જવાનું થાય, તો આ વેળાએ એકલાં જવાને બદલે બની શકે તો મારા પતિને પણ સાથે લઈ જવાની મારી પ્રબળ આકાંક્ષા હતી; કારણ કે, નાટક જેવા વિકાસોપાદક વ્યવસાયમાં પડેલી અબળા પતિથી બિજ એકઠી અટુલી રહે, એ તેનામઠિ, સ્ત્રીનું મન ચંચળ હોવાથી, કોઈકવાર મહાબચંકર થઈ પડે છે, એમ મારું અનુભવી હૃદય મને વારંવાર કહ્યા કરતું હતું. મારી ઈચ્છાની પૂર્તિને આધાર મારી સાસુના ઉત્તરપર જ અવલંબી રહ્યો હતો.

“કેમ માણ ! ત્યારે આપનો શો અભિપ્રાય છે? આપે મારી બધી વાત તો સાંભળી લીધી છે, એટલે આપનો જે વિચાર હોય તે આપ જણાવી શકો એમ છે. જો આ વખતે આટલી બલાઈ કરશે તો હું આપનો આભાર મરતાં સુધી પણ ભૂલવાનો નથી. ચંપા મારી કમ્પનીમાં નહિ હોય, તો પણ આપણો

સંબંધ તો હંમેશાં જળવાયલો જ રહેવાનો.” મારી માતાનો જવાબ સાંભળીને શેઠજીએ મારાં સાસુજીને બોળવવાનો ચત્ત આપ્યો.

“શેઠજી ! આપ તો અમારા અન્નદાતા છો, એટલે આપ આટલી બધી નમ્રતા બતાવો અને આપુ વિવેક ભરેલા રાખો. અમારી આગળ ભુખારો એ સારું ન કહેવાય. આપને લાભ થતો હોય તે પ્રમાણે વર્તવું એ અમારી ફરજ છે. હજી તો વન્યે એક મહિનાનો અવકાશ છે એટલે મારા દીકરા અને ચંપા વહુ સાથે એ વિશે સલાહ મસલત ચલાવીને બેચાર દિવસમાં હું આપને આ વિશેનો જવાબ આપવાને આવીશ, અથવા તો ચંપાના મોઢે સંદેશો કહેવડાવીશ. ચંપાનો પોતાનો શો વિચાર છે, તે મારે પ્રથમ જાણી લેવું જોઈએ, અને અભારે આપના હેખર્તા એ પોતાનો ખરો ભાવ પ્રકટ કરશે નહિ એટલે સમયની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે. માત્ર એટલું આશ્વાસન હું અભારે આપી શકું છું કે, મારાથી બની શકશે ત્યાં સુધી તો હું અવશ્ય ચંપાને બે ત્રણ મહિનાને મટિ કમ્પની સાથે મદ્રાસ મોકલવા માટેની ગોઠવણ કરીશ જ.” મારી સાસુએ સંદિગ્ધ હૃત્તર આપીને ગોળથી મરજું હોય તેને વિષથી ન મારવાની યુક્તિની વ્યવહારમાં યોજના કરી બહાવી.

એ પછી કેટલાક પ્રકીર્ણ સંભાષણનો વિધિ આલ્યો, અને એટલામાં રસોડામાંથી માણસ બોલાવવા આવતાં અમે બધાં ત્યાં જઈને જમ્યાં અને જમ્યા પછી પાછાં શેઠ પાસે આવી તેમની આજ્ઞા લઈને ઘર તરફ જવાને વિદાય થયાં. શેઠજીએ ગાડી પણ તૈયાર રખાવી હતી અને ગાડીવાળાને બાકુ પણ આગળથી જ આપી દીધું હતું. હજી શેઠ પોતે જમ્યા નહોતા, એટલે અમને ગાડીમાં બેસાડી વિદાય કરીને તેઓ જમવાને પધાર્યા. ‘ગરજ સમ નહીં ચીજ કાઢ ગળી’ એ કવ્યુક્તિનો શેઠજીના આજના વર્તનથી અને પૂરેપૂરે પરિચય થયો. ‘ગરજ ગણેકાને પણ આપ કહેવડાવે છે,’ એ કહેવતમાં સોળે સોળ આના સત્યાંશ સમાયલો છે, એની કોનાથી ના પાડી શકાય એમ છે?

ઘર આવ્યા પછી શંકવા કે જમવાની કડાકટ તો કરવાની હતી જ નહિ એટલે બહાર પહેરી જવાનાં કપડાં બદલી, ઘરનાં કપડાં પહેરી લીધા પછી અમારી ઘરનાં ચાર મેબ્બરોની પાર્લીમેન્ટ શેઠજીની માગણી વિશે વિચાર ચલાવવાને બેઠી.

“ચંપા ! મદ્રાસ જવા વિશે અને નાટક કમ્પનીમાં નોકરી કરવા વિશે તારો પોતાનો શો વિચાર છે? તે પોતે નોકરી છોડી દેવાની વાત કાઢી હતી એટલામાટે તને પૂછવું પડે છે; કારણ કે, અમારા કહેવાનો તારા મગજમાં એવો અર્થ ન ઠસાઈ જવો જોઈએ કે, તારો એમ કરવાનો જરા પણ ભાવ નહોતો અને અમારી ઇચ્છાથી જ તારે પોતાની નોકરીને વળગી રહેવું પડ્યું.” મારાં સાસુજી બોલ્યાં.

“જુઓને સાસુજી ! આપણે જ્યાં બધાં હયાયારો છોડી દઈ સ્વતંત્રાને લાગી પોતાની ઇચ્છાથી જ પરતંત્રતાને સ્વીકારી લીધી છે, ત્યાં હવે હા કે ના પાડવાનો આપણે કશો અધિકાર રહ્યો જ નથી એમ જ મારું માનવું છે. હવે તો જે તમારી ઇચ્છા એ જ આપણી ઇચ્છા. તમારી ઇચ્છા ન હોય, તો આપણે

હાલ તરત ખુંબમાં તો હાવણી નાખીને પચ્ચાં જ છાંયે; અને તમારો હુકમ મળે તો આવતી કાલથી જ ઉપડવાની તૈયારી કરવા માંડીએ.” મારી સાસુ બધા બાર બારપર નાખવા માગતી હતી, એટલે મેં પાછો ફેરવીને બધા બાર તેના જ માથાપર નાખી દીધો.

“બિચારા શેઠ પોતે આટલા બધા કાલાવાલા કરે છે અને આટલા બધા લાભ આપવાની મરજી બતાવે છે, તો બહેને બે મહિના જઈ આવતી. મદ્રાસની સુસાફરીથી એનું મન પણ મોકળું થશે ને સાથે પાંચ પૈસાનો ફાયદો પણ થશે. પણ તો જેવો તમે મા દીકરાનો વિચાર.” મારી માતાએ પોતાની વેવાણને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

“બહેન! આપણી પાસે આટલી ભરૂત પડી છે, તેનો ઉપયોગ આ બે વિના બીજું કોણ કરનાર છે? હવે મારા હૃદયમાં લાભનો લોભ તો જરાય નથી. લાભના લોકો એમ ને એમ તણાતાં રહીએ, તો મરતાં સૂંધીએ આશાનો અંત આવે તેમ નથી. છતાં અંપા જવાને રાજ હોય તો મારી કાંઈ એટલી બધી ના પણ નથી. પણ એટલી મારી ખાસ સૂચના છે કે, બે અથવા ત્રણ મહિના કરતાં વધારે ત્યાં ન જ રહેવું. પણ શેઠ બીજી વ્યવસ્થા કરે કે ન કરે એની સાથે આપણને કાંઈ પણ લેવા દેવા નથી.” મારાં સાસુએ અમુક શરતે અનુમતિ આપી.

“તમે બંનેએ તો પોતપોતાના અભિપ્રાય જણાવ્યા, પણ એમની એ વિશે અનુમતિ લીધી? એમનો પોતાનો મને મદ્રાસ મોકલવાનો વિચાર છે ખરેકે? આવાં કામેમાં પતિની અનુમતિની સર્વથી પ્રથમ અગત્ય હોય છે, એ તમારે ભૂલી જવું ન જોઈએ.” મેં મારી માતા અને સાસુને મારા પતિના મનોભાવને જણાવવાની સૂચના કરી.

“મારી સલાહ તે વળી એમાં શી લેવાની હતી? મારી મા ને તારી મા જે કાંઈ કરશે તે જોઈ વિચારીને જ કરશે; તેમ જ વળી તું ક્યાં એાછી બુદ્ધિવાળી છે કે તારે વળી કોઈની સલાહ કે અનુમતિ લેવાની જરૂર પડે? તમારે જેમ કરવું હોય તેમ કરો. આપણે તો જે થાય છે ને થશે તે જોઈએ છીએ ને જોયા કરવાના. આપણે પોતે આવી માથા ફેાડમાં પડવા માગતા નથી; જે વાતમાં કાંઈ માલ ન હોય, તે વાતના વિચારથી મગજને વિના કારણ તકલીફ શામટિ આપવી જોઈએ?” મારા ધણીજી ચા તો કાંઈ બોલતા જ નહોતા, અને બોલ્યા સારે પથરાતો જ વર્ષાઠ વર્ષાવ્યો. સારું થયું કે, શેઠજી આજળ તેમણે પોતાની અલૌકિક બુદ્ધિ (?) નો અમકાટ ન બતાવ્યો, નહિ તો ત્યાં પૂરા વઠાણા વેરાઈ જત.

“આમ કેમ બોલે છે, દેવલા ?” એ તારી પરણેલર છે એટલે એને તારી ઇચ્છા પ્રમાણે ચલાવવાનો તને પૂરેપૂરો અધિકાર છે. અમે તો હવે પાકાં પાન થયાં, આજે છાંયે ને કાલે નથી; એટલે અમે ખરી જઈશું સારે કોની બુદ્ધિ પ્રમાણે તું ચાલવાનો?” મારી સાસુએ પોતાના દીકરાને કહ્યું.

“તમે મરી જ્યોતો તો બાયડીની બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલીશું! એ તમારા કરતાં ક્યાં બુદ્ધિમાં બિતરે એવી છે કે વળી ધાસ્તી રાખવી પડે! એટલાં આપણે

સારાં નસીબ લઈને આવ્યા છીએ કે બાચડી, સાસુ, ને માતા બધાંય આપણને તો આપણા કરતાં સારી બુદ્ધિનાં આવી મળ્યાં છે એટલે બુદ્ધિને ચલાવવાનો પરિશ્રમ આપણને કરવો પડે તેમ છે જ નહિ. માત્ર આપણી એટલી ઈચ્છા માય છે કે, જો તમે બધાં હા પાડતાં હો તો આપણે પણ એની સાથે મુસાફરી કરવાને જઈએ, કારણ કે, એની સાથે રહેવું હવે મને બહુ જ ગમે છે, એટલે એનો વિચાર હવે મારાથી સહી શકારો કે નહિ, એનો જ મને વધારે વિચાર થઈ પડ્યો છે !” મારા ધણીજી બૃહસ્પતિ (?) ની બુદ્ધિને બીજીની લાવીને બેઠ્યા.

“હીક ત્યારે એપા ! તારા ધણીને પણ તારી જોડે મદ્રાસ મોકલીએ તો કેમ ? તને કાંઈ વાંધો તો નથી ને ?” મારી સાસુએ મને પૂછ્યું.

“બધું—આમ તે હું જોલતા હશે જે ! પોતાના ધણીને સાથે લઈ જવામાં તે વળી કાંઈ બાચડીને વાંધો હોતો હશે; એ સાથે આવશે, તો મને વળી વધારે સગવડ થશે; મારી સંભાળ પણ રાખશે, અને માંદાઈ સામ્રાજ્યે કામ પણ લાગશે. એમણે પોતે જ પોતાનો આવો વિચાર દર્શાવ્યો એ સારું જ થયું; નહિ તો મારો પોતાનો જ તમોને કહીને એમને સાથે લઈ જવાનો ક્યારનોય વિચાર હતો. ચાલો ત્યારે તમારા ઠીકરાને સાથે લઈને મારે મદ્રાસ જવું અને ત્યાં બેથી ત્રણ મહિના રહેવું એ તો નક્કી જ ને ?” હું જાલી.

“નક્કી તો ખરું જ ને ? હીક ત્યારે આવતી કાલે તારા શેઠજીને આ બધી વાત જણાવી દેજે; અને તારે પણ જે કાંઈ થવું કરવું હોય તે લેતી થઈ એટલે નીકળવા વખતે દોડધામ કરવી ન પડે.” મારી સાસુએ પોતાનો છેલ્લો હુકમ સંભળાવી દીધો.

મેં શેઠજીને વળતે દિવસે મારા મદ્રાસ આવવાના સમાચાર સંભળાવતાં તેમને પરમાવધિનો આનંદ થયો.

બુધવારે બપોરે દોઢ વાગે લલિતાનો તાર મળ્યો, અને તેમાં એમ જણાવેલું હતું કે, “આજે હું રવાના થઈ છું. વચ્ચે એક દિવસ દિલ્લીમાં રહી શનિવારે સવારમાં ખંભાળ મેલમાં ખુંબઈ આવીશ. બની શકે તો સ્ટેશનપર આવજો.” આ તાર મળતાં જ લલિતાના નિવાસમઠિ મેં મારા એકદામાં જ સગવડ કરી રાખી અને લલિતાના આવવાની વાત મારી માતા તથા સાસુના નજીવામાં આવતાં તેમનાં દૃશ્યો પણ આનંદથી ઉછળવા લાગ્યાં; કારણ કે, મારી માતાને પુનઃ પોતાની એકની એક પુત્રી સાથે મેળવી આપનાર અને મારી સાસુના એકના એક ઠીકરાનું રંડાયેલું ઘર પાછું મંડાવી આપનાર પરમાર્થિની દેવી તે જ હતી. મારી માતા તથા સાસુનાં પૂર્વનાં અત્રિતો ગમે તેવાં હોય, છતાં ઉપકારકના ઉપકારને સ્મરી તેની પોતાથી બનતી સેવા કરવાનો તો તેમનામાં પૂર્ણ આયોજિત ગુણ સમાયેલો હતો એટલું તો મારે અહીં ન્યાયની દૃષ્ટિથી જણાવવું જ જોઈએ. અતિથિના આદરસંકારમાં તેઓ કરી પણ ન્યૂનતા રાખે તેવી નહોતી.

શુક્રવારે બપોરે પછી લગભગ ત્રણેક વાગે નાથીબાઈ મારે ઘર આવી અને કહ્યું:— “એપા બહેન ! મારે મારી બાણીનાં આ લવંગિયાં ને કણકો વગેરે બહુ-

લવામટિ બારણાયાના મોહલ્લામાંની દેશી સોનીની દુકાને જલું છે એટલે જો દુરસદ હોય તો તમે પણ સાથે આવો તો જરા ફરી પણ આવીશું ને કામ પણ કરતાં આવીશું.”

અમે બંને અબદુલ રહમાન સ્ટ્રીટમાંથી જે રસ્તો નાબદેવી સ્ટ્રીટમાં જાય છે અને જ્યાં શાકભાજી વેચાય છે તે રસ્તાપરના એક કપોળ વાણિજ્યાના માળા નીચેની સોનીની દુકાને ગયાં. જો આજકાલની નવી ફેશનના અને મશીન પોલીશના દાગીના લેવા હોત, તો તો રામજી ભગવાન કે કાનજી અક્ષજીની દુકાનનો જ આશ્રય લેવો પડત, પણ આ તો જૂની ફેશનની સુલાકાત લીધા વિના અમારો છૂટકો જ નહોતો. દૂરી ગએલાં લવંગિયાં અને કણકા પાછાં બદલામાં આપી અમે નવાં લવંગિયાં ને કણકા તોળાવી અને વધારાના પૈસા આપી હકવાની તૈયારી કરતી હતી એટલામાં “અપા બહેન! પાંચ મિનિટ અહીં તો આવતાં જાઓ, આમ ઉતારવળ કરીને નાસો છો ક્યાં?” એવો બ્વનિ આવીને અમાનક મારા કનોમાં અથડાયો. મેં મોઢું ફેરવીને જોયું તો સોનીની દુકાનની સામેના માળામાં પહેલા માળના છળમાં ઉભેલી એક સ્ત્રીએ મને બોલાવી હતી એમ મારા જોવામાં આવ્યું. વધારે ધ્યાનથી જોતાં પુરુષની માફક સ્ત્રીનાં ગમે તેટલી વાર લગ્ન કરવાની છૂટના હિમાયતીઓના કાયદા પ્રમાણે ન્યાસિકમાં નાતરે કરીને જે ચોથા ધણીનાં અખંડ સોભાગ્યવતી થયાં હતાં તે સ્ત્રીમતી ધારાબાઈ જ આપોઆપ છળમાં ઉભેલાં દેખાયાં! નાથીબાઈનો ન્યાસિકમાં જો કે ધારાસાથે મેળાપ થયો નહોતો, પણ મેં તેને ધારાનો બધો વૃત્તાંત દુકામાં કહી સંભળાવ્યો હતો, એટલે આ તે જ ધારાબાઈ છે એમ ઓળખાવતાં નાથીબાઈ પણ સાથે આવી અને અમે ધારાના નવા પતિના શુભમાં જઈને બેઠાં. ધારા દાદરાપર અમને સામી લેવા આવી હતી, અને ઘરમાં અમારા બેસવામટિ સતરંજ પણ પાયરી રાખી હતી. અમે સતરંજપર વિરાજમાન થયાં, અને મેં ધારાને પૂછ્યું: “કેમ ધારા બહેન! છો તો ખુશી મગામાં ને? નવા ધણી સાથેના સંસાર કેવાકે આલે છે? જે વચન અપાયાં હતાં તે ખરાં નીવડ્યાં કે બધાં ગપોડાં? જો ખરાં નીવડ્યાં હોય તો તો સારું.”

“ગપોડાં, અને તે પણ વળી પહેલા નંબરનાં ગપોડાં! મારી હાલત તો, બાઈ! એવી જ થઈ ગઈ કે, ‘નસીબકી ખોટી, જહાં જાય વહાં પ્યાજ ઔર રોટી!’ કરમમાં જ્યાં સેર જ હોય, ત્યાં સવા સેર ક્યાંથી મળે વાર? મને પચીસ હબ્બરની મિલકત બતાવવામાં આવી હતી, પણ અહીં તો પચ્ચીસ હબ્બર પૈસાનો પક્ષ પત્તો નથી! સૂરતમાં મોટું ઘર હોવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું, પણ ત્યાં તો ઝૂપડાનુંયે ટેકાણું નથી; જે આગલી બાયરોને એણે છોડી દીધી છે તેને રહેવા નથી આવ્યું ઘર કે ખાવભોજ નથી આપ્યો. રોટલો; બિચારી એ ત્યાં ચરી ખાય છે, અને એમ તેમ વર્તી પેટનો ખાડો બર્યાં કરે છે. મુઆ નાતરાનો રિવાજ ન હોત તો તે બાપડીની છેક આવી હાલત તો ન થાત! છે એક હબ્બરનો જીવ, પણ તે તો પેલી બાડકી બાઈના હાથમાં છે, એટલે એમાંથી એનો કે મારો કોઈનો કરોય દહાડો વળે તેમ નથી. મારા મટે

આ દાગીના એણે બોડકી પાસેથી એવી શરતે લીધા હતા કે નમસ્કિથી નાતરું કરી આવ્યા પછી પાછા તેને આપી દેવા; પણ મેં એ દાગીના ઉતારી ન આપવાથી ધરમાં તકરાર ભગી; બોડકીબાઈ પધાર્યા નાગપુર ને દાગીનામઠિ પૈસાની ગોઠવણ કરવાનું નિમિત્ત બતાવી ધણીજી પધાર્યા સૂરત. વળી પાછાં ધરમાં આપણે એકલાંના એકલાં જઈ” ધારાએ ઉદાસીનતા બતાવીને કહ્યું.

“હવે જ્યારે તમને એ બાયડી કરીને પોતાના ધરમાં લાવ્યા છે, તો એ રાંડ બોડકીને કાઢી શામઠિ નથી મૂકતો ? રાંડના મોઢાપર શામઠિ નથી થૂંકતો ? એ તો રાંધનારી જ હતી ને ? હવે તમે આવ્યાં છો એટલે ધરમાં વળી રાંધનારી શામઠિ જોડાયે ? શું તમને રાંધતાં નથી આવડતું ? કે રાંધનાનો કંટાળો ને તેયાર ભાણાપર બિસવાની દેવ ધરાવનારો છો ?” મેં ધારાને એવા સવાલો પૂછ્યા કે જેમના જવાબમાં બધો ભેદ જણાઈ જવાનો પૂરેપૂરો સંભવ હતો.

“રાંધનારી શાની ધૂળની ? એ તો ધરની ખરેખરી ધણીયાણી હતી ધણી-ચાણી ! એ તો મને વળી ખીજ જ હેતુથી પોતાના ધરની બાયડી બતાવીને લાવી હતી, પણ પોતાની ધારણામાં ન ફાતી એટલે રાંડ બળી મુઠી વાત એમ છે કે, પ્રથમ મારા ધણીજી મુંબઈમાં એકવાર જેનો બંધકર ત્રાસ વર્તી રહ્યો હતો અને પછીથી મુંબઈની બાહોશ પોલીસે જેને જમીનદોસ્ત કરી નાંખી હતી તે નામાંકિત સોનેરી ટાળીના એક માનવતા મેળવર હતા; તે વખત એમની સારી કમાણીનો હતો, અને તે વખતે જ આ બાયડી પાંચ સાથે એમનો સંબંધ થયો હતો. તે સમયમાં એમની પાસે વીસ પચીસ હજારનો માલ હતો, પણ અચાનક સોનેરી ટાળીની ચાલાકીઓપર પોલીસ તથા અહલ બ્રિટીશ ઇન્સાફની ગદા આવતાં આવક એકદમ અટકી ગઈ, અને ધંધા વગરના થઈ ગયેલા સોનેરી ટાળીના કેટલાક મેળવરો કોઈ સોનીની દુકાન માંડીને, કોઈ મીઠાઈની દુકાન માંડીને, કોઈ ગાંધીની દુકાન માંડીને, તો કોઈ કાપડની ફેરી કરીને પોતાના પેટનું પૂરું કરવા લાગ્યા. મારા નવા ધણીએ જુગારમાં ધ્યાન પરોવ્યું અને ‘ધાપની માયા પ્રાયશ્ચિતમાં ભય’ એ કહેવત પ્રમાણે પાપમાર્ગે આવેલી લક્ષ્મી પાપના માર્ગમાં જ જવા લાગી. જેટલે બોડકીએ પાંચ હજારનો માલ દબાવી રાખ્યો, અને તેમાંથી ખર્ચ ચલાવી પોતે દાયણનું કામ શીખી એ કામથી કમાણી કરવાનો નવો રસ્તો પોતામઠિ ખુલ્લો કર્યો. એ પછી જુગાર મૂકીને ધણીજીએ સદાનો વજર મૂકીને જોનરેબલ ધંધો સ્વીકાર્યો, કે જે હજી સુધી ચાલુ છે. પંદર બાધા ને પચીસ ખવડાવ્યાના ધંધામાં કોઈ મહિનામાં પાંચ પચાસ મળે છે તો કોઈ મહિનામાં પાંચ પચાસનું ગાળડું પડે છે; એટલે મીયાં તો જ્યાંના ત્યાં જ રહ્યા કરે છે, ને ધરનો ખર્ચ ખીખીની દાયણ તરીકેની કમાણીથી જ ચાલે છે. આપણામાં કોઈ એવી કમાણી કરવાની આવડત છે નહિ, એટલે આપણે એટલાં બધાં શા ખપનાં ? કદાચિત જરૂર પડે તો મને કાઢી મૂકે, પણ એને તો ન જ કદાચ. હવે આગળ જતાં શું થાય છે તે જવાનું છે, અલારે તો ઊલામાંથી નીકળીને ચૂલામાં પડવા જેવો જ આપણો ઘાટ થયો છે. મને તો શક છે કે, મારો એ ધણીનો થતો

૨૩૮ સુડેલનો વસિા અથવા એક નદીની આત્મકથા

સુખીઆના બંદોબસ્તનું બહાનું બતાવી બોડકાને મનાવવા અને પાછી લાવવા તેની પૂઠે પૂઠે પાયેલા કૂતરાની ચેડે ક્યાંક નાગપુરમાં જઈને નીકળ્યો ન હોય ! આવશે એટલે જે હશે તે જાણી રહેશે. અંપા બહેન ! ક્યાંક તમારાં વચન સાચ ન થાય અને આ સંધ દ્વારિકા પહોંચવાને બદલે અધવચમાં જ અટકી ન જાય, એવો હવે મારા હૃદયમાં પણ સંભવડ બચ પેસી ગયો છે; પછી તો જે મળુ કરે તે ખરું.” ધારાએ કંવાળે હાથ મૂકીને પોતાના પતિરાજનો પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ વીસમી સદીની ઇતિહાસપદ્ધતિને અનુસરીને કહી સંભળાવ્યો. આમ કહેવાનું કારણ એ કે, એ ઇતિહાસ ચમકાર, અલૌકિકતા અને પૌરાણિકતાની બાધાથી અલિપ્ત હોવાથી સર્વથા વિશ્વાસપાત્ર હતો.

“ત્યારે તો તમારું બાળ્ય ખરેખર એક પથરા સાથે જ અચડાયું !” નાથી-બાઈએ ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“બોહાનું ધડાયલું બાળ્ય પથર સાથે ન અચડાય તો બીજા સાથે અચડાય ?” ધારાએ એ પ્રમાણેનું ઉત્તર આપી ઉદ્ગાર કાઢ્યા:—“અંપા બહેન ! આના કરતાં તો હું વિચાર કરું છું તો મારા ઔરમાન છોકરાઓના ઘરમાં વહૂના છલુછલુટ છતાં વધારે સુખી હતી, એમ તે સ્થિતિની આ સ્થિતિ સાથે સરખામણી કરતાં ચોખ્ખું જાણીએ આવે છે. પણ હવે પશ્ચાત્તાપ કરવાથી શો લાભ ? હવે તેઓ કાંઈ મને સંધરે એમ છે ખરું કે ? એ તો મારું બધુંય બેલું; ત્યાંની રહી નહિ, અને અહીં મારું મન લાગતું નથી, ખરેખર મને મારા નિર્દોષ બાળકના શાપ જ પૂણી વજા !”

“ધારા બહેન ! એ તો જ્યારે પાપાણની કઠિનતાનો પરિચય થાય છે, ત્યારે જ ટેખાજાની મૃદુતાની કીમત અંકાય છે. પણ હવે કૃપા કરીને પાંચમેા બવ કરવાની ઇચ્છાને હૃદયમાં સ્થાન ન આપશો. જે બેાચુ છે તેને બૂલી નએા અને જે હાથમાં છે તેને જાળવી રાખો. ક્યાંક એલું ન બને કે જે બાકી છે તે પણ બાકી ન રહે ને તમે પાછાં રખડતાં થઈ નએા; કારણ કે, નસીબ બે ડગલાં આજનું આમજ ન હોય છે !” એ ઉપદેશ આપ્યો.

નાથીબાઈએ જવાબદેની ઉતાવળ કરી અને અમેા જવાને તૈયાર થયાં, પણ ધારાએ ષ્ઠવ સળગાવી ચાહે મૂકી ને ચાહે પીને પછી જવાનો અતિશય અજીઠ કરવાથી અને પાછાં થોડીવારને માટે રોકાયાં. ચાહે હજી તૈયાર થઈ નહેતી, એવામાં ત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષના વયનો બળ્ય મુખમુદ્રા અને તે મુખમુદ્રામાં જીવંતતાની છદ્મ ધરાવનારો એક આર્ય ગૃહસ્થ આવીને દ્વારમાં ઉભો રહ્યો. તે ચારીરે કંઈક કૃષ કરતાં બરેલો, વાને ગારો અને લાડીલા બાંધાનો પુરુષ હતો. તેણે એ વેશને ધોતિયું, ખમીસ, લાંબા પારસી ફેશનનો કાળો કોટ, અને માથા-પર મેથી દીવાલની ઝંજીર કેપ એ પ્રમાણેનાં વસ્ત્રો, આંજળીએ વીંટિ અને ખસામાં ઘડિયાળ તથા ચાંદીનો અછેડો એ બે આભુષણ, અને પગમાં મૂળ તથા આંજળ પર તરમ્મ ચઢાવેલાં હતાં. ધારાએ તેને જોતાંની સાથે જ આંદર

આપવાને બદલે સાલવાના પાલવથી પોતાનું મોઢું ઢાંકી લીધું. આવી પરિસ્થિતિને જોઈને મેં ધારાને બદલે તેને આવકાર આપ્યો અને બેસવાને આમ્રક કયો; કારણ કે, તે ગૃહસ્થની સાથે મારેા પણ સાધારણ ઓળખાણનેા સંબંધ હતો.

પ્રકરણ ૪૧ મું

પ્રાણહારક વચનબાણ

જ્યારે ધારા તરફના આદરસંકારની ચરવા રાખ્યા વગર તે ફરવાળ પાછળ પડેલી જીનીપુરાણી અને મેડાપરથી લાકડાં ઉતારવા વાંસની નીસરણીને ડેકાણે કામ લાગનારી હાથાવાળી કુરસીમાં બેસી ગયો. ત્યારે ધારાનેા બોલ્યા વિના અને પોતાની બંધ જીબને બોલ્યા વિના છટકો થઈ રાકયો નહિ. તેણે કહ્યું કે:—“માન્યવર મહારાય ! જે વેળાયે આવતું જોઈતું તે વેળાયે ન આવ્યા અને હવે જ્યારે બધો ખેલ ખલાસ થઈ ગયો, તેવા સમયમાં અહીં આવવના મટિ પોતાના નાજીક પગેને શામટિ આગળ લંબાવ્યા ? તમે મારા અકાળ મરણને અટકાવ્યું, મારા જીવનને ટકાવ્યું, અને તે જીવનનું છેવટે આવું દુઃખદાયક તથા શોકારક પૈરિણામ આવ્યું !.....”

“કારણ કે, તમારા જેવા એક સુજ્ઞ, વિદ્વાન્ અને જ્ઞાનવાન્ પુરુષે પોતાના વચનનું ચથાર્ય પાલન ન કરી બતાવ્યું, અને તેથી છેવટે લાગારીથી આ બિગારી ધારાએ નાસિકમાં આવી એક ઘરડા ધૂવડનું ઘર વસાવ્યું.” ધારાના બોલવાથી તેને સમુદ્રમાં પડી આત્મહત્યા કરતી અટકાવીને મધ્યરાત્રિયે પાછી ઘેર મોકલનાર અને તેને અનેક પ્રકારે આશ્વાસન આપનાર એ જ ગૃહસ્થ હોવા જોઈએ, એવી સહજ કલ્પના થતાં મેં પણ તેને તે શોકારક પ્રસંગનું નવેસરથી સ્મરણ કરાવ્યું અથવા એક રીતે ઉપાલંબરૂપ વાક્ય સંભળાવ્યું.

“ત્યારે ચંપા ! ધારા સાથેના મારા આકસ્મિક પ્રસંગનેા સર્વ વૃત્તાંત તમારા સાંભળવામાં અને જાણવામાં આવી ગયો છે કે ?” તે ગૃહસ્થે આશ્ચર્ય-હર્ષક બાવ અને મુદ્રાથી પૂછ્યું.

“હા; જે વેળાયે ધારાબાઈએ નાસિકમાં નાતરું કર્યું, તે વેળાયે હું અને મારાં આ માનવંતાં બહેનપણી નાથીબાઈ બન્ને નાસિકમાં જ હતાં, અને તમારો સર્વ વૃત્તાંત ધારાના પોતાના મુખથી જ મારા સાંભળવામાં આવ્યો હતો.” એ ઉત્તર આપ્યું.

“આલો, ત્યારે એ વળી વધારે સારું થયું; કારણ કે, તમેા બધાં એ બીનાથી જાણીતાં હોવાથી હવે મારે જે કાંઈ બોલવાનું છે તે હું કોઈ પણ પ્રકારના સંકેત વિના છટથી બોલી રાકીશ. આ ધારાના અવિચાર, સાહસ અને આપલ્લવના થયેા હું લોકોમાં કેટલેક અંશે અકારણ અથોગ્ય ચર્ચાના વિષય થઈ પડ્યો છું, અને મારા મટિ આ બાબતમાં ધર્મે કરવા જતાં ઘાડ આવવા જેવા જ પ્રકાર બની ગયો છે. પરોપકારમાં પણ આવી પીડાએા સમાયલી હોજ છે, એ વિચેની

૪૪૦ ચુરેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

સ્વપ્રેમમાં પણ મને કંપના નહોતી.” તે શબ્દસે પોતાના મનઃશોકને વ્યક્ત કરવા માંડ્યો.

“પણુ ઝંપા બહેન ! આ મહાશય સાથે તમારો આટલો બધો પરિચય ક્યાં અને કેવી રીતે થયો વાર ? એમની તો એવી ખ્યાતિ છે કે એઓ કોઈ પણ પારકી સ્ત્રી સાથે પરિચય કિંવા વાર્તાલાપનો વ્યવહાર પણ રાખતા જ નથી, અને તેથી વિરુદ્ધ આ શો પ્રકાર ?” ધારાએ આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“આ મહાશય ભક્ષ્મીવર્ણન, હું જે નાટક મંડળીમાં નોંધક છું તે નાટક મંડળીના માલિક એટલે કે મારા શેઠના એક પરિચિત, અને તેથી અમારી નાટકશાળામાં વારંવાર આવનારા શબ્દસ્ય હોવાથી હું માત્ર એમને જોળખું છું; એટલું જ નહિ પણ એમની સાથે ઘણીવાર વાતચીત કરવાનો અને શેઠજીનાં સુખથી અનેકવાર એમની પ્રશંસા સાંભળવાનો પ્રસંગ મને મળેલો હોવાથી એમના માટે મારા હૃદયમાં એક પ્રકારના ઉચ્ચ આભિપ્રાય અને માનનો પણ નિવાસ થયેલો છે. એમનું આચર્ય તમે કહો છો તેવું જ પવિત્ર અને નિષ્કલંક છે; પણ એઓ કોઈપણ પારકી સ્ત્રી સાથે પ્રત્યક્ષ પરિચય ન રાખતા હોય તેથી કોઈપણ પારકી સ્ત્રી એમને દીઠે કે નામથી જોળખતી જ નથી, એમ કંઈ સિદ્ધ થતું નથી. એમનો વ્યવસાય અંધરચનાનો હોવાથી એમને દીઠે કે નામથી હંભશી માણસ જોળખતાં હોય અને એ પોતે કદાચિત્ત બધાંયને ન જોળખતા હોય, એ બનવા ભેગ છે.” મેં સંતોષકારક ઉત્તર આપ્યું.

“ઝંપા ! આ દીખત રહેવા દઈ આપણે આપણા સુદાની વાતપર આવીએ તો વધારે સારું; કારણ કે, વિના કારણ આ પારકા ઘરમાં વધારે વાર બેસી રહેવું મને યોગ્ય લાગતું નથી. એકવાર સત્તનો રફેટ કરી દેવામટે શારું હૃદય અતિશય આતુર થઈ રહ્યું હતું, તેવામાં એવા સમાચાર મળ્યા કે, ધારાનો નવો ધણી અને ધારાની વિભતીય સોકય એ બન્ને અહીં નથી, એટલે માત્ર એકવારનું સાહસ કરીને જ હું અત્યારે અહીં આવ્યા છું. તમે અંદરની બીના બાંધનાર હતાં એક તૃતીય વ્યક્તિ તરીકે અહીં હાજર છો, એ પણ સારું જ થયું; કારણ કે, એથી જો કોઈ મને અહીં જુએ, તો પણ તેને શંકા કરવાનું કારણ ન મળે. ધારા ! હું તમને પ્રથમ પ્રશ્ન એ પૂછું છું કે, મેં મારાં ક્યાં વચ્ચેનો અને કેવી રીતે બંધ કર્યો, તે કૃપા કરીને જણાવશો ?” ભક્ષ્મીવર્ણને નકામી કૃથળીને અટકાવી પોતાના સુદાપર આવી જઈને ધારાને ગંભીરતાથી એ પ્રશ્નણેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“મારા ધર્મબંધુ આગળ કબૂલ કર્યો પ્રશ્નણે મારી સાથે નાતરું કરી મને પોતાના ઘરમાં બેસાડવાને તમે નાસિક ન આપ્યા, અને પડતાપર પાટુ પ્રમણે એવો જવાબ દીધો કે, તેનું સ્મરણ પણ આજે મારા હૃદયમાં તમારા માટે મહા તિરસ્કારની બાવનાને ઉપભવે છે.” ધારાએ ઉત્તર આપ્યું.

“તમારા ધર્મબંધુને મેં માત્ર એટલું જ કહ્યું હતું કે, ધારા ન્યાં બોલાવશે ત્યાં હું તેના કક્ષાણમટે જઈશ, અને તમને પણ તમારી મગાણીનાં મેં જે સંદેશ્ય ઉત્તરો આપ્યાં હતાં, તે કેવળ તમારી આત્મહત્યા અટકાવવા અને તમારો જીવ બચાવવા-

માટે જ. એ મારાં વાક્યોમાં કદાચિત્ કિચિત્ અસત્યની છટા હોય, તો તે અસત્ય મરોપકારાર્થ-બીજના પ્રાણ બચાવવામાટેનું-હોવાથી ક્ષમ્ય હતું; કારણ કે, ભે કાંઈનો જીવ ઉમરતો હોય, તો તેના સમયમાં કાર્યક્રમ અસત્યવાદ પણ પાપરૂપ નથી, એમ શાસ્ત્રી પોકાર કરીને કહી રહ્યાં છે.* મારા વચન પ્રમાણે તમારા કલ્યાણ-માટે હું કોઈ પણ સ્થળે આવવાને તૈયાર હતો, પણ વખતસર તમારી પાસે ન પહોંચી શક્યો અને તમને આ નવીન શરીરસંબંધરૂપ પાપથી ન બચાવી શક્યો એ પણ તમારી પોતાની જ ભૂલનું પરિણામ છે. તમારા ધર્મબંધુના વચનમાં વિશ્વાસ રાખવાનો, તે ગયાં કહેલાં આવવાનો અને તેના કહેલા પ્રમાણે વર્તવાનો તમે મને સંદેશો કહાવ્યો હતો, એનું તો તમને સંપૂર્ણ સ્મરણ હોવું જ જોઈએ. તમારા, પોતાના પિતા સાથે મુંબઈમાંથી આવ્યા જવા પછી તમારા ધર્મબંધુને પૂછતાં તેણે એમ જણાવ્યું કે, ‘એ લોકો મધુરાજ ગયાં છે અને તેઓ તાર કરીને કે કાગળ લખીને બોલાવશે એટલે આપણે ત્યાં જઈશું.’ હું તેના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને બેસી રહ્યો અને કેટલાક દિવસ વીતી જવા છતાં તેના મુખથી મને બીજો કશો પણ સંદેશો મળ્યો નહિ. તમે જે શુક્રવારે રાતે મુંબઈ ગયાં, તે પછીના સુધવારની રાતે તે ક્યાંક બહાર ગામ ગયાં, અને શુક્રવાર તથા શુક્રવાર એ બે દિવસની ગેરહાજરી પછી શનિવારના પ્રભાતમાં તે પાછો મુંબઈ આવ્યો, પણ મને મળ્યો જ નહિ કે કોઈ સંદેશો કહાવ્યો નહિ.....”

“તે વેળાએ મારા ધર્મબંધુ મારી પાસે નાસિકમાં જ આવ્યા હતા, તેમણે બે દિવસ ત્યાં જ વીતાવ્યા હતા અને તમારા વચનબંધના સમાચાર મને સંભળાવ્યા હતા.” ધારાએ વચ્ચે બોલીને ખુલાસો કરી નાખ્યો.

“કેવો નીચ! કેવો વિશ્વાસઘાતક!” એ પ્રમાણેના ઉદ્ગાર કાઢી લેકમીવંદ્ભને પોતાનું કથન આગળ લખાવીને કહ્યું કે:-“શનિવારે તમારા ધર્મબંધુ મુંબઈમાં પધાર્યા અને સોમવારે રાતે સાડા દસ વાગે તેના એક મિત્રદ્વારા મારા જણવામાં આવ્યું કે, “જારા તો નાસિકમાં છે અને તેણે આને નાતરે કર્ણુ હરો કે એકાદ બે દિવસમાં કરશે; કારણ કે, એક ગૃહસ્થની સાથે સાટું નહીં થઈ શકે છે.” તરત નાસિકમાંના મારા એક મિત્રપર મેં કાગળ લખી તમારા વિશેના બધા સમાચાર મેળવી મને તે વિસ્તારથી લખી જણાવવાની સૂચના કરી. તે મારા મિત્ર નાસિકનો જ નિવાસી હોવાથી તેણે તમે જે વીરમાં ઉતર્યા હતાં તે વીરનો પત્તો મેળવી વીરવાળા મહારાજ દ્વારાકર અને તેની બાથડીના મુખથી તમારા ત્યાં નવ દિવસના નિવાસનો અને રવિવારે રાતે નાતરે કરી સોમવારે ત્યાંથી આવ્યા જવાનો વૃત્તાંત તેમ જ તમારા

* વિવાહકાલે રતિસંપ્રગો, પ્રાણાલયે સર્વવનાપહરે ।

ધર્મસ્ય ચાર્યે હ્યનૃતં વદેત, પંચાનૃતાન્યાહુસ્પાતકાનિ ॥ મહાભારત

એટલે કે, “વિવાહકાળમાં, રતિમયોગ વેળાએ, પ્રાણનાશસમયે તેને રક્ષાવા-માટે, સર્વસ્વ-ધનના અપહારસમયમાં અને ધર્મમાટે અસત્ય બોલવું, એ પાંચ અસત્યો-પાંચ કારણથી વદાવધાં અસત્યો પાત્કરૂપ થતાં નથી.”

નવ્ય ધણીનું નામ અને ઠેકાણું જોરે મેળવી તે સર્વ હકીકત મને વિસ્તારથી લખી જણાવી. નાસિકમાં વખતસર પહોંચી બની શકે તો તમારા નાતરાના આ પ્રકારને અટકાવવાનો અને તમને ધર્મનો જોધ આપી તમારા હસ્તે વેધવ્યના પવિત્ર વ્રતને પળાવવાનો મારો મનોભાવ હતો; પણ મને તમારો પત્તેબહુ જ મોડો મળ્યો, અને સ્વાર પહેલાં તમારા કપાલમાં ગ્રાયા ભરવો કાળો કલંક લાગવાનો હતો તે હાતી ગયો. તમારા ભમરાળા બાગ્યમાં આ જાંચકર જામણુ લખાયું જ હશે તેને દાળવાને કોણુ સમર્થ થઈ શકે વારુ ? તમે તો ખેડી રીતે મારા નામનો પ્રકાશ કરી મને નિદાપાત્ર બનાવ્યો હતો, પણ મેં તમારા આરમાન છાકરાઓને મળ્યા ખરો. પ્રકાર પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જણાવ્યાથી અને તેમનો મારા વચનમાં વિશ્વાસ આવવાથી તેમણે પણ તમને મારવામાટે પશ્ચાત્તાપ કરી પોતાની ખરી માતા વરીકે તમારું—તમે તેમની સાથે કે તીર્થસ્થાનમાં જ્યાં રહો. ત્યાં—પાલન કરવાની અને તમારા પુત્રને તમારી પાસે મોકલી આપવાની અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છા દર્શાવી હતી. પણ એ પ્રતિજ્ઞામંદિત જીવન અને પુત્રસુખ તમારા બાગ્યમાં વિધાતાએ લખ્યાં જ નહોતાં એટલે તે તમને ક્યાંથી મળી શકે વારુ ? તમે બધે તમારા આરમાન છાકરાઓને નકારા અને નિર્દય માનતાં હશે, પણ મને તો તેમને એથી સર્વથા ઉલટો જ અનુભવ મળ્યો; કારણ કે, તેમણે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી પાછળથી તમારામાંના ચુણીની મુકાકડે પ્રશંસા કરી હતી. અમારા ત્યાં આવા વિચારો આવતા હતા, ત્યાં તમારું નાતરું થઈ જવાના સ્નાનના સમાચાર મળ્યા અને અર્ધાંચે તમારા નામનું સ્નાન કરી નાંખ્યું; તમારા આ તેમના પરસ્પર સંબંધનો અંત આવી ગયો ।” લક્ષ્મીવલ્લભે ધારાના ઇતિહાસના અન્ય ભાગનો સ્ફોટ કર્યો.

આટલી વાતચીત ચાલી તે દરમ્યાન ચાહ તૈયાર થઈ ગઈ, અને ધારાએ આર કપ ભરીને તૈયાર કર્યાં. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ એવી છે કે પ્રથમ સ્ત્રીનો સત્કાર કરવો, પણ આપણા આર્યસાસારની એવી રૂઢિ છે કે, કોઈ પણ વિષયમાં પુરુષનો સત્કાર પ્રથમ થવો જોઈએ; એ રૂઢિને અનુસરી ચાહનો એક કપ ઉપાહીને જણાવ્યો મેં લક્ષ્મીવલ્લભ આગળ મૂક્યો, પણ ઉપકાર માનીને તેણે તેનો અસ્વીકાર કર્યો. જો કે તેણે નિમિત્ત તો એવું બતાવ્યું કે,—‘હું હમણું જ ચાહ પીને આવ્યો છું અને ઉપરાસાપરી ચાહના કેટલાક અકરાંતિયાની પેઠે ચાહ લેવાની મને ટેવ નથી.’ છતાં મને એમ લાગ્યું કે, ધારાના ધરની ચાહ પીવાને તે અંદરમાનીથી શય નહોતો. કારણુ મને તે હોય, પણ તેણે ચાહ ન પીધી એટલું તો જણે ખરું જ. મેં અને નાથીબાઇએ ચાહને ઇન્સાફ આપ્યો અને ધારાએ પણ ચાહનું પાન કર્યું. તે પછી પાન તૈયાર થયાં; પણ લક્ષ્મીવલ્લભને પાન ખાવાની ટેવ હતી જ નહિ, એટલે એનો તો સ્પર્શથી પણ તે અલિપ્ત રહ્યો. માત્ર તેને સિગરેટ તથા બીડી કુંકવાની બહુ જ આદત હોવાથી અલ્પાર સૂધીમાં તેણે સાત આઠ સિગરેટ અને દશબાર દીવાસળીનું નખખોડ કાઢી નાંખ્યું હતું, અને તેનો ધૂમપાનનો વ્યવસાય અખંડ ચાલુ જ હતો. ચાહપાન, અને વાંચલબહુ પક્ષ

જે વાર્તાલાપ અટકી ગયો હતો તે પાછો આગળ ચાલ્યો. ધારાએ કહ્યું: “સારે મારા ધર્મબંધુએ મને તમારા મોઢાનો જે જવાબ સંભળાવ્યો અને તમારા જે જવાબે મારો આ નખખોદિયો ચેચો ભવ કરાવ્યો, તે બધી વાત તદ્દન જૂઠી? મારા ધર્મબંધુને એટલા ખૂબા અસત્યાવલંબનનું શું કારણ હોય વાર? આ બધો ગોઠવ્યો કાંઈ મારી સમજમાં આવી શકતો નથી.” ધારાએ પોતાના વક્ત્રને રજૂ કર્યો.

“તમારા ધર્મબંધુએ તમને મારા મોઢાનો શો જવાબ સંભળાવ્યો હતો, તે પ્રથમ જણાવશો?” લક્ષ્મીવલ્લભે સવાલ કર્યો.

“એ કે, મારે ને ધારાને શા લેવા દેવા? એ કાણ ને હું કાણ? એ તો એને દુઃખમાં દિલાસો આપવામાટે મેં હા પાડીતી, પણ ખરી રીતે તો એને ધરમાં બેસાડવાનો પ્રયત્નથી જ મારો વિચાર નહોતો. એવી દુઃખી સ્ત્રીઓ તો જગતમાં ઘણી હશે, અરે અમારી પોતાની ન્યાતમાં પણ અનેક છે; એટલે જ એ બધીએને ધરમાં બેસાડવાનો ધંધો લઈ બેસું, તો મારે તેમનામાટે તુર્કસ્તાનના સુલતાનના જનાનખાના જેવડું એક મોટું જનાનખાનું તૈયાર કરાવવું પડે અને શારીરિક બળને વધારવામાટે તામ્રભસ્મ જેવા પદાર્થોનું સેવન કરવું પડે! તેમ જ બી દૂધના ખોરાકના ખર્ચમાં જ મારુ હીવાળું કુકાઈ ખય અને બુધવારિયામાં જવાનો વારો આવે! ધારાને કહેજે કે, તારે જે રસ્તો લેવા હોય તે લઈ લે. મારી હવે જરા પણ આશા રાખીશ નહિ! આ શબ્દો તમારા મુખમાંથી મારા વિશે નીકળ્યા હતા.” ધારાએ નાસિકમાં એકવાર ફેવકુમારી અને મારા સમક્ષ પોતાનો વૃત્તાંત વર્ણવતાં જે શબ્દોનો નિર્દેશ કર્યો હતો તે જ શબ્દોનો આજે વળી પાછો ઉત્તર કરી સંભળાવ્યો.

“આ વાર્તા બનાવડી, તર્કદી અને તદ્દન-અક્ષરે અક્ષર જૂઠી છે! જે અમા-વાસ્થાની રાત્રિમાં પ્રકાશનો, સૂર્યમાં અધકારનો, અને લીંબડામાં માધુર્યનો અંશ હોઈ શકે, તો જ એ કથનમાં સત્યનો અંશ હોવાની આશા રાખી શકાય! હવે પ્રથમ માત્ર એટલો જ અવશિષ્ટ રહે છે કે, તમારા ધર્મબંધુએ આટલા બધા પ્રપંચનો વિસ્તાર શામાટે કર્યો? કારણ કે, કારણ વિના તો કાર્ય સંભવે જ નહિ. આનાં બે કારણો હોઈ શકે. પ્રથમ તો મારા જેવા જે કોઈ પણ પ્રુરુષ કાંઈ પણ વિવેકશક્તિ ધરાવનારો હોય તે એક છવતી બાયડીપર બીજી બાયડી કરે જ નહિ, અને ખારો કે કદાચિત્ કરે, તો તે ત્રીજી કોઈને કરો. બનલાભ કે અન્ય કોઈ પ્રકારનો લાભ આપે નહિ. આ નિશ્ચિત હોવાથી કદાચિત્ લક્ષ્મી-વલ્લભ અને ધારાનો સંબંધ દૃઢ થયો, તો આપણને કરો લાભ મળવાનો નથી. એમ ખારી આ બનાવટ કરી હોય, અથવા તો જે લક્ષ્મીવલ્લભ ધારાના નાતરે જવાના વિચારને ફેરવી નાખી તેને છે તેવી જ અવસ્થામાં રહેવાની બાવનાપર લાવી મૂકશે, તો બીજા સાથે તેને અચડાવતાં જે લાભ મળવાની આશા છે, તે આશા પણ નિરાશાના રૂપમાં ફેરવાઈ જશે; આવી ધાત્રણાથી આ પ્રપંચ તમારા ધર્મબંધુએ રચ્યો હોય. બીજું કારણ એ કે, જે તેનો તમારી સાથે નહેરમાં ધર્મબંધુનો, પણ બીજો બીજા કોઈ પ્રકારનો સંબંધ હોય, તો પણ જે ધારા

એક તરણુ, ચાલક અને વીર પુરુષના હાથમાં જશે, તો પાછી કોઈવાર આપણા હાથમાં આવી શકશે નહિ અને કોઈ તમાલા ધરડા ધૂવડની ખાયડી થશે, તો નામનો ધણી તે હોવા છતાં ખરો ધણીયો આપણે ભોગવી શકીશું, આવી ભાવનાથી પણ આ બ્રહ્મચાર કરાયો હોય. જે આ નાતરું કરાવવામાં તમારા ધર્મબાળુનો હસ્તાક્ષર હોય, તો તો આ બેમાંનું જ એ બનાવટનું એક કારણ અવશ્ય હોયું બેધએ, અને તેમ ન હોય તો ન્યાયશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત અસલ હોવો બેધએ, એ હું મહાદેવતાથી છાતી ઠાકીને કહી શકું છું; કારણ કે, સંયોગો એવા છે કે, જે એ બે વિના કોઈ ત્રીજા કારણની છટાને દેરા માત્ર પણ દર્શાવી શકતા નથી. હવે એ બેમાંથી ખરું કારણ કયું છે એનો નિર્ણય તમારા વિના ખીલ કોઈથી કરી શકાય તેમ નથી.” ભક્ષ્મીવલ્લભે અનુમાનથી કારણો કાઢી બતાવ્યાં.

“બસ-ભક્ષ્મીવલ્લભ! હવે મારો નિઃશ્ચય અને તે પણ નિઃસંશય નિઃશ્ચય થઈ ચૂક્યો કે હું એક હીચકારા, ખાયલા, આપમતલબી, લાલચુ અને લંપટ પુરુષની કપટકળાનો ભોગ થઈ પડી, અને મારામાં લાંબો વિચાર કરવાની બુદ્ધિ ન હોવાથી મારો હવે પછીનો આજો જન્મમારો મેં મારા પેતાના હાથે જ રદ કરી નાખ્યો. એ મારો ધર્મબાળુ નહિ, પણ પાપબાળુ છે. મેં જે એને અત્યારે આઠલાં વિરોધણો આપ્યાં છે તે સઘળાં સલ અને યોગ્ય સ્થળે જ યોગ્યલાં છે. આ નાતરું કરાવવામાં નાસિકના વીશીવાળા બ્રાહ્મણ સાથે એ ધર્મબાળુનો પણ પૂરતી રીતે હુયો હાય હતો અને તેમાં એ બંને કારણોનો સમાવેશ થયેલો હતો, એ વાતો અહીં આવ્યા પછી મારા જાણવામાં અને પ્રલક્ષ અનુભવમાં આવી ચૂકી છે. તમે જાણો છો કે અત્યારે હું, જેના ધરમાં હું તેના વિરો નાસિકમાં મને શું શું કહેવામાં આવ્યું હતું અને અહીં આવ્યા પછી શું જણાયું?” ધારએ પશ્ચાત્તાપનો મારંબ કરીને કહ્યું, અને તેની આંખોમાંથી આંસુ વર્ષવા લાગ્યાં.

“નાસિકમાં તમારી આગળ એ બુદ્ધાને મોર તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો, પણ ખાછળથી તે એક કાગડા તરીકે ઓળખાયો છે અને એ બધી ખીના મારી જાણી બહાર નથી; મનિ એના વિવેચનમાં વખત ન વીતાડતાં જેટલી સુદાની વાત હોય તેટલી જ સંભળાવે.” ભક્ષ્મીવલ્લભે જણાવ્યું.

“કાગડાને મોરનાં પીંજામાં ઢાંકીફીને રજૂ કરવામાં વીશીવાળાને માત્ર પૈસા મેળવવાનો જ હેતુ હતો, અને મારા ધર્મબાળુના એમાં તમેએ જાણવેલા બંને હેતુઓ સમાયલા હતા. તેને આ નાતરું થતાં લગભગ રૂપીયા સવાસો રોકડા મળ્યા હતા અને તે સાથે અન્ય આંતરિક હેતુની સિદ્ધિને માર્ગ પણ નિર્બંધક રહ્યો હતો. મારી આઠલી સીમા પર્યંત અધોગતિ થવા પછી હવે હું વધારે વાર મારાં પાપકર્મને છુપાવવા ઇચ્છતી નથી. અમારી પાડોશમાં પહેલે દાહરે રહેતા એક પંતળી સાથે મારા એ ધર્મબાળુની સ્ત્રીના ગુપ્ત પ્રેમમુખંધ હતો, એ વાતને મારો ધર્મબાળુ સારી રીતે જાણતો હતો, છતાં પૈસા આવતા હોવાથી કંઈ પણ બાલતો નહોતો અને તે બાઈ સાહેબની કેટલીક દુષ્ટિયાઓ

નજરે નજર મારા જોવામાં આવી હતી. પોતાના પાપપર પડેલા નાખવામાં હું વિધવા છતાં તે બાધ્યે નિત્યના પોતાના વાર્તાલાપથી મારા હૃદયમાંના નિદ્રિત વિકારને જગાવ્યો, પોતાના ધણીને મારા તરફ લપકાવ્યો, અને અંતે તેનું એ પરિણામ આવ્યું કે જો બામટાં માટી જેયરે મળીને મારા વૈધવ્યધર્મને ખંડિત કરી જતાવ્યો. અત્યારે અહીં આ નવા ઘરમાં આવ્યા પછી પણ તે માટી-જેયર આવે જાય છે, અને આગળના સંબંધને જેવો ને તેવો જ કાયમ રાખી હૃદયમાં હરખાય છે. એ ચાંડાળોએ ખરેખર પોતાના નીચ સ્વાર્થની સિદ્ધિમાં મારો અવતાર સદાને માટે બગાડી નાખ્યો છે! એ બન્યું નરકમાં પણ ઠેકાણું થવાનું નથી.” ધારાએ પોતાના પાપકર્મને નિષ્કપટ અંતઃકરણથી સ્વીકાર કરી લીધો.

“અમાગિની ધારા! તમારાં ચરિત્રો જ્યારે આવાં છે, વિકારવશતાને અજાણિ તમારા હૃદયમાં આટલો બધો અધિકાર છે અને પોતાના મનને કાબૂમાં રાખવાની તમારામાં જરા પણ શક્તિ નથી, તો પછી હું સમજી શકતો નથી કે આ ચોંટાળેલા ઘર માંડવાની તમને એટલી બધી શી અગત્ય હતી? આ જ્યારે વૈધવ્યની અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તો ગર્ભવતી થવાનો અને તેથી આખરુ જવાનો ભય હોવાથી આઠા માર્ગમાં પગ ચૂકતાં તેનું મન અચકાય છે, એમ કરતાં તેના મનમાં વધારે નહિ તો થોડો ધંભો વિચાર તો અવશ્ય થાય છે. છતાં તેવી અવસ્થામાં પણ તમે એ માર્ગનું અવલંબન કરતાં ન અચકાર્યા, તો અત્યારે તો હવે ધરડા ધણીનું એક એક હાથ આવેલું હોવાથી તમે પોતાની મરજી પ્રમાણે ગમે તેવા નાચ નાચશો; કારણ કે, સગર્ભા થશો અને સંતાનને જન્મ આપશો, તો તે સંતાન ગમે તેનું વર્ણસંકર હોવા છતાં તમારા નામના ધણીની માલિકીનું કહેવાશે એટલે હવે તો આખરુ જવાનો ભય પણ જતો રહ્યો છે, એટલે તમારાથી ગમે ભાઈ-કરારો, હરારો, ને જોઈએ તેવું ધાસ ચરી ખવાશે. સારું થયું કે, કોઈ ગરમ મિત્રજના અને સારા આખરુદાર માણસના ઘરમાં ધુસવાની તક તમને ન મળી શકી અને શિલા હતી તે પાપાણુપર જ જઈને પછડાઈ! નહિ તો પરિણામ એ આવત કે, કાંતો તે તમને મારી નાખીને ફાંસીએ ચઢી જત ને કતિ! તમે તેને ઝેર ખવડાવીને લાંબો કરી નાખત! કારણ કે, તમારા જેવી કામતુરા અને સ્વૈચ્છી સ્ત્રીઓ એકપતિપરાયણા અને બંધનબદ્ધ રહી શકતી જ નથી. તમને આત્મહત્યા કરતાં અટકાવ્યાં, એ મારી બૂલ થઈ હતી, એમ હવે મને પ્રત્યક્ષ જણાય છે; કારણ કે, તમને જો તે દિવસે દરિયો પૂરવા દીધો હોત, તે તમારા પાપે મારે બદનામ ન થતું પડત, તમારા ઓરમાન દીકરાઓની આખરુ જાળવાત, અને હવે પછી તમારા મતાપે જે અનેક પુરુષો પાપાચારી થવાને સંભવ છે તે પણ સદાને માટે અટકી જત. હશે, તમારાં કર્યાં તમે ભોગવશો જ; કારણ કે, સારાં કે નકારાં કર્મોનાં સારાં કે નકારાં ફળ મળ્યા વિના કદાપિ રહેતાં જ નથી. ધારા, તમારું બલિષ્ઠ મને મહા અંધકારમય દેખાય છે; હું ઇચ્છું છું કે, પરમાત્મા તમને સદૃષ્ટિ આપે, તમારું વર્તન સારું થાય અને તમારક બાળ્યમાંથી નરકવાસની ચાતનાઓ ટળી જાય!” ભિક્ષીવલ્લભે, ઉદ્યોગ કાઢવા.

“લક્ષ્મીવલ્લભ ! હું મહાપાપિની અને અપરાધિની છું; હું તમારી અપરાધ નિંદાનું કારણ થઈ છું તે મારા અપરાધની ક્ષમા આપો, અને હવે દાઝ પર હાથ ન આપો. મારાથી બની શકશે તો ધર્મના માર્ગમાં વિચરવ યત્ન કરીશ, અને નહિ તો પછી મારું બાગ્ય મને જે રસ્તે દોરી જશે જઈશ, અને નરકની ચાતના ભોગવવી પડશે, તો તે પણ ભોગવીશ.” “ધારાએ :

“ઈશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે !” આ વાક્યના ઉચ્ચાર સાથે લક્ષ્મીવલ્લભ જીતીને જશે થયો, અને વિશેષ કાંઈ પણ બોલ્યા વગર તે સ્થાનને છોડી ગઈ હતું અને નાથીબાઈ પણ ધારવા કરતાં ત્યાં બહુ જ વધારે વખત વીતવાથી અનુભવાના વિચારને માંડી વાળી ઘેર જવાની બાવનાથી ઉઠ્યાં અને ધારા આશ્વાસન આપી અમે ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું.

રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં નાથીએ મને ઉદ્દેશીને કહ્યું :—“આ લક્ષ્મીવલ્લભ મહા અનુભવી અને સાથે ફાટલ ટોલ જેવા જ જણાય છે. કાંઈને ખરી ન મોઢે અડાવી દેતાં એ જરા પણ અચકાતો નથી. ધારાને કેવી અમકાની ર ખરી બીના તેના મોઢેથી કેવી ધરીના છઠ્ઠા ભાગમાં આકાવી ! બાઈ ! અ ચાલક બાયડા તો સંસારમાં ઘણા થોડા જ હશે !”

“એ ચુડેલ એટલો બધો સત્યવક્તા અથવા તમારા સંપ્રદોમાં કહ્યું એવો તો ફાટલ ટોલ છે કે, પોતાના દુર્ગુણોને છુપાવવાનો પણ પ્રયત્ન કરતો ન તો પછી બીજને મોઢે ખરી વાત સંભળાવી દે, એમાં અભયબી શાન્તી ? અલ તો એ એક મહાસત્યશીલ અને સાધુચરિત્ર પુરુષ છે, પણ આજથી દશ વર્ષ પૂર્વે એ બાધસાહેબ પણ મદિરાપાન અને રમડંપટ્ટીમાં એટલા બધા આ વલેલા હતા કે ન પૂછો વાત ! એકવાર મારા શેડે એને એ વિશે સવાલ પૂછ્યો એણે જરા પણ સંકોચ વિના સાફ સાફ જણાવી દીધું હતું કે, “હા, હું અસનેનો ઉપાસક હતો, પણ એક માત્ર એટલો જ કે, જે વળાયે હું એ કરતો હતો તે વળાયે પણ છુપાવીને કરતો નહોતો, અને અત્યારે પણ મારી એ બત અસનાધીનતાનો અસ્વીકાર કરી અસત્યવાદના પાપનો ભા થવા માગતો નથી. અત્યારે એ વ્યસનનો મારામાં એરા માત્ર પણ નથી, એ તેથી અત્યારે જો એ વિષયને આગળ ધરી કોઈ મારી નિંદા કરવું હોય, તો પોતે જ પાપભાગી થાય છે, અને તેવા નિંદકો તિરસ્કાર કરતાં ધૂણી તથા હયાને અધિક પાત્ર છે ! હું એવા નિંદકોની જરા પણ પરવા રાખતો નથી !” આ કરતાં વિશેષ બીજું કયું સત્યવક્તૃત્વ હોઈ શકે વાક ?” એ લક્ષ્મીવલ્લભના ર બાવ અને ચરિત્રનો પરિચય કરાવ્યો.

“આજકાલ કેટલાક રાતે દોઢ બાટલી બ્રાંડી ઉડાવનારા અને દોઢ ર માંસને પેટમાં પધરાવનારા સવારમાં ન્હાઈ ઘોઈ, કંકે કે ચંદનને બગાડી, લાં દીલાં તાણીને અને દેવમંદિરમાં પધારીને પોતાને ધર્માત્મામાં ખપાવે છે અને જ પણ સંસ્માર વગરના એટિએટા આડંબર બતાવે છે, તેમના કરતાં પોતા સદૃશ્ય કે દુર્ગુણને સમાન બાવથી બચનારા અને પોતાના દુર્ગુણો પોતા

સુખથી જ પ્રકાશ કરનારા પુરુષ મારા અભિમાન પ્રમાણે પૂજ્ય અને વંદ્ય છે; કારણ કે:-

“આકાશમાંથી ચંદ્ર ને સ્વિ ઉભયની ગતિ એક છે;
રણુવીર નરુની સમરમાં અવનતિ ઉન્નતિ એક છે;
નયમ ધર્મશીલની સદા દૃઢ ધર્મમાં મતિ એક છે;
ત્યમ ધર્મશીલ મનુષ્યની વાણી અને કૃતિ એક છે;
નર સત્યવક્તા લોકનિદાથી કદી ડરતો નથી;
ગોલી અસત્ય નવીન બીજ પાપમાં સરતો નથી !”

• નાથીના એ ઉદ્ગારોને પુષ્ટિ આપતી હું કહેવા લાગી કે:-“એ ગૃહસ્થના લખેલા ગ્રંથો જે તમે વાંચો, તેો તેમાં પણ પ્રત્યેક પૃષ્ઠ અને પ્રત્યેક વાક્યમાં એનું સત્યવાદિત્ય અમકતું તમને દેખાયા વગર રહે તેમ નથી. એના એ સત્યાવાદિત્યના કારણથી જ કેટલાક બુદ્ધિહીન લોકો એને કૌંચ ફેરિતોનો લખનાર ને ગુજરાતીમાં દૈનોદ્દુનનો અવતાર કહીને ગોલાવે છે; પણ આ ગૃહસ્થ પોતાનું કર્તવ્ય મૂળે મોઢે બળાવે છે અને એવાં બસતાં કૃતરાંને ડોકરે કહાવે છે !”

“અમલો અભાર સૂધીમાં જે જે પુસ્તકો લખ્યાં હોય તે સર્વનાં નામ અને મળવાનું ઠેકાણું મને જાણી આપજો, એટલે આવતી કાલે જ આપણે તે બધાં પુસ્તકો મંગાવીશું. એમનાં રચેલાં પુસ્તકોમાંથી આપણને ધણું નજીવા અને સમજવાનું મળી આવશે; કારણ કે, ખોટી કંપનાનજન્ય આદર્શતા કરતાં સત્ય ધરના અને નૈસર્ગિકતાનો પ્રભાવ હમેશાં વધારે હોય છે, અને વાંચનારના હૃદયમાં સ્થાપનો જેટલો છાપ પડી શકે છે, તેટલું કંપનામય વસ્તુનું પરિણામ થઈ શકતું નથી.”

નાથીએ કહ્યું.

“આવતી કાલે જ હું બધાં પુસ્તકો તમને મંગાવી આપીશ.” એ કહ્યું.

અમો ગાયવાડીમાં આવીને પોતપોતાના ઘરભેળાં થઈ ગયાં.

તે જ રાત્રે જોર ખાઈને ધારાએ આત્મહત્યા કરી હતી, એમ એ દિવસ પછી છાપાદારો અમારા નજીવામાં આવ્યું. નાથીખાઈને ત્યાં કાર્યમસંજે આવેલા ધારાની સ્હામેની દુકાનવાળા સોનીએ પણ એ સમાચાર નાથીને કહ્યા, અને નાથીએ મને સંભળાવ્યા !

***

પ્રકરણ ૪૨ મું

લલિતાનું આગમન અને મરણ !

• શનિવારનો ઉપકાળ થયો. આજે લલિતા આવવાની હોવાથી આજે દિવસે શનિવારે સવારમાં રીહર્સલમાંથી ગેરહાજર રહેવાની, શેઠ પાસેથી એ રજા મંગાવી રાખી હતી. ઉપામાં જ હઠી અફેલુદાય ત્યાં સૂધીમાં રનાન અને આઠ લેવાના કામથી પરવારી માસી માતા તથા સાસુને ગરમ પાણી અને આઠ નારતો વગેરે તૈયાર રાખવાનું નજીવાને હું મારા પતિને સાથે લઈ લલિતાને

લેવામટિ આન્ટરેડના સ્ટેશનપર જઈ પહોંચી. અમારા સાં પહોંચ્યા થઈ એક ક્લાકે પેનખ મેલતું આગમન થયું; કારણ કે, તે દિવસે કાંઈ કારણવશાત્ ટ્રેન લગભગ પોણા કલાક લેટ હતી. ટ્રેન સ્ટેશનની હદમાં પ્રવેશ કર્યો અને અમારી નજર ટ્રેનમાં વળગી ગઈ. લલિતા પણ સેકન્ડ ક્લાસના ફર્સ્ટમેન્ટમાંની બારીમાંથી ડોકું બહાર કાઢીને અમને જોવામટિ હલી હતી. અમારી દૃષ્ટિનો મેળાપ થયો, ત્યાર પછી તે પ્લેટફોર્મપર ઉતરી એટલે અમારા હાથોનો મેળાપ થયો. જે વેળાએ લલિતા અમારી કંપની છોડી લાલજી સાથે પેનખ જવાને ઉપડી હતી તે સમયના તેના હેખાવ અને આજના હેખાવમાં જમીન અને આસમાન જેટલો તફાવત જોવામાં આવતો હતો. તેના પ્રકુલ અને સફા હસતા મુખ-મંડળમાં એક પ્રકારના શોકમય અભિરૂચિની છટા છવાઈ ગઈ હતી, ગાલ સુરચાર્દ ગયા હતા, મોઢાપરની લાલીનો રંગ ઊડી ગયો હતો અને આંખો જાડી ઉતરી અર્ધ હતી, એટલું જ નહિ, પણ તેના શરીરમાં ફરાતાનો પણ ફેટલેક અંશે આવિર્ભાવ થઈ ચૂક્યો હતો. તેના બહારના હેખાવમાં જો કે આટલો અધો ફેરફાર થઈ ગયો હતો, છતાં તેના શરીરમાં રોગનો સંચાર થયેલો હેખાતો નહોતો; કારણ કે, તેણે પોતાની જે ટૂંકો અને ગ્લેડરટન ઍંગ તથા બેડીંગ વગેરે ઘીને જે ઉપરના ભર્યપર પરી હતી તે આગળના જેટલી સ્ફુર્તિથી નીચે ઉતારી અને કુલીના માથાપર ચઢાવી દીધી. મેં વિવેક બતાવ્યો, પણ મને તેણે પોતાના સામાનને હાથ પણ અડકાડવા ન દીધો. અમે એકબીજાનો હાથ ઝાલીને પ્લેટફોર્મના દરવાજામાંથી બહાર આવ્યાં, સામાન વિક્ટોરિયામાં રખાવ્યો, કુલીને મળ્ફરીના પૈસા આપ્યા અને વિક્ટોરિયામાં બેસી ઘર તરફ આવવાને નીકળ્યાં, અમે બન્ને ગાડીમાં પાછલી સીટપર અને મારો ધણી અમારી સ્હામે આગલી સીટપર બેઠાં હતાં. આજકાલ કેટલેક સ્થળે એવો પ્રકાર ચાલતો જોવામાં આવે છે કે, બેમાર દોસ્તો ફરવા નીકળ્યા હોય અને ગાડીમાં બેસવાનો પ્રસંગ આવે તો ત્રણ કે ચાર જેટલા હોય તેટલા પાછળની સીટપર જ બેસવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને કેટલીકવાર ચંપાઈ પોણશનને જળવવામટિ પાછળની સીટપર જ બેસે છે; કારણ કે, આજળની સીટપર બેસતાં તેઓ પોતાનું ‘ઇન્સાઈટ’ થયેલું માને છે, અને તેમના પોણશનમાં મેટિા વાંધો આવી જાય છે. પણ જ્યારે બાયરીઓ સાથે વિક્ટોરિયામાં બેસવાનો વખત આવે છે, તે વેળાએ એ પોણશનિયાઓના પોણશનના વટાણા વેરાય છે અને પૂરા બાર વાગી જાય છે; કારણ કે, સ્ત્રીઓને વખરે માન આપવું, એવી ઇચ્છિશુ ‘એટીકેટ’ હોવાથી બાયરીઓને પાછલી સીટપર બેસાડી તેમને જખ મારીને આગલી સીટપર બેસવું પડે છે અને એવી રીતે તેમની પોતાની માન્યતા પ્રમાણે કુલીનો અવતાર ધારણ કરવો પડે છે. જો કે આગલી સીટપર બેસવાથી મારા ગરીબ ધણીના પોણશનમાં તો વાંધો આવે તેમ નહોતું જ; છતાં અત્યારે તેનું આગલી સીટપર બેસવું ઇચ્છિશુ એટીકેટ અથવા ફેશનના કાયદાસરનું હોવાથી બીજાઓની નજરમાં પણ તેના ખરાબ હેખાવાને સંભવ નહોતો.

ગાંધી આલતી થયા પછી મેં લલિતાને પૂછ્યું કે—લલિતા બહેન ! તમારી તબીયત કેવીક રહે છે ? કાંઈ માંદાઈ જેવું તો નથી ને ? કારણ કે, તમારું શરીર હમણાં સૂકાયલું અને ચહેરો ઉતરી ગયેલો દેખાય છે.”

“ના, બહેન ! તેવું તો કાંઈ પણ નથી, મને શારીરિક વ્યાધિ નથી, પણ ન્યાયી લાલજનો સ્વર્ગવાસ થયા છે ત્યારથી મારું મન નિરંતર હતાસ અને હતાસ જ રહ્યા છે; કોઈ કોઈવાર તો એ હતાસીનતા એટલી બધી વધી જાય છે કે, હું એકલી બેસીને કલાકોના કલાકો સૂધી રમ્યા કરું છું, તો પણ મારા મનને શાંતિનો સ્પર્શ થઈ શકતો નથી. એટલે કદાચિત્ મારા માથામાં એક પ્રકારની બમણા થઈ હોય કે પછી માનસિક વ્યાધિની બાધા થઈ ગઈ હોય, તો તે બનવા ચોખ્ખું છે. જો કે મને શું થઈ ગયું છે, એ હું પોતે પણ હજી જાણી શકતી નથી.” લલિતાએ ઉત્તર આપ્યું.

“લલિતા બહેન ! તમે આવાં શાણાં અને સમજૂ છતાં મનની હતાસીનતાને આટલી સીમા સૂધી આધીન થઈ જાઓ એ તો ખરેખર એક પ્રકારનું આશ્ચર્ય જ કહેવાય. હવે આટલા બધા ઉદ્વેગને ધારણ કરવાથી શો લાભ થવાનો હતો વાર ? શોક કરવાથી કાંઈ મુશ્કેલી માણસ પાછાં આવી જાય છે ? આપણે બધાં ક્યાં અમરપટ્ટા લખાવીને આવ્યાં છીએ ? આપણે પણ એક દિવસ એ રસ્તે જવાનું તો છે જ; તો પછી આટલો બધો ખેદ કરવો સર્વથા નિર્ણયક છે. તમે મારાં ગુરુ છો એટલે હું વધારે શો ઉપદેશ આપી શકું ?” એ તેના સાંત્વનનો પ્રયત્ન કર્યો.

“અંપા ! પોતાના સારા સમયમાં બીજને સરળતાથી લાંબા લાંબા ઉપદેશો આપી શકાય છે અને પોતાના શાણપણાનું દર્શન કરાવી શકાય છે; પણ જ્યારે પોતાના માથાપર સંકટનું વાદળ ટૂંકી પડે છે, તે વેળાએ બધું શાણપણ આંધળું જાય છે અને તેમાં પણ જેની લાગણી તીવ્ર હોય છે તે તો અવશ્ય હનમાઈને જ વસ થાય છે. મારાપર ઈશ્વરની વળા એટલી કૃપા કે અજ્ઞાપિ મારા માથામાં હનમાઈનો સંચાર નથી થયો અને હું જેમની બુદ્ધિ ઠેકાણે છે તેવા માણસ પ્રમાણે વાતચીત કરી શકું છું. મારી હવે ઈશ્વરને એટલી જ માર્થના છે કે, આ દુઃખને સહન કરવાની મને તે પૂર્ણ શક્તિ આપે અને મારા મરણ સમયે મારી છુરી હાલત ન થાય !” લલિતાએ પોતાની બમણેયતાનો પૂર્ણ પરિચય કરાવ્યો.

અમોઘર આવી લાગ્યાં અને લલિતાને મેં ખાસ મારા આરડામાં જ ઉતારી. મરમ પાણી તેજાર હતું એટલે તેણે હાલણ કરી જહાં લીધું અને બાળીને એક ડામાં બેઠી એટલે મારી માતા ચાહ અને પૂરી વગેરે લાવીને ટિપોચપર મૂકી મળે પૂરી મીઠી અને મોળા જી જલતની હતી. તેમાંથી તેણે મોળા પૂરી ખાધી અને ચાહ પીધી. નારતો કરતાં તેણે કહ્યું કે—અંપા, કાણ જાણે શા કારણથી આ સંકટ આવ્યા પછી મારી ખાનપાન આદિની સર્વ ઇચ્છાઓ મંદ થવા લાગી છે. કાંઈ પણ પ્રદાર્ય ખાવાની મને ખાસ ઇચ્છા થતી નથી અને મોઢા આગળ જે પ્રદાર્ય આવે છે તે સ્વિપૂર્વક અને સ્વાદ લઇને મારાથી ખવાણ નથી. તેમ જ

બપકહાર વચ્ચે કે આશુપણ પણ મને હવે બનાઈ નથી, એટલું બધું મારું મન સાંત અને વૈરાગ્યશીલ થઈ ગયું છે.”

તેનું કહેલું સત્ય હતું; કારણ કે, તે જ્યારે ટ્રેનમાંથી ઉતરી ત્યારે તેણે માત્ર કાળો સાંધો અને કાળું પોલકું એ બે વસ્ત્રો જ પહેર્યા હતાં અને શરીરપર ફાળીનાનું તેા નામ માત્ર પણ નહોતું. જ્ઞાઈને પણ તેણે સાત ઘોળો ફાલ વગરનો સ્ક્રાફ અને ઘોળા ચાળા એ વસ્ત્રો પહેર્યા અને તેથી અત્યારે તે એક સાદી જેવી જ દેખાતી હતી. અમારા માળામાં એક લુકાણી રહેતી હતી; તેના પરણેલા ધણી પાંચ સાત હજારની મિલકત મૂકીને મરી ગયા હતા, છતાં તે વિધવા માત્ર કાચની કે ફાંતની બંગડી વિના બીજા બધા શુભાશિને એવી તેા છાથી શરીરપર ધારણ કરી લટકામટકાથી બહાર નીકળતી હતી કે, અખંડ સૌભાગ્યવતીઓ પણ તેની આબળ પાણી ભરે. તેના હૃદયમાં વૈધવ્યનો દેરા માત્ર શોષ નહોતો; અને આ લલિતાને તેા રાખેલા ધણી મરી ગયા હતા છતાં તેના હૃદયમાં સંસારપર આઠણે બધે તિરસ્કાર થઈ ગયા હતા. બન્નેની લાગણી અથવા હૃદયભાવનામાં કેટલા બધા મહાન્ અંતરાય કે જેથી એકને દાનવી તેા બીજાને દેવી જ કહી શકાય!

તેના આગમનને બેક દિવસ થયા એટલે એ પણ મારા જાણવામાં આવી ગયું કે, જોવા તેના બહારના દેખાવમાં ફેરફાર થયો હતો તેવા જ તેના સ્વભાવમાં પણ તફાવત થઈ ગયો હતો. એક સમયની વાચાળ લલિતા હવે અત્યંત મિલસાધિણી થઈ ગઈ હતી અને જે અલ્પ બોલતી હતી તે બોલવામાં પણ જાણે તેને કંઠાળો આવતો હોય અને અનિચ્છાથી જ બોલતી હોયની! એવા રૂપ પ્રલક્ષ દેખાઈ આવતો હતો. કાંઈ પણ બિલ્ક્યા ચાલ્યા વગર એક જ સ્થળે મૌન ધારી નિઃસ્તબ્ધ થઈને પડી રહેવા કે બેસી રહેવાનું અને પોતાના એક પ્રકારના વિશિષ્ટ વિચારમાં નિમગ્ન રહેવાનું જ તેને વધારે ગમતું હતું. તેના આહાર પણ એટલો બધો જાણે થઈ ગયો હતો કે જો હમેશા તે એટલો જ આહાર લેતી રહે અને તેમાં વધારો ન જ કરે, તેા તેનું જીવન વધારે લાંબા વખત સુધી ટકશે કે કેમ, એનો સંશય જ દેખાયા કરતો હતો. ચાર છ દિવસમાં તેા બે ચાર વાર એમ બન્ને કે તે જમવાને બેસતી, પણ મોઢામાં અન્નનો એક કોળિયો પણ ન નાખતાં એમની એમ જ જીવી જતી અને આરામ કુસ્તીમાં પડી એક દમ સ્વચ્છને આરંભ કરી દેતી હતી. તેની આવી અવસ્થા જોઈ મેં રીહર્સલમાં જવાનું બંધ કર્યું અને આખો દિવસ તેની પાસે રહી અનેક પ્રકારે તેના હૃદયને સાંત કરવાના યત્ન કર્યા, પણ વાત્કાલિક કાંઈ પણ સારું પરિણામ આપ્યું નહિ. લાચારીને નાટકની રાત્રે પાઠ કરવા જતું પડતું હતું, પણ તે વેળાયે મારી માતા તેની સેવામાં એક પગે હાજર રહેતી હતી. લલિતાને બહુધા રાત્રે કે દિવસે હું આવતી નહોતી અને તેથી તેની વખીવતમાં પણ ધીમે ધીમે બગાડો થવા લાગ્યો. હૉક્ટરને બોલાવી ઉપચાર કરાવવા માંડ્યો, પણ તેનીયે કશી અસર થતી દેખાઈ નહિ જ્યારે નાટકમંડળીના શોઠ પણ ત્રણ ચાર તેને જોવામંદિ

આવી ગયા અને તેને આશ્વાસન આપી નેહતી મદદ આપવાનું કહ્યું, પણ તે સંભળીને આભાર મંદિરિત કરી લલિતાએ જણાવ્યું કે:-

“મારા સુરખી શેઠ ! તમે નાટકવાળા છતાં અને અલ્પારે મારે આખી કંપની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ ન છતાં આપ મારા વિષે આટલી જાણી લાગણી ધરાવો છો, એ આંખનો મારાપર મોટો ઉપકાર છે. પણ મને હવે કોઈની પણ મદદ નેહતી નથી; કારણ કે, જે હું જીવીશ, તો હાલ તરત જ માર વર્ષ મારે નિર્વાહ ચાલી શકે તેટલાં સાધનો મારી પાસે છે અને જે દિવસે નહિ હોય તે દિવસે કોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં નોકરી કરીને ગુજરાન કરવાનું સામર્થ્ય કંઈક મને આપ્યું છે. જ્યારે આમ છે, તો પછી આ એક પેટમટિ કોઈના ઉપકાર કે આભાર શામાટે લેવો નેહએ, અને કોઈને અકારણ પરિમત શામાટે આપવો નેહએ ? હવે તો મારી એ જ ઇચ્છા છે કે, આખર ઇચ્છામાં બેઠું જ મારું મરણ થઈ જાય તો વધારે સારું !”

“લલિતાના આગમનનો આજે અગિયારમો દિવસ હતો. મંગળવારની રાતે લગભગ આઠ સાડાઆઠ વાગ્યા હતા, એ વેળાએ તેણે અમારી સાથે બેસીને રોજ કરતાં કાંઈક ઠીક ઠીક ખાધું અને સારપછી હું, મારી માતા, સાસુ તથા મારા પલ્લી બજેરે બધાં વાલો કરતાં દીવાનખાનામાં બેઠા. અમારા માથાની બાબૂના મથામમાં એટલામાં કોઈનું મરણ થયું અને પોક સંભળાઈ. શેઠીવારમાં બાયડીઓ આવીને રોવા કળવા લાગી ગઈ. એ બધા કાલાહલ સંભળી લલિતા કહેવા લાગી કે:- એક તો અમરતી જ ઉઘ નથી આવતી અને કળાટ રાતે જે વાગ્યા સૂધી ચાલશે એટલે આજે તો વળી સમૂળગી આંખ નહિ મીચાય. પણ અરે જોમનસ ધરનું માણસ મરી ગયું ત્યાં મારી ઉઘની વાત મેં ક્યાં કાઢી ! પ્રભો ! હું મને મારા આ અપરાધની ક્ષમા આપજો. મરવું તો બધાને છે જ !”

કલાકેક પછી તે મહાને સ્મરણમાં લઈ જવામાં આવ્યું અને આજડવા આવેલી બાયડીઓ સુગંધાદેવી ગઈ એટલે રોવા કળવાનો ધ્વનિ બંધ થયો અને પાછી શાંતિ પ્રસરી ગઈ. અમારો વાતાવરણ હજી આશ્વા જ કરતો હતો. એટલામાં અચાનક લલિતાનું શરીર પરસેવાથી રોબરોબ થઈ ગયું, તેની છાતીમાં થોડોક દુઃખાવો થયો અને એક નિઃશ્વાસ નાખી તે કુરસીમાં ટળી પડી. મેં તેનો હાથ મારા હાથમાં લઈને પૂછ્યું કે:-“કેમ લલિતા બહેન ! શું થાય છે ?”

“છાતીમાં સખત ઝુંઝરો થાય છે, મારી જિંદગી અલ્પારે મને જવામાં આવી પડેલી જણાય છે.” લલિતાએ મંદ સ્વરથી ઉત્તર આપ્યું.

“આપણા ઘરમાં કાબૂપુટી જોઈલ છે તે જરા છાતીએ ધસું અને ચેક કરું ? એં થી ઝુંઝરો મટી જશે અને આરામ થઈ જશે.” મારી માતાએ કહ્યું.

“માણ ! હવે એટલી બધી તકલીફ લેવાની જરૂર નથી. અલ્પારે હું બસુ છું છતાં મને વાતાવરણમાં કેટલાંક નિલક્ષણ સ્વરૂપો વિરતરેલાં દેખાય છે અને આજની રાત હું કાઠીરા કે નહિ એની મારા મનમાં શંકા થાય છે. એ મારું આયુષ્ય આવી રહ્યું હશે, તો આ ઉપચારોથી કાંઈ પણ લાભ રવાનો નથી.

માણ ! તમને ગાતાં સારું આવડે છે, માટે જો કાંઈ સારું જ્ઞાનમય પદ્ય કે જાન તમને યાદ હોય, તો તે ગાઈ સંભળાવો કે જેથી મારી મતિમાં સુધારણા થાય અને ‘અંત કાલે મતિ તેવી મતિ,’ એ કહેવત ખરી હોય અને મારા આજે અંત થવાનો હોય, તો મરણ પછી મારા આત્માનું કંથ્યાણ થાય.” લલિતાએ કાણે કાણે પોતાના વધારે અને વધારે મંદ થતા સ્વસ્થી વિવક્ષણ આચના કરી.

પ્રભુનું નામસ્મરણ કિવા જ્ઞાનમય પદ્યનું ગાન કોઈ પણ પ્રસંગે અને કોઈ પણ અવસ્થામાં કંથ્યાણકારક જ હોવાથી મારી માતાએ તરત તેની યાચનાને માન્ય કરીને તેના હૃદયને શાંતિ આપવામાટે પોતાના મધુર સ્વસ્થી નીચેનું પદ્ય ગાવા માંડ્યું:-

પદ્ય

“અમૂલ્ય માનવ જન્મ ફરી ફરી નથી જ વિશ્વે મળવાનો;
ઉત્તમ નરતણુ ધારીને જન ! તું નથી ભવમાં મળવાનો-અમૂ,
બળી ચિતામાં બસ્ત્ર થયા બહુ, તું પણુ અતે મળવાનો;
અંત ન પામ્યા દેશ પામરો, ત્રિવિધ તાપ નથી ટળવાનો-અમૂ,
કાળ કરાળ ન કદાપિ છોડે, તેને તું નથી કળવાનો;
એક દિવસ તે અજગર જમડો, પકડી પિડજ ઝંજવાનો-અમૂ,
અમર અમળ કોઈ ન વિશ્વમાં, નિયમ નથી એ મળવાનો;
સંત કહે સુખવંત થવાને, જન્મ ભક્તિથી ફળવાનો-અમૂ.”

હું જો કે નાટકમાં નાચતી હતી અને ગાતી હતી, અને મારો ગવાનો રોજનો વ્યવસાય હતો, છતાં મારી માતાનું નૈસર્ગિક કંઠમાધુર્ય મારા કરતાં પણુ સારું હોવાથી તેનું સંગીત મને પણુ અતિશય પ્રિય લાગતું હતું. કવિતાની ઉત્તમ રચના, તેમાંનો ઉત્તમ આશય અને ગાનારીનો ઉત્તમ કંઠ એ ત્રણ સાધનો કોઈની પણુ વૃત્તિને તલ્લીન કરવામાટે પૂર્ણ શક્તિમાન હતાં, એટલે જો એ પદ્યના અવણુમાં મારી વૃત્તિની પણુ તલ્લીનતા થઈ ગઈ હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણુ નહોતું. પદ્ય ગવાતું હતું તે વેળાયે અત્યંત ક્ષીણ અને મંદ સ્વસ્થી લલિતા પ્રભુના નામનો અખંડ ઉચ્ચાર કર્યા કરતી હતી. પદ્ય ગવાઈ રહ્યું એટલે તેના મુખમાંથી થતો “ઓ પ્રભુ !” નામનો ઉચ્ચાર પણુ અટકી ગયો. મેં તેના હાથને મારા હાથમાં લીધો, પણુ તે બરફ કરતાં પણુ વધારે ઠંડો થઈ ગયેલો હોવાથી મારી છાતીમાં ફાળ પડી અને મારી માતાને મેં કહ્યું કે:-“મા ! જરા જો તો ખરી, લલિતા બહેનનું યરીર એકદમ ઠંડુગાર શા કારણથી થઈ ગયું છે; જરૂર હોય તો વૈદ્ય કે ડૉક્ટરને બોલાવીએ અને તબીયતમાં વધારે ખમાડો થયો હોય તો ચાંપતા ઉપાય કરાવીએ.”

મારી માતાએ મને આશીર્વાદો મારા સ્થાને બેસીને તેના હાથને હાથમાં લઈ નાડીની ગતિની પરીક્ષા કરવા માંડી. બે સેકન્ડમાં તે બોલી ઉઠી કે:-“અંપા થઈ ચૂક્યું. જે વસ્તુ હતી તે ચાલી ગઈ છે અને આ બાલી બોલિયું જ અહીં પડી રહ્યું છે. વૈદ્ય કે ડૉક્ટર વ્યાધિને પારખી મનુષ્ય જીવતું હોય ત્યાં

સુધી બહુ બહુ તે તેની પીડને ઘટાડી શકે છે; પણ એકવાર જ્યાં અનુષ્ઠ મરી નય એટલે પછી તેને આયુષ્ય આપવાની કે છવાડવાની શક્તિ વેશ કે હોક્ટરમાં હોતી નથી. ને એમ ચર્ચ હોય તો વેશનાં મરે નહિ ને જ્ઞેશનાં શંકે નહિ !”

• “હૈ-લલિતા મરી ગઈ !” મેં આંખો ફાડીને પૂછ્યું.

“હા મરી ગઈ અને તેને કેટલોક વખત થઈ ગયો. હવે આપણે રાવાકલ્પ-વામાં કે ખીજ વાતો કરવામાં વખત વીતાડવાને બદલે લલિતાના શબને સ્મ-શાનમાં પહોંચાડવાની જ વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. હાયરે ! બિચારી મરવામટિ જ મુખમાં આવી હતી !” મારી માતાએ શાંતિથી કહ્યું.

લલિતા ગતમાણા થઈને આરામ કુરસીમાં પડેલી હતી છતાં મુલ્યુની બચકર હાથ તેના મુખમંડળમાં જોડેલે તેટલા પ્રમાણમાં વિસ્તરી નહોતી. મરણને શરણ થવા છતાં પણ તેની શાંત મુખમુદ્રામાં અચળ શાંતિ તથા એક પ્રકારની અકલ્પનીય કંતિની છાં દેખાતી હતી અને તેનાં નેત્રો અર્ધ મીચ-યલાં હોવાથી જાણે તે આરામ કુરસીમાં વિશ્રામનો વિલાસ કરતી પડી હોયની ! તેવો જ જ્ઞેનારને ભાસ થતો હતો. જેવી તે છત્રનકાળમાં નિષ્કપટ અને ધર્મ-દેવી હતી, તેવા જ શાંત મરણને તે આધીન થઈ હતી. તેની ચાતના ભોમવ્યા વિના મરવાની આકાંક્ષા પૂર્ણ થઈ હતી અને અચાનક હૃદય અટકી જવાથી તેનું મરણ નીપજેલું હોવું જોઈએ, એવો મારી વૈદવિદ્યામવીણુ માતાને દૃઢ અભિપ્રાય હતો.

મેં મારા ધણીને પાંચ રૂપિયા આપીને કહ્યું:—“તમે જરા ગાડી કરીને નાટકશાળામાં જાઓ અને રોડને જગાડી લલિતાના મરણની વાત કહી આઠ દશ ડિહુ એકઠરેને તેને સ્મશાનમાં લઈ જવામટિ મોકલવાનું કહો અને તે આવનારાઓને ગાડીમાં જ લઈને જોલા જોલા આવી પહોંચો.” મારો પતિ તરત કાઠ, ટાપી ને જોડા પહેરી ચાલતો થઈ ગયો. સારા બાળે અમને પાડોશી સારાં મળેલાં હોવાથી મારી સાસુએ બોલાવતાની સાથે અમારા માળાની અને આસપાસના માળાની પંદર વીસ બાચડીઓ એકઠી થઈ ગઈ અને ત્યાર પાંચ બાચડા પણ આવી પહોંચ્યા. પ્રથમ બાચડાઓએ મડદાને ત્યાંથી હંચડીને એક-લાપર પહોંચાડ્યું; ત્યાં બાચડીઓએ શબને સ્નાન કરાવી, ગાયના ઝાણુ તથા ગૌમૂત્રના ચોકામાં સૂવડાવી તેના મુખમાં તુલસી અને ગંજાજળ આદિ નાખ્યાં. લગભગ દોઢ કલાક પછી નાટકશાળામાંથી મારા પતિ સાથે તેકે ચૌદ માણસ આવી લાખ્યાં; કારણ કે લલિતામટિ સર્વના મનમાં સારો બાવ હતો. તે બિચારીએ કદાપિ કાંઈની સાથે કડવાસ કરી નહોતી. તેમના માંના એક નારાયણલાલ નામના તરગાળાને મેં વીસ રૂપિયા આપ્યા અને લલિ-તાની સ્મશાળયાત્રાની સામગ્રી લાવવાનું કહ્યું; કારણ કે, તે આવા પ્રસંગોને વધારે જાણીતો, પાકટ હમ્મરનો અને અનુભવી માણસ હતો. ત્રણ ચાર જણ એ કામે ગયા અને બીજા બે માણસ મુનિસિપાલ્ટીનીના મટાવાળાને તેની

પાસેથી ‘ડેથ સર્ટિફિકેટ’ (મરણનું પ્રમાણપત્ર) લેવા માટે સ્વાના થયેલ લગભગ દોઢ પોણા બે કલાકમાં બધી તેમજી થઈ ગઈ અને સાડાદસ કે અગિયાર વાગે સ્વર્ગવાસિની થયેલી લલિતાના શબને લગભગ પોણાબે વાગે સ્મરણમાં લઈ જવા માટે કાઢી જવામાં આવ્યું. જો કે અને સાધારણ બધી બાયડીઓ પ્રમાણે અલાવડા કરીને રોતાં અને રામડા વાણીને રાજ્યાં માતાં આવડતું નહોતું. ‘પણ જો વેળાએ ખરી લાગણી અને ખરેખરા શોકથી મારાં નેત્રોમાંથી અશ્રુનો જે અસ્ખલિત પ્રવાહ વહી નીકળ્યો તે એવા બનાવટી રહવા કરતાં લાખ દરબજે વધારે હંડાણમાં પેસનારો કિંમતુના પાપાણને પણ ભેરી નાખનારો હતો. લલિતાના મરણથી મારા હૃદયમાં ભેટલો આઘાત થયો હતો, તેટલો આઘાત મારી માતાના મરણથી થશે કે નહિ, એની સંકા જ છે; કારણ કે, મારાં વર્તમાન સવ સુખોત્તમ મૂળ કારણ અને મારી ખરી નિરપેદ ગુરુ તે જ હતી. વિશ્વમાં શિષ્યના વિત્ત હરનારા ગુરુ તો અનેક હોય છે, પણ શિષ્યના ચિત્તને હરનારા ગુરુ વિરલા જ મળી આવે છે. એ મારી બીજા પ્રકારની વિશ્વા ગુરુઓમાંની ગુરુ હતી-મને કોઈ પણ પ્રકારની સ્વાર્થચુદ્ધિ વિના વારંવાર યોગ્ય ઉપદેશ આપી સદાચાર અને ધર્મના માર્ગે ચલાવનારી એ જ દેવીતુલ્ય દાસા હતી અને તેથી એના ઉપકારોને હું મારા જીવનની અંતિમ ઘટિકા આવતાં પણ ભૂલી શકું તેમ નથી. ઈશ્વર એના આત્માને સ્વર્ગનો નિવાસ અવિચ્છન્ન શાંતિ અને મોક્ષ આપે, એ જ મારી પ્રભુને અનન્ય બાવચુક્રા અભ્યર્ચના છે.

બાયડાઓ લલિતાના શબને બાળીને સોનાપુરમાંથી પાછા ફરી શુભગાદેરીમાં સ્નાન કરીને સવારમાં સાત વાગે પાછા આવ્યા અને અમારો પણ ત્યાર પછી જ રહવાફરવાના કાર્યથી છૂટકો થયો. લલિતાનું પાછળ કોઈ પણ ન હોવાથી અને તે ભતિની બ્રાહ્મણી હોવાથી બ્રાહ્મણના હાથે તેની તેરમા સૂત્રીની સર્વ ઉત્તરક્રિયા એ મારા પોતાના અર્થે કરાવી અને મારી જે ફરજ હતી તે પૂરી કરી બતાવી.

તેરમાની ક્રિયા થઈ જતાં સૂત્રી લલિતાના સામાનનું કોઇને સ્મરણ પણ થતું નહોતું, તેને કોઈએ હસ્તસ્પર્શ પણ કર્યો નહોતો અને તેની ટૂંકો તથા બેગ વગેરેમાં શું હતું ને શું નહિ, તે વિશે હું કે બીજું કોઈ કોઈ બાજુતાં પણ નહોતાં. ચોક્કસે દિવસે અમાનક મારી માતાએ મને કહ્યું: “બહી ચંપા! લલિતાનો આ બધો સામાન પડ્યો છે તે તો જરા તપાસી જો; કારણ કે, હવે એનો માલિક આપણા વિના બીજે કોઈ પણ નથી.” એમ કહીને મરી ગયા પછી લલિતાની કબરેથી નીકળેલો ચાર માનીએના ખૂડો તેણે મને આપ્યો અને ટૂંકો તથા બેગ કબાટપર અને ટબલપર ચઢાવીને રાખી હતી તે નીચે ઉતારી આપી.

બેગમાંથી માત્ર વસ્ત્રો જ નીકળ્યાં, પણ તેમાં ચાર પાંચ કીમતી સાડીઓ, પાંચ સાત સારામાં સારાં અને ફેરાનેબલ સિલાઈનાં રેશમ તથા મખમલનાં બરીકમનાં પોલકાં, બે મૂલ્યવાન અંબર અને સાચી કિનારવાળી બે બનાસદી સાડીઓ વગેરે હોવાથી એ કપડાં પણ હજારેક રૂપીયા કરતાં વધારે કીમતનાં હોવાં જોઈએ, એની કોઈ પણ અટકળ કરી શકે તેમ હતું. ટૂંકો જવાબતાં એક

ટૂંકમાંથી લાકડાની એક નાની પેટી નીકળી અને તે આખી ઘરેણીથી ભરેલી હતી; કાંટા મંઝાવી તોળતાં તેમાં સોનાનાં ઘરેણાંનું વજન પચાસ તોલા ગયું અને લગભગ ત્રણસે તોલાનાં ચાંદીનાં જૂદા જૂદાં ઘરેણાં હતાં એટલે પંદરસે સુખી-આનો એ માલ હતો. તેમ જ તેમાંના કાગળોના એક બેંડલમાંથી આઠસે સુખી-આની કરન્સી નેટા નીકળી. આવી રીતે બધા મળીને અઠકળે ત્રણ સવા ત્રણ હજારની મિલકતનો સરવાળો થયો. મારી માતા, સાસુ અને મારા બહીનાં સુખમંડળમાં એ સંપત્તિ જોઈને કાંઈક આનંદની છટાને આવિર્ભાવ થતો દેખાયો. એ આનંદ અનાયાસ ધનપ્રાપ્તિના પરિણામસ્વરૂપ હોવું જોઈએ એ તો કાંઈ પણ કહી શકે તેમ હોવાથી વિશેષ વિવેચનની અગત્ય નથી. મારી માતાએ પહેલ કરીને કહ્યું:—“ત્યારે ચંપા ! આ બધી કીમતી ચીજો આપણા કબાઠના ચોરખાનામાં મૂકી દે અને ટૂંકા તથા ઝંગમાં હાલ તરત બીજી ચીજો ભરી રાખીશું અને પછી તને એ વસ્તુઓ મુસાફરીમાં લઈ જવા મઠિ કામ લાગશે.”

“હા જ તો—હવે એ બધી ચીજો આપણને કામ નાંક લાગે, તો બીજા કોને કામ લાગવાની હતી ? એ તો કહેવત જ છે કે, જેના હાથમાં તેના મોઢામાં.” મારી સાસુએ મારી માતાના અભિપ્રાયને પુષ્ટિ આપીને પોતાનો સોનામોઢોર જેવા અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

પણ તેમનું એ કથન મને પોતાને ન રૂચવાથી તેમને માફ ન લાગે એવી રીતે મેં શાંતિથી જણાવ્યું કે:—હાલ તરત તો આ ચીજો ટૂંકમાં હતી તેમ જ રહેવા લો; અને પછી પૂરો વિચાર કરીને એની જે વ્યવસ્થા કરવાની હશે તે આપણે કરીશું. ચીજો આપણા તાબામાં જ છે, એટલે કબાઠમાં રાખવાથી જળવાશે અને ટૂંકમાં રાખવાથી નહાસી જશે, એમ તો છે જ નહિ. કિતાવજ કરવાની કરી પણ અગત્ય નથી.”

“વારુ ત્યારે જેવી તારી મરજી.” મારી માતાએ વધારે વાંધા ન લેતાં ટૂંકમાં જ પતાવ્યું.

રાતે શય્યામાં પડ્યા પછી મેં મારા મનને પૂછ્યું કે:—“હિસતનો આ નમણિયાતો માલ હજમ કરી જવાનો ચંપા ! તારો અધિકાર છે ખરો કે ?” મારા એ પ્રશ્નનો મને મારા શુદ્ધ અંતઃકરણ પાસેથી નામ પ્રમાણેનો જવાબ મળ્યો.

પ્રકરણ ૪૩ મું

કિંચિત્ આત્મજ્ઞાપા !

“ચંપા ! આ સ્કાડા ત્રણ હજારનો આવતો આવી મળેલો દેલો જોઈને તારી ચિત્તવૃત્તિને અળાવીશ નહિ અને એ ધનના લોભથી અલિપ્ત જ રહેજે; કારણ કે ચિત્ત, વિત્ત, છવિત્ત, ચીવન અને આ સમસ્ત વિશ્વ એ સર્વ અળ વસ્તુઓ છે; કાણબંધુર અને અશાશ્વત વસ્તુઓ છે, તો એ અશાશ્વત અને તે પણ નછવી રકમથી તારું શું કંઈયણુ થવાનું હવે વારુ ? શું ઉંચરે તને પોતાને આવશ્યક સર્વજ્ઞાધીને પોતાના

ઉદ્બોગ અને પરિશ્રમથી પ્રામાણિકતાપૂર્વક મેળવવાનો માર્ગ નથી ખેડી આપ્યો? તારી પાસે પોતાની હલાલ કમાણીનાં એટલાં સાધનો નથી કે શું? છે જ. જે વારામાં સલ્પનિકા, પ્રામાણિકતા અને ધર્મશીલતાનો અદ્વ્ય સ્વદ્વ અંશ પણ રહેલો હોય, તો એ પરધનાપહારની ઇચ્છાને પોતાના હૃદયમાં કદાપિ સ્થાન આપીશ નહિ. એ ધનલોહપતાના મળળ પાસમાં ંધાઈ ધનપ્રાપ્તિના નીચ માર્ગને સ્વીકારવામાટે આજ સૂધી અત્યંત દીર્ઘકાળ વીતી જવા છતાં નંદ અને કારુણ સાક્ષાત્ ભક્ષ્મીપુત્ર હતા તોય નિદાચ છે અને અત્યારે પણ ધિક્કારપૂર્વક તેમનાં નામોનો ઉચ્ચાર કરાય છે. ઠીક, જે ધિક્કારને પાત્ર થવા છતાં પોતાની એ ભક્ષ્મીને તેઓ સાથે લઈ જઈ શક્યા હોત, તો તે વધારે કહેવાપણું કદાચિત્ ન રહેત; પણ તેઓ તેમાંની એક પાઈ પણ સાથે લેવાને સ્વમર્થ નહોતા, જેવા ખાલી હાથે આવ્યા હતા તેવા જ તેઓ ખાલી હાથે ગયા હતા; તેમને લાભ માત્ર એટલો જ મળ્યો કે, આ જગત્માં સદાને મટિ પોતાની કુલકલ્પિની અપકીર્તિ અને દુર્નામનાને મૂકતા ગયા! મરણ ક્યારે અને કહ પળે આવી લાગશે, એનો નિયમ છે જ નહિ અને ન્યાં સૂધી જીવન છે, ત્યાં સૂધી જેણે દાંત આપ્યા છે તે પરમેશ્વર આવણું પણ આપવાનો જ, એ પણ નિશ્ચિત છે; તો પછી અકારણ લોભને વશ થઈ પરધનાપહાર જેવું ભયંકર પાતક કરી આ ભવમાં લોકનિદા અને પરભવમાં નરકવાસના બાળી શામટિ થઈ, તે સમજી શકાતું નથી. ધાર કે, ભલિતાની આ સંપત્તિની કાંઈને ખગર ન હોવાથી એ તારા હાથમાં આવી છે એની દુનિયાના લોકને જાણ ન થાય, છતાં ઘટઘટ-વ્યાપક પરમાત્મા પરમેશ્વર, સર્વજ્ઞ શ્રીહરિ તો જેમ ખધાનાં કૃત્યો જુએ છે તેમ તારા એ અપરાધમય કૃત્યને પણ જોવાનો જ, અને સમય આવતાં તને એ અપરાધની યોગ્ય શિક્ષા પણ આપવાનો જ! ઈશ્વરને અંધ ખનાવવાને કે ઉતરવાને કોઈ પણ શક્તિમાન નથી, તો તારા જેવી બિચારી એક લાચાર અખળાની શી શક્તિ? આ પારખી થાપણ કેવળ તારી નિસ્પૃહતા અને પ્રામાણિકતાની પરીક્ષામટિ જ તારા હાથમાં આવી છે. એમ જ તારે માનવાનું છે, જે આ વેળાએ તારી નિર્લોભતા અને સલ્પશીલતાનો પરિચય કરાવીરા અને એ ધનનો સમાજહિતના કાંઈ યોગ્ય કાર્યમાં વ્યય કરી ખતાવીશ, તો પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થતાં તું કીર્તિરૂપ સુવર્ણચન્દ્રક મેળવવાને ભાગ્યશાળી થઈશ; અને તેથી વિરુદ્ધ વર્તતાં તારા કપાળમાં અપકીર્તિ કિંવા અધર્મરૂપ કલંક તો લખાયલો જ છે!”

તે પળે જ એ પૈસાને મારા પોતાના કે મારા લાગતાં વગળતાં લાભમટિ નહિ, પણ સમાજના લાભમટિ ખર્ચવાનો મેં મારા મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો, પણ પ્રશ્ન આવીને એ ઉલ્લો રહ્યો કે, એ રકમ એવા કયા સમાજહિતના કાર્ય-મટિ આપવી કે, જે હિતની સમાજને વિશેષ અગત્ય હોય અને જે કાર્ય સાથે ભલિતાનો પણ ન્યૂનાધિક પ્રદેક્ષ કિંવા અપ્રદેક્ષ સંબંધ હોય? દીર્ઘ વિચારાંતે એવી કલ્પના આવી કે, “કાંઈ રીતે નાટ્યકળાની ઉત્તતિના કાર્યમાં એ સાધનનો ઉપયોગ થાય, તો તે વિશેષ યોગ્ય થયું કહેવાય. નાટ્યકળાની ઉત્તતિને સુખ

આધાર બહુધા ઉત્તમ નટા અને નટીઓપર જ રહેલા હોવાથી ભારતવર્ષમાં જે સારા નટ અને સારી નટીઓ ઉત્પન્ન થાય, તે જ ભવિષ્યમાં નાટ્યકળાની ઉન્નતિની આશા રાખી શકાય. આપણી રંગભૂમિપર પ્રેક્ષકો સમક્ષ નાના પ્રકારની ભૂમિકા ભજવવામાં રંગભૂમિપર રજૂ થનારાં નટ અને નટી કેવા પ્રકારનાં હોય છે, એ વિષે થૂસુકનો પ્રથમ પરિચય કરાવતી વેળાએ મેં કેટલોક ઉલ્લેખ કરેલો છે (જુઓ આ મારી આત્મકથાનું પ્રકરણ ૯ મું); એટલે તેની પુનઃ કિતની અગત્ય નથી. જેવી રીતે બીજા વ્યવસાયોનું બાંધ્યાવસ્થાથી જ મનુષ્યને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે નાટ્યકળાનું પણ પદ્ધતિપુરઃસર પ્રથમથી જ શિક્ષણ આપવામાં આવે, તો જ ઉત્તમ નટનટીની સૃષ્ટિ નિર્માણ થવાનો સંભવ ધારી શકાય. પરંતુ નાટ્યવ્યવસાયને ન્યાં હીન દૃષ્ટિથી જ જોવામાં આવતો હોય, ત્યાં પોતાનાં બાળકોને ભવિષ્યમાં એ વ્યવસાયમાં જ નાખવાની ધારણા રાખીને નાટ્યશિક્ષણ કોણ આપે વાકે ? માત્ર ગુજરાતમાં એક ત્રાગળા અને લોજક ભતિ જ એવી છે કે, બવાઇ કરી વેષ ભજવવા, નૃત્ય, સંગીત અને નાટકની નોકરી એ જેનો સિત્તોતેર પેઢીનો ભતીય વ્યવસાય થઇ ગયો છે; પણ ખેદની વાર્તા એટલી જ કે, એ ભતિમાં અન્ય અનેક ગુણો હોવા છતાં શિક્ષણની મોટામાં મોટી ખોટ છે. જે ત્રાગળાનાં બાળકોને પ્રથમથી જ નાટ્યકળાનું સારું શિક્ષણ આપવામાં આવે, તો એ ભતિમાંથી અનેક ઉત્તમ નટક મેળવવાના ભાગ્યને ભારતવર્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશયને સંભવ નથી. ત્રાગળા જ્ઞાતિના બાળકોમાં તેમને જેવા પ્રકારની વિદ્યા કે કળા શીખવવામાં આવે તેને સાધારણતઃ સારી રીતે ગ્રહણ કરી લેવાનો બહુ જ ઉત્તમ ગુણ રહેલો છે; તેઓ બીજા બાધા પણ અભ્યાસ અને શિક્ષણના યોગે શુદ્ધતાથી ખાલી શકે છે; અને સંગીત તથા અભિનયના સંસ્કારો તો તેમનામાં નૈસર્ગિક જ રહેલા હોય છે, એટલે તેમને તો માત્ર પુષ્ટિ આપીને બહાર વિકસિત કરવાની અને યથાનિયમ નિયમિત કરવાની જ આવશ્યકતા રહે છે. હવે અત્યારે જ ગુજરાતમાં નાટ્યશિક્ષણશાળા ઉઘડે અને તેમાં ઉત્તમ નાટ્યકલાભિજ્ઞોદ્ધારા નાટ્યના બિન્ન બિન્ન અંગોનું શિક્ષણ અપાય, એ કાંઈક અશક્યવત્ છે. ત્રાગળાનાં બાળકોને અલ્પ વયમાં અને સર્વથા અક્ષરહીન અવસ્થામાં જ જે આરુરૂપિયાનો પગાર મેળવવાની આશાથી નાટકમાં નોકરી કરવામાં ધકેલી દેવામાં આવે છે, તેથી ન્યાં સૂધી બાળકોનો કંઠ કોમળ અને મધુર રહે ત્યાં સૂધી નાટકના કામમાં આવી અવાજ ફાટી જવા પછી તેઓ દ્રામના ઉત્તરેલા ઘોડાની પેઠે નુકાસા થઈ જાય છે. તેવી અવસ્થા ન થાય, ત્રાગળાનાં બાળકો ગુજરાતી આર પાંચ ચોપડીનો અભ્યાસ કરી વાંચન લેખનનું યોગ્ય જ્ઞાન તથા સ્વરવિદ્યાનું પણ સાધારણ જ્ઞાન મેળવ્યા પછી જ નાટકમાં જાય અને તેમની કીમત કાંઈક વધારે અંકાય, એવા શુભ હેતુથી ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદના નિવાસી અને ત્રાગળા જ્ઞાતિની ભૂમણુરૂપ નાટ્ય અને સંગીત કલાનિપુણ સ્વર્ગવાસી અમૃત કેશવ નાયકે ગુજરાતના કેન્દ્રસ્થાન અમદાવાદમાં જે ત્રાગળાના બાળકોને

કાંઈ પણ પૈસા લીધા વગર મફત પ્રાથમિક શિક્ષણ અને સાધારણ સંગીત જ્ઞાન આપવામાટે એક શાળાની આજે કેટલાંક વર્ષથી સ્થાપના કરી છે, જેના ફંડમાં ઘણાક ગૃહસ્થોએ અત્યાર સુધીમાં નાણાની સારી મદદ આપી છે, કેટલીક નાટક-મંડળીઓના માલિકોએ પણ જે શાળાના લાભાર્થી બેલો આપવાની હદારતા બતાવી છે અને જેને સરકારની માન્યતા પણ મળે છે, તે શાળાના ફંડમાં લલિતાના નામથી આ નાણાં ભરી આપવાં અને નાટકવાળીના પૈસાનો લાભ નાટકવાળાને જ આપવો.” મારી આ કંપના મેં મારી માતા તથા સાસુને જણાવી અને તેમને પણ પૈસાની વધારે ભૂખ ન હોવાથી તેમ જ મારા મનને દુઃખવવાની તેમની રતિભાર પણ ઇચ્છા ન હોવાથી તેમણે મારી એ ઇચ્છાને તરત અનુમોદન આપ્યું અને એ પૈસાનો એવી રીતે ઉપયોગ કરવાનો અમારો ઠરાવ નક્કી થયો.

અહીં મારે જણાવવું જોઈએ કે, આજકાલ કેટલાંક સંતાનહીન ધનવાન પુરુષો સોલિસિટરના હાથે કાયદાસરનું મૃત્યુપત્ર લખાવી પોતાની મિલકત પ્રામાણિક મનાતા અને ગણાતા ગૃહસ્થોને તે મિલકતના ટ્રસ્ટી નીમીને તેમના હાથમાં તેના સારા ઉપયોગ માટે સોંપી નય છે; પણ તે પ્રામાણિક ગૃહસ્થોમાંના ઘણા ખરા હૃદયીને જોઈ લોભમાં લપટાય છે, પોતાની ધર્મશીલતા અને પ્રામાણિકતાને જૂઠી નય છે; કાયદાને ખીંટીએ લટકાવે છે અને જે મિલકત તેમને રક્ષણમાટે અપાયલી હોય છે તેનું અન્યાય અને અધર્મથી પોતે જ વિચ્છાસપાતકતા કરીને ભક્ષણ કરી નય છે. કેટલાંક ધર્મશીલ ધનવાનો પોતાને કાંઈ સંતાન ન હોય અને પોતાની સ્ત્રી જીવતી હોય તેા પોતાના ધનનો ધર્મજન્ય માર્ગમાં વ્યય થાય એટલામાટે પોતે જે ધર્મગુરુને માનતા હોય, તેને બોલાવી મૃત્યુપત્રમાં મરણ પૂર્વે એવી ક્લમ નંખાવે છે કે, ‘જ્યાં સુધી મારી સ્ત્રી જીવતી હોય ત્યાં સુધી મારી સ્થાવર અને જંગમ મિલકતનો ભોગવડો તે કરે, બાડા વગેરેની પેદાશ તે જ ખાય અને તેના મરી ગયા પછી એ મિલકત ધર્મગુરુના હાથમાં નય!’ પરંતુ એવાં મૃત્યુપત્રોનો પણ કહેવાતા ધર્મગુરુઓના હાથે અધર્મ ભરેલો જ લાભ લેવાય છે. લલિતાના મરણના બે ત્રણ મહિના પહેલાં એક એવો બનાવ બન્યો હતો, કે વિકુલવાદી ચંપાગલીમાં હુદાણા જ્ઞાતિની એક વિધવાબાઈ હતી. તેના પતિ મરણ પથારીએ પડ્યો તે વળાયે, પોતાને સંતાન ન હોવાથી અને પોતે શ્રીવૈષ્ણવ ધર્મનો પાળનારો હોવાથી, એવું વિલ કરી એણે હતો કે, ‘મારી સ્ત્રી જીવે ત્યાં સુધી માળાનું બાકું વગેરે તે જ ખાય અને તેના તે ગમે તેવા ઉપયોગ કરે; પણ તેના મરી જવા પછી એ મિલકત તેના ગુરુને મળે!’ ધણીના મરણને એક વર્ષ થયા પછી તે બાઈએ પોતાની જાતિની એક બાઈને રાંધવામાટે પોતાને ત્યાં રાખી અને તે બાઈ થોડા જ વખતમાં પોતાના એક બે વર્ષના પુત્રને મૂકીને મરી જવાથી તે છાકરાને જોળે બેસાડી પોતાના ધણીનું નામ રાખવામાટે તેને તે ધનાઢય વિધવાએ કહીને મોકી કચોડે એ છાકરો દસ અગિયાર વર્ષના વયનો થયો તે વળાએ અચાનક પ્લેગની બાધાથી તે ધનાઢય વિધવાનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો. છાકરામાટે કેટલીક વ્યવસ્થા

તેણે કરી રાખી હતી, એટલે સારું થયું; કારણ કે, મરણ વેળાએ તેની વાચા એકદમ બંધ થઈ ગયેલી હોવાથી બીજી તેનાથી નવી કરી પણ વ્યવસ્થા કરી શકાઈ નહોતી. તેના મરી જવા પછી ધર્મગુરુએ આવીને તેના ઘણીના આગળના વિલની સ્ત્રીએ માળા મગરેનો કબજે લઈ લીધો અને તે મિલકત આપનાર ઘણીની વિધવાના હતક પુત્રને તરત ત્યાંથી ખાલી કરી જવાની નોટિસ આપી દીધી. તે હતકના ખાલકોએ ધર્મગુરુને તે જગ્યાનું પૂરું બાકું લઈને ત્યાં જ તે હતકને રહેવા જેવાની બહુ બહુ પ્રાર્થના કરી; પણ તે ધર્મગુરુએ એવું કારણ બતાવીને નિર્દયતા બતાવી કે:—“બીજાને જોઈએ તો એ જગ્યા મફત રહેવા માટે આપીશું, પણ આ છેકરાને તો તે ચારગણું બાકું આપશે, તોય અમે રહેવા જેવાના નથી. એનું એક કારણ એ કે, રોકના મરી જવા પછી બાકા વગેરે અને વ્યાજ વગેરેની થયેલી હબરોની પેદારા જે અમારા ઘરમાં આવવી જોઈતી હતી તેના માલિક એ છેકરો થઈ બેઠેલા હોવાથી એ અમારો દુશ્મન છે અને હવે જો એને માળામાં રહેવા દઈએ ને એ મોટા થયા પછી વળી કંઈ નવો ઝગડો જમાવે અને મિલકતપર પોતાનો હક્ક સાબિત કરી બતાવે તો કે એવો અમારા મનમાં બય રહ્યા કરે છે. આ કારણેથી તમારી પ્રાર્થના અમે સાંભળવાના નથી અને જોમ બની શકવાનું નથી જેમ અને તેમ જલદી ખાલી કરી જાઓ.” અને છેવટે બિચારા તે હતકને કાયદાને માન આપી મકાન ખાલી જ કરવું પડ્યું. અર્થાત્ એવા કહેવાતા પ્રામાણિક પણ ખરેખરા વિશ્વાસઘાતક દ્રુષ્ટીઓ અને કહેવાતા ધર્મગુરુ, સંસારલાગી અને સાધુ પણ ખરી રીતે પાપ-રૂપ, સંસારના નરકકીડ સમાન અનુરાગી અને પૂરા સ્વાર્થસાધુ, નિર્દય અને પાપાત્મા ગુરુઓ કરતાં મારી યોગ્યતા આ વિષયમાં નિઃસંશય કોટિવાર વધારે પ્રસંસાને પાત્ર છે, એની તો હવે મારા શત્રુથી પણ ના પાડી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, પરવિતાપહાર, અસત્યવાદ, નિર્દયતા અને વિશ્વાસઘાત જેવા શબ્દ અને તેમના અવલંબનનો સ્વભાવ, એની બાધા આ ધંપાના હૃદયને સ્પર્શ કરી શકી નથી અને હવે પછી પણ એ અધર્મમય વિકારોને આ ધંપા કદાપિ પોતાના કાયિક, વાચિક કે માનસિક કર્મમાં સ્થાન આપવાની નથી ! ભૂલિતાએ જેમ ચાતનાહીન શાંત મરણની ઇચ્છા રાખી હતી, તે પ્રમાણે આ ધંપા પણ પ્રામાણિકતાપુક્ત અને પ્રતિષ્ઠિત મરણને ઇચ્છનારી છે—મરણ થવાનું હોય તો બલે આજે અને આ ક્ષણે જ થાય, પણ ધર્મશીલતા, સલામતરાજ અને પ્રતિષ્ઠાનું મરણ થાય—તેના તો અનંતકાળ પર્યંત ગુણ્ણગુણદ બવાય અને મુઆ પછી પણ મરણરૂપે આ દીન અબળા ધંપા અમર થઈ જાય ! એટલી જ મારી માત્ર મહત્વાકાંક્ષા છે અને મારો નિશ્ચય છે કે, જો મારી એ બાવના દૃઢ હશે તો ઈશ્વર અવશ્ય તેની પૂર્તિ કરવાનો જ; કારણ કે, જેની જેવી બાવના હોય છે, તેને તેવા જ પ્રકારની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો ઈશ્વરકૃત સુઘ્નો અનંત-કાળથી ચાલતો આવેલો ત્રિકાલાપાશિત નિયમ છે અને તે કદી પણ ફરવાનો છે જ નહિ.

આ મારા ઉદ્ધારોમાં કિંચિદ્ આત્મસ્વાધા અથવા આત્મપ્રસાંસાની છટા જોવામાં નથી, છતાં એટલું તો નિશ્ચિત છે કે એ મારી આત્મસ્વાધા મિથ્યા નથી અને તેટલા માટે જો એ દોષ મનાતો હોય તો એવા સલાવલંબનરૂપ દેવને પણ માનપૂર્વક મારા મસ્તકે ધારણ કરવામાં હું એક પ્રકરનું અભિમાન માનું છું અને એજ ઇચ્છું છું કે સર્વનાં અંતઃકરણો એવાં શુદ્ધ થાય અને પોતાની તે શુદ્ધતાની પ્રસંસા કરીને બહોં તેઓ એવા દોષના ભાગી બની જાય ! કારણ કે, અંતરમાં કષ્ટ રાખી પોતાને બાહ્યતઃ દીન બતાવવાનો મિથ્યા આદંબર કરવો, તેનાં કરતાં ખરી શુદ્ધતાને ધારી તેનો પોતાના મુખથી પ્રકાશ કરવો, એ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે વિશેષ ઉત્તમ અને પ્રશસ્ત માર્ગ છે. અસ્તુ;

તરત જ અમદાવાદમાંની ઉપર્યુક્ત શાળાના લાગતા વળગતા અને વ્યવસ્થાપકો સાથે અમારા શેઠજીદ્વારા પત્રવ્યવહાર ચલાવીને એ ધરેણી તથા કપડાં વેચીને બધી રોકડી રકમ કરી તે એ શાળાના ફંડમાં મેં આપી દીધી. ચીજો વેચી રોકડ નાણાં કરતાં દાગીનાની ધડામણ અને તેવી જ બીજી કેટલીક ખોટ જતાં એ રકમ માત્ર ત્રણ હજારની થઈ હતી. મારી આ સત્યનિષ્ઠા અને પ્રામાણિકતાનો પ્રકાર જ્યારે બીજા લોકોના જાણવામાં આવ્યો, તે વેળાએ કેટલાકોએ મલક મારી દુલાકાત લઈને, કેટલાકોએ ખાનગી કાગળો લખીને અને કેટલાકોએ વર્તમાનપત્રદ્વારા મને અનેકાનેક ધન્યવાદ આપ્યો. માત્ર કાગળોની જ સાઠ સીતેરની સંખ્યા થવા ગઈ હતી. તે સર્વ જો છપાવીને પ્રકટ કરવામાં આવે તો ચાર છ આનાજની કીંમતની ચોપડી થાય; પણ તેમ કરવાની વિશેષ અગત્ય નથી. આ બતાવથી મારા શેઠજી મને વધારે માનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા, તેમજ એ ફંડના લાભમાટે એક ખેત આપ્યો અને તે ખેતમાં રેંદળપર એક ખાસ મેળાવડો થયો. તેમાં સોનાનો એક ચાંદ શેઠજીએ અને બીજો ચાંદ નિશાળના લાગતા વળગતાઓએ મને મારી પ્રામાણિકતાના પ્રમાણપત્ર તરીકે આપી મને ફતહૂલ કરી. એ પ્રસંગે કેટલાક વક્તાઓએ મારાં મુકાફે સ્તુતિગાન ગાયાં અને પ્રેક્ષકોએ વારંવાર તાળીઓની ગર્જનાથી મારા પ્રતિના પોતાના સહુભાવને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો. ખરેખર લાખો સ્વપિયાની મિલકત કરતાં આવા પ્રકારનું માન સત્યનિષ્ઠ મનુષ્યના હૃદયમાં બહુ જ મોટા પ્રમાણમાં હર્ષોત્પાદક થાય છે અને તે પ્રમાણે જો એ વેળાએ મારો હર્ષ ઉભરાઈ જવા લાગ્યો હોય તો તે સ્વાભાવિક જ હતું.

“નામ રહતું કક્કરાં, નાણાં નહીં રહતું;

કીર્તિ કેરાં કોટકાં, પાશ્યાં નહીં પડત !”

મદ્રાસ જગમટે મુંબઈથી ઉપડવામાં હવે માત્ર એક સપ્તાહનો જ અવકાશ હતો અને તેથી શેઠજીએ મને જણાવી દીધું કે:—“ચંપા ! તમારે હવે જે તૈયારી કરવાની હોય તે કરી લેજો અને કાંઈ ચીજ વસ્તુ લેવી હોય તે લઈ લેજો. જો પૈસા ટકાની અપાલ હોય તો તે પણ જ્યારે જોઈએ ત્યારે લઈ જાવો અથવા તો ચીઠી લખીને મંગાવી લેજો.”

“હું અહીં થર માંડીને બેઠી છું એટલે મારે કંઈ વધારે ચીજો ખરીદવાની કે ખાસ તૈયારી કરવાની નથી. માત્ર મારા વર મારી સાથે ત્યાં આવવાના છે એટલે તેમના માટે મુસાફરી માટેનાં થોડાં કપડાં સીવડાવવાં પડશે અને બીજી થોડી ધણી ચીજો અને વાંચવામટ પાંચ પંદર સારી ચોપડીઓ લેવાની છે, તે બધું કામ બિચાર દિવસમાં હું આટલી બધી ને પૈસા બેઠશે તો મંજાવીશ. આપને એ પરિશ્રમ તો હું હમેશા આપતી જ આવી છું અને આપવાની. એ તો જેની નોકરી કરતાં હોયએ, ત્યાંથી જ પૈસા પણ લેવાય; કામ અહીં કરીએ ને કંઈ બીજા પાસે માગવા જવાય ?” મેં સભ્યતાથી ઉત્તર આપ્યું.

બીજા દિવસથી મારા પતિ મિસ્ટર દેવલામટ મેં એક સારી ટલર્સજ શોપમાં અડધોડજન ખમીસ, અડધોડજન પાટલન, ત્રણ સફેદ હાફકોટ, એક ગરમ સૂટ અને એક બોવરકોટ વગેરે કપડાં તૈયાર કરવાનો તેનું માપ લેવડાવીને ઓર્ડર આપી દીધી; થોડીક બીજી પરચુરણ ચીજો મંજાવી લીધી અને શુભાષ-સિંહ, સિદ્ધાંતસાર, અન્નકાંત, નર્મકવિતા, મહારાજ લાયબ્રેરી કેસ, વધૂવધ, આનંદ-દાશ્રમ, અને દ્વલપત કાવ્યસંગ્રહ તેમ જ સસમાળા આદિ બિજા બિજા વિષયના કેટલાક ગુજરાતી ઉત્તમ ગ્રંથો મેહલી આપવાનો એક ભણીતા બુકસેલર અને પબ્લીશરની દુકાને ઓર્ડર મોકલી આપ્યો. બે ચાર દિવસમાં એ બધી ચીજો આવી ગઈ અને અમારી સફરમાટેની તૈયારી પૂરી થઈ. લાલિતાની ટૂંકો અને ઝંઝ વગેરે માત્ર મેં મારા ઉપયોગમાટે રાખી હતી તેમાં મેં મારી ચીજો ભરી અને આગળની મારી ટૂંકો હતી તે મારા પતિને તેનાં કપડાં વગેરે ભરવામાટે આપી દીધી. મારા પતિએ પોતાના શેઠ પાસેથી ત્રણ મહિનાની રજા લીધી હતી; કારણ કે, મારે નોકરીમાં જ મહિના જ માળવાના હતા અને કદાચિત્ જામેશ્વરની યાત્રાએ જવાનું થાય ને પાંચ પંદર દિવસ વધારે વીતી જાય, તો અડચણ ન આવે અને શેઠનો કપડો ન મળે. એટલામાટે અગમચેતી વાપરીને મેં મારા ધણીને ત્રણ મહિનાની રજા લેવડાવી હતી. હું તો દેરાદેશાવર ફરી આવી હતી, પણ મારા પતિને તો ફૂવાના હેઠકાને મહાસાગરની ઝાંખી કરવાનો એટલે કે આટલા લાંબા પ્રવાસે નીકળવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. હમણાં હમણાં તેનામાં કાંઈક સમજણ અને માણસાઈનો વિશેષ આવિર્ભાવ થવા લાગ્યો હતો, તેથી બહાર નીકળવા માટે તેનું મન મારા કરતાં પણ વધારે તલથી રહ્યું હતું.

એવટે જવાનો દિવસ આવી લાગ્યો. તે દિવસ સવારમાં મારી સાસુએ મને સંબોધીને કહ્યું:—“બાલી અંપા! તને સ્ત્રીનું શરીર મળ્યું છે એટલી જ તું સ્ત્રી છે અને મારા દીકરાને પુરુષનું શરીર મળ્યું છે એટલી જ તેનામાં પુરુષતા છે; પણ જો બુદ્ધિ અને સાહસનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તે સ્ત્રી નામને અને તું પુરુષ નામને પાત્ર છે. એટલામાટે મારી તને એટલી જ માર્યના છે કે, એ મારા ભોળો ભટક અને બોલીયાના પીર જેવો અજ્ઞાન દીકરો તારી જોડે આટલી લાંબી મુસાફરીએ આવે છે, તો ત્યાં એની બરાબર સંભાળ રાખજે અને રાતે નાટકમાં પદ કરવા જાય, ત્યારે એને પણ સાથે જ લેતી જાજે. કયાંક એનું

ન યાચ કે તું નોકરીપર જાય અને એ જાણ કોઈ નહાશ માણસની સોખને ચલી નહાશ લતામાં નહારી ચેષ્ટા કરતા હરતા ફરતા દેખાય ! કારણ કે, એનામાં વધારે જુદી નથી, એ તું સારી પેઠે જાણે છે એટલે વધારે કાંઈ કહેવાની અગત્ય નથી. ખરી રીતે તને સંભાળવામાટેની મારે એને જીવામણ આપવી જોઈએ. પણ આં તો જાણડાને સંભાળવાની જાણડાને જીવામણ આપવી પડે છે, બે બે કે, ઉધો ન્યાય છે, પણ વસ્તુસ્થિતિ વિવક્ષણ હોવાથી ખીજો કોઈ ઉપાય નથી. તેમ જ જે મદ્રાસનાં હવા પાણી તમારામાંથી કોઈને અતુલ્ય ન આવે, તો તરત જાય લખીને કે તાર ખરીને ત્યાં અમને જાલાનજી અથવા તો નોકરી છેતી તરત પાછાં અહીં ચાલ્યા આવજો. હું ખેડીને નોકરી કરીશ નહિ; કીરણ કે, આપણને પગારની કાંઈ એટલી જાણી ભૂખ નથી.”

“અને ઝેંપા! મારો તને માત્ર એટલો જ ઉપદેશ છે કે, કદાપિ તું કોઈ પણ અજ્ઞાન માણસમાં હૃદયી વધારે વિશ્વાસ રાખીશ નહિ અને કોઈની સાથે-પછી તે જી હોય તોય શું ને પુરુષ હોય તોય શું ?-વધારે રોનક સંબંધ પણ ખાંધીશ નહિ. માત્ર પોતાની નોકરી અને પોતાના ઘર સાથે જ મતલબ રાખજે અને પતિના સમાજમમાં જ પરમાનંદ માનજે. ખીજું તો જે કાંઈ કહેવાનું હતું તે તારી સાસુએ કહ્યું છે. એટલે હું વધારે કશું પણ કહેવા માગતી નથી.” મારી માતાએ પરિશિષ્ટરૂપ ઉપદેશ આપ્યો.

“સાસુજી! જ્યારે હવે મેં તમારા દીકરાપર જ મારા સુખનો બધો આધાર રાખ્યો છે, ત્યારે હવે એમની દરેક જાતની સંભાળ રાખવી, એ મારી ફરજ છે. એમના વિષે તમે જરા પણ ચિંતા રાખશો નહિ. અમે પાછાં મુંબઈ આવીએ ત્યારે એમને પૂછીને ખાતી કરજો કે એમની કેવી અને કેટલી સંભાળ લેવાઈ હતી. તેમ જ માતા! તારે પણ મારા વિષે હવે કશી ફિકર રાખવાની નથી; કારણ કે, હું ઠોકર ખાઈને ઠેકણે આવી છું એટલે હવે જે પત્રકું બરીશ તે વિચાર કરીને જ બરીશ; હવે હું આંખથી થઈને ફવામાં પડવાની નથી. માત્ર અમેા બન્નેનું કલ્યાણ યાચ, એવો આશીર્વાદ તું આપ્યા કરજે અને પરમેશ્વર તો અમારો સહાયક છે જ.” મેં મારી સાસુ તથા માતાને સમાધાનકારક ઉત્તર આપ્યું.

અમારી કંપની દિલ્લીથી મુંબઈ જેવી રીતે સ્પેશિયલ ટ્રેનમાં આવી હતી, તેવી જ રીતે મુંબઈથી મદ્રાસ પણ સ્પેશિયલ ટ્રેનમાં જ જવાની હતી; અને એકરીબંદર-વિક્ટોરિયા ટર્મીનસ-સ્ટેશનપરથી એ ટ્રેનના ડિપાર્ચરનો રાતનો અગિયાર વાગ્યાને સાથમ ચુકરેર ફવામાં આવ્યો હતો. એટલે દશ સવા દશ વાગતામાં અમારે સ્ટેશનપર પેલાના સામાન સાથે પહોંચી જવાનું હતું. રાતે નવ વાગે જમવાનું આટીપી લેવામાં આજુબજારના પ્રવાસે જવાનું હોવાથી મિથાલ ઉપરાંત છેલ્લે ખાવામટિ દહિ અને જાતની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. સાડા નવ વાગે બે વિક્ટોરિયાઓ બોલ્લવી એકમાં સામાન ભરી મારા પતિને બસાજો અને ખીજ વિક્ટોરિયામાં મારી મલ્લ, સાસુ, હું અને મને સ્ટેશનપર મૂકવા આવવાને ખાસ આવેલી મારી બેન પણી નાથીબાઈ એવી રીતે અમે તાર જણી બેસી ગઈ. દશ કે બાર મિનિટમાં અમારી

ગાડીઓ પાછળની બાબૂના રસ્તે છેલ્લા પ્લેટફોર્મની પાસે ઉભી રહી અને કંપનીનાં માણસોએ અમારો સામાન ફર્ટ ક્લાસના એક નાના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ગોઠવી દીધા. તે કમ્પાર્ટમેન્ટ રોકેટએ ખાસ મારામાટે અને મારા પતિમાટે જ બૂંદો રખાવ્યા હતા અને બાબૂના બીજા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં રોક પોતે બેસવાના હતા. બીજાં માણસો માટે રેલ્વે ક્લાસના ૨૫૫૫ શખવામાં આવ્યા હતા. લખનૌથી દિલ્હી આવતી વેળાએ લખનૌના સ્ટેશન પર જેવો દેખાવ થયો હતો, તેવો જ આજે પણ બચ્ચો હતો. એટલે તેમાં હવે કશી નવીનતા ન હોવાથી એના વિસ્તૃત વિવેચનથી હું વાંચકોને કંટાળો આપવા ઇચ્છતી નથી. જ્યારે અમે પારિવારિક જનોને એકબીજાથી અમુક સમયને માટે બૂંદાં પડવાનો સમય મૂર્તિમાન સામે આવ્યોને હશે. સ્કો તે વેળાએ અમે ચારે જણનાં તેમ જ નાથીબાઈનાં મેગામાંથી પણ અમુકધારણું વહન થવા લાગ્યું.

નાથીએ કહ્યું:—“અંપા બહેન ! તમારા સમાજમથી જેમ મને અભારસૂધીમાં અલૌકિક આનંદ મળ્યો છે, તેમ જણવા તથા શીખવાનું પણ ખુબ જ મળ્યું છે. હું તો તમને ગોળીસે કલાક યાદ કરતી રહીશ; તમે મને યાદ કરો કે ન કરો તે તમે જાણો. મારેકે તો અહીં તમારા સમાગમ વિના વખત કપાશે કે નહિ, જેની પણ મારા મનમાં શંકા થયા કરે છે. આલો, એ તો એ મહિના જેમ તેમ વીતી જશે; પણ બહેન ! કૃપા કરીને ચાર છ દિવસે એક કાર્ડ લખતાં રહેજે, કાંઈ નેધએ તો મંગાવજો અને જેમ બને તેમ વહેલાં હસતાં રમતાં આવજો.”

“નાથી બહેન ! તમારી યાદ મને ન આવે, જેમ બને ખરું કે ? તમે તો મારા સ્મરણમાંથી એક ફાણ માત્ર પણ દૂર ખસવાનાં નથી, એ વિશે ખાતરી રાખજો. હું તો કાગળ લખીશ, પણ તેવી જ રીતે તમે પણ કાગળ લખીને વારવાર કુશળ સમાચાર લખતાં રહેજો અને મદ્રાસની કાંઈ ચીજ નેધએ તો અવશ્ય મંગાવજો.” મેં પણ તેવો જ વિવેક દર્શાવ્યો.

એટલામાં ટ્રેનના ઉપડવાનો વખત થયો, સર્વેએ એકબીજાને પ્રણામ કર્યા, સીટી વાળી અને ટ્રેન આલટી થઈ ગઈ. અમે મદ્રાસના નિકટવર્તી ચવામટિ મુંબઈનાં દૂરવર્તી થવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૪૪ મું

મદ્રાસને બદલે રાયચૂર

• ઘણીકવાર એકું બને છે કે મનુષ્યની જે કાર્ય કરવાની ધારણા હોય છે, એ કાર્ય થઈ જવાની તૈયારીમાં તેને દેખાય છે, અને જેની સિદ્ધિમાટે લેશ માત્ર પણ સંશય રહેતો નથી, તે જ કાર્યમાં સ્વપ્નમાં પણ જેની કલ્પના ન હોય તેવું કોઈ મહાત્માસ્ત વિદ્યમાનક આવ્યોને ઉપસ્થિત થાય છે, આદર્યા અધવચ્ચ રહી બચ છે અને એ હરિ કરે છે તે જ થાય છે. બનાવ એવો બન્યો કે અમારી સ્પેશિયલ ટ્રેન રાયચૂરના સ્ટેશન પર આવી પહોંચી તે વેળાએ મારા ચોક્કસ મદ્રાસમાંના અમારી નાટકમંડ-

૨૬૪ મુકેલનો વસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

બીના કૉન્ટ્રેક્ટરનો એવા આશયનો તાર મળ્યો કે:-“તમે રાયચૂરમાં જ હાલ તરત થોભી જાઓ અને મારી વાટ જુઓ; હું બે દિવસમાં આવું છું!” શોકળ દક્ષિણ દેશના પ્રવાસે કોઈ વાર આવેલા ન હોવાથી તે પ્રદેશના ઘિલકુલ અભણ્યા હતા તેમ જ કંપનીમાંનો બીજો કોઈ માણસ પણ તે તરફનો જાણીતો હતો નહોતો એટલે આવો તાર મળવાથી પોતાના જોખમે અને હિસાબે તેઓ આગળ વધવાની હિમત કરી ન શક્યા અને કૉન્ટ્રેક્ટર આવે ત્યાં સુધી બે દિવસમાં રાયચૂરમાં જ બાવણી નાખવાનું તેમણે વ્યાજબી વિચાર્યું; છતાં આવો તાર તે ગૃહસ્થે શા કારણથી મોકલ્યો હતો અને આ મુસાફરી કાયદાયાળી નીવડશે કે કેમ, એની શોકળના મનમાં ઘણી જ ફિકર થવા લાગી.

એટ ઈન્ડિયન પેનિન્સુલા રેલ્વે અને મદ્રાસ રેલ્વેનું રાયચૂર જાંતર નંકશાન હોવાથી સ્ટેશનપર અને સ્ટેશનની બહાર નજીકમાં યુરોપીયન તેમ જ નેટિવોમાં કેટલીક ઘણી જ સારી સગવડો ત્યાં કરેલી છે. સ્ટેશનપર હિંદુ, મુસલમાન અને યુરોપિયન દરેકને માટે જૂદાં જૂદાં રિફ્રેશમેન્ટ રૂમ્સ રાખેલા છે, અને પાસે જ આવેલા ગામમાં હિંદુઓ-હિંદુ પ્રવાસીઓ-માટેની ઉતારાની જે જગ્યા છે, તે ‘છત્રમ’ ના નામથી ઓળખાય છે. રાયચૂરની આગળ મદ્રાસ ઇલાકામાં આગળ વધતા દરેક ગામમાં આપણા દેશમાંની ધર્મશાળાઓ અને મુસાફરખાના પ્રમણિ છત્રમ હોય છે, એમ રાયચૂરમાં પૃચ્છા કરતાં મારા જાણવામાં આવ્યું. આપણી ધર્મશાળાઓ કરતાં એ છત્રોમાં જે એક વધારે સારી સગવડ હોય છે તે એ કે છત્રોના રક્ષકો કાં તો સીધાસામાનની દુકાનો રાખે છે અને કાં તો પોતે જોઈતો બધો સામાન પ્રવાસીને લાવી આપે છે એટલે અભણ્યા પ્રવાસીને વધારે તકલીફ વેઠવા પડતી નથી. વાસણકૂસણ પણ મળી શકે છે અને તૈયાર રસોઈ જોઈએ તો તે પણ પ્રવાસીને ખાસ થઈ શકે છે. અજાણનો સાધારણ અર્થ સહાનર્ત થાય છે અને તેથી આપણા દેશના સાધનસંપન્ન લોકો છત્રોના કદાપિ આશ્રય લેતા નથી; પણ મદ્રાસ ઇલાકામાં તો લક્ષાધીરા અને કરોડપતિઓ પણ છત્રોમાં આવી ઉતરે છે. ને તેનો લાભ લઈને કાંઈ આપણું હોય તો આપી જાય છે. એ તો જૂદા જૂદા દેશોના જેવા જૂદા જૂદા વિવાજ; એટલે વધારે બાલવા જેવું નથી. નાટકમંડળી એટલે એક જ્ઞાનકર્તુ લશ્કર હોવાથી રિફ્રેશમેન્ટરૂમ કે બીજા સાધારણ વિશ્રાંતિ કે છુધાશાંતિગૃહ (હોટલ)માં તેનો બાજ્ય સમાવેશ થઈ શકે, એટલે પત્નો મેળવીને અમરે પણ તે ‘છત્રમ’ નો જ આશ્રય લેવા પડ્યો અને ત્યાં અમરો સારી રીતે સમાવેશ થઈ ગયો. રાયચૂરમાં કેઈની સાથે વધારે પરિચય કે ઓળખાણ ન હોવાથી અને રીહર્સલ કે નાટક પણ થતાં ન હોવાથી બે દિવસ શા વ્યવસાયમાં વીતાડવા એનો મારા મનમાં વિચાર થવા લાગ્યો. મને એક જૂદી ચોરસ મળી હતી એટલે પહેલો દિવસ તો મારા પતિ સાથે વિનોદ-વાર્તા કરવામાં અને પુરતક વાંચવામાં મેં વીતાડ્યો, અને બીજો દિવસે શહેરમાં જો કોઈ જોવા લાયક જૂનાં અને સારાં સ્થળો હોય તો તે જોઈ આવવાનો વિચાર કર્યો. રાયચૂરમાં અજાણક ઉતરવાનું થયું હતું એટલે એ મળેલા પ્રસંગનો લાભ તો લેવા જ જોઈએ, એવો મારો અભિપ્રાય હતો. છત્રના રક્ષકને

કહી એક ભણીતા છેકરને સાથે લઈ, ખીજે દિવસે જ્યાં પહોં હું અને મારો ધણી બન્ને શહેર અને ત્યાંનાં કેટલાંક ભૂતાં સ્થળો જોવાને બહાર નીકળી પડ્યાં.

આગળના કાળમાં રાયચૂર તે બ્રાહ્મણી રાજ્યોના રાજ્યના એક ભાગ-રૂપ હતું. એ નગર બહુધા કૃષ્ણ અને હિંદુમદ્રા એ બે નદીઓ વચ્ચેના પ્રદેશના મધ્ય ભાગમાં આવેલું છે, અને તે નિમ્નમના રાજ્યના દક્ષિણ-પશ્ચિમ ખૂણામાં છે. ઈસ્વીસનની પંદરમી અને સોળમી સદીમાં એ નગર દક્ષિણના હિંદુ અને મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓના સતત વિગ્રહનું મુખ્ય સ્થાન બની ગયું હતું. રાયચૂરનો જીનો કિલ્લો કે જેનો દેખાવ બહુ જ ઉત્તમ અને આનંદદાયક છે તે અનેક વાર હિંદુઓના તાબામાં આવ્યો હતો અને અનેક વાર મુસલમાન રાજ્યોના હાથમાં ગયો હતો. એ કિલ્લો બેઝી દીવાલનો છે અને તેની ઝાંઝારી ૨૯૦ ફીટની છે. કિલ્લાની અંદરની દીવાલ તીયલ નામના એક હિંદુ રાજ્યે ઈ. સ. ૧૨૬૪ ના નવેમ્બર માસની ૨૮ મી તારીખે ચણાવીને પૂરી કરી હતી એમ ત્યાંના સંસ્કૃત ભાષામાંના એક શિલાલેખથી આપણા જાણવામાં આવી શકે છે. (એ લેખમાં જો કે શાલિવાહનનો રાક અને હિંદુ માસ તથા તિથિ આપેલાં છે, પણ તે ઉપર આપેલા ઈસ્વીસન, માસ અને તારીખ સાથે મળતાં આવે છે.) એ લેખજીથી શિલા ૪૨૧ ફીટ લાંબી છે અને તે કિલ્લાના દરવાજા પાસેથી પશ્ચિમ તરફની દીવાલમાં જડેલી છે. કિલ્લાની દીવાલપર એક જેવા લાયક વિદ્યાર્ણ તોય છે કે જે જૂની તોપની લંબાઈ ૨૧ ફીટની છે. એ તોપનો કેટલાક ભાગ દૂરીને હડી ગયેલો હોવાથી એની અંદરની રચના બરાબર દેખાય છે અને તે ધણી જ વિચિત્ર છે. આવી વસ્તુઓ વિશેનું મારું જ્ઞાન નહિવત્ હોવાથી એનું સચારું વર્ણન મારાથી આખી રાકાય તેમ નથી. રાયચૂરમાં ખીલુ કોઈ વધારે જોવાલાયક સ્થાન છે જ નહિ એટલે અમે આટલાથી જ સંતોષ માની લીધો. ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં રાયચૂરની મતુલ્યવસ્તી ૧૩,૫૭૫ હતી અને અલ્પારે લગભગ પંદર હજારની કહેવાય છે. રાયચૂર ત્યાં બનતાં સારી કારીગરીનાં માટીનાં ચળકતાં વાસણો અને ક્લિપર્સ મટિ ખાસ મસિદ્દા છે; એ વસ્તુઓ ત્યાં બહુ જ ઉત્તમ અને વખાણવા લાયક તૈયાર થાય છે. બલરમાંથી મેં મારા ધણી મટિ ક્લિપર્સની બે જોડ ખરીદી લીધી એટલે કે, રાયચૂરમાં પહેલવહેલી ખાસડાંની ખરીદી કરવાનો અમને અવસર મળ્યો.

ત્રીજે દિવસે કોન્ટ્રેક્ટર આવી લાગ્યો અને તેણે શેઠજીને જણાવ્યું કે;—“જો કેકણે આપણે નાટકશાળાનો કામચલાઉ માંડવો બંધાવવાની તૈયારી કરી હતી તે જમીનના માલિક સાથે ઓર્થિતો કોઈ કારણથી અણબનાવ થતાં અને તેની સાથે કેલ્ક બતલું લખત કે કાયદાસરનું એમીમેન્ટ ન કરેલું હોવાથી તે અલ્પારે પોતાની જમીનનું એટલું બહુ બાકું મારે છે કે જે તેટલું બાકું આપવાનું કબૂલીએ, તો બાકામાં જ દીધાણું કુંકાઈ જાય અને ખીજ કોઈ એવી સારી જગ્યા મળતી નથી કે જ્યાં કુંકા વખતમાં માંડવો ભરેા કરી શકાય અને લોકોને આવવાની સમવડ થાય. દુશ્મનેશ્વીર વહાભે મોરચેા માંજો સા કામનો ? એટલામાટે અલ્પારે જે તમારી હજીબ હોય, તેા અહીં રાયચૂરમાં જ એકાદ મહિનો રહેા અને નાટક

કરો જો ખોટ જશે તો તેટલી ખોટ હું બરી આપીશ અથવા ખોટની અમુક રકમ લઈ આપણા એગ્રીમેન્ટને રદ કરી તમારી સુખર્ષ પાછા ફરવાની મરજી હોય, તોપણ મારી ના નથી. હું મારા વચનથી ફરી જઈ તેનો નાલાયક માણસ નથી. જો આપણે સારો સંબંધ રહેશે, તો વળી હું ખીજ વાર તમને મદ્રાસ બોલાવવાની જરૂર જાઠવણ કરીશ અને તમને સારો લાભ કરાવી આપીશ.” જો દિવસ સંવાદવિવાહ ચાલ્યા પછી રૂપિયા આઠ હજાર લઈને અમારા શહેરે તે ગૃહસ્થને એગ્રીમેન્ટના બંધનથી મુક્ત કર્યો અને રાયચૂરમાં બેસી જઈ એક મહિનો ગાળવાને બદલે તેમણે કંપનીને લ્યાંથી દક્ષિણ હયદરાબાદ લઈ જવાનો વિચાર કર્યો: કારણ કે નિબંધ હયદરાબાદ નાટકમંડળીએમટિ એક સારું સ્ટેશન કહેવાય છે.

આવી રીતે અમારી નાટકમંડળી લ્યાંથી ઉપડવાની તૈયારીમાં હતી એટલામાં રાયચૂરના કેટલાક શ્રીમંત અને પૈસાદાર ગૃહસ્થોને અમારા આવવાની ખબર પડવાથી તેઓ રોઠ પાસે આવ્યા અને આગ્રહ કરીને કહેવા લાગ્યા કે, “વધારે નહિ તો કૃત પંદર દિવસને માટે અહીં રોકાઓ અને નાટકો બજાવો. માંડવો વગેરે કાંઈ પણ ખર્ચ લીધા વગર અમે બંધાવી આપીશું અને ખીજ પક્ષ અમારાથી બનતી તમારી કંદર કરીશું. હમણાં અહીં વેપારની મોસમ ચાલે છે અને આ જંકશન મોટું છે એટલે તમને સાધારણ રીતે પણ ઘણી જ સારી આવક થશે.” શેઠજીને પણ આ વાત ગમી અને પંદર દિવસ તો ઓછામાં ઓછા અને અનુકૂળતા આવે તો મહિનો લ્યાં ગાળવાની ખત નક્કી થઈ ગઈ. છત્રમાં લાંબો વખત રહી શકાય તેમ ન હોવાથી તે ગૃહસ્થોએ ગ્રામમાં અમારા માટે બે જગ્યાઓ ભાડે લીધી, અને અમે લ્યાં રહેવાને ગયાં. જગ્યાઓ બહુ જ મોટી અને બધી જાતની સગવડવાળી હોવાથી કંપનીનાં બધાં માણસોનો દરેકની યોગ્યતા પ્રમાણે તેમાં સમાવેશ થઈ ગયો. અને એક સૂવા બેસવાનો અને એક રાંધવાનો એવી રીતે બે ઓરડા આપવામાં આવ્યા. અહીં મારામાં નાટકના ધંધાને સ્વીકાર્યો પછી જે સ્ત્રીને ઉચિત એક ખાસ ગુણનો અભાવ થઈ ગયો હતો, તે મારા જોવામાં આવ્યો; અને તે એ કે રાંધવાનું કામ મેં ધણી વખતથી છોડી દીધેલું હોવાથી મારાથી રાંધી શકાશે કે કેમ એની મારા મનમાં યંત્ર થવા લાગી. રાયચૂરમાં રોજ નાટક થવાનાં હોવાથી અને રીહર્સલની આધારૂટને બંધ રાખવાનો કસાવ થયેલો હોવાથી રાંધવાનો વખત મને પૂરતો મળી શકે તેમ હતું, પણ જ્યાં રાંધવાના નામથી કાગળો ને મજરાટ જ થવા માંડે, લ્યાં પછી વખત હોય તોય તે યાઉપયોગનો વાર ? ચારેક દિવસમાં માંડવો તૈયાર થઈ ગયો અને રાંધવાના કંટાળાને લીધે ચાર દિવસ તો મેં કંપનીના રસોડામાંથી જ અમે ધણી ધણિયાણી માટે થાળ મંગાવ્યા અને ઘુમને રામાથી, પણ અને અને મારા ઘણીને બળને ધરતું સારું સારું રાંધેલું ખાવાની ટેવ પડેલી હોવાથી કંપનીના ખાસ અમારા માટે આવતા સાસા પદાર્થો પણ અમને રુચિકર ન જણાયા, અને તેથી કાં તો કોઈ રસોઈના કે રસોઈજીને રાખવાનો, અને જો તે ન મળે તો ગમે તે દુઃખ વેડીને હાથે જ રાંધવાનો અમે માટીબેચરે વિચાર કર્યો અને વદતુસાર રાંધવાનાં બધાં સાધનો ને

દણ્ણાદૂણી, ધી. તેલ જે મસાલો વગેરે બજારમાંથી મંગાવી લીધાં. એક તોલણી તેર વાનાં માંએ એનો એવળથે મને એકવાર પાછો નવીનતાથી સાક્ષાત્કાર અથવા અનુભવ થયો.

અંતે જમે તેમ કરી પોતાના હાથેજ રાંધવાનો અને મારા ધણીને જમાવ્યા પછી જમવાનો મેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. રાત્રે નાટકમાંના હાજરોને લીધે સવારમં બહુ જીદેમાં ન ઉઠાય એટલે માત્ર ચાહ અમે કંપનીમાંથી અંગ્રાવતાં અને હું પોતે મારા હાથે રાંધવા લાગી. અસ્તુ.

રાયચૂરમાંની કામચલાઉ નાટકશાળા તે બાંધુ અને લાકડાનો એક પાંજરા જેવો માચડો હતો એમ કહીએ તોપણ ચાલે; અને તેને ઉપર સાદી સાદીઓ તથા તાલપત્રીથી ઢાંકી લેવામાં આવ્યો હતો. સ્ટેજની પાસેના ઑર્ગેસ્ટ્રાના બાજને ખાડો કરી ઉંડો બનાવેલો હોવાથી સ્ટેજ કાંઈક ઊંચું દેખાતું હતું, નહિ તો સ્ટેજ અને ઑર્ગેસ્ટ્રાનો ભાગ સમાન્તર રેખામાં જ આવી રહે એ ખુદ્દું જ છે. સ્ટેજની જમીન પાકાં થીએટરો પ્રમાણે પોલી ન હોવાથી એટલે કે બોંયરે ન હોવાથી અમુક પ્રકારનાં નાટકોમાં જે કોઈ પાત્રને જમીનમાંથી કાઢતું હોય કે જમીનમાં ઉતારતું હોય તો તેમ બનતું અશક્ય હતું કામચલાઉ તે તો કામચલાઉ જ, એટલે તેનાથી ખુંબધી નાટકશાળાની બરાબરી કેમ કરીને કરી શકાય વાર ?

લાંના લોકોને નાટકનો શોક કાંઈક જુદા પ્રકારનો જ લેવામાં આવ્યો. દિલ્હી લખનૌના લોકો જબાન કાવ્યરચના અને સંગીત તથા હાવમાવ એ બધી ચીજોને જોનારા અને વખાણનારા છે; ખુંબધાં લોકો તડાકા બડાકા, હાસ્યરસ અને લટકાંમટકાંમાં જ મોજ માણનારા છે ત્યારે દક્ષિણના લોકો કેવળ લાંબા લાંબા રાગડા અને આડા અવળા તાનપડાવાળા સંગીતમાં જ પોતાના મનને રમાડનારા છે, એમ મારા જાણવામાં આવી ગયું. પહેલે જ દિવસે અમે અમારો લખનૌ અને દિલ્હી જેવાં શહેરોમાં બહુ જ વખાણાયેલો અને એક અવાજે પાસ થએલો ‘શહીદનાજુ’નો ખેલ કર્યો, પણ તે એટલો બધો વખોડાયો અને એવો તો નાપાસ થયો કે ભગવાન તોભા—એ પરિણામ જોઈને શોક અને ઓકટસું તથા ઓકટ્રેસિસ બધાં જ અજયબીથી ફાટી ગયાં. લોકો એમ જ પૂછવા લાગ્યા કે:—“કયા થે કંપની ઇન્દ્રસભા ઔર બાદશાહ ખુદા હોસ્તકા તમાશા નહીં કરતી હય ?” અમે તરત તેમની રુચિને સમજી ગયાં, અને ત્રણ આર દિવસમાં ઇન્દ્રસભાનો ખેલ તૈયાર કરી રંગભૂમિપર રજૂ કરી દીધા. એ દિવસે સાડા નવ વાગતાં તો ટિકિટો બધી ખસાસ થઈ ગઈ, અને લોકોને ખેલવાની જગ્યા નાટકશાળામાં ન રહેવાથી ધણી લોકો નિરાશ થઈને પાછા ચાલ્યા ગયા. અમારો ઇન્દ્રસભાનો ખેલ એટલો બધો પાસ અને પ્રભાવિય થઈ પડ્યો કે જેની અમને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના હતી નહિ. પંદર હજારની વસતિવાળા ગામમાં આઠ દિવસ સુધી લાગલાગટ અમે ઇન્દ્રસભા કરતાં જ રહ્યાં અને રોજ છસોથી સાતસોની કમાણી લેતાં જ ગયાં. એટલા વખતમાં મુન્શી જરીફનો લખેલો બાવા આદમના વખતનો ‘બાદશાહ ખુદા હોસ્ત’ નો ખેલ પણ અમે તૈયાર કર્યો અને તેમાં પણ પ્રેક્ષકોની એવી જ દ્રુટદ્રુટ થવા લાગી. ઇન્દ્રસભા અને ખુદાહોસ્તની બધી મળીને પંદર નાઈટમાં એકામાં એકી પણ આઠ હજારની આવક તો થયેલી હોવી જ નેધએ .

ધન્દસભામાં હું સખજપરીની અને યુદ્ધાદોસ્તમાં મરુતરા દાનિશમંદની બીબી દિલા-
રામની ભૂમિકા ભજવતી હતી, અને લોકોમાં હું એટલી જાણી આકર્ષક અને પ્રિય થઈ
પડી હતી કે, કોઈવાર બનરમાં નીકળતાં ‘યે સખજપરી સહી’ અને ‘યે દિલારામ
આઈ’ના ઉદ્ગારો વારંવાર મારા કાનોમાં આવીને અથડાતા હતા. કમાણી સારી
થતી હોવાથી અને લોકોનો આમલ ચવાથી રોડે ત્યાં એક મહિનો વધારે ગાળવાનો
કરાવ કર્યો અને મેં મારી બેનીફિટ નાઇટ ત્યાં જ લેવાનો મનોભાવ જણાવવાથી
મારી બેનીફિટની તારીખ પણ તેમણે નક્કી કરી આપી. મદ્રાસ તો કોણ જાણે કેવું
ફળત, પણ હાલ તરત બિચારું રાયચૂર તો બધું જ સારું ફળ્યું એ તો નિર્વિવાદ.

આ તો થઈ જાણે મારા ધંધાની વાત, હવે હું કાંઈક મારા શુદ્ધસંસારની વાતો
પણ મનોરંજનનાર્થ અહીં દર્શાવીશ. મારા ધણીને મારી સાસુએ મુંબઈથી અને
નીકળ્યાં તે વેળાએ એવો ઉપદેશ આપ્યો હતો કે, “જેને પરદેશમાં એપાની બરા-
બર સંભાળ રાખજે અને એની તબીયત જાળવતો રહેજે; કારણ કે, બાપડાએ બાપ-
ડીની બંધી જાતની ફિકર રાખવી જોઈએ, એ તો આપણા હિંદુ સંસારનો કાયદો છે !”
પોતાની માતાના એ ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તી મારી દરેક જાતની ફિકર અને સંભાળ
રાખવાની મારા ભાળા ધણીએ મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, એની તો ટેક રહી રહીને મને
ખબર પડી. તેના માથાપર કમાણી કરી લાવવાનો કે ઘર ચલાવવાનો બોલો તે હતા.
જ નહિ, એટલે તેણે મારી બીજી જાતની ચિંતા અને ફિકર રાખવા માંડી. એક
દિવસ સવારમાં દાતણ કરતાં પાડોસણ જોડે વાત કરવામાં વધારે વખત થઈ ગયો
અને આઠ નાસ્તો લેતાં વાર થઈ એટલે મારા ધણીજીએ પોતાના ઉભરાઈ જતા
પ્રેમના મવાહને રાખેના સ્વપ્નમાં બહાર વહેવડાવીને કહ્યું કે, “જેને જીવ ! તારે
પોણી રાતનો નાટકમાં ઉભરો કરવો પડે છે, અને દિવસનો ફેટલો ભાગ પાઠ
ચાઠ કરવાની મજબૂરીમાં વીતી જાય છે; એટલે શરીરમાં શિથિલતા આવે એ
સ્વાભાવિક હોવાથી જે વ સવારમાં દાતણ પાણી કરીને ઊઠી ઊઠી આઠે પીવાને
બદલે આવી ઠંડી થએલી આઠે પીતી રહીશ, તો મારા માણ ! તારી નાજીક
તબીયત બગડી જશે અને તારી તબીયત બગડી જશે કે તને કશી પીડા થશે,
તો તે ન ખમાવાથી અને જરૂર રડવું આવશે મઠિ તારે કોઈની જોડે વાતો
કરવી હોય, તો આઠે નાસ્તાને ઇન્સાફ આપ્યા પછી જ કરવી; સમજ કે ?”

મારામાં તેનો એટલો બધો પ્રેમ કિવા મોહ થઈ ગયો હતો કે, મારી સાથે
વાર્તાલાપ કરતાં તે જરાપણ કોઈવાર થાકતો નહિ અને મારા સહવાસથી તે
જરાપણ કંટાળતો નહોતો. એક દિવસ અમે માટીબેચર વાવચીવ કરતાં અમારા
ઝોરડામાં એકાં હતાં તેવામાં વાવપરથી વાવ નીકળતાં તેણે નિર્દોષ રીતિથી
ઉદ્ગાર કાઢ્યા કે, “મારી એનકા ! કોણ જાણે અને શું થયું છે કે, તારા વિના
મને જરાપણ ક્યાંય ગમતું નથી. તારી પાસે બેસું છું ત્યારે એમ જ થયાં કરે
છે કે, અહીંથી ખસું જ નહિ અને એક ધ્યાનથી બસ તારા મોઢાને કાંઈ પણ
બાંધ્યા ચાંધ્યા વગર જોયા જ કરું ! તને મૂકીને જરાવાર પણ છોટા થતાં ક્યાંય
એન પડતું નથી, કોઈ બીજાનું બોલ્યું ગમતું નથી; અરે કોઈ બાપડાની સાથેની

વાત તો દૂર રહી, પણ કોઈ જી પછુ મને તારા જેવી સ્વપાળી, મનોહારિણી અને મોહિની દેખાતી નથી. જેમ આમળ આલી ગઈતી તેમ હવે ક્યાંય જમરા નહિ; નહિ તો તારા વિયોગે હવે આપણા તો રામ જ રમી જવાના.”

“ચિતા ન રાખો; હવે હું ક્યાંય જવાની નથી. તે દિવસે હું મૂર્ખ, મુઝ્ઝ અને ન્હાની હતી; હવે ધૂર્ત, બુદ્ધિમતી અને મોટી છું એટલે હવે પછી મારા હાથે એવી બૂલ કદાપિ થવાની નથી. મારાં મોઢાં બાપ્ય કે, આપના જેવા પ્રેમી પતિ અને મળ્યા; મને પણ તમારા પ્રેમે ખરેખર દીવાની જ બનાવી દીધી છે. તમજાવગર હવે મારાથી પણ એક પળે વીતારી શકાય તેમ નથી. એ તો મનોમન સાક્ષી છે.”

તે દિવસે અધરામૃતનું મને એટલી હદ સૂધી તેણે પાન કરાવ્યું કે ખરેખર કેટલીકવાર સુશિક્ષિત પરંતુ ધૂર્ત પતિ કરતાં અશિક્ષિત પણ સરળ મનના પતિથી જીને જે સંસારસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે સ્વર્ગીય કિંવા અલૌકિક જ હોય છે એમ મને લાગ્યું. અસ્તુ;

એકવાર રાત્રે રાયચૂરના કેટલાક સુશિક્ષિત લોકો અને સરકારી અધિકારીઓના મેળાવડા સમક્ષ દુષ્કાળ ફંડના લાભમંદિ “અસીરે હિર્સ”નો ખેલ થવાનો હતો. ડૉપ ઉપક્રવાનો પ્રારંભ સાડા નવ વાગ્યાનો હતો અને ચોણા નવ વાગ્યા હતા, તે વખતે અચાનક બનાવ એવો બન્યો કે, જે એક્ટર “બંગેજ” (ચિત્તરે) ની ભૂમિકા બજવી બતાવતો હતો, તે ક્યાંકથી ગળા સૂધી દારૂ દીધીને એવી ખરાબ હાલતમાં આવ્યો કે, તરત તેને ખાટલાપર સૂવાડી દેવા પડ્યો, તેને કંઈ પણ જાન નહોતું અને પાંચ પાંચ મિનિટ ઉઠી થયાં કરતી હતી. એનું આમ થયું અને બીજા કોઈ એક્ટરને “બંગેજ”નો પાર્ટ ચાલ નહોતો એટલે કાં તો નાટક બંધ રાખવાનો અને કાં તો ખેલ બદલી નાખવાનો વખત આવી લાગ્યો. પણ અચાનક અમારા શેઠજીએ આવીને કહ્યું કે;—“આવા દુરાચારી અને અણીને વખતે પોતાના વ્યસનને વશ થઈ કામને અટકાવનારા, પોતાની કચૂદીને ન ભજનારા એક્ટરો ગમે તેવા કામદાર છતાં કોઈ હામના છે. આજનો ખેલ હું ફેરવવાનો પણ નથી અને બંધ પણ રાખવાનો નથી.”

હું પાસે જ ઉભી હતી એટલે મેં સવાલ કર્યો કે;—“તારે શું કરશો? એ મક્કાને જનાજમાં નાખીને સ્ટેજપર લાવશો?”

“આજે હું પોતે જ પાઠ કરીશ. મેં જો કે અત્યાર સૂધીમાં ચૂનો ચોપડો નથી છતાં હું આજે બતાવી આપીશ કે મને પણ નાટક કરતાં આવડે છે કે જેથી ઉછાંછળા એક્ટરો પૂલાઈ ન જાય.” શેઠજીએ જવાબ આપ્યો.

“તમે પાઠ કરશો?” મેં હડપચીએ આંગળી અડકાવીને બહુ જ આશ્ચર્ય દર્શાવીને પૂછ્યું.

“ક્યાં વખત વધારે છે? આજે હું પણ રંગભૂમિપર રમીશ અને તમે તે જોશો? નાનાયજી બાઈ! ડ્રેસ લાવો અને દરજીએ ડ્રેસ ફિટ કરવાને બોલાવો.” મને જવાબ આપવા સાથે ડ્રેસમેનજરને તેમણે હુકમ કર્યો. અને પોતે ચૂનો લગાડવા મંડી ગયા.

તેમની આ કૃતિને જોઇને બધાં એકઠરો અને એક્ટ્રેસિસ તો આખાં બનીને વિચારમાં જ પડી ગયાં કે આજે શેઠને આ વળી શું ભૂત બરાણું? ક્યાંય મિલનમાં ને મિલનમાં હાથરડો ન લાગે અને નાટકનું ફારસ ન કરી નાંખે, એવી જ બધાંને ધાસ્તી પડી ગઈ; પણ માલિકને કોણ અટકાવે? હવે તો જે થાય તે જોવાનું જ હતું. પંદર વીસ મિનિટમાં શેઠજી પેટ કરી ફ્રેસ પહેરીને તૈયાર થઈ ગયા, ડ્રોપ ઉઘાડ્યા, અને પહેલા પ્રવેશમાં જ ‘અંગેજ’ આવતો હોવાથી શેઠના પાદને જોવામઠિ કંપનીનાં બધાં માથુસો વિગ્સમાં આવીને આતુરતાથી ડોળા ફાડીને ઢબાં રહ્યાં. શેઠે બરાબર પાઠ ભજવ્યો અને તે સારી રીતે વખણાવ્યા પણ ખરો. શેઠજીને રીહર્સલ આપવાનો લાંબા વખતનો અનુભવ હતો અને તેમની સ્મરણશક્તિ સારી હોવાથી બધાં નાટકો અથથી ઇતિ પર્યંત તેમને મોઢે હતો એટલે પાઠ કાચો રહેવાથી નવા એક્ટરનો નવા પાઠમાં જે ફેરતો થવાની ધાસ્તી રહે છે તે તો એમના મઠિ નહોતી જ; તે ઉપરાંત શરીરે હથ્થુક અને જવાની પણ જોરદાર હોવાથી કુદરતે પણ તેમને સારી મદદ કરી અને કામ સડસડાટ કરતું પાર પડી ગયું. એ દિવસે તો અમુક કારણસર તેમણે પાઠ ક્યો પણ એનું પરિણામ એ થયું કે, નાટકમાં પાઠ કરવાનો એ ગ્રેપી રોગ એકવાર શરમ છટી જવાથી હમેશાને માટે તેમને લાગૂ પડ્યો. તે દિવસથી તેઓ જ્યારે પોતાની ઈચ્છા થાય અને ઑડિયન્સ સારું હોય, તો તરત પાઠ કરવાને તૈયાર થઈ જતા હતા. રાયચૂરમાં થયેલું એ મંગળાચરણ દક્ષિણ હૃદય-દશાબાદમાં સંપૂર્ણ કૃષ્ણભૂત થયું અને ત્યાં કંપનીના માલિક તરીકે તેમ જ એક સારા એક્ટર તરીકે પણ તેઓ વખણાયા અને પોતાની તે કળામઠિ સોનાનાં ચાંદ તથા માનયત્રો પણ મેળવ્યાં. પરંતુ એમાં તેમના માલિક હોવાનું એક આંતરિક ડાહ્યુ તો હતું જ. હૃદયદશાબાદ હું ગઈ નહોતી, પણ ત્યાંની વાતો મારી એક બેનપણી એક્ટ્રેસદ્વારા મારા નાથુવામાં આવી હતી કે જે મેં અહીં જ જણાવી દીધી છે.

*

*

*

*

કેટલાક દિવસ પછી અચાનક મારા હૃદયમાં દેવકુમારીનું સ્મરણ અને તે સાથે તેની ગર્ભાવસ્થા તથા યુસુકને તેના મરણ સમયે આપેલા વચનનું પણ સ્મરણ થઈ આવતાં હું તે વિશેની ચિંતામાં નિમગ્ન થઈ ગઈ.

અકરણ ૪૫ મું

બાળહત્યાની તૈયારી

રાયચૂરમાં કંપનીએ ઠોઢ પોણાળે માસનો વખત કાઢી નાખ્યો અને જે શહેરના પ્રમાણમાં જોઈએ તો ઘણું જ સારા પૈસા મેળવ્યા એમ કહી શકાય. મારી બેનિકિટ નાછડને દિવસે મેં ‘બ્રુદાદોરત’ નાટક ભજવી ભવાવવાનું પસંદ કર્યું હતું, એટલે એક તો એ નાટક ત્યાં પ્રિય થઈ પડ્યું હતું અને બીજું મારા તરફ પણ લોકોનો સારો આહ હોવાથી મને રૂપિયા સાત સાડાસાત સોનો તડકો પડી ગયો. એ રૂપિયા એક વ્યાપારીની પેઢીપર બરી તેની હુંડી લખાવી

મારી માતાપર મોઢલી દીધી અને તે હુંડીના રૂપિયા ઝુંબઈના જે વ્યાપારીના નામની તે હુંડી હતી તેની પાસેથી મારી માતાને મળી ગયાનો જવાબ પણ વતખસર આવી ગયો. એ પછી કંપનીની હયદરાબાદ ઉપડી જવાની તૈયારી થવા લાગી. એક દિવસે મેં શેઠને એકાંતમાં મળીને જણાવ્યું કે:-

• “શેઠ! મારાથી કંપની સાથે હયદરાબાદ અવાય તેમ નથી; કારણ કે, આજકાલ એક તો મારી તબીયત કાંઈક નાદુરસ્ત રહ્યાં કરે છે અને ખીજું હવે મને આ નાટકના ધંધાનો પણ કેટલેક અંશે કંટાળો આવી ગયો છે. માટે હવે મને ઝુંબઈ જવાની રાજીખુશીથી રાજ આપો, તો આપનો મેટા ઉપકાર.”

• “ત્યારે શંખા! છેવટે નાટકના ધંધાને છોડી દેવાનો તમે પાકો જ વિચાર કર્યો છે કે? તમે અમટલાં જલદી નાટકના ધંધાથી કંટાળી જશો, એવી મારી ધારણા નહોતી. એમાં જે કે તમારા જેવી પોતાના કર્તવ્યને સમજનારી, અટપટમાં ન પડનારી, સરળ સ્વભાવની, નિરભિમાની અને નાટ્યકળાભિષ્ટ ઉત્તમ એક્ટ્રેસને-કંપનીની શોભાને-રાજ આપવાની કોઈ પણ માલિકની ઇચ્છા ન થાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. છતાં બખ્ખેવાર તમે મારું માન જળવ્યું છે અને આવી સારી આવક છતાં નાટકના ધંધાથી કંટાળ્યાં છો, તો વારંવાર આગ્રહ કરી તમને રાજમમાં નાખી કંપનીમાં રાખીને માનસિક ત્રાસ આપવાનું હું આજળી ધારતો નથી. છતાં મારો એક આગ્રહ છે અને તે એ કે, કંપની સાથે હયદરાબાદ સુધી આવો અને હયદરાબાદ જોઈ ત્યાં પાંચ દશ દિવસ આનંદમાં રહી હરી-ફરીને પછી ઝુંબઈ જાઓ. જે તમારી ઇચ્છા નહિ હોય, તો હું તમને ત્યાં પાર્ટમાં નહિ ઉતારું. તમે ત્યાં જ્યાં દશ દિવસ કંપનીનાં મેહમાન તરીકે જ રહેજો. ત્યાંથી હું કંપનીના અર્થે તમને તમારા પતિ સાથે સંભાળથી ઝુંબઈ મોઢલી આપીશ.” શેઠએ બહુ જ વિવેક અને લાગણીથી એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

શેઠની આ માગણી કોઈ પણ મકારે અસાધ્ય ઢિવા સ્વાર્થપૂર્ણ ન હોવાથી અને મદ્રાસ ન જવાયું તો હયદરાબાદ તો જોઈ જઈએ એવી મારી પણ કાંઈક ઇચ્છા હોવાથી મેં જવાબ આપ્યો કે:-“વારું ત્યારે આપ મારાપર આટલી બધી મેહરબાની રાખો છો અને આપની આવી જ ઇચ્છા છે, તો કંપનીનાં મેહમાન તરીકે અમે ઘણીધણિયાણી હયદરાબાદ સુધી આવીશું અને ત્યાં પંદર દિવસ વીતાડી નીરાંતે વિશ્રાંતિ ભોજનને ઝુંબઈ જઈશું.”

એ દિવસ પછી સામાન બધો માલગાડીમાં સ્થાના કરીને ચાર દિવસ પછી રાયચૂરના કેટલાક નાગરિકોની મેહમાનદર્શીના ઉપલેખ લઈ કંપની પણ ઉપડી. આ વખતે રૃષેશિયલ ટ્રેનની વ્યવસ્થા નહોતી, કિંતુ સાધારણ ટ્રેનમાં જ અમુક ચડી ક્લાસના ડબ્બા અને અમુક સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બા રિજર્ડ કરાવી તેમાં જવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. છતાં મને અને મારા ધણીને તો સેકન્ડ ક્લાસમાં શેઠજીના પોતાના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં જ બહુ સારી જગ્યા આપવામાં આવી હતી. રાયચૂરથી વાડી જંકરાન અને ત્યાંથી હયદરાબાદ જવાય છે. વાડી થયું એક મોટું અને સારું જંકરાન છે, અને ત્યાં રેલ્વેના પ્રવાસીઓ-હિંદુ, મુસલ-

૨૫૨ સુરેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

માન અને ક્રિશ્ચિયનસ આદિ બધી ભતના લોકોમટિ ખાવા પીવા અને વિશ્રાંતિ-મટ્ટેની ઘણી જ સારી સગવડ કરેલી છે. હયદરાબાદ પહોંચ્યા પહેલાં વાડી નંકશનપર જે એક બનાવ બન્યો તે એ હતો કે, હું વાડી નંકશનના પ્લેટફોર્મ પર જરા થગ છટા કરવાને ઉતરી અને આમ તેમ કરતી હતી એટલામાં દેવ-કુમારીની ઠાસી નવીબંદરની ખારવી રામદુલારી એક મીઠાઇવાળા ફેરીયા પાસેથી મીઠાઈ ખરીદતી અને આવતાલ પૂછતી મારા જોવામાં આવી. હું તેની પાસે બેઠું અને તેના ખભાપર પાછળથી હાથ અડકાડતાં તે મોહું ફેરવી મને જોઇને આશ્ચર્યથી દિગ્મુઠ બેવી થઈ ગઈ. તેણે તરત એ જ ઉદ્ગાર કાઢ્યો કે:-

“શયતાનસે કોઈ કિતના લી દૂર બાજો, મગર વો રહતા હય હો કદમ આગેકા બાજો!”

“અલી રામદુલારી! હું શયતાન અને તું ફરિસેતો કે? આમ બોલવાનું કાંઈ કારણ?” મેં જરાક આંખો કાઢીને પૂછ્યું.

અંખા બહેન, મારી મશ્કરી કરવાની ટૂંવ છે એટલે માહું ન લગાડશો. એ તો ઝુંબઈમાં પણ તમે મળ્યાં અને નાસિકમાં પણ આવી પહોંચ્યાં. અહીં હવે અમે હયદરાબાદ જવા અને ઝુંબઈથી દૂર થવા નીકળ્યાં તો ત્યાં પણ તમારી હાજરી જોવામાં આવે છે, એથી જ મારા મોઢામાંથી એ શબ્દો નીકળી ગયા. પણ બહેન! તમે અહીં ક્યાંથી?” રામદુલારી બોલી.

“હું મારી નાટકમંડળી સાથે હયદરાબાદ ભઈ છું અને ત્યાં મારો પંદરેક દિવસ રહેવાનો વિચાર છે. તારી શેઠાણી હયદરાબાદ શા કારણથી ભય છે વાડ ? નાસિક તો તીર્થસ્થાન હતું, પણ હયદરાબાદ કાંઈ તીર્થસ્થાન નથી. કદાચિત્ ઇતિહાસમસિદ્ધ સ્થળો જોવાને અને પ્રાચીનવસ્તુશાસ્ત્રના અભ્યાસ કરવાને જતાં હોય તો કેણુ ભણે!” મેં ઉદ્ગાર કાઢ્યા,

રામદુલારીએ મારો હાથ ગ્રાહીને ધીમા સાદે કહ્યું કે: “અંખા બહેન! પેલાં છુપા પાપનો ઘડો હવે છલાછલ બરાચો છે અને ઉભરાઇ જવાની તૈયારીમાં છે. નાસિકમાં હોહા થઇ જવાથી અને ઝુંબઈમાંના શેઠાણીનાં ફટલાંક સર્ગાવહાલાંચોના ભણુ-વામાં એ વાત આવી જવાથી શેઠાણી એ પાપની કાયળીને ખાલી કરવામટિ હયદરાબાદ ભય છે!” હું સમજી ગઇ કે, દેવકુમારી એ પ્રદેશમાં ગર્ભપાતનું નવીન અને ઘોરતમ પાપ કરવાને આવી હતી. મારા મનમાં અમુક એક શંકાને ઉદ્બોધ થવાથી મેં પૂછ્યું કે:- “અલી રામદુલારી! આવાં કાર્યો ગ્રુપ સ્થાનમાં જ થઇ શકતાં હોવાથી તેવા કોઈ ગ્રુપ સ્થાનની શેઠાણીએ ગોઠવણુ કરેલી છે ખરી કે?” ટૂંન ઉપડવાનો વખત થઇ ગયેલો હોવાથી રામદુલારીએ કહ્યું કે:- “અલ્યારે વાત કરવાનો વખત નથી; મટિ એ બધી વાત પછી નીરાંતે કરી સંબળાવીશ.” મેં જણાવ્યું કે:- “હયદરાબાદ પહોંચ્યા પછી તો આપણે જૂઠાં પડી જઈશું અને પાછાં કેણુ ભણે ક્યારે મળીશું. આ વાત મારે તત્કાળ ભણુવાની અમત્ય હોવાથી રૂં કામ હોય તો જ અને કોઈ કારણુ બતાવી મારી સાથે મારા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં આવીને બેસ-બાજે મારી સાથે અને એક બે સ્ટેશન ગયા પછી પાછી તારી શેઠાણી થાસે જૂળે. હું હયદરાબાદ આવું છું એ વાત હાલ તરત દેવકુમારીને

જણાવીશ નહિ.” “બહુ સારું” કહીને તે ગઈ અને ઘોડાવારમાં મારા ડબ્બા પાસે હું તેની વાટ જોઈ ઉભી હતી ત્યાં આવી લાગી. હું અને તે બંને ગાડીમાં બેઠાં અને ત્રણ મિનિટ પછી ગાડી ઉપડી. પ્રથમ તો મેં બાવું કાઢ્યું અને પેટ-પૂજની તૈયારી કરી. મારા પુતિને ખાવાનું આપ્યો પછી મેં તથા રામદુલારીએ ખાતાને ઈન્સાફ આપ્યો અને જળપાન કર્યો પછી અમારી વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાર્તાલાપનો આરંભ થયો મારો પતિ એક ખૂણામાં શેઠ પાસે જઈને બીડા કુકતો બેઠો અને અમે બંને બીજા ખૂણામાં બેઠી હોવાથી અમારી વાતો તેમના સાંભળમાં આવી શકે તેમ નહોતું અને તેથી અમે બંને નિર્ભય હતા.

“બાપા બહેન ! તમે શું એમ ધારો છો કે અમારાં શેઠાણી ઠેકાણાની બરાબર સમવડ કર્યા વિના કયાંય જાય એવાં કાયાં હશે ? ગુપ્ત સ્થાન અને સુવાવડ કે પછી બર્બપાત કરાવનારી દાયણુ વગેરેની સગવડ આજે દશ દિવસથી થઈ બધું છે અને તે દાયણુ કદાચિત્ હયદરાબાદના સ્ટેશન પર અમને સ્હામી લેવા માટે પણ આવશે.” રામદુલારીએ કહ્યું.

“તે દાયણુ જાતની કોણ છે અને કયાં રહેનારી છે વારુ ?” મેં આતુરતાથી પૂછ્યું.

“જાતની છે બ્રાહ્મણી કાઠિયાવાડની અને હાલ તરત રહે છે હમેશને માટે મુંબઈમાં. એ નાસિકમાં આવીને વીરમમાં ઉતરી હતી ત્યાં શેઠાણીને તેની સાથે પરિચય થયો અને આ પાપની પૂર્ણાહુતિ માટે બંનેએ મળીને હયદરાબાદ નગરને નિશ્ચિત કર્યું. તે દાયણુની હયદરાબાદમાં સારી ઓળખાણ હોવાથી શેઠાણી પાસેથી દોઢસો રૂપિયા લઈને દશ બાર દિવસ પહેલાં હયદરાબાદ ગઈ હતી અને ત્યાંથી તેને તાર મળ્યા પછી અમે નાસિકથી નીકળ્યાં.” રામદુલારીએ જવાબ આપ્યો.

“તે બ્રાહ્મણીનું નામ શું છે વારુ ?” મેં બીજો નવો સવાલ પૂછ્યો.

“પંડિતા કાલિન્દી,” જવાબ મળ્યો.

“મુંબઈમાં કયાં-કયાં લગ્નમાં રહે છે ?” મેં પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“જુલેશ્વર દાઉજની ગાડીની બરાબર સ્હામે,” ઉત્તર મળ્યું.

“તેની એક વિધવા છોકરી છે ખરી કે ?”

“હા છે; પણ તેના કહેવા પ્રમાણે હાલમાં તે છોકરીએ પુનર્લગ્ન કરેલું હોવાથી વિધવા નહિ, પણ સૌભાગ્યવતી છે !” રામદુલારી બોલી.

“એ તો જ્યારે વિધવા હતી ત્યારે પણ નામ માત્રની જ વિધવા હતી અને ખરી રીતે તો સદા સૌભાગ્યવતી જ હતી. વળી કાંઈ ગોટાળો થયો હશે કે કોઈ ચીકાસદાર મળ્યો હશે એટલે નામને ધણી કશ્વાની ફરજ પડી હશે કે લાઝમ થઈ ગઈ હશે. એ માદીકરીને હું સારી રીતે ઓળખું છું. ચિંતા નહિ; હયદરાબાદમાં મળીશું ત્યારે વાત. પણ હા, હયદરાબાદમાં તમારું રહેવાનું સ્થાન કયા લગ્નમાં છે, એની તને ખબર છે ખરી કે ?”

એના જવાબમાં રામદુલારીએ જણાવ્યું કે:—“શેઠાણી પાસે તે બધું છે ખરું; મને તે સ્થાન અને લગ્નનું નામ મોટે નથી. હું તમને પછી વળી જણાવીશ.”

“ચિંતા નહિ; હયદરાબાદમાં અમારી નાટકમંડળીનું સ્થાન તો તરત વારા કરે

૨૭૪ સુઝેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

જાણવામાં આવશે, એટલે જ ત્રણ દિવસ પછી અથવા બની શકે તો એકાદ દિવસ જવા દરને મારી પાસે આવજો એટલે હું તારી વિલાયતી ફેશનની સરભરા પહોં કરીશ અને પછી તારી સાથે આવીને તારી રોકાણીના ગૃહ નિવાસ સ્થાનને જોઈ જઈશ. બીજું કામ તારે જ કરવાનું છે કે, તારી રોકાણીની સર્વ હિલચાલની તારે મને નિત્ય ખબર આપવી; કારણ કે, મારે જ પ્રસંગનો ચિતાર છુપી રીતે જોવાનો છે.” એ તેને સૂચના આપી.

એ જત પ્રકરણમાં જણાવેલું છે કે, “હયદરાબાદ હું ગઈ નહોતી, પણ ત્યાંની વાતો મારી એક બિનપણી એક્ટ્રેસદ્વારા મારા જાણવામાં આવી હતી” અને અત્યારે મને હયદરાબાદ જવા મટે ત્યાંના માર્ગમાં પ્રવાસ કરતી જોઈને ‘વાચકોને કદાચિત્ આશ્ચર્ય થશે; પણ શોડીવારને મટે હું તેમને ધૈર્ય રાખવાની અને મારા જીવનને શાંતિથી વાંચવા પછી કોઈ પણ પ્રકારના નિર્ણયપર આવવાની નામ પ્રાર્થના કરું છું. મારી ઉપર્યુક્ત સૂચનાના ઉત્તરમાં લોણી રામદુલારીએ જણાવ્યું કે—

“જ્યાં પાઠેના એ પાપના ઘડાને ફોડી નાખવામાં આવે તો તો ઠીક; નહિ તો તે હવે પોતાની મેળે જ ફુટી જવાની તૈયારીપર આવી લાગ્યા છે. અત્યાર સુધી તો ઈશ્વરે લાજ રાખી છે અને હવે શોડો માર્ગ છે તે કપાઈ જાય અને સ્થાને પહોંચી જવાય તો જાણે ગંગા ન્હાયાં.”

“એ તો જાણે ઠીક; પણ રામદુલારી! ધારી લે કે તારી રોકાણી દીકરાને કે દીકરીને જન્મ આપે, તો તેને જીવવા દેશે કે બિચારા અર્બકના નિર્દયતાથી પ્રાણ લેશે? તને આ બાબતની કરી ખબર છે ખરી કે? જોજો જુદું ન બાલતી નહિ તો મારા હાથમાં આવતાં તને મળું હોવાની મારી જ નાંખીશ અને એવા વખતે લાવીશ કે રોકાણી સાથે તારે પણ વખત બાડાના ઘરમાં જઈને રોજ દોઢ મણ લોટ દળવા પડશે.” મેં ધમકીને મશ્કરીનું રુપ આપીને કહ્યું.

“જ્યાં પાઠેના આ વેળાએ રોકાણીએ પોતાના પેટની શી વ્યવસ્થા કરવા ધારી છે, તે વિષે જો કે હજી કંઈ પણ મારા જાણવામાં આવ્યું નથી; છતાં આગલા પ્રસંગમાં જો સ્મરણ કરીએ તો આ બાબતને જો શંખણી જીવવા હે, એમ મારી મનોદેવતા અને હોતી નથી. પછી તો બાબત બાગ્યશાળી હોય ને જીવતું રહે, તે મજા જાણે!” રામદુલારીએ ખુલાસો આપી દીધો.

તેની આ વાત સાંભળી મારા મનમાં અનેક પ્રકારના વિચારો આવવા લાગ્યા, કે જેમાંના કેટલાક વિચારો આ પ્રમાણેના હતા;—“યુસુફનાં સંતાનને જો બની શકે, તો કોઈ પણ રીતે જીવતું બચાવી તો લેવું જ જોઈએ અને તેમજીનો પગલાં પણ અત્યારથી જ બરવાં જોઈએ; કારણ કે, વખત એવા કટકટીનો છે કે જો એક પવકારનો પણ વખતમાં ફેરફાર થશે, તો પરિણામ શું આવશે, એનો કોઈ પણ નિશ્ચય નથી. પ્રદેશ બિસ્ફુલ અભરણ છે, હેવકુમારી પૈસાદાર છે અને મારી પાસે પૈસા એટલા બધા નથી કે એની સાથે ટકર ઝીલવામાં હવેનીની હોજી મારણી કરી સમાજ; વળી પંડિતા કાલિન્દીને હેવકુમારીએ

પોતાની સહાયિકા તરીકે નહીં છે, અને તે વળી પાપની સાક્ષાત્ પ્રતિમા છે એટલે જરૂર કાંતો ગર્ભપાત જ કરાવશે અને કાંતો જન્મેલા બાળકને તરત જ પીવું કરી દેશે, ત્યારે હવે આ બધાં વિધોને દૂર કરવાનો અને મારા ઈચ્છિત કાર્યને સિદ્ધ કરવાનો મારે શો ઉપાય થાજવો?...”

આશા મનમાં આવા પ્રકારના વિચારો આવતા હતા એટલામાં રામદુલારીએ કહ્યું કે:-“હવે અમારું ઠેકાણું ક્યાં છે તે હવે મને યાદ આવ્યું હવદરાબાદમાં સ્થિતદરાબાદ નામની એક જગ્યા છે, ત્યાં અમારે જવાનું છે અને ત્યાં એક મોટી ધર્મશાળા છે તેની પાછળના બાગમાંના એક વિશાળ અને આહીશાન મકાનમાં અમારા ઉતારાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.”

મને ભેટલીંટી તે વાત ઉઠતે જણાવવામાં આવી ગઈ. સ્થિતદરાબાદ હવદરાબાદમાંની જગ્યા નહિ, પણ એક નવું જ શહેર છે એની બિચારી રામદુલારીને ખબર નહોતી, પણ હું બધું જણી ગઈ અને તેથી વધારે કાંઈ પણ બોલી નહિ. એ વાતથીત થયા પછી જે સ્ટેશન આવ્યું ત્યાં રામદુલારી મારા હથેલીમાંથી ઉતરીને પોતાની શેઠાણી પાસે ચાલી ગઈ. મેં મારા મનમાં હવદરાબાદ જવાને બદલે સ્થિતદરાબાદ જવાનો વિચાર કરીને મારા શેઠાણે નમ્રતાથી જણાવ્યું કે:-

“શેઠા ! હું અહીં સુધી તો આવી, પણ અમાનક એક એકું કારણ ઉપસ્થિત થયું છે કે જે મને હવદરાબાદ આવતાં અટકાવે છે. હું હાલ તરત સ્થિતદરાબાદ જવા માગું છું અને તેનું કારણ હું આપને જણાવી શકતી નથી. આપને માત્ર મારી એટલી જ પ્રાર્થના છે કે, જો જરૂર પડે, તો સો બસો રૂપિયા હું મંગાવું એટલે મોકલી આપજો. મારા પછાખરા પૈસા મેં કુળઈ મોકલી દીધા છે એટલે ત્યાં જઈને હું આપને મોકલી આપીશ.”

મારી આ વાતો સાંભળી શેઠા અભયબીમાં તો જરૂર પડી ગયા. પણ મને તેઓ પ્રથમથી જ વિલક્ષણ સ્વભાવની બાચડી તરીકે ઓળખતા હોવાથી વધારે કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ અને રૂપિયા મોકલવાની હા યાદીને જણાવ્યું કે:- “શ્રીપા ! તમે અવશ્ય કોઈ અગત્યના કાર્યમટિજ જતાં હસો એટલે હું વધારે કાંઈ બોલતો નથી. જરૂર પડે તો તરત રૂપિયા મંગાવી લેજો અથવા તો પોતે આવીને લઈ જાશે; કારણ કે સ્થિતદરાબાદ અને હવદરાબાદની વચ્ચે માત્ર ૪ મહાલનો જ ગાળો છે અને ટ્રેન તેમ જ ઘોડા ગાડી રોજ આવે જાય છે. હમણાં હમણાં તો હું છે કે મોટરો પણ ફોડવા માંડી છે; કારણ કે, હવદરાબાદ જિલ્લામ સરકારની રાજધાની છે અને સ્થિતદરાબાદ બ્રિટીશ છાવણીનું મથક-કન્ટેનરમેન-છ, એટલે એમ હોયું સ્વાભાવિક જ છે.”

“આપની મારા તરફની આ લાગણીમટિ હું આપનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો જ થવાનો.” મેં કહ્યું.

અમે હવદરાબાદના સ્ટેશનપર આવી લાગ્યાં. દેવકુમારી કે રામદુલારી કોઈ ટ્રેનમાંથી ઉતરી નહિ, પણ પંડિતા કાલિન્દીને મેં પ્લેટફોર્મપર બેઠકની બેઠક;

અને તેની સાથે તેની આજ્ઞાલની શીખેલી બાણેલી પણ રમણીય બયંકરતાસ્પૃશ સુધ્ધારાની શિકાર થએલી ચરમેધબ છપરપળી છોકરી પણ આવેલી હતી. બન્ને માદીકરી ઝટ દેતી કે દેવકુમારીવાળા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં પેશી ગઈ અને તેથી જાણાયું કે તેઓ એ ટ્રેનમાં જ સિકન્દરાબાદ સુધી આગળ વધવાની હતી. મેં ટ્રેનમાં સિકન્દરાબાદ જવાનું વ્યાજબી ન ધાર્યું કારણ કે, ત્યાં પ્લેટફોર્મપર ક્રદાચિત્ત તેમનામાંથી કોઈની પણ નજર મારા પર પડી જાય, તો તેઓ સાવચેત રહે અથવા મારાપર કોઈ આક્રમક લાવવાની કોશિશ કરે, એવો મારા હૃદયમાં સોળે-સોળ આના ડર હતો. હું ડંપની સાથે હયદરાબાદના સ્ટેશનપર જ ઉતરી પડી અને ત્યાંથી ટાંગો કરી સિકન્દરાબાદના પ્રવાસનો મારા ધણી સાથે આરંભ કરી દીધો.

પ્રિય વાંચકો! અહીંથી મારા જીવનનું પુનઃ એકવાર પરિવર્તન થાય છે, આટલા ટિવસ તો એક એક્ટ્રેસ તારફનું જીવન મેં વીતાવ્યું હતું અને તેની સાથે પ્રેમનાટ્યની એક ગ્રામ નદી તરીકે પણ કેટલીક ભૂમિકાઓ ભજવી હતી, પણ હવે મારે જે કાર્ય કરવાનું હતું તે છુપી પોલીસનું હતું, ક્રિમિનલ ઇન્વેસ્ટીગેશન ડિપાર્ટમેન્ટના અધિકારીની ડ્યુટીને મેં મારી પોતાની રાજખુશીથી પોતાના માથાપર પ્લેટી લીધી હતી. હાલ તરત તો સિકન્દરાબાદની ધર્મશાળામાં મેં મારા ધણી સાથે જઈને છાવણી નાખી અને ત્યાંના રખેવાળની મુઠ્ઠી ગરમ કરી, રહેવાની અને ખાવા પીવાની અડચણ ન આવે એવો બંદોબસ્ત કરી દીધો. અહીં હું મારા વાંચકોને સિકન્દરાબાદનો થોડોક પરિચય કરાવીશ.

સિકન્દરાબાદ રેલ્વેનું એક સાત સ્ટેશન, બ્રિટિશ મિલિટરી કન્ટ્રીએટ અને ઉત્તમ નગર છે. એ હયદરાબાદના ઉત્તર-પૂર્વ કોણમાં છ માઇલના અંતરપર આવેલું છે અને એ શહેરની વસ્તી ૭૫,૦૦૦ ની કહેવાય છે. નિબમ સિકન્દરબાદના નામ ઉપરથી એ નગરનું નામ સિકન્દરાબાદ રખાયલું છે અને તે હિન્દુસ્તાનમાંનું મોટામાં મોટું મિલિટરી સ્ટેશન એટલે કે, લશ્કરી છાવણીનું સ્થાન છે. એ સ્થળે રૂવાનું પાણી પૂરું થાય તોટું ન હોવાથી છાવણીની પાસે જ હુસેન સાગર નામનું એક તળાવ છે તેમાંથી નળદ્વારા નગરમાં પાણી લાવવાની ગાંઠવણ કરાયેલી છે; અને એ તળાવનું ક્ષેત્રફળ ૧૩ માઇલનું છે, એમ કહેવાય છે. સિકન્દરાબાદમાંની લશ્કરી કવાયદમટિની જગ્યા એટલી બધી વિશાળ છે કે જ્યાં સાતથી આઠ હજાર સૈનિકોની કોઈ પણ નતની તકલીફ વગર કવાયદ લઈ શકાય છે. એ પેરેડ ગ્રાઉન્ડના જમણા હાથપર પબ્લિક સ્ક્વર્સ આવેલાં છે કે જેમાં થીએટર, લાયબ્રેરી, ડાઇનિંગ અને લંચરૂમ સ્ક્વર્સ આદિનો સમાવેશ થાય છે. એની પાસે જ ચૂરાપિયોનું કબ્રસ્તાન છે કે જેમાં એ સ્થળે મરી ગયેલા ધણીક લશ્કરી અને ખીજા અંગ્રેજ અમલદારોની કબ્રો આપણને દેખાય છે. સિકન્દરાબાદમાંનાં મુખ્ય મંકનો આ પ્રમાણે છે;—કોર્ટ હાઉસ, સેન્ટ જોન્સ ચર્ચ, બ્રિગેડ ગાર્ડેન, ઇંગ્લિશ સ્કૂલ, ધિ પબ્લિક સ્ક્વર્સ; વિક્ટોરિયા થીએટર, લાયબ્રેરી અને રીડીંગરૂમ (આ સર્વ એક જ મકાનમાં સમાયેલાં છે); ધિ હયદરાબાદ વોલન્ટીયર ફાઇર્સ ક્લબ, મેસોનિક લોજ (સેન્ટ જોન નં. ૪૩૪) અને ટ્રેવ-

લસે પબ્લિક બંગલો. ચિકન્ડરાબાદના ધણુખરા રસ્તાએ જુલોની છાયાથી ઢંકાયેલા હોવાથી નગરની બહારના ભાગમાં ગાદીમાં બેસીને કે પગે ફરવાનું બહુ જ આનંદદાયક થઈ પડે છે.

પરમેશ્વરની કૃપાથી ધર્મશાળાના પાછલા ભાગમાંના બે એરડા રખેવાળે અમને કાઢી આપેલા હોવાથી અને તેમાંની બારીઓ પાછલા ભાગમાં પડતી હોવાથી પાછળના ભાગમાં ધર્મશાળાની બીંતની અડોઅડમાં આવેલા જેવકુમારીનું જીતારાવાળા મકાનમાં જે કોઈ પણ આવે અથવા મકાનમાંથી બહાર જાય તેને અમે જોઈ શકતાં હતાં, એટલું જ નહિ, પણ જો તેમના ઘરમાં માણસો મેટિ સીંદે બેસતાં હોય, તો તેમની વાતચીત પણ અમારા સાંભળવામાં આવી શકતી હતી. એ ધર્મશાળા અને તેની પાછળના ભાગમાંના મકાનો બ્રિટિશ કેન્ટોનમેન્ટની હદમાં આવેલાં હોવાથી જો અગત્ય પડશે, તો અંગ્રેજ સરકારની મદદ તરત મળી શકશે અને નિભમી અથવા નવાબીમાં આલતા 'હોતા હય-યાતા હય'ના ભક્ષરમાં પડવાથી જે કામ માર્યું જવાનો સંભવ હોય છે તેવો પ્રકાર નહિ થાય અને પાપી ભાગ્યે જ છટકી શકશે. એ વિષેનો મારા મનમાં બ્રિટિશ દયાળુપણાપર વિશ્વાસ હતો અને તેથી નીરસે હું પાછલી બારીમાંથી જોવાય તેટલી તે ધરમીં આલતી ચેષ્ટાએને જોયા કરતી હતી. રામદુલારીને પણ મેં મારા અહીં આવવાની વાત જણાવી નહિ; કારણ કે, તે ક્યાંક બેવડાના બહારમાં વાતને એકી કાઢે તો પાપી ચેતી જાય અને કદાચિત્ છટકી જાય, એવી મારા મનમાં બીંતિ રહ્યા કરતી હતી. રાતે પણ બાર બાર ને બખ્ખે વાગ્યા સૂકી હું જગતી બારીમાં હુપાઈને બેસી રહેતી હતી અને બહુ ઉધ આવતી ત્યારે મારા ધણીને 'જો આ ઘરમાંથી કોઈની ચીસ કે બૂમ સંભળાય તો જરૂર મને તરત જગાડજો અને હું જાગું નહિ, ત્યાં સુધી ઉધશે નહિ' એવી રીતે કહીને થોડીવાર આનનિદ્રા કરી દેતી હતી. ત્રણ દિવસ ગયા, પણ જેવકુમારીની પ્રસૂતિનાં કશાં વિશેષ ચિન્હો જણાયાં નહિ અને તેથી મને કાળ પડી કે ક્યાંક કાસિન્દીએ ગર્ભનો પાત ન કરાવી નાખ્યો હોય! પણ ચોથે દિવસે કાણુ બણે શા કારણથી રાતે દસ વાગે જેવકુમારી બહાર આટલાપર નીકળી અને રામદુલારીના હાથમાં હરીકેન લેખ હોવાથી તેનાં જે ચિન્હો જોવામાં આવ્યાં, તે સાફ જણાવતાં હતાં કે હજી એવો કરો! પણ કચેરકર પ્રકાર બનવા પાળ્યો નહોતો- મારા હૃદયમાં એક પ્રકારનો સંતોષ થયો. એ જ રાતે એક નવીન વિચાર મને અચાનક સૂકરી આવ્યો અને તેને પ્રભાત થતાં જ મેં અમલમાં મૂકી દીધો. મારા ખરા નામથી કેન્ટોનમેન્ટ મેનિસ્ટ્રેટને મેં એક ખાનગી ચીઠી લખીને એમ જણાવી દીધું કે; 'અહીં બ્રિટિશ હદમાં ઉચ્ચ હિંદુ બંદિની એક વિધવા ગર્ભવતી છે અને તે બાળકને જન્મ આપવાની તૈયારીમાં છે. મને શંકા છે કે, કદાચિત્ તેનાં લાગતાં વળગતાં ગર્ભની હાલિ અથવા તો બાળકનો નાશ કરી નાખશે; એટલામટિ જો તેવો કોઈ પણ પ્રકાર દેખાય અને હું કેન્ટોનમેન્ટ પોલીસને ખબર આપું, તો મને તે બાળકને બચાવવામટે સરકારી મદદ મળવી જોઈએ.

૪૭૮ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

એમણેનો આપ અભારથી જ બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો. તે મેટા ઉપકાર થયો. ને તેણે કાંઈ સાહસ કરવામાં ન આવે, તે કાંઈની આબરુ પર અકારણ હાથ નાખવાની અજલ નથી. તમારા કોઈ પણ માણસને મારી પાસે મોકલશે; કારણ કે, અમુક કારણોને લીધે હું બહાર નીકળી શકતી નથી.” ધન્ય છે બ્રિટિશ અમલને, કે મારા જેવી એક નજીની બાયડીની ચીડીનો જવાબ તકાળ જ આપવામાં આવ્યો. અને તેમાં જણાવ્યું હતું કે—“તમારી માગણી પ્રમાણેની વ્યવસ્થા કરી રાખી છે અને ધર્મશાળા પાસેના પોલીસ થાણાપર જરૂર પડતાં ખબર આપવાથી તમને જોઈતી બધી મદદ મેં ત્યારે મળી શકશે. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે આ ચીડી પોલીસ અથવા પોલીસ અમલદારને બતાવશે.”

એ દિવસ પણ વીત્યો અને અડધી રાત પણ વીતી. લગભગ એક વાગ્યો, અને હું મારા ધણીને બારીમાં ચોંટી કરવને બેસાડી જરા બિઠાનામાં પડવાની તૈયારી કરતી હતી એટલામાં પાછળના તે મકાનમાંથી અજાનબ એક કારમી ચીસ મારા સાંભળવામાં આવી.

પ્રકરણ ૪૬ મું

ચુડેલનો અસબ

એ ચીસ સાંભળતાં જ મારી મનોદેવતા અને કહેવા લાગી કે, કાં તે પ્રસૂતિની વેડનાની એ ચીસ હોવી જોઈએ અને કાં તે બાળકનો પ્રસવ થઈ ચૂકેલો હોવો જોઈએ. મેં તે એક ઘટના હોય તોપણ હવે પ્રકારમાં આવવાને અને ખુસ્કી દેખા દેખ રાખવાનો સમય આવીને હશે રહ્યો હતો, એમાં તો શંકા હતી જ નહિ. મેં તરત કેન્ટોનમેન્ટ મેન્જિસ્ટ્રેટની ચિઠ્ઠી મારા ધણીને આપી અને પોલીસ થાણાપરથી પોલીસના માણસને બોલાવવામણ મોકલ્યો. આ વખતે કોઈ પણ જાતની ભૂલ વગર મારા લોખા ધણીએ કામ બરાબર બજાવ્યું, અને ચોડીવારમાં જ એક પોલીસ અમલદાર તેની સાથે ધર્મશાળામાં આવી લાગ્યો. તે પોલીસ અમલદારે મને માનપૂર્વક સલામ કરી અને મેં તેને કહ્યું કે—“મારી સાથે આવો અને હું ને ઘરમાં જઈ તેની આસપાસ બહાર તમે છપાઈને હોશ રહેજો, ને જરૂર પડે અને હું બોલાવું તો મારી મદદે હોડી આવજો. નકામી ધાંધલ મચાવવી નથી.” પોલીસ અમલદારે મારો હુકમ માથે ચઢાવ્યો અને ધણી જ ખુશીથી મારી સાથે આવ્યો. ધર્મશાળામાંનાં અમારા ગોરૂને વાળું વાસી અમે બહાર નીકળ્યાં, અકર બાઈ પાછલા બાગના રસ્તાપર આવ્યાં અને ત્યાં પોલીસ અમલદાર તથા મારા ધણીને. એક અંધારાવાળા જાગમાં હોશ રાખી, હું દેવકુમારીવાળા મકાનમાં જવાને આમળ વધી. એટલાપર ચઢીને દરવાજાને હાથ અડકાડતાં તે અંદરથી વાસેલો જણાયો, એટલે મેં સાંકળ ખખડાવી; તરત દરવાજો ઉઘાડ્યો, અને તે ઉઘાડનાર પંડિત કાલિન્દી અને જોતાં જ એવી તો અંબવણી પડી ગઈ કે કાંયો તે લોહીનો એક છાંટો પણ ન નીકળે. કદાચિત્ તે દરવાજો ન ઉઘાડત, પણ જાગ-

દુલારીને કેટલીક વારથી તેણે બહાર કોઈ કામમાટે મોકલેલી હોવાથી તે ખાણ આવી હશે એમ ધારીને જ તેણે બારણું ખોલ્યાં હતાં. પણ આ તો રામદુલારીને બદલે સુડેલ ચંપા નીકળી. આ ચંપાને એ સારી રીતે ઓળખતી હોવાથી અને ચંપા તે મા દીકરીના બધા ભેદ બહુ છે એની તેને ખબર હોવાથી એ આવા સમયમાં મને જોઈને તેના હૃદયને કાળનો સાક્ષાત્કાર થયો હોય તો તેમ થવું સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું. તેણે કૃપિત સ્વરથી મને મૂછયું કે:—“ચંપા બહેન ! આ વેળાએ બોર્ચીતાં તમે અહીં ક્યાંથી અને શા કારણથી આવ્યાં છો ?”

“પંડિતા ! તમે મહા વિદુષી, કવયિત્રી અને અનુભવી અબળા હોવા છતાં મારા આ સમયના આગમનના કારણની કલ્પના નથી કરી શકતાં, એ આશ્ચર્ય-કારક છે. સાંભળો, તમે બાઈ સાહેબ એક નિર્દોષ છત્રને આ વિશ્વરૂપ સહ-નર્મી આવતો અટકાવવામાટે આવ્યાં છો અને હું તે છત્રના વિહારમાટે આ સુહિસદનનાં દ્વારોને મુક્ત કરવાને આવી છું; તમે જે છત્રને નારા કરવા ધારો છો, તેને હું બચાવવામાટે આવી છું !”

“તમારું બોલતું કાંઈ સમજી શકતું નથી. હું સીધા સવાલ પૂછું છું, અને તમે વિના કારણ ઉઠળી શામાટે જાઓ છો ? હું કેના છત્રને નારા કરવા આવી છું ? આઠા બોલવાનું, કાંઈ નિર્દોષપર ખોટા આજ અટાવવાનું, કાંઈ કારણ ?” પંડિતાએ કિચિત્ વાચાળતાથી કહ્યું.

“ઠીક છે; તમે નિર્દોષ હશે, તો બળાકારે તમેને કોઈ દુષિત સિદ્ધ કરી શકે તેમ નથી; તેમ જ સસવાદિની સાધ્વીને વાચાળતાથી ચોતાનો બચાવ કરવાની પણ અમલ નથી. વખત કટાકટીનો છે, માટે વચ્ચેથી ખસી જાઓ અને મને દેવકુમારી પાસે જવા જો.” મેં ટુંકો જવાબ આપી મારા ખાસ સુદ-ધર ઓળીને કહ્યું.

એટલામાં તેની વિધવામાંથી ચોથી વારની નવીન સંધવા થયેલી અરમેષબ દીકરી, કે જે વળી અંગ્રેજ બે ચોપડીનો અલ્યાસ કરીને અંગ્રેજ અબળા હોવાનો ફાંકો રાખનારી થઈ હતી તે લટકોમટકો કરી અરમાના કાચને અંધારામાં અમકાવતી આગળ વધી આવી અને કહેવા લાગી કે:—“There is no any Devkumari here. અહીં કોઈ દેવકુમારી છે જ નહિ. You are mistaken rather ! તમે ભૂલ ખાઈ બયાં છો. અહીં તો હું અને મારી મા બે જ છીએ.”

હું એના જવાબ આપવા જતી હતી; એટલામાં બહાર મએલી રામદુલારી આવી લાગી, અને તે એ ચોથી વારની સંધવાના બોલવાને અસલ્ય સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણરૂપ હોવાથી મેં જરાક કરકાષીથી જ કહેવા માંડયું કે:—“વેલ મિસિસ મદિશ ! તમે માદીક્રી વિના ત્રીજી અહીં નથી, તો આ રામદુલારી અલ્યારે ચોણી શતે કેની પાસે આવી છે ? અને હમણું જે ચીસ સંભળાઈ હતી તે તમારી ચોતાની, કે તમારાં માતૃશ્રીની કે રામદુલારીની ?”

“મારી તો બલાશતે પણ ચીસ નથી પાડી ! મુઝાં તમે-ધણી વખતની બાચડીપર આવો અરોપ મૂકતાં લખતાંય નથી !” રામદુલારી કંદકી.

“તમે તમારું મોઢું સંભાળીને જોલો; આ બિટિસ હદ છે.” મહિરાએ થોતાના સ્વભાવને વ્યક્ત કરીને ઉછીની ધમણી આપી.

“મહિરાબાઈ! આ બધી બવાઈ હવે તમારા નવા ઘરમાં હોય તેને અથવા તો તમારી નવી પ્રભ થાય તેને શીખવજો; આ ન્યાયી બિટિસ હદ છે તેથી જ આજે તમે તમારા પાપકર્મમાં ફાવી શકવાનાં નથી, ધર્મની સ્પર્ધાને હંફાવી શકવાનાં નથી. સૂર્ય હોય એટલે દિવસ હોવા જ જોઈએ અને દિવસ હોય ત્યાં સૂર્ય હોવા જ જોઈએ; તે પ્રમાણે જ્યાં રામદુલારી હોય ત્યાં હેવકુમારી હોવી જ જોઈએ; કારણ કે, આ રામદુલારી હેવકુમારીના અહીં હોવાનું પ્રમાણ છે. હજી કંઈ વધારે જુઠું જોણું છે?” મેં પણ તેવા જ રોકડો જવાબ “પર-ખાની દીધો.

“તે કાણુ કહે છે કે મારાં ચોકાણી હેવકુમારી અહીં નથી? એ રહ્યાં અંદરના ઓરડામાં; પણ કંઈક માંદા છે.” રામદુલારીએ માઠીકરીને સાફ ખોટી પાડી દીધી.

“એટલી હદ સૂધી માંદાં છે કે તેમની પાસે કાંઈને જવા દેવાની અને તેમની સાથે વાત કરવા દેવાની ડોક્ટરની સખ્ત મનાઈ છે; એટલામટિ જ મહિરાએ તમને ના પાડી. આવો અમારી પાસે બેસો; થોડાઈ શામટિ જઓ છો?” આલાક કાલિન્દીએ ફરવી બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“પંડિતા! માફ કરો. હેવકુમારી અહીં આવી છે તે દિવસે જ હું પણ આવી છું, અને આ પાસેની ધર્મશાળામાં હાવણી નાખી તમારી ચેષ્ટા જોયા કરું છું; જે માંદગી છે તે મારી જાણુ બહાર નથી અને તમારા વગર ખીજ કાઈ ડોક્ટર કે વેદનો આશુ ઉપચાર નથી. મારે નથી કરવી કરી વાત, પણ અકાવવેા છે એક નિર્દોષ બાળકનો અકારણુ યતો ઘાત! સમજ જઓ, અને મને અંદર જવા છો તો ઠીક છે; નહિ તો અસરે જ પરિણામ માફુ આવશે!”

એમ કહીને મેં અંદર જવામટિ આગળ વધવાનો યત્ન કર્યો એટલે કાલિન્દીએ કહ્યું કે—“અંખા બહેન! હેવકુમારીની આજ્ઞા વિના તમોને અમારાથી અંદર તો જવા નહિ જ દેવાય.”

“જઓ અને તેને જણાવો કે, યુસુફના સંતાનને બચાવવામટિ અંખા આવી છે; જે સીધા ઉતરશે તો બથી જશે, નહિ તો તે તમારામટિ મોતનો પયગામ લાવી છે!” મેં નાટકી બાપમાં હુકમ ફરવ્યો.

માઠીકરી બને અંદર ગઈ અને થોડી વારમાં બહાર આવીને કહેવા લાગી કે—“આલો, હેવકુમારી તમને જોલાવે છે.”

હું અંદરના ઓરડામાં ગઈ તે વેળાએ હેવકુમારી એક લોખંડી પર્લગપર કાંઈક અસ્વસ્થ પડી હતી, તેની વેદના કાંઈક ઓછી યવાથી તે જોણવા આજવાને સમર્થ હતી. મને કુસ્તીપર બેસવાનું કહી તેણે પૂછ્યું કે—“અંખા બહેન! ઉવટે તમે મારી આબરુના કંકરા કરવાનો જ રસ્તો શોધી કાઢ્યોને! સ્નેહનો બદલો આવી રીતે વાળવા માગો છો?”

“હેવકુમારી! મારો કાંઈ પણ વેળાએ તમારામાં સ્નેહ હતો નહિ, છે નહિ, અને થવાનો પણ નથી. પ્રથમ તો જે યૂસુફને હું મારું જીવનસર્વસ્વ સમર્પી ચૂકી હતી તેને લાલચમાં લપટાવીને તમે પોતાના વિકારનો તેને શિકાર બનાવ્યો; પછીથી તેને સંકટના કાળમાં ત્યાગી દીધો, કુતરાની જેમ તેને હાંકી કાઢ્યો; અરે તે મરવા પડ્યો હતો. તે વેળાએ પણ તેને કશીયે મદદ તમે ન આપી; વજ્રસમાન તમારા કાળજમાં દયાનો છાંટો પણ નહોતો, અને તેનાં કળને અસારે તમે નષ્ટ કરવાના પ્રયત્નમાં મદત થયાં છે, યૂસુફ તમારા પાપે જ ભુટે હાલ થઈને મરી ગયા, અને હવે તેના સંતાનને પણ મારવો છે કેમ? આવી કૂર મદ્દતિની સ્ત્રીમાં કેણુ સ્નેહ રાખે? જેનો દહાડો ઊડી ગયો હોય તે જ.”

તે વળી મારું બાપજી આગળ ચલાવ્યું. “હેવાં બહેન! આખરની ઠાલ હવે શામટિ ધારો છો? આખરની હતી ક્યાં અને છે ક્યાં? આખરની એટલે શું? એ એક નિર્જીવ પદાર્થ છે અને તેનો તમારે શો ખપ? એ આખરની શું ખાશે; કરડશે કે, શું તેનાં કપડાં લતાં કે ધરેણું ગાંઠાં ધડાવશે? એ આખરની નોઠ હંઈ બલદમાં વઢાવાય તેમ છે? તમારા જેવી વિષયમાં હુબ્ધ થયેલીને કૂળી મરેલીને આખરની શી દરકાર છે? આખરની નામે એક આત્માની હસ્તી અટકાવવી એ વિચાર આજે ક્યાંથી આવ્યો? જેવો જીવ આપણો છે તેવો શું ખીજનો નથી? આખરની ઠાલ નીચે પંચમહાભૂતના એક પૂતળાને શું પીખી, હુંદી રેંસી ક્યો કરવો છે? જ્યારે આ તમારાં અંગમાં નખશિખ કામની ન્વાળાએ ઝળહળી રહી હતી ત્યારે શું તમે તેમાં આખરનું બલિદાન નથી આપ્યું? ક્યાં આખરની મંગિા છે? કાની આખરની મંગિા છે? આખરની છે ક્યાં? હેવાં બહેન! જો હવે આખરની રહી જ નથી તો પછી જે વસ્તુ હોય નહિ તેના તરંગી ખ્યાલને મટિ એક નિર્દોષ જીવની હલા મારા બહુતાં કદાપિ થવા દઈશ નહિ. મારા જિગરમાં કીનાની એક આજ બળ્યા કરતી હતી, તેને બુઝાવવાને આ દિવસની હું કાળને ડાળે વાટ નેચા કરતી હતી. જિલ્લીથી ઝુંબઈ અને નાસિકની યાત્રાએ તમે એ કાર્યમટિજ આવ્યાં છો, એની મને તલાજ ખબર પડી હતી. નાસિકથી તમે અહીં આવ્યાં, અને ત્યાં પણ ઈશ્વરે અમાનક આપણને સાથે અયડાવી દીધાં એથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, ઈશ્વરનો આ બાળહલા થવા દેવાનો વિચાર નથી. આમાં કીનો નથી; પણ ઈશ્વર મારા હાથે ન્યાય કરાવે છે,” તે બહુ દિવસની દૃઢજળાળાને મુખદ્વારા બહાર કાઢવા માંડી. મારું અંગ અંતરની લાગણીના ઉભરાથી કાંપતું હતું, અને મારા બેઠામાં આવ્યું કે હેવકુમારી તે ન્વાળાથી ખરાબર દગ્ધ થવા માંડી હતી. તેની મજાનો લોપ થઈ ગયો.

“પણ એવા બહેન! આ પાપ ક્યાં વિના મારો ઉદ્ધાર નથી. જો બાળકને જીવતું રાખું, તો ન્યાતબતમાંથી નીકળી જઈ અને અસારે જે દોલત મારી છે તેપરનો મારો હક્ક ચાલ્યો જાય તો નાખીબૂખી થાઉં એની શું તમને ખબર નથી કે?” હેવકુમારીએ હીનતાદર્શક વાણીથી કહ્યું.

“તમારું ગમે તે થાય, તે સાથે મારે કાંઈ પણ લેવા દેવા નથી. હું તો જે નિશ્ચયપર આવી છું તે મારા નિશ્ચયને જમે તે બેખમે પણ પૂરો કરવાની જ.

હાં તો મારું કશું માનો અને જે લાભ મળે તે મેળવો, અને હાં તો પોતાની આબરુ તથા નિન્દાગીમતિ હવે હાથ ધોઈ નાંખો.” હું એકની બે ન થઈ.

“તમે શું કહેવા માગો છો ? જેવકુમારીએ પૂછ્યું.

“એજ કે, ગર્ભપાત કરવાની કે બાળકના જન્મ પછી તેને મારી નાખવાની જરા પણ ચેષ્ટા ન થવી જોઈએ અને અત્યારે આ કાલિન્દી અને એની દીકરીને જે કાર્યમતિ અહીં રાક્ષસમાં આવી છે, તે કાર્યથી એમને મુક્ત કરવી જોઈએ; પરંતુ જ્યાં સુધી સુવાવડનું કામ નિર્વિઘ્ન પાર પડી જાય ત્યાં સુધી એમને રાખવી તો અહીં જ; કારણ કે, કદાચિત્ કાલિન્દીએ કાંઈ ઓસડિયાં ખવડાવ્યાં હોય અને તેથી સુવાવડમાં ખરાબી થઈ જાય તો; એવી મારા મનમાં શંકા રહ્યા કંઈ છે. જો તેણું કાંઈ પણ જણ્યારો, તો તમે બધાને હું મકાસમાં લાવીશ, અને એજમાં મોકલાવીશ.” મેં મારો ઇરાદો જાહેર કરી બતાવ્યો.

“હજી સુધી એવાં કરાં ઓસડિયાં મેં જેવકુમારીને ખવડાવ્યાં નથી; કારણ કે, પ્રસૂતિનો સમય પાસે આવી લાગેલો હોવાથી એ ઓસડિયાંની ધારેલી અસર ન થાય તો ઉલટો કેસ હાથમાંથી આવ્યો જાય, અને સંતાનને પાકતાં કયાંય માતાનું જ મરણ થઈ જાય, એ સ્વાભાવિક છે. આ કારણથી અમે પ્રસૂતિ સમયની વાટ જોઈને જ બેસી રહ્યાં છીએ.” કાલિન્દીએ ખુલાસો કર્યો.

“જો એમ જ હોય તો ઠીક છે; પણ હવે સુવાવડ હું પોતે જ કરાવીશ. હું એ કામ સારી રીતે જાણું છું, અને તેથી મને બીજા કોઈની મદદની જરૂર નથી. તમે બહારના ઓરાડામાં માદીકરી રહો; ખાઓ પીઓ અને આનંદ કરો. મારી ધારણા પ્રમાણે બધું પાર પડી જાય એટલે કાલે કરી જલો કંકના.” મેં છેલ્લી વાત જણાવી દીધી.

“પણ ત્યાં સુધી અમારે અહીં શા માટે બેસી રહેવું ? જો જેવકુમારી કહેતાં હોય તો અમે અત્યારે જ જવાને તૈયાર છીએ.” અદિરા બોલી.

“જેવકુમારી જવાની રજા આપે તો પણ હું તમને જવા દેવાની નથી; જો પરિણામ કાંઈ માફ આવશે, તો તેની જવાબદારી તમારા માથાપર પણ રહેવાની, સમજ્યાં ? ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરો કે બધું નિર્વિઘ્ન પાર પડી જાય અને કોઈને કશો પરિશ્રમ ન થાય !” મેં જરાક વક્તાથી જણાવ્યું.

“અને અમે રહેવા ન માગતાં હોઈએ, તો શું બળાકારે રાખશે ? શંપા આમ હંદથી વધારે દબાવવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી; તમે અત્યારે અહીં આ ઘરમાં એકલાં છો, અને તેથી જો તમને અમે પીટી નાખીએ, તો અત્યારે તમારી દાદ ફરિયાદ કાણુ સાંભળનાર છે વાઠ ? અને કાલે તમે ફરિયાદ નોંધાવો. તો પણ સાક્ષી પૂરાવા ક્યાંથી લાવશે ? અમે નથી બોલતાં એટલે દબાવતાં જ જાઓ છો, એ સારું નથી.” અદિરાએ પોતાના નજીબાદિયા સ્વભાવનો રૂઝ અમકાવવા માંડ્યો.

તેને આમ ઉછળતી જોઈને મેં ઠંડે પેટ ચટકો લગાડવાના હેતુથી કહ્યું કે:—“માનવતાં અદિરાબાઈ ! જરા સાંત થાઓ ! આ શંપા એટલી બધી અકલ વગરની નથી કે પોતાના બચવાની તૈયારી રાખ્યા વિના આમ મોડી રાતે પારકા ઘરમાં આવશે.

આટલા દમથી વાત કરે. કેન્ટોમેન્ટ મેનિસ્ટ્રેટને અચૂક જાતની ખબર આપીને મેં પોલીસની મદદ મેળવી છે, અને અલારે પણ પોલીસનો સિપાહી અને મારો ધણી બહાર હોવા છે. તમે જરા પણ બેવકૂફી કરો અને હું બૂમ મારું એટલી જ વાર અને બેઠીઓ તમારામઠિ તૈયાર! ખાત્રી ન થતી હોય, તો બહાર જઈને જોઈ આવો અથવા તો તમારી રામદુલારીને મોકલો એટલે જોઈ આવે. આજરુમાં આજરુમાં માની જશો તો ઠીક છે; નહિ તો લાચારીએ મારે નિર્દયતાનો પ્રયોગ કરવો પડશે કે જે તમારા પાપે આ જેવકુમારીને પણ નહરો.”

રામદુલારી કોઈના હુકમની વાટ જોવા વગર દોડી ગઈ, ને મારા ધણી તથા પોલીસના લોકો હોવાની ખબર તરત લાવીને પોતાની રોકાણી તથા તે માલીકરીને સંભળાવી દીધી. હવે તેમનાં પાણી પૂરેપૂરાં મરી ગયાં. મદિરામાંના જન્માદ નામક ગુણનો ચંપા નામક આંબલીના પ્રયોગથી તત્કાળ લોપ થઈ ગયો. માલીકરી વીણે મોઢે તે ચારડામાંથી ખીજ ચારડામાં ચાલી ગઈ અને મેં રામદુલારીને મારા ધણી તથા પોલીસના સિપાહીને બહાર દરવાજાપર બોલાવી લાવવામઠિ પાછી મોકલી દીધી. તેમના આવ્યા પછી મેં તેમને કહ્યું કે:—

“તેલ પોલીસ અમલદાર સાહેબ! અલારે તો કામ સમાધાનપૂર્વક પાર પડ્યું છે, અને વધારે ધાસ્તી જેહું નથી એટલે તમે જલ્દી પધારો. જો જરૂર પડશે, તો મારા ધણીને ચાણાપર મોકલીશ અને આપને બોલાવીશ. આશા છે કે મારી મદદમઠિ આપ હંમેશાં તૈયાર તો રહેશો જ.”

“એ અમારી જુદી છે અને તે અમારે બળવી જ જોઈએ.” પોલીસ જમણાં સાદારે કહ્યું.

“હવે આ અલારે તમે લીધેલી તકલીફનું ઈનામ—આ તો પાનસોપારી છે, હું વળી પણ તમારી કદર કરીશ.” એમ કહીને મેં તેના હાથમાં ફટા રૂપિયાની નોટ આપી કે જે પહેલાં આનાકાની કરી પછી મારા આગ્રહને લીધે લઈને તે જપકાર માની માથે ગયો. માસ પતિને મેં બહારના બાગમાં સૂરાજો, અને હું પોતે જઈને જેવકુમારીના ચારડામાં જે કોચપર પડિતા કમલિન્દી સૂતી હતી તે કોચપર પડીને જરાક આડી થઈ.

જેવકુમારીને લાંબા રાંધનારી બાઘણી તો હતી; પણ તે પડિતા કમલિન્દીની લાવેલી અને તેના જેવી જ ઉતાર હોવાથી તેના હાથનું રાંધેલું ખાવાનું મેં ચોખ્ખું ન ખાયું; કારણ કે, કદાચિત્ પડિતા કંઈ એવી વસ્તુ મારા બેરકમાં મેળવીને મારું કાઢકું કાઢી નાખે તો? જોવા મારા મનમાં સંપૂર્ણ બચ બેસી ગયો હતો અને તેનું મૂળ કારણ એ હતું કે, એવી રીતે તે શયતાનબદીના હાથે એવાર જણનાં કાટલાં નીકળી ગયાં હતાં કે જે હું, સારી રીતે બહુતી હતી. એટલામઠિ મારા ધણી પાસે જ આવ્યાનું હું બજારમાંથી તૈયાર ગંગાવી લેતી, અને નહિ તો મારા હાથે જ ખીચલી ચાક બાફી નાખતી હતી. એવી રીતે ત્રણ દિવસ વીત્યા, પણ જેવકુમારીનો પાપબંધનમાંથી છૂટકો થયો નહિ. તેની વેદનાં પણ એટલી હદ સૂધી ચમાઈ ગઈ કે જણે પ્રસૂતિનાં ચિન્હો હતાં જ નહિ,

એવો લાસ થવા લાગ્યો. મારા મનમાં ફાળ પડી કે આ શું? એથે દિવસે પ્રભાતથી જ તેના ઉદરમાં અચાનક વેદનાનો ઉદ્ભવ થયો, અને તેની એ અવસ્થા ઠેક રાતના દશ વાગ્યા સુધી ચાલુ રહી. આજનાં જિંદો વધારે નિશ્ચયકારક હોવાથી જો તે પ્રસૂતા થાય, તો તેની સંજાળ અને સારવારમાટેની બધી સામગ્રીઓ ગંગાતટે મેં તૈયાર રાખી હતી.

અંતે મારી ધારણા ખરી પડી અને રાતે 'સાડા અગિયાર વાગે વિધવા દેવકુમારીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. એ પ્રસંગને મેં એવી તો દક્ષતાથી નિભાવી લીધો કે પંડિતા અને તેની પુત્રી પણ મોઢાંમાં આંખળીઓ નાખીને મારી તે કાર્યદક્ષતાને આંખે ફાડી જી ઘડી જોઈ જ રહી. એ ઘડીથી જ મેં છોકરાની સંજાળ રાખવા માંડી; માત્ર ધવડાવવા વખતે જ હું તે બાળકને તેની માતાના હાથમાં આપતી હતી. પ્રસૂતિને આઠેક દિવસ થઈ ગયા પછી મેં દેવકુમારીને જણાવ્યું કે:—“શેઠાણી! હવે આ નસુનેદાર માદીકરીને જોઈએ તો બહે ઝાડે પકડાવીને વિદાય કરી લોક કારણ કે, બાળકને નિર્વિદ્ધ જન્મ થયો છે એટલે હવે એમને વધારે સતાવવાની જરૂર નથી. હવે પછી આ બાળક જીવે કે ન જીવે, એ એના પોતાના ભાગ્ય અને આયુષ્યનો પ્રશ્ન છે.”

“એંપા બહેન! તમે આ બાળકને બચાવી પોતાના મનુષ્યધર્મે બળવ્યો છે, પણ તે સાથે મારી પાયમાલીનો પાયો પણ રોપાયો છે. આ માદીકરીને જો તેઓ આ પીડામાંથી મને છાડવે અથવા બાળક જન્મે તો તેને ચમપુરીનો રસ્તો ખતાવીને મને નિદાની ચતામાંથી છટકાવે તો મેં રૂપિયા બે હજાર આપવાનું કહ્યું હતું કે જેમાંથી પાંચસો રૂપિયા એમણે આગળથી લીધા હતા અને બાકીના પંદરસો પછીથી આપવાના હતા. એ ઉપરાંત એમને બધો ખર્ચ પણ મારા માથાપર હતો. હવે અહીં તો પત્રિજ્ઞામ ધાર્યા કરતાં બીજું જ આવ્યું છે, તો એ રૂપિયા મારે એમને આપવા કે કેમ, એ એક સવાલ ઉભો થાય છે; તેમ જ જો રૂપિયા નહિ આપું અને એ બન્ને મારો ફળેતો કરશે, તો મારામાટે ઝેર આપને મરવાનો કે ફેલો તળાવ પૂરવાનો વખત આવશે, એ ચિંતા પણ મને મારી નાખે છે. ત્યારે હવે એમને જવાની આજ્ઞા કેવા સ્વરૂપમાં આપવી તે જણાવશો?” દેવકુમારીએ પોતાની સૂઝ વચ્ચે સોપારી જેવી હાલત મારી આગળ રજૂ કરી દીધી.

દેવકુમારીની અવસ્થા જો કે વિચાર કરવા જેવી હતી, અને હું ન હોત તો તે માદીકરી દેવકુમારીને નિચોવવામાં ખામી પણ ન રાખત. બે હજાર તો નામના હતા, પણ કદાચિત્ લાગ જોઈ દાવ સાધીને બાપીસ હજાર પણ એકાવત! ગર્જનો તેમણે નાશ નહોતો કર્યો, તેપણ ખાસ એટલામાટે જ. એમ પછીથી મારા જણવામાં આવ્યું હતું. પણ હું હતી એટલે ચિંતાનું વિશેષ પ્રયોજન ન હોતું. એમને લટનારી એ ચુડેલને મેં પણ સામી નિચોવવાનો અને બને તો તેમણે બધેલા પાંચસો રૂપિયા પાછા એકાવવાનો વિચાર કર્યો હતો. એટલે મેં દેવકુમારીને આશ્વાસન આપીને કહ્યું કે:—“શેઠાણી! તમે જ્યારે મારા

કહ્યા પ્રમાણે વર્ત્યા છે, તો હવે તમોને આ બલાઓના હાથમાંથી છાડવવાં અને તમારી આબરુ બચાવવી, એ હું મારું સર્વથી પ્રથમ કર્તવ્ય સમજું છું. એમનાં પાપોની સંખ્યા એટલી બધી વિશાળ અને બચાનક છે કે બીબના પાપનો પ્રકાર કરવાની એમની ચોખ્ખતા છે જ નહિ. હું એ મા દીકરીનાં ચરિત્રો સારી રીતે જાણું છું અને તેથી મારા બે શબ્દો નીકળતાં જ એમનાં મોઢાં સીવાઈ જશે, અને તમારો ફજેતો કરવાને બદલે પોતાના ફજેતાને અટકાવવાની ચિતામાં એ સફેદ કપડાં પહેરીને દુનિયાને ઠગતી ચુડેલો નાસી જશે. માત્ર એટલું તમારે કરવાનું છે કે, એમને વિદાય કરવાની વાતચીત આવતી કાલે સવારમાં મારા દેખતાં જ કાઢો અને બાકીની રકમ આપવાની સાફ ના પાડો. પછી જો તેઓ જરા પણ ચુંચા કરશે, તો તે વેળાએ હું બધું સમજી લઈશ, અને તેમનો હિસાબ તેમને વ્યાજ-સુદ્ધાં ચૂકતો કરી આપીશ. તે વખતે તમારે વચ્ચે કાંઈ પણ બોલવું નહિ. ભાર પછી જો તેઓ તમારો ફજેતો કરે, તો તેની ભમિન હું છું. તુલસીદાસના દોહરામાં થોડાક ફેરફાર કરીને હું તમને વિશ્વાસપૂર્વક કહું છું કે:-

“રાખો મારા શબ્દમાં, જો પૂરો ઇમાન;

ટળે નહીં જો આ બલા, શંકાભાઈ જમાન !”

દેવકુમારીના વિશ્વાસને આકર્ષવામાટે આ શબ્દો પરિપૂર્ણ હોવાથી તેણે તરત કયું કે:-“શંકા બહેન ! મારા તમારા વચનમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે અને આવતી કાલે આપણે એ પ્રમાણે જ કરીશું; એ બલાઓને ટાળીશું.”

“એ તો બહુ ઘઈ રહેશે, પણ આ બાબતનું શું કરવા ધાર્યું છે? આને તમો કાંઈ પોતા સાથે રાખી શકવાનાં નથી, તો પછી આને હાથેરીને મોટા કરવામાટે રાખવો ક્યાં અને એના પાલનપોષણમાટે ધનની શી બ્યવસ્થા કરવી?” એ સુદાનો સવાલ તેની આગળ મૂક્યો.

“હું તમારા કહેવા પ્રમાણેની બધી બ્યવસ્થા કરી આપીશ. માત્ર મારી આબરુ ન જાય એની સંભાળ રાખજો એટલે થયું.” દેવકુમારીએ બિંદુલ હથિયાર છોડી દીધાં.

“આ છેકરાનો એક વાળ પણ વાંકો ન કરવાની તમે મતિફા લ્યો તો તમારે કશી પણ ચિંતા મારા તરફથી રાખવાની નથી.” એ તેને મારી તરત જણાવી. દેવકુમારીએ તે ધણી ખુશી કર્શાની સ્વીકારી. એ ખુશાલી અંતરની હતી કે કેમ તે હું કહી શકતી નથી.

બીબ દિવસનો મળાતકાળ થયો અને માહ વગેરે લીધા પછી કાલિન્દી તથા મહિસાને દેવકુમારીએ પોતા પાસે બોલાવી, અને હું પણ ત્યાં હાજર હતી. તેમની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાર્તાલાપ થવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૪૭ મું -

સમાધાન

“કાલિન્દી બહેન ! અભારે તમને મેં મારી પાસે ખાસ શા કારણથી બોલાવ્યાં છે, તે તમો જાણો છો કે? જે કાર્યમાટે તમો મારીકરીને અહીં બોલા-

વધારા અઘળાં હતાં તે કાર્ય બીજા જ સ્વરૂપમાં પાર પડી જવાથી હવે તમારી વિશેષ અગત્ય રહી નથી; તમે ધંધાદારી હોવાથી તમને કામવગર રેકડાં એ સારું નહિ એમ ધારીને તમેને આને વિદાયથિરી આપવાનો મારો વિચાર છે.”

હેવકુમારી બોલી.

“જલે-અમે જવાને તૈયાર છીએ. પણ અમારા જવા પહેલાં અમારો હિસાબ ચૂકતો થવો જોઈએ; કારણ કે, આવા પ્રકારનાં મેહનતાણાં કોઈને ખાતે ઉધાર રાખી શકતાં નથી, એ તો આપ જાણો જ છે.” કાલિન્દીએ ઇંદારતમાં પૈસાની માગણી કરીને કહ્યું.

“દેવોં બહેન! આપનાપર એમનું કેટલુંક ઘણું નીકળે છે?” એ પૂછ્યું.

“ખાંસો આપ્યા છે, અને જો અમુક કાર્ય એમના હાથે પાર પડી જાય તો બીજા પંદરસો આપવાનો કરાર છે.” હેવકુમારીએ જવાબ આપ્યો.

“પણ તેવું કોઈ કાર્ય એમના હાથે પાર પડ્યું જણાતું નથી, તો પછી હવે એ કરાર અને કરાર પ્રમાણે પૈસા આપવા તથા લેવાનો સંવાદ જ કર્યા રહ્યો વાર ? આ ઉધારાણી ગેરકાયદેસરની યાય છે; કાલિન્દીબાઈ! હવે હેવકુમારી પાસેથી એક પાઈ પણ માગવાનો આપને અધિકાર નથી; આ ભોળીભટક વિધવાને લેલવા અને ઇજવામદિ જ આપ અહીં પધાર્યા જણાવ્યો છે.” એ કહ્યો. ઉધાર લઈને બોલવાની શરૂઆત કરી.

“વેલ-મિસિસ હેરલા! આ હેવકુમારી અને અમારા વચ્ચેની ખાનગી બાબત હોવાથી તમારે એમાં માથું મારવાની અને ચાલાકી બતાવવાની જરા પણ જરૂર નથી. અમે તમારા કામની વચ્ચે આપ્યાં નથી, અને તમારે અમારા કામની વચ્ચે આવવાનું નથી. તમારું વર્તન ઇંગ્લિશ એટીકેટથી તદ્દન જ વિરુદ્ધ છે.” અદિરાને એકદમ “વામિટ” થઈ આવી હોય તે પ્રમાણે ઉછળી પડી.

જાત્રમા, તમારી ઈંગ્લીશ એટીકેટને ખરમા! મરતાં સુધી આવી જ એટીકેટ બતાવતાં રહેજો, હેકે! મુઆં બોલતાં જરા શરમાતાંય નથી! ! જેમ કોઈ ખાસકાં બહેન તેમ ધરી ધરી બાયડા બહેલવા, બાયડો બહેલવા સાથે નામ પણ બહેલવું; જમે ત્યાં ફરવું હરવું અને ગમે તેવું ધાસ ચરી ખાવું; બાળહલ્લા કરાવવાનો ધંધો ધમધમકાર ચલાવવો, ચિકારાદાર વિધવાઓને ઘોળે ફકાડે લટવી અને કેટલીક વાર જમવાં મહેરી બાવીનો વેશ બજવી દેખતી દુનિયાની આંખોમાં ધૂસ નાખવાની ઝેણઝેણ કરવી, એ બધી ઇંગ્લીશ એટીકેટ કે ? શામદિ પૈતાની અક્કલનું લીલાગ કરાવે છે ? ભૂડાં છે પોતે અને બિચારી નિર્દોષ ઇંગ્લિશ એટીકેટને સા મદિ બદનામ બનાવે છે ? વળી એક રીતે અત્યારે હું હેવકુમારીની વડીલ હોવાથી મારા અલીલના લાભમદિ થોડ્ય જણાય તે બોલવાનો મને સંપૂર્ણ અધિકાર છે. એટલે ઇંગ્લિશ એટીકેટથી પણ મારું વર્તન વિરુદ્ધ નથી.” એ રેકડો હિસાબ ચૂકવી આપવાની શરૂઆત કરવા સાથે એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

પણ એનો મને કરો પણ જવાબ ન આપતાં અદિરાએ હેવકુમારીને સંબોધીને કહ્યું-“ચોકાણી! તમારો ચો વિચાર છે ? કરાર પ્રમાણેના અમારા પૈસા

અમને આપવા છે કે સરકાર દરબારે ચઢી આગરુ ધન્યવતનું લીલામ કરાવ્યું છે? જો અમારાં નાણાં સીધી રીતે અમને નહિ આપવામાં આવે, તો લાગણીએ તે વસુલ કરવામાટે અમારે કાયદેસરનાં પગલાં ભરવાં પડશે, અને તેનાં જોખમદાર તમે જણાશો.”

• “દીવાની પગલાં ભરશે કે ફાજદારી?” મેં હસીને પૂછ્યું.

• “અમારા વકીલની અમને જે સલાહ મળશે તે પ્રમાણે બધું થશે.” આટલી વાર સૂધી ચુપ રહેલાં પંડિતા કાલિન્દીએ પોતાની જુલિનું મદદરેન કરાવ્યું.

“અને ફરિયાદનામામાં એમ લખાવશે કે, દેવકુમારીએ બાળહત્યા કરાવવાની મજૂરી આપી નથી, એમજ ને? દયાળુ અને ન્યાયી બ્રિટિશ અદાલતને દરવાજે લાવું નથી માર્યું હો! પણ એ ફરિયાદ નોંધાવતાં તમે ફાજદારી કાયદાની ચુંગાલમાં આવશે, એનું શું કરશે? ખોટા રૂપિયા રાખના હાથે પણ ચાલી શકતો નથી, બિચારો વકીલ બાળહત્યારીઓની શી વકીલાત કરી શકવાનો હતો? આ તમે ખાંડ ખાઓ છો ખાંડ! પ્રપંચપ્રતિભા પંડિતા! અત્યારે તમારાપર ફક્ત ફાજદારી કેસ માંડી શકાય એટલા પૂરાવા તો મારી પાસે તૈયાર છે; મથુરામાં પેલી...ના ગર્ભનો પાત તમે જ કરાવ્યો હતો, પેલી સૂરતણુ ધણી વગરની... ના બાળકને તપ્પીના જળપ્રવાહમાં તમે જ વહેવડાવ્યો હતો; તમારા નખખેડિયા છોકરા સાથે ગાટાળો કરાવી પેલી કાઠવાળી તરણુ વિધવાને તેના ધરમાંથી કાઢી, તેનાં ઘરેણાં હજમ કરી બિચારીનો અવતાર તમે જ બમાવ્યો હતો, અને બાવીના વેરામાં ફરી કાળાં કર્મ કરવાનો તથા આર્યજીવનતિના નામને કલંકિત કરનારો નવો ધંધો શુંબધના જૂદા જૂદા લતાઓમાં ઘર બહારીને તમે જ જગત-હયો હતો! જો તમારું એક પાપ હોય તો બતાવું, અસંખ્ય પાપોને ક્યાં સૂધી ગણાવું? જો કે તમારી આગરુ તો છે જ નહિ; છતાં તમે પોતાને આગરુ-દાર માનતાં હો, અને પોતાની તે માનેલી આગરુને પણ જળવવા મગતાં હો, તો આ છંદ કરવાનું માંડી વાળજો; હવે દેવકુમારી સાથે નહિ, પણ આ જાંપા સાથે કામ છે; જો જરા પણ ચુંચાં કરશે, તો દીકરો લેવા જતાં ધણીને ખેદ ખેસશે, તે યાદ રાખજો.” મેં એક મોટું બાપણુ કરી સમજાવ્યું.

હું તેમનાં લોપાળાં આટલી હદ સૂધી નજીવી હકથ, એની તે માદીકરીને જરાપણુ કંપના નહોતી; કારણ કે, મારો તેમની સાથે સાધારણ પરિચય હતો; પણ તેમનો બધો ઇતિહાસ એકવાર અત્યાનંદ લલિતા સાથે વાતમાં એમનો પ્રસંગ નીકળતાં લલિતાએ મને જણાવ્યો હતો, અને તે આજે ઉપયોગી થઈ પડ્યો. મારા મુખથી પોતાનાં પાપોની ક્યા સાંજળી તેમનાં મોઢાં લાગીનાં તળાં જેવાં કાળાં પડી ગયાં. અને હવે શું બાલવું એનો તે માદીકરી એકબીબનાં મોઢાં લાગીને વિચાર કરવા લાગી. છેવટે કોઈ વિચાર ન સૂઝવાથી મદિરાએ “મિયાં ગિર ગયે, મગર ટાંગ બગી હય” ના ન્યાયને અનુસરીને કહ્યું કે; “અત્યારે અમે વધારે માયાઝીક કરવા નથી માગતાં. દેવકુમારી! જો અમારા પૈસા આપવાની ના જ પાડતાં હો તો પણ અમારાથી જે થશે તે કરી લઈશું.”

“આ બધી બાબતનો બોલો મેં સંપાળહેનના માથાપર નાખેલો હોવાથી મારાથી કરો. પણ જવાબ આપી શકાય તેમ નથી. એ જે કરે તે ખરું.” જેવકુમારીએ ભાર મારા શિરપર નાંખી દીધા.

“જ્યારે અમારી સાથે કરાવ કર્યો, તે વળાયે તમારાં સંપાળહેનને પૂછીને જ કરાવ કરવો તો ને ! ‘એ જે કરે તે ખરું !’ વાહરે બાઈ, વાહ ! તમારા આ જવાબથી સાફ જણાય છે કે, તમારી દાનત બગડી છે, અને તમે અમારી હલકાલની મેહનતનાં નાણાં ખાઈ જવા માગો છો !” પંડિતા બોલ્યાં.

“ના; હલાલખોર તો ખરેખરાં ! આખી દુનિયામાં શોધી વળીએ તોય તમારાં જેવાં હલાલખોર જૈરાં મળે કે ન મળે એની શંકા જ છે ! પણ મારા મનમાં એ સશય થયા કરે છે કે, જો તમને હલાલખોર કહીએ તો પછી હરામખોર કેને કહેવાં ? જેવકુમારી તો જણે તમારી હલાલખોરીને ખાઈ જવા માગે છે. પણ હવે તમે શું કહેવા માગો છો ?” મેં દ્વિઅર્થી શબ્દોનો પ્રયોગ કરીને કહ્યું.

“અમને તમે હલાલખોર એટલે બેળી કહો છો ? મોટું સંભળાને બોલો. જેવકુમારી ! નાણાં ન આપો તો કાંઈ નહિ; અમને મુંબઈ સુધીનું સેકન્ડ ક્લાસનું રેલબાડું અને રસ્તાની ખર્ચાં આપી દો; એટલે અમે ચાલ્યાં જઈએ. અમે અહીં ગળેા ખાવામાટે નથી આવ્યાં.” પંડિતા ઉઠાઈ.

“પંડિતા ! સેકન્ડ ક્લાસનું તો શું પણ ચર્ડ ક્લાસનું બાડું પણ તમને મળવાનું નથી, તો પછી વાટખર્ચાંનો તો સવાલ જ ક્યાં રહ્યો ? માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જે પાંચસો રૂપિયા તમે લીધા છે તે પણ હરામના લીધેલા હોવાથી પ્રથમ તે રકમ પાછી આપો, અને પછી અહીંથી બલે કાળું મોટું કરી જાઓ. આટલા દિવસ ખાધું પીધું ને મોજમજલહ કરી તે જ તમારા બાપની; બાપી એ પાંચસોનો લોભ છોડી દો, અને જેવા લીધા છે તેવા કાંટામાં તોળા દો !” મેં જડમૂળમાંથી તેમને ખોદી કાઢવાનો પ્રયત્ન આદર્યો.

“તે રકમ તો હજમ થઈ ગઈ અને ચોડકાર પણ આવી ગયા !” મહિરાએ વિકટ હાસ્ય કરીને ચેષ્ટાના રૂપમાં ઉત્તર આપ્યું.

“એ હજમ થઈ જવાના ચોડકાર નહિ, પણ અજીણને સુચવનારા ખાટા ચોડકાર છે; અપચો વધી જશે તો હજમ ન થયેલો ખોરાક હલદીના રૂપમાં બહાર નીકળી પડશે. સીધી રીતે માનશે તો ઠીક છે, નહિ તો મારે આડા ઉપાયો યોજવા પડશે.” મેં કરડી આંખ કરીને કહ્યું.

“શું મારશે ?” મહિરાએ ટાયલું કર્યું.

“અવાસજી તેમ કરવામાં પણ પાછી હટે તેમ નથી. જો મારા ખરા સ્વ-રૂપમાં આવીશ તો હું એકલી તમે માદીકરી બનેને ચોટલો કાલી ઘોળી જેમ ઘોલી વેળાયે કપડાને પલ્લરપર ઝીંકે છે તેમ જમીનપર ઝીંકી બેઠાવીશ.” જેવા સવાલ હોતો તેવો જ મેં પણ જવાબ સંભળાવ્યો.

માદીકરી પામી ગઈ કે હવે કાંઈ ચણા બકાય તેમ નથી એટલે તેમણે નમસ્તું પાતું લીધું, અને કાંઈ પણ ઉપાયે છટકવાના વિચારપર તેઓ આવી લાગી હોય

એમ જણાયું; કારણ કે, થોડી જ વારમાં પંડિતાબાઈ બોલ્યાં કે;—“મદિરા! હવે આ રકબને છોડી દે અને ચાલ બેઠી બેઠી અહીંથી ઉપરવાની તૈયારી કરી લે. રોકાણી રેલભાડું ન આપે તો રહું; આપણે આપણા માંકના પૈસાથી ઘેર જઈશું. ચંપા બહેન! હવે આ જુવડાને આટલેથી જ પતાવી નાંખો એટલે થયું; અમે તમજા માર્ગમાં નહિ આવીએ અને તમે અમને ભ્રાડાં ન પાડશો. પાંચસો તમે છોડી જો અને પંદરસોનો અમારો ફાવો અમે રદ કરીએ છીએ. એ પાંચસો સોમાંથી અહીં આવ્યા પછી રૂપિયા બસે તો અમારા વપરાઈ ગયા છે અને પચાસેક રૂપિયા મુંબઈ પહોંચતાં સૂધી વપરાશે એટલે બાકી કંઈ વધારે બચે નેમ નથી.”

“જાઓ—મુર્ગાં મુર્ગાં આટલેથી જ પતાવીને ચાલ્યાં જતાં હો તો પાંચસોની તમારા નામપર ધૂળ નાંખી, પણ કાલિન્દીબાઈ! હવે પછી આ પાપના ધંધાથી પૈસો મેળવી તમારા ધોળામાં ધૂળ ન નાંખો તો વધારે સારું. આ ધંધાથી તમને તો અચૂક હાલ સૂધીનો જ લાભ થાય છે, પણ તમારા કપટપાશમાં સપડાયલાં શુદ્ધ અને નિર્દોષ સ્ત્રીપુરુષો અકારણ બ્રહ્મ થાય છે અને તેમના અવતાર સદાને માટે બચડી બચ છે, એનો કાંઈક વિચાર કરો તો તમારો મેટો ઉપકાર. અત્યારે હું તો તમને જતાં કહે છું; પણ ન્યાયપરાયણ પરમેશ્વર તમારાં આ પાપોની કદાપિ ક્ષમા આપવાનો નથી, એ ભૂલશો નહિ.” એ ઉપદેશ આપ્યો; પણ મનમાં હું બહુતી હતી કે એ મારો પ્રયત્ન મરુભૂમિમાં ખીળરોપણુ કરી વૃક્ષની આશા રાખવાના પ્રયત્ન જેવો જ હતો; કારણ કે, તેમના મનમાં એવા ઉપદેશોનું પરિણામ બાળ્યે જ થવાનો સંભવ હતો છતાં એ મારો ધર્મ બળવ્યા એટલાથી મને સંતોષ હતો. માઠીકરી બંને નીચું મોઢું કરીને ચાલી ગઇ. માતાએ લીલી સૂકી લેએલી હોવાથી તે જરાક નમી; પણ ઠીકરી તો સૂકેલા ઝાડના યડની પેઠે ઘરમાંથી નીકળતાં સૂધી અક્કડ ને અક્કડ રહી.*

એ વંત્રીઓનો વળગાડ તો જાણે દેવકુમારીના શરીરમાંથી નીકળ્યો, અને તે પણ કાંઈ ભોગ આપ્યા વગર કેવળ મારા ગુપ્ત મંત્રના બળથી જ! એટલે એથી દેવકુમારી આનંદમાં આવી ગઇ. પણ હજી તે મારી મુઠ્ઠીમાં ફળાચલી હોવાથી તેના મનમાં એક મકારની ચિંતા થયા કરતી હતી, અને તેના કેકસાક વર્તનથી, તે મારી સાથે કોઈ એક બાજી રમવા માગતી હોય, એવો મારા

* મારા મુંબઈના ત્યાર પછીના નિવાસ દરમ્યાન કેટલોક કાળ ચીલા પછી મારા જાણવામાં આવ્યું હતું કે, છેવટે મા, દીકરી, દીકરો, ને દીકરાની વધુ બધાં એકબીજાંથી જુદાં પડી ગયાં હતાં; કારણ કે, કોઈનો કોઈ સાથે બતાવ થઈ નાકર્યા નહોતો. મા દાયણુનો ધંધો કરતી હતી, દીકરી નામના માયુર ઘણીના ઝાડા તળે યથેચ્છ વર્તતી હતી; દીકરો ફાસ્ત અને જીગ્ગાસનો ગુલામ બન્યો હતો એટલે તે કોઈ વાર મગ્ગાદેવી અને બલેશ્વરની પાળપર પડ્યો રહેતો, ને કોઈ વાર જોલજા કરવાને જતો. તેની વિજ્ઞતીય કિંવા બિજા જાતિની નસાડી લાવેલી સ્ત્રી છેવટે કંટાળી એક કિશિયન સાથે કસકતા તરફ ન્હાસી ગઈ હતી; ‘જેનું વાવો તેનું લણું,’ એ પ્રમાણે જ થયું હતું.

મનમાં સંશય થયા કરતો હતો. પંડિતો અને તેની પુત્રી સાથે તેમની સાથે આવેલી રાંધનારી બ્રાહ્મણીને પણ પાણીયું પકડાવી દીધેલું હોવાથી ત્યાંની એક દક્ષિણી બ્રાહ્મણીને મેં રાંધવામટિ રાખી હતી, અને તેથી ચૂહની સર્વ વ્યવસ્થા ચલાવવાનો અધિકાર મારા હાથમાં જ હતો. ચાળીસ દિવસે ગંદાઈ ધોઈ, માથે પાણી નાખી દેવકુમારી આરડામાંથી બહાર નીકળી, અને મારી સારવારથી તેના સ્ત્રીરમાં સ્વતિકાયોગનો અંશ માત્ર પણ રહ્યો નહિ. છોકરાનું નામ અમે ખંત્રાણી નાંખા-બિખાનની પદ્ધતિને અનુસરીને અન્નચકુમાર ગુપ્ત રાખ્યું હતું. અન્નચકુમાર ચાળીસ દિવસની અવસ્થામાં બે વર્ષની વયનો દેખાતો હતો. સરીરે તે એવા તો સુદૃઢ અને સુંદર હતો કે તેના પિતાનો કેટિઆફ જ ભેઈ લ્યો. એ બાળકને ભેઈને કેટલીક વાર મારા મનમાં એવા બાવ પણ થઈ આવતો હતો કે, આ બાળકની માતા થવાનું આપ્ત અને પ્રાપ્ત થયું હોત તો કેહું સારું! છતાં તે ચૂચુકની નિશાની હોવાથી તેને હું મારો પોતાનો જ પુત્ર માનતી હતી અને સંતોષ પામતી હતી. બે પુત્રને દેવકુમારીએ એકવાર મારી નાખવાનો નિર્ધાર કરી તે પ્રમાણેના પ્રયત્નો કર્યા હતાં, તે જ દેવકુમારીને પોતાના નાના પ્રકારની બાલ્યચેષ્ટા કરતા મનોહર બાળકને ભેઈને હવે પોતાના તે વિચારમટિ પશ્ચાત્તાપ અને પેટના ગોળાવિશે પ્રેમ થવા માંડ્યો હતો. તે કેટલીક વાર એકલી એકાંતમાં બાળક સાથે બાળક જેવી વેષાઓ કરી, બાળકને આનંદ આપવા સાથે પોતે પણ નિર્દોષ આનંદ મેળવતી હતી, અને રામદુસારી પણ બાળકને નિરંતર સ્વચ્છ રાખવાના કાર્યમાં પૂરી કળણ રાખતી હતી. મારો ઘણી પોતાનો ધણો ખરો વખત મારા કહેવાથી ચોપણ વાંચવામાં અને સવારસાંજ ફરવાહરવામાં વીતાડતો હતો. અને છોકરા-મટિ બચ હોવાથી હું ક્યાંઈ ફરવામટિ ઘર છાડીને બહાર જતી નહોતી; તો પણ મારા પતિ સાથે એક દિવસે મારા રોકને, બહારોબહાર ઝુંબડ આપ્યા જવાનો મારો વિચાર મેં જણાવી દીધો હતો ખરો. તેમનો વિચાર અને બેચાર બેઠમાં હચકરાબાદમાં ઉતારવાનો હતો, પણ મારાથી તેમ બની શકે તેમ ન હોતું. એક દિવસે બપોરે જગ્યા પછી હું બાળકને બોળામાં લઈ દેવકુમારી સાથે પાન ખાવાની તૈયારીમાં વાત કરતી બેઠી હતી, તેવામાં વાતમાંથી વાત કાઢીને બાળકની બાવિ વ્યવસ્થા વિશેની મેં ચર્ચા ચલાવી. મેં કહ્યું કે:-

“શેઠાણી સાહબા! હવે આ બાળકના છવનની શી વ્યવસ્થા કરવા ખારી છે, તે જણાવો તો સારું; કારણ કે, અહીં આપણે કેટલા દિવસ બેસી રહીશું? તમારે દિલ્લી જવાનું છે અને મારે ઝુંબડ જવાનું છે, એટલે આ બાળકનો હવે જહી નિકાલ થઈ જવો જોઈએ.”

“જાંપા બહેન! આ બાળકમાં હવે મારો એટલો બધો સ્નેહબાવ બંધાઈ ગયો છે કે એને ત્યાંની જગ્યાની મારી ઈચ્છા થતી નથી; પણ લાચારીએ એને ત્યાગવાની ફરજ પડશે જ, એ નક્કી છે; તો હવે તમે કહો તે પ્રમાણેની એ નક મટિ વ્યવસ્થા કરી આપું. જો તમે એને પોતાને લાં રાખી ઉછેરીને મેટા કરો, તો શી હરકત છે?” દેવકુમારીએ કહ્યું.

“જે હું આગળની ઝંપા હોત અને નાટકનો જ ધંધો કરતી હોત, તો કદાચિત્ આનંદથી એને હેઠેરવાનું કામ હું મારા માથાપર ઉપાડી લેત. પણ હું હવે ગૃહસ્થ સ્ત્રી થઈ છું; ધણી, મા, અને સાસુ સાથે રહું છું, અને ગૃહસ્થોના લત્તામાં રહી ગૃહસ્થ સ્ત્રીપુરુષોના સમાજમમાં આવું છું, એટલે હવે આ કાર્ય મારા પોતાથી બળી શકે તેમ નથી. એનામોટિ કોઈ જૂઠ્ઠી જ વ્યવસ્થા કરવી પડશે, અને તમારે પૈસાની સારી રકમ બાળકના હિતને ખાતર કાઢવી પડશે.” એ જણાવ્યું.

“અત્યારે કેટલીક રકમ કાઢવી પડશે વાત ?” રોકાણીએ પૂછ્યું.

“રકમ હાલ તરત પાંચ હજારની, અને આ છેકરો તમારો છે એવા આશ્ચર્યનું હું લખાવું તે પ્રમાણેનું પ્રમાણપત્ર તે સાથે તમારે લખી આપવું પડશે; કારણ કે, તેની રુએ જો આગળ જતાં અગત્ય પડે તો તમારી પાસેથી એનાં પોપણુ અને શિક્ષણમંદિર વધારે પૈસા મેળવી શકાય. અત્યારે તમે એમનાં એમ એક વાર પૈસા આપીને છટકી જાઓ, અને વખતના વહી જવા સાથે છેકરા વિરોની તમારી લાગણી મરી જાય, તો પછી એવા કરારનામાં વગર છેકરો શું કરી શકે ? આ છેકરો તમારો છે એની સાબિતી શી ? મંદિર પહેલું કરારનાનું અને પછી પૈસા.” એ તેને ગુચવાડામાં નાખનારી ચર્ચા રચી કરી.

“પણ જો એકરારનાયુ કોઈવાર મારા વિરુદ્ધ વપરાય, તો મારું તો મોત જ થઈ જાય; જે પાપને છુપાવવાને આટલા કામ વેઠ્યા છે, તે પાપ પ્રકાશમાં આવે, અને મારી આબરુના કોઈવાર બુઢાપમાં પણ કંકરા થઈ જાય. તમે કહેતાં હો તો પૈસાની અત્યારે જ વધારે રકમ આપું, પણ એવા એ પ્રમાણપત્રની વાતને માંડી વાળો.” જેવકુમારીએ પ્રાર્થના કરી.

“આ વાત માંડી વળાય તેવી છે જ નહિ. જો મારા સ્વાર્થની બાબત હોત તો હું માંડી વાળત; પણ આ તો જગતમાં જેનો ઈશ્વર વિના બીજો કોઈ પણ આશાર નથી એવા એક નિશાધાર બાળકના હિતનો વિષય છે એટલે એના સ્વાર્થને હાનિ પહોંચાડનારી હું જો કોઈ પણ પ્રકારની કથા કે અતુકંપા બતાવું તો ઈશ્વરના ગૃહની અપરાધિની થાઈ અને બાલધાતિની ગણાઈ. મંદિર કરારનાનું તો તમારે લખી આપવું જ પડશે, એ વિના તમારો છટકો જ નથી.” એ નિષ્પક્ષપાત બાવનું દહેતાથી અવલંબન કરીને કહ્યું.

“ત્યારે મારામાં તમારો વિશ્વાસ તો નથી જ ને ?” જેવકુમારીએ પૂછ્યું.

“આ બાબત વિશ્વાસ રાખવા જેવી છે જ નહિ. આટલામાં જ સમજી નહોતો અને મારા મોટે વધારે વિવેચન ન કરાવે. હા, એ કરારનામાંનો કારણ વિના કદાચિત્ ઉપયોગ કે પ્રકાર કશામાં આવશે નહિ, એ વિષે તમે નિશ્ચય અને મારા વચનમાં વિશ્વાસ રાખજો. હું હલકી ભતની છું, પણ સ્વભાવે નીચ નથી; કોઈની અબ્બરુ પર અકારણુ વશાપ મારવાનો ધંધો મારો નથી; કારણ કે, એ હસમખોરિની રસ્તો મારા વિચાર પ્રમાણે સારો નથી.” એ જણાવ્યું.

“ઠીક છે; ઇચ્છા કે અનિચ્છાથી પણ મારે તમારા વચનમાં વિશ્વાસ તો રાખવો જ પડશે અને ફરતાવેજ પણ લખી આપવો પડશે, એ હું સ્વાસ્થી રીતે બહુ છું;

કારણ કે, તમે પોતાની વાત છત્ર જતાં પણ છાંડવાનાં નથી અને પોતાના હકને ત્યાજ-વાનાં નથી, એ તમારા સ્વભાવથી હું જાણીતી છું. છતાં તમે નીત્ય નથી, એ વિશે પણ મારો નિશ્ચય છે. આવતી કાલે આપણે બધી વ્યવસ્થા કરી નાખીશું, અને આર છ દિવસમાં અહીંથી આપણી છાવણી પણ ઉપાડીશું.” દેવકુમારીએ આધી-નતા દર્શાવી.

અહિંસા અને પંડિતા કાલિન્દી જેવાં હૃદયખલતા ભરેલાં ઉત્તરે આપીને પોતાની માનહાનિ કરાવે, એવી દેવકુમારી અવિચારિણી નહોતી. તે પોતાના પ્રસંગને જાણી અધ હતી, અને તેથી એ જવાબ તેણે બહુ જ વિચાર કરીને આપ્યો હતો. છતાં તે પણ મારા જેવી જ આલાક અને એલાડી બાયડી હોવાથી જ્યાં સૂધી તેને હસ્તાવેગ અને તેનાં નાણાં મારા હાથમાં ન આવે, ત્યાં સૂધી તેના બિલવામાં મારો અંતઃકરણપૂર્વક જરા પણ વિશ્વાસ નહોતો. તેણે બીજા દિવસપર આ બાબતને સુલતવી રખાવી અને હું બીજા દિવસના સૂર્યોદયની આતુરતાથી વાઠ જોવા લાગી. શત વીતી, અને બીજા દિવસ જગ્યો.

મારા કલા પ્રમાણે દેવકુમારીએ કરારનામું લખી આપ્યું અને રૂપિયાની બાબત આવતાં તેણે જણાવ્યું કે:—“અંધા બહેન ! એટલી મોટી રકમ અહીં હું મારી સાથે લાવી નથી. મારા રૂપિયા સુબધમાં બેત્રણ બૈકમાં છે, અને મારી મુનીમ પણ ત્યાં જ છે એટલે આપણે અહીંથી સાથે જ સુબધ જઈશું, અને ત્યાં હું તમને રૂપિયા આપી દઈશ.”

“સુબધ જવા પહેલાં આપણે અહીંથી પંદરપુર જઈશું. ત્યાંની ક્ષાઉન્ડલિંગ હોસ્પિટલમાં આ બાબતને તમારી સહી સાથે રાખીને પછી સુબધ જઈ રૂપિયાની યેવડ દેવડને અંત લાવીશું. હું તો સુબધની જ રહેનારી છું એટલે ત્યાં જ રહીશ અને તમે ફિલ્મી આલ્યાં જાઓ.” મેં પ્રેમાત્મમાં થોડોક ફેરફાર કરવાની સૂચના સાથે કહ્યું.

તે દિવસથી જ અમે તૈયારી કરવા માંડી અને ત્રણ દિવસ પછી સેકન્ડ ક્લાસનો એક કમ્પાર્ટમેન્ટ રિજર્ડ કરાવી પંદરપુર જવાને ઉપડી ગયાં.

પંદરપુર ૪૮ મું સંસાર કે સ્વર્ગ !

પંદરપુરમાં પહોંચી અમે ગામ બહારની એક ધર્મશાળામાં ઊતારો કર્યો, અને રાંધવાની વેઠ તે દિવસે દેવકુમારીને જ કરવી પડી; કારણ કે, રામદુલારી ખારવી અને હું ખવાસણ હોવાથી અમારામાંથી કોઈનું પણ રાંધેલું તેને અપે તેમ નહોતું; અને સિફ્ટરાબાદની રાંધનાર બ્રાહ્મણી તો સિફ્ટરાબાદમાં જ રહી હતી, તે સાથે આવી નહોતી. એક દિવસ વિશ્રાંતિમાં વીતાડી, બીજા દિવસે પ્રભાતમાં જ ઉઠવાને લઇને હું ક્ષાઉન્ડલિંગ હોસ્પિટલ તરફ જવાને તૈયાર થઈ, અને તે વેળાએ માતૃવાલ્ક-લ્યનો અનિવાર્ય કમળકો આવી જવાથી દેવકુમારીની આંખોમાંથી ચોધારાં આંસુની ધારા વહેવા માંડી. ત્ત્વણિક નિધવાઓ પોતાના કુકર્મના કૃતને જીવતાંની સાથે

જ નષ્ટ કરી નાંખે છે, તે વેળાએ પ્રસવની વેદનાને લીધે દયા કે માયાનું તેમને બાન રહેતું નથી; પણ તે અણીને વખત વીતી જાય અને તે વેદનાના લોપ સાથે બાળક પેતાની ગોદમાં રમતું દેખાય, તો પછી જમે તેવી નિર્દય અને પશુસ્વભાવની માતા પણ તે પોતાના બાળકને મારવાનું તો દૂર રહ્યું, પણ તેને કાણુ માત્રને માટે દૂર કરવાનું સાહસ પણ બાંધે જ કરી શકે છે. પશુએને પણ પોતાની સંતતિ અત્યંત પ્રિય હોય છે, તો બુદ્ધિમંદિત માનવપ્રાણીને પોતાનાં સંતાન પ્રાણાધિક હોય, એમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નથી. દેવકુમારી, એ નિયમના અપવાદરૂપ નહોતી, અને તેથી પોતાના અર્બકના વિયોગની વેળાને આવેલી નેહને જો તેના હૃદયમાં અસુક પ્રકારનો શોક અને તળજીય આધાત થયો હોય તો તેમ થઈ સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું. બાળકને મારા હાથમાં સોંપતાં તેણે સળળ નયન અને ગદગદિત વાણીથી કહ્યું કે:—“ચંપા બહેન ! આ બાળકને એવાં માણસોના હાથમાં સંભાળમાટે સાંપળે કે જેમના હૃદયમાં કાંઈક લાગણી હોય અને જેઓ એને પોતાના સંતાનની પેઠે જ કાળજીથી ઉછેરીને મોટા કરે. એના નિર્વાહમાટે જે કાંઈ પણ ખર્ચ થશે તે હું વગર ખટકે આપીશ; જરાપણ લોભ કરીશ નહિ. મારું મન એમ કહે છે કે આ બાળકને વિયુક્ત ન કર; પણ સમાજભીતિ અને પ્રતિષ્ઠા એમ જણાવે છે કે, જો આ વસ્તુને વજગી રહીશ, તો અમારાથી તારા સહવાસમાં રહેવાય તેમ નથી. હું લાચાર છું, અચારે મારી હાલત કંગાલની હાલત કરતાં પણ વધારે કંગાલ છે ! મારું સર્વસ્વ લૂંટાઈ જતાં જોઈતા બેદને સંભવ નહોતો, તેટલો ખેદ અચારે મને આ બાળકને લાગતાં થાય છે. પણ જે રોગના નિવારણને કાંઈ ઉપાય જ નથી, તે રોગને આશીન થઈ રહેતું જ જોઈએ ! પ્રતિષ્ઠામાટે મારે પાષાણની છાતી કરીને આ બાળકના વિયોગનું દુઃખ સહેતું જ જોઈએ !” એમ કહીને તેણે વારંવાર બાળકના ગાલને ચુંબનથી બીંજવવાનો વ્યાપાર આદરી દીધો.

ઉવટે બળાકારે તેના ચુંબનખંધનમાંથી બાળકને મુક્ત કરી હું ચાલતી થઈ ગઈ, દેવકુમારી હતાશ થઈને જમીનપર પછડાઈ પડી અને જતાં જતાં રામદુ-લારીને મેં તેની સારવાર કરવાનો ઇશારો કરી દીધો. જે કરારનામું મેં દેવકુમારી પાસેથી લખાવી લીધું હતું તે સહાને માટે જળવાઈ રહેતું જોઈએ કે જેના થોડે બલિષ્ઠમાં કોઈવાર મારું અસ્તિત્વ ન હોય, તો પણ અન્મયકુમાર પોતાના જન્મસંયોગના ઇતિહાસને જાણી શકે અને તેનાં માતા પિતા કોણ હતાં તે વિષે અજ્ઞાનાધિકારમાં ન રહે; એવો વિચાર આવતાં બનરમાંથી મેં ત્રાંખાનું એક મોટું માદળિયું ખરીદી લીધું, અને ફાઉન્ડલિંગ હોસ્પિટલમાં જઈ તે કરારનામાની નકલ કરી અને તે સાથે દેવકુમારી અને તેના ઉદરથી અન્મયકુમારના યજ્ઞેલા જન્મનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત એક નૂદા કાગળમાં લખી તે બંને કાગળિયાં માદળિયામાં નાખી, માદળિયું બાળકના ગળામાં નાંખી તે સંસ્થાના વ્યવસ્થાપકને સોંપી, તે વિષે બીજી એક બાળત લખાવવી હતી તે લાંબી નોંધ છુકમાં લખાવી દીધી, અને એ બાળકને લાં રાખનાર તરીકે મારી સહી આપી, તેના બધા ખર્ચની જવાબદારી મારા માથાપર લઈ લાંથી હું પાછી અમારા ઊતારા તરફ આવવાને નીકળી.

હતારામાં આવ્યા પછી મારા બહુવામાં આવ્યું કે, અથાપિ દેવકુમારીના હૃદયપર આવી પડેલા શેઠનો ભાર એટલો થયો નહોતો અને તે રૂઝમાં જ પોતાનો વખત વીતાડતી બેસી રહેલી હોવાથી રાધિવા વગેરેની તેનાથી કશી પણ વ્યવસ્થા બની શકી ન હોતી. આશ્વાસન આપી તેના એ શેઠને હાલ તરત સમાવવાનું મેં યોગ્ય ન ધાર્યું; કારણ કે, અભારે જેમ તેના હૃદયમાં વિશેષ આધાત થયો, તેમ તેનો સ્નેહ પોતાના બાળકમાં અધિક દૃઢ અને ચિરસ્થાયી થયો, અને તેમ થવામાં જ અધિક લાભ સમાયેલો છે, એવી મારી આંતરિક ધારણા હતી. રામદુલારી અને મારા ઘણીને મેં બળરમાંથી તૈયાર ખાવાનું લાવવામાટે મોકલ્યાં, અને તેઓ કલારેકમાં પેંડા, બરફી, પૂરી અને દહિં વગેરે લઈને પાછાં આવી લાગ્યાં. લગભગ બાર સાડાબારનો એટલે કે મધ્યાહ્નનો સમય થવા આવ્યો હતો અને અમે બધાંને ભૂખ પણ કહીને લાગી હતી એટલે હું દેવકુમારી પાસે ગઈ અને આગ્રહ કરી તેને જમવામાટે બેસાડી. તેણે ખાંડુએ ખરું; પણ ઘણી જ બિચેની અને બિહિલીથી. અમે બીજા બે દિવસ પંઢરપુરમાં કાઢ્યા, અને તેટલા સમયમાં દેવકુમારીએ દર વાર પોતાના બાળકને એકવાર જોવાની ઈચ્છા કરાવી, પણ હાલ તરત તેની ઈચ્છાને પૂર્ણ કરવાનું મને યોગ્ય ન લાગ્યું અને તે પોતાના વિયુક્ત બાળકના દર્શનનો લાભ લઈ ને શકી.

ભાર પછી અમે ઝુંબડ આવવાને રવાના થયાં, અને કોઈ પણ પ્રકારના વિદન વિના ક્ષેત્રકુશળતાથી ઝુંબડના બિકટોરિયા ટર્મિનસસ્ટેશનપર આવી પહોંચ્યાં. દેવકુમારીએ પોતાના યુનીમ રમાનાથને અને મેં મારી મક્તા તથા સારને તાર કરેલા હોવાથી તેઓ અમને હતારવામાટે સ્ટેશનપર હાજર હતાં. બાકીઓ તૈયાર હોવાથી અમે તેમાં બેસીને ઘર તરફ આવ્યાં. દેવકુમારી પૂછ્યા આ વખતે મારી મેહમાન થવાની હોવાથી મારી જોડે મારે ઘરે જ આવી. એક બ્રાહ્મણીને ખોલાવી જૂદી રસોઈ કરાવી તેના જમવાની અમે વ્યવસ્થા કરી આપી, અને બીજો પણ તેનો સારો આદરસહાર કરવામાં આવ્યો. દેવકુમારીએ એક રાત અને એક દિવસ આરામ લેવામાં અને મારી સાથેના વાર્તાલાપમાં વીતારી, અને બીજે દિવસે પોતાના યુનીમને ખોલાવી, નાણાંની જે રકમ મને ઝુંબડમાં આપવાનું વચન આપ્યું હતું તે પૂરું કર્યું. અમારા કરાવ પ્રમાણે બાળકના પાલન-પોષણ મઠિની રકમ તેણે બરાબર માશ હાથમાં સોંપી દીધી. પોતાના આ ચચાર્ય વચનપાલનમાટે હું દેવકુમારીને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપવા લાગી.

હવે દિલ્લીમાં ન જવાનું અને આ મહેસમાં રહેવાનું દેવકુમારીને કશું પણ કારણ ન હોવાથી તે પાછી દિલ્લી જવાની તૈયારી કરવા લાગી. યુનીમ રમાનાથ ઝુંબડમાં હાજર હોવાથી જે કાંઈ લેવા કરવાનું હતું તે બધું કામ તેણે પતાવી દીધું, અને જેમને મળવાનું હતું તેમને જઈને દેવકુમારી મળી આવી. આટલા દિવસ જેણે દેવકુમારીની સોબતમાં અને તેનાં સારાં નકારાં કૃત્યોમાં બાળ લેવામાં વીતાવ્યા હતા તે રામદુલારીના મનમાં અચાનક ધણી વધો પછી પોતાની જન્મભૂમિમાં જવાની ઈચ્છા થઈ આવવાથી તેણે ચોકાણીની રત્ન લઈને

હાલ તરત દિલ્લી જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. જેવકુમારી અને રમાનાથ દિલ્લી આવ્યાં ત્યાં અને રામદુલારી મારી પાસે ઝુંબર્ડમાં જ રહી. ત્રણસાથ દિવસ પછી ઝુંબર્ડથી ફરારી જતી કોર્સિંગ સ્ટીમરમાં તે પછુ પોરબંદર જવાને હપડી ગઈ. પોરબંદરથી તેનો તેના કહેવા પ્રમાણે નવીબંદર જવાનો અને ત્યાં અત્યુ સમય વીતાવ્યા પછી પુનઃ ઝુંબર્ડ આવી મને પોતાની મુલાકાતનો ફરી એકવાર લાભ આપી. દિલ્લીની હિસામાં આગળ વધવાનો વિચાર કિંચ મનોભાવ હતો.

હું નાટકની નોકરીમાંથી છટી થએલી હોવાથી અને બીજું ને કામ મેં મારી પોતાની ઈચ્છા તથા પરોપકાર બુદ્ધિથી મારા માથાપર હપડી લીધું હતું તેની પછુ આવી રીતે સમાપ્તિ થવાથી, હું મારા ભોળા પતિ જેવલા અને મારી માતા તથા સાસુના સહવાસમાં આનંદપૂર્વક મારો સમય વીતાડવા લાગી. મેં પછુ મારી માતા તથા સાસુ પ્રમાણે હાથણના ધંધામાં હીપકાવ્યું, અને તે ધંધામાં મારામાંના વાચાળતા, મળતાવંડો, સ્વભાવ, તારુણ્ય અને નિર્લોભતા ઇત્યાદિ કેટલાક બીજા હાથણમાં ન મળી શકતા ગુણોના યોગે મને સારો વિજય મળ્યો. ને કે એ ધંધામાંથી નાટકના પચાર નેટલી આવક તો નહોતી થતી, છતાં એસીથી સો રૂપિયા નેટલી આવકમાં તો કરોડપણ વંધા આવતો નહોતો, અને તેટલી આવક આજરુ ઇમારતથી ગુજરાન ચલાવવામટે ને ધણીની આવક એાછી હોય અથવા બિંદુલ નહોય તોપણ, સંપૂર્ણ હતી. એ હાથણ તરીકેના છવનમાં પછુ કેટલીક કુલકા સ્ત્રીઓની કુટિલતા અને નીચતાનો મને વારંવાર અનુભવ મળ્યા કરતો હતો, તેમનાં ચરિત્રો પછુ એક કે બીજા રીતે જેવકુમારી, ધારા, નાથીબાઇ, પંડિતા કાલિન્દી અને અદિરા આદિનાં ચરિત્ર એવાં જ હોવાથી તેમનો વિશિષ્ટતાથી ઉલ્લેખ કરવાની હું અધિક આવરણકતા ધારતી નથી. ઘેર ઘેર માટીના ચૂલા જ બાણી લેવા એટલે થયું.

ખંદરપુરની ફાઇન્ડલિંગ હોસ્પિટલના વ્યવસ્થાપક તરફથી દર અઠવાડિયે અન્ન-થકુમારના કુશળસમાચાર પત્રદ્વારા મને મળ્યા કરતા હતા. તે બાળક બહુ જ સારી સ્થિતિમાં અને કોઇ પણ પ્રકારના રોગનો ભોગ થયા વગર શુભ પક્ષના અન્ન પ્રમાણે દિવસે દિવસે વૃદ્ધિમત થતો જતો હતો. જેવકુમારીને હું તેના કુશળસમાચાર બાજુ મારા પોતાના પુત્રના સમાચાર લખતી હોઈ તેવી રીતે અન્યોક્તિના રૂપમાં લખી મોકલતી હતી, અને જેવકુમારીનાં ને ઉત્તર આવતાં તે માણુની પેઠે હું બળવી રાખતી હતી; કારણ કે, તે કોઇવાર ને જલ્દર પડે તો પૂરવા તરીકે કામ લાગે તેવાં હતાં. અન્નથકુમારના જન્મના સમયની મેં પોતે બસ-બસ નોંધ લીધેલી હોવાથી તેના આધારે ઝુંબર્ડના એક ભેરો પાસેથી મેં તેની જન્મપત્રિકા પણ કરાવી; પણ તે જન્મપત્રિકા એક ન્યોતિ: સાક્ષપારંતર તરીકે પોતાને એળખાવનાર અને બાસ્કરાચાર્યના આવતાર. તરીકે પોતાને પ્રકાશમાં લાવનાર ન્યોતિધીના હાથની હોવા છતાં અકસોસ કે તેમાં લખેલી યજુર્વેદ બાબતો તરજી ખોટી અને પાવા વગરની નીકળી હતી. અસ્તુ.

રોડિયાની કુપાથી ધીમે ધીમે કુલાબામાં મારો મણી રૂનો દલાલ ચર્લ અથો અને મહિને સાઠ સીતેની કમાણી કરવા લાગ્યો. અત્રા, સાસુ, મારો

૭૯૬ સુરેલનો વાંસો અથવા એક નટીની આત્મકથા

ધણી અને હું પોતે એમ બારે જણ કમાણી કરનાર તેમ જ ઘરમાં બધાની સર્વ વિષયમાં એકવક્ત્રતા અને બધાનો એક વિચાર! સંપ, સમાધાન અને સદ્વર્તનથી વિભૂષિત જીવન, એવી રીતે પ્રત્યેક પ્રકારની અતુલ્યતા હોવાથી અમારા કુટુંબ જેવું બીજું કોઈ સુખી કુટુંબ હશે ? કેમ, એ પ્રશ્ન જ છે. હું ઈચ્છું છું કે, સર્વ કુટુંબો અમારા કુટુંબ જેવાં જ સુખી અને સંતુષ્ટ થાય. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે સભ્ય વેશ્યાશ્રમ પણ મારો હતો અને અભ્યારે એક સમય એવો પણ આવ્યો કે, સભ્ય શૂદ્રસ્થાશ્રમ પણ મારો જ હતો, અને તે વિષે મારા હૃદયમાં પૂર્ણ અભિમાન હતું.

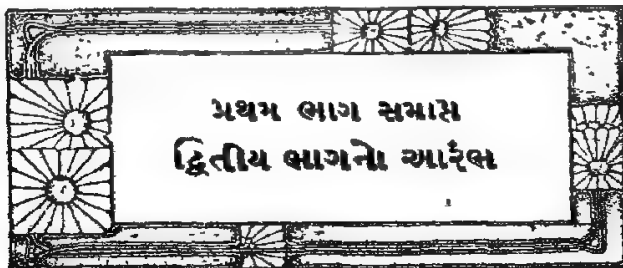
પતિપત્ની કરતાં પણ જો વડિલ જીવતાં હોય છે; તે તેમને અને તેમાં પીણુ વર તથા વધૂની માતાએને પોતાના વંશની વૃદ્ધિને જોવાની અને પુત્રના તથા પુત્રીના બાળકને રમાડીને પછી સ્વર્ગમાં જવાની વિશેષ તીવ્ર લાલસા રહ્યા કરે છે. એવી લાલસા મારી માતા તથા સાસુના હૃદયમાં પણ તીવ્રતર હતી, અને મને આશા જેવું ક્યારે જણાય અને મારો ખોળો ક્યારે બરાય એની તેઓ કાળને ડોળે વાટ જોયાં કરતી હતી, અને કેટલીક વાર બળાપો પણ કરતી હતી. ધણુ વખત સૂઈ વાટ જોવા છતાં આશાનો રંગ ન જણાયાથી ઉવટ નિરાશા થઈને તેમણે મને ઓસડિયાં ખવડાવવાનો અને હોરા તાવીજ કરાવવાનો વિચાર કર્યો; પણ પુત્રની પ્રાપ્તિમાં એવા ઉપાયોને નિર્ણય અને અપાયકારક માનનારીઓમાંની હું પણ એક હોવાથી મેં તેમના એ વિચારને તોડી પાડ્યો, અને બાળ્યપર આધાર રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો. મેં જણાવ્યું કે:—“આમ ઓસડ-વેસડ કરવાથી, હોરાધાગાથી કે ફૂતરીની પેઠે ધરધર ભટકવાથી છાકરાં થતાં હોય, તો તો પછી દુનિયામાં કોઈ પણ ખાયડી વાંઝણી રહે નહિ. છાકરાં થવાં કે ન થવાં એનો આધાર મારા વિચાર પ્રમાણે તો બાળ્ય અને પરમેશ્વરની ઇચ્છા-પર જ રહેલો છે. શાંત થઈને બેસી રહે, અને જે થાય તે જોયા કરે. જે પરમેશ્વરે આપણને આપા સુખના દિવસ દેખાવ્યા છે તે જ ઈશ્વર જો દૃષ્ટાણુ થશે તો એ બાળકને રમાડવાનું સુખ પણ આપણને બતાવશે. તેના ઘરમાં કોઈ શેર માટીની ખોટ નથી; માત્ર તેની કૃપા થવી જોઈએ, એટલો જ સવાલ છે.”

શત અને દિવસ અવિશ્રાંત પ્રવાસ કરનારી છતાં કદાપિ ન થકનારી, જો કોઈની પણ ગતિ હોય તો તે માત્ર કાળની જ ગતિ છે. કાળ પાણીના ફેલાની પેઠે વહી નય છે એ કહેવત કોઈ ખોટી નથી. જોતજોતામાં દોઢ વર્ષનો કાળ વહી ગયો, અને આશ પછી બન્નખર સાડાનવ માસે હું એક બાળાની માતા થવાના ભાગ્યને પ્રાપ્ત કરી ચઢી. મહાભૂમિમાંનો એક જ્ઞાનો છાડવો પણ સાકોના આનંદનો વિષય થઈ પડે છે તેવી રીતે સંતાનહીન શૂદ્રમાં આ પુત્રી પણ સર્વના મહા આનંદ અને ઉત્સાહનું સાધન થઈ પડી. મારી માતા અને સાસુ તેને પુત્ર કરતાં પણ વધારે લાડકોડથી ઉછેરવા લાગી. એ ઘટનાને જો વર્ષ વીસા પછી મારી તે બાળાને એક બંધુનો લાભ થયો, અને તે સાથે અમારા કુટુંબના સુખનો તથા આનંદ અને હર્ષનો અવધિ થઈ ગયો. હું નાટકમાં

મૈત્રકાના નામથી પ્રસિદ્ધ હતી એટલે બાબાનું નામ પણ મૈત્રકા રાખ્યું હતું. અને બાબાનું નામ અધિગીકમાર રાખવામાં આવ્યું. બાબાની બાતિમાં જો કે આવાં શુદ્ધ નામો પાડવામાં આવતાં નથી; એટલે આ સુધરેલા સમાજના પરિવ્રજમાં આવવાનું અને સુચિકિતોના સમાગમ તથા નાટ્યવ્યવસાયનું જ પરિણામ હતું, એમ કહેવામાં ઠીકો પણ મલવાય નથી.

નાટકની નોકરી છોડીને ઝુંબાઈમાં આવ્યા પછી નામીબાઈ સાથેનો પરિવ્રજ એટલો બધો વધતો ગયો કે તેણે અંતે મૈત્રીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું. અમારામાં કોઈ પણ પ્રકારનો બેદરબાવ ન રહ્યો, અને રોજ બે ત્રણ કલાક સાંથે ન બસીએ કે એકાદવાર સાંથે ન ખાઈએ પીએ તો અમારા આયુષ્યમાંનો તે દિવસ અમને વ્યર્થ ગએલો જ જણાવા લાગ્યો. મારા નિત્યના સહવાસમાં આવવાથી, મારા વર્તનને જોઈને અને વારંવાર મારા નીતિમય ઉપદેશો સાંભળીને નામીબાઈ પણ દુરાચારના માર્ગમાંથી પાછી વળીને સદાચારના માર્ગમાં આવવા લાગી, અને ધીમે ધીમે તે અનીતિના ઝંઘનમાંથી એટલી સીમા પર્યંત સુધી થઈ ગઈ કે જેમ થવાની મારા મનમાં જરા પણ આરા નહોતી. પણ સત્સંગનો મહિમા અલૌકિક છે. તે મારો ઉપકાર માનવી હતી અને હું તેના અદ્વિતીય મનોબળમદિ તેને નિરંતર ખન્યવાદ આપતી હતી.

હું સર્વ પ્રકારે સુખિની થઈ. પરંતુ સુખ અને દુઃખ ધટમાલિકાસમાન આવે અને જાય છે, કોઈ પણ અવસ્થા ચિરસ્થાયિની નથી, તો મારી એ સુખાવસ્થા ચિરસ્થાયિની થઈ કે કેમ ? એવો પ્રશ્ન વાંચકો તરફથી રજૂ થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે. તો અત્યારે હું એટલું જ જણાવું છું કે, અત્યારે તો મારા સદ્ગુણાવશેષો માત્ર થએલા આ સંસારના સ્વર્ગીય સુખનો મને અનુભવ થવા લાગ્યો; બાવિધમાં જો કોઈ વેળાએ અવકાશ મળશે અને આ નશ્વર શરીરનું અસ્તિત્વ હશે, તો તમારા એ પ્રશ્નનું સવિસ્તર હત્તર આપી તમારી ઉલ્કા તૃપ્ત કરવાનો હું મારાથી બનતો ચત્ત કરીશ. અત્યારે તો સર્વને મારા વિનીલ-બાવચુકત પ્રણામ, સમગ્રામ, સલામ, નમસ્તે !

ચુડેલનો વાંસો

અથવા

એક નટ્ટીની આત્મકથા

(દ્વિતીય દૃશ્ય)

એક સાધનત સત્યધરનાવલંબિની મનોવેધક નવલકથા
(સંશોધિત નૂતન સંસ્કરણ)

કર્તા

ડૉક્ટર નારાયણ વિસનજી

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં

નટવરલાલ ધર્મજીરામ દેસાઈએ છાપી પ્રમટ કર્યું

ક. સ. ૧૯૨૫ સંવત ૧૯૮૨

કેળાં વર્ષોનું અને બહુવિધ

કવ. હવ્ધારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ
ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં રચાયેલા

સિદ્ધિપ્રિય અને લોકોપયોગી

“ગુજરાતી” પ્રેસનું

શુદ્ધ સચિત્ર ગુજરાતી કાર્તિકી

કીંમત
૦-૧-૦

પંચાંગ

કીંમત
૦-૧-૦

જાહેર ખબરો આપવા માટે ઉત્તમ સાધન

“ગુજરાતી” પ્રેસ તરફથી વિ. સં. ૧૯૪૮ થી ગુજરાતી ભાષામાં શુદ્ધ ગુજરાતી કાર્તિકી સચિત્ર પંચાંગ દર વર્ષે બહાર પાડવામાં આવે છે. તેની લોકપ્રિયતા અને વિશુદ્ધતાને લીધે તેની દર વર્ષે ૫૦ થી ૬૦ હજાર નકલો આ હરિદ્વારના જમાનામાં ખપે છે. એથી વિશેષ શિક્ષણ કરવાની જરૂર નથી.

આ પંચાંગમાં તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ, કરણ એ કાળાત્મા ભગવાનના પાંચ અંગોની માહિતી ઉપરાંત, તેના સંબંધની દરેક ઉપયોગી બાબત સંપૂર્ણ સમજ સાથે આપવામાં આવી છે;

અને એથી પણ વિશેષ મુદ્દર્ત, જન્મકુંડળી, ગ્રહભાવ, ગ્રહદોષ નિવારણ કાર્તિકી અને ચૈત્રી વર્ષસાર, તેજમંદી વર્ષનો શુભાશુભ વિચાર, વરજન્યાના મેળાધનની સમજ, લગ્નાદિની સમજ વગેરે જ્યોતિષને લગતી પણ પ્રુષ્ઠ બાબતો આપવામાં આવે છે.

એ ઉપરાંત વૈષ્ણવ, સ્વામીનારાયણ, શ્વેતાંબર અને દ્વિંબર-એક બન્ને પંથના જૈન, પારસી, યુસુલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરેના તહેવારોની વિગત, તથા

ટપાલ, તાર, ઇનકમટેક્સ, ખેતીવાડી વગેરે પરચુરણ લોકોપયોગી પ્રુષ્ઠ માહિતી આપવામાં આવે છે. તેથી આ પંચાંગ નિત્યની એક અતિ ઉપયોગી અને ધરણ્ય વસ્તુ થઈ પડી છે.

બાર માસના ફેલાઓમાં સમજ માટે ચિત્રો આપવામાં આવે છે અને કારંભમાં એક ધાર્મિક કથા યાને આખ્યાન આપેલાં હોય છે.

જમજમ ૧૦૦ થી વધુ પાનાનું, ૪૩ ઇંચ લાંબું અને ૧૦ ઇંચ પહોળું કળકાલ આ પંચાંગ છે, અને આ સાધકના પંચગિમાં સર્વથી સસ્તું છે.

નોંધ—પાછલા વર્ષોનાં પંચગિ પણ સિલકમાં હશે ત્યાં સુધી વેચાતાં મળશે.

એમાં જાહેર ખબરો પણ ઉપયોગી અને નજીવાલોસ લેવામાં આવે છે.

તેથી પણ પંચાંગ ખરીદનારાઓને ધણું ઉપયોગી નજીવાનું મળે છે. આની નિત્યની ઉપયોગી અને ધરણ્ય વસ્તુ કાંઈ નથી.

તમારી જાહેર ખબર આ પંચાંગમાંજ આપજો.

ચૈત્રી શક ૧૮૪૨ ની સાલથી પ્રકટ થાય છે.

ચૈત્રી પંચાંગ (દીપાવળી) કી. ૦-૧-૦

ગુજરાતી કાર્તિકી પંચાંગની માફક ચૈત્રી નાનું પંચાંગ અથવા જેને આપણા લોકો દીપાવળી કહે છે તે અમારા ગ્રેસ તરફથી દર વર્ષે પ્રકટ કરવામાં આવે છે અને તેની ૨૦ હજાર નકલો છાપવામાં આવે છે. આ નાનું પંચાંગ જોશીઓ અને બ્રાહ્મણો વગેરેને ઘણું ઉપયોગી છે. આ પંચાંગ સસ્તું અને સાદું છે, અને બીજાઓ તરફથી પ્રકટ થતાં આવાં પંચાંગો કરતાં પણ વિશેષ ઉપયોગી બનાવવામાં આવે છે.

આ બન્ને પંચાંગો ગાયકવાડ સરકારની પાકુશાળાના મુખ્ય અધ્યાપક અને જ્યોતિષમાર્તણ્ડક રા. રા. અમૃતરામ નારાયણ શાસ્ત્રી થી તૈયાર કરે છે.

આ પંચાંગોનો ફેલાવો જોતાં કેાંઈ પણ જાહેર ખખર આપનારને જોમાં જાહેર ખખર આકર્ષક રીતે છપાવવાથી સારો લાભ થાય એ રાંકા વગરની વાત છે.

જ્યાંજ્યાં નકલો લેનાર વેપારીઓને સારો વઢાવ આપવામાં આવે છે.

મળવાનું ટેકાણું—

મેનેજર “ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

પબ્લિકેટને નાકિ, સાસુન બિલ્ડીંગ્સ-સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપૂર્વ વૃદ્ધિ

મનોમુકુર (અન્ય પહેલો)

કતાં નરસિંહરાવ લોબાનાથ

આ પુસ્તકમાં ગુજરાતના જાણીતા સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવના ગદ્ય લખાણોનો સંગ્રહ છે. જોમાં ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના વિવિધ અંગો ઉપર અપૂર્વ પ્રમાણ પાકનાર અનેક લેખોનો સમાવેશ કરેલો છે.

૧) અન્યાયલોકન અને અન્ય પરિચય	૪) ધર્મ અને તરવદર્શન
૨) રસ તથા કળામાં તરવાન્વેષણ	૫) હાસ્ય રસ અને કલાકૃતિ
૩) જીવન દર્શન	૬) વ્યાકરણ, ભાષા ઉત્પત્તિ

ઉપર પ્રમાણે વિષયો ઉપર અનેક વાંચવા મનન કરવા લાયક લેખો છે. અત્યેક લાયકાતરી અને સાહિત્યરસિકે આ ગ્રન્થ સંગ્રહ કરવા યોગ્ય છે. આવા વિવેચનાત્મક ગ્રન્થો ગુજરાતી ભાષામાં ઘણા ઘણા જોવામાં આવે છે. એક મુશ્કેલી ટીકાકાર તરીકે નવલરામ પછી નરસિંહરાવ જ આવે છે. કીમત. રૂ. ૩-૮-૦.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસનાં પ્રકટ કરેલાં પુસ્તકો

ગુજરાત રેડીયો નાકે, સામુન પ્રિન્ટિંગ, સર્કલ, કોટ મુંબઈ

રામાયણ

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ—સાતે કાવડોનું સુંદર સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર, શ્લોકોના આંકડા અને ઉત્તમ ચિત્રો સાથે.

કિંમત રૂ. ૧૦-૦૦. ટ. ખ. ૧-૫

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ—આ પુસ્તક સંસ્કૃત ભાષામાં ત્રણ સુંદર ટીકાઓ સહિત જાપેલું છે. દરેક કાવડ છુટો જાપેલો છે. કિંમત વગેરે માટે સંસ્કૃત વિભાગમાં જુઓ.

શ્રીઅધ્યાત્મ્ય રામાયણ—સાતે કાવડોનું સુંદર સરળ નવીન ગુજરાતી ભાષાંતર, શ્લોકોના આંકડા અને ઉત્તમ ચિત્રો સાથે.

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦૦. ટ. ખ. ૦-૮-૦

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ

ભાગ ૧ લો—આમાં વૈરાગ્ય, મુમુક્ષુ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ઉપશમ પ્રકરણોનું ભાષાંતર છે. શ્લોકોના આંકડા પણ જાપેલા છે.

કિંમત રૂ. ૪-૦-૦૦. ટ. ખ. ૦-૬-૦

ભાગ ૨ નો—આમાં કેવળ નિર્વાણ પ્રકરણનું ભાષાંતર છે. બંને પુસ્તકો વેદાંત જ્ઞાનથી ભરપૂર છે.

કિંમત રૂ. ૪-૦-૦૦. ટ. ખ. ૦-૧૧-૦

શ્રી ચન્દ્રકાન્ત

ભાગ ૧ લો—આમાં બે પ્રવાહ છે. (૧) પુરુષાર્થ અને (૨) ચૈતન્ય.

કિંમત રૂ. ૪-૦-૦૦. ટ. ખ. ૦-૬-૬

ભાગ ૨ નો—આમાં અમ્યુતપદારોહણ નામનો કેવળ ત્રીજો પ્રવાહ છે.

કિંમત રૂ. ૪-૮-૦૦. ટ. ખ. ૦-૭-૬

ભાગ ૩ નો—આમાં હિમગિરિની પર્ણકુટી નામનો ચોથો પ્રવાહ છે.

કિંમત રૂ. ૪-૦-૦૦. ટ. ખ. ૦-૬-૦

નોંધ—આ ત્રણે ભાગો સ્વ. ધર્મચારામ સૂર્યરામ દેસાઈના રચેલા છે. જેમાં તેમની સુંદર જીવી આપેલી છે. ત્રીજા ભાગમાં તેમનું સંક્ષિપ્ત જીવન વૃત્તાંત અને ચન્દ્રકાન્ત—ચોથો ભાગ—એનું નેટલું કામ આરંભ કર્યું હતું તે મૂળ તેમના જ હસ્તાક્ષરોમાં જાપેલું આપેલું છે.

આ ભાગોના હિન્દી અને મરાઠી ભાષાંતરો થયાં છે. વિશેષ હકીકત માટે પાછલાં પાના ઉપર જુઓ.

વેદાંત

શ્રીપંચદશી-શ્રીવિહારણ્ય સ્વામિ વિરચિત વેદાંત પ્રક્રિયાનો આ ગ્રુપ ગ્રન્થ છે. મૂળ શ્લોક, અવતરણિકા, ટીકા અને પંચદશાંત વિવરણ સહિત, સરળ સુબોધ બાષાંતર. કર્તા ઇન્દ્રારામ સૂર્યરામ દેસાઈ.

કિંમત રૂ. ૬-૦-૦. ટ. ખ. ૦-૧૦-૦.

વિવેકાનંદ વિચારમાળા

ભાગ ૧ લો-(૧) કર્મયોગ, (૨) ભક્તિયોગ, (૩) અને પ્રકીર્ણ લેખો.

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦. ટ. ખ. ૦-૫-૬

ભાગ ૨ નો-(૧) રાજયોગ પાતંજલિના યોગસૂત્રો સહિત, (૨) અને પ્રકીર્ણ લેખો.

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦. ટ. ખ. ૦-૫-૬

ભાગ ૩ નો-સંપૂર્ણ જ્ઞાનયોગ કિંમત રૂ. ૩-૮-૦. ટ. ખ. ૦-૫-૦

ભાગ ૪ નો-પત્રો અને વિવિધ લેખો કિં. રૂ. ૩-૮-૦. ટ. ખ. ૦-૬-૦

ભાગ ૫ મો-વિવિધ વિષયો ઉપરના લેખો અને બાષણો

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦. ટ. ખ. ૦-૫-૦

ભાગ ૬ હો

છપાય છે.

આ દરેક ભાગમાં સ્વામી વિવેકાનંદની જૂદી જૂદી મનેહિર છબીઓ આપેલી છે. પુસ્તકનું બાંધબીંધ સુંદર કરેલું છે.

અમૃતાનુભવ, હરિપાઠ અને ચાંગદેવની પાસણિ-આ ત્રણે ગ્રન્થો મહારાષ્ટ્રના ભક્ત શ્રીજ્ઞાનેશ્વરના રચેલા છે. તેનું આ સુબોધ, ગુર્જર અર્થ વિવરણ સહિત બાષાંતર છે. જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા વાંચનારાઓએ અવશ્ય વાંચવા જેવા છે. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦. ટ. ખ. ૦-૪-૬

અનન્તાનુભૂતિ અથવા અનન્તજીવન-આ ગ્રન્થ અમેરિકાના તત્ત્વજ્ઞાની રાફ્સ વાલ્ડેઝ દ્વારા રચેલો છે. એ વેદાંતજ્ઞાન સાથે ધણે મળતો આવે છે. તેટલા માટે નિઃશયસ્યોને સારૂ તેનું સરળ ગુર્જરાતી બાષાંતર છપાવેલું છે. કર્તાની છબી પણ આપેલી છે.

કિં. રૂ. ૨-૪-૦. ટ. ખ. ૦-૨-૬

હર્ષનિશાસન

શ્રીયોગસૂત્ર-પાતંજલિ યોગહર્ષન પ્રકાશ-આ ગ્રન્થમાં યોગ-શાસ્ત્રના પતંજલિ મુનીએ રચેલાં મૂળ સૂત્રો, તેનો ગુર્જરાતી બાષામાં સરળ અર્થ, તેના ઉપર ભગવાન બ્રહ્માના બાહ્ય પ્રમાણે ટીકા, અને વાયરપતિ મિશ્રની ટીકા પ્રમાણે સમજાવતી છાપેલી છે. મૂળ ગ્રન્થના કર્તા સ્વામી બાલકરામજી અને આત્મસ્વરૂપજીનાં ચિત્રો પણ છાપેલાં છે. યોગસૂત્રના અભ્યાસીઓ માટે આ ગ્રન્થ અત્યુત્તમ છે. કિં. રૂ. ૩-૦-૦. ટ. ખ. ૦-૪-૦.

ગીતા

શિદ્ધનાનંદી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (૫ રંગીન ચિત્રો સહિત)	૬-૦-૦	૦-૧૧-૦
મુનેશ્વરી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (૫ રંગીન ચિત્રો સહિત) ૬-૦-૦	૦-૦-૦	૦-૬-૦
શ્રીધરી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (મોટા અક્ષર, નાગરી લિપિ, રેશમી પૃષ્ઠ)	૦-૧૨-૦	૦-૪-૦
શ્રીધરી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા... ..	૦-૧૪-૦	૦-૨-૦
શ્રીપંચરત્નગીતા (ગીતા, વિષ્ણુસહસ્રનામ, અનુ-સ્મૃતિ, ભીષ્મસ્તવરાજ, ગણેન્દ્ર મોક્ષ સહિત) ૧-૧૦-૦	૦-૨-૬	
વિષ્ણુસહસ્રનામ, શંકરાચાર્યની ટીકા પ્રમાણે ૦-૨-૬	૦-૦-૬	
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (નર્મદ અને તુલસીદાસ) ... ૧-૦-૦	૦-૨-૬	
અનુગીતા અથવા ગીતાનું અનુસંધાન ... ૨-૦-૦	૦-૪-૦	
શિવમહિમ સ્તોત્ર (મૂળ અને બાપાતર) ... ૦-૨-૬	૦-૦-૬	

શ્રીમહાભારત

ભાગ ૧ ભો-આદિ, સભા, વન, વિરાટ અને ઉદ્યોગ. આ પર્વો છુટાં છુટાં છપાય છે. કિંમત રૂ. ૨૦-૦-૦

ભાગ ૨ ભો-આ ભાગમાં ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, સભ્ય, ઔપ્સિક અને શ્રી પર્વો છે. ૩ રંગીન અને ૧૭ સારાં ચિત્રો છે. એમાં ભીષ્મ પર્વમાં અખતી ગીતા ઉપર નીલકંઠ ભદ્રની ટીકાનો અનુવાદ આપેલો છે.

કિંમત રૂ. ૧૫-૦-૦

ભાગ ૩ ભો-૩ ચિત્રો સાથે-શાંતિ, અનુસાસન, આશ્વમેધિક, આશ્મવાસિક, મોક્ષ, મહાપ્રસ્થાનિક, અને સ્વર્ગશિક્ષણ પર્વો આ ભાગમાં છે. ૩ સુંદર ચિત્રો પણ આપેલાં છે. કિંમત રૂ. ૨૦-૦-૦.

ભાગ ૪ થો-હરિવંશ અથવા ઉત્તર મહાભારત. મહાભારતની સાથે જ આ ગ્રંથ વાંચવા યોગ્ય છે. મહાભારતમાં જ્ય અથવા મારામારીની કથા અંતવાણી કથા છે, જ્યારે હરિવંશમાં વૃદ્ધિની કથા છે. એટલે આ ભાગ વંશવૃદ્ધિ ઇત્થનારાઓને વાંચવા જેવો છે.

હરિવંશ પર્વ- ... .. કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

વિષ્ણુ પર્વ- ૭-૦-૦

ભવિષ્ય પર્વ- ... .. છપાય છે. ૮. ખ. જુદું.

ભાગવત

શ્રીમદ્ભાગવત (મખ્મલાક્ષર પુષ્કળ ચિત્રોવાળું) ૧૫-૦-૦

પદ્મપંથ શ્રીમદ્ભાગવત-કવિ વલ્લભ અને પ્રેમાનંદ-

સુંદર મેવાડાકૃત (ઇ. સ. દેશાધ)... ... ૮- ૦-૦ ૦-૧૨-૦
શ્રીમદ્ભાગવત-એકાદશ સ્કંધ ૧- ૪-૦ ૦- ૬-૦

પુરાણ

શ્રીવામનપુરાણ ૧- ૮-૦ ૦-૦૫-૦
શિવપુરાણ (કવિતામાં) ... ... ૭૫૫ ઊ.

સ્મૃતિ

ચારાશ્વરસ્મૃતિ (મૂળ અને કેવળ નવીન પદ્ધતિપર
પ્રમાણવાળું ને પુષ્કળ ટીકાવાળું ભાષાંતર)
(પ્રા. હ. શાસ્ત્રી) ૨- ૦-૦ ૦- ૪-૬
*મનુસ્મૃતિ (ચોક્કસ અર્થ અને પુષ્કળ ટીકા ટીપ્પણ
સાથે નવી આવૃત્તિ, પ્રા. હ. શાસ્ત્રી અને
નથુરામ શાસ્ત્રીકૃત) ૫- ૦-૦ ૦-૧૫-૦

ધર્મ

મતરાજ-મૂળ અને ભાષાંતર ૫- ૦-૦ ૦- ૭-૬
વેદોક્ત ધર્મપ્રકાશ (વિષ્ણુ ખાવા બ્રહ્મચારીકૃત-
પ્રત્નોત્તરરૂપે; નાના ખાળકો તથા યુવાન સ્ત્રી
પુરુષોને સનાતન આર્ય ધર્મનો ઉત્તમ બોધ
આપનાર આના જેવા એકે અન્ય નથી) ... ૧- ૪-૦ ૦- ૪-૬
પુરુષોત્તમ માહાત્મ્ય ૧- ૪-૦ ૦-૦૨-૦
ધર્મવિચાર (કવિ નર્મદકૃત) ૧- ૪-૦ ૦- ૨-૬
પરમહંસ રામકૃષ્ણના બોધવચન (જીવનચરિત્ર સાથે) ૦- ૮-૦ ૦- ૨-૬

કર્મકર્મમાર્ગ-હિન્દનો પ્રકાશ-શ્રીમદ્દાદેવ, અને હિન્દનો તારા-શ્રી
બાણપતિ-આ એક આધ્યાત્મિક સમજણ આપનાર, નવીન દષ્ટિએ લખાયેલું
અપૂર્વ પુસ્તક છે. એમાં સર્વ કથાઓમાંથી ભગવાન શ્રીસંકરનું આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ
વ્યવહારમાં એટલે આપણા નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મમાં કેવું સ્વરૂપ છે તે ચૂકતાથી સમ-
જાવેલું છે. કળેશ્વરના વચન શ્રીસંકરને અનુલક્ષીને કાર્ય કર્યા જવું એ બહુ ખુબીથી
સમજાવેલું છે. જગતમાં કર્મ ઈશ્વરરૂપ છે તે સમજવા માટે આ અન્ય એક માર્ગ-
દર્શક છે અને અવશ્ય વાંચી મનન કરવા યોગ્ય છે. અન્યકર્તાએ આ પ્રમાણે ક
સાત નાના નાના અન્યો લખવાની યોજના રાખી છે અને તેમાં પિંડ અને બ્રહ્માન્ડ,
આપણું કર્મ અને ઈશ્વરી સંબંધ નવીન રીતે જ સમજાવેલાં છે. પ્રથમ મણકામાં
શ્રીમદ્દાદેવ અને પુત્ર ગણપતિના કર્મમાં ધણેલાં આધ્યાત્મિક સ્વરૂપો સમજાવેલાં
છે. ચાર મનોહર ચિત્રો આપેલાં છે, તેમાં પણ શ્રીસંકરનું કૈલાસગિરિ શિખર ઉપ-
રથી જગત ઉપર પ્રકાશ પાડવું ચિત્ર ધણું રમ્ય છે. દરેક સનાતન ધર્મોન્મિમાનીએ
આ અન્ય વાંચવા જેવા છે.

કીમત રૂ. ૨- ૦-૦.

નીતિ

ભર્તૃહરિ શ્લોક ચતુષ્ચ સંગ્રહ-મૂળ અને ભાષાંતર			
નીતિ, શૃંગાર, વૈરાગ્ય અને વિજ્ઞાન શ્લોકો			
અને જીવનચરિત્ર સાથે...	...	...	૧- ૦-૦ ૦- ૨-૦
શુકનીતિ મૂળ અને ભાષાંતર (પુષ્કળ સુધારાવધારા			
સાથે ૨ જી આવૃત્તિ) (૪. સ. દેશાઈ) ...	૨- ૦-૦	૦- ૫-૦	
વિદુરનીતિ-આ મહાત્મા વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને આ-			
પેલો ધાર્મિક અને બ્યાવહારિક ઉપદેશ છે.			
(વિદ્યાકળાનિધિ કળા ૫) ...	૦- ૬-૦	૦- ૧-૦	
વિદુરનીતિ-મૂળ સંસ્કૃતમાં અને વિષમ પદની			
ટીપ્પણ સહિત ...	૦- ૬-૦	૦- ૧-૦	
કામંદક નીતિસાર-મૂળ અને ભાષાંતર...	૧- ૮-૦	૦- ૪-૬	
નીતિસુધાતરંગિણી (અત્યુત્તમ) ...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦	
પંચતંત્ર ...	૨- ૦-૦	૦- ૩-૦	
કળાવિલાસ ...	૦-૧૨-૦	૦- ૧-૦	
આર્યયો અથવા શુભાચાર (૩ જી આવૃત્તિ) ...	૦- ૨-૬	૦- ૧-૦	
કોન્કયુસસની શીખામણ ...	૦- ૬-૦	૦- ૧-૬	

પૃથક્ કાવ્યકોશ

ભાગ ૧ લો-સંપૂર્ણ શોધેલી અને નવા ફેરફારવાળી			
સૌતમી આવૃત્તિ ...	૩- ૮-૦	૦- ૬-૦	
ભાગ ૨ જો (૩ જી આવૃત્તિ) ...	૩- ૦-૦	૦- ૭-૬	
ભાગ ૭ મો ...	૩- ૦-૦	૦- ૬-૬	
ભાગ ૮ મો ...	૩- ૦-૦	૦- ૬-૬	

કાવ્ય ગ્રંથો

ક્યારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ (ભાગ ૨ જો) અથવા			
ક્યારામ કાવ્યસુધા કિમત ...	૩. ૨-૮-૦	ટ. ખ. ૦-૬-૦	
નરસિંહ મેહેતાકૃત કાવ્યસંગ્રહ-નરસિંહ મેહેતાની			
જાળી સાથે ...	૩- ૦-૦	૦- ૭-૦	
ઉચ્ચમર્થસંવાદ (સામળભટ્ટ વિરચિત. કવિના			
જીવનચરિત્ર અને કહિન સંપ્દોના અર્થ સાથે) ...	૦-૧૦-૦	૦- ૧-૦	
નબૂવાણી (પ્રાસાદિક કાવ્ય) (નરભૈરામ પ્રાણ્યસંકર			
ગોમા) ...	૧- ૮-૦	૦- ૪-૬	
શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર (ત્રિવિધરૂપ) ...	૪-૦-૦	૦- ૮-૬	

શ્રીગીતસંમહ (નામર શ્રીગોમાં ગવાતાં ગીત)	૦-૧૦-૦	૦-૧-૬
નર્મકવિતા (નાની)	૦-૨-૦	૦-૧-૦
નર્મકવિતા (મોટી સચિત્ર)... ..	૪-૮-૦	૦-૧૧-૦
*એ નળાખ્યાન-કવિ બાલકૃત, દીકા, દીપ્ત્યુ,		
ઉપોદ્યાત સહિત. સંશોધન કર્તા રામલાલ		
ચુનીલાલ મોદી. પાકું પુર્કુ	૨-૦-૦	૦-૨-૬
સવિતાકૃત કવિતા (કવિ સવિતાનારાયણ) ...	૧-૦-૦	૦-૨-૦
બલકારચંદ્રિકા (૨ જ આવૃત્તિ) ,, ...	૧-૦-૦	૦-૧-૬
બિહારીચત્રસહ (કવિ સવિતાનારાયણ) ...	૧-૧૨-૦	૦-૪-૦
બલ્લાનંદ કાવ્ય (૨ જ આવૃત્તિ)	૩-૦-૦	૦-૧૧-૦
સુમતિપ્રકાશ, બલ્લાનંદ સ્વભીકૃત	૦-૬-૦	૦-૧-૦
પ્રેમાનંદ કાવ્ય-ભાગ ૧ લો	૪-૮-૦	૦-૭-૦
પ્રેમાનંદ કાવ્ય ભાગ ૨ નો	છપાય છે.	

નવલકથાઓ

કથાસરિતસાગર

ભાગ ૧ લો-આમાં સોમદેવ બદની અદ્વિતીય કથાના ૧ થી ૯ લંબકા છે.

ભાગ ૨ નો-૧૦ થી ૧૮ લંબકા છે.

આ ગ્રન્થમાં સારી બોધદાયક ઉત્તમ કથાનો નામ પ્રમાણે સામરજ્ય ભરેલો છે. દરેક ભાગની કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ અને ટ. ખ. ૦-૭-૦

વિક્રમેર્વશીયની વાર્તા	૦-૩-૦	૦-૧-૦
શાકુંતલાની વાર્તા	૦-૨-૦	૦-૧-૦
હસકુમાર ચરિત્ર (કવિ હંડીકૃત)	૧-૮-૦	૦-૩-૦
જનાનખાનાની બીબીઓ	૧-૦-૦	૦-૨-૬
અરેબીયન નાઈટ્સ ૨ ભાગમાં સાથે (૩૫૦ ચિત્રો) ૧૦-૦-૦	૧-૪-૦	
યુક્તમાળા	૦-૧૦-૦	૦-૧-૦
હાથનાં કપડાં હૈયે વાગ્યાં	૧-૪-૦	૦-૨-૦
દીનાર્નસ, (રાસેલાસની કથાનો ઉત્તર ભાગ) ...	૦-૧૦-૦	૦-૧-૬
મુરખો, (સચિત્ર હસીને પેટ ફુખાવે એવો) ...	૦-૮-૦	૦-૧-૦
ચતુરચિત્ર (મુખોનું અનુસંધાણ)	૦-૬-૦	૦-૧-૦
ધાર્મીરામ કાટવાલ	૦-૮-૦	૦-૧-૦

ઐતિહાસિક નવલકથાઓ

હિન્દ અને ચિટાનિયા અને રાબક્તિ વિક્રમન	૩-૦-૦	૦-૪-૦
મહાસ્થળી શીવિકટોરિયાનું જીવનચરિત્ર (૧૮૮૭)	૧-૮-૦	૦-૩-૦
નંગા-ગોવિંદસિંહ (૧૮૮૮)... ..	૧-૮-૦	૦-૩-૦

અરાડમી સદીનું હિન્દુસ્તાન ...	...	૨- ૦-૦	૦- ૨-૦
સાહજદો અને બીખારી (૧૮૬૮)...	...	૧- ૦-૦	૦- ૧-૬
ખાજુરાવ બલ્લાળ (૧૯૦૩)	...	૨- ૮-૦	૦- ૨-૦
ધન્દુ કુમારી ...	...	૨- ૦-૦	૦- ૨-૦
શિંશાળનો વાધનખ (૧૯૦૬)	...	૦-૧૦-૦	૦- ૧-૦
હથદીધાટનું યુદ્ધ (૧૯૦૬)	...	૦-૧૦-૦	૦- ૧-૦
નંદનવનનો નાશ (૧૯૦૭)	...	૨- ૮-૦	૦- ૩-૦
પૃથ્વીવાની પડતીનો પ્રસ્તાવ	...	૩- ૦-૦	૦- ૩-૦
ઔરંગઝેબનો ઉદય (૧૯૦૬)	...	૨- ૦-૦	૦- ૩-૬
પશિની અથવા ભરમીબૂત ચિતોડ (૧૯૧૦)	૨- ૦-૦	૦- ૩-૦	
કલ્કીઆમ અથવા નાદિરની દિલ્લીપર ચઢાઈ (૧૯૧૧)	૨- ૦-૦	૦- ૨-૦	
પુરાતન દિલ્લી (૪૦ ચિત્રો) (૧૯૧૧)...	૨- ૦-૦	૦- ૧-૦	
ભદ્રકાળી અથવા પાવાગઢનો પ્રભય (૧૯૧૨)	૨- ૦-૦	૦- ૨-૬	
જગન્નાથની મૂર્તિ અથવા ભારતનું ભવિષ્ય (૧૯૧૩)	૨- ૦-૦	૦- ૨-૬	
જુજ્જ્વળથી ભાગ્યપરીક્ષા (૧૯૧૫)...	૨- ૦-૦	૦- ૨-૬	
પાટણની પ્રજ્વળતા (૧૯૧૬)	૨- ૦-૦	૦- ૨-૦	
ભર્નગભદ્રા અથવા વઘ્વભીપુરનો વિનાશ (૧૯૧૮)	૨- ૦-૦	૦- ૨-૦	
રૌનક મેહેલની રાજખટપટ અથવા શાહાણી વંશના વિષ્વંસનો પ્રારંભ (૧૯૧૯)	૨- ૮-૦	૦- ૧-૦	
બાહુસાહ બાબર અથવા તુરકસ્લામ (૧૯૨૦)	૩- ૦-૦	૦- ૨-૬	
ચિતોડનો પુનરુદ્ધાર અથવા ચક્રવર્તી હમીર (૧૯૨૧)	૩- ૦-૦	૦- ૨-૬	
કચ્છનો કાલિકેય અથવા જાડેજાવીર ખેમાર (૧૯૨૨)	૩- ૦-૦	૦- ૨-૬	
અનારકલી અથવા અપરાધી અકબર (૧૯૨૩)	૩- ૦-૦	૦- ૨-૦	
મયણુશ્ચા દેવી અથવા ગુજરાતની માતા (૧૯૨૪)	૪- ૮-૦	૦- ૪-૦	
ગુજરાતની પરાધીનતા	૩- ૦-૦	૦- ૬-૦	
લીલા (ચામની એક વાર્તા)	૧- ૦-૦	૦- ૧-૦	
મિસરની મહારાણી કલીયોપાત્રા	૧- ૦-૦	૦- ૨-૬	
ખાખા રાવળ	૧- ૦-૦	૦- ૨-૦	
જહાંગીર (ઐતિહાસિક ચિત્ર)	૦-૧૦-૦	૦- ૧-૦	
૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું હિન્દુસ્તાન	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦	
બેટનો બળવો અથવા રાજબા રણસુન્દરી (બળવાના સમયની કાઠીઆવાડની અને વાઘેરના બળવાની અતિ રસમય વાર્તા)	૧- ૮-૦	૦- ૧-૦	
ભદ્રપુરની ભદ્રસ્યામા	૩- ૦-૦	૦- ૩-૦	
અત્રાપી પ્રતાપ	૨- ૦-૦	૦- ૩-૦	

સામાજિક નવલકથાઓ.

એમ. એ. બનાફે ક્યાં મેરી-મિટ્ટી ખરાબ કી ?	૨- ૦-૦	૦- ૨-૦
વિલાપતી વિલાસમાં ફેશનબાઇ ખલાસ ...	૨- ૦-૦	૦- ૩-૦
સદિગ્ધ સંસાર અથવા સાધુ કે સ્વતાન ,,	૧૨- ૮-૦	૦- ૩-૦
ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા		૦
ભાગ ૧ લો ...	૪- ૦-૦	૦- ૪-૦
ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા		
ભાગ ૨ જો ...	૪- ૮-૦	૦- ૪-૦
નવો જમાનો-અમૃત કે ઝેર ...	૩- ૮-૦	૦- ૩-૦
વેરની વસુલાત ...	૪- ૦-૦	૦- ૨-૬
બંગા-એક શુબ્દ વાર્તા ...	૨- ૦-૦	૦- ૨-૦
સવિતા સુંદરી-(નાની કન્ન-પરણવા જતા ધરડા વરનો થયેલો ફેસ્તો. રમુજ અને ઉપદેશવાળી વાર્તા)	૦- ૪-૦	૦- ૧-૦
વિક્રમની વીસમી સદી અથવા આજકાલના હાલહવાલ (ચાલુ જમાનાની એક ઘણી જ રસવાળી અને બોધક સામાજિક નવલકથા. પાના ૧૦૦૦ (કર્તા મોતીલાલ ત્રિભોવનદાસ સદાવાલા) ભાગ ૧ અને ૨ સાથે	૬- ૦-૦	૦- ૮-૦
* ભાગીરથીની બૃહ્મ ...	૨- ૮-૦	

ભારત લોકકથા

ભાગ ૧ લો-વીરરસની વાર્તાઓ ...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦
ભાગ ૨ જો-વીરરસની વાર્તાઓ ...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦
ભાગ ૩ જો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૧ લો ...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦
ભાગ ૪ થો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૨ જો ...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦
ભાગ ૫ મો-બેંગમ બાબર ખંડ ૧ લો ...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦
ભાગ ૬ ઠો-બેંગમ બાબર ખંડ ૨ જો ...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦
ભાગ ૭ મો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૩ જો ...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦
ભાગ ૮ મો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૪ થો ...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦
ભાગ ૯ મો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૫ મો ...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦
ભાગ ૧૦ મો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૬ ઠો	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦

ઐતિહાસિક

રાજતરંગિણી (ભાગ ૧ લો) (ઇ. સ્. દેશાઈ)	૧૫- ૦-૦	
હરઅલ્લી ને દીધુ સુલતાન (કે. મો. ઝવેરી)	૧- ૪-૦	૦- ૨-૦

હાર્ડ લોરેન્સ (મ. જ. ભટ્ટ)	...	...	૧-૪-૦	૦-૨-૦
હાર્ડ વિશ્વમ બેન્ડીક (હી. ડા. નાણાવરી)	...	...	૧-૪-૦	૦-૨-૦
ઔરંગઝેબ (મ. સૂ. દેશાઈ)	...	...	૧-૪-૦	૦-૩-૦
ગુજરાત સર્વસંગ્રહ-કાવ નર્મદનો રચેલો	...	...	૧-૮-૦	૦-૧૦-૦
ઈલ્લાહનો ઇતિહાસ (જ. ગો. શાસ્ત્રી)	...	...	૧-૮-૦	૦-૬-૦

ચરિત્ર

અમરલાલ ચરિત્ર (હિન્દી અને ગુજરાતી)	...	...	૨-૮-૦	૦-૩-૦
ન્યમ્યમૂર્તિ રાનડેનું કૌટુંબીક જીવન (કર્તા રમાબાઈ રાનડે)	...	...	૧-૮-૦	૦-૩-૦
મારા અનુભવની નોંધ-(ભાષ્યકર નાનાભાઈ)	...	...	૨-૮-૦	૦-૭-૦
મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાનું જીવનચરિત્ર (મ. સૂ. દેશાઈ)	...	...	૧-૮-૦	૦-૩-૦

નિબંધ

મનોમુકુર-રા. નરસિંહરાવના ગદ્ય લેખોનો સંગ્રહ	...	...	૩-૮-૦	૦-૮-૦
દયારામ અને હાફિઝ (ફ. મો. ઝવેરી)	...	...	૦-૪-૦	૦-૦-૬
જૂનું નર્મગદ્ય-કવિ નર્મદની છાંય સાથે	...	...	૨-૮-૦	૦-૬-૦

વૈદ્યકીય

દીપ્તિપ્રિય અથવા લાંબી હિંદીએ કેમ પહોંચવું	...	...	૦-૧૦-૦	૦-૧-૬
વૈદકવિદ્યાસ (ભાગ ૧ લો)	...	...	૦-૧૦-૦	૦-૧-૦
વૈદકવિદ્યાસ (ભાગ ૨ જો)	...	...	૧-૪-૦	૦-૨-૦
બૃહત્ વૈદકસાર	...	...	...	છપાય છે.

અર્થશાસ્ત્ર

દેશવ્યવહારવ્યવસ્થા-કવિ નર્મદકૃત	...	...	૧-૦-૦	૦-૩-૦
અર્થશાસ્ત્ર (ચિમનલાલ હરિલાલ સેતલવડકૃત)	...	...	૦-૬-૦	૦-૧-૦

વ્યાકરણ કાવ્ય

સંસ્કૃત વાક્યાવલી-(મૂળ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી અનુવાદ-સંસ્કૃત ભાષા શીખવા માટે અમૂલ્ય માર્ગદર્શક પુસ્તક) (રામશંકર હરિશંકર ભટ્ટ)	...	...	૧-૦-૦	૦-૧-૬
નર્મકથાકાવ્ય	...	...	૨-૮-૦	૦-૨-૬
શબ્દાર્થ સિંધુ	...	...	૫-૦-૦	૦-૬-૦

બાળ વિદ્યાગ

બાળકોનો આનંદ ભાગ ૧ લો (મ. સૂ. દેશાઈ)	...	...	૦-૧૦-૦	૦-૩-૦
બાળકોનો આનંદ ભાગ ૨ જો	...	...	૦-૧૦-૦	૦-૩-૦

અગ્રતિથિ

અગ્રતિથિવિલાસ (૭૫ નાનાં મોટાં ચિત્રો અને

૪ ચિત્રપટો સાથે) ... ૪- ૦-૦

શ્રમશીર્ષ અને આર્યોનો ઉત્તર મુવનિવાસ ... ૪- ૦-૦ ૦- ૪-૦

મથર્પચાનન (પેડિત મૃદુલાલજી ધનશ્યામજી) ... ૦- ૨-૦ ૦- ૫-૬

પર્વોત્સવતિથ્યાવળી (") ... ૦- ૨-૦ ૦- ૬-૦

નાટક

તસાસવરજી નાટક (કવિ સવિતાનારાયણ) ... ૦- ૨-૦ ૦- ૦-૬

બાલકૃષ્ણવિજય નાટક (કવિ નર્મદ) ... ૦- ૬-૦ ૦- ૧-૦

રામબનકી દર્શન " " ... ૦- ૮-૦ ૦- ૧-૦

બાઇશ્વરકરગ્રંથમાળા (સાહિત્ય-નાટક-કાવ્ય) ... ૩- ૦-૦ ૦- ૮-૦

મૃચ્છકટિક (દામોદર સોમાણી) ... ૦- ૮-૦ ૦- ૨-૦

સૂચના

પુસ્તકના બાવતાલમાં કેાઈ કેાઈવાર ફેરફાર થાય છે માટે તે મંજાવતી વખતે બાવ માટે પૂછાવવું અને ઉલ્લેખ સૂચીપત્ર મંજાવવા કૃપા કરવી.

આના પછીના પાનાઓ ઉપર સંસ્કૃત પુસ્તકો છે, તેના ગુજરાતી બાષાંતરો નથી તે ધ્યાનમાં રાખવું.

આ નીચેનાં પુસ્તકો કેવળ સંસ્કૃત ભાષામાં જ છે. ગુજરાતી ભાષામાં નથી.

“ગુજરાતી” પ્રેસનાં પ્રકટ કરેલાં

સંસ્કૃત પુસ્તકો

વેદાન્ત-ગીતા

સાત ૭ ટીકાવાળી શ્રીમદ્મગવદ્ગીતા ભાગ ૧ લો

આ પુસ્તકમાં સાત અમૂલ્ય ટીકાઓ છે અને વિદ્યાર્થીઓ અને અભ્યાસીઓને એક અતિ ઉપયોગી ગ્રંથ છે. એમાં ચાર આચાર્યશ્રીઓનાં મૂળ ભાષ્યો અને તેમના શિષ્યોની ટીકાઓ છે. (૧) પ્રથમ આચાર્ય કૃષ્ણદેવના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યનું ભાષ્ય છે, અને (૨) તેના ઉપર આનંદગિરિની ટીકા છે. (૩) તે પછી દ્વેતાચાર્ય શ્રીમદ્ભક્ત-ચાર્યનું ભાષ્ય અને (૪) તેના ઉપર જયતીર્થની અભયદીપિકા નામની ટીકા છે. (૫) તે પછી વિશિષ્ટાદેવ મતના આચાર્ય શ્રીરામાનુજાચાર્યનું ભાષ્ય છે. તે ઉપર કોઈની ટીકા નથી. (૬) છઠી ટીકા શુદ્ધદેવ માર્ગના એક આચાર્ય શ્રીપુરોહિતમજીની અમૃતતત્ત્વજિણ્ણી નામની ટીકા છે. (૭) સાતમી ટીકા શ્રીમદ્હાભાસ્તના ગ્રંથ ઉપર ટીકા કરી નામ અમર કરનાર શ્રીનીલકંઠજીની ભાવપ્રદીપ નામની ટીકા છે. આ આખું પુસ્તક સુંદર ટાઇપોમાં સારા કાગળો ઉપર અને ઉચી શાહીમાં છપેલું છે.

૧. ૮-૦-૦૦. ૮. ખ. ૦-૧૪-૦

આઠ ૮ ટીકાવાળી શ્રીમદ્મગવદ્ગીતા ભાગ ૨ જો

આ બીજા ભાગમાં આઠ વિશેષ ટીકાઓ છાપવામાં આવી છે. ગીતાના રોપ્પિના મદિ અને લાયબેરીઓ મદિ આ ગ્રંથ ઘણો અમૂલ્ય છે. (૧) આમાં દ્વેતાદેવ સંપ્રદાયના આચાર્ય નિગ્માર્ક સ્વામીના શિષ્ય કેશવ કાર્ત્તીરી બદ્ધાચાર્યનું તત્ત્વપ્રકાશિકા નામનું ભાષ્ય પ્રથમ છે. (૨) બીજી ટીકા અદ્વૈતમતાનુયાયી શ્રીમધુસૂદન સરસ્વતીની ગુઢાચે દીપિકા નામની ટીકા છે. મૂળ શંકરાચાર્યના ભાષ્ય ઉપર આ ટીકા સારા પ્રકારે પડે છે. (૩) ત્રીજી ટીકા શ્રીશંકરાનંદ સ્વામીની તાત્પર્યબોધિની નામની ટીકા છે. (૪) ચોથી ટીકા સરળ અને સુબોધ સંસ્કૃત ટીકા લખનાર શીધર સ્વામીની રમેલી સુબોધિની છે. (૫) પાંચમી ટીકા સદાનંદ મુનિની ભાવપ્રકાશ નામની સુંદર ટીકા છે. (૬) છઠી ટીકા ધનપતિ સૂરીની રમેલી ભાષ્યોત્કર્ષદીપિકા નામની ટીકા છે. (૭) સાતમી ટીકા દેવજી પંડિત શ્રીસૂર્યની પરમાર્થપ્રપા નામની ટીકા છે. આઠમી વિદ્વાનોને ઘણી પ્રિય થઈ પડેલી છે. બીજી સાત એક સુધીની ટીકાઓ અદ્વૈત સંપ્રદાયની છે. (૮) ન્યારે આઠમી શ્રીરાધવેન્દ્રની અર્થસંગ્રહ નામની ટીકા દ્વેત સંપ્રદાયનુસારિણી છે.

આ પ્રમાણે બે ભાગોમાં બધી મળીને ૧૫ ટીકાઓનો સમાવેશ કરેલો છે. માત્રો સંગ્રહ પૂર્વે કદી કોઈએ કરેલો નથી, અને અભ્યાસી નિષ્ણાસુબો મદિ તે એક અપૂર્વ વસ્તુ જ કહી શકાય. આ ટીકાઓ છુટી છુટી બહુ લોકો જ મળે છે અને

કેટલીક તો પ્રાપ્ત નથી. એટલે આખો સંગ્રહ જે કીમતમાં આપાય છે તે કીમતે ધણી જ સસ્તો છે. વળી અન્યની શુદ્ધિ હપર ધણી અમ લેવામાં આવેલો છે. સ્વ. લોકમાન્ય બાળ એનાધર તિલકે આ અન્યસંગ્રહના પૌતાના ગીતારહસ્ય નામના પુસ્તકમાં ધણી વખાણ કરેલાં છે. વાંચનારાઓની સવડ માટે ઘણીને બામ ત્રણ ખંડમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. ત્રણે ખંડોની કીમત રૂ. ૧૦-૦-૦. ૨. ખ. ૧-૧૨-૦

ઉત્તરગીતા-આ પુસ્તક નાનું પણ ધણું અમૂલ્ય છે. તેના હપર આજ ચંકરાચાર્યના ગુરુ શ્રીગૌડપાદાચાર્યની દીકા છે. આ દીકા અત્યાર સુધીમાં છપાવલી નહોતી, તે અમે પરિશ્રમ કરી મેળવીને છાપી છે. કીમત ૦-૩-૦ ૨. ખ. ૦-૧-૦

ઈતિહાસ પુરાણ

ગ્રાણ ૩ ટીકાવાળું શ્રીમદ્વાલ્મીકિ રામાયણ

આ આદિ કાવ્ય તરીકે મનાતા અન્યની પ્રશંસા કરવી નકામી છે. તેનું ચુલ્લાતી ભાષાંતર અમારા પ્રેમ તરફથી તૈયાર થઈને પ્રકટ થયેલું છે અને તેની ત્રણ આવૃત્તિઓ પણ થયેલી છે. પણ અમે અતિ મોટા સાહસે મૂળ રામાયણ અપ્રસિદ્ધ એવી ત્રણ દીકાઓ સહિત પ્રકટ કરી છે. પ્રથમ દીકાનું નામ રામાયણ તિલક છે. તેના કર્તા શ્રીનગેશ બટ્ટ નામના રામભક્ત હતા. બીજી દીકા પંડિત શ્રીવંશીધર શિવસહાયની રામાયણ શિરોમણિ નામની દીકા છે. અને ત્રીજી દીકા ગોવિંદરાવની રામાયણ ભૂષણ નામની છે. આ ત્રણ દીકાઓ સાથે અન્ય અતિ ધણો મોટો થતો હોવાથી અને વાંચનારાઓની સજવડ માટે ફરેક કપડા છુટો છુટો છપાવ્યા છે. અને ફરેક કાવડના પૂર્વમાં એક સુંદર મનોહર ચિત્ર આપેલું છે.

			કીમત	૨. ખ.
(૧) બાળકાણ્ડ	...	...	૩-૦-૦	૦-૮-૦
(૨) અયોધ્યાકાણ્ડ	...	...	૫-૦-૦	૦-૧૩-૦
(૩) અરણ્યકાણ્ડ	...	...	૨-૧૨-૦	૦-૭-૦
(૪) કિષ્કિન્ધાકાણ્ડ	...	...	૨-૧૨-૦	૦-૬-૬
(૫) સુન્દરકાણ્ડ	...	...	૩-૮-૦	૦-૭-૦
(૬) મૃગ્ધકાણ્ડ	...	...	૮-૦-૦	૦-૧૨-૦
(૭) ઉત્તરકાણ્ડ	...	...	૬-૦-૦	૦-૬-૬

૩. ૩૧-૦-૦ ૩-૧૨-૦

આખો સેટ સામટા લેનારને વઠાવ કાપી આપવામાં આવશે.

ગ્રાણ ૮ ટીકાવાળું શ્રીમહાભારત-વિરાટપર્વ

સંસ્કૃત ભાષાનાં પુસ્તકો છપાવવાનું કામ અત્યારથી આરંભાયું હશે ત્યારથી જાન સુધીમાં આવે અન્ય કદી ત્રણ પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં નથી. આ પ્રયાસ પ્રથમ જ છે. મહાભારતના મૂળ મ્લેકો ધણા ગુદાર્પવાળા હોય છે. તેમ જ તેના પાઠોમાં ત્રણ ધણો એક નેવામાં આવે છે. ભૂદા ભૂદા લેખકો અને દીકારો તેના ભૂદા ભૂદા અર્થો કરે છે, આ ભૂદી ભૂદી દીકાસુધાર પાઠ સિદ્ધ કરવાનું કામ અતિ પરિશ્રમનું છે. જે મદદ અમે મહાભારતની ભૂદી હસ્તલિખિત પ્રતો લેવી કરી મૂળના પાઠો નક્કી કરાવી, અને તેના

ઉપર બહા બહા આઠ દીકારોની દીકરો હાપી છે. દીકારોની દીકા ઉપરથી જણાય છે કે મૂળ સ્થાપના પાઠોમાં પણ મેટા મતભેદ છે. આ સર્વ વિદ્વાનોએ નબરમાં આપ્યુંવા મટે અને આ સાહસ ઉપરિલે હતા અને રાજ્યાશ્રય વિના કેવળ લોકાશ્રય ઉપર આધાર રાખીને એ ઉપરથી પર્વો દીકા સહિત બહાર પાડ્યા છે. પ્રથમ વિરાટપર્વ હાપું છે. તેમાં (૧) પ્રથમ દીકા ભારતના પ્રખ્યાત દીકાર શ્રીનીલકંઠ બટ્ટની ભારતભાવદીપ નામની દીકા છે. નીલકંઠ બટ્ટની દીકા આખા મહાભારત ઉપર મળે છે. (૨) બીજી દીકા મીમાંસા શાસ્ત્રવિચારક પાર્થસારથી અથવા અર્જુનમિત્રની રચેલી ભારતદીપિકા નામની અતિ અમૂલ્ય દીકા છે. આ દીકા અત્યાર સુધીમાં પ્રકટ થયેલી નથી. એની ભારતનાં ૧૦ પર્વો ઉપર દીકા કરેલી મળી આવે છે. આ દીકા પ્રાચીન છે અને નીલકંઠ બટ્ટની દીકા કરતાં પણ પૂર્વેની છે. (૩) ત્રીજી દીકા અતુર્ભુજ મિત્રની રચેલી ભારતપ્રકાશ નામની દીકા છે. (૪) ચોથી દીકા સર્વજ્ઞ નારાયણ નામના પંડિતની ભારતાર્થપ્રકાશ નામની દીકા છે. આ બંને દીકરો ભારતના સ્થાપક ઉપર નામ પ્રમાણે સારો પ્રકાશ પાડે છે. (૫) પાંચમી દીકા વિમળભાષા નામના સાધુ પુરુષની દીકા છે. એણે દરેક સ્થાન ઉપર દીકા આપી નથી પણ દુર્ધર સ્થાપક ઉપર પ્રકાશ નાખનારી દીકા આપી છે. દીકાનું નામ તેથી દુર્ધરાર્થ-પ્રકાશિની છે. (૬) છઠી દીકા રામકૃષ્ણ નામના પંડિતની છે. મહાભારતના ધણી સ્થાપકોમાં વિરોધ જણાય છે અને વાંચનારને રાંકામાં નાખી દે એવા ધણી પ્રસંગો આવે છે. આ વિરોધો ટાળવા માટે રામકૃષ્ણે વિરોધાર્થ-ભંજિની નામની અતિ ઉપરથી દીકા લખી છે. (૭) સાતમી દીકા પણ દેવ સ્થાપકોની સમજણ આપનારી છે. એ દીકાનું નામ વિપ્રમપદવિવરણ છે. (૮) છેલ્લી વાહીરાજની લક્ષ્મીભારણુ નામની દીકા છે.

આ આઠ દીકરો ઉપરથી વિરાટપર્વની સમજણ વાંચનારને સારી પડે છે. પાઠસેત્રે ધણી આપવામાં આવ્યા છે. કોઈ પણ લાયકેરી અથવા વિદ્વાન કે રાજા મહારાજાઓના હરબારો આવાં અમૂલ્ય પુસ્તકથી વંચિત રહેવા નહિ એકબે.

અત્યાર સુધીમાં આવી રીતે સંરોધન થઇને કોઈપણ પુસ્તક પ્રકટ થયું નથી. જર્મન પ્રો. વિન્ટર નિઝ, ફ્રેન્ચ પ્રો. સિલ્વન લેવી, સેન્ટ ડેવિસર કૉલેજના પ્રો. ઝીમ્મર મેન અને આ હરાના સર્વ પંડિતો અને પ્રોફેસરોએ આ પુસ્તકનાં યુક્તકંઠ બારી વખાણ કર્યાં છે.

ક્રી. ર. ૪-૦-૦ ટ. ખ. ૦-૮-૦

પાંચ ૫ દીકાવાળું શ્રીમહાભારત-ઉદ્યોગપર્વ

શ્રીમહાભારતનું આ પાંચમું પર્વ છે. એમાં પણ પાંચ અમૂલ્ય દીકરો હાપી છે.

- (૧) શ્રીનીલકંઠબટ્ટની ભાવદીપ.
- (૨) અર્જુન મિત્રકૃત ભારતદીપિકા.
- (૩) વિમળભાષાની દુર્ધરાર્થપ્રકાશિની.
- (૪) સર્વજ્ઞ નારાયણ વિરચિત ભારતાર્થપ્રકાશ.
- (૫) વાહીરાજ તીર્થકૃત લક્ષ્મીભારણુ.

આ અન્યમાં સનતસુભાતીય આપ્યાન છે. તેના ઉપર આજ સંસ્કારાર્થકુ-ભાષા પણ છે.

આ બન્ને ગ્રંથો મુંબઈની મુનિવરસિટિમાં પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે સ્વીકારાયેલા છે. પુસ્તકો સારાં બહા ચીકણા કાગળો ઉપર, સુવાચ્ય અક્ષરોમાં ઉત્તમ શાસ્ત્રીમાં છાપેલાં છે. મકતબ બેદોના બૃહદા બૃહદા પેરેઆફો પાઠવામાં આવેલા છે.

ક્રીમત ૩. ૮-૮-૦ ટ. ખ. ૦-૧૩-૦

શ્રીમદ્દેવીમાગવતમ્-દેવીમાગવતમ્-દેવીપુરાણમ્-આ પુસ્તક દેવીમાગવતમ્ અથવા મહામાગવતના નામે પ્રસિદ્ધ છે. એનું બીજું નામ દેવીપુરાણ પણુ છે. એમાં મહાકાલી, દક્ષાયણી, ગંગા, પાર્વતી, લક્ષ્મીની મનોહર કથાઓ છે. શ્રીરામ, રુદ્ર, પાર્શ્વ, ગણેશ, ગંગાવતાર વગેરેનાં આખ્યાનો છે. શ્રીભગવતી ગીતા અને લલિતા સદૃશ નામાવલી નામના ગ્રંથો છે. આ એક ધર્મ પુરાણ ધાર્મિક પુસ્તક છે, પૌથી શાશ્વતમાં સુન્દર કાગળો ઉપર સુવાચ્ય અક્ષરોમાં છાપેલું છે.

ક્રીમત ૩. ૨-૦-૦ ટ. ખ. ૦-૮ ૦

પ્રાર્થનાના સ્તોત્રોર્થ પુસ્તક

નૃસિંહસ્તોત્રકાદાર-ભાગ ૧ હો, ૧ થી ૨૫૬ સ્તોત્ર, અને

ભાગ ૨ જો, ૨૫૬ થી ૪૧૬ સ્તોત્ર. સચિત્ર.

આ બે પુસ્તકોમાં, શ્રીગણેશ, મહાદેવ, વિષ્ણુ, લક્ષ્મી, ગંગા, યમુના, શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ, સૂર્ય વગેરે દેવદેવી અને અન્ય દેવતાઓનાં તેમજ વેદાંત શાસ્ત્રનાં સ્તોત્રોનો અમૂલ્ય સંગ્રહ નિઝ પાઠપૂર્ણમાં ખપ લાગે તેવી રીતે ચિત્ર સાથે આપવામાં આવ્યો છે. આ સંગ્રહમાં ધર્મ અર્થ સ્તોત્રોનો સમાવેશ કરેલો છે. દરેક ભક્તિ-માત્ર અને મહાવાળા મનુષ્યે તેનો સંગ્રહ કરવો ઉચિત છે.

ક્રીમત ભાગ ૧ હો ૧-૦-૦ ટ ખ. ૦-૩-૦; ભાગ ૨ જો ૦-૧૨-૦ ટ. ખ. ૦-૩-૦

ધર્મશાસ્ત્ર

સુમારે ૨૫૦ વર્ષ પૂર્વે ઉત્તર હિન્દમાં બરિદ નગરમાં શ્રીભગવંતદેવજી નામના એક મહારાજા ધર્મ ગયા છે. તેમના આશ્રય નીચે નીલકંઠ બટ્ટે ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર ભાર ગ્રંથો રચ્યા છે અને તે ભગવંત કારકરના અચળ એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. એમાં વર્ણશ્રમ ધર્મ ઉપર સારી સમજ આપી છે. આ ગ્રંથો ન્યાયની દરબારોમાં પ્રમાણભૂત તરીકે મનાયલા છે. અમે જુના હસ્તલિખિત ગ્રંથો ઉપરથી સુધારાને આ ગ્રંથો મકટ કર્યા છે. તેમાંથી થોડા મકટ થયા છે અને બાકીના કમે કમે મકટ થશે.

સંસ્કારમયૂલ-આમાં આર્ય જીવનના ૧૬ સંસ્કારોની વિધિ વગેરેની બાબતો સમાવેલી છે.

ક્રી. ૦-૧૨-૦ ટ. ખ. ૦-૨-૦

જાત્યારમયૂલ-આર્ય જીવનના આચાર વિચારોની આ ગ્રંથમાં સમજ આપેલી છે.

ક્રી. ૦-૮-૦ ટ. ખ. ૦-૧-૬

સમયમયૂલ-અમુક ક્રિયાઓ, વિધિઓ ક્યારે કરવી થોડા ગણાય, તેનો વિચાર આ ગ્રંથમાં કરાયેલો છે.

ક્રી. ૧-૪-૦ ટ. ખ. ૦-૨-૦

માદ્રમયૂલ-આમાં ગ્રાહ વિષે સંપૂર્ણ વિગત વિધિ સાથે આપવામાં આવી છે.

ક્રીમત ૧-૪-૦ ટ. ખ. ૦-૨-૦

બીજીમયૂલ-ધર્મશાસ્ત્રમાં નીતિની કેટલી આવશ્યકતા છે અને કેટલું સ્વલ્પ છે તે આ પુસ્તકમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે. ક્રીમત ૧-૪-૦ ટ. ખ. ૦-૨-૬

અવધાનમૂલ-આયોના સામાજિક વ્યવહાર કેમ અણગમ છે અને તેમાં ધર્મીશાસ્ત્ર કેટલો ભાગ ભળે છે અને કાયદામાં કેટલું તેનું માન છે તે આ અવધાનમૂલ સમજાવેલું છે. વળી આ ગ્રંથમાં નીચકવક બહુના આશ્રમદાતા બંધેના નાના બંધે ભગવંતદેવજીનું જીવન ચરિત્ર તેના વંશના એક કુમાર શિવનાથસિંહ સેનજીએ લખેલું છે જે વાંચવા જેવું છે અને ઐતિહાસિક સહ્ય બીનાઓથી ભરેલું છે.

કીમત રૂ. ૧-૧૨-૦ ટ. ખ. ૦-૨-૦

બીજા મેયુઓ છપાય છે.

મહાસ્થિતિ-ધર્મશાસ્ત્રમાં આ ગ્રંથ પ્રમાણભૂત મનાય છે. એના ઉપર કંઈક બહુની બનાવેલી અન્યથા શુક્રાવલિ નામની અતિ ઉપયોગી ટીકા યુક્ત કરી છપાવેલી છે, અને એમાં શ્લોકોનો વર્ણનક્રમ કૌશલ પણ સાથે જોડેલો છે.

કીમત રૂ. ૨-૮-૦ ટ. ખ. ૦-૫-૬

વિદુરજીતિ-શ્રીમહાભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં મહાબુદ્ધિમાન મહાભાર વિદુરજીએ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને નીતિનો જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે આ ગ્રંથમાં છે. મૂળ શ્લોક અને ટીપ્પણ પણ આપેલાં છે. આનું ગુજરાતી ભાષાંતર પણ તેજાર બાઈ વેચાતું મળે છે.

કીમત રૂ. ૦-૬-૦ ટ. ખ. ૦-૧-૦

પાંચ ૫ ટીકાવાળું પારસ્કરણસૂત્રમ્

આ ગ્રંથમાં આયોના જીવન વ્યવહારની વ્યવસ્થા પારસ્કરના મત પ્રમાણે આપેલી છે. આ મુનિના મત પ્રમાણે ગુજરાતમાં અને બીજા દેશોમાં ક્રિયાવિધિ વગેરે કરાવાય છે. બ્રાહ્મણોને ધણું ઉપયોગી ગ્રંથ છે. એમાં મૂળ બાળ્ય અને ટીકા આપેલાં છે. તે અભ્યાર સુધીમાં પ્રકટ થયેલાં નથી, તેથી અમૂલ્ય છે. એમાં બી-૧ કર્કોપાધ્યાય, ૨ જયરામ, ૩ હરિહર, ૪ ગદાધર અને ૫ વિશ્વનાથનાં બાળ્ય આપેલાં છે. પરિશદમાં કામદેવના બાળ્ય સાથે વાળ્યાદિ પ્રતિષ્ઠા કહ્નિકક, સૌભાગ્ય, હરિહરના બાળ્ય સાથે સ્નાનસૂત્ર, આજ્ઞસૂત્ર ઉપર કર્ક અને ગદાધરનાં બાળ્ય અને કુંજામત્રની આજ્ઞકારિકા તથા લોજનસૂત્ર આપેલાં છે. આ ગ્રંથ બ્રાહ્મણોને, વધીયોને અને શાસ્ત્રીઓને ધણું ઉપયોગી છે. આ ગ્રંથ સર્વ સાહિત્ય સાથે પૂર્વે કરી પ્રકટ થયો નથી. ગ્રંથ સંશોધન માટે ધણી કાળજી રાખવામાં આવી છે.

કીમત રૂ. ૬-૮-૦ ટ. ખ. ૦-૮-૦

વેદાંત

વેદાન્તરહસ્ય-આ નાનાશા ગ્રંથમાં અદ્વૈત મતનું સુંદર રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે, અને વેદાંત વાગીસ બહુઆર્યનો તે રચેલો છે.

કી. ૦-૧-૦. ટ. ખ. ૦-૦-૬

વિશિષ્ટાદ્વૈતમતવિજયવાદ-આ ગ્રંથ પંડિત નરહરિનો રચેલો છે. એમાં શ્રી-રામાનુજઆર્યનો વિશિષ્ટાદ્વૈત બહુ સુંદર રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલો છે. ઉપ-નિષદોનું રહસ્ય સરસ રીતે સમજાવવામાં આવેલું છે.

કી. ૦-૧-૦ ટ. ખ. ૦-૦-૬

તૈત્તિરીયોપનિષદ-આ ગ્રંથ સંપાદન કરવામાં ધણું પરિશ્રમ લેવામાં આવ્યો છે. એમાં આજ શંકરાચાર્યનું બાળ્ય અને આનંદજિરિની ટીકા આપવામાં આવી છે. બાળ્યમાં આવતાં અવતરણોનાં મૂળ શાસ્ત્રી કાદીને ખાસ આપવામાં આવ્યાં છે. જે અભ્યાસીઓને ધણું ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. વળી સવરને ખાતર ફરક નવો સુદો નવા ફકરથી સર કરાયેલો છે. પુસ્તક વિજ્ઞાપિઓને અને અભ્યાસીઓને ધણું ઉપયોગી છે.

કી. રૂ. ૧-૦-૦૦ ટ. ખ. ૦-૨-૬

મહાસૂત્ર-શ્રીભાદરાયણ વ્યાસના સૂત્ર ઉપર અદ્વૈત મંત્રથી નામની સૂક્ષ્મ કીલ્લિ આમાં છાપવામાં આવી છે. ટીકાકાર શ્રીશંકરાચાર્યનો એક શિષ્ય હતો. સૂત્રના અભ્યાસીઓને ગ્રન્થ ધણું ઉપયોગી છે.

કી. ૦-૧૨-૦ ૮. ખ. ૦-૧-૬

ઉપદેશસાહસી-આ ગ્રન્થ મૂળ આઠ શંકરાચાર્યનો રચેલો છે. એમાં ગદ્ય અને પદ્ય એવા બે વિભાગો છે. તે બંને સાથે છાપવામાં આવ્યા છે. મૂળ પુસ્તક સુંદર અક્ષરોમાં છાપેલું છે. તે ઉપર શ્રીરામતીર્થની **પદ્યોત્તરિકા** નામની ટીકા આપવામાં આવી છે, જે મૂળ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે. અવતરણોનાં મૂળ શોધીને આપવામાં આવ્યાં છે. પરિશિષ્ટમાં અનુક્રમણિકા આપી છે. શ્રીશંકરાચાર્યની અદ્વૈત કીલ્લિ સમજવા માટે આ ગ્રન્થ માર્ગદર્શક છે. આ અદ્વૈત વેદાંત સિદ્ધાંતોથી ભરેલો સર્વોત્કૃષ્ટ ગ્રન્થ છે. એના પરિશીલનથી વેદાંત જ્ઞાન સુલભ થાય છે.

કીમત ૧-૮-૦ ૮. ખ. ૦-૩-૦

કાવ્ય-અલંકાર

રત્નવંશ-આ ગ્રન્થ મહાકવિ કાલિદાસનો રચેલો છે. તેના ઉપર મસ્લિનાથની **સંજીવિની** નામની ટીકા છે. એમાં ૧ થી ૧૯ સર્ગો આપેલા છે. પુસ્તક સંપૂર્ણ છે.

કીમત ૨-૦-૦ ૮. ખ. ૦-૨-૬

રત્નવંશ-આ ગ્રન્થ ઉપર પ્રમાણે જ છે. પણ તેમાં વિદ્યાર્થીઓની સવડ માટે ૧ થી ૫ સર્ગો ટીકા સાથે આપવામાં આવેલા છે. કીમત ૦-૧૦-૦ ૮. ખ. ૦-૨-૦

લઘુરૂપકમ-આ ગ્રન્થ મહાકવિ દંડીનો નાટ્ય અને અલંકાર શાસ્ત્ર ઉપર રચેલો છે, અને પ્રમાણુ ગ્રન્થ મનાય છે. મૂળ ઉપર ધનંજય નામના પંડિતની અલંકાર નામની ટીકા, અને પંડિત સુદર્શનાચાર્યની **અલંકાર** નામની ટીકા, એમ બે ટીકાઓ છાપેલી છે. ગ્રન્થ શાળા પાઠશાળાઓમાં આવે છે, અને ધણું ઉપયોગી છે.

કીમત ૧-૦-૦ ૮. ખ. ૦-૨-૬

જન્મલોક-આ ગ્રન્થ એટલો કાળજીથી શુદ્ધતાપૂર્વક છાપેલો છે કે એની બે આવૃત્તિઓ થઈ છે. મૂળ ગ્રન્થ ગીતગોવિન્દના કર્તા જયદેવ કવિનો રચેલો છે. તેના ઉપર વૈષ્ણનાથ ઉર્ફે બાલમ્ બટ્ટની રમાખ્યા નામની મનોહર ટીકા છે. અલંકાર શાસ્ત્ર ઉપર અનુપમ ગ્રન્થ છે.

કીમત ૦-૧૦-૦ ૮. ખ. ૦-૨-૦

ચમ્પૂમારતમ્-મહાભારતનો ચમ્પૂ કાવ્યમાં સારાંશ છે. આ પુસ્તક હિન્દની સંસ્કૃત શાળા પાઠશાળામાં અભ્યાસના પુસ્તક તરીકે સ્વીકારાયેલું છે. એના ઉપર નારાયણ સૂરીની સુંદર ટીકા છે.

કીમત ૩. ૨-૦-૦ ૮. ખ. ૦-૨-૬

ન્યાય

કારિકાવલી-આ ન્યાયશાસ્ત્રનો સુપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ છે. તેરમા સૈકામાં થઈ ગયેલા બંગાળી વિદ્વાન વિશ્વનાથે તર્ક પંચાનનનો આ ગ્રન્થ રચેલો છે. ન્યાય પ્રદેશની ઇચ્છાવાળાઓએ આનું સ્વચ્છ અધ્યયન કરવું જોઈએ. એટલા માટે તે સરકારી અને ખાનગી સંસ્કૃત શાળા પાઠશાળામાં અભ્યાસના પુસ્તક તરીકે સ્વીકારાયેલો છે. એમાં ક્તોની પોતાની રચેલી સિદ્ધાંત શુદ્ધતાવલિ નામની મનોરમ ટીકા આપવામાં આવી છે. સ્વ. શાસ્ત્રી જીવરામ લલ્લુભાઈએ સુધારી છે. તર્કશાસ્ત્ર શિખારાને ધણું ઉપયોગી ગ્રન્થ છે.

કીમત ૦-૧૦-૦. ૮. ખ. ૦-૨-૦

દર્શનશાસ્ત્ર

ન્યાયમાધ્ય-૭ દર્શનોમાં મહર્ષિ ગૌતમનું રચેલું આ શાસ્ત્ર છે. એમાં ન્યાયનાં મૂળ સૂત્રો આપેલાં છે, તેના ઉપર વાત્સાયન યુનિતું બાધ્ય છે. અને તેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ ન્યાય સિદ્ધાંત પ્રમાણે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે સારી રીતે સમજાવેલું છે. આ બાધ્ય સાધારણ વાંચનારને સમજ નહિ પડે એટલું કઠિન છે. તેથી પંડિત મુદર્રીનાચાર્યે માત્રીન આર્ય શિક્ષણ પરિપાટી પ્રમાણે અભ્યાસ કરી એના ઉપર અસંખ્યપદો નામની સુંદર સરળ ટીકા કરી છે, અને તે આ ગ્રંથમાં છપાવેલી છે. ન્યાયશાસ્ત્રના રસિકો મટે ગ્રંથ ધણી ઉપયોગી છે.

કીમત રૂ. ૬-૦-૦. ટ. ખ. ૦-૧૦-૦

વૈશેષિકરર્ચનમ્-આ ગ્રંથ પણ ૭ દર્શન શાસ્ત્રોમાંનું એક છે. એના કર્તા મહર્ષિ કણ્ણાદ છે. પરમાણુવાદ એમનો જ કહેવાય છે એ વાદથી પણ ચાર પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેનાં મૂળ સૂત્રો ઉપર અન્દ્રકાન્ત બટ્ટાચાર્યનું બાધ્ય છાપેલું છે. તેના ઉપર શ્રીચંદ્ર મિશ્રનું વૈશેષિક સૂત્રોપરકાર નામની ટીકા છે અને નયનારાયણ પંચાનન બટ્ટાચાર્યની વિવૃત્તિ છે. ગ્રંથ ધણી ઉપયોગી છે.

કી. ૨-૦-૦. ટ. ખ. ૦-૨-૦.

તર્ક અને ન્યાય

વાદાર્થસંગ્રહ-પહેલો ભાગ-આ ભાગે વાદીઓ મટે ધણી ઉપયોગી છે અને પહેલીવાર જ છપાવવામાં આવ્યા છે. આ ભાગમાં પંડિત રોષ કૃષ્ણકૃત ર્દેહાદ તત્ત્વનિરૂપણ; શ્રીકૃષ્ણ મોનિહતા ર્દેહાદ અન્દ્રિક, ગોડબાલેકૃત પ્રાતિપદિકસંગ્રહવાદ, હરિશોભનકૃત વાક્ય દીપિકા અને વાક્યવાદ એ પાંચ ગ્રંથો સંકલિત કરેલા છે. પંડિતોને અને વિદ્યાર્થીઓને પરમ ઉપયોગી છે.

કીમત ૭-૬-૦ ટ. ખ. ૦-૧-૦.

વાદાર્થસંગ્રહ-ભાગ બીજો-આ ભાગમાં બવાનન્દ સિદ્ધાન્ત વાગીરાકૃત ચર્કકારક વિવેચન; જયરામ બટ્ટાચાર્યકૃત કારકવાદ, સમાસવાદ અને એવકારવાદ એમ ચાર ગ્રંથો છે.

કીમત ૦-૬-૦. ટ. ખ. ૦-૧-૦

વાદાર્થસંગ્રહ-ભાગ ત્રીજો-આ ભાગમાં વાદ સુધાકર, લઘુવિભિક્લર્થનિર્ણય, અને શાબ્દબોધમકાશિકા નામના ૩ વાદ ગ્રંથો છે. આ ત્રણે વાદ ગ્રંથો ધણી ઉપયોગી છે.

કીમત. ૦-૮-૦ ટ. ખ. ૦-૧-૦

વાદાર્થસંગ્રહ-ચોથો ભાગ-આ ગ્રંથમાં શિરોમણિનો રચેલો આખ્યાત-શકિતવાદ નામનો ૧૩ મો ગ્રંથ છે. એના ઉપર મયુરાનાય, રામચન્દ્ર, રઘુદેવ બટ્ટ, જયરામ બટ્ટ વગેરેની ટીકા છાપેલી છે. આ ગ્રંથો વ્યાકરણ, ન્યાય વગેરે સમજવા મટે ધણી ઉપયોગી છે.

૦-૧૨-૦

તર્કસંગ્રહ-સિદ્ધાન્તચન્દ્રોદય-અગ્રમ્ બટ્ટના રચેલાં તર્કસંગ્રહ નામના ગ્રંથ ઉપર સિદ્ધાન્ત અન્દ્રોદય નામની સુંદર ટીકા આ પુસ્તકમાં છે. આ ટીકા ધણી ઉત્તમ ગણાયેલી છે અને વિદ્યાર્થીઓને અતિ પ્રિય છે. ટીકા સરળ અને સુબોધ છે. એની બે આવૃત્તિઓ થઈ છે. શાળા પાઠશાળામાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે સ્વીકારાયું છે.

કીમત ૦-૧૦-૦. ટ. ખ. ૦-૨-૦.

Prabhuram Anant Pharmacy.

સ્વર્ગસ્થ વૈદ્યરાજ પ્રભુરામ જીવનરામ સ્થાપિત.

પ્રભુરામ અનંત ફાર્મસી.

શાસ્ત્રસિદ્ધ આયુર્વેદિક ઔષધો બનાવનાર.

જેને માટે મુંબઈ, અમદાવાદ, પુના, રાજકોટ, વિગેરે
સ્થળોના પ્રદર્શનામાં સોનાના ચાંદો તથા ફર્સ્ટ
ક્લાસ સર્ટિફિકેટો મળેલાં છે.

મસ્મો.		રસાયનો.	
નામ	તોલા ૧ ના	નામ	તોલા ૧ ના
અબ્રકબરમ સહસ્રપુટી	૩. ૭૫	પૂર્ણચંદ્રોદયરસ	૩. ૭૫
અબ્રકબરમ શતપુટી	,, ૫	સુવર્ણવસંતમાસિની	,, ૨૧
સુવર્ણબરમ	,, ૬૧	સુવર્ણરાજશૃંગાક રસ	,, ૧૨
મૌકિતકબરમ	,, ૪૦	સુવર્ણપર્પટી	,, ૧૨
મૌકિતકપિટ	,, ૩૦	લક્ષ્મીવિલાસરસ	,, ૧૨
સુવર્ણબંગબરમ	,, ૮	વસંતકુસુમાકરરસ	,, ૧૨
રૌપ્યબરમ	,, ૮	પંચામૃતપર્પટી	,, ૫
લોહબરમ	,, ૫	સૂતશેખરરસ	,, ૫
બંગબરમ	,, ૫	રસસિંદુર	,, ૫
તામ્રબરમ	,, ૫	હેમગર્ભમાત્રા	,, ૫૦
મવાલબરમ	,, ૩	વિગ્રે, વિગ્રે:-	

ખીજી ઘણી બારમો, ઉપબરમો, રત્નો, ઉપરત્નો, રસાયનો તથા
તે શિવાય ગોળી, ચૂર્ણ, શરબતો, મુરબ્બા, અવલેહ, અર્ક, આસવ, ૧
વિગ્રે, તૈયાર અથવા ઓર્ડરથી મળી શકે છે.

Prabhuram Anant Pharmacy.

પ્રભુરામ અનંત ઔષધાલય,

• મુલેશ્વર, મુંબઈ.

અસરકારક અને ઉત્તમ દેશી દવાઓનો મોટો સંગ્રહ

જેને માટે પુના, મુંબઈ, અમદાવાદ, રાજકોટ વિગેરે

એકઝીઝીશનોમાંથી સોનાના ચાંદ તથા ફરદ

કસાસ સર્ટિફિકેટો મળેલાં છે.

સ્થંભક.

દુર્બળતા અર્થેને માટે ધણી જ ઉત્તમ ઉપાય. જમે તેવી બળતનું લોહી પડતું હોય, તે આ દવા ફક્ત ત્રણ જ વખત લેવાથી બંધ થઈ જાય છે.

કિંમત (૮ બાગવાળી) ઑસ ૧ ની બાટલીનો રૂ. ૧.

અમૃત.

ક્ષય, ઉધરસ, ઝીણા તાવ, નબળાઈ અને કબજિયતમાં એક ઉત્તમ ઔષધ તરિકવાળકરણ, સારક અને લોહી સુધારનાર એક પ્રયોગ તરિક તથા રોગી અને નિરોગી બંનેને માટે એક પુષ્ટિદાયક ખોરાક તરિક આ ચાલુ અમૃત છે.

કિંમત રૂબી ૧ ના રૂ. ૨.

KANAK

કનક.

ક્ષય, ઉધરસ, દમ અને ચાલુ નબળાઈને માટે ધણી જ અસરકારક શુદ્ધ સોનાની બનાવટની દવા.

માત્રા-પાંચ દીપાં કાચના વાસણમાં એક ઑસ પાણી સાથે, દિવસમાં જમ્યા પછી ત્રણ વખત, પાંચથી દસ વરસની ઉમરના બાળકને માટે ૩ દીપાં, પૂર્ણ વરસની અંદરનાને ૨ દીપાં.

કિંમત ૧ ઑસની બાટલીનો રૂ. ૫, અરધા ઑસનો રૂ. ૩, પા. ઑસનો રૂ. ૨.

ઔષધોની પ્રવાસ પેટી

મુસાફરીમાં તેમ જ બહોળા ઘટુંબમાં કોઈ વખતે અકસ્માત કંઈ વ્યાધી થઈ આવે તેવે વખતે તુરત લાગુ પડે તેવા અસરકારક આયુર્વેદિક ઔષધોની આ પ્રવાસ પેટી ધણી જ ઉપયોગી છે, જેને હિન્દુસ્તાનમાં તેમ જ ફરીયા પારના દેશોમાં અત્યાર સુધીમાં મોટા ફેલાવો થયો છે. તેની અંદર અજીર્ણ, ઉલટી, તાવ, ખાંસી, મરડો, કેલેરા વિગેરે બધા બધા બાર રોગો ઉપર ખાસ દવા, તથા તે સાથે બીજા ૨૮ રોગો ઉપરની સુચના તથા દવા; તે સાથે અમરો, કાંટા, વજન તેમ જ ઔષધો વાપરવાની વિગતવાર ચોપડી હોય છે. આ પેટી મુસાફરી માટે ધણી જ અગત્યની છે. ફરક દવા અસરકારક હોઈ તે તેવી છે. કિંમત પેટી ૧ ના રૂ. ૫.

પત્રવ્યવહાર:-મેનેજીંગ ડાયરેક્ટર પ્રભુરામ અનંત ફાર્મસી

એ શીરનામે કરવો.

આખી દુનિયાને હીવાની જેવી બનાવનારી
ચમત્કારીક વિદ્યા !

કોઈપણ ક્ષનસાનના મન ઉપર અદ્ભુત કાણુ,
મેળવવાની શક્તિ તમારે મેળવવી છે ?

તમારી યા કોઈની પણ આગલી, હાલની તથા ભવિષ્યની
હિંમતીના બરમા તમારે ભણવા છે ?

આજેજ ખરીદો.

તરફવાર બીજા સાથનું ચાલવાર પુસ્તક

હીપ્પોગ્રીઝમ

અને

મે.એ.મેરીઝમ.

પ્રિન્સિપલ રૂા. ૮-૦-૦.

કર્મ—કરેલી આકરવ્યંદ માણેકચંદ ઘડીયાળી.

આખા મુજબની સાહિત્યમાં આવું પુસ્તક
પહેલું જ બહાર પડ્યું છે.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,

લુડોલ્ફ, રબરોશર્સ એન્ડ કમીશન એજન્ટ્સ,
કલમજેવી રોડ, મુંબઈ નં ૨.

